

Prof. Dr. Zeki Kaymaz Armağanı

Edit6rler:

Caner KERİMOĞLU

İbrahim ŞAHİN

Ekrem AYAN

Editörler: Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU - Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN - Prof. Dr. Ekrem AYAN

PROF. DR. ZEKİ KAYMAZ ARMAĞANI

ISBN 978-625-6764-10-1

Kitap içeriğinin tüm sorumluluğu yazarlarına aittir.

© 2023, PEGEM AKADEMI

Bu kitabın basım, yayım ve satış hakları Pegem Akademi Yay. Eğt. Dan. Hizm. Tic. AŞ'ye aittir. Anılan kuruluşun izni alınmadan kitabın tümü ya da bölümleri, kapak tasarımı; mekanik, elektronik, fotokopi, manyetik kayıt ya da başka yöntemlerle çoğaltılamaz, basılamaz ve dağıtılamaz. Bu kitap, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı bandrolü ile satılmaktadır. Okuyucularımızın bandrolü olmayan kitaplar hakkında yayınevimize bilgi vermesini ve bandrolsüz yayınları satın almamasını diliyoruz.

Pegem Akademi Yayıncılık, 1998 yılından bugüne uluslararası düzeyde düzenli faaliyet yürüten **uluslararası akademik bir yayinevidir**. Yayımladığı kitaplar; Yükseköğretim Kurulunca tanınan yükseköğretim kurumlarının kataloglarında yer almaktadır. Dünyadaki en büyük çevrimiçi kamu erişim kataloğu olan **WorldCat** ve ayrıca Türkiye'de kurulan **Turcademy.com** tarafından yayınları taranmaktadır, indekslenmektedir. Aynı alanda farklı yazarlara ait 1000'in üzerinde yayını bulunmaktadır. Pegem Akademi Yayınları ile ilgili detaylı bilgilere <http://pegem.net> adresinden ulaşılabilir.

I. Baskı: Ekim 2023, Ankara

Yayın-Proje: Şehriban Türüldür
Dizgi-Grafik Tasarım: Tuğba Kaplan
Kapak Tasarımı: Pegem Akademi

Baskı: Ay-bay Kırtasiye İnşaat Gıda Pazarlama ve Ticaret Ltd. Şti.
Çetin Emeç Bulvarı 1314. Cadde No: 37A-B Çankaya/ANKARA
Tel: (0312) 472 58 55

Yayıncı Sertifika No: 51818
Matbaa Sertifika No: 46661

İletişim

Macun Mah. 204. Cad. No: 141/A-33 Yenimahalle/ANKARA
Yayınevi: 0312 430 67 50
Dağıtım: 0312 434 54 24
Hazırlık Kursları: 0312 419 05 60
İnternet: www.pegem.net
E-ileti: pegem@pegem.net
WhatsApp Hattı: 0538 594 92 40

SUNUŞ

Türkiye Türkolojisinin seçkin isimlerinden biri olan ve öğrencisi olmaktan onur duyduğumuz Prof. Dr. Zeki Kaymaz için hazırlanan bu kitapta Zeki Hoca ile farklı şekillerde yolu kesişen akademisyenlerin yazıları bulunuyor. Elbette bir armağan kitap olarak Zeki Hocanın hayatı ve çalışmaları ile ilgili değerli bilgileri de içeriyor.

Zeki Kaymaz, Türk dili ve edebiyatının çeşitli konularında yayımlanmış birçok çalışmaya imza atmıştır. Araştırmaları, Türk edebiyatının farklı dönemlerini, yazarlarını ve eserlerini içerirken derin bir bilgi birikimi ve kavrayış sergiler. Bu çalışmalarıyla, Türk dili ve edebiyatı alanında yeni perspektifler sunmuş ve akademik camiaya önemli katkılarda bulunmuştur. Bu armağanda yayınlarını ortaya koyan yazılar, meslektaşlarından anılar ve kendisiyle yapılan bir söyleşi de yer almaktadır. Armağanı hazırlarken bizi zor durumda bırakan bir durumdan da söz etmemiz gerekir. Kitap hacmini de düşünerek açık bir davet yazısı yerine sınırlı sayıda isme davet gönderebildik. Binlerce öğrenci ve meslektaş arasında böyle bir kısıtlamaya gitmek bizleri de üzdü ancak bu durumun anlayışla karşılanacağını umuyoruz.

Armağan kitapları elbette akademik hayatın “sonu” olarak algılanmamalı. Her akademisyenin bildiği üzere akademiden emekli olunmaz. Bilgiye ulaşma arzusu zaman ve mekân tanımaz. Zeki Kaymaz da kariyeri boyunca edindiği bilgi ve deneyimleriyle Türk dili ve edebiyatına olan sevgisini her zaman korumuş, bizim gibi nice öğrenciye ilham vermiştir. Emeklilikle birlikte, yeni nesillere yol göstermeye devam edeceği bir döneme girerken, Türk dili ve edebiyatı alanındaki derin bilgisi ve tutkusuyla alanımıza aktif bir şekilde katkı sağlamaya devam edecektir. Öğrencileri ve meslektaşları, onun akademik birikiminden yararlanacak ve Türk kültürünü zenginleştireceklerdir.

Caner Kerimoğlu - İbrahim Şahin - Ekrem Ayan

İÇİNDEKİLER

Prof. Dr. Zeki Kaymaz ve Türk Dili	1
<i>İbrahim ŞAHİN</i>	
Türkolojide Bir Ömür Prof. Dr. Zeki Kaymaz ile Söyleşi	15
<i>Şengül AYGÜMÜŞ</i>	

HATIRALAR

Paylaşılamayan Ders	27
<i>Cahit BAŞDAŞ</i>	
Zeki Kaymaz... Ağır Abi	29
<i>Şerif Ali BOZKAPLAN</i>	
İşıklı Bir Alim Ömrünün Tariḫçesi Zeki Kaymaz	31
<i>Galibe HACIYEVA</i>	
Akademide Büyük Bir Ciddiyet ve Nezaket Örneği	35
<i>Alimcan İNAYET</i>	
Ağabeyim, Arkadaşım, Dostum ve Hocam Prof. Dr. Zeki Kaymaz	37
<i>Osman YILDIZ</i>	

YAZILAR

Çağdaş Türk Lehçeleri Sözlüklerinde Kişi Adlarının Leksik-Semantik Sınıflandırılması	41
<i>Gülnera ALİYEVA-KOŞKUN</i>	
Ahıskalı İlk Kadın Eğitimci, Gazeteci, Yazar ve Kadın Haklarının Savunucusu Şefika Efendizade	55
<i>Minara ALİYEVA ÇINAR</i>	

Dilde Sadeleşme Hareketlerinde Türk-Macar İlişkilerine Bir Örnek: Gyula Germanus'un "Türk Derneği" (1909) Yazısı.....	67
<i>Hüsnü Çağdaş ARSLAN</i>	
Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde "El" ile Başlayan Deyimlerin Anlam Bakımından Karşılaştırılması.....	81
<i>Fatma AYAN</i>	
Türkmen Türkçesinde 'Yok' Sözcüğünün Gramerleşmesi ve Olumsuzluk Üzerine.....	115
<i>Cahit BAŞDAŞ</i>	
Gottlob Frege'nin Anlam Kuramına Bir Bakış	127
<i>Erdoğan BOZ</i>	
Salah Birsel'in Unutulan Kelimeleri	135
<i>Şerif Ali BOZKAPLAN</i>	
Gereklilik Çekimi Üzerine	149
<i>Hacı İbrahim DELİCE</i>	
Eşitlik mi Aşırılık mı? Gibi ve Kadar Edatlarının Derece Yükseltmedeki Rolü Üzerine	167
<i>Aslıhan DİNÇER</i>	
Tarihsel Diyalektoloji ve Codex Cumanicus	177
<i>Serpil ERSÖZ</i>	
Başkurt Türkçesinde +GAy /+Ay Yapım Eki ve Ekin İşlevi	201
<i>Fatma ERTÜRK</i>	
Фразеологизмдер Семантикасындағы Образдың Рөлі	215
<i>Mağripa ESKEYEVA</i>	
<i>Asiye KOLPENOVA</i>	

Çuvaşça {+(ç)çen} Sınırlama Biçim Biriminde Yeni İşlev Kazanımı.....	227
<i>Sinan GÜZEL</i>	
Sayı veya Sayısal Çokluk İçeren Yer Adları.....	237
<i>Reyhan HABİBLİ</i>	
Şərq Dilçiliyi Tarixində Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn Əl Səfəvinin Tarixi Leksikoqrafik Əsəri “Səngilax”ın Yeri.....	247
<i>Galibe HACIYEVA</i>	
Yeni Uygur Türkçesinde Çokluk.....	257
<i>Neşe H. ERENOĞLU</i>	
Kutadgu Bilig’de Geçen Yang Sözcüğünün Semantiği Üzerine.....	283
<i>Prof. Dr. Alimcan İNAYET</i>	
Sistemli İşlevsel Dil Bilimi ve Metin Dil Bilimi Yaklaşımları Temelinde Ayşe İlker’in “Oyuncu” Hikâyesinin Söylem Analizi.....	293
<i>Ferhat KARABULUT</i> <i>Tolga ELBİRLİK</i>	
Irak Arapçasında (Çocuk ve Kırathane Oyunlarında) Türkçe Unsurlar.....	325
<i>Savaş KARAGÖZLÜ</i>	
Uygur Halk Meselleri.....	339
<i>Ahmet KARAMAN</i>	
Gen Araştırmaları ve Dil Aileleri.....	349
<i>Caner KERİMOĞLU</i>	
Sibirya Türk Destanlarında Dede Korkutvari Veciz Sözlər.....	365
<i>M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU</i>	

Çağdaş Arap Dialektlerinde Têta Sözcüğü Üzerine Bir İnceleme	371
<i>Ragıp MUHAMMED</i>	
İlk Defa İşittiğim/Okuduğum Bazı Kişi Adları	377
<i>Saim SAKAOĞLU</i>	
Öz Oğul'un Tutug ~ Tutug "Rehin" Verilmesi Hakkında Bilinmeyen Bir Hukuk Belgesi	385
<i>Osman FİKRİ SERTKAYA</i>	
'Uygur'dan 'Uygar'a: Uygur Sivil Belgeleri Temelinde Uygar Sözcüğü	397
<i>Hatice ŞİRİN</i>	
Ali Şir Nevâyî'de Burçlar ve Gezegenler	405
<i>Funda TOPRAK</i>	
Dede Korkut Hikayelerinde Kahramanların Epitetlerle İlişkisi	431
<i>Sultan TULU</i>	
Türk Eğitim ve Bilim Tarihi'nde Ali Şir Nevâyî	441
<i>Vahit TÜRK</i>	
Tuñuquq Yazıtlarındaki ...] Süng(Ü)N (A)Çd(I)M(I)Z (1 K4 = 28) Cümlesi Üzerine	451
<i>Erdem UÇAR</i>	
Kırgız Türkçesinde Kadın ile İlgili Söz Varlığı Üzerine Bir Tasnif	461
<i>Gülsine UZUN</i>	
Kılınmak ve Törümek Fiilleri Üzerine Düşünce ve Tespitler	483
<i>Dursun YILDIRIM</i>	
Mahtumkulu'nun Dilinde Hayvan Adları	489
<i>Osman YILDIZ</i>	
Prof. Dr. Zeki Kaymaz Fotoğraf Albümü	503

PROF. DR. ZEKİ KAYMAZ VE TÜRK DİLİ

Prof. Dr. İbrahim ŞAHİN, Ege Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-0167-2568

Prof. Dr. Zeki Kaymaz, kökleri Konya'nın Meram ilçesine mensup Nevzat Bey ve Fatma Hanım'ın ikinci evladı olarak Meram'da dünyaya geldi. Babasının Ankara Belediyesi'ndeki memuriyeti dolayısıyla, 7 günlükken Ankara'ya gelir ve nüfusa da Ankara doğumlu olarak kaydedilir. İlk okulu Ankara'nın Yenidoğan semtinde bulunan Yenidoğan İlkokulu'nda; orta okulu Çiçin mahallesinde bulunan Çalışkanlar Ortaokulu'nda ve liseyi de Dışkapı mahallesinde bulunan Yıldırım Beyazıt Lisesi'nde tamamladı. Liseden mezun olduğu yıl (1974), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Türk Dili Kürsüsü'ne girdi. Bu kürsüde 1978 yılında lisansını, 1981 yılında Prof. Dr. Vecihe Hatiboğlu'nun danışmanlığında "Hüseyin Cahit Yalçın ve Gramerciliği" konu başlıklı yüksek lisansını tamamladı. Çok sevdiği kıymetli eşi, hayat arkadaşı Necla Hanım'la 1984 yılında tanıştı ve evlendi. Öğretmen olarak atanmayı beklediği dönemde (1980-1982), Sosyal Sigortalar Kurumu'nda (Ankara) bir süre memur olarak çalıştı. Milli Eğitim Bakanlığı'nın atamasıyla, 1982'den 1984 yılına kadar Batman Lisesi'nde edebiyat öğretmeni olarak görev yaptı. Batman'da öğretmenlik yaptığı sırada, Malatya'da bulunan İnönü Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü'nün açıldığını ve buraya araştırma görevlisi alınacağını duydu ve açılan kadroya müracatta bulundu. Yapılan sınavı kazanarak 1984 yılında üniversiteye intisap etti. Her daim saygı ve sevgiyle andığı, Türkolojinin bayraktarlarından Osman Nedim TUNA ile yolları burada kesişti ve kendisinden dil alanında doktora yapmaya karar verdi. 1989'da Prof. Dr. Osman Nedim Tuna danışmanlığında İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde "Âşık Paşa, Garib-nâme (Dil Özellikleri-Kısmi Transkripsiyon- Söz Dizini), Malatya 1989, VII+507 s." adlı tezini hazırladı ve başarıyla savundu. Aynı yıl, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü'nde Yardımcı Doçent kadrosuna atandı.

1992 yılında Türkçe Okutmanı olarak Fas'a gitti ve Rabat Muhammed V Üniversitesi, İnsanî İlimler ve Edebiyatları Fakültesi'nde 2 yıl görev yaptı ve Türkçe öğretti. 1994 yılı sonunda tekrar İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi'ne döndü. 1997'de "doçent" unvanını aldı. 1998 yılında Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'ne geçiş yaptı. Burada Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı'nın açılışını sağladı. 2003'te Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Leh-

çeleri Ana Bilim Dalı'nda Profesör oldu ve Enstitü'nün Müdür Yardımcılığı görevinde bulundu. 2012-2014 yılları arasında, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü görevinde bulundu. 2014 yılında bu görevden istifa ederek anabilim dalında ders okutmaya devam etti. Halen aynı anabilim dalında çalışmaya devam etmektedir.

Prof. Dr. Zeki Kaymaz'ın ilk bilimsel yayını 1987 yılında yaptığı dikkate alındığında, araştırmacının kesintisiz 36 yıldır, araştırma ve yayın faaliyetleri içinde olduğu görülmektedir. Klasik Türkoloji uzmanlık alanları itibariyle değerlendirildiğinde, araştırmacının yoğun olarak Eski Anadolu Türkçesi alanında yayınlar yaptığı; bunun dışında Orta Türkçenin diğer lehçeleri, Eski Türkçe ve Çağdaş Türk Lehçeleri sahasında da eserler verdiği görülmektedir.

Çağdaş dilbilim alanlarına göre bir değerlendirme yapıldığında ise, araştırmaların sıklıkla merkezini metindilbilim çerçevesinde olup Türkçenin tarihi metinlerinin okunmasına ve anlamlandırılmasına yönelik olduğu söylenebilir. Yine bu çerçevede değerlendirdiğimizde, araştırmacının zaman zaman Türkçenin çeşitli dönemlerine ve lehçelerine yönelik gramer, morfoloji, leksikoloji sorunlarına yönelik araştırmalara, yine Türkçeden Arapçaya geçen söz varlığına yönelik toplumbilim ve Türkçenin tarihi ve çağdaş lehçelerindeki deyim ve atasözlerini derleme ve anlamlandırma gibi kültürdilbilim konularında araştırmalar, yayınlar yaptığı da görülmektedir. Türk dilinin tarihi görünüşünü (aspektini) çalışan bir Türk filoloğu olan Zeki Kaymaz'ın yayınlarını, araştırmaların niteliğini daha iyi göstereceği düşüncesiyle, modern dilbilim alanları esasında, şu şekilde tasnif etmenin mümkün olabileceğini düşünüyoruz:

DİL İLİŞKİLERİ BAĞLAMINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Türkçenin, dolayısıyla Türk milletinin tarih boyunca başka dil ve medeniyetlerle olan ilişkisini tespit etmekte önemli bir veri olarak değerlendirilebileceğimiz, Türkçenin başka dillerdeki verimli sözlerinin derlenmesi ve çeşitli açılardan incelenmesi meselesi, Z. Kaymaz'ın akademik hayatının merkezinde yer alan araştırma konularından biridir. Özellikle farklı coğrafyalarda kullanılan Arap lehçelerine giren Türkçe söz varlığını konu edinen yayınlarının önemli bir toplam oluşturduğu görülmektedir. Araştırmacının Türkiye'de bazı etnik gruplarca kullanılan ve "gizli diller" olarak adlandırılan alt dillere de ilgi duyduğu, bu çerçevede "**Türkiye'deki Gizli Diller Üzerine Bir Araştırma**, İzmir 2003, VII+157 s." isimli eserinin bu alandaki kaynak kitaplardan biri haline geldiği görülmektedir. Araştırmacının dil ilişkilerini merkeze alan diğer yayınlarını şu şekilde sıralamak mümkündür:

Birincil Yayınlar

- 2021 “Cezayir Arapçasındaki Türkçe Kelimeler Hakkında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme ve Bu Kelimelere Bazı Eklemler”, Dr. Himmet Biray Armağanı Ahde Vefa 25. Yıl, Ed. Dr. Nergis Biray-Dr. Sema Eynel, Kesit Yayınları, İstanbul 2021, s. 499-509.
- 2020 “Arapça-Türkçe Dil İlişkileri Bağlamında Türkçenin Arapçaya Etkileri Üzerine”, Prof. Dr. Vahit Türk Armağanı, Editörler: Prof. Dr. Ali İhsan Öbek, Prof. Dr. Yüksel Topaloğlu, Dr. Öğr. Üyesi Nursel Dinler, Dr. Çağrı Özdarendeli, Arş. Gör. Dr. Seda Çetin, Kesit Yayınları, İstanbul 2020, s. 153-159.
- 2019 “Türkçedeki Moğolca Söz varlığı Hakkında Türkiye’de Yapılan Çalışmalar Üzerine Genel Bir Değerlendirme ve Bunlara Bir Katkı: Tona”, Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları, Ed. Prof. Dr. Şaban DOĞAN, Kesit Yayınları, İstanbul 2019, s.259-270.
- 2019 “Sudan Arapçasındaki Türkçe Söz Varlığı Üzerine”, Umay Anadan Umay Hoca’ya Prof. Dr. Umay Günay Türkeşe Armağan, Editörler: İsmet Çetin-Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2019, s. 439-456.
- 2016 “Suriye Arapçasında Yaşayan Türkçe”, Türk Kültürü, Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, 2016/2, s.13-22.
- 2013 “Türk Dünyası ve Ortak İletişim Dili”, Yeni Türkiye, Kasım-Aralık 2013, Yıl 9, S. 55, s.580-584.
- 2002 “Tarihi Şahsiyetler Hakkında Yaratılan Halk Bilgisi Ürünleri Üzerine Bir Durum İncelemesi: Âşık Paşa Örneği”, Milli Folklor, Yıl: 14, S.54, Yaz 2002, s.111-118.
- 1998 “Almandaki Türkçe Kelimeler Üzerine”, Türk Kültürü, S. 304, Yıl: XXVI, Ağustos 1998, s. 491-498.
- 2007 “Arapçaya Giren Türkçe Kelimelerin Arapça Kurullarla Çokluk Şekilleri Üzerine”, Turkish Studies, Türkoloji Araştırmaları, Vol. 2/2 Spring 2007, p. 404-409.
- 1997 “Darendede Konuşulan Gizli Dil: Hazeynce”, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 109, Ağustos, 1997 s. 131-165.
- 1995 “Fransızcadaki Türkçe Kelimeler Hakkında Notlar”, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, C. 2, S. 2, 1995, s. 198-215.

İkincil Yayınlar

- 2017 “Türkçenin Başka Dillerle Olan İlişkisi: Türkçenin Arapçaya Verdikleri”, Türk Dili Konuşan Ülkeler Kurultayı”, 13-16 Kasım 2017 Ankara, Yeni Türkiye Türk Dili Özel Sayısı II, Mart-Nisan 2018, Yıl 24, Sayı 100, s.183-191.
- 2017 “Suriye Arapçasında Yaşayan Türkçe”, Uluslararası Yaşayan Türkçe Bilgi Şöleni Bildirileri, Vefatının 30. Yılında Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş Hatrasına, İstanbul, 30 Mayıs-1 Haziran 2012, TDK. Yay., Ankara 2017, s.343-351.
- 2017 “Yemen Arapçasındaki Türkçe Kelimeler”, XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, İhsan Doğramacıya Armağan, 25-28 Eylül 2017, Bükreş-Romanya. Ankara, 2017, s. 219-225.
- 2016 “Sudan Arapçasındaki Türkçe Söz Varlığı Üzerine”, Turkish-Sudanese Relations From Past to Present and Opportunities For The Future, 08-11 Şubat 2016 Hartum-Sudan.
- 2016 “Kuveyt Arapçasındaki Türkçe Unsurlar Üzerine”, XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı, Budapeşte-Macaristan. 26-27 Eylül 2016, İ. D. Bilkent Üniversitesi, Ankara 2016, s.161-170.

- 2016 “Cezayir Arapçasındaki Türkçe Kelimeler Hakkında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme ve Bu Kelimelere Bazı Eklmeler”, Uluslararası Fethinin 500. Yılında Cezayir, Barbaros Hayrettin Paşa ve Osmanlı Denizciliği Sempozyumu, 1-3 Aralık 2016, Manisa.
- 2015 “Câmi’atü’l-Hediye Fi-Hallî’l-Elfâzî’t-Türkiyye’deki Ortak Türkçe”, VIII. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 15-17 Ekim 2015, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi/Çanakkale.
- 2010 “Yünus Emre’nin Şiirlerinde Moğolca Kaynaklı Kelimeler”, X. Uluslararası Yünus Emre Sevgi Bilgi Şöleni Bildirileri, 6-8 Mayıs 2010, Hazırlayan: Prof. Dr. Erdoğan Boz, Eskişehir 2011, s.569-574.
- 2009 “Türkçenin Arapçaya Etkileri Üzerine Bazı Tespitler”, II. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Uluslararası Kıbrıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 9-11 Aralık 2009 Kıbrıs [Turkish Studies, Vol.6/1, Winter 2011, p.69-73.

KÜLTÜRDİLBİLİM BAĞLAMINDA YAPILAN ÇALIŞMALAR

Z. Kaymaz’ın en çok yayın yaptığı alanlarından biri bu alandır. Dört yazarlı olarak kaleme alınan “Zeki KAYMAZ, M. YARDIMCI, İ. DOĞAN, H. ŞAHİN, Malatya Mutfak Kültürü, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, X+201 s.” adlı eser, onun Malatya İnönü üniversitesinde çalıştığı yıllarda, bölümdeki arkadaşlarıyla birlikte yaptıkları bir yayındır. Neredeyse tüm yayınlarında Türkçenin tarihi görünüşünü (aspektini) konu alan araştırmacının, bu çalışmada Türkçenin çağdaş görünüşünü konu aldığı, bu açıdan söz konusu çalışmanın istisna teşkil ettiği söylenebilir. Kültürdilbilim çerçevesinde sayabileceğimiz diğer çalışmaları şunlardır:

Birincil Yayınlar

- 2021 Э.Н. Дүнгенбай , Ж.К. Отарбекова , З. Каймаз, “Аманат Пен Қиянат Концептілері Оппозиция Ретінде”, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университетінің Хабаршысы, Қыздар университеті, Алматы 2021, s. 147-156.
- 2021 “Yunus Emre Bize Ne Söylüyor?”, Vefatının 700. Yılında Yunus Emre Hatıra Kitabı, Ed. Prof. Dr. Yüksel TOPALOĞLU, Dr. Öğr. Üyesi Levent DOĞAN, Arş. Gör. Dr. Ayşe Nur ÖZDEMİR, Öğr. Gör. Müge ATAKAN, Trakya Üniversitesi Yayınları, Edirne 2021, s. 249-255.
- 2019 “Divan-ı Hikmet’te Atasözleri ve Kullanılış Özellikleri”, Turkologiya No:2, 2019, s.103-115.
- 2016 “Eski Anadolu Türkçesi Bağlamında Yünus Emre’nin Eserlerindeki Atasözlerine Bir Bakış”, Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.40, Güz 2015, Ankara 2016, s.101-119.
- 2013 “Ali Şir Nevayî’nin Eserlerindeki Atasözleri ve Bunların Kullanılışı Üzerine Bir Değerlendirme”, Prof. Dr. Leyla Karahan Armağanı, Akçağ Yay., Ankara 2013, s. 709-718.
- 2013 “Ermeni Harfli Bir Türkçe Atasözleri Kitabı”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, C.XIII/1, (Yaz,2013), s. 173-212.
- 2009 “Babur’dan Günümüze Aşık Oyunundan Bir Ad: Çik”, Turkish Studies, Vol. 4/8, Fall 2009, p. 79-82.
- 2002 “Türklerde Sayı Sistemleri”, Türkler Ansiklopedisi, C.3, Ankara 2002, s.419-426. (Şu kongrede sunulmuştur: “Türkçede Sayı Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği”, IX. Milli Türkoloji Kongresi, 15-19 Eylül 1997, İstanbul.)
- 1997 “Kumuk Atasözleri”, Kardeş Ağızlar, S. 2, Nisan-Mayıs-Haziran 1997, s. 5-11.

- 1994 “Garib-nâme’de Aile ve Aile İçi İlişkiler”, Türk Yurdu, C. 14, S. 87, Kasım 1994, s. 22-28.
 1991 “İrsal-i Mesel ve Atasözleri”, Kırkambar”, S. 2, Yıl: 1, Ocak-Şubat 1991, s. 21-23.

İkincil Yayınlar

- 2022 Adem Bulut, “Et-Tuhfetü’z-Zekiyye Fi’l-Lugati’t-Türkiyye’de Deyimler”, 14. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, 20-22 Ekim 2022, Alanya Alaattin Keykubat Ü. Yayınları, Alanya/Antalya 2022, s.1602-1609. Genel ağ: dunyadiliturkce.alanya.edu.tr
- 2020 “Çağatay Türkçesi Metinlerindeki Atasözleri Varlığı”, VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 24-28 Eylül 2012, II. Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 2363-2396. [e-kitap]
- 2018 “Memlûk Kıpçak Türkçesi Eserlerindeki Atasözleri Varlığı”, XIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı, 25-28 Eylül 2018, Varşova-Polonya, Ankara 2018, s. 495-500.
- 2018 “Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde Atasözleri Varlığı: ‘İşk-nâme Örneği”, X. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, Ed. Prof. Dr. Ferruh Ağca-Doç. Dr. Adem Koç, Mart 2019, Eskişehir, s. 1021-1033. Elektronik Yayın Adresi: dunyadiliturkce2018.ogu.edu.tr (17-18 Ekim 2018 Eskişehir)
- 2016 “Divân-ı Hikmet’te Atasözleri ve Kullanılış Özellikleri”, Hoca Ahmet Yesevi ve Günümüzdeki İzleri Uluslararası Sempozyumu, 03-04 Kasım 2016, Türkistan-Kazakistan.
- 2012 “Çağatay Türkçesi Metinlerindeki Atasözleri Varlığı”, VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı, 24-28 Eylül 2012, Ankara.
- 2008 “Gizli Dillerin Anadolu Ağızlarıyla İlgisi Üzerine”, Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı, 25-29 Mart 2008, Şanlıurfa, Ankara 2009, s.453-457.
- 2003 “Afyonkarahisar Atasözleri Üzerine Bir İnceleme”, VI. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 10-11 Ekim 2002, Afyonkarahisar 2003, s.185-206.
- 2001 “Kazirgi Türki Tilderinde Sandarın Koldanuluvi Jäne Jüyelenüvi”, Bilim Salasında Halkaralık Katınastar Men Sırtkı Baylanıstı Nıgaytuv Attı Gılimi Praktikalık Konferentsiyanın Enbekteri, 23-24 Mayıs Şimkent-Kazakistan, 2001, s. 143-148.
- 2001 “Türık Tilinde Sandı Bildiretin Sözderdin Koldanuluvi Jäne Olardın Jüyelenüvi”, Türkitanuv Meseleler: Bügünü men Bolaşığı, 15 Mayıs 2001 Almatı-Kazakistan, s. 64-69.

LEKSİKOLOJİ ALANIDAKİ ÇALIŞMALARI

Araştırmacı Türk dilinin çeşitli dönemlerine ilişkin söz varlığı (başta renk, sayı ve ölçü birimleri olmak üzere) konularında da araştırmalar yapmıştır:

Birincil Yayınlar

- 2021 “Ahlı Edatı Üzerine Bir Tespit ve Bir Değerlendirme”, Hamza Zülfiyar Armağani, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 403-410.
- 2021 “Kadı Burhaneddin Divanı’nın Söz Varlığı Üzerine Bazı Tespitler”, Prof. Dr. Sadettin Özçelik Armağani, Ed. Prof. Dr. Erdoğan Boz, Prof. Dr. Fevzi Karademir, Gazi Kitabevi, Ankara 2021, s.413-427.
- 2000 “Türkiye Türkçesi Ağızlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1997, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2000, s.251-341.

- 1998 “Anadolu Ağızlarında Ölçü Bildiren Kelimeler”, BİR, S. 5-10, 1998, s. 393-407.
- 1997 “Eski Anadolu Türkçesinde Renk Bildiren Kelimeler ve Teşkilleri”, Mehmet Önder Armağanı, Ankara 1997, s. 169-178.
- 1991 “Eski Anadolu Türkçesinde Sayı Adları ve Kullanılışları”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1991, s. 9-17.

İkincil Yayınlar

- 2017 “İbni Mühennâ Lügati ve Codex Cumanicus’taki Ortaklaşan Kelimeler”, IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Niğde 26-28 Nisan 2017, Bildiriler Kitabı, Cilt 2, Niğde 2017, s. 419-429.
- 2014 “İbni mühenna lügati’ndeki kıpçakça belirtiler”, Türki Dünyesi: Ruxani Mura Jäne Bugingi Madeniyet, Xalıklaralk Simpozium Materialdarı, 30 Ekim 2014, Astana/KAZAKİS-TAN s. 31-36.
- 2009 “Türkiye Türkçesi Ağızlarındaki “Ger” Sözü Üzerine”, II. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı, 21-23 Mayıs 2009 Kars.
- 2004 “Çağatay Türkçesindeki Oğuzca Unsurlar Üzerine”, C. Amanjolov Okuvları Attı Halkaralık Gılımı-Praktikalık Konferentsiyanın Materialdarı, Öskemen 2004, s. 204-210.
- 2001 “Uşak’ta Ölçü Adları”, 21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu, C. 1, İstanbul 2001, s. 79-82.
- 2000 “Balıkesir ve Yöresi Ağızları Sözlüğü’ne Katkılar”, II. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu, 31 Mayıs-02 Haziran 2000, Balıkesir.
- 2000 “Afyonkarahisar Ağzındaki Ölçü Kelimeleri”, V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, 13-14 Nisan 2000, Afyonkarahisar, s. 297-301.

METİNDİLBİLİM ALANIYLA İLİŞKİLİ ÇALIŞMALARI

Birincil Yayınlar

Türkçenin farklı tarihi dönemlerine ait eslerin okunması, onlara yönelik yeni okuma ve anlamlandırma önerileri gibi “metindilbilim” kapsamında değerlendirilebileceğimiz araştırmalar ve yayınlar, Z. Kaymaz’ın akademik yayın hayatının merkezinde olan konulardandır. Bu satırların yazarıyla birlikte hazırlamış olduğu “**Türk Yurtlarında (Aldar) Köse**, TÜRKSOY Yay., Ankara, 2022, 372 s.” isimli kitap Aldar Köse’nin sanıldığı gibi yalnız Kazak ve Kırgız Türklerinin değil, aksine tüm Türk halklarının ortak bir değeri olduğunu vurgulayan ve Türk halklarının coğrafyasını kuşatacak şekilde farklı Türk lehçelerinden Aldar Köse anlatılarını (orijinal lehçede ve Türkiye Türkçesinde tercümelerini) ihtiva eden bir çalışmadır. Araştırmacının “metindilbilim” kapsamında sayılabilecek diğer çalışmaları şunlardır:

- 2021 “Tıpkıbasımının Yeniden Yayınlanması Münasebetiyle Kadı Burhaneddin Divanı’nda Yeni Okuyuşlar”, Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi, Prof. Dr. Metin Akar’a Armağan (Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 4, Aralık/December 2021, s.1633-1645.

- 2021 “**El-İdrak Haşiyesi'nin Yazarı Dîvânü Lugâtî't-Türk'ten Ne Kadar Yararlanmıştı?**”, Journal of Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları (Ed. Cemal Kafadar-Gönül Alpay Tekin/Guest Ed. Irina Nevskaya-Hatice Şirin-Ferruh Ağca), Ayagka Tegimlig Bahşı: Festschrift in Honor of Marcel Erdal, Harvard University 2021, s.259-271.
- 2021 “**Kadı Burhaneddin Divanı'ndaki Bir Gazel Üzerine**”, Aydın Türklük Bilgisi Dergisi, Yıl 7, Sayı 12, Bahar/2021, s.141-150.
- 2014 “**Bir Süryani Kilisesinde Uygur Harfleri İle Yazılmış Türkçe Bir Dua**”, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, Sayı: 3, 2014, s.157-162.
- 2013 “**İbni Mühennâ Lügati'ndeki Bazı Kelimeler Hakkında**”, Turkic Academy, Altaistics and Turkology, International Scientific-Cultural Journal for Philological, Historical and Art Studies, Astana- Kazakistan, 3,2013, p.6-29.
- 2007 “**Divanü Lugati't-Türk'teki Diyaloglar Üzerine**”, Kazak Til Bilimi men Türkitanuv Mäseleleri, Kazakistan Respublikası Bilim Jäne Gılım Ministrliğı A. Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı, Almatı –Jiibek Jolı- 2007, s.152-154. [Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi VIII/1, Yaz 2008, s.153-156.]
- 2004 “**Yenisey Yazıtlarındaki Bir Kelime Üzerine**”, Zeynep Korkmaz Armağani, Ankara 2004, s.249-252. [Habarşı, Al-Farabi Atındağı Kazak Ultık Üniversiteti, Filologiya Seriyası, No 6 (78), Almatı 2004, s.65-66.]

İkincil Yayınlar

- 2019 “**Bazı Tarihi Metinlerde Çift Hareke ve Harfle Yazma Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme**”, Yazılışının 950. Yılı Anısına Uluslararası Kutadgu Bilig ve Türk Dünyası Sempozyumu (3-5 Ekim 2019, ANKARA/TÜRKİYE) Sempozyum Bildiri Kitabı. (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Web Tabanlı Elektronik Yayın), Editör: Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞ-ÇIOĞLU, Editör Yardımcıları: Arş. Gör. Bekir Yavuz PEKACAR, Arş. Gör. Gökçen BİLGİN AKSOY, Arş. Gör. Bahar TÜRKÜYLMAZ, s. 585-592.
- 2019 “**Kitâbu'l-İdrâk Örneğinde Eşseslilik ve Eşyazımlılıktan Doğan Sorunlar Üzerine**”, XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 16-18 Ekim 2019, Samsun 2019, s. 2284-2288. Editörler: Prof. Dr. Serkan Şen,- Dr. Öğr. Üyesi Mediha Mangır, ISBN:978-605-61301-1-3, Genel Ağ Adresi: <https://dunyadiloturkce2019.omu.edu.tr>
- 2015 “**Kitabu'l-İdrak Li-Lisani'l-Etrak'e Eklmeler**”, X. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri, 28 Eylül-1 Ekim 2015, Saraybosna, Ankara 2015, s.242-246.
- 2010 “**Âşık Paşa'nın Şiirleri Üzerine**”, Türkçenin Yükseliş Çağında Bursa'da Dil – Kültür ve Edebiyat Şöleni, 4-5 Haziran 2010, Bildiriler, Bursa 2010, s.127-131.
- 2013 “**Kutadgu Bilig'de Geçen çergüçi, çergüle- ve çiçe Sözleri Hakkında**”, VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Bursa 04-07 Aralık 2013, II. Cilt, Editörler: Prof. Dr. Hatice ŞAHİN-Arş. Gör. İbrahim KARAHANCI, Bursa 2014, s.1599-1603.
- 2001 “**Âşık Paşa'nın Yayınlanmamış Bir Şiiri Üzerine**”, II. Âşık Paşa Bilgi Şöleni, 07-09 Haziran 2001, Kırşehir, Ed.: Yrd. Doç. Dr. Erol Ülgen- Yrd. Doç. Dr. Aygün Ülgen, Beşir Kitabevi, İstanbul 2008, s.145-154.

MORFOLOJİ ALANIDAKİ ÇALIŞMALARI

Araştırmacının bu alandaki sınırlı sayıdaki çalışmaları şunlardır:

Birincil Yayınlar

2013 “**İbni Mühennâda –yUK Eki**”, Yalım Kaya Bitigi Osman Fikri Sertkaya Armağanı, Editörler: Hatice Şirin User- Bülent Gül, TKAE. Yay., Ankara 2013, s.405-408

İkincil Yayınlar

2017 “**-Gan + İyelik Yok/Bar Yapısı Üzerine Bazı Tespitler**”, IX. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı, 02-04 Kasım 2017, İnönü Üniversitesi-Malatya. Editörler: Doç. Dr. İlhan Erdem-Öğr. Gör. Ersin Aycan, e-kitap: dunyadiluturkce2017.inonu.edu.tr Basım tarihi: Aralık 2018, s. 1083-1088.

2012 “**-GIR Eki Hakkında**”, VI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2012, s. 2753-2760.

2004 “**Kazak Türkçesi ve Türkiye Türkçesindeki Fiil Yapım Ekleri Üzerine Bazı Tespitler**”, C. Amanjolov Okuvları Atı Halkaralık Gilimi-Praktikalık Konferentsiyanın Materialdarı, Öskemen 2004, s. 210-212.

FONETİK ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI

Fonetik alanı, Z. Kaymaz'ın akademik araştırmalarının merkezinde yer alan dilbilim konularından biri olmasa da, onun “Nikolaus Poppe, **Altay Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri, I. Kısım: Karşılaştırmalı Ses Bilgisi** (Çeviren: Zeki KAYMAZ), İstanbul, 1994, V + 295 s.” isimli kitap tercümesi, hocasının (O. N. Tuna'nın) da hocalığını yapan bir alime gösterilen güzel bir vefa örneği dışında, Altayistik alanının önde gelen araştırmacılarından olan N. Poppe'nin baş yapıtlarından birini Türkiye Türkçesine kazandırılması açısından kıymetli bir çalışma olmuştur. Diğer yandan bu çalışmayı, akademik hayatta, tercüme yayının önemini gösteren örnek bir çalışma olarak da değerlendirmek mümkündür.

Araştırmacının bunun dışında fonetik alanında yaptığı bir diğer yayını da şudur:

1996 “**Bazı Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde K Sesinin Temsili**”, III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı-1996, (23 - 27 Eylül 1996 Ankara), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s.659-664.

DİALEKTOLOJİ ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI

Akademik araştırmalarının merkezinde olmasa da, araştırmacının zaman zaman eski metinlerdeki tarihi diyalektik hususlar konusunda da araştırmalar yaptığı görülmektedir. Bunlar şunlardır:

Birincil Yayınlar

- 2022 “**Memluk Kıpçak Sözlük ve Gramerlerinde Türkmençe**” Dil Araştırmaları, 2022(31), s.285-293 (Tanıtma-Tenkit).
- 2021 “**Kitâbu’l İdrâk’te Türkmençe (Oğuzca)**”, Oğuz Bitig Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar, Ed. Kenan Azılı, İbrahim Kekevi, Hüseyin Gökçe, Bilge Kültür-Sanat Yay., İstanbul 2021, s.97-124.
- 2002 “**Hoca Ahmet Yesevi’nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurları**”, Türk Dünyası Araştırmaları, Prof. Dr. Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı, S. 139, Temmuz-Ağustos 2002, s. 155-162.

İkincil Yayınlar

- 2022 “**Oğuznâme’nin Senglah’taki İzleri Üzerine**”, “I. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumu “Merkezi Asya’dan Avrupa’ya Türk Kültürü”, 3-5 Ekim 2022, Ankara.

GRAMER VE GRAMERLEŞME ALANINDAKİ ÇALIŞMALAR

Araştırmacının gramer ve gramerleşme alanına ilişkin de bazı makale ve bildirileri bulunmaktadır:

Birincil Yayınlar

- 1999 “**Kumuk Türkçesinde İsim Hal Ekleri**”, Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi III, İzmir 1999, s. 113-120.
- 1997 “**Kumuklar ve Kumuk Türkçesi**”, Yeni Türkiye 97/16, 1997, s. 2067-2071.
- 1988 “**Yakut Dili**”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl: 1988, S. 2, s. 243-251. (Nikolaus Poppe’den Çeviri).

İkincil Yayınlar

- 2013 “**Arapçadan Türkçeye Geçen Bazı Edatların Anlam ve Kullanılış Özellikleri**”, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, 30 Eylül-04 Ekim 2013, İstanbul, Bildiri Kitabı II, Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN, Doç. Dr. Enfel DOĞAN, İstanbul 2014, s.107-115.
- 2007 “**Çağatay Türkçesindeki İsim Hal Eklerinin Birbiri Yerine Kullanımı**”, II. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı (İhsan Doğramacı’ya Armağan), 25-30 Eylül 2007 Bişkek, Ankara 2007, s. 350-354.
- 2000 “**Türkçede Soru Yapma Şekilleri ve Anlam Özellikleri**”, IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 25-29 Eylül 2000, Çeşme-İzmir, Ankara 2007, s.1025-1048.
- 1995 “**Kumuk Türkleri ve Kumuk Türkçesi**”, I. Milli Kafkasya Sempozyumu ve Aşıklar Şöleni, 25-31 Ekim 1995, Kars.

LİTERATÜR TARİHİ VE DEĞERLENDİRMESİ ÜZERİNE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Araştırmacının en çok mesai harcadığı konulardan biri de, akademik hayatın denetimi, takibi ve kalitesinin artırılması açısından önem atfettiğimiz eski metinlerin tanıtımı, onlar üzerine yapılan yayınların eleştirel bir gözle değerlendirilmesi, vb. konulardır:

Birincil Yayınlar

- 2016 “Oğuzname [Kazan Nüshası] Prof. Dr. Necati Demir-Yrd. Doç. Dr. Özkan Aydoğdu (2015), Oğuzname [Kazan Nüshası] (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım), Kesit Yayınları, İstanbul, 590 s. ISBN:978-605-9100-47-2. Dil Araştırmaları, Bahar 2016/18:275-277. (Tanıtma-Tenkrit)
- 2015 “Tevârih-i Âl-i Selçuk [Selçuklu Tarihi], Bakır, Abdullah (2009), Yazıcızâde Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk [Selçuklu Tarihi], Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, LXXXVIII+988 s”, Dil Araştırmaları, Güz 2015/17, s.253-265. (Tanıtma-Tenkrit)
- 2016 “Kitâbu'l-İdrak li-Lisâni'l-Etrâk Hakkında Bazı Notlar”, Türklük Biliminde Bir Ömür Prof. Dr. Tofiq Hacıyev Kitabı, Editörler: Prof. Dr. Bilgehan Atsız Gökdağ-Yrd. Doç. Dr. Nazım Muradov, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s.323-326.
- 2016 “Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lûgati't-Türkiyye Hakkında Bazı Açıklamalar”. Türkbilgi, 2016/32: 1-20. (Raghd MOHAMMAD ile)
- 2016 “Kitab-ı Beylik Nasıl bir Eserdi?”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), 55, Erzurum 2016, s.149-157.
- 2016 “Kutadgu Bilig Araştırmaları Üzerine Bazı Düşünceler”, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi, 2016/7, s. 106-109.
- 2010 “Dukakinzade Ahmet Bey'in Çağatay Türkçesi ile Üç Gazeli”, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 2007/1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2010, s. 83-86.
- 2009 “Kutadgu Bilig Hakkında Türkiye'de Yapılan Yayınlar Üzerine Bir Deneme”, Turkish Studies, Prof. Dr. Hamza Zulfikar Armağani, Vol. 4/3, Spring 2009, p.1408-1422.
- 2005 “Sarı Uygurca Araştırmalarına Genel Bir Bakış”, Prof. Dr. Fikret Türkmen'e Armağan, İzmir 2005, s.451-456.
- 1997 “Gelibolulu Mustafa Âli, Câmî'ul-Buhûr”, Bilge 1997/Yaz 13, s.58-64 (Tanıtma - Tenkrit).
- 1996 “Âşık Paşa'nın Elif-nâme'si”, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C. 2, S. 2,1996, s. 302-332.

İkincil Yayınlar

- 2017 “Китаб Әл-Идрак Ли-Лисан Әл-Атрак кітабының Каир нұсқасы туралы Ескертпелер”,Türki-Slavyan Filologiyasının Kazirgi Zamangı Maseleleri Attı Gılmi Praktikalık Simpozium, 12-15 Mamır 2017, Astana/Kazakhstan, Kazguu Universiteti, Xabarşı, No:2 (34)/2017, Astana, s.21-25.
- 2014 “İbni Mühennâ Lügati Nerede Yazılmıştır?”, XI. Milli Türkoloji Kongresi Bildirileri,11-13 Kasım 2014, Cilt 1, İstanbul 2015, s.855-860.
- 2012 “Araplara Türkçe Öğretimi Tarihine Genel Bir Bakış: Eş-Şüzurü'z-Zehebiyye Örneği”, 5. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, 19-22 Aralık 2012, Denizli.
- 2012 “Bir Kına Risalesi: Terceme-i Bih Çini veya Çup Çini”, 2. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10-13 Aralık 2012, İstanbul.
- 1999 “Ahmed-i Dâî'nin Bilinmeyen Bir Eseri: Cevâhirü'l Ma'âni”, VII. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, 8-12 Kasım 1999, İstanbul.
- 1987 “Varka ve Gülşah Mesnevisi'nin Malatya'daki Bir Nüshası Üzerine”, II. Battal Gazi ve Malatya Çevresi Halk Kültürü Sempozyumu, Tebliğler, Malatya 19-21 Ekim 1987 (Eylül 1998 İstanbul), s. 163-166.

İLMİ BİYOGRAFİK ÇALIŞMALARI

Türk diline hizmet etmiş önemli bilim insanlarının ilmi biyografisine ilişkin yaptığı çalışmalar da bulunmaktadır: Bunlar şunlardır:

Birincil Yayınlar

- 2017 “**İbni Mühennâ Hangi Kökendendi?**”. TDAY-Belleten, 2017, 65-2, s. 313-322 (G. Doerfer’den çeviri)
- 2015 “**Ebû Hayyân ve Etimolojileri**”, Alkış Bitiği. Kemal Eraslan Armağani (Ed. Bülent Gül), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 2015, s.115-124.
- 2012 “**Zeki Velidi Togan’ın Türk Diline Bakışı: Buruşask Dili - Türk Dili İlişkisi Örneği**”, Türk Moğol Araştırmaları, Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağani, Ed. Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2012, s. 245-249.
- 2012 “**Osman Nedim Tuna**”, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü’nün 50. Yılına Armağan, 50 Yıl Sempozyumu Bildirileri, Hazırlayan: Bülent GÜL, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2012, s.37-49.
- 2005 “**Prof. Dr. Tuncer Gülensoy ve Altayistik**”, Erciyes, Yıl:28, S. 331, Temmuz 2005 s. 27.
- 2002 “**Prof. Dr. Osman Nedim Tuna (1923-2001)**”, Türk Dünyası Araştırmaları, Prof. Dr. Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı, S. 139, Temmuz-Ağustos 2002, s.3-6.
- 1992 “**Atsız ve Edebiyat Tarihi**”, Türk Yurdu, C. 12, S. 59, Temmuz 1992, s. 26-29.
- 1989 “**Mirza Elekber Sabir ve Hophopname’si**”, Türk Kültürü, S. 313, Yıl: XXVII, Mayıs 1989, s. 307-312

İkincil Yayınlar

- 2017 “**Gerhard Doerfer, İbni Mühenna Hangi Kökendendi?**” (Çeviren: Zeki Kaymaz), Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 2017/2, s.313-322.
- 2007 “**Ahmet Baytursinul’nın Eserindeki Atasözleri ve Deyimler Üzerine**”, Ortak türk geçmişinden ortak türk geleceğine, V. Uluslararası Folklor Konfransının Materialları, Bakı-2007, s.699-700.
- 2006 “**İsa Yusuf Alptekin ve Yeni Uygur Türkçesi**”, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9-15 Nisan 2006), Çeşme-İzmir.
- 2006 “**İsa Yusuf Alptekin ve Yeni Uygur Türkçesi**”, I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı (9-15 Nisan 2006), Çeşme-İzmir.

LEKSİKOGRAFİ ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI

Başta tarihî sözlükler olmak üzere Türk dilinin çeşitli dönemine ilişkin sözlüklerin okunması, onların terkibi ve içeriği gibi sözlükbilim konularında yaptığı araştırmalar da şunlardır:

Birincil Yayınlar

- 2014 “**İbni Mühenna Lügati’nde Kaç Kelime Var?**”, Türk Kültürü, Türk Kültürü Araştırmaları Dergisi, 2014/2, s.31-46.
- 2005 “**Cumhuriyet Dönemindeki Sözlük Çalışmalarına Genel Bir Bakış**”, Karaman Dil Kültür ve Sanat Dergisi, 45. Türk Dil Bayramı ve Yunus Emre’yi Anma Etkinlikleri, 1-3 Mayıs 2005, Ankara 2005, s.73-76.

İkincil Yayınlar

- 2021 Adem Bulut, “**Bazı Memlûk Türkçesi Sözlüklerindeki Gölge Kelimeler Üzerine**”, IX. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı, 20-22 Ekim 2021 Türkistan, s. 463-479.
- 2018 “**El-İdrâk Haşiyesi’nden Yeteri Kadar Yararlanabiliyor Muyuz?**”, Köktürk Yazısının Okunuşunun 125.Yılında Orhun’dan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu, 1-7 Haziran 2018, Ulanbator-Moğolistan, Bildiriler Kitabı 2. Cilt, Ed. Doç. Dr. Şaban Doğan, Arş. Gör. Melis Sezen Güneş, Kesit Yayınları, İstanbul 2018, s.1059-1067.
- 2014 “**İbni Mühenna’nın Sözlükçülük Anlayışı Hakkında Bir İnceleme: Arapça Dışındaki Kelimelerle Düzenlenen Madde Başları Örneği**”, I. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, (18-21 Mart 2014) Bildirileri Kitabı, C.II, Yayına Hazırlayanlar: Prof. Dr. Abdureşit Jelil Karluk-Doç. Dr. Hikmet Koraş, Niğde 2014, s.1543-1549.
- 2014 “**Türkçenin Öğretimi Açısından İbni Mühenna Lügati’nin Yeri**”, VII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri, Fırat Üniversitesi/Elazığ, 16-18 Ekim 2014, I. Cilt, Elazığ 2015, s.241-248.
- 2004 “**Derleme Sözlüğündeki Bazı Kelimelerin Kaynağı Hakkında**”, V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 20-26 Eylül 2004 Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004, s. 1747-1752.

ADBİLİM ALANINDAKİ ÇALIŞMALARI

Araştırmacı bu alanda tek bir çalışmaya imza atmıştır:

İkincil Yayınlar

- 2021 “**Aldar Köse Adı Hakkında**”, I. Uluslararası Adbilim Sempozyumu Kitabı, Ed. Prof. Dr. Zeki Kaymaz, Doç. Dr. İbrahim Şahin, Ege Üniversitesi Yayınları, İzmir 2021, s. 634-640.

Yetiştirdiği Doktora Öğrencileri:

Bir araştırmacının yaptığı ve yayınladığı araştırmaları kadar önemli olan bir diğer etkinliği de şüphesiz ilgili bilim dalının geleceği olan genç bilim adamlarının eğitilmesidir. Şu ana hazırlattığı ve başarıyla savunmaya çıkardığı 20 doktora ve 16 yüksek lisans teziyle Z. Kaymaz’ın bu alanda da önemli bir hizmette bulunduğu görülmektedir. Bir kısmı artık çoktan profesörlüğünü almış olan bu araştırmacıların isimleri ve savunma yaptıkları yıllar aşağıdaki gibidir:

Cahit Başdaş (1996), Cemil Gülseren (1997), Minara Aliyeva Esen (2005), Caner Kerimoğlu (2006), Gülsine Uzun (2007), Sevi Özışık (2007), Ekrem Ayan (2008), Gulnar Kokybassova (2009), Erdem Uçar (2009), Selma Gülsevin (2010), Ahmet Karaman (2011), Kuanışbek Kenzhalin (2012), Neşe Erenoğlu (2013), Kutluay Erk (2015), Fatma Ertürk (2016), Sawash Muslihedin Abdulmajeed Al-Jasimi (2016), Raghed Mohammad (2018). Avazkhan Umarov (2022), Oğuz Kısa (2023), Ayşe Erkal (2023).

Yetiştirdiği Yüksek Lisans Öğrencileri: Cahit Başdaş (1992), İlhan Erdem (1996), Said Begeç (1998), Caner Kerimoğlu (2001), Kuanışbek Kenzhalın (2002),

Gulnar Kokybassova (2003), Erdem Uçar (2003), Davut Şahin (2005), Türkan Hüseynova (2011), Şima Doğan (2013), Raghed Mohammad (2013), Guzel Sabitova (2015), Şengül Aygümmüş (2018), Alisher Khalmetov (2019), Emine Neslihan Bezircioğlu (2020), Gözde Aydın (2022).

Sonuç: Bilimsel yayın sürecine 1987’de başlayan Prof. Dr. Zeki Kaymaz, geçen 36 yıllık zaman diliminde, aralıksız araştırma ve yayın faaliyetlerinde bulunmuş; bugüne kadar 1’i tercüme 4 kitaba, 16 kitap bölümüne, 46 ulusal ve uluslararası makaleye imza atmıştır. Araştırmacının bunun dışında ulusal ve uluslararası bilimsel toplantılarda sunulmuş ve bildiri kitaplarında yayınlanmış 57 adet de bildirisi bulunmaktadır. Yayınların içeriği dikkate alınarak bir değerlendirme yapıldığında, araştırmacının dil ilişkileri, kültürdilbilim, literatür tarihi ve literatür değerlendirmesi, metindilbilim konularında yoğun mesai harcadığı görülmektedir. Söz konusu yayınların her birinin belli bir sorunu çözmeye adanmış yayınlar olduğu dikkate alındığında, 125 civarındaki bu yayın miktarının önemli bir başarı olduğu değerlendirilebilir. Araştırmacı, yayın faaliyetleri dışında, danışmanlığını yaptığı 16 yüksek lisans ve 20 doktora teziyle Türkolojinin yarınlarnını inşa edecek araştırmacı yetiştirme faaliyetlerine de büyük katkıda bulunmuştur.

Türkolojiyi geçimin bir aracı değil, Türklüğün namusu ve şerefi olarak gören bir anlayıştan gelen Sayın Zeki Kaymaz için emekliliğin hukuksal bir süreç olduğunu; Allah izin verdiği sürece, akademik faaliyetlerin onun hayatının merkezinde yer alacağını söylemek mümkündür. Kendisine emek verdiği tüm öğrencileri adına sonsuz teşekkürler sunar; sağlıklı, mutlu, yayınlarla dolu uzun bir ömür dilerim.

TÜRKOLOJİDE BİR ÖMÜR

PROF. DR. ZEKİ KAYMAZ İLE SÖYLEŞİ

Arş. Gör. Şengül AYGÜMÜŞ, Ege Üniversitesi
ORCID No: 0000-0001-9993-1275

- *Sayın hocam, ilk olarak aileniz ile başlayalım. Nerede doğdunuz, hangi okullarda okudunuz, çocukluğunuzun geçtiği dönem ve yerler ile ilgili neler söylersiniz?*

Doğum tarihi açısından çok net bir bilgi veremeyeceğim. Fakat resmî kayıtlarda doğum tarihim Şubat 1957 olarak geçmektedir. Annem ve babama devamlı sorduğumda bu tarihin böyle olmadığını söylediler ama kesin bir tarih de veremediler. Annem doğum tarihimle ilgili şunu söylerdi: “Oğlum, biz Konya’dan seni yedi günlükken Ankara’ya getirdik” yani aslen Konyalıyım fakat nüfusta doğum yeri olarak Ankara yazılı. Doğum tarihimle ilgili olarak da güzün doğduğumu söylerdi. Tabii, güzün dediğimiz üç aylık bir dönem. O yüzden doğum tarihimin ayı ve günü belli değildir. Kaldı ki nüfusa da 1957 yazılmıştır fakat bu tarih de doğru değildir çünkü ağabeyimle aynı okula gidebilmem için yaşım büyütülerek 1958’den 1957 olarak değiştirilmiştir. Bu şekilde okula başlayabilmişim.

Ailem aslen dediğim gibi Konya, Meramlıyız. Biz Meram’da ailecek Kaymazlar olarak biliniriz. Orada bizim Kaymazlar Sokağı vardır. Hâlâ da orada amca ve teyze çocuklarım oturur. Babam devlet memuruydu; Ankara belediyesinde çalışan, ortaokul mezunu, orta düzey bir devlet memuruydu. Annem ise ilkokul mezunu ve ev hanımıydı. Bizi ellerinden geldiğince yetiştirmeye çalıştılar. Biz üç kardeşiz, bir ağabeyim ve bir kız kardeşim vardı. Kız kardeşimi maalesef kaybettik. Çocukluğumuz Ankara’da geçti. Ankara’nın Yenidoğan Semti’nde oturuyorduk. İlköğretimi Yenidoğan İlkokulu’nda, ortaokulu ise Altındağ’ın dış kapının ilerisinde olan Çiçin Mahallesi’ndeki Çalışkanlar Ortaokulu’nda okudum. 1970-1972 yıllarında idi, tabii o zamanlar üç yıldız ortaokul. 1972-1974 yılları arasında Ankara Yıldırım Beyazıt Lisesi’nde okudum. Lise eğitimim orada geçti. 1974-1978 yılları arasında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi’nde lisans eğitimi, 1978-1980 yılları arasında ise yine aynı yerde Türk Dili Kürsüsü’nde yüksek lisansımı bitirdim.

Çocukluğuma tekrar dönecek olursak o yıllarda dediğim gibi memleketimiz Konya, Meram olunca biz yazları muhakkak Meram’a giderdik kardeşlerimizle birlikte. Orada dayı ve teyze çocukları ile birlikte geçerdi günlerimiz. O zamanlar bağlık, bahçeliktir Meram. Oralarda ağaçların içinde, hayvanlarla, ekinlerle, mey-

ve toplamakla, daha çok da oynamakla geçerdi günlerimiz. O günler gerçekten farklıydı bizim için. Orada yaşarken hem hayatı öğreniyorsunuz hem de günlük ihtiyaçların nasıl karşılandığını görüyorsunuz. Dedemler Konya'nın merkezinde, şehirde yaşıyorlardı. Yazın ise Meram'a geçerlerdi. Meram'da hangi eşyayı kullanacaksa hepsini at arabasına yükleyip o şekilde geçerlerdi. Orada bizim tabirimizle tarla tapanla uğraşılırdı. Orada hayvan olurdu: inek, keçi, koyun vesaire. Böylelikle çocukluğumuz toprakla haşır neşir geçti, diyebiliriz. Çocukluğum böyle geçti. Tabii Ankara yılları bizim için özellikle benim için önemlidir. Dediğim gibi 7 günlükken Ankara'ya getirilmişim ve doğum yerim Ankara görülür.

- ***Sayın hocam, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü seçme nedeniniz nedir?***

Açıkçası bu bir yönlendirme değildi olağan bir akıştı. Çünkü lise eğitimimi Ankara Yıldırım Beyazıt Lisesi'nde Edebiyat Kolu'nda tamamladım. Doğrudan doğruya benim bir mühendislik veya fen alanından bir alan seçme imkânım zaten yoktu. O bakımdan ben siyasal, hukuk, tarih ve dil tercihlerinde bulundum. Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili Kürsüsü tercihlerimden dört veya beşinci sıradaydı hatırladığım kadarıyla. Sınava girdiğimde doğrudan burayı kazandım. O günkü şartlar gereği belki de bu böyle oldu. Sevdiğim bir alan olduğunu düşünüyordum. Bu alanlar benim uğraşmak istediğim alanlardı. Burada bir diğer durum da şuydu: Ankara'da okumak zorundaydım. Evimizin Ankara'da olmasının yanı sıra babam: "Oğlum, başka bir şehre giderseniz benim sizi okutma imkânım olmaz" dediği için Ankara üniversitesini tercih ettim.

- ***Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ndeki lisans yıllarınızdan bahsedebilir misiniz?***

Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kızılay'a yakın merkezdeydi. Ulaşımı benim için kolaydı. O zamanlar Türk Dili Kürsüsü adını taşıyordu. Sonradan bölüm adı Türk Dili ve Edebiyatı olarak değiştirildi. Genel olarak üniversitelerde bu değişikliğe gidildi. Ben doğrudan doğruya Türk Dili Kürsüsü mezunuyum. Fakat burada elde ettiğim kazanımlar muhakkak bizim üniversite okumamız veya ders çalışmamızdan kaynaklı değildi. Buradaki kazanımlarımız üniversitedeki hocalarımızdan kaynaklanıyor. O dönemki hocalarımız: Hasan EREN, Ahmet TEMİR, Kenan AKYÜZ, Olcay ÖNERTOY, İsmail PARLATIR, Tuncer GÜLENSOY, Zeynep KORKMAZ, ayrıca Semih TEZCAN'dı. Bu hocalarımız bizim için çok değerli. Şu an değerini daha çok anladığımız hocalarımız kendileri. Bizler için bu hocalarımızla karşılaşmak ve onlardan ders almak şahsen benim için her zaman övünç meselesi olmuştur. Onlardan çok şey kazandığımı, öğrendiğimi her zaman dile getiririm. Kendilerinden Allah razı olsun. Zaman içe-

risinde Türk Dili ile ilgili temel bilgileri onlardan öğrendiğimi söylemem gerekir. Böyle bir kadro ile karşı karşıya geldik ve bizim dönemizde okuyup şu an akademisyen olarak çalışan çok fazla öğretim üyesi bulunmaktadır. Bu da o dönemdeki güçlü hocaların bize verdiği eğitim sayesinde.

- ***Akademik hayatınızda sizi en çok etkileyen hocalarımız kimlerdi? Bu hocaların akademik hayatınızda yetişmenizde ne gibi katkıları oldu?***

Şöyle söyleyeyim biz Türk Dili Kürsüsü'ne girdiğimizde. Tuncer GÜLENSOY ve İsmail PARLATIR Hocalarımız Asistan Doktordular, onlarla daha çok arkadaşça ilişkilerimiz oldu. Onun dışında akademik olarak geriye dönük insan çok şeyi ayıklayamıyor. Özellikle Hamza ZÜLFİKAR Hocamız da Asistan Doktordu ama bize çok katkı sağladı. Bilemediğimiz, yapamadığımız çok şeyde bize yardımcı olurdu. Zeynep KORKMAZ Hocamızın dersleri çok verimli geçirdi. Özellikle Orta Türkçe derslerini kendilerinden aldık. Onun kadar etkili olan bir diğer diğer hocamız da Semih TEZCAN Hocamızdı. Kendisi Eski Uygurca derslerimize girerdi. Onun verdiği bilgiler bizim için paha biçilmezdi. Bir diğer değerli Hocamız Mustafa CANPOLAT'tı. Üzerimde etkili olan hocalarımdan biriydi. Yine dört yıllık lisans eğitimimin sonunda o dönemde emekliliği yaklaşmak üzere olan Rahmetli Vecihe HATİPOĞLU Hocamızla yüksek lisans tezimi tamamladım. Bu hocalarımız, ders anlatma tarzları ve bilgileri ile bizim bu günlere gelmemizi sağlayan değerli hocalarımızdır.

- ***Lisansüstü eğitime devam etmeye nasıl karar verdiniz? Sizi akademik olarak ilerlemeye kimler teşvik etti?***

Lisanstan sonra benim hayatımda farklı bir çizgi oldu. Ankarada devlet memuru olarak çalıştım. Üniversiteyi bitirir bitirmez öğretmenlik yaş itibarı ile benim için biraz güç olur diye düşündüm ki Sosyal Sigortalar Kurumu'nun memuriyetine müracaat ettim ve memur olarak Ankarada çalışmaya başladım. 1980 yılında Sosyal Sigortalar Kurumu'nun İhtiyarlık Sigortası Birimi'nde çalışmaya başladım. Orada üç yıl kadar çalıştım, daha sonra dört ay kadar askere gidip geldim. Özellikle ihtilâl döneminden önce Türkiye çok karıştı. Bizim gençlik yıllarımız çok sıkıntılı geçti. Öğrenci olaylarının ve anarşi hadiselerinin çok sık yaşandığı bir dönemdi o yıllar. O yüzden bizler için zordu. Ondan sonra memurluğun benim alanımla pek bağdaşmadığını anladım. Çünkü sigortadan emekli olanlara maaş bağlıyordum. Yüksek lisansımı da memuriyete geçmeden önce tamamlamıştım. Daha sonra öğretmenliğe geçmeye karar verdim. Çünkü edindiğimiz bilgi bir yerde işe yaramalıdır diye düşündüğüm için Milli Eğitime müracaat ettim ve Batman Lisesi'ne Edebiyat Öğretmeni olarak atandım. 1982 yılında Batman Lisesi'nde Edebiyat Öğretmeni olarak çalışmaya başladım ve orada çok iyi arka-

daşlarla tanıştım. Çok kaliteli bir öğretmen kadrosu vardı. Şartlar çok iyi olmasa da öğretmenliği burada öğrendim. Çok farklı derslere girdim: edebiyat derslerinin yanı sıra sosyoloji, psikoloji derslerine dahi girdim. Bu kadar çok ve farklı derse girmemde yüksek lisans dereceli öğretmen olmamın da bir etkisi olmuştur muhakkak. Batman Lisesi'nde 1982-1984 yılları arasında yaklaşık iki buçuk yıl kadar çalışmış oldum. Yine şu noktaya geldim memurlukta kendi birikiminizin üstüne bir şey koyma imkânınız olmuyor. Öğretmenlik aslında çok güzel fakat öğretmenlik de bir müddet sonra sizi tatmin etmemeye başlıyor çünkü belli bir müfredat çerçevesinde ve belirli kitaplarla ilerlemeniz gerekiyor. O da bana yeterli gelmediğinden yeni bir arayışa başladım. Arayışımın sonucunda İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nin ilan ettiği Araştırma Görevlisi sınavına girdim ve bu sınavdan başarılı oldum. Benimle birlikte başarılı olan iki kişi daha vardı. Bunlar şimdi arkadaşlarımız olan Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN ve Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN'dı. Oradaki bölümün kurucusu olan ve bu sınavı açıp araştırma görevlisi talebinde bulunan Osman Nedim TUNA Hocamızdı. Akademik hayatımız böylelikle 1984'te İnönü Üniversitesi'nde başlamış oldu. Batman Lisesi'nden İnönü Üniversitesi'ne naklen geçtim ve bu şekilde akademik hayatımız da Osman Nedim Tuna Hocamızın yanında başlamış oldu.

- **Sayın hocam, bize doktora ve doçentlik tezleriniz hakkında bilgi verebilir misiniz?**

O dönemde Osman Nedim TUNA Hocamız doktora programı açınca buraya başvurmamızı istedi. O zamanlar Osman Nedim TUNA Hocamızın yanında Rahmetli Prof. Dr. Halide Dolu Hocamız vardı. Onu da rahmetle anıyorum. Doktora ders dönemi bittikten sonra tez gündeme geldi. Osman Nedim TUNA Hocamız bir metin çalışmanın daha iyi olacağını ve bizi yetiştireceğini söyledi. Ben Garipnâme üzerinde çalıştım. Garipnâme'nin bir kısmını işledim, gramerini yazdım ve sözlüğünü hazırladım. Böylelikle bir metin çalışması olarak doktora tezimi 1989'da tamamlamış oldum. Akabinde İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü'ne Yardımcı Doçent olarak atanıp bir öğretim üyesi olarak akademik hayatımı sürdürmeye başladım. Her zaman söylerim İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi'nin Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü kurucusu olan Prof. Dr. Osman Nedim TUNA Hocamızın üzerimizde emeği çoktur. Benimle birlikte diğer arkadaşlarıma da hem yol gösterici olmuş hem tezlerimizde hem de akademik hayatımızda bizlerin elinden tutmuş ve bizi yönlendirmiştir. Her zaman kendisini minnet ve saygı ile anıyorum. Onun dışında akademik çalışmalara devam ettik ve sempozyumlarda, çeşitli bilimsel toplantılarda birtakım bildiriler sunduk, yayınlar yaptık. Bizim dönemimizde doçentlik çalışması kitabı hazırlama geleneği yoktu. Sadece doçentlik çalışması şeklinde matbu olmayan bir öneriyi de sunabiliyordunuz. Ben orada yine bir Eski Anadolu Türkçesi metni olan Cevahirül

Ma'ani adlı bir eser üzerinde çalıştım. Bunu takdim tezi olarak sunup bununla gerekli şartları sağlamış oldum ve müracaatta bulundum. 1997 yılında Yeni Türk Dili Bilim Dalı'nda doçent unvanını aldım. O tarihten bir yıl sonra da Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'ndeki doçentlik kadrosuna müracaat ettim.

- ***Akademik hayatınızda görev aldığınız üniversiteler hangileridir ve sizde bıraktıkları izlenimleri nelerdir? Bu görevlerinizden özellikle Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'ne gelişinizden bahseder misiniz?***

Akademik hayatımda İnönü Üniversitesi'nin yeri büyük. Orada Araştırma Görevlisi olarak başladım ve Yrd. Doç. olarak devam ettim. Öğrenci karşısına çıkmamda, ders hazırlamamda İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi önemli bir yer tutar bende. Özellikle belirtmek isterim Osman Nedim TUNA'nın açmış olduğu çığırda yetişen ve bugün pek çok üniversitede görev alan öğretim üyesi arkadaşlarımız var. O dönemde uyum içerisinde çalıştık ve bu bizim akademik hayatımızda kazandığımız en verimli unsur olmuştur. Daha sonra Doçent unvanını aldıktan sonra özellikle Türk Dünyası'yla ilgili olan bir yeri düşünmeye başlamıştım. 1998'den önce o zamanlar Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN bir toplantı vesilesiyle Malatya'ya gelmişti. Bana Enstitü'ye gelip gelemeyeceğimi sormuştu. Ben de ancak doçent olduktan sonra gelebileceğimi söylemiştim. Doçent olur olmaz Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN beni aradı ve talebini yeniledi. Ben de bunun üzerine buraya müracaatımı yaptım ve Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı'na 1998 yılında atandım. Burası benim için Türk Dünyası'na açılan bir kapı oldu. Daha önce dolaylı olarak ilgilendiğim lehçelerle karşı karşıya geldim. Bu lehçelere ait dersler verdik, bu lehçelerin konuşulduğu yerlere gittik. Dedğim gibi bu Enstitü'yü Türk Dünyası'na açılan bir kapı olarak gördüm, tanıdım ve bundan çok da memnun oldum. Benim de istediğim ve beklediğim bir alandı. Ayrıca Eylül 2012- Ocak 2014 yılları arasında Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde müdür yardımcılığı görevini yürüttüm. Bu görevimden akademisyenden bozma iş adamı müsveddelerini protesto için istifa ettim. Böyle de bir maceram oldu burada.

- ***Türkiye'deki tarihi ve modern Türk lehçeleri çalışmalarının bugünkü durumu hakkında ne düşünüyorsunuz? Karşılaştırmalı Türk lehçeleri çalışmalarının öneminden bahseder misiniz?***

Genel olarak Türk lehçeleri olarak konuyu sınırlandırmak istemiyorum. Çünkü benim burada bulunduğum Anabilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleridir. Yani ben bu duruma sadece Türk lehçeleri olarak bakmıyorum; aynı zamanda Türk dili olarak da bakıyorum. O bakımdan değerlendirdiğimizde Türk dilinin lehçe ile bir

bütün olması esastır. Ben hepsine bir bütün olarak bakıyorum, tarihi dönemleri ile birlikte. Eğer siz Türk dili alanında bir şey yapmaya çalışıyorsanız öncelikle tarihî dönemleri çok iyi bilmeniz gerekiyor. Çünkü hakikaten bir karşılaştırma yapmak istiyorsanız karşılaştırma ancak tarihî dönemlerin bilinmesiyle yapılabilir. Türkiye’de Türk lehçeleri üzerine yapılan çalışmaların iyi bir mertebeye ulaştığını düşünüyorum. Çünkü yeni bölümlerin açılması ve yeni araştırmacıların alana katılmasıyla önceden sadece adını duyduğunuz lehçelerin direkt çalışıldığını ve araştırmacıların bu lehçelerin konuşulduğu bölgelere gidip öğrenip ilk elden kaynaklara ulaşip yayınlar yaptığını görüyorum. Bu çalışmaları alana katkı sağlayan ve alanı ilerleten çalışmalar olarak değerlendirmek gerekir. Lehçeler ile uğraşmaya başladığımda şunu fark ettim: lehçe bilmek iyi bir şey fakat bunu karşılaştırmalı olarak yaptığınızda çok daha faydalı olur. Bu alanda da Türkiye’deki çalışmalara bakıldığında önemli bir yol katedildi. Uzun yıllar boyu biz Ahmet Cevat EMRE’nin 1949’da yazdığı Türk Lehçelerinin Mukayeseli Grameri ve buna ek olarak da Philologiae Turcicae Fundamentadaki lehçeleri tanıtan bölümler üzerinden lehçe çalışmalarını yapıyorduk. Tabii ki bu eserler bizim için çok değerli. Fakat bu çalışmalar muhakkak aşılmalıydı. Şu an bunlar aşıldı, çok daha fazla çalışmalar yapıldı ve yapılıyor. Dediğim gibi bu çalışmalar yapılacaksa karşılaştırmalı çalışma temelinde yapılmasının çok daha yol açıcı ve ufuk gösterici olacağını düşünüyorum.

- ***Sayın hocam, yurt dışında Fas Mohammed V Üniversitesi’ne gidişinizin ve buradaki araştırmalarınızın akademik çalışmalarınıza olan katkıları nelerdir?***

1992 - 1994 yılları arasında iki yıl Fas Mohammed V Üniversitesi Rabat’taki bir üniversiteye görevlendirildim. Milli Eğitim kapsamında Türkçe okutmanı olarak görevlendirildim. Bu yerin bana şu şekilde katkısı oldu: Daha önce belirttiğim gibi gençliğim Ankarada geçti, memuriyet hayatına burada başladım. Bu dönemde Ankarada belli kültür merkezleri vardı. Örneğin: Libya Kültür Merkezi, Irak Kültür Merkezi gibi. Ben orada Arapça derslerine giderdim. Temel düzeyde bir Arapça bilgim vardı. Fakat özellikle Fas’a gitmem Arapça ile daha fazla haşır neşir olmamı sağladı. Özellikle konuşmada daha ileri bir seviyeye gelmemi sağladı. (Orada birazcık da Fransızca ile haşır neşir oldum). Bunlar bana aslında çok fazla şeyler kattı. Nasıl diyeceksiniz? Yayınlarıma baktığınızda bunlarla ilgili ipuçlarını göreceksiniz. Mesela: Yemen Arapçasında Türkçe kelimeler ve Sudan Arapçasında Türkçe Kelimeler diye bir seri yayınlı özellikle Arap lehçelerine geçmiş olan Türkçe kelimeler üzerinde bayağı mesai harcadım. Tabii bunun yanı sıra Fas görülmeye değer, tabiatıyla zengin olan ve Türkleri de çok seven bir ülke. Bende oranın çok izi kaldı. Ailemle birlikte gittim. Ülkeyi çok güzel gezdik. Dostlarımız oldu. Unutamayacağım hatıraları kalan bir dönemdir Fas maceramız.

- ***Akademik hayatınızda ilgi duyduğunuz konulardan ve nedenlerinden bahsedebilir misiniz? Çalışmayı isteyip de çalışmadığımız konular var mıdır?***

Şimdi tabii bu aslında zor bir soru. Neden dersenez, yani siz de biliyorsunuz. Türklük bilimi, yani Türkoloji dediğimiz alan derya deniz. Yani bunun içinde tarih var, coğrafya var, folklor var, etnografya var, diller var. Değil mi? Öyle olunca bir Türkoloğun yani bir Türklük araştırmacısının aklına pek çok şey geliyor. Çalışabileceği o kadar çok alan var ki. Bu alanlardan beni en çok alakadar edenler daha çok Türkçenin başka dillerle ilişkisi üzerine oldu. Çalışmalarım o alanda yoğunlaştı diyebilirim. Yine aynı şekilde tarihî dönemler de benim için ilgi çekici olmuştur. Çünkü Eski Anadolu metinlerini okuyarak akademik hayata başladığım için gerek Orta Türkçe dönemi olsun, gerek Eski Anadolu, gerekse Çağatay vesaire Türkçenin diğer alanları benim için hep ilgi alanı oldu. Fakat Türkolojiyle ilgili başka dilleri de bilip o alanda çalışmayı isterdim. Mesela Japonca bilip Japonca'yı iyi bir şekilde öğrenip bu alanda da bir şeyler yapmayı arzu ederdim. Bunu hep düşünmüşümdür ama tabii bu mümkün olmadı. Bunun gibi başka çalışmak istediğim alanlar da muhakkak olmuştur.

- ***TDK Bilim Kurulu Üyesi olarak hangi çalışmalarda yer aldınız?***

2018 yılı itibarıyla Türk Dil Kurumu Bilim Kurulu'na seçildim. Bu noktada bizi Bilim Kurulu'na seçen Türk Dil Kurumu'nun değerli yöneticilerine ben teşekkürlerimi arz ediyorum. Burada birkaç çalışma alanında bulundum. Bunlardan kısaca bahsedeyim. Birincisi özellikle Etimolojik Sözlük Komisyonu'nda görev yaptım ve orada bu komisyonun yürütücülerinden biri olarak çalıştım. Ayrıca Çağdaş Türk Yazı Dilleri Bilim ve Uygulama Kolu'nda kol faaliyeti olarak ayrıca söylüyorum. Burada faal olarak çalıştım. Özellikle konuşma kılavuzları hazırlanmış ve Çağdaş Türk Lehçeleri şairlerinin şiirlerinden seçkiler yapılmıştı. Bu kolda çalışarak bu alanda bazı yayınlar hazırladık. Onun dışında Yazıt Bilimi, Bilim ve Uygulama Kolu'nda görev aldım ama burada pek bir faaliyetim olmadı. Ayrıca yine Türk Dil Kurumu üyeliğim esnasında Türk Dil Kurumu'nun dergilerinde de görev yaptım. Türk Dil Kurumu'nun Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi'nin Yazı Kurulu'nda bulundum. Geçen yıl itibarıyla da o kuruldan ayrılıp Türk Dili Araştırma Yıllığı Belleten'in Yazı Kurulu'nda görev yapmaya başladım.

- ***Türk dilinin bugünkü durumu hakkında düşünceleriniz nelerdir?***

Yani tabii genel bir soru bu. Türk dilinin durumuyla ilgili olarak bakıldığında söz edilecek bazı noktalar var. Türk diliyle uğraşan bir insan olarak şunu söyleyebilirim. Türk dilinin geleceği parlak. Çünkü Türk Dünyası'nın durumu ortada. Yani geleceğin en önemli dillerinden biri olmaya aday Türkçe. Çünkü biliyorsunuz

arkasında büyük bir Türk Dünyası coğrafyası var ve onların her biri Türk diliyle uğraşıyorlar. Türk dilini gündeme getirmeye çalışıyorlar. Türk dilini önceliyorlar. Bu bakımdan Türk dilinin bundan sonra daha fazla serpileceğini, büyüyeceğini, üzerindeki çalışmaların çok daha geniş alana yayılacağını düşünüyorum. Türkçenin özellikle Türkiye Türkçesinin içinde bulunduğu durumla ilgili muhakkak birtakım çekincelerimiz var. Dilin kullanımı, dilin üzerinde yapılan çalışmaların niteliği hakkında ama bunlar daha çok akademik meseleler.

- ***Türk Dili ve Lehçeleri alanına ilgi duyan genç bilim adamlarına tavsiyeleriniz var mı?***

Türk Dili ve lehçeleri olarak baktığımızda bunu bir önceki sorunuzla bağdaştırabiliriz. Bizim Türkolojiye yani Türklük bilimine başladığımız yıllarda özellikle Orta Asya'ya gitmek, Sovyet coğrafyasını görmek mümkün değildi. Bu bakımdan baktığımızda genç araştırmacıların önünde büyük bir imkân var. Anlıyorum şu an belki maddi problemlerden dolayı gitmek zorlaşsa bile imkân bulunduğu takdirde orası bu alanda çalışacaklara büyük bir imkân, kaynak sağlar diye düşünüyorum. Ayrıca dediğim gibi Türkoloji sadece Türk dili değil, Türk dilinin yayıldığı bütün bir coğrafya. Bu aynı zamanda tarih demektir, coğrafya bilgisi, kültür demektir. Bu bakımdan bakıldığında araştırmacılar sadece dil değil de dille birlikte kültür, folklor ve tarihi de kapsayan araştırmalar yapabilirlerse eğer çok daha faydalı çalışmaların doğacağını düşünüyorum. Hatta bu şekilde kapsayıcı çalışmalar yapmalarını tavsiye ediyorum.

- ***Hocam hayatınızdaki dönüm noktalarından biri de şüphesiz evliliğinizdir. Nasıl bir hikâyesi var? Çocuklarınızın doğumu, torun sahibi olmanız. Bunların hayatınıza etkilerinden bahseder misiniz?***

Tabii hayatın yani getirdiği güzellikler kadar insanın hayatında muhakkak sıkıntı çektiği, acı duyduğu anlar da olabilir. Fakat özellikle evlilik, çocuklar hayatın belki de bambaşka bir yönü ve insan orada kendini buluyor. Ben şöyle anlatayım: Eşim Nejla KAYMAZ'la evlenme hikâyem çok ilginç bir hikâye değil. Aslında tamamen ailelerimizin uygun görmesiyle yapılan bir evliliktir. Ben Batman'dayken eşim de Siirt Kız Meslek Lisesi'nde öğretmendi. O yüzden bizim nişanlılık dönemimiz Batman, Siirt dönemlerine denk geldi. Ben Batman'daydım o da dediğim gibi Siirt'te Kız Meslek Lisesi'nde Ev Ekonomisi Beslenme Öğretmeniydi. Orada geçen bir nişanlılık döneminden sonra Ankara'da 25 Nisan 1984 Çarşamba günü nikâhımız kıyıldı. 1984 yılının 29 Eylülü'nde de Ankara'da düğünümüz yapıldı ve akabinde de Malatya'ya geçtik ve orada evli olarak hayatımıza devam ettik. Çocuklarım, iki oğlum var; onların doğum yeri Malatya'dır. Yani onlar kendilerini Malatyalı olarak görürler. Malatya'nın bizim hayatımızda hakikaten önemli yeri

vardı. Çok güzel dostluklarımız olmuştur. O yüzden sık sık Malatya'dan bahsederiz. O yüzden olsa gerek ki etrafımızdaki pek çok insan "Hocam siz Malatyalı mısınız" diye sorarlar. "Hayır, aslen biz Konyalıyız" derim. Onlar da "Biz sizi Malatyalı olarak biliyorduk" derler. Böyle bir hoş durumu da vardır bizde. Eşim Nejla KAYMAZ ile evliliğimizden iki oğlumuz oldu: Yunus KAYMAZ ve Burak KAYMAZ. Yunus KAYMAZ 1986 doğumlu, Burak KAYMAZ 1991 doğumludur. Büyük oğlum evli ve ondan iki torunum var. Rengin Ece ve Peyker Eda adında iki kız torunum var. Tabii ki onların sevgileri bambaşka benim için. Hani tarif edilemez derler ya öyle bir şey işte.

- ***Hocam sizin sanat müziği ile yakından ilgilendiğinizi biliyoruz. Hobbileriniz neler? Sevdiğiniz filmler, şarkılar, sanatçılar hakkında bilgi verebilir misiniz?***

Kısaca anlatayım. Aslında bir müzik aleti vesaire çalmayı çok isteyen bir insanım ama buna bir türlü fırsat olmadı. Özellikle İzmir'e geldikten sonra konservatuvardaki arkadaşlardan bu konuda yardım gördüm ve öğretim üyeliğine devam ederken konservatuvardaki Türk Sanat Musikisi Korosu'na katıldım. Bu aslında amatörceydi. Üç dört yıl kadar sürdü. Şu an gidemiyorum imkânsızlıklardan dolayı veya belki de zaman bulamıyoruz, öyle diyelim. Bu koro çalışmaları esnasında da iki konsere katıldım. Koro şefimiz Halil İbrahim Bey'di. Burada kendisini şimdi sevgiyle anıyorum. Tabii oranın havası bambaşkaydı. Sanatla uğraşmak insana başka bir haz veriyor. Ben Türk halk müziğini de seviyorum ama Türk sanat müziği benim için biraz daha öncelikli. Koro çalışması şeklinde biz bunları yürüttük ama dediğim gibi konserler de verdik. Özellikle bazı makamlar benim dikkatimi çekiyor veya seviyorum diyebilirim. Bir de şöyle bir şey var, şarkı söylerken sizin sesiniz her türlü şarkıya gitmiyor. Bu da burada öğrendiğim bir şeydi. Bu makamlar içerisinde özellikle segâh makamındaki şarkılar benim daha çok hoşuma gidiyor. Yani eğer koro çalışmaları esnasında segâh makamında şarkılar çok olursa ben daha çok seviniyorum ve daha başarılı oluyorum öyle söyleyeyim. Ondandır segâhın dışında biraz hicaz şarkılar, biraz da nihavend makamında olan şarkılar tercih ettiklerimdi. Benim için bu çalışmalar dediğim gibi hayatımda güzel bir renk oldu diyebilirim. Halil İbrahim Yüksel oradaki öğretim görevlisi arkadaşımız. Onun da sesi hakikaten çok güzel. Kendisi tambur ustası, onu da bu vesileyle sevgi ile anmış olalım. Tekrar teşekkür ederim.

- **Akademiden sonraki hayatınızda planlarınız nelerdir, bize biraz bahsedermisiniz?**

Şimdi bu tabii kolay bir soru değil. Öncelikle Allah'tan sağlık dilemek lazım. İnşallah sağlık olduğu sürece önceliğimiz muhakkak Türk dili. Yani biz dilin hatta Hasan EREN Hocanın diliyle Türkçenin erleriyiz. Türk dili ile ilgili çalışmalarımızı sürdürereğimi düşünüyorum ama şu an şunu yapabilirim, şunu planlıyorum diye bir şey söyleyemeyeceğim. Kısmet diyelim.

- **Sayın hocam, değerli vaktinizi ayırdığımız için çok teŗekkür ederiz. Eklemek istediğiniz bir şey var mı?**

Şu an için eklemek istediğim bir şey yok. Teŗekkür ediyorum sizlere katkılarınız için.

HATIRALAR

PAYLAŞILAMAYAN DERS

Cahit BAŞDAŞ, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-8555-6096

Yıl 1996, Malatya. İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümündeki ilk yılımdı. Kurallara bağlılığı ve disiplini nedeniyle öğrenciler tarafından “Bürokrat Hoca” olarak değerlendirilen Zeki Kaymaz, Bölüm Başkanıydı. Bir gün Bölüm Kurulu, Zeki Hoca başkanlığında toplandı. Ben de öğretim görevlisi olarak kurula katıldım. Kısa bir takdim ve değerlendirmeden sonra gündem maddelerinin görüşülmesine başlandı. Gündemin birinci maddesi ders dağılımı idi. Derslerin çoğu uzmanlık alanlarına göre sorunsuz dağıtıldı. Bana da Türkiye Türkçesi ve Medeniyet Tarihi dersleri teklif edildi. Kurul üyelerinin bir bölümü, Medeniyet Tarihi dersinin bana verilmesine itiraz etti. Aynı zamanda danışmanım olan Zeki Hoca, öğretmenlik tecrübem olduğu için bu dersi verebileceğimi ve iyi yetişmek için bu tür farklı derslere girmek gerektiğini belirterek kibarca kurulu sakinleştirmeye çalıştı. Türkiye Türkçesi, bildiğim bir dersti ancak Medeniyet Tarihi dersinin içeriği ve kapsamı hakkında hiçbir fikrim yoktu. Ayrıca tezimi bitirmek üzere olduğum için alanım dışında herhangi bir derse girmek istemiyordum. Ancak Hocama olan saygımdan dolayı teklifi kabul ettim. Bu arada genç bir arkadaşımız söz alarak şöyle dedi:

– Hocam, amacınız öğrenci yetiştirmek mi yoksa hoca yetiştirmek mi?

Zeki Hoca:

– Arkadaşım, hoca yetiştirmezsek nasıl öğrenci yetiştireceğiz? Hoca da yetiştireceğiz, öğrenci de, diye cevap verdi.

İsteksizliğime ve itirazlara rağmen teklif kabul edildi. Toplantı biter bitmez Medeniyet Tarihi dersinin içeriğini araştırmaya başladım. Dersin kapsamını öğrendikten sonra ulaşabildiğim kaynaklardan yararlanarak iyi bir hazırlık yaptım. Dersler başlayınca kadar zamanımın çoğunu Medeniyet Tarihi araştırmalarına ayırdım. Dersler başladı, eğitim öğretim sorunsuz devam ediyordu. Bir gün Hoca beni odasına çağırdı, gittim. Canı sıkındı. Kendisinden beklemediğim sert bir tonda:

– Cahit Bey, siz sınıfta ders dışı konularda konuşuyormuşsunuz. Derste üzerinize vazife olmayan konularda konuşmayın, dersinizi anlatın, çıkın, dedi. Türkiye Türkçesi dersinde bunları anlattığımı düşünen Hoca, “Tarih Bölüm Başkanı sizin

ders esnasında Türklerin İslamiyet'ten önceki inançları ve yaşam biçimleri hakkında konuştuğunuzu söylüyor. Bizim işimiz gramerdir, dil bilgisidir” dedi. Ben de bunların Medeniyet Tarihi'nin konuları olduğunu ve ders kapsamında anlattığımı söyledim. Ayrıca derste anlattıklarımı kendisinin sorgulayabileceğini ancak başka bölümden birinin bana hesap soramayacağını ifade ettim. Bunun zerine Hoca, bu tarihçinin her işe burnunu soktuğunu, onu dikkate almadan işimize bildiğimiz gibi devam etmemiz gerektiğini söyleyerek tavsiyelerde bulundu. Ben de dersime kaldığım yerden devam ettim.

Sonradan ğrendiğime göre Halk Edebiyatı alanında çalışan arkadaşlar ve tarihçiler, Medeniyet Tarihi'nin kendi uzmanlık alanları olduğunu, bu nedenle dersin kendileri tarafından verilmesi gerektiğini iddia ediyorlarmış. Zeki Hoca, paylaşılamayan bu dersi bana vererek sorunu çözmek istemişti. Bir de hoca / ğrenci yetiştirmek... İki de gerçekleşti.

ZEKİ KAYMAZ... AĞIR ABİ...

Şerif Ali BOZKAPLAN, Dokuz Eylül Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-3375-4293

7 Eylül 1983 tarihinde İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Bölümü için açılmış olan “araştırma görevliliği” sınavının kontenjanı, 5 kişi Türk edebiyatı, 5 kişi Türk dili olmak üzere toplam 10 kişiydi. O sınavı, 3 aday kazanmıştı. Bunlardan biri de Zeki Kaymaz idi. Diğer iki kazanan 25 Ekim 1983 tarihinde araştırma görevliliğine başladı. Zeki Kaymaz ise Anadolu'nun doğusunda bir lisede öğretmenlik yaptığı için ancak 1984 yılının yaz aylarında göreve başlayabilmişti. Sanırım Hocamız hatta yegâne hocamız yaz tatili için ailesinin yanına ABD'ye gitmişti. Diğer araştırma görevlisi arkadaşımız Gürer Gülsevin de askerlik hizmeti için görevinden ayrılmıştı. Netice olarak Zeki Bey'i bölümde mecburen ben deniz karşılamıştım. Kibar, nazik bir beyefendi idi. Yazın iki kişilik bölümde teşrik-i mesai eyledik. Uyumlu bir arkadaş idi. Nihayet 1984-85 eğitim ve öğretim yılında lisansın 1. sınıfına öğrenci aldık. Hocamız da ABD'den dönmüştü. Zeki Bey ile ben lisans 1. Sınıf derslerine girip en arka sıraya otururduk. Hocamızın dilbilgisi ve diğer derslerini dinlerdik. Ara sıra öğrencilere sorular soran Hocamız onlar soruları bilemeyince bize de sorardı. Siz söyler misiniz Şerif Ali bey? Derdi. Ben “bilmiyorum Hocam” deyince, “Siz söyler misiniz Zeki Bey” diye sorardı. Zeki Bey de bazen bilemezdi sorulana. Sorulardan da anladığımız üzere fevkalade kibar hocaydı Osman Nedim Tuna. Zeki Bey, yüksek lisansını DTCF'de tamamladığı için hem yaşça hem de bilgi bakımından bizlerden ileriydi. Bizlere bir nevi ağabeylik yapardı. Yüksek lisans derslerini tek başıma tamamladığım için ben denize çokça rehberlik etmiştir.

Osman Nedim Bey'in imtihanları uzun soluklu olduğu için öğleden önce başlayan imtihan öğlen yemeğinden sonraya sarkabiliyordu. Bu durumda sınavı olduğu gibi bırakıp üç kişi, Hocamız, ben deniz ve Zeki Bey, Lokanta lokantası'na öğlen yemeğine giderdik. Yeri gelmişken söyleyeyim. Zeki Bey'in gayet güzel sofrada adabı vardır. Yani yemeğini ressamın resim yaparkenki tavırları gibi her davranışı estetik dolu bir eda ile yer. Çoğu kez yemekte Onu seyrederken bulurdum kendimi. Zeki Bey'in ağır başlı, sakin, kendinden emin, kurallara uygun vaziyette ve sünnete de riayet ederek yemek yemesinde eşi hanımefendinin etkisi büyüktür, zannedirim.

Bizlerden birimiz hakkında bir şeyler yazmak gerektiğinde muhakkak diğer iki kişiden de söz açmak gerekiyor. Yani Zeki Bey'den bahsederken bendeniz ve Gürer Bey'den de söz etmeden olmuyor. Çünkü bizler, araştırma görevliliği ile başlayan akademik hayatımızı bir süre adeta birlikte yaşadık. Aynı günlerde doktora başladık. Aynı gün- 1989 yılının Temmuz ayında - yardımcı doçentliğe atandık. Aynı günde idari görevlere başladık: Gürer Bey, Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmenliği Böl. başkan yardımcılığına, Zeki Bey Türk Dili Anabilim Dalı başkanlığına ve bendeniz de Rektörlüğe bağlı Türk Dili Bölüm başkanlığına... İkinci vatandan ilk ayrılan Gürer Bey oldu. İkinci olarak bendeniz, son olarak da sanırım 1997'de Zeki Bey. Kaderin cilvesi olarak üçümüz de İzmir'de tekrar bir araya geldik.

Zeki bey, hayat disiplini olan biridir. Kibar bir beyefendidir de. "siz" hitabını çoklukla elden bırakmaz. Belki de hocası Prof. Dr. Osman Nedim beyden mülahemdir. Herkese elinden gelen yardımı ederdi. Eğitim ve öğretim faaliyetlerinde bölümümüzün Hocamızdan sonra en tecrübelisiydi. Yaş itibarıyla da bizlerin ağabeyi olduğu için gerek eğitim ve öğretim gerekse idari konularda bizlerin yardımcısıydı Zeki bey. Öğretmeyi severdi, öğrenmeyi de. İçinden çıkamadığım(ız) konularda imdadım(ız)a hemen yetişirdi. Sessiz ve sakindi. Adeta Konyalı bir derviş sabrı ve sükûnetine sahipti.

1984 yılının yaz aylarında başlayan gerek meslekî gerekse şahsî arkadaşlık ve dostluğumuz, neredeyse kırk yıldır hiç kesintiye uğramadan devam etmiştir. Kendi adıma bu arkadaşlık ve dostluktan çok memnun kaldım. Daha nice yıllar bu güçlü bağın artarak devam etmesini isterim. Zeki bey ağabeyime hayatının bundan sonraki kısmında da sağlık, huzur ve afiyetler dilerim.

İŞIQLI BİR ALİM ÖMRÜNÜN TARİXÇƏSİ ZEKİ KAYMAZ

Doç. Dr. Galibe Hacıyeva, Nahçıvan Devlet Üniversitesi
ORCID No: 0000-0001-2345-6789

Bu gün tanınmış böyük Türk ziyalıları arasında yer almaq, elmin daşlı-kəssəkli yollarında onlarla birgə addımlamaq şərəfinə nail olmaq mənim taleyimin uğurlu qismətidir. Qədim Hunlardan başlayaraq, tarixdə böyük iz qoymuş Səfəvi və Osmanlı Türk dövlətləri yarandığı gündən, dünyada Türkün güclü səsi sadəcə hər b savaşlarında deyil, həm də Türkün fəth etdiyi ıssız torpaqlara gətirdiyi barışla birgə, dünyanın hər guşəsində yaratmış olduğu böyük elm, ürfan və mədəniyyət də dünyanı heyrətləndirib lərzəyə saldı.

Bu gün qədim Türk tarixini yaşadan, Türk milli kimliyinin vətəndaşlıq pasportu sayılan Orxon-Yenisey kitabələri, “Oğuznamə”lər, “Kitabi Dədə Qorqud”, “Gilqamış”, “İqor polku” adı ilə ruslaşdırılmış qədim Türk dastanı “Uğur dastanı” kimi anadilli folklorumuzun digər saysız ədəbi sənət nümunələri olan atalar sözləri, əmək nəğmələri, halovlar, bayatı və ağılar, gənclərimizin milli-mənəvi dəyərlərini hələ beşikdə ikən körpələrimizin qulağına şirin dadlı bir səsələ fısıldayan laylalar, nağıllar, əfsanələr və dastanlarımızı gənc nəsələ çatdırmaqla, Türk dilini və ədəbiyyatını sevdiren fədakar alimlərimiz Türk dilinin və mədəniyyətini dünya irticasından qoruyan və xilas edən bir günəş kimi qaranlıqları yarıb dünyanı aydınlatan ən böyük işıq, nur savaşçıları və dünyanı qanlı savaşlardan qoruyan barış elçiləridir.

Qədim Türk dilinin qaranlıqlarında gizlənmiş tarixi inciləri böyük bir zəhmətlə gün işığına çıxaran belə elm fədailərimizdən biri də Ege Universiteti Türk Dünyası Araşdırmaları İnstitutu Türk dili və ləhcələri bölməsinin professoru Zeki Kaymazdır.

Ömrünü Türk dilinin tarixi mənbələri üzərində tədqiqatlara həsr etmiş Zeki Kaymaz bir elm fədaisi kimi yorulmadan bu günə qədər “*Divân-ı Hikmet'te Atasözleri ve Kullanılış Özellikleri*”, “*Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye Hakkında Bazı Açıklamalar*”, “*Eski Anadolu Türkçesi Bağlamında Yunus Emrenin Eserlerindeki Atasözlerine Bir Bakış*”, “*Kutadgu Bilig Araştırmaları Üzerine Bazı Düşünceler*”, “*Suriye Arapçasında Yaşayan Türkçe*”, “*Kitabı Beylik Nasıl Bir Eserdi*”, “*Tevârihi Âli Selçuk Selçuklu Tarihi Bakır Abdullah*”, “*Türkiye Türkçesi Ağızlarında Renk Bildiren Kelimelerin Kullanılışı ve Sistematiği*”, “*Hoca Ahmet Yesevinin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurları*”, “*Türklük Biliminde Bir Ömür Prof. Dr. Toftiq*

Hacıyev Kitabı”, “Türk Moğol Araştırmaları Prof.Dr.Tuncer Gülensoy Armağanı”, “Türkçenin Çağdaş Sorunları”, “Türkiyedeki Gizli Diller Üzerine Bir Araştırma”, “Türkçenin Başka Dillerle Olan İlişkisi: Türkçenin Arapçaya Verdikleri”, “Bazı Tarihi Metinlerde Çift Hareke ve Harfle Yazma Geleneği Üzerine Bir Değerlendirme”, “Yemen Arapçasındaki Türkçe Kelimeler”, “İbni Mühenna Lügati ve Codex Cumanicus’taki Ortaklaşan Kelimeler”, “Suriye Arapçasında Yaşayan Türkçe”, “Cezayir Arapçasındaki Türkçe Kelimeler Hakkında Yapılan Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme ve Bu Kelimelere Bazı Eklemeler”, “Kuveyt Arapçasındaki Türkçe Unsurlar Üzerine”, “Sudan Arapçasındaki Türkçe Söz Varlığı Üzerine” kimi çoksayılı dayerli elmi tædqıqatları ilæ ümumtürkoloji dilçilik tarixində öz imzasını qoymuşdur. Bu araşdırmalar sırasında yer alan “Türkiyedeki Gizli Diller Üzerine Bir Araştırma” (2003) adlı kitabı isæ onun elmi yaradıcılığında müstəsna yeri olan maraqlı tædqıqatlardan biridir.

Fædakar alim kimi ædæbiyyatımızı, tariximizi, xalq yaradıcılığımızı bir dilçi kimi araşdırmaqdan usanmayan bu fædakar alim milli mædæni særvætimizin tarixi baxımdan öyrənilməsi yolunda bu gün dæ ælindən gæləni æsirgæmir. Zeki Kaymazın dilimizi, milli mædæniyyætimizin müxtælif sahælərini, ædæbi dilimizin tarixi qatlarını ehtiva edæn araşdırmalarının, xüsusilæ son illærdæ Türkiyædæ bu günæ qədær bir qədær kölgædæ qalmış onomastikanın inkişafı üçün fædakarcasına göstærdiyi fæaliyyæti xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Prof. Zeki Kaymazın elmi-pedaqoji fæaliyyæti væ yaradıcılığы onun bilikli bir alim olmaqla bærabær, hêm dæ onun insani duyğularının, yüksæk mænævi keyfiyyætlərinin dæ göstæricisi kimi meydana çıxır. Zeki Kaymazı 2006-cı illærdæn, İzmirdæ keçirilæn I Türkoloji Qurultaydan tanıyıram. Əlbættæ, kiçik bir yazı ilæ böyük bir alimin keçdiyü böyük, keçmækeşli yolu tæhlil etmək, hær hansı bir elmi dæyærlændirmæ aparmaq çox çetindir. Lakin Zeki Kaymazın Türkiyæ dilçiliyində böyük xidmætlərinin bir qismi haqqında düşüncælərimi oxucularımızla bölüşmək mændæ böyük iftixar hissi oyadır.

Zeki Kaymaz sadæcæ elmi yaradıcılıqla mæşğul olmur, o hêm dæ elmimizin inkişafında mühüm rol oynayacaq gænc alimlərin yetişdirilməsində dæ yaxından iştirak edir. Elmi ræhbær kimi yetişdirdiyü bir çox gænc alimlər Türkiyæ dilçiliyində Zeki Kaymaz adlı yeni bir mæktæbin æsasını qoymuş oldu. Gördüyüm væ şahidi olduğum mæqamlar, Zeki Kaymazın gæncləræ, öyræncilæræ tæmænnasız sevgisi, xeyirxah münasibæti onun haqqında çox mætlæbləri söylæmæyæ imkan verir. Zeki Kaymaz hêm dæ tæbiæti sevæn, ona cani-könüldæn aşiq olan bir insandır. Tæbiætlæ iç-içæ yaşamaq, ağacların, güllərin næfəsini duymaq, hær sabah tæbiætæ, günæşæ salam vermæk Zeki Kaymazın yüksæk insani dæyærinin göstæricisidir.

Zeki Kaymaz həm də qayğıkeş bir insandır. Bu dəyərli alim elmin bütün sirlərini dərinliklərində hidz edən bir okean kimi sakit, təmkinli duruşu, səbri ilə bu günkü gəncliyə bir örnəkdir. Onun adını eşidəndə insanın üzündə bir təbəssüm, ruhunda qəribə bir rahatlıq yaranır, elmin qaranlıq yollarında addımlamaq istədiyimizdə o sakit, təmkinli duruşu ilə bizə qaranlıq görünən bu yolda aydın düşüncələri ilə bir çıraq kimi yanır, elmin çətin sınaqlarından çıxmaq üçün səbirli və cəsarətli olmağı öyrədir.

Zeki Kaymaz həm də Türk dünyasını özündə birləşdirən bir elm ocağıdır. Zaman-zaman düşmənlərimizin əli ilə Quzey və Güney Azərbaycan, Türkiyə, Tatarıstan, Qazaxstan, Qırğızıstan kimi müxtəlif etnik və ya coğrafi adlarla parçalanmış böyük Türk uluslarından gəlib Zeki Kaymazın elm ocağının çevrəsinə toplanan öyrəncilər bu müqəddəs elm ocağının ətrafında TURAN adlı birliyimizə gedən yollarımızı aydınlatan Türk-Turan birliyinin simvollarına çevrilmişlər. Zeki Kaymazın gənc kadr kimi yetişdirdiyi M.Əliyeva, T.Hüseynova, S.Gülsevin, E.Ayan, S.Muslihedin, F.Ertürk, K.Erk, G.Sabitova, N.Erenoğlu, S.Ersöz, R.Mohammad, Ş.Doğan, K.Kenzhalin, A.Karaman, E.Uçar, G.Kokybassova, S.Özişik, C.Kerimoğlu, G.Uzun, İ.Erdem, C.Gülseren, C.Başdaş kimi gənc alimlərin bir çoxu artıq türkoloji dilçilik tarixində öz sözünü qətiyyətlə deyən alimlər sırasına daxil olmuşdur. Bu alimlərin sırasında Minarə Əliyeva, Selma Gülsevin, Cahit Başdaşın adını xüsusi olaraq qeyd etmək istərdim. Bu gənc alimlərin hər biri Zeki Kaymazın rəhbərliyi və tövsiyələri sayəsində öz orjinal tədqiqatları ilə Türkiyə dilçiliyində gənc alim kimi öz imzasını qoyaraq, böyük elmi nüfuz qazanmışlar.

Zeki Kaymazın elm və irfan dünyasını yaxından tanımaq, Türk tarixinin və mədəniyyətinin açılmamış sirlərinə vaqif olmaq üçün Zeki Kaymazın öyrəncisi deyil, səmimi dostu, məsləkdaşı da olmaq yetərlidir. Uzun illər Zeki Kaymaz Hocasla sempozyumlarda bir arada olmaq, onunla elmi mübahisələrə qatılmaq sonradan elmi əlaqələrimizi daha da möhkəmləndirdi. Bu əlaqə bizim elmi yaradıcılığımıza da öz güclü təsirini göstərmiş oldu.

Bir zamanlar tədqiqatlarımla əlaqədar olaraq Güney Azərbaycanda topladığım və əldə etdiyim materiallar arasında qədim dövrün lüğətləri də ayrıca yer alırdı. Bu qəymətli mənbələr sırasında xüsusi həssaslıqla yanaşdığım tarixi leksikoqrafik əsərlərdən biri də XVIII əsrdə Mirzə Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl Səfəvi tərəfindən yazılmış "Səngilax" adlı lüğət idi. Bu əsərlə ilk dəfə Güney Azərbaycanda Azərbaycanın böyük ziyalılarından biri olan Həsən Umudoglundun şəxsi kitabxanasında tanış oldum. Güney Azərbaycanda olduğum müddətdə Azərbaycan dilçiliyində hələ də yetərinə tanınmayan bu möhtəşəm tarixi leksikoqrafik əsər üzərində işlədik və əsərin bir nüsxəsini də özümlə Naxçıvana gətirdim. Lakin uzun illər Naxçıvanda antitürk mövqeli hakimiyyət or-

qanlarının elmi fəaliyyətimi dayandırmaq və qarşısını kəsmək üçün yaşadığım mənzillə birgə qiymətli tarixi əsərlərlə zəngin olan şəxsi arxivim və kitabxanam da tamamilə dağıdılıb məhv edildi. Məhv edilən qiymətli tədqiqat əsərlərim və bəzən kitabxanalarda belə tapılmayan nadir kitablarımın sırasında yer alan XVIII əsrin möhtəşəm leksikoqrafik əsəri Mirzə Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl Səfəvi tərəfindən yazılmış “Səngilax” oldu.

Lakin illər sonra Türkiyə Cümhuriyyəti Ege Universitetində təşkil edilən bir beynəlxalq simpoziumda Zeki Kaymaz Hocamla görüşmək fürsəti məni “Səngilax”la yenidən qarşılaşdırdı. İllər öncə diqqətimi cəlb edən bu tarixi leksikoqrafik əsərlə yenidən Zeki Kaymaz Hocanın sayəsində görüşmək imkanı əldə etdim. Bu kitabı yenidən görəndən sonra, illərlə ürəyimdə qalan nisgili və açını bir az da olsa xəfiflətmək üçün Azərbaycan-Türk dilinin bu möhtəşəm tarixi abidəsi haqqında qısa şəkildə olsa da bir tanıtım məqaləsi yazdım. Lakin illərdir ki, bir çox tədqiqatlarım kimi bu məqaləni də çap etdirmədim. Görünür, bu məqalənin işıq üzü görməsi üçün daha doğru bir zamanı gözləmək lazım idi. Bu məqalənin yazılması üçün məndə yenidən ümid işığını yandıran Zeki Kaymaz Hocama öz dərin minnətdarlığımı bildirirəm. Məqalənin “Zeki Kaymaz Armağanı” adlı bu dəyərli kitabın səhifələrində yer almasının mənim üçün böyük qürur və iftixar hissi oyatdığını bildirərək, Zeki Kaymaz Hocama bundan sonrakı həyat yolunda da uğurlar arzu edirəm. Zeki Hocam, nə yaxşı ki, varsınız, nə yaxşı ki, Sizin kimi dəyərli, nurlu bir elm xadiminin işığından mən də nur almışam. Tanrı Sizi qorusun! Yollarınız hər zaman aydınlıq olsun!!!

AKADEMİDE BÜYÜK BİR CİDDİYET VE NEZAKET ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Alimcan İnayet, Ege Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-8841-4157

Prof. Dr. Zeki Kaymaz meslek hayatındaki bilimsel ciddiyet, titizlik, kişisel hayatındaki nezaketiyle beni derinden etkileyen bilim adamlarından birisidir. Birlikte çalıştığım 25 yılı aşkın zaman zarfındaki gözlemlerime dayanarak, ayrıca hocamla yan yana odalarda çalışan biri olarak söylüyorum bunu. Önce giyinmeye gösterdiği özenden etkilenmiştim hocamın. Her zaman her ortamda şık giyinmesiyle dikkatimi çekmişti. Bu özeni akademik çalışmalarında da görmek mümkündür. Makalelerini büyük bir titizlikle hazırlar, en ufak noktayı bile es geçmezdi. Bazen dil ile ilgili makalelerimi kontrol etmesini isterdim, kontrol ederken gösterdiği hassasiyet beni hayretler içinde bırakırdı. Makalemi okur, virgülü noktasına kadar işaretleyip düzeltirdi. Hocamın üzerimdeki etkilerinden birisi sosyal ilişkilerdeki nezaketi idi. Bugüne kadar kendisiyle en ufak bir dargınlık, rahatsızlık ve sorun yaşadığımı hatırlamıyorum. Kendisiyle yurt içi ve yurt dışında düzenlenen pek çok etkinliğe katılmıştım. Saray Bosna'da, Romanya'da, Moğolistan'da beraberdik. Moğolistan'da, Orhun nehrinin kıyısında aynı çadırı paylaşmıştık.

Hocamın diğeri bir özelliğı de bilim için gösterdiği özveridir. Hocam eski Uygurca ve yeni Uygur Türkçesi üzerinde de çalışırdı. Bir gün Doğı Türkistan'a gitmek istediğini söyledi. Herhalde şakadır diye düşündüm. Tek başına oraya nasıl gidebilirdi? Çinlilerin kontrolündeki bir bölgeye gitmek cesaret gerektirirdi. Ama hocam gerçekten de gitti. Urumçi, Turfan, Kaşgar'da tek başına dolaştı. Turfan'da Ashab-ı Kehf'in bulunduğu Tuyuk köyüne, Kaşgar'da Kaşgarlı Mahmut'un türbesinin bulunduğu Opal köyüne kadar gitti, alan araştırması yaptı, kaynak topladı. Ve bunu kendi bütçesiyle gerçekleştirdi. Hocamın meslekteki bu azmi ve fedakarlığı da beni derinden etkilemişti. 2014 yılında kendisi müdürken, beni müdür yardımcısı olarak atamıştı, hocamla idari işlerde de gayet uyumlu bir çalışma ortamı bulmuştum. Hocamın bana olan itimadı benim için onur ve değerliydi. Kısacası 25 yıl, yani çeyrek asır, hocamla yan yana bitişik odalarda çalıştım. Bu uzun süreçte çayımızı, kahvemizi paylaştık; birlikte sevindik, birlikte üzüldük; kitaplarımızı, kaynaklarımızı ortaklaşa kullandık. Zaman öyle hızlı akıp gitti ki, hocamın emekliliğı geldi çattı. Hocamın en verimli çağında emekliliğe ayrılıyor olması akademi için büyük bir kayıptır. Hocamın enstitüdeki yokluğuna alışmak kolay olmayacaktır. Ancak elden ne gelir ki. Şu anda bana düşen Prof. Dr. Zeki Kaymaz hocama sağlıklı, huzurlu, keyifli ve mutlu bir emeklilik hayatı dilemektir.

AĞABEYİM, ARKADAŞIM, DOSTUM VE HOCAM PROF. DR. ZEKİ KAYMAZ

Prof. Dr. Osman YILDIZ, Süleyman Demirel Üniversitesi
ORCID No: 0000-0003-2250-0260

Zeki KAYMAZ'la hukukumuz akademik hayatıma başladığım 1987 yılından beri devam etmektedir. O yıl ben İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü kadrosunda Araştırma Görevlisi olduğumda Zeki ağabey de aynı üniversitenin Eğitim Fakültesi kadrosunda Araştırma Görevlisiydi. Her ikimizin danışman hocası da rahmetli Prof. Dr. Osman Nedim TUNA'ydı. 1989 yılında ben doktora programı ikinci dönem ders aşamasında iken Osman Nedim Bey emekli oldu. Akabinde, o tarihte Yardımcı Doçent Doktor olan Zeki ağabey, danışmanlığımı üstlendi; ancak kendisi kısa bir süre sonra Fas'a Türkçe Okutmanı olarak gitti. Zeki ağabey, 1994 yılında İnönü Üniversitesine döndüğünde ben Isparta Süleyman Demirel Üniversitesine Yardımcı Doçent Doktor unvanıyla intisap etmişim. Zeki ağabey de 1998 yılında İnönü Üniversitesinden Ege Üniversitesine geçiş yaptı.

Zeki ağabeyle irtibatımız hiç kesilmedi. Ne zaman başım sıkışsa, ne zaman özel veya akademik bir sorunla karşılaşsam mutlaka kendisini arar görüşünü sorarım. Bilimsel etkinlik düzenlediğimde Zeki ağabeyi mutlaka davet etmişimdir, doktora yeterlilik ve tez savunması için jüri heyeti oluşturduğumda kendisini mutlaka çağırılmışımdır. Sağ olsun, kendisi de hiçbir zaman bu davetlerime olumsuz cevap vermemiştir. Aynı şekilde Zeki ağabey de geçen yıllar zarfında lisansüstü imtihanlarına jüri üyesi olarak beni davet etmiştir, ben de her zaman koşa koşa gitmişimdir.

Zeki ağabeyle 1987'den 2023'e, demektir ki tastamam otuz altı yıllık bir tanışıklığımız var. Titiz bir bilim adamı olmasının yanında nahif ve dürüst kişiliğiyle tanıdığım Zeki KAYMAZ, bu geçen zaman içinde benim için hep iyi bir ağabey, iyi bir arkadaş, iyi bir dost ve iyi bir hoca olmuştur. Tanıdığım Zeki KAYMAZ, vatanını ve milletini çok seven iyi bir Türk milliyetçisidir.

Ağabeyim, arkadaşım, dostum ve hocam Prof. Dr. Zeki KAYMAZ'a, yaptığı çalışmalarla Türklük bilimine sunduğu katkılar için teşekkür eder mutluluklar dilerim. Yüce Allah ömrünü bereketli kılsın.

YAZILAR

ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ SÖZLÜKLERİNDE KİŞİ ADLARININ LEKSİK-SEMANTİK SINIFLANDIRILMASI

Gülnara ALİYEVA-KOŞKUN, Bakü Slavyan Üniversitesi
ORCID No: 0000-0001-8777-1411

Giriş

Onomastik birimlerin ana işlevi bir nesneyi işaretlemektir. Bir dilde her kelimenin ve her ifadenin bir anlamı vardır. Bu nedenle, kelimeler ve adlar yakından ilişkilidir, ayrılmazlar. Türk halklarında belirli anlamlara sahip isimler hakimdir. Edebi dilde, bu kelimeler aynı zamanda üslup özelliklerine sahiptir ve genellikle belirli bir yönü daha doğru bir şekilde yansıtabilir. Bir veya başka türden olan apelyatif leksika, onomastik birimlerin oluşumunda önemli bir rol oynar. Apelyatif leksikanın onomastik leksikaya ve onomastik leksikanın apelyatif leksikaya geçiş süreci süreklidir, bu nedenle belirli bir zamanda bu veya diğerinin hacmini daha kesin olarak belirlemek imkansızdır (Taiç, 1970, s. 318). Onomastik birimler, dilin ve halkın kimliğini, ulusal geleneklerini yansıtan dil birimleridir. Çağdaş Türk lehçelerinin onomastiğinde meydana gelen süreçlerin incelenmesi, adverme ve addeğişme sürecindeki ilkelerin kesin olarak tanımlanması, onomastik sözlüklerin teorik ve pratik karakteristiği, çeşitli açıklamalı, çeviri ve d. sözlüklerde onomastik birimlerin sözlükbilimsel açıklaması büyük önem taşımaktadır. Gerek XX. yüzyılda gerekse XXI. yüzyılda Türk lehçelerinde onomastik sözlüklerin derlenmesi alanında pek çok çalışma yapılmıştır. Elbette bu çalışmaların çoğu pratiktir, ancak sonuç olarak onomastik sözlüklerin sayısı artmış ve malzeme kapsamı genişlemiştir. Bu anlamda bu sözlüklerin uygulamalı olarak derlenmesinde teorik kavramların da yer almasına büyük ihtiyaç vardır. Diğer bir deyişle, onomastik sözlükbilim kendi sözlükbilimsel teorisini geliştirmelidir.

Antroponimik sözlükler, yeni doğanlara isim vermeye, kişi adlarının anlamlarını belirlemeye ve kişinin kendi isminin ve diğer insanların isimlerinin kökenini anlamaya yardımcı olur. Çalışmamızın temel amaçlarından biri, farklı kültürlerin Türk adverme geleneği üzerindeki etkisi, Antroponimik sözlüklerdeki kişi adlarının sözlüksel-anlamsal sınıflandırması, diğer dillerden Türkçe'ye geçen kişi adları, dini adlar, diğer dillerin yanı sıra Türk lehçelerinin etkileşimi sonucunda alınan kişi adlarının antroponimik sözlükbilimde nasıl tezahür etmesidir. Diğer taraftan, kişi adları başka dillere çevrilmediği için fonetik yapıları değiştirilmeden orijinal

halleriyle muhafaza edilmektedir. Bu özelliğe göre eski kişi adlarının incelenmesi sırasında içlerinde bulunan kadim Türkçe unsurları da tespit etmek mümkündür.

Halk düşüncesinin ürünü olan kişi adları, insanları karşılaştırma ihtiyacından yaranmış ve belirli tarihsel gelişim sürecine dayanarak çağdaş Türk ad sistemi oluşturmuştur. Tarihi ve toplumsal yapı değişip yenilendikçe kişi adları ve ad verme geleneği de değişmiştir. Türk lehçelerinin kişi adları sistemindeki bu zenginlik ve çeşitlilik, onomastik sözlüklerin derlenmesine de yansımıştır. Türk kültüründe kişi adlarının insan kaderiyle ilgili olması nedeniyle ad seçimine her zaman özel önem verilmiş, çocuklara ad koyma geleneği eski zamanlardan başlamış ve bu güne kadar bazı değişikliklere uğramıştır. Eskiden adlandırma, sadece insanları birbirinden ayırmak ve ya ayırt etmek için kullanılırken, zamanla sıradan adlandırmanın ötesine geçerek zenginleştirilmiş ve önemli bir kültür unsuru haline gelmiştir. Aslında her ad milli ruhu, dini inançları, toplumsal olayları, cesareti, kahramanlığı, güzelliği, sadakati, saygıyı, sevgiyi, inceliği, kültürü, zamanı, geleneği vb. yansıtır. Sözlü ve yazılı Türkçe metinlerde pek çok adlandırma örneği vardır.

İlk yazılı kaynaklarda, destanlarda Türklerin ad verme veya ad almasına dair bazı gelenekler görmekteyiz. Bütün Türklerde adlandırma, ad verme için ortak olan üç unsur vardır: bir çocuğa ad verilmesi, önemli bir iş yaptıktan sonra kişiye ad verilmesi, çocuğa ad verirken tören yapılması ve bir yaşlı, saygın bir kişinin çocuğa isim vermesidir. “Kişi adları, Türk kültür tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Dede Korkut Destanı Hikâyelerinden Dirse Han Oğlu Boğaç Han, Kam Büre Beğ Oğlu Bamsı Beyrek destanlarında anlatıldığı gibi “bir çocuğun ad alması için, önemli bir iş yapması veya bir kahramanlık göstermesi gerektiği anlatılmaktadır” (Calp, 2014, s. 30).

Onomastik araştırmalar, farklı halkların eski yerleşim yerlerini, dil ve kültürel ilişkilerini, dillerin eski durumunu, dillerin ağızlarla ilişkisini belirlemeye yardımcı olur. Her dilde özel adları öğrenmek, iletmek ve korumak önemlidir. Azerbaycan dilbiliminde onomoloji alanında onlarca önemli araştırma dikkat çekmektedir. A.M.Demirçizade, A.M.Gurbanov, A.A.Ahundov, G.İ.Meşediyev, R.H.Eyvazova, Ş.M.Sediyev, A.H.Hasanov, T.İ.Hacıyev, S.M.Mollazade, T.M.Ahmedov, M.N.Çobanov, M.İ.Adilov, N.M.Hudiyev, Z.N.Verdiyeva, F.R.Xaligov, R.Z.Aliyeva, A.Paşayev, A.Bağırov, A.Tanrıverdi, A.N.Mikayılova ve diğer araştırmacıların eserleri, onomastik birimlerin bilimsel ilkeler ve bilimsel yöntemler temelinde incelenmesi için geniş fırsatlar yaratmıştır.

Türk dilbiliminde onomastik konuları, onomastik birimlerin araştırma ve incelemelerinde Ahmet Caferoğlu, Faruk Sümer, Doğan Aksan, Besim Atalay, Hasan Eren, Tuncer Gülensoy, İbrahim Kaferoğlu, Saim Sakaoğlu, Abdulkadir İnan,

Tuncer Baykara, Mecit Doğru, Mehmet Eröz, Fevziye Abdullah Tansel, Z. Fahri Fındıkoğlu, Hüseyin Namık Orkun, M. Fahrettin Kırzioğlu, Mahmut Ragıp Gazimihal, Ali Esad Bozyiğit ve diğer bilim adamlarının eserleri önem arz etmektedir.

Antroponimik Sözlükler

Azerbaycan dilbiliminde antroponiminin teorik, bilişsel, üslup ve d. açılardan öğrenilmesi, bu yönlerin gelişimi antroponimi sözlüklerin hazırlanmasında da büyük önem taşımaktadır. Bu süreç 1980'lerde başlamış ve bağımsızlık yıllarında antroponimik sözlüklerin derlenmesi yaygınlaşmıştır. Birçok araştırmacı bilim adamı, Azerbaycan şahıs adları, Azerbaycan takma adları sözlüklerinin hazırlanması ve yayınlanmasında Azerbaycan sözlükbilimi ve onomoloji sistemine değerli katkılarda bulunmuştur. M.N.Çobanov'un "Azerbaycan Şahıs Adları" (1981), Behruz Abdullayev'in "Azerbaycan Şahıs Adlarının Açıklamalı Sözlüğü" (1985), O.Mirzayev'in "Adlarımız" (1986), M.Şiraliyev, B.Abdullayev ve Ş.Sadiyev'in "Azerbaycan şahıs adları" (1987), Meded Çobanov'un "Azerbaycan şahıs adlarının anlam bilgisi ve yazılışı" (1990) sözlükleri bu alandaki ilk adım olarak kabul edilebilir.

Ayrıca Afad Gurbanov'un "Çocuğa isim nasıl seçilir" (1993), Nadir Memmedli'nin "Adını ben verdim, yaşını Allah versin" (1995), M.N.Çobanov, M.M.Çobanlı'nın "Azerbaycan Şahıs Adları" (1995), Aydın Paşayev'in "Azerbaycan Şahıs Adları" (1996), Afad Gurbanov'un "Dünyadaki Türk adları" (2000), Aydın Abi Aydın'ın "Şahıs Adları Sözlüğü" (2002), Hesret Hasanov'un "Azerbaycan Şahıs Adlarının Açıklamalı-Etimolojik Sözlüğü" (2002), Aydın Paşayev ve Alime Beşirova'nın "Azerbaycan Şahıs Adlarının Açıklamalı Sözlüğü" (2003), Elmira Hamzayeva'nın "Türk Kökenli Azerbaycan Şahıs Adları Sözlüğü" (2004), Aydın Abi Aydın'ın "Şahıs Adları Sözlüğü" (2006) ve "Türk Şahıs Adları Sözlüğü" (2007), Afad Gurbanov'un "Azerbaycanlı Şahıs Adları ansiklopedisi" (2007), Mehrali Guliyev'in "Arapça ve Farsça Kökenli Azerbaycan Şahıs Adlarının Açıklamalı Sözlüğü" (2009), Aydın Abi Aydın'ın "Kökenine Göre Şahıs Adları Sözlüğü" (2010), A. Paşayev'in "Hemse" de kullanılan Özel Adların Açıklamalı Sözlüğü" (2013) ve Azerbaycan Takma Adlarının Açıklamalı Sözlüğü" (2015), Fidan Gurbanova'nın "Azerbaycan Şahıs Adları. Açıklamalı Sözlük" (2019) ve diğer sözlükler, antroponimik sözlükbilim alanında özellikle şahıs adlarının toplanmasına, açıklanmasına, etimolojik olarak analiz edilmesine, incelenmesine ve diğer Türk dilleriyle karşılaştırılmasına izin verir.

Türk Dilbiliminde Kemal Zeki Gençosman'ın "Ansiklopedik Türk İsimleri Sözlüğü, Adan Z'ye Kadar Türk Adları ve Soyadları" (1975), Arif Hikmet Par'ın

“Adan Z’ye Ansiklopedik Türk Adları/ Ansiklopedik Türk Adları ve Soyadları Sözlüğü” (1981), Advıye Aysan ve Selma Tuncay’ın, “Türk Adları Sözlüğü” (1987), M. Kemal Çalık’ın “Türk Ad ve Soyadı Sözlüğü” (1989), Advıye Aysan ve Selma Tuncay’ın “Türkiyede Kadın-Erkek Adları Sözlüğü” (1992), Abdurrahman Dilipak, Asiye Dilipak, N.Meriç’in “Ansiklopedik İsim Sözlüğü” (1993), Gökdal Okay’ın “Adlar Sözlüğü” (1995), Serkan Pehlivan’ın “Kız ve Erkek İsimleri Sözlüğü” (1997), İlhan Yardımcı’nın “Açıklamalı Ansiklopedik İsim ve Soyadları Sözlüğü” (1998), M. Türker Acaroğlu’nun “Bulgarların Aldığı Türkçe Adlar ve Soyadlar Sözlüğü” (1999), Faruk Sümer’in “Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları” (1999), Metin Civelek ve Hülya Civelek’in “Çağdaş İsimler Sözlüğü” (2002), Aydil Erol’un “Adlarımız” (2010), Cem Dilçin’in “Adlar Sözlüğü” (2014), Tuncer Gülensoy ve Paki Küçükker’in “Eski Türk-Moğol Kişi Adları Sözlüğü” (2015), Hayat Batur Baysaling’in “Anatolia (Anadolu) İsimler Sözlüğü” (2018) bu alanda yazılmış değerli eserler olarak kabul edilmektedir. Kişi adları sözlüklerinin sayısı elbette yeterli değildir. İncelediğimiz diğer sözlüklerin hemen hemen tamamında “Çocuk İsimleri Sözlüğü” ve “Çocuk İsimleri Adları” adları terimleri kullanılmıştır.

Diğer Türk lehçelerinde “Kırgız Adam Attarının Sözdüğü” (1979); G. H. Sattarov’un “Tatar İsimleri Sözlüğü” (1981); “Türkmen Dilinin Adam Atlarının Spravoçnigi” /Türkmen Dilinin Kişi Adları Rehberi (1989); S.Ataniyazov’un “Türkmen Adam Atlarının Düşündürişli Sözlüğü” / Türkmen Kişi Adlarının İzahlı Sözlüğü (1992); G. Kıyasova, vd. “Türkmen Dilinin Düşündürişli Sözlüğü” (2016) ve d. sözlükler dikkat çekmektedir.

Türk dili araştırmacıları kişi adlarını farklı terimler altında incelemişlerdir. Farklı yıllardaki antroponim araştırmacıları aynı kavramı farklı terimlerle tanıtmışlardır. Böylece Türkçede Ahmet Caferoğlu, Leyla Karahan, Ercan Alkaya, Cemal Altan, Sami Akalın, İbrahim Şahin, Ahmet Aydın, Emel Soyubol, Mehrali Calp “*kişi adları*”; Besim Atalay, Sabahattin Çağın, M. Cavit, O.Saffet, Emin Refik Kırış, Selma Tuncay, Advıye Aysan “*Türk adları*”; Faruk Sümer, Mehdi İlhan, Nejla Saraç “*şahıs adları*”; Ahmet Halaçoğlu, Salih Akyel, Can Şen “*şahıs isimleri*”; Mete Uygur, Mustafa Oğuz, Ali Rıza Önder “*insan isimleri*”; Recai Ünal ve İlhan Başgöz “*insan adları*” tabirlerini kullanıyor. Bazı dilbilimciler bu noktada ilginç farklı duruş sergilemekte. Şöyle ki, Tuncer Gülensoy, Yılmaz Kurt, Alparslan Demir’in araştırmalarında antroponimlerin başlıca türü olan şahıs adları, bazen kişi adları, bazen şahıs adları terimleri altında sunulmuştur. Azerbaycan dilbiliminde “şexs adları”, Türkmen, Kırgız ve Kazak onomastiğinde “adam attarı” terimleri kullanılmaktadır.

Sözlüklerdeki Kişi Adlarının Leksik-Semantik Sınıflandırılması

Halk düşüncesinin ürünü olan kişi adları, insanları karşılaştırma ihtiyacından yaranmış ve belirli tarihsel gelişim sürecine dayanarak çağdaş Türk ad sistemini oluşturmuştur. İnsan adları, insanların manevi zenginliği, hayata bakışı, güzel görünümü, milli gelenekleri, mitolojik düşüncesi, hayatın gelişim kanunlarına yaklaşımları ve tarihi mirasın nesilden nesile aktarılmasıdır. Türk lehçelerinde kişi adları ve ad verme geleneği tarihsel bir süreçle ilişkilendirilir, yani her dönemin kendi ad verme geleneği vardır. Tarihi ve toplumsal yapı değişip yenilendikçe bu gelenekler de değişmekte ve yenilenmektedir. Araştırmalar, Türk lehçelerinin hem apelyatif kişi adlarının hem de özel adlardan türetilen kişi adlarının oldukça zengin ve renkli olduğunu göstermektedir.

Türk lehçelerinin söz varlığındaki antroponimler, hem genel kelimeler hem de özel adlar olmak üzere çeşitli kaynaklardan türemiş ve gelişmiştir. Bu kaynaklar fitonimler, zoonimler, etnonimler, değerli eşyalarla ilgili isimler, mücevherler, farklı ünvanlarla ilgili adlar, zaman kavramı ile ilgili adlar, kavim ve kabile adları, akrabalık ifade eden adlar, dostluk kavramlarını ifade eden adlar, aşk, sevgi, barış, huzur, mücadele, kahramanlık, cesaret, arzu, sağlık, güç, haysiyet, zarafet, güzellik, incelik cömertlik, mutluluk, bilgelik ve diğer kavramları ifade eden adları içerir. Bu nitelikler göz önüne alındığında, sözlüklerde kişi adları leksik-semantik olarak aşağıdaki gibi gruplandırılabilirler:

1. Zaman kavramı ile ilgili kişi adları.

Zamanla, vakitle ilgili ortaya çıkan kişi adları bütün Türk lehçelerinde gözlemlenir. Bazı adlar yılın aylarını, bazıları haftanın günlerini ve bazıları günün saatini ifade eder. Örneğin: *Azerbaycan Türkçesinde: Zaman, Seher, Gündüz, Bahar, Receb, Ramazan, Şaban; Türkiye Türkçesinde: Zaman, Bahar, Recep, Oruç, Seher, Ramazan, Şaban, Nisan, Eylül, Cuma, Cumaali, Regaip; Türkmence: Bahar, Yazgeldi, Güz geldi, Receberdi, Recepbibi, Recepdursun, Recepgeldi, Recepgülü, Cuma, Cumadurdu, Cumadursun, Cumagül, Cumalı vb.*

2. Doğal olaylarla, ateşle ilgili kişi adları.

Çağdaş Türk lehçelerinde tabiat olayları ve ateşle ilgili şahıs adları yaygındır. Bu milletlerde çocuğa isim vermenin özelliklerinden biri de çocuğun doğduğu günün tabiat olayıdır. Sözlüklerde birçok örneklere rastlıyoruz. *Azerbaycan Türkçesinde: Ayaz, Tufan, İldırım, Gursel, Leysan, Bulud, Boran ve d. Türkiye Türkçesinde: Volkan, Gürsel, Yıldırım, Su, Yağmur, Ateş, Tufan, Ayaz, Bora, Boran ve d.*

Kıpçak grubu Türk lehçelerinden biri olan Kazak Türkçesinde, kar yağdığında veya yağmur yağdığında doğan çocuklar “Allah’ın nuru yağdı” anlamına gelen Nurjavar’a ‘nur yağar’ ve Nurjavgan’a ‘nur yağan’ adlarını verir. Ayrıca kar fırtınasında doğan çocuklara kış mevsimine bağlı olarak Boragan ve Boramis gibi adlar verilir. Bir çocuğun doğumu dolunaya denk geliyorsa, dolunay ya da ay kadar güzel ve dolu olması için Tolay, Tolganay, Aytoldi, Aytugan, Aytolis şeklindeki şahıs adları tercih edilir (Cangabilova vd. 2013, s. 60). Kazak Türkçesinde Ay ve Güneş isimleri ile ilgili şahıs adları tabiat olayları ile bağlantılı olarak tasnif edilirken, Türk lehçelerinde bu adlar gök cisimlerinin adları ile ilgili şahıs adları şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

3. Renk ifade eden kelimelerden türetilen kişi adları.

“Renklerin ifade ettiği anlamlar az veya çok insandan insana değişmekle birlikte, bu konuda kültür ve medeniyet ekseninde genel bir bakış açısı oluşmuştur. Bakış açılarının oluşumunda ırk, coğrafya, iklim şartları, yaşam tarzları, ekonomik şartlar, siyaset, düşünce ve inanç gibi pek çok faktörün etkisi vardır” (Eren, 2008: 32). Türk lehçelerinin antroponimik sisteminde de renk adlarının kullanım sıklığını gözlemliyoruz. Kişi adlarında en sık kullanılan renk adları ağ, kara ve gök renk adlarıdır. Türkçede kişi adının oluşumunda kırmızı ve siyah dışında tüm renk adları kullanılmıştır. Bu çeşitlilik, diğer onomastik birimlerin yanı sıra, ad koymanın tarihsel bir geçmişin yanı sıra Türk geçmişinin gelişiminden de etkilendiğini göstermektedir. Yer, dağ ve su adlarının tarihi kökenleri ile sık sık değişmesi ihtimali azdır. Dil için yeni renk kavramları ve bu adların Türk kültüründe kişi adlarında kullanılması, özellikle de renk adlarının çok kullanıldığı bir dilde, şaşırtıcı olmamalıdır. Dolayısıyla kişi adlarındaki bu farklılığı diğer onomastik birimlerden farklı olarak dilin gelişmesine ve zenginleşmesine bağlarken yanılmış olmayız: *Gara, Garakişi, Garaş, Sarı, Alagöz, Saritel Garatel, Garabala, Qaragöz, Ağca, Garaqaş* (Azerbaycanca), *Akcan, Akdil, Akgül, Akman, Aknur, Kara, Karademir, Karan, Karayağız, Karayel, Gökay, Gökçe, Göksel, Gökçin, Göker, Gökbey, Göksu, Sarıgül, Sarıalp, Balsarı, Yaşıl, Yeşil, Moray, Morgül* (Türkiye Türkçesi), *Akqül, Akmaral, Aknabat, Akpara, Kara, Karabay, Karabala, Karabaş, Karaş, Karakaş, Karagöz, Karakız, Karaçaç* (Kırgızca); *Akbala, Akaişa, Akbota, Akqız, Akmaral Karaman, Karasay, Karatay, Karaqöz* (Kazakça) ve d.

Türkçe renk adları açısından oldukça zengin bir dildir. Ancak bu zenginliğe rağmen, renk adlarının dilsel işlevselliği ve adlandırmadaki yeri üzerine yapılan araştırmalar nispeten yenidir. Bu noktadan hareketle renk adlarının onomastikteki yerinin belirlenmesi, renk adlarının Türk lehçelerinde kişi adları üzerindeki

etkisini ve isimlendirmedeki işlevlerini ortaya koymak oldukça önemlidir. “Özel ad yapımında 17 farklı renk adının kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunlar alfabetik sıra ile *ak, al, ala, beyaz, boz, çakır, gök, kara, kır, kırmızı, kızıl, mavi, mor, pembe, sarı, siyah, yeşil* renk adlarıdır” (Bayraktar, 2013, s. 97). Çağdaş Türk lehçelerinde siyah, beyaz, mavi ve sarı gibi eski renk adları daha çok tercih edilmektedir. Bu renk adları, o zamandan beri kullanıldıklarından daha geniş bir konseptte sahiptir. Kişi adları, daha yeni renk adlarının eski renk adlarına tercih edildiği dinamik bir alan olarak görülür.

4. Gök cisimlerinin adlarıyla ilgili kişi adları.

Gök cisimlerinden ilk kez gezegenler adlandırılmış ve onlara tanrıların isimleri verilmiştir. Bunu transonimleşmenin bir örneği olarak kaydetmeliyiz. Burç ve yıldız adlarının eski insanların kozmoloji hayalleriyle sıkı ilişkisi vardır. Burçların adlarında eski insanların evren hakkındaki düşünceleri, bilgileri, evreni ve âlemi idrak etme sürecinin niteliği yansıtılmaktadır. Burçların adlandırılmasının temelini sadece biçim ve nicelik, yıldızların adlandırılmasının temelini ise tüm bunların yanı sıra bir sıra nesnel özellikler oluşturmaktadır. Bunlar: renk, semada görünme zamanı, hareket özellikleri, parlaklığı ve diğerleridir. (Habibli, 2009, s. 37). Halkımızın kişi adı yaratma tecrübesi tarihinde özellikle ilgi çekici olan, gök cisimlerinin adlarına atıfta bulunulmasıdır. Dilimizde onlarca kişi adı gök cisimlerinin adları temelinde meydana çıkmıştır: *Zöhre, Hilal, Ülker, Aftab, Kövkeb, Hurşud, Gemer, Ulduz* ve d. Bunlardan Hurşud adından Hurşude, Ulduzdan Ulduze adları yaranmış ve kullanılmıştır. Böylece Gemer adından Gemerüz, Gemeriyye, Gemernaz, Gemergül, Gemernur, Gemerzar ve d. adlar derlenmiştir (Gurbanov, 2019, s. 21).

Çağdaş Türk lehçelerinde gök cisimlerinin adlarıyla ilgili kişi adlarında Ay bileşeni olan kişi adlarının özel bir yeri vardır. Bu kişi adlarında kadın adları kullanım sıklığına sahiptir. Bu adlara *Aytekin, Ayten, Aygül, Aygün, Aynur, Aysel, Aycan, Aydan, Ayla, Ayşen, Günay* (Türkiye Türkçesi), *Aysefa, Aynel, Aycamal, Aybeniz, Aypara* (Azerbaycan Türkçesi), *Ayış, Aybaksın, Aybaktı, Aybars, Aybaş, Aybike, Aybikeç, Aydak, Aydar, Aydaş, Ayyoldız, Aykay, Aykap, Aykön, Aylı, Aysar, Aytaş, Aytimir, Aytirek, Aytuar, Aytugan, Aytugay, Aytülü, Ayçura, Altınay, Buztanay, Sarmanay, Tanay, Tuganay* (Tatar Türkçesi) ve diğerleri örnek gösterilebilir. Azerbaycan Türkçesinden farklı olarak Türkiye Türkçesinde Aytekin kadın adı olarak değil, erkek ismi olarak kullanılmaktadır.

Bu özellik diğer Türk lehçelerinin antroponimlerinde de görülmektedir. Bolşevik devriminden sonra Tatar şahıs adları arasında tamamen yeni isimler ortaya

çıktı. İki farklı kelimenin bir araya gelmesiyle oluşan kişi adları çok yaygındır. Ay, al, göl, il, nur, tan, fen gibi kelimeler tek bir ismin oluşmasında önemli rol oynar. Aygöl, Ayzat, Aynur, Alsu, Gölzirek, Gölğine, Gölşat, İlgiz, İlsur, İldus, Nurlan, Nursine, Tangöl, Tannur, Fendus, Fenzaman, Fenzile gibi kişi adları bu dönemden sonra oluşturulmuştur (Alkaya, 2001, s. 5).

5. Fitonimlerden türetilen kişi adları.

Daha çok kadın adlarının türetilmesine rağmen, az da olsa erkek adlarına da rastlanıyor.

a) Çiçek isimleri ile ilgili kişi adları.

Çağdaş Azerbaycan Türkçesinde *Benövşe, Gerenfil, Yasemen, Lale, Lilpar, Reyhan, Gülçiçek, Çiyelek, Nane, Çemen, Nergiz, Gülcan, Çiçek, Sünbül, Darçın, Güller, Semengül, Süsen, Gülzae, Gülnar, Güllare, Günare, Lalezar, Gülsade, Zambag, Gızılgül, Gönçe*, Türkiye Türkçesinde *Gül, Lale, Nergiz, Reyhan, Çiçek, Erguvan, Lâle, Gonca, Karanfil, Mine, Menekşe, Nergis, Orkide, Ortanca, Sümbül, Reyhan, Yasemin, Baak, Çiğdem, Yaprak vb.*, Türkmençe *Akcagül, Akgül, Almagül, Ayıtgül, Bahargül, Bibigül, Bikegül, Cumagül, Çemen, Ecegül, Ecekegül, Erikgül, Gızılgül, Gunça, Gül, Gülay, Gülbagt, Gülbahar, Gülbatar, Gülbibi, Gülşen, Gülüstan, Gültzar, Gülbike, Gülcemal, Gülçeçek, Güldesse, Gülläle, Güli, Gülnar, Gülnur, Gülsoltan, Lâle, Mamagül, Nargül, Nergis, Novruzgül, Ogulgül, Pamıkgül, Sarıgül, Sazakgül, Soltangül, Sümbül, Tazegül, Servigül* gibi çiçek adlarından meydana gelen kişi adları daha yaygındır.

Azerbaycan Türkçesinde çiçek adlarıyla ilişkili birçok erkek adları vardır: *Gülahmed, Gülhüseyn, Gülağa, Gülali, Ağagül, Gülmurad, Gülniyaz, Gülpaşa, Güloğlan, Gülbaba, Gülbala, Gülhesen, Gülhan ve d.* Bir şeyi belirtmemiz gerekir ki, burada gül kelimesinin anlamı Türkiye Türkçesinden farklı olarak, çiçek anlamını ifade eder. Türkiye Türkçesinde “*Gülbay, Gülbek / Gülbey, Gülbeyi* adları ile *Gülşahin, Gülel, Gülkan* adlarının erkek adı olduğu; *Ergül, Gülüdoğan, Gülergin, Gülhan, Gülsoy, Gültan, Öngül, Şengül* adlarının ise hem kadın hem de erkek adı olabildiği görülmektedir. Örnekleme yer alan bu adlar dışındaki bütün kişi adlarının kadın adı olarak kullanıldığı görülmektedir” (Öğretmen, 2018, s. 90).

Aynı zamanda Azerbaycan Türkçesinde “çiçek” kelimesini içeren bir takım kadın adları de görülmektedir. Örneğin: *Çiçek, Banuçiçek, Gülçiçek, Ayçiçek, Zerçiçek Yaxşıçiçek, Yazçiçek, Çiçekhanım, Gızçiçek* vb. Bu adlardan sadece *Çiçek* ismi Türkiye Türkçesinde rastlanmaktadır.

b) Meyve adları, ağaçlar vb. adlarla ilgili kişi adları.

Meyve adları ve ağaç adlarının kişi adları olarak verilmesinin nedenleri çok önemli faktördür. Bu, meyvelerin renk, koku, tat, şekil gibi çeşitli özelliklerinin güzellik unsuru olarak algılanması ve çocuklarda bu güzellikleri görme isteğidir. Türk lehçelerinde *Palıd*, *Budag*, Çınar, Defne, Fidan, Selvi gibi kişi adları ağaç türleri ve parçaları ile ilgili olarak meydana çıkmıştır.

Bazı çalışmalarda meyve adlarının kişi adları olarak verildiğine dair bazı bilgiler bulunmaktadır. Türk erkek ve kız çocukları için ad verme sistemini geliştiren bilim adamı Laszlo Rasoni, doğum sonrası görülen ilk hayvan ve bitki adlarının (“Karga”, “Kabak” gibi) çocuklara verildiğini söyledikten sonra kadın adlarına (Almakay ve Almaca) dikkat çekiyor. (Rasony, 1963, s. 83).

6. Zoonimlerle ilgili kişi adları.

Eski çağlardan beri hayvan adlarının insan adı olarak kullanılması, öncelikle hayvan korkusu, kutsallık, kişinin adının verildiği hayvanın özelliklerini alma ve onlar kadar güçlü olma arzusuna dayanmaktadır. Bazı hayvan adlarının kişi adı olarak kullanılması Türk kültüründe eski bir gelenektir. Türk lehçelerinin çeşitli kişi adları sözlüklerinde kişi adları korunarak günümüzde de kullanılmaktadır. Erkek adları: *Bercin*, *Berkan*, *Çelgin*, *Dündar*, *Aslan*, *Erkaslan*, *İlasan*, *Ergun*, *Hamza*, *Kaplan*, *Karabörü*, *Mehib*, *Sargan*, *Çağatay*, *Erboğa*, *Gazanfer*, *Yunus*, *Yürük*, Kadın adları: *Ceren*, *Ceylan*, *Ahu*, *Asena*, *Bedran*, *Bugra*, *Delfin*, *Erdan*, *Evren*, *Gözen* (Türkiye Türkçesi); *Aslan*, *Şirali*, *Şiraslan*, *Bebir*, *Cavanshir*, *Şiraga*, *Maral*, *Ceyran* vb. (Azerbaycan Türkçesi); *Arslan*, *Babır*, *Goçgeldi*, *Gurt*, *Şirberdi*, *Şircan*, *Şirgeldi*, *Gurtberdi*, *Gurtgeldi*, *Tovşangül*, *Keyikgül*, *Maral*, *Şirmuhammet*, *Keyikbi-bi* (Türkmençe) veb.

Hayvan adlarıyla ilgili Yağmurca, Meral, Burçin, Ejder, Gazal, Hamza, Özsu gibi kişi adları hem erkek hem de kadın adı olarak geçmektedir. İlginçtir ki, Türkiye Türkçesinin aksine Azerbaycan Türkçesinde Maral ismi bir kadın adı, Hamza ve Ajdar isimleri ise erkek adlarıdır. Azerbaycan Türkçesi kişi adları sözlüklerinde genel olarak zikredilen diğer adlara rastlanmamaktadır.

Türk lehçelerinde zoonimik adlardan oluşan kişi adları arasında en yaygın isimlerden biri olarak Aslan kişi adını gösterebiliriz. Bu antroponim tüm Türk lehçelerinde erkek adı olarak görülmektedir. Bunun temel nedenlerinden biri, hayvanların kralı olan Aslan'ın korkusuzluğu, çevikliği, gücü ve kudreti ifade etmesidir. Unutulmamalıdır ki, bazen atasözleri mecazi anlamda aslana da atıfta bulunur. Örneğin: Aslanın erkeği, dişisi olmaz; Aslan kükrerse atın ayağı kösteklenir;

Aslan kükrerse beygir titrer; Aslan yattığı yerden belli olur; Aslandan aslan doğar! Bu tür atasözlerine çoğu Türk lehçelerinde rastlanmaktadır.

Aslan veya Arslan antroponimi eski Türk yazılı anıtlarında kişi adı olarak kullanılmıştır. “Orhun-Yenisey anıtları”nda Arslan Kulug Tirig, “Kitabi Dede Korkut”ta Gadası Aslan olarak geliştirildi. Bu metamorfik ad, Türk halklarının antroponimisinde çeşitli fonetik varyantlarda kullanılmaktadır. Örneğin, Kazakça’da Arıstan, Arısbek, Kırgızca’da Arslan, Arıstan, Özbekçe’de, Arslanbek vb. Rus tarihi kaynaklarında kelimenin folklorda Ruslan, Eruslan, Oslam olarak kullanılması dikkat çekmektedir (Tanrıverdi, 2012, s. 46-47).

Türk lehçelerinde Şahin, Durna, Simurg, Keklik, Tovuz, Turaç, Humay, Tutu, Guguş, Gumru, Laçın, Göyerçin, Tarlan, Sona, Gartal gibi yabancı kuşların adlarıyla bağlantılı olarak kadın ve erkek adları kullanılmaktadır. Bürke, Aksuna, Alçin, Çalıkuşu, Kösem, Suna, Sülün (kadın adları); Doğan, Gökdoğan, Kartal, Keklik, Turgay, Tuğrul, Turaç, Toygar, Torgay, Terlan, Şahin, Sahan, Sarduç, Bülbül, Çağan, Çağar, Çaylak, Darcan (erkek adları) Türkiye Türkçesinde kuş isimleriyle bağlantılı olarak ortaya çıkan kişi adlarıdır.

7. *Akrabalık, arkadaşlık, cinsiyet kavramları ile ilgili kişi adları.*

Türk halkları güçlü ve gelişmiş akrabalık bağlarına sahip bir toplumdur. Dolayısıyla Türkçe akrabalık ifade eden kelimeler açısından dünyanın en zengin lehçelerinden biridir. Evlilik, çocuk doğurma ve kan bağına ek olarak, akrabalık diğer ilişki biçimlerini de kapsar. Türk lehçelerindeki bu akrabalık ve dostluk biçimleri de kişi adlarını etkilemekte ve bu sözcükler kişi adlarına ya da kişi adlarının bir parçası haline gelmektedir.

Türk lehçelerinde kişi adlarını içeren sözlüklerde akrabalık ilişkilerini gösteren bazı sözcük birimlerine de rastlanmaktadır. *aba, ata, bacı, dayı, dede, gelin, torun, oğul, yeğen, bebek, efe, er, velet, kız, uşak, ene, mama, ece, eceke, bibi, aga* gibi leksemeler kişi adları oluşturan akrabalık kelimeleri sırasındadır. Bu kelimelerin bazıları birleşeni olmadan da kişi adı olarak kullanılmaktadır. Örneğin: *Ata, Atamoğlan, Atabala, Atahan, Atakişi, Baba, Balaemi, Baloğlan, Anagız, Anahanım, Dadaş (ağabey), Dadaşbala, Ağabacı, Nenebacı, Nenegiz, Gızlar, Babakişi, Dedehan, Dostu, Dostuhanım, Eldostu, Şahdostu (Azerbaycan Türkçesi); Atadan, Ataol, Kızhanım, Soydaş (Türkiye Türkçesi); Agabacı, Agakişi, Atadurdı, Babadurdı, Atahan, Babaguli, Dädegeldi, Atageldi, Babageldi, Kakageldi, Yegenbike, Eceğiz, Mama-bibi (Türkmence) ve diğer antroponimler buna örnektir. Bu adların çoğu, birçok sözlükte yaygın olarak rastlanmaktadır.*

8. Mücevher adları ile ilgili kişi adları.

Değerli taşların farklı anlamlar kazanması, doğal olarak Türk lehçelerinin onomastik sistemine dahil edilmelerine de yol açmıştır. Toplumda farklı inanışlara konu olan bu değerli taş isimleri çağdaş Türk lehçelerinde kişi adlarının oluşmasında önemli rol oynamaktadır. Dikkate değer noktalardan biri de bu kişi adlarının Türk lehçelerinde sadece kadın adları olarak geçmesidir: Türkiye Türkçesinde *Altın, Elmas, Gümüş, Firuze, İnci, Miyase, Mücevher, Topaz, Yakut, Zümrüt*, Azerbaycan Türkçesinde *Gövher, Gümüş, Yaqut Gövhertac, Almaz, Brilyant, Firuze, Mercan, İnci, Zümrüd, Mirvari* vb kadın adları olarak kullanılmaktadır. Kanaatimizce değerli taşların da âşığın güzellik unsurlarının ve âşığın durumunun belirlenmesinde etkili bir role sahip olması, onların daha kadın adları olarak oluşmasını sağlamıştır.

Gurbanov, istisna olarak Azerbaycan Türkçesinde Almaz kişi adının hem kız hem de erkek adı olarak kullanıldığını belirtmektedir (Gurbanov, II, 2019, s. 48). Türkiye Türkçesinde Almaz kişi adının karşılığı olan Elmas sadece kadın adı olarak görülmektedir. Almaz adı 20. yüzyıla kadar Azerbaycan'da bir erkek ismi olarak kullanılırdı. Azerbaycan Türkçesinde soyadların sadece erkek isimlerinden oluştuğunu dikkate alırsak, dilimizde yeterince Almazov, Almaszade, Almazlı soyadlarının bulunması bunu bir kez daha kanıtlamaktadır. Bundan başka, ünlü Azerbaycan şairi Almas Yıldırım'ın adı da bunun açık kanıtıdır. 20. yüzyıldan başlayarak Hüseyin Cavid'in "Topal Teymur" eserindeki Almaz karakterinin, Cafer Cabbarlı'nın "Almaz" eserinin ana karakteri Almaz'ın kadın oluşu sonraki dönemlerde Almaz adının sadece kadın adı olarak kullanılmasında çok etkili olmuştur diye düşünüyoruz.

9. Dini adlarla ifade edilen kişi adları.

Bunlar, Allah'ın adıyla ilgili kişi adları, peygamberlerin adları, halifelerin, imamların ve diğer dini liderlerin adlarını ve din adamlarının adlarını, kutsal sayılan yerlerin adlarını içerir. Türk lehçelerinin kişi adları sözlüklerinde dini adlarla ifade edilen kişi adlarının sayısı fazladır: *Rahim, Rehim, Kerim, Rehman, Mebud, Fettah, Samed, Mehemed, İsa, Musa, İbrahim, İsrail, Yaqub, Süleyman, Yusif, Ebubekir, Ömer, Osman, Henife, Harun, Reşid, Fatma, Zehra, Ayşe, Zübeyde, Ali, Heyder, Mürteza, Merdan, Hasan, Mücteba, Hüseyin, Abbas, Meryem, Zeynal, Abidin, Seccad, Bağır, Cefer, Sadig, Musa, Kazım, Tağı, Nağı, Mikayıl, Cebrayıl, İsrafil, Necef, Necefgulu, Meşedi, Meşedeli* vb. bu tür kişi adları, İslam dinini kabul etmiş hemen hemen tüm Türkçe konuşan halklarda görülmektedir.

Türk lehçelerinin antroponimik sisteminde, Allah kelimesinin yer aldığı birçok kişi adları vardır. Örneğin: *Allahgulu, Allahkerim, Allahyar, Allahşükür, Allah-*

verdi, Allahveren (Azerbaycanca), *Allaşükür, Allayar, Allaberdi, Alladurdi, Allacan, Allahan, Allaberen, Allagulu, Allalı, Allanazar, Allanur, Allap, Allat, Allaş* (Türkmençe) vb.

Diğer Türk lehçelerinin kişi adları sistemi de dini kişi adlarının yoğunluğunu göstermektedir. Kırgızcanın kişi adları üzerine yapılan araştırmalardan biri de şöyle vurgulanıyor: “İslâm peygamberinin adlarından birisi olan “Muhammed”in imlası da Maamatcan, Maat-kerim, Magamat-ibirail, Mamad-ali, Mamat, Mambet, Mambet-alı, Mamd-ali, Mamed, Mamet, Mamud, Mamıt, Mahamat-ali, Mahammat-ali, Mahamst, Mahmed, Mkuambet, Muanbet, Mukambet, Mukamediy, Mukanbediy, Mukanbet, Muhambet, Muhameg-ali, Muhamed, Muhamet-ali, Muhammad, Muhammat, Muhammed, Muhammed-ali, Muhanbet, Nurmuambet, Urmambet olarak 33 farklı şekildedir” (Muhittin, 2015, s. 3217).

10. Etnonimlerle ifade edilen kişi adları.

Türk lehçelerinde bazı kişi adları *boy, tire, kabile, tayfa, millet* adlarıyla ifade edilir. Bu adların büyük çoğunluğu Türkçe konuşan milletlerle ilgilidir. Azerbaycan Türkçesinde: *Oğuz, Türkan, Gajar, Özbek, Afgan, Aşşar, Tatar*; Türkçe: *Arap, Göktürk, Oğuz, Türkan, Gürcü*, Türkmençe: *Aşşar, Çakır, Salar, Sarı, Sarık, Çovdur, Yılgay, Nohur, Sayat, Sayathan, Teke, Tekedurdi, Tekemuhammet, Teketay* vb.

Coğrafi adlarla ifade edilen kişi adları. Yer adlarından oluşan kişi adları: Azerbaycan Türkçesinde: *Muğan, Şirvan, Tebriz, Tehran, Misir, Asiya, Afina, Bağdad, Medine, Gafgaz, Altay, Zirve, Goşşar, Savalan, Kazbek, Elbrus, Araz, Derya, Deniz, Dalğa, Arazhan, Denizhan, Hazar*, Türkiye Türkçesinde *Bayezid, Karaman, Bulgar, Caniki, Karahisari, Sivasî*, Türkmençe *Aşşabat, Balkan, Hazar, Saragt, Saragtgeldi, Medine* vb. kişi adlarından da anlaşılacağı gibi Türk Lehçelerinde yer adlarından oluşan kişi adları birbirinden tamamen farklıdır.

Azerbaycan Türkçesinde yer adları terimlerinden oluşan kişi adları da vardır: *Serhed, Orman, Memleket, Hürriyyet, Diyar, Çemen, Dağlar, Hezan, Aran, Üfüğ, Şelale, Menzere, Menbe, Sehra, Mülayim, Qaya, Sahil, Sahile* vb.

11. Tarihi devlet başkanlarının, şair ve yazarların adlarının kullanılması.

Tarihte Türk büyüklerinin isimleri, siyasi şahsiyetlerin ve diğer önde gelen şahsiyetlerin adları halen Türk lehçelerinde kişi adı olarak yaygın olarak kullanılmaktadır. *Mete, Atilla, Ayberk, Oğuz Kağan, Mevlana, Çağatay, Sencer Han, Osman Gazi, Ertuğrul, Fatih Mehmet, Yavuz Selim, Seyid Burhaneddin, Mustafa Kemal, Ahmet Haşim, Recep Tayyip* ve diğer kişi adları bu türden kabul edilir. Bu kişi adla-

rı Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış çift adlar şeklinde geçtiğine dikkat edilmelidir. Ayrıca Azerbaycan Türkçesinde Babek, Cavanşir, Cavidan, Köroğlu adları da örnek olarak gösterilebilir.

Ünlülerin adları. Özel adlardan oluşan kişi adlarının karakteristik özelliklerinden biri de Türk halklarının ünlü bilim adamları, şairleri ve klasiklerinin adı ile isimlendirilmiştir. Azerbaycan Türkçesinde: *Fuzuli, Mehseti, Nizami, Hatai, Nigar, Nesimi, Hagani, Natavan ve diğerleri*. Türkiye Türkçesinde: *Yunus Emre, Mehmet Akif, Namık Kemal ve diğerleri*.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Türk lehçelerindeki kişi adları sözlüklerinde kullanılan antroponimlerin analizi, apelyatif leksika ile onomastik leksika arasında güçlü bir bağlantı olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda kişi adları kendi gelişim evrelerine göre tarihsel bir kategori olarak kabul edilmektedir. Eski Türk halklarının eski yazılı anıtları, Orta Çağ yazılı edebiyatı kişi adları bakımından zengin olduğu için, bu adların büyük çoğunluğu günümüzde de Türk lehçelerinde kullanılmaktadır. Bunu sözlük tabanlı araştırmamız, örnekler ve karşılatırmalı dil materyalleri de kanıtlamaktadır.

Kaynakça

- Alkaya, E. (2001). Tatar Türklerinin Kullandığı Türkçe Kişi Adları Üzerine Bir Değerlendirme. *Sosyal Bilimler dergisi*. Cilt 11/ 1, s. 115-136.
- Bayraktar, N. (2013). Türkçede Renk Adlarıyla Özel Ad Yapımı. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 9(2), s. 95-114.
- Calp Mehralı. (2014). “Kişi Adları Üzerinde Dilbilimsel Bir Çalışma (Ağrı İli Örneği)”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, s. 28-49.
- Cangabilova, Zaure. Hamitova, Elmira. (2013). Türk ve Kazak Lehçelerinde Fiil Kökenli Antroponimlerin Leksik-Semantik Özelliği. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Sayı:34/1 s. 50-62.
- Eren, A. (2008). “Baki Divanı’nda Kırmızı Renk”. *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Erzurum: 37., s. 31-68.
- Habibli, R. (2009) Ad Bilimsel Birimler ve Sosyal Etmenler. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 28. Sayı, s.33-38.
- Gurbanov, A. (2019). *Seçilmiş eserleri. Azerbaycanlı şexs adları ensiklopediyası*. Bakı: AMEA.
- Gurbanov, A. (2019). *Azerbaycan onomalogiyasının esasları*. II cild. Bakı: AMEA.
- Öğretmen, Y.T. (2018). Türkiye Türkçesinde Kişi Adı Olarak “Gül” Ve Birleşenler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi* 2018, Yıl:6, Sayı:13
- Rasonry, L. (1963). Türklükte Kadın Adları. *TDAY Belleten*, Ankara.
- Tanrıverdi, A. (2012). *Türk menşeli Azerbaycan şexs adlarının tarihi-lingvistik tedgigi*. Bakı.
- Таич, Р.У. (1970) Опыт антропонимического словаря писателя. *Антропонимика*. Москва: Наука, с.314-319.
- Tuş Muhittin. Kırgızlarda şahıs adları, s. 3203-3220. <https://www.ayk.gov.tr/wp-content/uploads/2015/01/TU%c5%9e-Muhittin-KIRGIZLARDA-%c5%9eAHIS-ADLARI.pdf> erişim tarihi: 07.08.2021.

AHISKALI İLK KADIN EĞİTİMCİ, GAZETECİ, YAZAR VE KADIN HAKLARI SAVUNUCUSU ŞEFİKA EFENDİZEDE

Doç. Dr. Minara ALİYEVA ÇINAR, Bursa Uludağ Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-7339-0260

*“Her bir rezaletin başlıca sebebi cehalettir.
Cehaletten kurtulmanın dermanı ise ilimdir, maariftir.” (Ş. Efendizade)*

Giriş

Rusya’da yaşayan Müslüman-Türk dünyasında genç aydınların öncülüğünde 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında reform hareketleri ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu reform hareketleri, 19. yüzyılın sonunda Türk dünyasının önemli düşüncüleri, eğitimci, yazar ve yayıncı olan Gaspıralı İsmail Bey tarafından başlatılan Ceditçilik (Yenileşme) hareketine dayanmaktadır. Bu hareket, genel anlamda eğitim alanında yenileşme ile başlamış, zamanla da toplumların sosyal hayatının her alanına etki etmiştir.

Ceditçilik hareketi, Türk milletinin iyi bir hayat yaşamasını ön gören bir harekettir. Bu hareket, ilk önce kültürel bir yenileşme hareketi olarak ortaya çıkmış, daha sonra da Müslüman-Türk dünyasının siyasi yönünü kapsayan bir hareket haline dönüşmüştür. 20. yüzyılın başlarında, bu hareketin öncüleri, Türk dünyasının aydınları halkı aydınlatmak ve gençleri yetiştirmek için yeni okullar açmaya başlamış ve eğitimin yeni yöntemlerle verilmesi için mücadele etmişlerdir. Bu uğurda mücadele eden Ceditçilerin asıl amacı da, ülkelerini çağdaş değerlere kavuşturmak, halkın gelişen toplumsal düzenden geri kalmışlığını önlemek için sosyal ve kültürel alanlarda yeni yollar açmak, Rusya’nın baskılarına karşı mücadele etmek, yerlilerin siyasi hâkimiyetini kazandırmak ve eğitimsiz bir toplumu cehalet uykusundan uyandırmak olmuştur.

Ceditçilik hareketinin temelinde çağdaş eğitim reformu yer almaktadır. İdil-Ural bölgesinde ortaya çıkan, Türkistan ve Kafkasya’da yayılan Ceditçilik hareketinin ilk hedefi, eğitim-öğretimin Avrupa tarzında yapılacağı çağdaş eğitim kurumlarının açılmasıydı. İsmail Gaspıralı, bunun “Türk dünyasının ıslah çalışmalarının eğitim ve öğretimde yapılacak reformlarla başlayacağı kanaatindeydi”

ve bu düşünceyle de eğitim reformunun ilk basamağı olan Usul-i Cedit mekteplerinin açılmasını önermiştir. Bu okulların açılması ve Türk dünyasında yayılması için Rus makamlarına yaptığı ilk başvurular olumlu bir sonuç vermediyse de daha sonra sınırlı sayıda olsa da okullar açılmaya başlanmıştır. 1894-1905 yılları arasında dokuz Usul-i Cedit okulu açılmışken I. Dünya Savaşı'nın başladığı 1914 yılında sayıları 5.000'i bulmuştur (Bozkurt, 2020, s. 54, 55).

19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başında Müslüman-Türk kesiminin yaşadığı bölgelerde görüldüğü gibi Azerbaycan'da da eğitim-öğretim alanındaki asıl hedefler, laik okulların planlanması, eğitim-öğretim yöntemlerinin modernleştirilmesi, okul çağına gelmiş çocukların zorunlu ve parasız eğitime tabi tutulması, kadınların eğitiminin temellerinin atılması, yeni programların ve ders kitaplarının hazırlanması, kütüphanelerin ve okuma evlerinin açılması, matbaalarda çalışmaların planlanması, öğretmen kadrolarının yetiştirilmesi ve anadilde öğretime geçilmesi, mevcut olan pedagojik uygulama temelinde pedagojik ve metodolojik talimatların hazırlanması, millî eğitimin uygulanmasında yeni yolların aranması ve farklı alanlarda eğitimcilerin yetiştirilmesi olarak belirlenmiştir.

Bu dönemde halkı cehaletten kurtarmak adına çağdaş okulların açılması sorununun yanı sıra toplumların gelişmesi ve yükselmesi için ele alınması gereken bir diğer sorun da kadınların eğitilmesi sorunuydu. Bu dönemde aynı zamanda kadınların sömürü ve baskıdan kurtulması, onlara eğitim hakkı, medeni ve siyasi haklarının kazandırılması için mücadele başlamıştır. Kadınların okuma yazma bilmemesi, sosyal ve siyasi hayattan soyutlanması, millî bilincin olmaması sadece kendi yaşamlarında değil tüm toplumun hayatında olumsuzluklara yol açacağı düşünülmekteydi. Azerbaycan devlet ve siyaset adamı Mehmet Emin Resulzade'nin bu konudaki düşüncesi bunu destekler niteliktedir: "Eğer yarın milletimizin başına bir kötülük gelirse, bunun sebebi kadın olur. Kadınların eğitimsizliği. Eğer Türk soylu biri yarın terakki ve kültür yoluna girerse, bunun sebebi yine kadın olur." (Abdullayeva, Rostovskaya ve Rostovskaya, 2019, s. 75).

Hablemitoğlu'na (2020, s. 107) göre Çarlık Rusya'sındaki Türk kadın hareketi, doğuşunu ve gelişimini, Azerbaycan'ın yetiştirdiği ünlü gazeteci, eğitimci ve reformcu Hasan Bey Melikzade Zerdabi ve Türk dünyasında kültürel ve siyasi anlamda Türklük bilincinin önderliğini yapan, reformcu, siyaset adamı Gaspıralı İsmail Bey'e borçludur. Rus şovenizmi ve emperyalizmine karşı gelen her ikisi de Türklük bilincinin ve dayanışmasının yaygınlaşması, gericiliğin ortadan kalkması, eğitim kalitesinin yükseltilmesi için mücadele etmiştir. Bu önemli iki düşünürün fikirlerini benimseyen, kadınların özgür ve okuryazar olmasını destekleyen, kızların zorla evlendirmelerine karşı çıkan, kadınların yasal ve sosyal statülerinin

düşüklüğünü eleştiren ve en önemlisi kadınların eğitimine yönelik kurumların açılmasını talep eden aydın kişiler de öne çıkmıştır.

Şüphesiz ki bu yenilikçi düşüncenin yaygınlaşmasında yayın hayatının önemli bir rolü vardır. Bunun en önemli girişimi İsmail Gaspıralı'ya aittir. O, "Dilde, Fikirde, İşte Birlik!" sloganıyla Rusya'da yaşayan Müslüman Türklere ulaşmak amacıyla onları aydınlatmak, ideallerini ve görüşlerini halka sunmak için 1883 yılında "Tercüman" gazetesini çıkarmaya başlamıştır. "'Tercüman' gazetesini, Kırım'da yayınlanan ilk Tatar gazetesi olmasının yanında, Çarlık döneminde yayınlanan Türk gazeteleri arasında en uzun (35 yıl) süre yayınlanması, etkisi, öncülüğü, ciddiyeti ve Usul-i Cedit'e yaptığı hizmetler yönünden de en önemli gazetelerden biri olmuştur" (Çetin, 2020, s. 81). Bu gazetenin dışında Müslüman Türklerin yaşadığı ülkelerde gerek eğitim meselesini gerek Türklük bilincinin ve dayanışmanın yaygınlaşmasını gerek kadınların aydınlanması gerekse diğer meseleleri konu edinen yazıların yayınlandığı gazete ve dergiler de vardır. O dönemde aydın kesimin yetiştirildiği, çağdaş okulların açıldığı, yayın organlarının faaliyet gösterdiği, kadın eğitimcilerin yetiştirildiği ülkelerden biri de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'di.

1. 19. Yüzyılın Sonu - 20. Yüzyılın Başında Azerbaycan'da Kadın Aydınlanması

İsmail Gaspıralı'nın eğitim ve öğretimde yenileşmenin gerekliliği düşüncesini Azerbaycan'ın genç aydınları da benimsemişlerdir. Özellikle kadınların eğitimi olmasını öne süren toplumun ileri gelenleri, kadınlar özgür ve okuryazar olmadıkları müddetçe o toplumun meselelerinin çözülemeyeceğini düşünmekteydiler. Bundan dolayı kadınların eğitilmesi konusunda çağdaş eğitim anlayışıyla yeni kurumlar açılmış ve kadınların eğitim almaları için fırsatlar sunulmuştur (Abdullaeva, Rostovskaya ve Rostovskaya, 2019, s. 75).

1874 yılında Bakü'de Azerbaycan tarihinde "Mari Kız Koleji" adıyla ilk kadın koleji açılmıştır. Bu koleji, 1897 yılında ortaokula dönüştürülmüştür. 1899 tarihinde Gence'de aynı adı taşıyan ilkokula bağlı olarak kız koleji açılmıştır. Bu koleji daha sonra 1902 yılında düz bir koleji olarak eğitim faaliyetlerine devam etmiştir. 19. yüzyılın sonunda kız kolejlerinde okuyan öğrenci sayısı 1283'e ulaşmıştır. Ancak Avrupa modelindeki çağdaş eğitim kurumları 20. yüzyılın başında açılmaya başlamıştır. G.B. Zerdabi'nin teklifi ve maddi desteğiyle 7 Ekim 1901 tarihinde G.Z. Tagiyev adını taşıyan ilk Müslüman kız okulu açılmıştır. Okulun ilk müdiresi de Zerdabi'nin eşi Hanife Hanım Melikova olmuştur. Bu okula Güney Kafkasya'nın tüm bölgelerinden Müslüman kökenli kızlar kaydedilirdi. Bu okul ilk etapta dört yıllık, daha sonra beş ve bir müddet sonra da altı yıllık bir okul haline gelmiştir.

Okula ilk sene 58 öğrenci alınmıştır. Bu sayıdan 35'i eğitim harcından muaf tutulmuştur. Bu okul 1916 yılında yüksekokul statüsündeydi, daha sonra ruhban okuluna dönüşmüştür. Okulun açılışında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin o zamanki Dışişleri Bakanı olan A. Topçubaşov şunları dile getirmiştir: “Geleceğin tarihçileri bu olayı, diğer tüm milletlerde olduğu gibi, aile ocağını ayakta tutan güzel bir varlık olan Müslüman kadının yükselişinin başlangıcı olarak kaydedeceklerdir.” Zerdabi'nin maddi desteğiyle açılan bu kız okulundan sonra, buna benzer eğitim kurumları başka yerlerde de açılmıştır. O dönemde açılan okullar arasında 1914 tarihinde kızlar için 3158 öğrencisini barındıran yedi kız koleji bulunmaktadır (Azerbaycan Millî Ansiklopedisi).

20. yüzyılın başında eğitim öğretim alanında yaşanan en önemli sorunlardan biri de öğretmenlerin yetersizliği idi. 1906 ve 1907 yılında düzenlenen Birinci ve İkinci Öğretmen Kongrelerinde bu mesele geniş bir şekilde ele alınmıştır, ancak bu kadar kısa zamanda bu meselenin çözülmesi pek mümkün görünmemekteydi. Öğretmen yetiştiren okullar ancak 1914 tarihinde Gence'de, 1916 tarihinde ise Bakü'de açılmıştır. Millî kadroların yetiştirilmesi için Eylül 1918'de Gence'de Azerbaycan dilinde eğitim verecek öğretmenler için kurslar açılmıştı. Aynı kurslar daha sonra Nuha, Zakatala ve Şuşa'da faaliyete geçmiştir. 1919 yılında da Gazah, Nuha, Şuşa, Kuba, Zakatala, Salyan, Bakü ve Gence'de iki aylık kurslar verilmiştir (Dulayeva, 2013, s. 62-63; Nezerli, 2010, s. 352, akt. Minara Aliyeva Çınar, 2019, s. 54).

Bu dönemde Azerbaycan'da kadın aydınlanması ve genç cumhuriyetin bekası için fedakârlık yapan pek çok kadın öne çıkmıştır. Bunların arasında Zehra Ağayeva, Garib Sultan Melikova, Zerri Şahtatinskaya, Seriyya Ahmedova, Mamma Mammedova, Feride Ağayeva, Şefika Gaspıralı ve daha niceleri elinden geleni yapmaya çalışmıştır (İbrahimova, 2018, s. 281, Aliyeva Çınar, 2018). O dönemde Azerbaycan aydınlarından bir kısmı Rusya'da okumuş liberal görüşlü kişilerdir. Aralarında iki Azerbaycanlı kadının da yer alması Azerbaycan kadın hareketinin tarihi için büyük önem taşımaktadır. Bunlar H. Z. Tagiyev'in burs desteğiyle eğitim görmüş Hanife Hanım Melikova ve Şefika Hanım Efendizade'dir (Mirzazade, 2023, s. 2).

Bu çalışmada da Ahıskalı kadın aydınlardan Şefika Hanım Efendizade üzerinde durulmuştur. Efendizade, 20. yüzyılın başlarında Azerbaycan kadınları arasında eğitim ve aydınlanmanın yaygınlaşması için özveriyle çalışan kadın eğitimcilerden biriydi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tarih sayfalarında Azerbaycanlı olarak yerini alsa da o, Ahıska Türklerinin yetiştirdiği ilk kadın gazeteci, bir eğitimci ve siyaset kadınıdır.

2. Şefika Şeyhzade-Efendizade

2.1. Hayatı, Eğitimi ve Eğiticiliği

Şefika Efendizade, 19 Mart 1882 yılında Ahıska Türklerinin tarihî memleketleri olan Ahıska'nın Azgur köyünde dünyaya gelmiştir. Babası Hacı Hafız Muhammed Emin Efendi Şeyhzade, dönemin tanınmış modern ve ileri görüşlü bir aydın ve eğitimci kişilerindendir. Basın organlarında aktif faaliyet gösteren Muhammed Emin Efendizade, Azerbaycan'da Usul-i Cedit okullarının açılmasında, halkın eğitilmesinde ve eğitim konusunda bilinçlendirilmesinde önemli rol oynamış aydınlardan biriydi (Memmedli, Gocaeva-Memmedova, 2021, s. 13). O, şartları gereği okulda kızlar için okuma imkânı verilemeyen dönemde, çocuklarının eğitimiyle bizzat kendisi ilgilenirdi. Şefika ve küçük kız kardeşi Saide de ilk eğitimlerini babalarından almışlar. Babasından okuma yazma öğrenen Şefika Hanım bununla da yetinmez, modern bilimin sınırlarını da babasından öğrenmeye gayret etmiştir.

Resim: Öğretmen Şefika Efendizade Müslüman Kız Okulunda öğrencileriyle birlikte (1907-1908)

(Kaynak: Azerbaycan Millî Ansiklopedisi <http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20300/cild/12>
Erişim tarihi: 1.04.2023)

Şefika Hanım, 1896 yılında, henüz daha on dört yaşındayken Nuha (şimdiki Şeki) şehrine gider ve orada babasının açtığı ve kendisinin de öğretmenlik yaptığı “Dârüssüeda” okuluna bağlı kızlar için açılan özel bir okulda gayri resmî olarak

Azerbaycan dili öğretmenliği yapmaya başlar. Bu, Şefika Hanım'ın öğretmenlik hayatına attığı ilk adımdır. Ancak buradaki eğitim faaliyeti uzun sürmez (Abdullayeva, 2017, s. 3).

O dönemde Bakü'de açılan ilk kız okulunda eğitim verecek eğitimcilerin yetersizliğinden dolayı dönemin tanınmış siyasetçilerinden Neriman Nerimanov, Şefika Hanım'ın Bakü'ye gelip o okulda öğretmenlik yapması için babasına mektup yazar. Babası ise mektuba cevaben kızının devlet okulunda okumadığından dolayı öğretmenlik yapmasının uygun olamayacağını bildirir (Veliyev, 2020). Bu durum karşısında Şefika Hanım Tiflis'e gider ve orada Güney Kafkasya Müslüman Ruhani İdaresinde girdiği sınavı başarıyla geçerek 11 Aralık 1900 yılında Tatar (Azerbaycan) dili öğretmeni sertifikasını (N1499) alır ve mesleğini icra etmesi için kendisine III. Aleksandriyskiy Erkek Lisesinden (Gimnaziya) öğretmenlik diploması verilir (Abdullayeva, 2017, s. 3). Tiflis'ten Bakü'ye giden Şefika Hanım, H.Z. Tagiyev'in açmış olduğu Aleksandriyskiy Rus-Müslüman Kız Okulunda Azerbaycan dili öğretmeni olarak göreve başlar. 1906 yılında da Bakü'de toplanan Birinci Muallimler Kongresine katılır.

Şefika Hanım, kendisi gibi bir eğitimci Alaaddin Efendizade ile evlenir. 1907 yılında çocuğu dünyaya gelir. İlk evladı olan Aydın'la ilgilenmek için izne ayrılır. 1909 yılının şubat ayında ikinci çocuğu olan Fuad dünyaya gelir. Aynı yıl içinde Şefika Efendizade mesleğine dönmeye karar verir ve 13 Ekim 1909 tarihinde Bakü Mektep Komisyonu Başkanlığına müracaat ederek Tatar (Azerbaycan) dili öğretmenliğine tayin edilmesini arz eder. O, Komisyonun 19 Ekim tarihli oturumunda aldığı kararla I. Rus-Tatar Kız Okuluna Azerbaycan dili öğretmeni olarak tayin edilir. 1911 yılında ise Şefika Hanım'ın özel isteğiyle II. Rus-Tatar Kız Okuluna geçirilir. Efendizade, bu okulda 20 Eylül 1911 tarihinden 1918 yılına kadar öğretmenlik mesleğine devam eder (Abdullayeva, 2017, s. 7).

Bu dönemde kızların eğitim almaları için diğer fedakâr aydın kadınlar gibi Şefika Efendizade de kızlara sadece edebî eserleri okutmakla ve ders vermekle kalmaz, o aynı zamanda kızların özgürce ve edebî bir şekilde düşüncelerini kaleme almaları, eğitimlerine yükseköğretimde devam etmeleri için de mücadele eder. Arkadaşı Sakine Ahundzade, Hanife Melik, Sara Vezir ile birlikte bir drama kulübü kurarak kızlara tiyatro kültürü, oyunculuk sanatı hakkında bilgiler ve dönemin basın hayatıyla ilgili demeçler verir (Memmedli, Gocaeva-Memmedova, 2012, s. 14; Azimova, 2016). Şefika Hanım, cehaletin hüküm sürdüğü bu dönemde öğrencilere millî-kültürel bir ruhla verdiği eğitim sayesinde onların Azerbaycan edebiyatına karşı ilgilerini uyandırır. Fars, Arap ve Rus dillerini, klasik Doğu Edebiyatını derinlemesine inceleyen genç eğitimci, aynı zamanda bir Kız Pedagoji Okulunda da öğretmenlik dersleri verir (Veliyev, 2020).

1918 yılında Azerbaycan'da yaşanan siyasi olaylar ve Rusya'nın baskılarından dolayı Bakü'de yaşayan aydınlar ülkelerini terk etmek zorunda kalarak kimisi İran'a kimisi Rusya'ya kimisi Türkiye'ye kaçmak zorunda kalır. Bu kaos içinde Şefika Hanım da ailesiyle birlikte bir müddet Bakü'de kalır, ancak daha sonra memleketi Ahıska'ya, doğduğu köye, Azgur'a gitmeye karar verir. Fakat Ahıska'ya geldiğinde eşi Alaaddin Efendizade yakalandığı kolera hastalığından dolayı vefat eder. Azgur'da iki ay kaldıktan sonra yaşanan siyasi olaylardan dolayı İstanbul'a gider. İstanbul'da kaldığı süre zarfında da faaliyetlerini sürdürür. O, "Cemiyet-i Nisvân"daki faaliyetlerine katılarak kadın hareketinde de aktif rol oynar. Ne yazık ki İstanbul'da da kız kardeşi Saida Hanım vefat eder (Abdullayeva, 2017, s. 8).

Şefika Hanım, 1919 yılında Bakü'ye döner. Öğretmenlik mesleğine devam etmek için Bakü Mektep Komisyonu İdaresine başvurursa da komisyonun cevabı olumsuz olur. Öğretmenlik mesleğine devam edemeyince Azerbaycan'ın ilk parlamentosunda başkâtip yardımcılığı görevine atanır (Abdullayeva, 2017, s. 20). Ancak sevdiği öğretmenlik mesleğinden de vazgeçemez. 1920'li yılında Bakü'deki Dârümuallimat'ta ve Bakü'de okuryazarlığı yayma kurslarında ders vermeye devam eder (Memmedli, Gocæva-Memmedova, 2012, s. 15). Efendizade 1932 yılına kadar öğretmenlik, eğitimcilik faaliyetlerini sürdürür, 1903 yılında yayımlattığı ilk yazısıyla adını attığı gazetecilik ve yazarlık faaliyetlerini de ömrünün sonuna kadar sürdürür.

2.2. Gazeteciliği ve Yazarlığı

Ahıskalı ilk kadın eğitimci olan Şefika Efendizade, Azerbaycan millî mücadelesinde "Usul-i Cedit"çilerin izinden yürüyen Ahıskalı ilk kadın gazeteci unvanıyla da bilinmektedir. On dört yaşında öğretmenlik mesleğine attığı ilk adımıyla birlikte Azerbaycan'daki kızların eğitim almaları konusunda mücadele faaliyetlerine giren Şefika Hanım, güçlü kalemıyla kadınların haklarını savunmak, kızları eğitim almaları konusunda bilinçlendirmek, kadınların sorunlarını dile getirmek amacıyla gazete ve dergilerde yazılar yazmaya başlar. Azerbaycan'da "iyi-kötü", "tembel-çalışkan", "güzel-çirkin" olarak vasıflandırılan kadın kategorisine karşılık Şefika Efendizade kadınları "eğitilmiş aydın kadınlar ve eğitimsiz cahil kadınlar" olmak üzere ikiye ayırır (Aliyeva, 2022, s. 8).

Şefika Efendizade, gazetecilik faaliyetine 1903 tarihinde başlar. 1903 yılında Tiflis'te yayın hayatına giren "Şark-i Rus" gazetesinin 16 Nisan 1903 tarihli 7. sayısında yayımlattığı "Maarifpərvər rüfətli Məhəmməd Ağa Şaxtaxtinski hüzurililərinə" adlı yazısıyla da Azerbaycan'da ve genel anlamda Türk dünyasında ilk kadın gazetecilerden biri olarak tanınmaya başlar. Daha sonra Bakü'de "Hayat", "İrşad", "İqbal", "Yeni İqbal", "Açıq Söz", "Azerbaycan" gazeteleri, "Dabistan", "Diri-

lik”, “Məktəb”, “Füqəra füyuzatı”, “Mədəniyyət” dergilerinde siyasi ve edebî yazıları yayımlatmaya devam eder. Ancak bir gazeteci olarak tanınması, 1911-1912 yılları arasında yayımlanmış Azerbaycan’da ilk kadın matbuatı olan “Işık” gazetesindeki faaliyetleriyle ilgilidir (Abdullayeva, 2017, s. 9-10; Memmedli, Gocaeva-Memmedova, 2012, s. 15).

Efendizade’nin yazıları genel itibarıyla millî konular, kadınların toplumdaki yeri, hakları ve eğitim meseleleri üzerinedir. “Dabistan” dergisinde yayınlanan yazılarında geleneksel olarak kadınların okuma yazma bilmemesine karşı çıkar. Kız çocuklarının eğitim almasının önemine vurgu yapar. “Dabistan” ve “Maktab” dergilerinde çocukların hayatlarıyla ilgili de “İki kızın söhbəti”, “Şəkər alması”, “İlk məhəbbət”, “Röya”, “Müəllim nədir”, “Mükafat” gibi ilk hikâyelerini yayımlar. Hikâyelerde kaleme aldığı eğitim konularını sanatsal bir şekilde anlatır (Tahirkiş, 2014). Devletin bağımsızlığının kadınların bağımsızlığına bağlı olduğuna inanan Şefika Hanım’a göre kadınlar toplum içinde hak ettiği yeri almalı, devletin bekası için çalışmalı ve idari makamlarda bulunmalıdır. O, Azerbaycan gazetesinde yer alan yazılarında kadının toplumdaki rolünün önemini de daima dile getirirdi. Bu yazılardan bazıları şöyledir: “Təşkilatın qadınlara təsiri”, “Səçqi və qadınlar”, “Milli bayram və qadınlarımız”, “Vətən bizim anamızdır”, “Analar! Qızlarınızı oxudunuz!” vd. (Şeymen, 2018).

Şefika Hanım, “Səçqi və qadınlar” adlı makalesinde devletin bağımsızlığı ve geleceğinde kadınların önemini şöyle dile getirmektedir: *“Hayatı sevmək, onu daha da güzəllətmək lazımdır. İnkişaf, kadınlık və kadınlığın diriliğindedir. Kızların, kadınların gayreti olmaksızın vatanın, halkın yükselişi gayri-mümkündür. Başka halkların kadınları içtimai-siyasî hayatta erkeklerle beraber faaliyet göstərərək öz/kendi millətinin terakkisi için çalışdığı zaman Türk kadınları bu işten kenarda kalmaz.”* (Memmedli, Gocaeva-Memmedova, 2012, s. 16). Ancak kadın meselesini her fırsatta kaleme almaya çalışan Şefika Hanım, taassupçu kesimin tehditlerine maruz kalır. Bu tehditlerden dolayı yazı yazmaya ara verir. Fakat bir süre sonra yeniden gazetecilik faaliyetlerine döner ve 1923 yılında yayın hayatına giren “Şərq qadını” dergisinde hem editörlük yapmaya hem de yazılarını yayımlatmaya devam eder. Bu dergide kaleme aldığı “Qız ile anası arasında mühavirə”, “Bəhirədən Münirəyə”, “Al qırmızı kofta”, “İki sima”, “Rəna”, “Evlənmək” gibi hikâyeleriyle Azerbaycan kadınlarının hayatını konu edinir ve kadınları cehaletten kurtulmaya davet eder (Abdullayeva, 2017, s. 11-12).

Şefika Hanım, vatanın bu zor günlerinde millî davaya katılan erkeklerle birlikte kadınların da katılmasının önemini şu sözleriyle tasdikler: “Erkekler vatanın saadeti ve selameti için ellerinden gelen her çaba ve gayretten geri durmuyorlar. Ancak biz kadınlar, bu felaketin sebebi olduğumuz halde bunu hiç düşünmek bile istemiyoruz. Bu bizim hatamız, bizim günahımızdır.” (Aslan, 2018).

Efendizade, edebiyat alanında da eserleriyle tanınmaktadır. Çocuk hayatını konu edinen hikâyeleriyle birlikte onun 1914 yılında “İki Yetim yahut Kerim’in Himmeti” adlı kitabı da yayımlanır. Yazar bu eserinde çocuklarda dostluk, hayır-severlik, insanî duyguların terbiyesini öne çıkarır (Memmedli, Gocaeva-Memmedova, 2012, s. 16).

2.3. Sosyal ve Siyasî Hayatı

Bu dönemde Şefika Gaspıralı, Sakine Ahunzadeh, Aynülhayat Yusufbeyli, Şefika Efendizade gibi güçlü kalemiyle toplumu aydınlatan, sanatsal yaratıcılıkla uğraşan, eğitime gönlünü veren Azerbaycan kadınları, millî mücadelenin ön safalarında da yerini alırlar. Şefika Efendizade, eğitimden uzak kalan kadınları, kızları aydınlatmak için kaleme aldığı eserlerin yanı sıra dönemin siyasî, millî ve sosyal meselelerini konu edinen yazılara da imza atar. Sadece yazı yazmakla da kalmaz Kafkaslarda ve Moskova’da düzenlenen konferans ve kongrelerine de iştirak eder. 1906 yılında Azerbaycan Muallimler Kurultayına, 1917 yılına Bakü’de Güney Kafkasya Müslümanları Kurultayına, Kazan’da ve Moskova’da geçirilen Tüm Rusya Müslümanları Kurultaylarına, 1921 yılında Azerbaycan’ın Tarafsız Kadınların Birinci Kongresine katılır (Memmedli, Gocaeva-Memmedova, 2012, s. 13; Abdullaeva, 2017, s. 16; İmanova, 2020, s. 33).

Bakü’de 1917 yılında “İsmailiye” binasında geçirilen kurultay, Şefika Hanım’ın katılımı ve konuşmalarıyla dikkat çeken bir girişimi olur. Bu kurultayı daha önce geçirilen diğer kurultaylardan ayıran en önemli özellik, kadınların da iştirak etmesiydi. Aslında kurultayda temsilen kadınların meselelerini dile getirecek olan İbrahim Bey Haydarov seçilir. Ancak Kadın Cemiyeti üyeleri bunu öğrenince tepki göstererek kurultay komisyonuna müracaatta bulunur ve komisyonun sınırlı sayıda kadınların katılabileceği cevabına istinaden Bakü’den delege olarak Sara Vezirova ve Şefika Efendizade seçilir. Şefika Hanım’ın kurultayda kadınların eğitimi için yeni okulların ve tiyatroların açılmasının gerekliliği üzerine yaptığı konuşması salonda bulunan muhafazakârlar arasında büyük tepkiye neden olur. Kurultayda kadınların eğitilmesi konusunu destekleyenler ile karşı çıkanlar arasında da kavga çıkar (Tahirkez, 2014).

21 Mayıs 1917 yılında geçirilen Gıda Komiteleri seçimleri Azerbaycan kadınları için tarihî bir önem taşır. O dönemde Azerbaycan kadını seçme ve seçilme hakkını elde eder. İlk kez Azerbaycan kadını devlet idaresinde göreve başlar. Şefika Hanım’ın da toplumsal ve siyasî olaylarda faaliyet göstermesi Azerbaycan kadınları için bir yenilik olur. Şefika Hanım’ı bir model olarak gören, izinden yürüten pek çok kadın çıkar. O, 1917 yılında belediye seçimlerine kadınlara önder-

lik yapması için Şamahı'ya gönderilir. Seçimlerle ilgili düşüncelerini de “Açıq söz” gazetesinde “Şamaxıda qadınlar seçkisi” adlı makalesinde dile getirir (Quluyeva; Agezova, Mussa, 2023, s. 28).

Şefika Hanım, 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti parlamentosunda başkâtip yardımcısı görevine seçilir. Söz konusu olan kâtiplik bürosunda çalışan yetmişin üzerindeki memur kadrosundaki sekiz kadından biri olur (Abdullayeva, 2017, s. 20; İbrahimova, 2018, s. 268). 1923 yılında ise Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde en yüksek yasama ve yürütme organı olan Azerbaycan Merkez Yürütme Komitesine üye seçilir. Sovyetler Birliği döneminde Bakü'de, Tiflis'te, Moskovâ'da düzenlenmiş olan kadın kurultay ve konferanslara delege olarak katılır. 1932 yılına kadar öğretmenlik mesleğini ve eğitimcilik faaliyetlerini yürütür, ömrünün sonuna kadar da kendisini gazetecilik ve yazarlığa adar. 29 Temmuz 1959 tarihinde Bakü'de hayatına veda eder (Memmedli, Gocæva-Memmedova, 2012, s. 14).

Sonuç

Şefika Efendizade, “Şarq qadını” dergisinin 1924 yılında yayımlanan 1. Sayısında şöyle tanımlanmıştır: “Şefika Hanım, sadece Azerbaycan'da değil tüm Doğu İslam dünyasında tanınan ilk kadın gazeteci ve öğretmenlerden biridir.” Hem Azerbaycan'da hem de yurtdışındaki sosyal ve siyasi faaliyetlerde bulunmuş, İstanbul'da bulunduğu zamanda da “Cemiyet-i Nisvân” kadın derneğinin çalışmalarına katılmıştır. O, ömrünün sonuna kadar gerek sözlü gerekse yazılı olarak hep kadınların sorunlarını dile getirmiştir. Azerbaycan kadınlarını Rusya, Türkiye ve diğer ülkelerdeki kadınlarla karşılaştırarak kadının toplumdaki rolünü, devletin istikbâli için önemini ortaya koymaya çalışmıştır.

Ahıskalı Şefika Efendizade, Güney Kafkasya'da ilk Azerbaycan dili öğretmeni, ilk gazeteci ve yazar olarak tanınmıştır. Azerbaycan'da kamuoyunun gelişmesine ve kadınların eğitime değerli katkıları olmuş, kadınların millî şuurunun güçlenmesinde önemli rol oynamıştır. Toplum cehaletten uyandırmaya çalışan, kadın-erkek eşitliğini savunan, adaletsizliğe göz yummayan bu aydın kadın, tıpkı Zehra Ağayeva, Sultan Melikova, Zerri Şahtahtinskaya, Seriya Ahmedova, Mesme Mammedova, Feride Ağayeva, Şefika Gaspıralı, Aynülhayat Usubbekova ve onlarca diğer kadın gibi doğmakta olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin geleceği için tüm zorluklara rağmen mücadele etmiş, Azerbaycan kadınlarına bir model olmuştur. Azerbeycanlı kadınların zeki ve özgür olmalarını, toplum içinde hak ettiği yeri almalarını arzu eden Şefika Efendizade'nin yürüdüğü yoldan yüzlerce kadın yürümüş ve millî mücadelede aktif rol oynamışlardır.

Kaynakça

- Abdullayeva, Ş. (2017). Şefika Efendizade, seçilmiş eserler (1903-1925). Elm ve Tahsil.
- Abdullayeva, Ş. A., Rstovskaya, T.K ve Rostovskaya, N.A (2019). Jenskij vopros v Azerbayd-jane v periodičeskoj pečati 1903-1913 gg., *Jenşina v Rossiyskom Obşestve*, 2, 74-86. DOI: 10.21064/WinRS.2019.2.7
- Agezova, S., Mussa, M. (2023). *Tarihten sayfalar: bir kadın bir ömür*.
- Aliyeva Çınar, M. (2018). *Mektuplar Nesip Yusufbeyli'den Şefika Gaspıralı'ya*. Ötüken Neşriyat.
- Aliyeva Çınar, M. (2019). Azerbaycan eğitim sisteminin kuruluşunda Nesip Yusufbeyli'nin rolü, *Türk Yurdu Dergisi*, Ağustos 2019, Yıl 108, Sayı 384, 50-56.
- Aliyeva, S. (2022). Voploşeniye jenskogo voprosa v kul'turnih modelyah, *Kulturologiya: Pozna-niye*, Sayı 4, Nisan 2022, 6-11.
- Aslan, A. (2018). Fedakar maarifperver kadın – Şefika hanım Efendizade, (<https://sherg.az/arxiv/42988> Erişim tarihi: 2.04.2023).
- Azerbaycan Milli Ansiklopedisi. (<http://ensiklopediya.gov.az/az/terms/20300/cild/12> Erişim tarihi: 2.04.2023).
- Azimova, A. (2016). Cenubi Kafkazin ilk kadın jurnalisti, (http://journalism.bsu.edu.az/az/news/cnubi_qafqazn_ilk_qadn_jurnalisti, Erişim tarihi: 29.03.2023).
- Bozkurt, C. (2020). İsmail Bey Gaspıralı'nın düşünce dünyası. İçinde Haz. Alev Sınar Uğurlu *Gaspıralı İsmail Bey'in İslam dünyasını uyandırma çabaları*. (ss. 53-62). Türk Ocakları Der-neği Bursa Şubesi Yayınları.
- Çetin, A. (2020). İsmail Bey Gaspıralı'nın düşünce dünyası. İçinde Haz. Alev Sınar Uğurlu *Gaspıralı İsmail Bey ve basım*. (ss. 79-86). Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi Yayınları.
- Dulayeva, Z. (2013). Nəşib bəy Yusifbəyli – milli istiqlal və dövlətçilik mücahidi. İçinde Red. Firdovsiyyə Əhmədova. *Nəşib-bek usubbekov i narodnoye proşveşeniye*. (ss. 51-73). Ziya.
- Hablemitoğlu, Ş. (2020). İsmail Bey Gaspıralı'nın düşünce dünyası. İçinde Haz. Alev Sınar Uğurlu *İsmail Bey Gaspıralı ve kadın hareketi*. (ss. 105-122). Türk Ocakları Derneği Bursa Şubesi Yayınları.
- İbrahimova, G. (2018). Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devrinde kadın hukukları, *The Journal of International Civilization Studies*, Wolum III/ Issue I, 262-286. DOI: 10.26899/inciss.164.
- İmanova, A.M. (2020). Uçastiyе Azerbaydjanskoy intelleqentsii vo Vserossiyskih syezdah musul'man, *Gumanitarnıye nauki: Nauçniye izvestiya*, S. 20, 25-35.
- Memmedli, Ş. ve Gocayeva-Memmedova, G. (2012). Ahıskalı ilk eğitimci: Şefika Şeyhzade-Efendizade, *Bizim Ahuska* dergisi, Yıl 8, Sayı 27, Yaz-2012, 13-16.
- Mirzazade, R. (2023). Cumhuriyet dönünde gender siyasetine gelen yol, *Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası Haber Bülteni*, (<https://science.gov.az/az/news/open/24282>, Erişim tarihi: 3.04.2023).
- Tahirkıızı, Ü. (2014). Cehaletten çıhmağın dermanı elmdir, maarifdir, (<https://www.xalqcehbhe-si.az/news/project/5178.html> Erişim tarihi: 2.04.2023).
- Veliyev, E. (2020). Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentonun ilk kadın emekdaşı, (<https://stm.az/en/news/322/> Erişim tarihi: 28.03.2023).
- Şeymen (2018). Azerbaycanın ilk peşeker kadın jurnalisti, <https://sherg.az/arxiv/52894> (Erişim tarihi: 28.03.2023).
- Quluyeva, S. (2023). Mübariz qadın Şefika Efendizade, *Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi İçtinai-Siyasi Senedler Arhivi*. (<http://presarxiv.gov.az/> Erişim tarihi: 3.04.2023).

DİLDE SADELEŞME HAREKETLERİNDE TÜRK-MACAR İLİŞKİLERİNE BİR ÖRNEK: GYULA GERMANUS'UN “TÜRK DERNEĞİ” (1909) YAZISI

Dr. Öğr. Üyesi Hüsni Çağdaş ARSLAN, İzmir Demokrasi Üniversitesi
ORCID No: 0000-0003-4618-2105

Giriş¹

X. yüzyılda Karahanlılar Devri'nden başlayarak Türklerin topluluklar hâlinde İslâmiyeti benimsemesiyle, bilhassa XIII. yüzyıldan itibaren önce Doğu ve Batı Türkçesinin; ardından Osmanlı, Azerbaycan ve Çağatay sahası edebî yazı dillerinin ortaya çıkmasıyla birlikte Türkçenin sadeliğini kaybetmesi günden güne hızlanmıştır. Girilen yeni inanç çevresinin etkisiyle İslâm medeniyetine bağlanmış Türk halkları için o zamanın anlayışıyla din dili olarak kabul edilen Arapçadan ve edebiyat dili sayılan Farsçadan Türkçeye pek çok sözcük ve cümle yapısı geçmiştir. Bu ödünçlemelerin bir bölümü İslâmi ilimler ile zaruri olarak öğrenilen dinî terminolojiye ait sözcük ve deyimler olduğundan dilimize geçmeleri kaçınılmaz olmuştur. Ancak alıntılarının çoğu “yüksek sınıfın” özentiği, ulusal özelliklerini kaybetmiş olması veya pek çok farklı ulustan kimseleri içinde bulundurması sonucu dilde yer edinmiş, zorunlu olmayan ve Türkçede karşılığı bulunan sözcüklerdir. Hatta tarihî süreç içerisinde bir dönem Türkçe devlet dili olmaktan çıkarılıp Farsça resmî dil olarak kullanılmışsa da bu hatalı tutum ve tehlikeli durum çok uzun sürmemiştir. Dilimize, Arapça ve Farsça dışında farklı dönemlerde siyasi, sosyal veya ticari ilişkiler sonucu Çince, Sanskritçe, Soğdca, Rumca ve Ermenice gibi dillerden sözcükler alınmışsa da bunların miktarı ve etkisi oldukça az olmuştur. Böylece Osmanlıca başta olmak üzere hem Azerbaycan hem de Çağatay sahası edebî dilleri halkın konuştuğu dilden uzak, yüksek sınıfa özgü bir “zümre yazı dili” biçiminde ilerlemiştir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ise özellikle Tanzimat Dönemi'nden sonra, Türkiye Türkçesine çoğu Fransızcadan olmak üzere Batı dillerinden birçok sözcük girmiştir (Timurtaş, 1997, s. 279).

1 Julius Germanus'un “Turk Darnay (تُرک دَرْنای)” adlı yazısı, *Keleti Szemle = Revue Orientale (Doğu Araştırmaları)* dergisinin Budapeşte'de, 1909'da yayımlanan 10. cildinde 341-344. sayfalar arasında bulunmaktadır. Makalenin tam künyesi: Julius Germanus, “Turk Darnay (تُرک دَرْنای)”, *Keleti Szemle = Revue Orientale*, (1909), C X, s. 341-344.

F. Kadri Timurtaş'ın tespitlerinden yola çıkarsak hem Tanzimat Dönemi'nde hem de Servetifünun Edebiyatı Dönemi'nde sade Türkçeyi savunan Ahmed Midhat Efendi ve Şemseddin Sami ile 1893'te yayımlanmaya başlanan İkdam gazetesinde dili sadeleştirme düşüncesiyle toplanan, "Türkçü-Türkçeci" safta yer alan Necib Âsım, Veled Çelebi ve Fuad Kösearîf gibi aydınlar, genel olarak eğer karşılığı bulunuyorsa yabancı sözcükler yerine Türkçelerinin kullanıldığı ve Arapça ile Farsçanın dil kurallarının atıldığı terkipsiz ve sade Türkçenin hâkim olduğu bir yazı dilinin meydana getirilmesi görüşünü savunmuşlardır (Timurtaş, 1997, s. 293-295). Osmanlı Devleti'nde İkinci Meşrutiyet Dönemi'nden sonra yazı dilinde sadeleşmeyi isteyenler artmaya, Türkçecilik girişimi de güçlenmeye başlar. Bu dönemin edebî topluluklarından olan ve kısa sürede dağılan *Fecriâtî*'nin sanat anlayışına bağlı olan şahsiyetler çoğunlukla Türkçecilik düşüncesine eğilim göstermek yerine 1895-1901 yılları arasında *Servetifünun* dergisi etrafında yeni bir edebî anlayışla bir araya gelen *Edebiyatıcedîdecilerin* dilini örnek almışlardır. Ancak bu topluluğun görüşlerine uyan Refik Hâlid, bu topluluğa bağlı olmayan Mehmet Âkif, Halide Edip ve daha sonra Yakup Kadri gibi isimler ise eserlerini sade Türkçeyle halkın anlayabileceği biçimde yazmaya çalışmışlardır. Bu dönemde Hâlid Ziya'nın ve Süleyman Nazif'in dilin sadeleşmesine karşı olan görüşlerine Celâl Sahir ve Ayaz İshakî Türkçecilik cephesinden karşılık verirler (Timurtaş, 1997, s. 293-295).

El-Hâc Abdülkerim Gyula (Julius) Germanus Kimdir?

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi'nin 14. cildinin 31. sayfasında "GERMANUS, Julius" başlığının hemen altındaki "el-Hâc Abdülkerim Julius (Gyula) Germanus (1884-1979) Mühtedi Macar Şarkiyatçısı." (Durmuş, 1996, s. 31-32) ifadeleri okurların dikkatini çekmekle kalmaz, ayrıca kişiye addedilen "mühtedi" unvanının hikâyesi de merak uyandırır. Ancak burada mühtedi sözünün tek başına ilgiyi çektiğini söylemek "Macar Şarkiyatçısı" unvanına haksızlık olacaktır. Macaristan'ın başkenti Budapeşte'de Yahudi kökenli bir ailenin çocuğu olarak 6 Kasım 1884'te (Mestyan, 2017, s. 217-239; Káldy-Nagy, 1974, s. 7-10) dünyaya gelen Macar Türkolog ve Arabist Gyula (Julius) Germanus'un yaşamı ve eserleri üzerine farklı dillerde ve ülkelerde yayımlanmış birçok araştırma yazısı ve ansiklopedi maddesi bulunmaktadır. Akadémiai Kiadó (Akademik Yayınevi) tarafından 1994 yılına kadar dört cilt hâlinde, toplamda dört binden fazla yoğun sayfada, yaklaşık yirmi bin madde başını içeren bir koleksiyon olarak Macar tarihi, kültürü ve biliminin şimdi yaşamayan ünlü şahsiyetlerini sunan bir sözlük olan *Macar Biyografik Sözlüğü*'nün² çevrimiçi versiyonuna bakıldığında, öncelikle

2 *Magyar Életrajzi Lexikon* için verilen Macarca bilgi: "A Magyar Életrajzi Lexikon a magyar

sırayla Germanus'un asıl adı, sonradan aldığı Arapça adı, doğum yerinin kısaltması, doğum ve ölüm tarihleri görülmekte, ardından "oryantalist, yazar, edebiyat araştırmaları doktoru (1958)"³ unvanları verilmektedir. Dil öğrenme yeteneği üst düzeyde olan Germanus, ana dili Macarcanın ve lise çağında öğrendiği Almanca ve Fransızcanın yanı sıra üniversite yıllarında ve sonrasında Arapça, Çerkezce, Farsça, İngilizce, İtalyanca, Latince, Tatarca, Türkçe ve Urduca gibi birbiriyle bağlantılı birçok dili öğrenmiş, yabancı dil bilgisini sık sık yurtdışına seyahatlere çıkararak desteklemiş ve derinleştirmiştir (Akdoğan, 1996, s. 46; Durmuş, 1996, s. 31). Gyula'nın tarihe ve Doğu'ya ilgisi çocukluk yıllarında, henüz orta okul çağındayken oluşup gelişmeye başlamış (Akdoğan, 1996, s. 46-47), özellikle Avusturya-Macaristan Monarşisi'nin Osmanlı İmparatorluğu'na komşu olması ve bu toprakları ziyaretleri sırasında farklı uluslardan Müslümanlarla ve Türklerle tanışması bu derin bağ üzerinde etkili olmuştur. Tarih ve Latince bölümlerinde eğitim almak üzere Budapeşte Bilimler Üniversitesi, Felsefi Bilimler Fakültesine kaydolan Gyula Germanus İstanbul, Leipzig ve Viyana üniversitelerindeki konferansları takip etmiştir; Viyana Üniversitesinde Alman edebiyatı, Arapça, arkeoloji, Balkanoloji, devlet ve hukuk tarihi derslerine katılmıştır; aynı zamanda çocukluktan gelen ilgisinin sonucu olarak Türkçe öğrenmeye başlamış ve Balkanlara yaptığı bir yaz gezisinden sonra kendi geleceğiyle ilgili planları şekillenmiştir (Akdoğan, 1996, s. 46). Onun bu ilgisiyle ilgili Durmuş (1996) *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde şunları yazmıştır:

"Bu ilgi, daha sonra gittiği Budapeşte Üniversitesi'nde kendilerinden Arapça ve Türkçe dersleri aldığı ünlü Macar şarkiyatçıları Arminius Vámbéry ile İgnáz Goldziher'in teşvikleriyle daha da arttı. Germanus'un şarkiyat araştırmaları alanında bağlı olduğu anlayış, Avrupada İslâm araştırmalarının kurucusu Goldziher'den ziyade onun da hocası olan, özellikle Orta Asya seyahatleriyle tanınan Vámbéry'den gelmektedir. Sadece Germanus'u değil bütün öğrencilerini ve çağdaş şarkiyatçıları etkilemiş olan Vámbéry'nin bu yönteminde, gezip görerek ilk elden sağlanan bilgilere, gözlem ve tecrübelerine dayanan, tenkitçi, felsefi ve filolojik yaklaşım hâkimdir. Germanus'un Türk ve Arap medeniyetlerine dair kaleme aldığı eser ve yazılarında bu

történelem, kultúra és tudomány nevezetes - ma már nem élő - alakjait bemutató lexikon, 1994-ig négy kötetben, összesen több mint négyezer sűrű oldalon jelent meg az Akadémiai Kiadónál. A gyűjtemény mintegy 20 ezer szócikket tartalmaz. (Türkçesi: "Macar tarihi, kültürü ve biliminin dikkate değer - artık yaşamayan - şahsiyetlerini sunan bir sözlük olan Magyar Biyografik Sözlüğü, Akadémiai Kiadó tarafından 1994 yılına kadar dört cilt ve toplamda dört binden fazla yoğun (çift sütunlu) sayfa hâlinde yayımlandı. Derlem, yaklaşık 20.000 makaleyi içeriyor."). Bkz. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/#> (Erişim tarihi: 28.10.2021).

- 3 Türkçe ifadenin Macarca aslı kaynakta şu şekilde geçmektedir: "orientalista, író, az irodalomtudományok doktora (1958)", kaynak için bkz. <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (Erişim tarihi: 28.10.2021).

tesirin izlerini açıkça görmek mümkündür. Nitekim bu amaçla Mısır, Arabistan, Türkiye, Hindistan, Suriye, Irak, Fas gibi İslâm dünyasının önemli merkezlerine uzun seyahatler yapmış; bunların sonucunda İslâm dini, İslâm milletleri, kültür, medeniyet ve edebiyatlarına dair elde ettiği engin birikimini aktardığı kitap, makale ve konferansları, sadece İslâm dünyasında değil Macaristan'da ve bütün Avrupada geniş kitlelerde ilgi uyandırmıştır [...]” (Durmuş, 1996, s. 31).

Germanus, 1907 yılında *Evlîja Czelebi a XVII. századbeli törökországi czéhekröl* (*Evlîya Çelebi Seyahatnamesi'ne göre XVII. yüzyılda Türkiye'deki esnaf loncaları*) adlı teziyle doktor unvanını almıştır. Bu çalışması sayesinde 1908 yılında bir ödül kazanan araştırmacı, ödülünden elde ettiği para ile Londra'ya giderek 1909-1911 yılları arasında British Museum'un Doğu Araştırmaları Bölümünde çalışmalar yapma fırsatını bulmuştur (Durmuş, 1996, s. 31). Macaristan'a döndükten sonra 1912 yılında Budapeşte Üniversitesine bağlı Doğu Araştırmaları Akademisinde Doğu dilleri (Arapça, Türkçe, Farsça), İslâm kültür ve medeniyeti tarihi, İslâm milletleri tarihi, İslâm düşünce tarihi dersleri vermek üzere öğretim üyeliğine atanmıştır. Bu görevi 1921 yılına kadar devam etmiştir. Bu sırada Balkanlar'a ve Türkiye'ye birçok araştırma gezisi yapan Germanus 1921'de, Budapeşte'de yeni kurulan İktisat Fakültesine bağlı Doğu Araştırmaları Enstitüsünde ders vermeye başlamıştır (Durmuş, 1996, s. 31; Dávid vd. 2022, s. 80). 1915'te Türk Kızılay'ına yardım delegasyonuna seçilerek Çanakkale Savaşında Türklerin tarafında yer almıştır ve İngilizlere esir düşmüştür, ancak bir süre sonra serbest bırakılmıştır (Akdoğan, 1996, s. 46; Çolak, 2007, s. 133-140; Çolak, 2016, s. 95-98).

Macaristan'daki Pen Kulübü'nün başkanlığını yapmasının yanı sıra 1928'de Bulgaristan'da ve 1934'te Mısır'da da bu kulübün şubelerinin kurulmasında rol oynamıştır (Akdoğan, 1996, s. 46).

Sándor Körösi Csoma (Tibetolojinin kurucusu), Ármin Vámbéry ve Stein Aurél gibi kendinden önce ün yapmış Doğu bilimcileri örnek alan Germanus, masa başında olmak yerine tıpkı izinden yürüdüğü söz konusu şahsiyetler gibi gezip görerek ve keşfederek her şeyi yerinde öğrenmeye çalışmıştır (Akdoğan, 1996, s. 46).

Nobel Edebiyat Ödülü sahibi, ünlü şair Rabindranath Tagore'dan aldığı davet üzerine 1929'da gittiği Hindistan'da yeni kurulan Bengal Santiniketan Üniversitesinde İslâm tarihi dersleri vermeye başlamıştır. 1933 yılına kadar Yeni Delhi, Lahor ve Haydarâbâd üniversiteleri gibi Hindistan'ın birçok önemli merkezinde derslerini ve konferanslarını vermeye devam eden Germanus, bu süreçte Türk edebiyatı ve İslâm kültürü üzerine *Lecture on Popular Turkish Literature* (Lahore 1931), *The Role of Turks in Islam*, *Turku-i Islam Khidmât* (Aurangâbâd 1932), *Mo-*

dern Movements in Islam (Kalküta 1932) gibi eserlerini tamamlamıştır (Durmuş, 1996, s. 31-32; Dávid vd. 2022, s. 80). Ayrıca bu dönemde, yaşamının kırılma noktasını deneyimleyen Germanus, kendi ifadesine göre Hz. Peygamber'i rüyasında görmüştür. Bunun üzerine Yeni Delhi Ulu Camii'nde İslâmı kabul ederek Müslüman olmuştur ve Abdülkerim adını almıştır. 1934'te İslâm dinini öz kaynaklarından öğrenmek amacıyla Kahire'ye giderek Ezher Üniversitesinde aldığı derslerle Arap dili ve İslâmiyet hakkındaki bilgilerini burada genişletmiş ve derinleştirmiştir. Germanus, ertesi yıl hacca gitmiştir. 1939'da tekrar Mısır'a, oradan da hac için Mekke'ye geçmiştir. Ardından birkaç kez daha hacca giden Germanus, el-Hac Abdülkerim adıyla tanınmaya başlamıştır. Daha sonra her yıl kış mevsimlerinde gittiği Kahire'de Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye'nin⁴ oturumlarına katılmıştır. Hac yolculukları ve çeşitli İslâm ülkelerine yaptığı araştırma gezileriyle İslâm dünyası üzerine tespitlerini zenginleştiren Germanus, seyahatlerinin canlı ve ilginç sonuçlarına *Allah Akbar, A Félhold fakó fényében (Hilâlin Solgun Işığında)* ve *Kelet fénye féle (Doğu'nun Işığına Doğru)* gibi eserlerinde yer vermiştir (Durmuş, 1996, s. 31-32). 1939-1941 yıllarında Mısır ve Suudi Arabistan'da yaptığı bilimsel araştırmalarının sonuçlarını da "Unknown Masterpieces of Arabic Literature" (Germanus, 1952, s. 91-112) ve "Studies in Arabic Lexicography" (Germanus, 1954, s. 12-28) başlıklı yazılarında duyurmuştur (Durmuş, 1996, s. 32). 1941'de aldığı bir davet üzerine Macaristan'a giden Germanus, Budapeşte Üniversitesi İktisat Fakültesine bağlı Doğu Bilimleri Enstitüsü Başkanlığına atanmıştır. Gyula Germanus, 1945'te profesör olduktan birkaç yıl sonra, 1948'de, yeni kurulan Edebiyat Fakültesinin Arap Dili ve Kültürü Bölüm Başkanlığına getirilmiştir ve 1964 yılında emekli olmuştur (Durmuş, 1996, s. 32; Dávid vd. 2022, s. 80). Arap dili ve edebiyatı, İslâm medeniyeti ve İslâm tarihiyle ilgili özel derslerini hayatının sonuna kadar sürdürmüştür. 1950'li yıllarda bir dizi konferans veren Germanus, 1955'te çağdaş Arap düşüncesi ve edebiyatı ile Macar edebiyatından örnekler hakkında Arapça konferanslar vermek üzere resmî davetlerle Kahire, İskenderiye ve Şam'a gitmiştir. Aynı şekilde Germanus'un 1958 yılında Hindistan'ın Bombay, Agra, Aligarh, Leknev, Kalküta, Santiniketan, Haydarâbâd ve Yeni Delhi üniversitelerinde İslâm kültürü ve medeniyeti üzerine verdiği konferanslar dizisi büyük ilgi görmüştür (Durmuş, 1996, s. 32). 1958-1966 yılları arasında Macaristan'da milletvekilliği de yapan Germanus, Avrupâda ve İslâm dünyasında birçok bilimsel kuruluşun aslı, muhabir veya şeref üyesi olmuştur (Durmuş, 1996, s. 32).

İki kez evlenmiş olan Germanus'un *Bengâli tüz (Bengal Ateşi)* adlı eserini birlikte yazdığı ilk eşi Rózsa G. Hajnóczy'den ve kendisi gibi Müslüman olan ikinci eşi

4 Kahire'de Arap dili ve edebiyatına dair ilmi çalışmalar yapan kurum. Bkz. Muhammed Harb, "Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28 (2003), s. 260.

Doğu bilimci Kató Kajári Ayşe'den (Aisha) çocuğu olmamıştır. Abdülkerim Gyula Germanus, 9 Kasım 1979'da Budapeşte'de hayata veda etmiştir (Durmuş, 1996, s. 32).

2007'de yayımlanan makalesinde Necmi Uyanık, "...J. Germanus'la ilgili Türkiye'de en azından bir Yüksek Lisans tezinin yapılması bilim adına en büyük beklentimizdir." (Uyanık, 2007, s. 102) şeklinde hâlen giderilmemiş olan bir eksikliği dikkatleri çekmiştir ve katılmamanın elde olmadığı bir beklentisini ifade etmiştir.

Türk Derneği (ترك درنى) ve Derneğin Macar Şubesi Török Irodalmi Társaság (Türk Edebiyatı Derneği / Osmanlı Edebiyat Cemiyeti)

Genel Türk tarihinde milliyetçilik duygusunun ve Türklük bilincinin kendisini dil sahasında birçok kez gösterdiği görülür. "Dil", ulusal kültürün ve toplumsal birliğin ana öğelerinden biridir. İlk Türkçü ve Türkçeciler olarak tanınan tarihî şahsiyetlerin önde gelenleri Kâşgarî (Kâşgarlı)-Barskanî Mahmud, Karamanoğlu Mehmed Beg ve Ali Şir Nevâî de yaşamlarında bu dil bilincine bağlı karakterler ortaya koymuşlardır.

5 Ocak 1909 tarihinde (Polat, 2020, s. 16) Necib Âsım'ın başkanlığında kurulan, üyeleri arasında görüş ayrılığı olduğu için bir süre sonra dağılan Türk Derneği ve derneğin üyeleri tarafından aynı adla 1909'da yayımlanan dergi, XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde dili sadeleştirme düşüncesinin ve iradesinin "*Derneğin yazacağı eserlerde kullanacağı lisan en sâde Osmanlı Türkçesi olacaktır.*" şeklinde ifade edildiği bir beyannâme ile ilk sayıdan itibaren dile getirildiği ve Türkçülük hareketinin yazın hayatına yansımalarının açıkça görüldüğü dikkate değer bir merkez olmuştur (Timurtaş, 1997, s. 294-295).

Kuruluşu ve faaliyetleri Türklük bilimi ve araştırmaları tarihi bakımından çok önemli olmasına rağmen çok kısa ömürlü olan Türk Derneği ve dergisi üzerine, Prof. Dr. Nâzım Hikmet Polat'ın değerlendirmelerini içeren şu satırlar dikkate değer ve oldukça önemlidir:

"Toplam 7 sayılı bir derginin çıkış tarihleri "önemli mi?" diye sorulabilir. Evet, önemlidir çünkü Türk Derneği, tarihimizde ilk Türklük bilimi kuruluşudur. Bugünkü Türk Dil Kurumu ve Türk Tarih Kurumunun görevlerini kendisi için varlık sebebi saymış bir dernektir. Dergisi de Türklük bilimi alanının ilk bilim dergisidir."

(...)

"Türk Derneğinin ve dergisinin halefi, Türk Bilgi Derneği ve Ekim 1913-Haziran 1914 tarihleri arasında 7 sayı olarak çıkarabildiği *Bilgi Mecmuası*'dır."

“II. Meşrutiyet’le birlikte parlayıp Mütareke’nin karanlık günlerinde küllenmiş Türklük bilimi çalışmalarını daha ilmi disiplin içinde ve daha geniş kadrolarla sürdürmek üzere Atatürk tarafından kurulan Türk Dil Kurumu (Türk Tarih Kurumuyla birlikte), Türk Derneğinin yenilenmiş hâlidir. Bu itibarla Türk Dil Kurumunun elinizdeki *Türk Dili* dergisinin büyük atası *Türk Derneği* dergisidir. Dolayısıyla Türklük bilimi çalışmalarında tarih sıralamasına her ihtiyaç duyulduğunda, *Türk Derneği*’ndeki malzemenin yayım tarihi önemlidir.” (Polat, 2020, s. 22).

Fusun Üstel, *Türk Ocakları (1912-1931)* adlı eserinde, Türk Derneğinin kuruluş tarihini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymak amacıyla bu meseleye geniş yer vermiştir ve konuyla ilgili bilgilerin bir derlemesi ve değerlendirmesi sunmuştur (Üstel, 2017, s. 15-16). Ancak Üstel’in eserinde kesin bir tarih görülmemektedir. Bu konuya tereddüte yer bırakmayacak şekilde noktayı koyan ise Prof. Dr. Nâzım H. Polat’ın, *Türk Dili* dergisinin 2020 yılı Haziran sayısında “Türk Dil Kurumunun Büyük Atası Türk Derneği ve Dergisi Hakkında Notlar” başlığıyla yayımlanan makalesi olmuştur (Polat, 2020, s. 16).

Konuyla ilgili araştırmamız esnasında ulaşılabildiğimiz kaynaklarda, Türk Derneğinin (ترك درنكى) Macar şubesi *Török Irodalmi Társaság* üzerine Gyula Germanus’un söz konusu yazısı dışında, daha ayrıntılı bir bilginin olduğu Türkçe veya Macarca bir çalışmaya rastlamadık. İçeriği bakımından tarihî değere sahip olan ilgili yazıda, Gyula Germanus’un vermiş olduğu bilgilerin Türkçe çevirisi şöyledir:

“Macaristan’ın zalim kardeşlerini sınır dışı etmesinden bu yana, Macarlar ve Türkler arasında sık sık övülen ve çokça suistimal edilen kardeşlik duygusu nedeniyle, Türk Derneği Başkanlığı Macar Türkologların iş birliğini istedi. Dr. Ignatius Kunos, önde gelen Türk bilim adamlarının isteğine uyarak, *Türk Derneğinin* bir Macar Şubesini kurmak için Doğu bilimi öğrenimine ilgi gösteren ve yeteneklerini kanıtlamış olan herkesi toplantıya çağırdı. Çok sayıda yanıt verilmiş ve bölüm kendisini Osmanlı Edebiyat Cemiyeti (Török Irodalmi Társaság) adıyla Dr. Kunos’un başkanlığında oluşturmuştur. Türkologların Nestoru (bilge kişisi) Profesör Vámbéry’den onur başkanlığını kabul etmesi istenmiştir.” (Germanus, 1909, s. 343).⁵

5 Asıl metin şöyledir: “Owing to the often extolled, and much abused feeling of fraternity which has been fomented among Magyars and Turks since the time when Hungary expelled her brotherly oppressors, the presidency of *Turk Darnay* asked for the collaboration of Hungarian Turcologists. Complying with the wish of leading Turkish scholars Dr. Ignatius Kunos convoked all those who had shown interest in Oriental learning and had proved their capacity therein, in order to found a Hungarian Section of the *Turk Darnay*. Numerous responses were given and the section constituted itself under the presidency of Dr. Kunos by the name of Ottoman Literary Society (*Török Irodalmi Társaság*). Professor Vámbéry, Nestor of Turcologists was requested to accept the presidency of honour.” (Germanus, 1909, s. 343).

(...)

“Cemiyet tarafından yapılan çalışmaların kayıtları, *Türk Derneğinin* meslektaş *Necib Asım* yönetiminde aylık olarak İstanbul’da çıkardığı ilgili dergilerinde ve Keleti Szemle (Revue Orientale) Budapeşte’de bulunacaktır.” (Germanus, 1909, s. 344).⁶

Germanus’un “*Türk Darnay* (ترک درنکی)” Başlıklı Yazısının Türkçe Çevirisi

Osmanlı Devleti’nin tebaasını, merhum Sultan tarafından üzerlerine konan siyasi boyunduruktan kurtarmış gibi görünen Türkiye’deki kansız devrim, bir başka mucizeyi daha getirdi: Türklerin dilini ve edebiyatını yeniden canlandırma düşüncesi.

Türk dili, özünde Tatarca bir lehçeyken, Arap inancının ve Arabo-Fars kültürünün benimsenmesi nedeniyle, tüm yerli unsurların aşamalı olarak bozulduğu ve yüksek derecede verimli olmuş, ancak *daha az zor ve (daha az) karmaşık* olmayan bir dile dönüşmüştür. Arapça ve Farsça eğitimi ile bir bozkır vahşisinin, İranlıların ve Arapların kültürlü ırkına duyduğu hayranlık, Osmanlıları şiirde İran’ı ve genel olarak nesirde Arabistan’ı [tüm Arapça konuşan, Arap-İslâm coğrafyasını] taklit etmeye yöneltti. Osmanlılar, kişinin klasik dillere ilişkin az veya çok bilgisine göre daha “edebî” ya da başka türlü biçimlenen bir dil konuşmuş ve yazmışlardır. Türk dilinin saflık dereceleri her zaman var olmuştur. En iyi şekli, kesinlikle, kişinin düşüncelerini açıkça ifade etmek için kaçınılmaz olan bir miktar yabancı kelimeyi kullanmasıydı; en kötüsü, yazarın bilgisini yansıtmayı amaçlayan ve cümlelerini yarım yamalak kelime ve ifadelerle dolduran ve Türkçe bir cümlenin net akışını Arapçanın bozuk evrelerine zorlayan şeydi. Türk nesrinin başlangıcında, Osmanlıların ilk tarihçileri, Arapça ve Farsça unsurların serbestçe ve ölçsüz bir şekilde kabul edilmesi yoluyla kendi yerel lehçelerinden bir ifade tarzı oluşturmak için çok uğraştılar. Na’ima, Peçevî, Solakzâde, Evliya Çelebi, her biri bir *Türk üslubu* ekolünü temsil ediyor, birbirinden bağımsız ama aynı amaca, bir nesir üslubu geliştirmeye çalışıyorlardı. Bu mütevazı çabalarda, Türk dilinin billurlaşmaya doğru ilerlediğini görüyoruz. Hangi yabancı ifadelerin Osmanlı dilinin bir parçası hâline geleceğine ve hangilerinden dikkatle kaçınılması gerektiğine karar verilmesi gerekiyordu. Türkçenin böyle karma bir “edebî” lehçeye (ifade tarzına) dönüşmesiyle, dil, Turanca özelliğini neredeyse yitirmiş ve Arapça ile ifade zenginliği açısından yarışan ve belki de tüm canlı ve ölü dilleri, diksiyonun inceliği bakımından ge-

6 Asıl metin şöyledir: “The record of work done by the society will be found in the respective journals of the *Türk Darnay*, appearing monthly in Constantinople under the direction of Col. *Nedjeeb Asım*, and in Keleti Szemle (Revue Orientale) Budapest.” (Germanus, 1909, s. 344).

ride bırakan bir dil hâline gelmiştir. Beslenebileceği kaynaklar tükenmezdi. Fars edebî dilinin zengin birikimi, çok sayıda Arapça kök ve geçici olarak araya giren Turanca kelimeler, edebî Türkçeyi en esnek, etkili ve güzel edebiyat ortamı hâline getirdi. Faydaları büyüktü. Farslar ve Araplar bunu çabuk öğrendiler ve incelikleri kolaylıkla anladılar. Her türden bilgiyi yayma aracı olarak Doğu'da eşsizdi. Ancak Osmanlı olmayanlara sunduğu bu avantajlar için ciddi bir dezavantajı vardı; yani onun en çok kendilerini ilgilendirdiğini düşünen insanlar için anlaşılmazdı. Sıradan bir Türk, yazarlarının ve şairlerinin düşüncelerini ifade ettikleri, gazetede kendisine günlük haberlerin duyurulduğu ve bir mektubun yazılmasının gerektiği bu asil lehçenin tek kelimesini anlamıyordu. Edebî dil ve halk (basit) dili sorununa karar vermenin iki yolu vardır: Ya kültür ve tarih açısından Osmanlılar için önemli olan bu dillerde (Arapça-Farsça) eğitim yoluyla halkı yükseltmek ya da 600 yıllık bir edebiyatın mecrası olan ve Türklerle ana vatanları Doğu arasındaki en güçlü bağ olan lehçeyi tamamen terk etmek.

Siyasette yeni bir çağın şafağı, Türk dil bilimcilerinin gözlerini açtı ve yukarıda bahsedilen soru karara bağlandı. Çok geçmeden bir grup bilgili adam toplandı, sıradan olmayan edebî ve dilsel anlam tartışmaları yaptı; ancak ulusal politika hallerine yol açan öğrenme alanının ötesindeki spekülasyonlarla, bunu, dili yabancı maddelerden arındırmayı, dil bilimsel ve etnografik araştırmaları teşvik etmeyi amaçlayan bir topluluğun kurulması izledi.

Şahsen ben topluluğun tüm niyet ve görüşlerine katılmıyorum. Türk edebiyatının her döneminde dili arındırma çabaları olmuştur. Dili halkın seviyesine indirmeye yönelik dürüst çabalar, mutlak başarısızlıklarla karşılaşmıştır. Bunlar (başarısızlıklar), en temel kısımlarını oluşturan sıradan sınıflar tarafından bilinmemekle birlikte, Türkçe unsurları yeniden ortaya çıkarmaya çalışanlara, bu deneylerin sonuçsuz kalacağını öğretmeleri gerekirdi. Modernleşmeyi isteyen dilin *tekniği* değil, ruhudur. En iyi hâliyle İngilizce, bir Devon *varmerine* ne kadar yabancıysa Yörük için edebî Türkçe de odur. Eğitim, İngiltere ve Amerika'da başarığını ancak Türkiye'de başarabilir. İngiliz dili, yeryüzünün tüm dillerine ait köklerden oluşur ve hâlâ İngilizcedir. Ruh, her Latin kökünün erişilebilirliğine rağmen İngilizce olarak kaldı. Namık Kemal'inki veya bazı Jön Türk haber bültenlerindeki gibi üst sınıflara yönelik asil ve esnek bir Türk üslubu bulunur ve büyük yazarların örneklerinde kristalize edilirse, Orta Asya bozkırlarının Türk lehçeleri üzerinde araştırmalara gerek kalmayacaktır ki bu lehçelerin temsilcilerinin uygarlıkları ne kadar fakir olursa olsun, 600 yıldır büyük edebî eserlerde denenmiş yaşayan bir dilin iyi tahrif edilmiş ve çoğu zaman kanıtlanmış ifadelerinin yerini alamaz.

Avrupa'nın sınırlarına giren bir ulusun düşünceleri, vahşi Asyalıların lehçelerinden kitap kurdu dil bilimcilerin elinde yorumlanacak bir dilde ifade edilemez.

Topluluğun (kendisine *Türk Derneği* adıyla hitap eden, dil açısından tam olarak doğru olmayan ve Arapça eş değerinden daha genel olarak bilinmeyen bir isimdir) etnografik ve dil bilimsel çalışmaları teşvik etme niyetleri, Doğu'ya ilgi duyan herkes tarafından yürekten karşılandı ve desteklendi. Macaristan'ın zalim kardeşlerini sınır dışı etmesinden bu yana, Macarlar ve Türkler arasında sık sık övülen ve çokça suistimal edilen kardeşlik duygusu nedeniyle, Türk Derneği Başkanlığı Macar Türkologların iş birliğini istedi. Dr. Ignatius Kunos, önde gelen Türk bilim adamlarının isteğine uyararak, Türk Derneği'nin bir Macar Şubesini kurmak için Doğu bilimi öğrenimine ilgi gösteren ve yeteneklerini kanıtlamış olan herkesi toplantıya çağırıldı. Çok sayıda yanıt verilmiş ve bölüm kendisini Osmanlı Edebiyat Cemiyeti (Török Irodalmi Társaság) adıyla Dr. Kunos'un başkanlığında oluşturmuştur. Türkologların Nestoru (bilge kişisi) Profesör Vámbéry'den onur başkanlığını kabul etmesi istenmiştir.

Cemiyet, Doğu'ya özgü (Oryantal) ve özellikle Türkçe kitap ve gazetelerden oluşan zengin bir kütüphane kuracak; genç akademisyenlerin Türkiye'de araştırma yapmalarına yardımcı olacak ve Macar Türk ilişkileri ile ilgili araştırmalarda Türk akademisyenleri destekleyecektir. Halka açık konferanslar aracılığıyla Türk edebiyatı, tarihi ve folkloru bilgilerini yaygınlaştıracaktır.

Cemiyet tarafından yapılan çalışmaların kayıtları, Türk Derneği'nin meslektaş *Necib Asım* yönetiminde aylık olarak İstanbul'da çıkardığı ilgili dergilerinde ve Keleti Szemle (Revue Orientale) Budapeşte'de bulunacaktır.

Amaçlarımızın ve çabalarımızın, Doğu bilimi öğreniminin tüm gerçek dostları tarafından takdir edileceğini ve değerlendirileceğini umuyoruz.

“Turk Darnay (ترك درنكى)” Yazısında Geçen “Tatarca” ve “Turan” Terimlerine Dair

Bilindiği gibi Ural-Altay dil birliği üzerine ilk tasnif, XVIII. yüzyılın ilk yarısında savaş esiri olarak Rusya tarafından Sibiryaya sürülen İsveçli subay Philipp Johann von Strahlenberg (1676-1747) tarafından *Das nord und östliche Theil von Europa und Asia* (Stockholm) [= *Avrupa ve Asya'nın Kuzeyi ve Doğusu*] (Strahlenberg, 1730) adlı eserde yapılmıştır. Strahlenberg, sürgünde geçirdiği on üç yıl boyunca bu bölgede gözlemlendiği halkların dilleri ve kültürleriyle ilgili bilgiler edinmiş ve malzemeler toplamış, ülkesine döndükten sonra bir araya getirdiği bu malzemeyi 1730'da söz konusu eserde yayımlayarak burada öne sürdüğü düşüncelerle Ural ve Altay dillerinin akrabalığı konusunun başlatıcısı olmuştur (Caferoğlu, 1984, s. 10-12). Strahlenberg, bu bölgede konuşulan dilleri altı gruba ayırmıştır: 1. Fin-Ugor (Macarlar, Finler, Vogullar, Çeremisler, Permyaklar, Votyaklar,

Ostyaklar); 2. Türk-Tatar (Tatarlar, Yakutlar, Çuvaşlar); 3. Samoyedler; 4. Moğollar ve Mançular (Kalmuklar, Mançular, Tangutlar); 5. Tunguzlar (Tunguzlar, Kamasinler, Arinler, Koryaklar, Kuriller); 6. Karadeniz ile Hazar denizi arasında kalan halklar (Caferoğlu, 1984, s. 10-12; Yüce, 1988, s. 446a). Ayrıca İdil (Volga) ve Sibirya arasındaki bölgeyi “Büyük Tataristan” ve “Küçük Tataristan” olarak ikiye ayırıp buralarda konuşulan dillere de “Tatar dilleri” adını vermiştir (Caferoğlu, 1984, s. 11). Strahlenberg’in bugün yanlış olduğu bilinen tasnifinden sonra, Fransız Sino-log Jean Pierre Abel Rémusat (1788-1832) *Recherches sur les Langues Tartares* (Paris) [= *Tatar Dilleri Üzerine Araştırma*] (Rémusat, 1820) adlı eserinde, ardından Alman Doğu bilimci Wilhelm Schott (1802-1889) *Versuch über die Tatarischen Sprachen* (Berlin) [= *Tatar Dilleri Üzerine Deneme*] (Schott, 1836) adlı eserinde daha dikkatli görüşler ortaya atmış ve bu bölgedeki diller için çalışmalarında *Tatar dilleri* terimini kullanmışlardır (Yüce, 1988, s. 446a).

Schott, kendisinden öncekilerden farklı olarak, bu diller hakkındaki değerlendirmelerini dillerin fonetik ve morfolojik özelliklerine dayanarak, karşılaştırmalı yapmayı uygun görmüş ve Ural-Altay dillerini Çud (Fin-Ugor) dilleri ve Tatar (Türk, Moğol, Tunguz) dilleri diye iki gruba ayırmıştır. Schott, çalışmalarını daha sonra “Tatar grubu” üzerinde yoğunlaştırmıştır. “Tatar” adını verdiği grubun benzerliklerini, akrabalık bağlarını, kelime ve ekler arasındaki ilişkileri irdeleyerek ortaya koymuştur. Sonuç olarak Schott, Çuvaşça *r* ve *l*’nin Genel Türkçede *z* ve *ş*’ye denk düştüğünü keşfetmiştir (Yüce, 1988, s. 446a-447a). Bu arada, uzun süreden beri kökeni bir türlü anlaşılamayan Çuvaşçanın da Türk lehçelerinden biri olduğunu keşfetmiştir (Akar, 2016, s. 28). “Türk Darnay (ترك درنكى)” makalesinin ikinci paragrafında geçen “Tatarca” ifadesi, okuyuculara Ural ve Altay dillerinin akrabalığı tartışmasını hatırlatmaktadır. Germanus’un “*Türk dili, özünde Tatarca bir lehçeyken...*” ifadesinde karşılaştığımız bu kullanımın, yukarıda çok kısa bahsedildiği gibi bir tarihsel süreçte ortaya çıktığı görülmektedir.

Gyula Germanus’un burada konu edilen makalesinde, genel Türkçenin yapısal ve leksikolojik özelliklerini ifade ederken “*Turanian (Turanca)*” terimini kullanması da yine ilgi çekicidir (Germanus, 1909, s. 342). 3 Kasım 1910 tarihinde Macaristan’da kurulan *Turáni Társaság*’ın [*Turán Cemiyeti*] merkezî yapılanması içerisinde yer alan bilim adamlarından biri de Germanus idi (Çapraz vd. 2019, ss. 12-15). Yazar, bu yazısından çok daha sonra, 1917’de kaleme alacağı bir yazısında Turancı fikirleri kendi eleştiri süzgecinden geçirirken, bir yandan da “mantıklı” olan bir biçimini desteklediğini ima edecek; aynı zamanda Turancılığın ırka dayalı olmaktan çok, coğrafi bir birliği simgelediğini ifade edecektir (Germanus, 1917, s. 380-384; Çapraz vd. 2019, s. 24).

Sonuç

Bir dilin kendi öz kaynaklarından beslenerek akmasını, yaşamını sürdürmesini ve gelişmesini sağlayan en hayati destek, arkasına aldığı ve beslendiği “siyasi güç”tür. Tarih boyunca yeryüzünde herhangi bir siyasi otoritenin desteğinden yoksun bir dilin, “uygarlık, eğitim veya bilim dili” hâline geldiğini bildiren herhangi bir kaynak ile karşılaşmamıştır. Germanus’a göre, Türkiye’deki kansız devrimin (*Jön Türk Devrimi ve II. Meşrutiyet’in ilanı, 1908*) yarattığı mucize, işte bu desteğin yeniden “Türkçe”ye verilmesi için hem bir “umut ışığı” hem de “ilk adım” olmuştur.

Germanus’un kullandığı “Tatarca” tabiri, akla hemen Ural ve Altay dillerinin akrabalığı meselesini getirir. İşte, Germanus’un “*Türk dili, özünde Tatarca bir lehçe*...” ifadesinde karşılaştığımız kullanım, bir önceki başlıkta çok kısa özetlenen tarihsel süreçte ortaya çıkmış ve terim olarak XX. yüzyılın başında söz konusu yazar tarafından kaleme alınmış bu yazıda bulunması da alanyazında yayılmasından kaynaklanmıştır. Aynı zamanda bu ifade, günümüzde artık bilimsel kaynaklarda bırakılmış olan eski adlandırmanın, o dönemde hâlâ bilim adamlarının belleklerinde korunduğunu ve pratikte kullanıldığını göstermektedir.

Germanus, Türk dilinin Anadolu’daki tarihî sürecini özetler mahiyette, Osmanlılar döneminde oluşan edebî dilin hem güçlü özelliklerini hem de halk ve Türkçe için olumsuz yönlerini vurgulamaktadır. Türklerin, Arap inancı olarak ifade edilen İslâmiyet’i ve Araplaşmış Fars kültürünü benimsemesiyle, ayrıca bundan dolayı Arapça ve Farsça eğitimin yüksek zümrede yaygınlaşmasıyla, İranlıların ve Arapların İslâm kültürüyle şekillenmiş medeniyetlerine duyulan hayranlığın artmasının sonucu olarak, Türkçedeki tüm yerli unsurların aşamalı olarak bozulduğu ve yüksek derecede verimli olmuş bir edebî dil yaratılsa dahi bu unsurların, Türkçe konuşan halk tabakası için zamanla *daha zor ve karmaşık* bir dili (Osmanlıca/Osmanlı Türkçesi) meydana getirdiği düşüncesini ifade etmektedir. Bu hayranlık, Osmanlıları şiirde İran’ı ve nesirde çoğunlukla Arap edebiyatını taklit etmeye yöneltmiştir. Bu hayranlık aynı zamanda, “kişinin bilgisinin/yüksek değerinin ispatı olduğu yanılısamıyla” birleşerek, bir noktada Osmanlıların yüksek zümresinde sanatlı, süslü ve eylemler dışında Türkçenin neredeyse kullanılmadığı “gösterişli, karma bir edebî dil yapısı”nın ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu durum, geçen yüzyıllar içerisinde saray ve çevresindeki yüksek zümre ile halk arasındaki kopukluğu başka bir boyuta taşımıştır.

“Turk Darnay (ترك در نکی)” makalesinde merak uyandıran bir başka özellik ise Germanus’un “*Turanian (Turanca)*” terimini kullanmış olmasıdır. Gerçekte yazar bize göre burada, Türkçenin geniş bir alanda kullanılmış olma özelliğini, yani Osmanlı edebî dilinin ve aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunun yüzyıllarca süren

egemenliğinin sınırlarının yalnızca Batı Türkçesini değil, Kuzey ve Doğu Türkçelerini de kapsadığını bu terimle vurgulamak istemiştir.

Son olarak, tarihçi Prof. Dr. Melek Çolak'ın birçok çalışmasına rağmen hâlâ alanda Gyula Germanus üzerine bütüncül bir çalışmanın eksik olduğu gerçeği, geçen on beş yıla rağmen tıpkı 2007'de yayımlanan makalesinde N. Uyanık'ın dile getirdiği durumla benzer şekilde, hâlen gün gibi ortadadır ve birçok araştırmacının beklentisi bu önemli şahsiyetin Türk okuruna en kısa zamanda daha ayrıntılı ve gerektiği değeri görerek tanıtılabilmesidir.

Kaynakça

- Akar, Ali. (2016). *Türk Dili Tarihi*. (11. Basım). Ötüken Neşriyat.
- Akdoğan, İsmail. (1996). Gyula Germanus. *Tarih ve Toplum*, 146, Şubat, s. 46.
- Caferoğlu, Ahmet. (1984). *Türk Dili Tarihi I-II*. (3. Baskı). Enderun Kitabevi.
- Çapraz, H. Ş. Çağatay – Bülent Bayram. (2019). *Macar Turán Cemiyeti ve Turán Dergisi (İnceleme-Bibliyografya)*. Paradigma Akademi.
- Çolak, Melek (2007). Macar Gyula Germanus'un Çanakale Savaşı ile İlgili Anıları. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, XXIII* (67-68-69), ss. 133-144.
- Çolak, Melek. (2016). 'Olaylar ve Tanıklar'ın Işığında Macar Oryantalist Gyula Germanus ile Abdülmecid Efendi. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 11 (1), ss. 95-104.
- Dávid, Géza – Fodor, Gábor. (2022). Germanus, Gyula. *Macar Türkologlar Küçük Biyografik Ansiklopedi*. Gábor Fodor (Yay.). Ankara: Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSÖY), ss. 80-81.
- Durmuş, İsmail. (1996). Germanus, Julius. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, C XIV, ss. 31-32.
- Germanus, Julius. (1909). Turk Darnay (تورک درنای). *Keleti Szemle = Revue Orientale*, C X, ss. 341-344.
- Germanus, Julius. (1917). Turanismus és a Történelem. *Történeti Szemle*, VI, 3-4, ss. 380-384.
- Germanus, Julius. (1952). Unknown Masterpieces of Arabic Literature. *Islamic Culture*, XXVI / 1, ss. 91-112.
- Germanus, Julius. (1954). Studies in Arabic Lexicography. *Islamic Quarterly*, I, 1954, ss. 12-28.
- Harb, Muhammed. (2003). "Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 28, ss. 260.
- Káldy-Nagy, Gyula (Ed.). (1974). Julius Germanus. *The Muslim East: Studies in Honour of Julius Germanus*, Loránd Eötvös University, Budapest, ss. 7-10.
- Mestyan, Adam. (2017). I Have To Disguise Myself: Orientalism, Gyula Germanus, and Pilgrimage as Cultural Capital, 1935–1965. *The Hajj and Europe in the Age of Empire*. (Ed.) Umar Ryad. Leiden, Boston: Brill, s. 217-239.
- Polat, Nâzım Hikmet. (2020). Türk Dil Kurumunun Büyük Atası Türk Derneği ve Dergisi Hakkında Notlar. *Türk Dili*, Yıl: 69, Sayı: 822, Haziran, ss. 10-23.
- Rémusat, Jean Pierre Abel. (1820). *Recherches sur les Langues Tartares*, Paris.
- Schott, Wilhelm. (1836). *Versuch über die Tatarischen Sprachen*, Berlin.
- Strahlenberg, Philipp Johann von. (1730). *Das nord und östliche Theil von Europa und Asia*, Stockholm.

- Timurtaş, Faruk Kadri. (1997). Dil Davası ve Ziya Gökalp. *Makaleler (Dil ve Edebiyat İncelemeleri)*. (Haz.) Mustafa Özkan. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, ss. 278-304.
- Uyanık, Necmi. (2007). Dr. Jules (Gyula) Germanus ve Türk İnkılâbına Dair Risalesi. *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, Sayı: 18, ss. 97-123.
- Üstel, Füsun. (2017). *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*. (4. Baskı). İletişim Yayınları, İstanbul, ss. 15-16 (Dipnot: 2).
- Yüce, Nuri. (1988). Türk Dilinin Ural-Altay Dilleri Arasındaki Yeri. *İslâm Ansiklopedisi*, 12/2. Cilt, Millî Eğitim Basımevi, İstanbul, ss. 445-456.

AZERBAJYAN TÜRKGÇESİ VE TÜRKiYE TÜRKGÇESİNDE “EL” İLE BAŞLAYAN DEYİMLERİN ANLAM BAKIMINDAN KARŞILAŞTIRILMASI

Öğr. Gör. *Fatma AYAN*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
ORCID No: 0000-0001-6731-9559

Organ adları, dillerin temel söz varlıkları içinde bulunan unsurlardır. Bu nedenle çoğu zaman ait oldukları dil hakkında önemli bilgileri içermektedir. Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycan Türkçesindeki “el sözü” ile başlayan deyimlerin çokluğu dikkati çekmektedir. El, tarih öncesi çağlardan beri resmedilmiş, bolluk ve bereket, şifayla ilişkilendirilmiştir. İnsanların yeme, içme, barınma gibi temel ihtiyaçları karşılayan el toplumların yaşam biçimlerini yansıtan deyimlerde de kendini göstermektedir.

Temel söz varlığı deyince akla ilk gelen unsurlar, organ isimleri başta olmak üzere insanların temel ihtiyaçlarını karşılayan hareketleri, akrabalık ilişkilerini, sayıları ve bunlarla doğrudan ilgili olan diğer kavramları yansıtan kelimelerdir (Aksan, 1995, s. 26) Bir dilin söz varlığını içerisinde sadece kelimeler bulunmaz. Atasözleri, deyimler ikilemeler, kalıp sözler o dilin söz hazinesini oluşturan zenginlikleridir. Deyimlerin içerisinde organ isimleriyle kurulanlar önemli bir yer tutmaktadır. Hem Azerbaycan Türkçesinde hem de Türkiye Türkçesinde el, baş, göz, yürek, yüz ile gibi organ adlarıyla kurulan deyimler geniş yer tutmaktadır.

Deyimler anlatım gücü, zenginliği bakımından çok önemli söz öbekleridir. Deyim Türkçe sözlükte şu şekilde tanımlanmaktadır: “Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği” (TS, 2005, s. 17). Araştırmacılar da deyimle ilgili birçok farklı tanım yapmıştır. Onlardan bazıları şu şekildedir:

“Deyimler, düşünce, kavram, nesne ve kişilerin durumlarını, özelliklerini yansıtmak için kullanılan ve gerçek anlamın dışına çıkmış özel anlam/anlatım boyutuyla kalıplaşmış söz öbekleridir” (Akyalçın, 2011, s. 122).

“Belli bir kavramı, belli bir duyguyu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılması ile oluşan sözdür” (Aksan, 1982, s. 37).

“Gerçek anlamından farklı bir anlam taşıyan ve çekici bir anlatım özelliğine sahip olan kelime öbeği” (Korkmaz, 1992, s. 43).

“Azerbaycan Türkçesi’nde, deyimbilim karşılığı frazeologiya / sabit söz birleşmesi olarak geçmektedir. Diğer Türk lehçelerinde; Gagauz Türkçesi, bölünmez laf birleşmesi/ frazeologizma; Başkurt Türkçesi, frazeologizm; Kazak Türkçesi, turaktı tirkese/ frazeologizm/ ayşıktı söz uramı/ beyneli söz tirkese; Kırgız Türkçesi, turuktü söz aykaşı/ frazeologizm/ körköm süylöm; Özbek Türkçesi, ibara/ frazeologik birlik; Tatar Türkçesi, frazeologizm/ obrazlı tağbir; Türkmen Türkçesi, frazeologizm/ durnuklı söz düzümleri; Uygur Türkçesi, turaklık ibare/ frazeologizm/ idiom şeklindedir” (Sinan, 2008, s. 92).

Azerbaycan Türkçesinde kelime grupları “söz birleşmesi” terimi ile ifade edilmektedir. Söz birleşmeleri “serbest söz birleşmeleri” ve “sabit söz birleşmeleri” olarak ikiye ayrılmaktadır. Azerbaycan dilciliğinde sabit söz birleşmeleri dilin leksikoloji bölümünde, serbest söz birleşmeleri ise söz dizimi (sentaks) kısmında incelenmektedir. Türkiye Türkçesinde “kalıplaşmış dil birimleri” içerisinde yer alan atasözleri, deyimler, ikilemeler, birleşik sözcükler Azerbaycan Türkçesinde “sabit söz birleşmeleri” başlığı altında idiomlar, ibareler, hikmetli sözler, atalar sözleri ve zerb-i meselleri kapsamaktadır. Türkiye Türkçesindeki “deyim”in karşılığı Azerbaycan Türkçesinde” idiom” dur.

Seyidov söz birleşmelerini serbest söz birleşmeleri ve sabit söz birleşmeleri olarak ikiye ayırmaktadır. Bu türlerin birbirlerinden farkına Seyidov çalışmasında değinmektedir. Ona göre; serbest birleşmeleri meydana getiren kelimeler asıl malarında uzaklaşmazlar ve birleşmenin leksik-semantik değil de leksik-gramatik unsurları olurlar. Örnek: yaxşı əsər, hündür bina, kitabın cildi. Sabit birleşmeler ise dilin tarihi sürecinde oluşur ve sabitleşir, dilde onlar hazır bir şekilde bulunurlar. Bütün birleşmeleri meydana getiren sözler önceki anlamlarından çoğunlukla uzaklaşır ve bu sözler birleşmenin leksik-semantik unsurlara çevrilmiş olur. Bu sözler birleştikten sonra tek bir anlam ifade eder. Örnek: başına hava gəlmək, dilotu yemək, pərdə asmaq, sözündən dönmək (Seyidov vd., 2007, s. 43).

Mirzəliyeva da çalışmasında sabit söz birleşmeleri ve serbest söz birleşmeleri arasındaki farka şu şekilde değinmektedir: Serbest birleşmeler sadece gramer karakteri taşır, söz diziminin ana nesnesidir. Bu birleşmeleri meydana getiren sözler gerçek anlamlarını yitirmezler. Bu birleşmeler sabit birleşmelerden farklı olarak dilde hazır şekilde bulunmazlar. Sabit birleşmeler ise dilin tarihi gelişme süreci içerisinde yaratılır ve sabitleşir. Onlar birleşme esnasında gerçek anlamlarını kaybeder ve başka anlamlara gelirler. Sabit birleşmeler cümle tahlili yaparken ayrılamazlar ve tek bir cümle ögesi olarak kabul edilirler, şeklinde ifade etmektedir (Mirzəliyeva, 2009, s. 39 40).

Cəfərov sabit söz birləşmələri üçün Azərbaycan dilliliğində frazeoloji vahidler, frazeoloji birləşməler, terkip hisselerine bölünmeyen söz birləşmələri, değışmez söz birləşmələri, idiomatik ifadeler, leksik söz birləşmələri, idiomlar, frazemler gibi birçok terim kullanıldığından bahsetmektedir (Cəfərov, 2007, s. 88).

Demirdağ çalışmasında Sabit söz birləşmələri dilde var olan hazır birləşməlerdir. Örneklər: baş eğımek, dile düşmek, ağız açmak. Sabit söz birləşmələrinin sırasını değışmek, sözləri birbirinden ayırmak, birini diğeriyle değıştirmek, aralarına başka kelime dâhil etmek mümkün değıldir. Sabit söz birləşmələrinin diğər adı frazeoloji söz birləşməlerdir. Bu bağlamda sabit söz birləşmələri dilliliğın frazeologiya bölümünde öğrenilmektedir, demektir (Demirdağ, 2018, s. 147-148).

Selim Cəfərov frazeologiya başlığı altında verdiğı sabit söz birləşmələrinin içine idiomlar, ibareler, hikmetli sözlər, atalar sözləri ve zerb-i meseleleri dahil etmektedir. (Cəfərov, 2007, s. 89), Bulutxan Xəlilov (2008, s. 272) Məhəbbət Mirzəliyeva (2009) idiom terimi yerine frazeoloji vahid terimini kullanarak atalar sözləri, zerb-i meseller, yazarların yarattıkları masalvari ifadeler, aforizmlər, riva-yetli ifadeler, hikmetli sözlər ve klişe ifadeleri buraya dahil etmektedir.

Cəfərov çalışmasında idiomlardan şu şekilde bahseder: Gerçek anlamı olan kelimelerin eşdeğerini, mecazi anlam olarak bildiren sabit söz birləşmələrinə deyim denir. Deyimler, yapılarına ve anlamlarına göre kurulan sabit söz birləşməleridir. İdiomlar aynı zamanda edebi, ayrıca sözlü dilde çok akıcı olan bir grup oluşur. İdiomlar, *kavuşma idiomlar, birləşme idiomlar ve uyuşma idiomlar* olarak kendi arasında üçe ayrılır. *Kavuşma idiomlar* bileşimindeki kelimelerin tamamının mecazi anlamda kullanılmasıyla türlerinden farklıdır. *Birləşme idiomlar* birçok yönden kavuşma idiomlarına benzese de onlardan farklıdır. Kavuşma idiomlarında birləşen sözlərdən birincisi değışmediğı halde birləşme idiomlarındaki sözlərdən birincisi iyelik eki alarak değışmektedir: Kəlləmi yərə atdım, kəlləsini yərə attı, əlim boşə çıxdı, dilimə getirdim, dilinə gətirdi gibi. Birləşme idiomlarında kelimelerin sadece birincisi iyelik eki aldığı halde *uyuşma idiomlarında* kelimelerin hem birincisi iyelik eki alır hem de bunlar arasına başka kelimeler dahil edilebilir. Örneğın; baş gırləmək idiomu başını gırləmək, başımı gırləmək şeklinde veya başını bir təhər gırləmək, başını çox gırləmək şeklinde ifade edilebilir (Cəfərov,2007, s. 89-94). Cəfərov'un burada bahsettiğı idiomlar Türkiye Türkçesinde kalıplaşmış dil birimleri içinde yer alan deyimlerdir.

Oruçov Azərbaycan Türkçesinin izahlı lüğati adlı sözlüğünde idiomu şu şekilde tanımlamış ve örnekler vermiştir: “Yalnız belirli bir dile has olan ve birləşməden önceki anlamını yitiren, tek tek anlamları ile ilgisi olmayan, parçalanmayan söz birləşməsi; ifade, ibare, tabir; baş sındırmaq gözü doymamaq, gözünün odunu almaq” (Oruçov, 2006-II, s. 504).

Xəlilov çalışmasında idiom terimi yerine “frazeoloji vahid” terimini kullanmaktadır. Birleşmeyi meydana getiren bütün sözlerin gerçek anlamlarından ayrılarak bölünmez söz birleşmelerine dönüşmelerine qovuşma denir. Gözü su içmәмәk, topa tutmaq bel bağlamaq gibi örnekler vererek bu tip frazeoloji vahidlerine diltçilikte “idiom” denir şeklinde idiomu tanımlamaktadır. Ceferov gibi idiomu anlam ve gramer özelliklerine göre frazeoloji qovuşma, frazeoloji birleşme (uyuşma) frazeoloji birlik olmak üzere üçe ayırmaktadır (Xəlilov, 2008, s. 269-270).

Her ne kadar aynı dil gurubuna ait olsalar da Türkiye Türkçesi ve Azərbaycan Türkçesi’ndeki bazı deyimlerde, benzerlikler ve farklılıklar bulunmaktadır. Bunun sebebi ise deyimlerin ait oldukları toplumun kültürel özelliklerinin, dünyaya bakış açılarının birbirinden farklı olmasından kaynaklanmaktadır. Bu farklılıkların yanında özellikle Türkiye Türkçesinde organ adlarıyla kurulan deyimler Azərbaycan Türkçesinde de aynı olduğu gibi kullanılmaktadır.

Oruçov’un “Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti” (2006) ve Altaylı’nın “Azərbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü” (2005) taranarak çıkarılan “el” sözüyle kurulan 581 deyim incelemeye alınıp anlam bakımından Türkiye Türkçesinde “el” sözü ile başlayan deyimlerle karşılaştırılmıştır. Türkçe deyimler için Yusuf Çotuksöken’in “Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü” (2004), Ömer Asım Aksoy’un “Atasözü ve Deyimler Sözlüğü” (1993), Ertuğrul Saraçbaşı’nın “Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü” (2010) ve İsmail Parlatur’un “Deyimlerimiz” (2007) adlı sözlükleri taranmıştır. Çalışmamız “Türkiye Türkçesi ve Azərbaycan Türkçesinde el ile başlayan ortak deyimler”, “Türkiye Türkçesinde olup Azərbaycan Türkçesinde olmayan el ile başlayan deyimler” ve “Azərbaycan Türkçesinde olup Türkiye Türkçesinde olmayan el ile başlayan deyimler” şeklinde üç başlık altında değerlendirilmiştir.

Türkiye Türkçesi ve Azərbaycan Türkçesinde El ile Başlayan Ortak Deyimler:

Çalışmamızda yer alan deyimler sadece kaynakça kısmında yer alan sözlükler kapsamında değerlendirilmelidir. Çünkü bir araştırmacının deyim olarak kabul ettiğini diğer araştırmacı söz öbeği olarak kabul etmektedir. Örneğin Azərbaycan Türkçesinde “ellerinden öper! əlini öpür! ...”bekliyor!...yapabilirsin! deyimini deyimler sözlüğünde yer almaktadır. Fakat bu çalışmada bahsi geçen sözlüklerde deyim olarak alınmamıştır. “Ellerinden öper” söz öbeği Türkiye Türkçesinde mecazi anlamda “bu iş senin sen yaparsın” anlamında kullanılmaktadır.

Deyimler hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde araştırmacıların bazı görüş ayrılıkları içerisinde olduğu görülmüştür. Araştırmacıların deyim tanımları

için çizdikleri sınırların farklı olduğu görülmektedir. Bazı araştırmacıların deyim olarak kabul ettiğini bazı araştırmacılar deyim olarak kabul etmemiş ve sözlüğünde yer vermemiştir.

Akyalçın çalışmasında “Deyim diyebilmemiz için söz öbeğini oluşturan sözcüklerde öbeğin tamamı gerçek anlam boyutundan ayrılmış ve tamamen farklı bir anlam boyutuna geçmiş, değişmece/mecaz anlam kazanmalıdır. Bir anlam değişimi ve dönüşümü geçirmediği sürece bir söz öbeğinin deyim olması mümkün değildir” demektedir. Bu nedenle Türkçe Deyimler Sözlüklerine alınan birçok yapının deyim olmadığı ve bir söz öbeği, kalıp yapının deyim olabilmesi için taşıması gereken nitelikler olduğunu çalışmasında anlatmaktadır (Akyalçın, 2011, s. 122).

Azerbaycan Türkçesinde “əl öpmək” 1. birisinin hürmeten elini öpmek. 2. yaltaklanmak, eğilmek. 3. yalvarmak, anlamlarında deyimler sözlüğünde yer almaktadır. Fakat Türkiye Türkçesinde yaptığımız dört sözlük taramasında sadece İsmail Parlatır deyim olarak sözlüğünde yer vermiştir. Azerbaycan Türkçesinde “əl ayağını topla! (yığışdır!)” kendine gel! uyarı ifadesi kullanılan deyim Türkiye Türkçesinde deyim olarak kullanılmaz. Fakat aynı anlamda bir söz öbeği olarak kullanılır. “ələ xına qoymaq” 1. ellerine kına yakmak. 2. ortaklı bir şeyde arkadaşını saf dışı bırakarak menfaati kendine almak. “ələ xına qoymaq” Azerbaycan Türkçesinde deyim olarak sözlüklere alınmışken Türkiye Türkçesi deyimler sözlüğünde yoktur.

Azerbaycan Türkçesinde “əli gicişmək” 1. vurmak istemek, vurmak için bahane aramak. 2. eline para geçme ihtimali olmak, avucu kaşınmak, anlamlarına gelen deyim Türkiye Türkçesinde “avucunun içi kaşınmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır. Fakat çalışmamızda “el” sözü ile başlayan ortak deyimler sınıflandırılmasına alınmamıştır.

Azerbaycan Türkçesinde “əлиндə (əllərində) oynatmaq” kendine tâbi etmek, parmağında oynatmak, oyuncağı olmak, anlamlarına gelen deyim Türkiye Türkçesinde “parmağında oynatmak” şeklinde aynı anlamda, “əlini başına yığmaq” kendine gelmek, düşüncesini bir yere teksif etmek, toplamak, anlamlarına gelen deyim Türkiye Türkçesinde “aklını başına toplamak” şeklinde aynı anlamda, “əlini (əllərini) tərpedəbilməmək” ellerini bile kıvıldatmamak, hiçbir şey yapamamak, anlamındaki deyim Türkiye Türkçesinde “kılını bile kıpırdatmamak” şeklinde aynı anlamda, “əlinin içi kimi bilmək (tanımaq)” çok iyi bilmek, en ince detayına kadar bilgi sahibi olmak, anlamlarına gelen deyim “avucunun içi gibi bilmek” şeklinde aynı anlamda, “əlini gözünün üstünə qoymaq” bu hareketle kendinden istenen bir işi memnuniyetle yapacağına söz verdiğini, yapmaya hazır olduğunu bildirmek, anlamlarında kullanılan deyim Türkiye Türkçesinde “başım gözüm üstüne”

şeklinde aynı anlamda kullanılmasına rağmen el sözü ile başlayan ortak deyimler sınıflandırılmasına gösterilmemiştir. Azerbaycan Türkçesinde “el” sözü ile başlayıp Türkiye Türkçesinde farklı bir deyim olarak aynı anlamlara gelen deyimlerin örneklerini çoğaltmak mümkündür. Çalışmamızda sadece “el” sözü ile başlayan deyimlere yer verilmiştir.

əl açmaq:1. zor kullanmak, vurmaya kalkışmak, el kaldırmak, vuracak olmak. 2. müracaat etmek, başvurmak, istemek. 3. el açmak, yalvarıp rica etmek, dilenmek.

el açmak: dilenerek, başkasından para ve yardım ister duruma düşmek; avuç açmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl açmak” deyiminin üçüncü anlamı Türkiye Türkçesinde “el açmak” şeklinde kullanılmaktadır.

əl altdan vermək: gizlice vermek. **əl altınca (altından):** gizlice, gizli bir şekilde, kimseye bildirmeden.

el altından: gizlice, kimsenin haberi olmadan.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl altdan vermək”, “əl altınca (altından)” deyimleri Türkiye Türkçesinde “el atından” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl altında: 1. hazır, amade. 2. yanında, önderliği altında.

el altında: istenildiğinde kolayca alınabilecek, bulunabilecek yerde, hazırda.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl altında” deyimini Türkiye Türkçesinde de “el altında” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl aparmaq: el uzatmak, el atmak. **əl atmak:**1. teşebbüs etmek, girişmek. 2. yararlanmak, tatbik etmek, müracaat etmek, başvurmak. 3. elini uzatmak. 4. satışmak, taciz etmek, tecavüz etmek istemek.

el atmak (bir şeye): 1. yeni bir işe başlamak. 2. birisinin işine karışmak; müdahale etmek. 3. birine sarkıntılık etmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl aparmaq” ve “əl atmak” deyimleri Türkiye Türkçesinde “el atmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl ayağa qalmaq: başkasının yardımına muhtaç duruma gelmek, fiziki gücü kaybolmak. **əl ayaq götürmək:** 1. yaşlılık, hastalık vs.den dolayı artık herhangi bir iş yapamaz olmak. 2. tamamen vazgeçmek, peşini bırakmak. **əl ayaqdan düşmək:** 1. çok yorulmak, takati kalmamak. 2. ihtiyarlamak. **əldə ayaqda qalmaq:** yardıma muhtaç duruma düşmek, herhangi bir sebepten dolayı fiziki gücü veya aklı

dengeğini yitirmek, hastalanmak, yatalak hâle düşmek vs. **əldən düşmək**: 1. çok yorulmak, takati kesilmek. 2. faydasız hâle gelmek, yıpranmak, kullanılmaz hâle gelmek, eskimek. 3. zayıflamak, gücünü yitirmek, hâlsizleşmek. **əli ayağı tutmaq**: eli ayağı tutmamak, gücü kuvveti yerinde olmamak. **əlindən ağacı düşmək**: 1. ihtiyarlamak. 2. iş yapamaz hâle gelmek. **əldən dildən düşmək**: 1. zayıflamak, takatten düşmek, hâlsizleşmek. 2. yoksullaşmak. 3. yıpranmak, eskimek, kullanılmaz hâle gelmek.

elden ayaktan düşmek: yaşlılık, hastalık sebebiyle iş yapamaz, yürüyemez, kendi işini göremez duruma gelmek

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl ayağa qalmaq” “əl ayaqdan düşmək” deyiminin birinci anlamı “əl ayaq götürmək”, “əldə ayaqda qalmaq”ve “əldən düşmək”, “əli ayağı tutmamaq”, “əlindən ağacı düşmək” deyimleri ve “əldən dildən düşmək” deyiminin birinci anlamı Türkiye Türkçesinde “elden ayaktan düşmek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl ayağı bağlı olmaq: eli kolu bağlı olmak, bir iş yapamamak, çaresiz olmak. **əlində girinc olmaq**: 1. birinin iradesine tâbi olmak, karşısında hiçbir şey yapamamak, ona muhtaç duruma düşmek. 2. eli kolu bağlı olmak. **əli qolu bağlı durmaq (dayanmaq)**: eli kolu bağlı durmak, herhangi bir sebepten dolayı hiçbir şey yapamamak, müdahale edememek, beklemek mecburiyetinde kalmak. **əl ayağını kəsmək**: hiçbir iş yapmasına müsaade etmemek, engel olmak.

eli ayağı bağlı olmak: yapmak istediği bir şeyi, bir engel nedeniyle yapamaz durumda olmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl ayağı bağlı olmaq”, “əlində girinc olmaq”, “əli qolu bağlı durmaq” “əl ayağını kəsmək” deyimleri Türkiye Türkçesinde “eli ayağı bağlı olmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl ayağı buza dönmək: 1. el ve ayaklarında can kalmamak. 2. elleri ve ayakları soğumak, soğuktan donmak. **əli ayağı buz kəsilmək (tutmamaq)**: 1. çok üşümek, soğuktan elleri bir şey yapamayacak hâle gelmek. 2. çaresiz, dermansız olmak.

eli ayağı buz tutmak: çok üşümek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl ayağı buza dönmək”, “əli ayağı buz kəsilmək” deyimleri Türkiye Türkçesinde “eli ayağı buz tutmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl ayağı düz: 1. normal, güzel olan kız veya çocuk. 2. doğru, dürüst kimse, terbiyeli, ahlaklı, namuslu. **əli ayağı düzgün**: eli ayağı düzgün, vücudunda herhangi bir sakatlığı veya kusuru bulunmayan.

eli yüzü düzgün: güzelce, çirkin olmayan.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli ayağı düz” “əli ayağı düzgün” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli yüzü düzgün” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl ayağı əsmək: (korkudan): eli ayağı titremek, çok korkmak. **əlindən zağ zağ əsmək**: birinden çok korkmak, karşısında tir tir titremek **əli ayağı titremək**: çok korkmak.

eli ayağı titremək: korku, sinir, üzüntü vb. sebeplerle heyecanlanmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl ayağı əsmək”, “əlindən zağ zağ əsmək”, “əli ayağı titremək” deyimleri Türkiye Türkçesinde “eli ayağı titremək” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl ayağı tutmaq: iş yapacak durumda olmak, gücü kuvveti henüz yerinde olmak.

eli ayağı tutmaq: İş yapabilecek güçte olmak, bedeni gücü var olmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl ayağı tutmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli ayağı tutmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl ayağı yerdən üzülmək: 1. ümidi her taraftan kesilmek. 2. hayretler içinde kalmak, hayretten donup kalmak. **əl ayağı yerə yapışmaq**: hayret etmek. **əlini dizinə çırpmaq (vurmaq)**: hayret etmek, şaşırmaq, üzülmək. **əlini başına çırpmaq (vurmaq)**: hayret etmek, üzülmək, yaptığına, ettiğine pişman olmak. **əli üzündə qalmaq**: hayret etmek.

eli ağzında kalmak: çok şaşırmaq, şaşırıp kalmak. *eli ayağı(na) dolaşmak*: telaştan, heyecandan ne yapacağını şaşırmaq, saçma sapan işler yapmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl ayağı yerdən üzülmək” ve “əl ayağı yerə yapışmaq”, “əlini dizinə çırpmaq”, “əlini başına çırpmaq”, “əli üzündə qalmaq” deyimleri Türkiye Türkçesinde “eli ağzında kalmak” ve “eli ayağı(na) dolaşmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl ayağını it yeyib? elin yok mu? neden böyle beceriksizsin? əlimdə qatıq çalınmayıb ki: bizim elimiz armut toplamıyor, tehdide karşı verilen cevap.

eli armut mu devşiriyor? (eli armut devşirmiyor ya?): “Bir kimse bir iş yapıyorsa, öteki de boş durmaz, aynı işi yapabilir.” anlamında.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl ayağını it yeyib?” “əlimdə qatıq çalınmayıb ki” deyimleri Türkiye Türkçesinde “eli armut mu devşiriyor?” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl ayaq çəkilməndə (yığılan vaxt): ortalık sâkinleştiği zaman, kimse kalmadığı zaman, sessizlik oluştuğunda. **əl ayaq çəkilmək (kəsilmək, yığılmaq, yığışılmaq, yığışmaq):** gidiş geliş, hareket durmak, herkes evine gitmek, kimse kalmamak, ortalık sakinleşmek.

el ayak çekilmek: ortada kimse kalmamak, ıssızlaşıp sessizleşmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl ayaq çəkilməndə” ve “əl ayaq çəkilmək” deyimleri Türkiye Türkçesinde “el ayak çekilmek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl ayaq kəsilmək: 1. geliş gidiş olmamak. 2. çaresiz kalmak, ümidi kırılmak. **əlini ayağını çəkmək:** elini ayağını kesmek (çekmek), bir yere artık gidip gelmemek, alâkasını, ilişkisini kesmek. **əl çəkmək:** 1. bırakmak, vazgeçmek, alâkasını kesmek. 2. alışkanlık edindiği bir şeyi bırakmak, terk etmek, vazgeçmek. 3. düşüncesinden, fikrinden vs. dönmek. 4. önemsemeden vazgeçmek, geçmek, hiç saymak. 5. yüz çevirmek, artık kendinden saymamak, ilişkisini kesmek. 6. rahat bırakmak, yakasını bırakmak. 7. bir şeyden çok korkmuş birinin başını okşayıp dua okuyarak yapılan merasim.

əlini ayağını çəkmək (biri, bir yerden): Oraya uğramaz olmak, artık oraya gitmemek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl ayaq kəsilmək” “əlini ayağını çəkmək” deyimleri ve “əl çəkmək” deyimi yedinci anlamı dışında Türkiye Türkçesinde “əlini ayağını çəkmək” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl basmaq: yemin etmek.

el basmaq (bir şeye): Ekmek ya da kutsal kitaplardan biri üzerine el koyarak ant içmek, yemin etmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl basmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “el basmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl boyda: çok küçük, küçücük, ufacık, el büyüklükte.

el kadar: çok küçük.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl boyda” deyimi Türkiye Türkçesinde “el kadar” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl çalmaq: 1. alkış çalmak, alkışlamak. 2. sevinmek. **əl çırpmaq:** el çırpmaq, alkışlamak, alkış çalmak.

el çırpmaq : 1. Alkışlamak, tempo tutmak. 2. birini çağırmaq için ellerini birbirine vurmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl çalmaq” ve “əl çırpmaq” deyimleri Türkiye Türkçesinde “el çırpmaq” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl çirki (kiri): paraya önem vermediğini belli etmek için söylenen söz, paraya tiksinti ve iğrenme duygusuyla verilen ad.

el kiri: hiçbir değeri olmayan, geçici (özellikle para için söylenir)

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl çirki” deyimi Türkiye Türkçesinde “el kiri” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl dəymək: el değmek, el dokunmak, temas etmek.

elini sürmek (bir şeye, birine): birine herhangi bir kötülük yapmak; dövrnek, tecavüz etmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl dəymək” deyimi Türkiye Türkçesinde “elini sürmek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl dəyməmiş: hiç kullanılmamış, saflığı bozulmamış.

el değmemiş: hiç dokunulmamış, kullanılmamış.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl dəyməmiş” deyimi Türkiye Türkçesinde “el değmemiş” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl əl baş çıxmaq: kârsız ve zararsız işi kapatmak, zoraki durumu kurtarmak.
əl əl baş başa çatmaq: denk gelmek, fazla eksik olmamak, zoraki yetmek, kifayet etmek. **əl əldə, baş başda:** el elde baş başta, elde olan her şeyin bitip tükendiğini bildirir.

el elde baş başta: hiçbir şeysiz, hiçkimsesiz, yapayalnız.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl əl baş çıxmaq”, “əl əl baş başa çatmaq”, “əl əldə, baş başda” deyimleri Türkiye Türkçesinde “el elde baş başta” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl əl gəzdirmək: elden ele dolaştırmak, her tarafı dolaştırmak.

əl əl gəzmək: 1. bakmak veya okunmak için birbirine verilmek (çok beğenilen şey). 2. meşhur olmak, değerli olmak. **əldən ələ gəzmək (keçmək):** 1. elden ele dolaşmak. 2. çok sevilme, el üstünde tutulmak.

elden ele dolaşmak: pek çok kişi tarafından kullanılmak, birçok sahip eline geçmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl əl gəzdirmək”deyimi, “əl əl gəzmək” deyiminin birinci anlamı ve “ələ gəzmək (keçmək)” deyiminin birinci anlamı Türkiye Türkçesinde “elden ele dolaşmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl əl üstə oturmaq: hiçbir iş yapmamak.

el el üstünde oturmak: herhangi bir iş yapmadan boş oturmak.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əl əl üstə oturmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “el el üstünde oturmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl əldən üstündür: el elden üstündür, senden de güçlü insanlar vardır. əl üstündə əl var: her şahıstan güçlü bir şahıs var anlamında.

el elden üstündür : her şeyin daha iyisi bulunmaktadır, anlamında.

Azərbaycan Türkçesinde “əl əldən üstündür” ve “əl üstündə əl var” deyim olarak kullanılırken Türkiye Türkçesinde “el elden üstündür” şeklinde atasözü olarak kullanılmaktadır.

əl ələ tutmaq: el ele vermek, birbirine yardım etmek, yardımlaşmak, birlikte çalışmak. **əl ələ vermək:** 1. birbirinin elini tutmak. 2. beraber bir yerde çalışmak, beraber bir iş yapmak, elbir olmak.

el ele vermek: 1. güçleri birleştirip iş birliği yapmak, yardımlaşmak.

Azərbaycan Türkçesinde “əl ələ tutmaq” ve “əl ələ vermək” deyimleri Türkiye Türkçesinde “el ele vermek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl eləmək (etmək): 1. seslemek, çağırmak için elini sallamak, el işareti ile seslemek. 2. vedalaşma ifadesi olarak elini sallamak.

el etmek: bir kimseyi el işaretiyle çağırmak.

Azərbaycan Türkçesinde “əl eləmək (etmək)” deyimi Türkiye Türkçesinde “el etmek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl ətək çəkilmək: el ayak çekilmek, kalmamak. əlini ətəyini çəkmək: elini eteğini kesmek, herhangi bir şeyle ilişkisini, bağıni kesmek.

elini eteğini çekmek: uğraştığı şeyle artık uğraşmaz olmak.

Azərbaycan Türkçesinde “əl ətək çəkilmək”, “əlini ətəyini çəkmək” deyimleri Türkiye Türkçesinde “elini eteğini çekmek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl ətək eləmək: yalvarmak, rica etmek. **əl ətək olmaq:** yalvarmak, yalvararak herhangi bir konuda yardım istemek. **əl mənım, ətək sənım:** bir yalvarış, rica ifadesi. **əlinə ayağına düşmək:** eline ayağına düşmek, yalvarıp yakarmak, çok yalvarmak. **əlim ətəyınə:** bir yalvarış ifadesi, “senden başka ümidim yoktur”.

elini ayağını öpeyim: “Çok yalvarıyorum.” anlamında bir şeyin yapılmasını isterken söylenir. *el etek öpmek:* bir işi yaptırmak için çok yalvarmak.

Azerbaycan Türkçesinde “əl ətək eləmək”, “əl ətək olmaq”ve “əl mənim, ətək sənin” “əlīm ətəyinə”, “əlinə ayağına düşmək” deyimleri Türkiye Türkçesinde “elini ayağını öpeyim” ve “el etek öpmek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl qaldırmaq (qalxızmaq): 1. el kaldırmak, vurmaya teşebbüs etmek. 2. seçim zamanı elini kaldırarak biri lehinde oyunu kullanmak. 3. el kaldırmak, elini kaldırarak bir şeyin lehinde veya aleyhinde oy kullanmak. 4. el kaldırmak, teslim veya tâbi olduğunu bildirme işareti olarak elini veya ellerini kaldırmak. 5. dua etmek. 6. elini kaldırarak söz istemek.

el kaldırmak: 1. söz istemek ya da oy verdigini belirtmek için elini havaya kaldırmak. 2. kendisinden büyüğe vuracakmış gibi davranmak.

Azerbaycan Türkçesinde “əl qaldırmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “el kaldırmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl qoymaq: 1. razı olmak, rıza gösterdiğini bildirmek. 2. herhangi birinin bir rahatsızlığından dolayı veya çok korkmasından ötürü başını okşayarak dua etmek. 3. el koymak, bir şeye sahiplenmek; bir işe başlamak.

el koymak: bir yolsuzluğu ortaya çıkarmak, incelemek, vaziyet etmek. 2. yetkili organ bir malı veya bir kuruluşu kendi yönetimine almak. 3. üstüne konmak.

Azerbaycan Türkçesinde “əl qoymaq” deyiminin ikinci anlamı dışında Türkiye Türkçesinde “el koymak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl ovuşdurmaq: pişman olmak, şaşırmaq, çaresiz kalmak.

el ovuşturmak: 1. Birinin karşısında ezilip büzülmek. 2. birinin kötü duruma düşmesine içten içe sevinmek.

Azerbaycan Türkçesinde “əl ovuşdurmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “el ovuşturmak” deyiminin birinci anlamıyla aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl sıxmaq: el sıkmaq, tokalaşmaq, el ele vererek selamlaşmaq. **əl tutmaq:** 1. ellerini tokalaştırarak selamlaşmaq, merhabalaşmaq. 2. anlaşmaq, anlaşma işareti olarak birbirinin elini sıkmaq. 3. yardım etmek, maddi yardım etmek, borç vermek. **əl tutuşmaq:** el sıkışmaq, tokalaşmaq. **əl verib görüşmək:** tokalaşmaq.

el sıkmaq: tokalaşmaq, selamlaşmaq için birinin elini tutmaq.

Azerbaycan Türkçesinde “əl sıxmaq”, “əl verib görüşmək”, “əl tutuşmaq” deyimleri ve “əl tutmaq”deyiminin üçüncü anlamı dışında Türkiye Türkçesinde “el sıkmaq” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl sürtməmək: 1. dokunmamak. 2. bir işi yapmamak.

el sürmemek: 1. Dokunmamak, hiç değmemek. 2. yapımına başlamamak.

Azerbaycan Türkçesinde “əl sürtməmək” deyimi Türkiyə Türkçesinde “el sürmemek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl üstündə aparmaq: özen göstermek, itinayla taşımak. **əl üstündə saxlamaq (tutmaq):** el üstünde tutmak, itina göstermek, çok değer vermek. **əldə gəzdirmək:** el üstünde tutmak, çok nazlı büyütme, ihtimamla büyütme, üzerine fazla titreme. **əldən ələ gəzmək (keçmək):** 1. elden ele dolaşmaq. 2. çok sevmək, el üstünde tutulmaq.

el üstünde tutmaq: bir kimseye çok sevgi ve saygı göstermek.

Azerbaycan Türkçesinde “əl üstündə aparmaq” “əldə gəzdirmək” ve “əl üstündə saxlamaq” deyimler ve “əldən ələ gəzmək (keçmək)” deyiminin ikinci anlamı Türkiyə Türkçesinde “el üstünde tutmaq” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl vurmaq: 1. dokunmaq, temas etmək. 2. karışmaq, girişmək, dokunmaq, müdahələ etmək. 3. alkış çalmaq, alkışlamak. 4. yemin etmək.

el sürmək: değmek, ilişmək, almak.

Azerbaycan Türkçesinde “əl vurmaq” deyiminin bir ve ikinci anlamı Türkiyə Türkçesinde “el sürmək” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əldə qalmaq: elde kalmak, elinde kalmak, satılmamaq.

elinde kalmak: 1. bir şeyi istediği halde satamamaq, elinden çıkaramamaq. 2. bir kişinin zarar görmesi, bir eşyanın kullanılamaz duruma düşmesi.

Azerbaycan Türkçesinde “əldə qalmaq” deyimi Türkiyə Türkçesinde “elinde kalmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əldə olmaq: elde olmak, hazır olmak, elde bulunmaq.

elinde olmak: 1. istediğinde o işi yapabilmek. 2. o şeye sahip bulunmaq. 3. bakımı, gözetimi altında olmak.

Azerbaycan Türkçesinde “əldə olmaq” deyimi Türkiyə Türkçesinde “elinde olmak” deyiminin ikinci anlamıyla örtüşmektedir.

əldə ovucda bir şey qalmamaq: elde avuçta bir şey kalmamaq, eldekilerin tamamını yitirmek, hiçbir şeyi kalmamaq.

elde avuçta bir şey kalmamaq: parasını, malını, tüm varlığını harcıyıp bitirmiş olmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əldə ovucda bir şey qalmamaq” deyimi Türkiyə Türkçesinde “elde avuçta bir şey kalmamaq” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əldə ovucda nə varsa: elde avuçta ne varsa, ne varsa tamamı, hepsi.

elde avuçta ne varsa: elindeki bütün mal, mülk, para.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əldə ovucda nə varsa” deyimi Türkiye Türkçesinde “elde avuçta ne varsa” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əldən buraxmaq: 1. fırsatı kaçırmak, bırakmak. 2. vazgeçmek, uğraşmamak. 3. kaçırmak, kaçmasına fırsat vermek. **əldən qaçıрмаq:** 1. fırsatı kaçırmak, bırakmak. 2. vazgeçmek, uğraşmak. 3. elden kaçırmak, kaçmasına fırsat vermek. **əldən getmək:** 1. üzerine titremek. 2. birini çok sevmek, arzulamak, âşık olmak, aşkından deliye dönmek. 3. elden gitmek, bir şeyi elden kaçırmak. 4. ölmek, kaybolmak, yitip gitmek. **əldən qoymaq:** elden bırakmak, elden kaçırmak.

elden kaçırmak: elde edilebilecek bir şeyden türlü sebeplerle yararlanamamak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əldən buraxmaq”, “əldən qaçıрмаq”, “əldən qoymaq” deyimleri ve “əldən getmək” deyiminin üçüncü anlamı Türkiye Türkçesinde “elden kaçırmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əldən çıxarmaq (çixartmaq): 1. elden çıkarmak, satmak. 2. elden kaçırmak, kaybetmek, yitirmek. 3. herhangi bir işi tamamlamak, bitirmek.

elden çıkarmak (bir şeyi): o şeyi satmak, başkasına devretmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əldən çıxarmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “elden çıkarmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əldən gəl! 1. arg. ver! bayıl! uçlan! 2. bir şeyi kutlama ifadesi, “kutlayalım”.

elden gel: . 1. “Seni kutlarım.” “Paramı hemen ver.” anlamında.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əldən gəl” deyimi Türkiye Türkçesinde “elden gel” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əldən gəlmək: mümkün olmak, yapılmak, yapmak, becermek, becerilmek.

elinden gelmek: yapabilmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əldən gəlmək” deyimi Türkiye Türkçesinde “elinden gelmek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əldən qurtarmaq: kurtulmak, canını kurtarmak.

elinden kurtulmak: birinden kaçmayı başarmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əldən qurtarmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “elinden kurtulmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əldən nə gələr? çaresi yok, ne yapılabilir, yapılacak bir şey yok anlamında.

elden ne gelir: “Ne yapılabilir?” anlamında çaresizlik bildirir.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əldən nə gələr?” deyimi Türkiyə Türkçesinde “elden ne gelir” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əldən salmamaq: elden düşürmemək, bir şeyle uzun müddət ilgilenmək.

elinden düşürmemek: kitap, tespih gibi, elde kullanılan bazı eşyayı ara vermeden kullanmak.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əldən salmamaq” deyimi Türkiyə Türkçesinde “elinden düşürmemək” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əldən tutmaq: yardım etmək. **əldən yapışmaq:** yardım etmək. **əlindən tutmaq (yapışmaq):** elinden tutmak, birine maddî yönden yardım etmək, yardım elini uzatmaq. **əl ayaq vərmək:** yardım etmək. **əl yetirmək:** yardım etmək. **əlini tutmaq:** 1. birine engel olmak. 2. birine yardım etmək.

elinden tutmak: destek olmak, ilerlemesi için yardımda bulunmak.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əldən tutmaq”, “əldən yapışmaq”, “əlindən tutmaq”, “əl ayaq vərmək”, “əl yetirmək” deyimleri ve “əlini tutmaq” deyiminin ikinci anlamı Türkiyə Türkçesinde “elinden tutmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl uzatmaq: 1. almaya, ele geçirmeğe, elde etmeğe teşebbüs etmək. 2. almak için ellerini uzatmaq. 3. sataşmaq, tecavüz etmək istemek, eliyle sarkıntılık etmək. 4. yardım istemek, yardım dilemek, yardım için birine başvurmək. 5. yardım etmək, yardım eli uzatmaq.

əlini uzatmaq (birinə): ona yardım etmək, destek olmak.

Azərbaycan Türkçesinde “əl uzatmaq” deyiminin dörd ve beşinci anlamı Türkiyə Türkçesindeki “əlini uzatmaq” deyimi ile aynı anlamda kullanılmaktadır.

ələ almaq: 1. ele almak, bir şeyə başlamak. 2. kandırmək, tatlı dille kendini inandırmək, kontrolünü eline geçirmək, kendine tâbi etmək.

ele almak (bir şeyi): 1. bir şey üzerinde çalışmaya başlamak. 2. bir şeyi inceleyip araştırmək, eleştirmək.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “ələ almaq” deyimi Türkiyə Türkçesinde “ele almak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

ələ baxmaq: 1. muhtaç durumda olmak, birilerinin vereceği maddi yardımda gözü olmak. 2. başkasının hâkimiyetinde olmak. **əlinə baxmaq:** eline bakmaq, birine muhtaç olmak, birinin yardımıyla geçinmək.

eline kalmak (birinin): kendisine yardım edecek ya da bakacak ondan başka kimsesi kalmamak. *eline bakmak (birinin)*: bir kimsenin yardımıyla geçinebilir durumda olmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “ələ baxmaq”, “əlinə baxmaq” deyimleri Türkiye Türkçesinde “eline kalmak” ve “eline bakmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

ələ keçirilmək: ele geçirilmek, yakalanmak, tutulmak. **ələ keçirmək**: 1. bulmak, elde etmek. 2. ele geçirmek, yakalamak. 3. hâkimiyetine almak, sahip olmak, benimsemek **ələ keçmək**: 1. bulunmak, ele geçmek. 2. yakalanmak, ele geçmek, tuzağa düşmek. **əlinə almaq**: 1. ele geçirmek, sahip olmak, sahiplenmek, hâkimiyeti altına almak. 2. kendi hâkimiyetine almak, kendi tarafına çekmek. **əldə etmək (eləmək)**: elde etmek, bir şeye sahip olmak, ele geçirmek, bulmak, kazanmak. **əlinə düşmək**: eline düşmek, pençesine düşmek, egemenliğine girmek. **əlinə keçmək**: eline geçmek, pençesine düşmek. **əlinə salmaq**: elde etmek, bulmak, ele geçirmek. **ələ düşmək (girmək)**: 1. ele geçmek, yakalanmak. 2. bulunmak, elde edilmek. 3. yıpranmak, kullanılmayacak hâle gelmek. 4. kötü yola düşmek. **ələ gətirmək**: 1. elde etmek, ele geçirmek, sahip olmak. 2. tavlamaq, kendine tâbi etmek. 3. yakalamak. **ələ salmaq**: 1. ele geçirmek, elde etmek, bulmak. 2. kandırmak, maskara etmek, dalga geçmek, maskaraya çevirip oynatmak.

eline düşmək (bir şey birinin) (biri birinin): 1. o şey (yer vb.) onun egemenliği, buyruğu altına girmek. 2. ona yakalanmak. 3. kendisine hıncı bulunan bir kimseye muhtaç duruma gelmek. *eline geçmək (bir şey) (birisi)*: 1. kazanmak, elde etmek. 2. bulmak. 3. yakalamak. *elde etmək (bir şey) (birini)*: 1. bir şeye sahip olmak, onu edinmek. 2. bir şey meydana getirmek, üretmek. 3. bir kimseyi kendi yanına çekmek. 4. bir kimseyi kendi hizmetine almak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “ələ keçirilmək”, “ələ keçirmək”, “ələ keçmək” “əlinə almaq”, “əldə etmək”, “əlinə düşmək”, “əlinə keçmək”, “əlinə salmaq” deyimleri “ələ düşmək (girmək)” deyiminin bir ve ikinci anlamı “ələ gətirmək” deyiminin bir ve üçüncü anlamı, “ələ salmaq”deyiminin birinci anlamı Türkiye Türkçesinde “eline düşmek”, “eline geçmek”, “elde etmek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

ələ vermək: ele vermek, teslim etmek; haber vermek, yakalatmak, yakalanmasına sebep olmak, ihbar etmek.

ele vermek (birini): 1. suçlu bir kişiyi güvenlik kuvvetlerine haber verip yakalatmak. 2. aynı suçu işlemiş bir kişinin suç arkadaşlarını, kendisi yakalanınca baskı ya da çözümlenme sonucu güvenlik kuvvetlerine yakalatmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “ələ vermək” deyimi Türkiye Türkçesinde “ele vermek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli açıq olmaq: eli açık olmak, yardımsever olmak, elinde olanları başkalarından esirgememek.

eli açık: cömert, çok para harcayan, sakınmadan para verebilen.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli açıq olmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli açık” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli ağır olmaq: 1. bir kimse bir şeyi bir mağazadan vs. satın aldıktan sonra o mağazanın müşterisi az olmak. 2. kuvvetli, güçlü olmak, darbesi etkili olmak.

eli ağır: 1. yavaş iş yapan (kimse). 2. eliyle vurduğunda acıtan kimse.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli ağır olmaq” deyiminin ikinci anlamı Türkiye Türkçesinde “eli ağır” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli altında olmaq: yakında hazır bir şekilde olmak, her an kullanıma hazır olmak, beklemek, istediği anda kullanabilecek durumda olmak. **əlinin altında:** elinin altında. kontrolünde, hâkimiyetinde. 2. yakınında, elinin ulaştığı yerde.

əlinin altında olmak: 1. her zaman kolayca alınıp yararlanılabilecek yerde ve yakınlıkta olmak. 2. hazırda bulundurmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli altında olmaq”, “əlinin altında” deyimleri Türkiye Türkçesinde “elinin altında olmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli ayağı bir birinə dolanmaq (dolaşmaq): eli ayağı birbirine dolaşmak, şaşırıp kalmak, telâşa düşmek, ne yapacağını bilmemek.

eli ayağı(na) dolaşmak: Telaştan, heyecandan ne yapacağını şaşırarak, saçma sapan işler yapmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli ayağı bir birinə dolanmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli ayağı(na) dolaşmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli ayağı olmaq: eli ayağı olmak, yardımcısı olmak, her işine yaramak.

eli ayağı olmak: başka bir kimse için en ideal şekilde yardımda bulunarak onun sorumluluğunda olan işleri yapmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli ayağı olmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli ayağı olmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli boş çıxmaq: 1. işi, meşguliyeti bitmek. 2. boş olmak, hiç olmak, boşuna heder olup gitmek, hiçbir sonuç çıkmamak. 3. eli boş çıkmak, arzusuna ulaşama-

mak, istediği olmamak, hayal kırıklığına uğramak, neticesiz kalmak, hiçbir şey elde edememek, umduğunu alamamak. **əliboş qalmaq**: işsiz güçsüz kalmak.

eli boş çıkmak: umduğunu alamamak, başarısızlığa uğramak.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əli boşa çıxmaq” deyiminin üçüncü anlamı ve “əliboş qalmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli boş çıkmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əliboş qayıtmaq: eli boş dönmek.

eli boş dönmək (bir yerden): istediğini elde edemeden dönmək.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əliboş qayıtmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli boş dönmək” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli böyründə (qoynunda) qalmaq: eli böğründe kalmak, çaresiz kalmak, ne yapacağını bilememek. **əli (əlləri) döşündə (sinəsində) dayanmaq**: bir durum karşısında acze düşüldüğünü anlatan bir ifade, ne yapacağını bilemeyen bir kimsenin durumunu sergiler. **əlləri qoynunda qalmaq**: 1. çok zavallı, üzgün duruma düşmek. 2. işini yapacak şeyleri kaybederek çaresiz durumda kalmak, ne yapacağını bilmemek. **əli qoltuğunda (qoltuqda) qalmaq**: 1. yoksullaşmak, fakirleşmek. 2. kendisi için çok önemli olan bir şeyini kaybetmek ve bundan dolayı üzüntüye kapılmak. 3. çaresiz durumda kalmak, ne yapacağını bilememek.

eli böğründe (koynunda) kalmak: başarısızlığa uğramak, bir iş yapamaz duruma düşmek; umutsuz, çaresiz duruma düşmek.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əli böyründə (qoynunda) qalmaq” “əli (əlləri) döşündə (sinəsində) dayanmaq”, “əlləri qoynunda qalmaq” deyimleri ve “əli qoltuğunda (qoltuqda) qalmaq” deyiminin iki ve üçüncü anlamları Türkiye Türkçesinde “eli böğründe (koynunda) kalmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli çörəyə çatmaq: eli ekmek tutmak, bir işe, göreve başlamak, para kazanmaya başlamak.

eli ekmək tutmak: geçimini sağlayacak duruma gelmek.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əli çörəyə çatmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli ekmek tutmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli darda olmaq (qalmaq): maddi sıkıntıda olmak.

eli darda: para sıkıntısı içinde.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əli darda olmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli darda” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli dursa ayağı tərpnənər: eli dursa ayağı durmaz, çok hareketli kimse. **əli dinc durmamaq:** rahat durmamak, her şeye dokunmak, hareketli olmak. **əli dinc oturmamaq:** 1. devamlı olarak bir şeyle meşgul olmak. 2. hiç gerek olmadan dokunmak, el vurmak, dokunarak, kurcalayarak bozmak, harap etmek.

eli dursa ayağı durmaz: kıpırdak, hareketli kimse

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli dursa ayağı tərpnənər”, “əli dinc durmamaq”, “əli dinc oturmamaq”deyimleri Türkiye Türkçesinde “eli dursa ayağı durmaz” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli getməmək: yapmak istememek, yapamamak, bir şeyi yapmaya eli varmamak.

eli gitmemek: bir işi yapmaya istekli olmamak, gönlü razı olmamak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli getməmək” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli gitmemek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli (hər yerdən, hər tərəfdən) üzülmək: ümidi kesilmek, çaresiz kalmak, mahrum olmak, elinden kaçırmak. **əlindən getmək** 1. elinde tutamamak, elinden kaçırmak. 2. kaybetmek, yitirmek, yok olmak, ölmek. **əlindən qaçırmaq (vermək) :**1. bir şeyi elinden kaçırmak, fırsatı kaçırmak. 2. bir şeyi kaybetmek. **əlindən vermək:** elinde tutamamak, elinden kaçırmak. **əlindən getmək:** 1. elinde tutamamak, elinden kaçırmak. 2. kaybetmek, yitirmek, yok olmak, ölmek.

elden (elinden) kaçırmak (bir şeyi): Onu elde etmek fırsatını yitirmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli (hər yerdən, hər tərəfdən) üzülmək”, “əlindən getmək”, “əlindən qaçırmaq”, “əlindən vermək”, “əlindən getmək” deyimleri Türkiye Türkçesinde “elden (elinden) kaçırmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli ilə qoymaq: bir şeyin nerede olduğunu çok iyi bilmek, eli ile koymuş gibi bilmek.

eliyle koymuş gibi bulmak: aradığı şeyi söylenen yerde çok kolay bulmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli ilə qoymaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “eliyle koymuş gibi bulmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli iş tutmaq:1. çocukluktan veya bir hastalıktan kurtulmadan vs. dolayı iş yapmaya başlamak. 2. bir işi becermek, eli iş yapmaya yatkın olmak. **əli işdə olmaq:** çalışmak, bir işle meşgul olmak.

eli ekmek tutmak: geçimini sağlayacak duruma gelmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli iş tutmaq”, “əli işdə olmaq” deyimleri Türkiye Türkçesinde “eli ekmek tutmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli işə yatmaq: eli işə yatmak, becerikli olmak, eli işə yatkın olmak. **əli yatkın:** eli yatkın, eli bir işə alışık olan. **əli yatmaq:** 1. eli yatmak, bir işi yapabilmek becerisi olmak, yapabilmek. 2. arzuladığı, istediği şekilde olmak.

eli yatmak (bir işə): bir işi yapabilecek el becerisi edinmiş olmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli işə yatmaq”, “əli yatkın” deyimleri ve “əli yatmaq” deyiminin birinci anlamı Türkiye Türkçesinde “eli yatmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli qalxmaq: kendinden yaşça büyük, çok sevilen birini, çocuğu, kadını, kardeşi vs. dövmek, vurmak veya böyle bir düşünceyi aklından geçirmek (genelde karşıt anlamda kullanılır).

el kaldırmak: kendisinden büyüğe vurmak için elini kaldırmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli qalxmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “el kaldırmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli qələm tutan: eli kalem tutan, bilgili, okumuş yazmış, kültürlü.

eli kalem tutmak: 1. yazı yazmayı bilmek. 2. bir konu hakkında başarılı bir biçimde yazı yazma yeteneğine sahip olmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli qələm tutan” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli kalem tutmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli öyrəşmək: eli alışmak, becermek, ustalaşmak.

eli alışmak (bir şeye): 1. bir işte ustalık kazanmak. 2. herhangi bir davranışı alışkanlık haline getirmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli öyrəşmək” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli alışmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli pul görmək: eli para görmek, eline para geçmek.

eli para görmək: eline para geçmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli pul görmək” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli para görmek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli qulağındadır: 1. bir şeyin olma arefesinde olması, yapılma vaktinin yaklaşmasını bildirir, yakın zamanda, çok yakında anlamında. 2. süratle bir işi yapma, yapıp bitirme. 3. şimdi. 4. çabucak, hemen.

eli kulağında: olması ya da gerçekleşmesi çok yakın.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli qulağındadır” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli kulağında” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli (əlin) qurusun! elin kurusun, elin tutmaz olsun, elin bir iş yapmaz olsun.

eli kurusun: eli tutmaz olsun, eli bir iş göremez olsun! anlamında kullanılan bir ilenme sözü.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli (əlin) qurusun” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli kurusun” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli silah tutan: eli silah tutan, silah kullanabilen, savaşabilen.

eli silah tutmak: silah kullanıp savaşabilecek durumda olmak

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli silah tutan” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli silah tutmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əliyəri olmaq: eli uzun olmak, hırsız olmak. *əli uzun:* eli uzun, fırsat düş-tüğünde bir şeyler aşırın, çalan kimse. **əliuzunluq etmək (eləmək):** başkasının malına, parasına vs. göz dikip, onu eline geçirmeye çalışmak.

eli uzun: fırsatını bulunca eline geçirdiklerini aşırın, hırsız.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əliyəri olmaq”, “əli uzun”, “əliuzunluq etmək” deyimleri Türkiye Türkçesinde “eli uzun” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlim qırıldı: 1. çok yoruldu. 2. meyus olma, arzusuna ulaşmama ifadesi. 3. istediğini elde edememe ifadesi.

eli kırılmak: eli, işe yatkın bir duruma gelmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlim qırıldı” deyiminin birinci anlamı Türkiye Türkçesinde “eli kırılmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlim yaxanda olsun: öbür dünyada bana olan borcunu ödersin anlamında

(iki) elim yakanda : ahirette, hesap gününde ondan davacı olmak; hakkını istemek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlim yaxanda olsun” deyimi Türkiye Türkçesinde “(iki) elim yakanda” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlimi üzdüm (yudum): artık sana inanmıyorum, senden ümidimi kestim.

elini yumak: o şeyi artık yitirmiş olmak, o şeyi bir daha göremez, yapamaz vb. duruma düşmek ya da o şeyden artık umudunu kesmek, onunla ilgilenmekten, uğraşmaktan vazgeçmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlimi üzdüm” deyimi Türkiyə Türkçesinde “elini yumak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlin cibində olsun! sende biraz para harca! əlini cibinə salmaq: 1. elini cebinə atmaq. 2. cebindən bir şey çalmak. 3. para harcamak.

elini cebinə atmaq: para çıxarmaya davranmaq.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlin cibində olsun”deyimi ve “əlini cibinə salmaq” deyiminin bir ve üçüncü anlamı Türkiyə Türkçesinde “elini cebinə atmaq” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlin sınısın! elin kırılısın! yapılan bir işten duyulan hoşnutsuzluğu bildirir.

elin kurusun: eli kurusun: “Elin tutmaz, bir iş görmez olsun.” anlamında ilenç.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlin sınısın!” deyimi Türkiyə Türkçesinde “elin kurusun” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlində tutmaq: 1. bir şeyi veya malı satmamak. 2. bir şeye hâkim olmak, kimseye bırakmamak.

elde (elinde) tutmaq (bir şeyi): bir duruma ya da işe hakim olmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlində tutmaq” deyiminin ikinci anlamı Türkiyə Türkçesinde “elde (elinde) tutmaq” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlində qalmaq: 1. bağlı olmak, tâbi olmak, bir şeyden kurtulamamak. 2. bir şeyi satamamak, elinden çıkaramamak. 3. birinden kurtulamamak, yakasını kurtaramamak, onun hâkimiyetinde kalmak.

elinde kalmak (bir şey, mal): o şeyi, malı satamamak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlində qalmaq” deyimi Türkiyə Türkçesinde “elinde kalmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlində olmaq: 1. imkânı, kudreti, becerisi dahilinde olmak. 2. birinin veya kendi hâkimiyetinde, emrinde, idaresinde, hukukunda olmak. 3. parası olmak, zengin olmak. 4. bir şeye sahip olmak. **əlindən gəlib getmək**: elinde olmak, uhdesinde, hâkimiyetinde olmak.

elinde olmaq (bir şey): o şeyi yapabilecek durumda olmak, o şey onun yetkisi, becerisi içinde olmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlində olmaq”, “əlindən gəlib getmək” deyimleri Türkiyə Türkçesinde “elinde olmaq” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlindən almaq: 1. birini bir şeyden mahrum etmək, yoksun bırakmaq. 2. zaptetmək, zorla almak. 3. başkasının malına, sahib olduğu bir şeye vs'ye zorla veya başka bir yolla sahip olmaq. 4. mahrum etmək, yoksun bırakmaq.

elinden almak (bir şeyi, birisi): birini sahip olduğu bir şeyden, bir kimseden yoksun bırakmaq.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əlindən almaq” deyimini Türkiyə Türkçesinde “elinden almak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlindən bir iş gəlməmək: elinden bir iş gelmemək, bir şey yapamamak, çaresizlik veya yeteneksizlikten dolayı öylece kalakalmak.

elinden bir iş gelmemek: hiçbir iş yapamamak.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əlindən bir iş gəlməmək”deyimini Türkiyə Türkçesinde “elinden bir iş gelmemək” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlindən düşməmək: her zaman elinde olmaq, yere bırakmamak, hiçbir zaman ondan ayrılmamak, ayrı kalamamak.

elinden düşürmemek (bir şeyi): sürekli onunla ilgilenmek.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əlindən düşməmək”deyimini Türkiyə Türkçesinde “elinden düşürmemək” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlindən (əlinizdən) gələni beş (min) qaba çək (çəkin): elinden geleni ardına koyma, her ne yapabiliyorsan yap, hiçbir şeyden korkum yoktur.

elinden geleni ardına koymamak: elinden gelen her türlü kötülüğü yapmak.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əlindən (əlinizdən) gələni beş (min) qaba çək (çəkin)” deyimini Türkiyə Türkçesinde “elinden geleni ardına koymamak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlindən gələni etmək (ələmək): 1. mümkün olan her şeyi yapmak, yapabildiği her şeyi yapmak. 2. ne beceriyorsa, ne kadar kötülük varsa yapmak, gücünün yettiğini yapmak. **əlindən gələni əsirgəməmək:** elinden geleni esirgememek, mümkün olan her şeyi yapmak. **əlinə düşəni:** ne varsa, azdan çoktan ne varsa.

elinden geleni yapmak: bir işi bilgisinin ve gücünün yettiği kadarıyla yapmak.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əlindən gələni etmək” deyiminin birinci anlamı ve “əlindən gələni əsirgəməmək”, “əlinə düşəni” deyimleri Türkiyə Türkçesinde “elinden geleni yapmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlindən gələr: beklenir, yapar (menfi anlamda). **əlindən gəlmək:** elinden gelmek, becermek, gücü yetmek, imkânı dahilinde olmak.

elinden gelmek: söz konusu şeyi yapma becerisi olmak.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əlindən gələr”, “əlindən gəlmək” deyimləri Türkiyə Türkçesinde “elinden gelmek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlindən iş çıxmamaq: elinden iş çıkmamak, hiçbir iş becerememek. **əlindən iş gəlməmək:** elinden iş gelmemek, becermemek, hiçbir şey yapamamak, gücü yetmemek, aciz olmak.

elinden iş çıkmamak: elindeki işi zamanında bitirememek; elindeki işi sürün-cemede bırakmak.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əlindən iş çıxmamaq”, “əlindən iş gəlməmək” deyimləri Türkiyə Türkçesinde “elinden iş çıkmamak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlindən qaçmaq: yakasını kurtarmak, canını kurtarmaya çalışmaq. **əlindən qurtarmaq (qurtulmaq):** 1. felâketten, eziyetten, ölümdən kurtulmaq. 2. canını, yakasını kurtarmak. **əlindən yaxa qurtarmaq:** kurtulmaq, yakasını kurtarmak.

elinden kurtulmaq: birinden kaçmayı başarmak.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əlindən qaçmaq”, “əlindən qurtarmaq”, “əlindən yaxa qurtarmaq” deyimləri Türkiyə Türkçesinde “elinden kurtulmaq” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlindən su içmək: ... ‘e benzemek, ...’nın huyunu, suyunu kapmak, birinin terbiyesi ile yetişmek, ona benzemek.

elinden su içmek: herhangi bir işi iyi yapan bir kişiden onu öğrenebilmek ya da onun kadar iyi yapabilmek

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əlindən su içmək” deyimi Türkiyə Türkçesinde “elinden su içmek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlinə dov düşmək: eline fırsat geçmek. **əlinə fürsət düşmək (keçmək):** eline fırsat düşmək, imkân bulmaq.

eline fırsat geçmek: imkan bulmaq.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əlinə dov düşmək”, “əlinə fürsət düşmək” deyimləri Türkiyə Türkçesinde “eline fırsat geçmek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlinə kişi əli dəyməmək (dəyməmiş olmaq): eline erkek eli deymemek, temiz olmak, pak olmak.

eline erkek eli deymemiş olmak: kız, namuslu olmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlinə kişi əli dəyməmək” deyimi Türkiyə Türkçesinde “eline erkek eli deǧmemiş olmak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlini isti sudan soyuq suya vurmamaq: 1. bir iş yapmamak, rahatını bozmamak, sıkıntı çekmemek, kendini rahatsız edecek işleri yapmamak, rahatı yerinde olmak. 2. maddi durumu iyi olmak, kendi yerine hizmetçi çalıştırmak.

elini sıcak sudan soǧuk suya sokmamak: evde hiçbir işe el sürmemek, çok nazlı olmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlini isti sudan soyuq suya vurmamaq” deyimi Türkiyə Türkçesinde “elini sıcak sudan soǧuk suya sokmamak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlinə su tökəbilməz (tökməyə yaramaz): iki kişiyi kıyaslarken birinin diǧerinden çok üstün olduğunu bildirir.

eline su dökemez: “Bu kirnse, adı geçen kimsenin tırnaǧı bile olamaz, onunla aynı deǧerde deǧildir.” anlamında.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlinə su tökəbilməz” deyimi Türkiyə Türkçesinde “eline su dökemez” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlini (ürəyinə) döşünə qoyaraq: emin bir şekilde, güvenerek.

elini kalbine koymak: doǧru, yansız, adil davranmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlini (ürəyinə) döşünə qoyaraq” deyimi Türkiyə Türkçesinde “elini kalbine koymak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlini əlinə vurmamaq: 1. iş yapmamak, çalışmamak. 2. (kız veya kadına) dokunmamak.

eli eline deǧmemek: herhangi bir yakınlaşma olmamak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlini əlinə vurmamaq” deyiminin ikinci anlamı Türkiyə Türkçesinde “eli eline deǧmemek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlini qana batırmaq: elini kana bulamak, birini öldürmek.

elini kana bulamak: bir kimseyi yaralamak ya da öldürmek.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlini qana batırmaq” deyiminin ikinci anlamı Türkiyə Türkçesinde “elini kana bulamak” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlini qolunu tovlaya tovlaya gəlmək: elini kolunu sallaya sallaya gəlmək, gəlirən hiçbir şey getirmemək.

əlini kolunu sallaya sallaya gəlmək: bir yere eli boş olaraq, hiçbir armağan almadan gitmək.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əlini qolunu tovlaya tovlaya gəlmək” deyiminin ikinci anlamı Türkiye Türkçesinde “elini kolunu sallaya sallaya gəlmək” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əllərin ağrıməsın! “elin kolun var olsun anlamında yapılan bir işten dolayı duyulan memnuniyeti bildiren bir temenni ifadesi.

eline (elinize, ellerinize, ellerine) sağlık “Yaptığın iş iyi olmuş teşekkür ederim.” anlamında.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əllərin ağrıməsın” deyiminin ikinci anlamı Türkiye Türkçesinde “eline (elinize, ellerinize, ellerine) sağlık” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əliynən qoymuş kimi tapmaq: eliyle koymuş gibi bulmaq, bir şeyi hiç aradan hemen, kolayca bulmaq.

eliyle koymuş gibi (bulmaq) (bir şeyi, birini): aradığını hemen, kolayca (bulmaq).

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əliynən qoymuş kimi tapmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “eliyle koymuş gibi (bulmaq)” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əllər yuxarı! “ellerini kaldırarak teslim ol” anlamında bir emir ifadesi.

eller yukarı: “Ellerini yukarı kaldır ve teslim ol!” anlamında uyarı sözü.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əllər yuxarı” deyimi Türkiye Türkçesinde “eller yukarı” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əllərin dərd görməsın: ellerin dert görməsın, Allah razı olsun anlamında iyi dilek sözü.

ellerin dert görməsın: “Ellerine sağlık” anlamında kullanılan bir iyi dilek sözü.

Azərbaycan Türkçesinde kullanılan “əllərin dərd görməsın” deyimi Türkiye Türkçesinde “ellerin dert görməsın” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl əməyi (zəhməti): elle görülen iş.

el emeği: 1. elde yapılan iş, ürün. 2. elle yapılan çalışmanın karşılığı ücreti.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl əməyi” deyimi Türkiye Türkçesinde “el emeği” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əllərim yanıma düşsün! ellerim yanıma gelsin! Allah canımı alsın doğru söylüyorum!

ellerim yanıma gelsin: “Allah canımı alsın ki doğru söylüyorum.” anlamında kullanılan bir söz.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əllərim yanıma düşsün” deyimi Türkiye Türkçesinde “ellerim yanıma gelsin” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlli ayaqlı adam: becerikli kimse.

elli ayaklı: çalışkan, eli ayağı tutan, hünerli, işgüzar, gösterişli.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlli ayaqlı adam” deyimi Türkiye Türkçesinde “elli ayaklı” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əliylə verib ayaqlarıyla axtarmaq (dalınca getmək): ödünç verdiyi şeyin geri getirilmemesi sebebiyle peşine gitmek.

elinle ver, ayağınla ara: ödünç aldığı şeyi geri vermeyi geciktirenler için söylenir.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əliylə verib ayaqlarıyla axtarmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “elinle ver, ayağınla ara” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlindən su dammaz: çok cimri kimseler için kullanılır.

eli sıkı: cimri, kolay para harcamayan (kimse).

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlindən su dammaz” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli sıkı” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əlindən çıxmaq: 1. hazırlamak, yapmak, meydana getirmek. 2. birinin önderliği altında hazırlanmak, yetişmek, öğrenmek. 3. kaybetmek, yitirmek, mahrum olmak. 4. kendisi yapmış olmak.

(usta) elinden çıkmak: işinin ehli olan bir kimse tarafından yapılmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əlindən çıxmaq” deyiminin ikinci anlamı Türkiye Türkçesinde “(usta) elinden çıkmak” deyimi ile aynı anlamda kullanılmaktadır.

əldən düşmə: 1. kullanılmış, eski. 2. tesadüfen ucuza alınan mal.

elden düşme: az kullanılmış ya da sahibinden ucuza alınmış (mal).

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əldən düşmə” deyimi Türkiye Türkçesinde “elden düşme” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əl üstü: acele ile. El çabukluğu. əldən (əli) iti: eli çok çabuk, hızlı

el çabukluğu: 1. bir işi çabuk biçimde yapma ustalığı. 2. bir şeyi sezdirmeden yapma. *el çabukluğuna getirmek (bir şeyi):* bir işi, hilesini sezdirmeden çabucak yapmak. *eli (eline) çabuk:* çabuk iş yapan (kimse).

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əl üstü”, “əldən (əli) iti” deyimi Türkiye Türkçesinde “el çabukluğu”, “el çabukluğuna getirmek”, “eli (eline) çabuk” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

əli qalınlaşmaq: eline çokça para gelmek, paralanmak.

eli bollaşmaq: para yönünden rahatlamak. *eli genişlemek:* eline bol para geçmek, harcama olanağı olmak.

Azerbaycan Türkçesinde kullanılan “əli qalınlaşmaq” deyimi Türkiye Türkçesinde “eli bollaşmak”, “eli genişlemek” şeklinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde Olup Azerbaycan Türkçesinde Olmayan El ile Başlayan Deyimler

el ağzıyla çorba içmek: başkalarının sözlerini benimsemek, düşüncelerini savunmak. *el almak (birinden):* bir sanat öğrenen çırak, ustasından kendi başına iş yapabilme iznini almak. *el bebek, gül bebek:* çok sevilen ve nazlı büyütülen, şımarık çocuk için söylenir. *el beğenmezse yel (yer) beğensin:* “insanı begenecek kişiler olmazsa, şerefsiz yaşayacağına ölmesi daha iyidir.” anlamında. *elde bir:* kesinlikle gerçekleşecek şey. *el değiştirmek:* bir şeyin sahipliği ya da kullanımı birinden bir başkasına geçmek. *ele alınmaz:* çok kötü şeyler için söylenir. *ele avuca sığmamak:* söz dinlememek, şımarık ve taşkın davranışlarda bulunmak. *ele gelmek:* 1. bir şey elle tutunabilir duruma gelmek. 2. bebek kucağa alınacak kadar büyümek. *el ense çekmek:* güreşte, rakibin ensesine elini atıp çekmek. *eli açık:* cömert, para harcamaktan çekinmeyen kimse. *eli hafif:* acıtmadan iş gören (dişçi, iğneci). *eli işte (aşta), gözü oynaşta:* iş yapar görünen, fakat akli başka şeylerde olan havai (kimse). *eli mahkum:* “bu işi yapmak zorunda.” anlamında. *eli maşalı:* şirret, edepsiz, kavgacı (kadın). *elinden bir kaza (sakatlık) çıkmak:* istemeyerek birisini yaralamak ya da öldürmek. *elinden hiçbir şey kurtulmamak:* her şeyi becerebilecek yetenekte olmak. *eline doğmak (biri):* onu çocukluğundan beri yakından tanımak. *eline vur, ekmeğini (ağzından) al:* sessiz, pısrık (kimse). *elinin hamuruyla erkek işine karışmak:* bilmediği, yapamayacağı bir işe girişmek. *elini oynatmak:* 1. bir işi yaparken hızlanmak. 2. gereken durumlarda parayı esirgemek. *elini veren kolunu alamaz:*

“çıkarcı bir kimsedir. Senin cömert, yardımsever biri olduğunu anlarsa, elinden zor kurtulursun.” anlamında. *eli olmak (bir şeyde)*: 1. bir işe herhangi bir biçimde katkıda bulunmak. 2. bir işle gizli bir ilişkisi olmak. *eli sopalı*: zorba, sert, baskıcı (kimse, yönetim). *eli şakağında*: düşünceli, tasalı, kimse. *elle tutulacak tarafı olmamak*: değerli, güvenilir bir yönü bulunmamak. *elle tutulur gözle görülür*: çok belirgin, çok açık olan. *el yordamıyla*: görmeden, elle yoklayarak.

Azerbaycan Türkçesinde Olup Türkiye Türkçesinde Olmayan El ile Başlayan Deyimler

əl ataşa düşmək: ne yapacağını şaşırmaq, ne yapacağını bilmemek. əl ayağa gəlmək: bir işi hemen yapıp bitirmək. əl ayağa salmaq: 1. heyecanlandırmək, ortallığı velveleye vermək, herkesi ayaklandırmək. 2. yalvartmaq. əl ayağı bir yerə yığılmaq: 1. evlenmək. 2. toparlan. mak. əl ayağı kol kosa vermək: kendini helâk etmək, çok çaba sarf etmək. əl (əli) ayağı qurumaq (sustalmaq): 1. zayıflamaq, takatten düşmək. 2. ölüm anı yaklaşmaq, hevesi kaçmaq. 3. kol kanadı kırılmaq, bir şeyi yapma meyli, ilgisi azalmək. əl ayağı soyumaq: 1. hevesi kırılmaq, artık üzerinde çalıştığı şeyi yapmak istememək, çalışmaq istememək. 2. bir şeyi yapacak morali kalmamak. 3. ölümü yaklaşmaq, ölmək. əl ayağı üzülmək: ümidi kesilmək, çaresiz kalmək, mahrum olmaq, elinden kaçırmaq, kaybetmək. əl ayağını bir yerə yığmaq: 1. evlendirmək. 2. (insanları) bir araya getirmək, bir yere toplamək. 3. işi düzene sokmaq, rayına oturtmaq. əl ayağını dağıtmaq: acele etmək. əl ayağını itirmək: 1. kendini kaybetmək, ne yapacağını bilmemək. 2. korkuya kapılmək, korkudan ne yapacağını şaşırmaq. əl ayağını qayıрмаq: hazırlamaq, hazırlık yapmaq. əl ayağını ölçmək: bağırıp çağırmaq; el kol hareketi yapmaq. əl ayağını sazlamak: hazırlanmaq, hazırlık görmək. əl ayağını yığışdırmaq: 1. bir işi bitirmək, sona erdirmək. 2. düzenlemək, tanzim etmək. 3. uyarılma sonucunda hareketlerini kontrol etmək. 4. bir yere gidip gelmekten vazgeçmək. əl ayağını yığmaq: 1. toparlamak. 2. vazgeçmək, ilgilenmemək. 3. tâbi olmaya, hâkimiyetini kabul etmeğe mecbur etmək, önüne geçmək, istediği gibi hareket etmeğe müsaade etmemək, belirli bir sınır içinden dışarı çıkmasına müsaade etmemək. 4. haddini bildirmək. əl ayaq açmaq: 1. hareketlenmək, istediği gibi hareket etmək, serbest hareket etmek. 2. önündeki engeller kalkmaq. 3. imkân, güç elde etmək. əl ayaq altında qalmaq: 1. ayak altında ezilmək, ayak altında kalmək. 2. nüfuzu zedelenmək, itibarı ayaklar altına düşmək. əl ayaq atmaq: çabalamaq, çırpınmaq. əl ayaq çalmaq: 1. çabalamaq, hareket etmek. 2. ölüm anında olmaq. əl ayaq çatmamaq (yetişmämək): çok uzakta olmaq, görüşmek mümkün olmamak. əl ayaq elämək (etmək): 1. çabalamaq, çaba sarf etmək, hareket etmek, gecikmemək, çabuk hareket etmek. 2. bulmaq, elde etmek. 3. bir işi vaktinden önce veya vaktinde bitirmək gayesiyle bir şeyi

yapmak maksadıyla süratle ve var güçle çalışmak. əl ayaq qoymaq: özellikle çok korkmuş birinin başını sıvazlayarak dua okumak. əl ayaq oynatmaq: 1. çabalamak. 2. korkutmaq, tehdit etmək. əl ayaq tərətətmək: süratli çalışmaq, hareket etmək, acele etmək, çaba sarf etmək. əl ayaqda olmaq: 1. bir işin bitmesi için çaba sarf etmək, çalışıp çabalamaq. 2. bir işin yapılması için hazırlık görmək. 3. uyanık olmaq, bir şeye hazır olmaq, hazırlık yapmaq, tebdir almak. əl bağlamağına dəyməz: dəğersiz, kıymetsiz, gereksiz, faydasız, hiçbir fayda beklenmeyen şey konusunda. əl çalib gülmək: alay etmək, dalga geçmək. əl duaya götürmək: dua etmək. əl əl üstə dayanmaq (*durmaq*): hazır, emre amade bir şekilde beklemek. əl asası: tutunacak, yaslanacak şey, destek, dayanak. əl gəzdirmək: 1. bir şeyi bozmaq veya karıştırmək. 2. araştırmək, ellemek. 3. üzerinde biraz çalışmaq, düzene koymək, düzeltmək. 4. çalmək, soymək, hırsızlamək. 5. tamir etmək, onarmək. əl götürmək: 1. yakasını bırakmaq, vazgeçmək 2. ilişkisini kesmək. əl ilişdirmək: bir işle meşgul olmaya başlamak. əl kəsmək: kötülük etmək, namertlik etmək. əl qatmaq: 1. karışmaq, meşgul olmaq, işe, olaya karışmaq. 2. yapışmaq. *al qol açmaq*: 1. büyük imkânlarla sahip olmaq, geniş bir alanda faaliyet göstermeğe imkân bulmaq, engelleri aşmaq. 2. çabalamaq, kımıldanmaq. əl qol atmaq: 1. çabalamaq. 2. heyecanla, hiddetli bir şekilde konuşmaq, elini kolunu sallayarak konuşmaq, hiddetten köpürmək. əl qol ölçmək: el kol hareketi yapmaq, elini kolunu hareket ettirmək. əl qolunu ölçə ölçə: 1. sınırlı hareketler yaparak. 2. başkasını tehdit ederek. əl qolunu ölçələmək (ölçmək): konuşurken elleriyle hareketler yapmaq, el kol hareketi yapmaq. əl qolunu yığışdırmaq: hareket imkânı bırakmamək. əl saxlamaq: devam etmemək, yaptığı işi durdurmaq. əl suya yetirmək: abdest bozmaq, tuvalet ihtiyacını gidermek. əl tapmaq: üstün olmaq, galip gelmek, yenmek. əl tərətətmək: 1. işi geciktirmemek için acele etmək, daha seri çalışmaya başlamak. 2. vurmək için hazırlık yapmaq, vurmək istemek, vurmək için elini kaldırmək. əl ulağı: her işe koştu-rulan kimse. əl uzatsan, çatar: çok yakın yer için kullanılır. əl üzümək: ümidini kesmək, artık beklememek. əl varaq eləmək: bir kitabı veya defteri çok karıştırmək. əldə qoymaq: 1. yarım bırakmaq. 2. el atında bulunacak yerde saklamak. əldən ayaqdan diri (iti): çevik, hareketli. əldən dildən getmək: kendini paralamək, çok çaba sarf etmək. əldən dildən iti (zirək): çevik, hareketli kimse. əldən dildən salmaq: 1. çok yormək, eziyet etmək, takatten düşürmək. 2. perişan etmək. əldən gedəni həzrət abbas malı eləmək: 1. kaybedilen bir şey için üzülmemək. 2. kendine ait bir şeyi hayrat, hayır niyetiyle birilerine hediye etmək, vermək. 3. kendine ait bir şeyi güç kullanarak alan kimselere söylenen beddua ifadesi. əldən ələ qapmaq: kapış kapış etmək. ələ alanda qavaldır, gətə soxanda zurna: işe yaramaz şey, faydasız şey. ələ dağ basmaq: tövbe etmək, bir şeyi bir daha yapmamək üzere bırakmaq. ələ daş vermək: bir şeyle kandırmək. ələ dolamaq: aldatmaq, oyuncak gibi oynatmaq, kandırmək. ələ düdük vermək: bahane edeceği şeyi vermək. ələ düşməz:

böyle iyisi, güzeli, lezzetlisi yoktur anlamında. əli ağzına çatmaq (yetmək): kimseye muhtaç olmadan yaşamak; kendi kendine yetmək. əli ağzındadır: yemektən başqa bir şey düşünmüyor. əli ağzında qalmaq: hayret etmək, şaşırmaq. əli bala batmaq: mutluluğa kavuşmaq, bahtıyarlığa ermək. əli aşağı düşmək: yoksullaşmaq, fakirleşmək. əli boğazına ilişmək: yemək içmekle meşgul olmaq. əli böyüklər ətəyində olmaq: 1. büyük şahsiyetlər tərəfindən desteklenmek, yukarılarda adamı olmaq. 2. babasından, annesinden, büyüklerinden maddi yardım almak. əli çıraq- lı axtarmaq: mumla aramak. əli əldən üzülmək: yardımsız ve desteksiz tek başına kalmak, yardımcı kalmamak, çaresiz duruma düşmək. əli əllərdə qalmaq: başka- larına muhtaç duruma gəlmək. əli əllərdə olmaq: yukarılarda dayısı olmaq. əli ərindən üzülmək: kocasından ayrılmak durumunda kalmak. əli (əlləri) ətəyindən uzun gəlmək: bir işi yapmak için gitmek ve yapamadan geri dönmək, başarısız olmaq. əli (əlləri) ətəyindən uzun olmaq: bir yere birşeyler yapmaya gitmek, lakin herhangi bir şey yapamadan dönmək. əli əyri olmaq: hırsız olmaq, sürekli olarak bir şeyleri yürütmək. əli gödək: maddi sıkıntıda olan, yoksul. əli gödək olmaq: 1. bir şeye gücü yetmemek, yapamamak. 2. maddi gücü az olmaq. Maddi imkânı yetmemek, parası olmamak. əli ilə bel vermək: 1. bir şeye sebep olmaq. 2. kendi başını belâyaya sokmaq. əli işdən soyumaq: herhangi bir sebepten dolayı çalışmaq istememek, çalışma isteğini yitirmek. əli qolu soyumaq: hevesi gitmek. əli kəsilmək: bir şeyden mahrum olmaq, yoksun kalmak. əli keşke atmaq: elinin derisi kabuk- lanmaq. əli qurğuşun: darbesi ağır kimseler için kullanılır. əli qurşağını bağlasın: birine duyulan memnuniyeti bildiren alkış ifadesi. əli pulla oynamaq: parayla oy- namak, kazancı iyi olmaq, parası çok olmaq. əli soyumaq: hevesi kaçmak, morali bozulmaq, eli soğumat. əli (əlləri) sustalmaq: hevesi kaçmak, morali. bozulmaq, ümidi kırılmak, ümitsizliğe kapılmak. əli şahlar ətəyində olmaq: yüksek seviyeli kimseler tarafından kollanmaq, hamisi olmaq. əli təmiz olmaq: işinde doğru ol- mak, emanet edilen şeye ihanet etmemək. əli üstə qalxmaq: 1. yerinden fırlamak. 2. şaha kalkmaq. əli yağa batmaq: şansы yaver gitmek, durumu iyileşmek. əli *yaxa- sından üzülmək*: en son şansını da yitirmek. əli yağa bulaşmaq: çok para kazan- mak. əli yandımda axtarmaq: fildir fildir aramak. əli yanmaq: 1. istediğini yapama- mak, istediğini elde edememek, yanılmak, bir şeyde başarısızlığa uğramak. 2. pişman olmaq. əli yerdən göydən üzülmək: ümidi kaybolmaq, ümit ettiği kapıla- rın hepsi kapanmaq. əlim yandı ilə: heyecanlı, aceleci ve ısrarlı bir şekilde. əli yün- gül: katılmasıyla uğur, başarı, mutluluk getiren adam. əliçıraqlı axtarmaq: mumla aramak, haddinden fazla gerekli olmaq, hava ve su gibi gerekli olmaq, büyük bir dikkatle aramak ve seçmək. əlimin içindən (ortasından) gəlir: iyi ediyorum, key- fim böyle istiyor anlamında (bir harekete karşı yapılan itiraza verilen cevap). əlimin duzu yoxdur: kime iyilik ediyorsam kötülük görüyorum. əlimizə iş verdi:

bizi sıkıntıya soktu. əlimyandıya düşmək: şaşırmaq, ne yapacağını bilməmək, zor duruma düşmək, çıxılmaz vəziyyətdə qalmaq. əlin götünə yetişməsin! sakat olasin! mizahî bir ilenmə ifadəsi. əlin yağlıdır öz başına çək: o kadar beceriklisin kendinə bir çul doku. əlində aciz qalmaq: çox zor durumda qalmaq, çaresiz qalmaq. əlində yağ (yağın) daşsa da! acilen! acele olaraq! əlində.. *var*: elində vardır, elində .. bu-lundurur. əlində tutumu olmamaq: sakar olmaq. əlindən bezar olmaq: gırtlığa çıkmək, canına tak etmək, bıkmək, usanmaq. əlindən boğaza yığılmaq: canına tak etmək. əlində ovucunda qalsın: ölmesin, çox yaşasın. əlindəki toyuğu uçan qazla dəyişməmək: peşini bırakıp veresiye ardınca gitməmək. əlindən dada (tenga, zara, zinhara) gəlmək: bizar olmaq, bıkmək, usanmaq, illallah etmək, yakasını kurtaramamak, tahammülü kalmamak, gırtlığa dayanmaq. əlindən düşsün! kargıma, beddua ifadəsi. əlindən xata çıxmaq: istəmeden birini öldürmək. əlindən qaçaq düşmək:belirli sebepler yüzündən evindən, işindən, yurdundan ayrılmək zorunda qalmaq. əlindən zəncir çeynəmək: birinə çox sinirlənmək, hiddətlənmək. əlinə bel vermək: təhrik etmək, fitlemək. əlinə cız basmaq: yapılan bir şeydən ağzı yandı-ğından dolayı bir daha onu yapmamək üzere kendi kendinə söz vermək. əlinə çöp (çöpü cüt cüt, cütləyib) verər: aldatır, kandırır, başından savar. əlinə çöp vərək: 1. aldatıp başından savmaq, kandırmaq. 2. elində nesi var nesi yoksa kumarda hepsini almaq, ütmək. əlinə düdük vermək: aldatmaq, kandırmaq bir şey vaat edərək kandırmaq. əlinə göz dikmək: maddi yardım bekləmək, maddi yəndən ona muhtaç olmaq. əlinə qab almaq: ayak yoluna gitmək, tuvalet ihtiyacını gidermək. əlinə zurna vermək:yalan vaatlərdə bulunmaq, yalan vaatlərlə kandırmaq. əlinə zurna veriblər çala çala gedib: yalan vaatlərlə kandırıp yollamışlar. əlini bənd etmək: bir iş yapmaya başlamaq. əlinə su tökmək :1. soyup soğana çevirmək. 2. elindəki şeyi çox ucuzə kəpmək. əlini çör çöpə atmaq: çaresiz kalıp küçük şeylərdən yapışmaq. əlini daldan bağlayıb: bu ondan da kötü bir insandır. əlini əlinə vermək: kavuşturmaq, görüştürmək, birləştirmək, kavuşmalarını sağlamaq. əlini hara ucadı ora qoy: istədiğin yere şikâyet et. əlini özündə saxla! “ilişmə, sataşma, el hareketi yapma, yaparsan cevabını alırsın” anlamında. əlini özündə saxlamaq: vurmaq için kaldırdığı elinə hâkim olmaq, darbe vurmamak. əlini işə salmaq 1. iş yapmaya başlamaq. 2. sohbet edərkən el şakası yapmaq. əlini tuşlamaq: eli ilə bir şeyi veya bir tarafı göstərmək, elini uzatmaq. əlini kəsmək: 1. bir şeydən mahrum etmək, bir kimsenin bir şeyə karışmasına, parmaq uzatmasına son vermək. 2. ümidini kəsmək, vazgeçmək. əlini kol kosa *atmaq*:çaresizlikdən dolayı her şeyə yönəlmək, hər şeydən medət ummaq. əlini qabağa vermək: 1. engel olmaq. 2. problem çıxarmək, karşı gəlmək. əlini üzmək: 1. meyus olmaq, artık bekləməmək. 2. unutmək, vazgeçmək. əlini qulağının dibinə qoymaq: belirli bir ahenklə şarkı, türkü söylemək. əlinin barını yeməmək: elinin emeğini, kazancını yeməmək. əlini oxumaq :karşı tarafın niyetini anlamək, sırrını bilmək. əlinin dalı qabağını tanımır:

beceriksizin, unutkanın biridir. əlinin dalını yerə qoymaq: 1. teslim olmaq, yenildiyini itiraf etmək. 2. kendine tâbi etmək, yenmək. əlini özgə cibində qızdırmaq: yankesicilik etmək, birinin parasını yürütmək. əlinin duzu yoxdur: eməği, liyakati gereği gibi dəyərləndirilməyən kimsələr üçün kullanılır. əlinin duzunu dadmaq: yeteneğini, becerisini anlamak. əlinin qabağına əl qoymaq: öne geçmek, üstün olmak. əlinin suyu olmamaq: hiçbir iş yapamamak, beceriksiz olmak. əlinin suyunu dadmaq (içmək): 1. birinden faydalanmaq. 2. tokadını yemek. əlivi (əlini) daşa atasan qızıla dönə! tuttuğun altın olsun! bir temenni. əlləri dalında: 1. ellerini arkasında kenetlemiş, hâlde. 2. kasınarak, böbürlənerek. 3. kendinden emin bir şekilde. əllərini görmək olmamaq: çok süratli, hızlı çalışmak. əlləri qızıldır: mahir bir usta ve sanatkar için kullanılır. əllərini yana salmaq: ayakta sessizce hareketsiz durmaq, kıvılcıdamamak. əlləri ürəklərində (ürəklərinin üstündə) qalmaq: endişeli olmak, bir şey hakkında endişelenmek. əlləri yanına sallanmaq: mahzunlaşmaq, ümitsizliğe kapılmək, morali bozulmaq. əllərini Allah dərgahına qaldırmaq (qalxızmaq): Allah'a yüz çevirerek ellerini göklere kaldırıp ona yalvarmaq, bir şey dilemek. əllərini ölçmək: ellerini hareket ettirerek konuşmaq, konuşurken ellerini oynatmaq, el kol hareketi yapmaq. əlli ayaqlı getmək: izsiz tozsuz kaybolmaq. əlli ayaqlı itirmək: temelli yok etmək, öldürmək. əlli ayaqlı itmək (yox olmaq): kaybolmaq, yok olmak. əlli ayaqlı razı olmaq: tamamen razı olmak, kabul etmək. əlli dilli itmək: hiçbir haber alınamamak, kaybolup gitmek.

Sonuç

Türkiye Türkçesi ve Azərbaycan Türkçesi aynı dil grubunda yer almaktadır. Aralarında ses bilgisi, şekil bilgisi, anlam bilgisi bakımından farklılıklar bulunmasına rağmen Azərbaycan Türkçesi Türkiye Türkçesine en yakın lehçedir. Yaptığımız çalışmada Azərbaycan Türkçesinde “el” ile başlayan deyimlerin çoğunluğunun ortak olduğu tespit edilmiştir.

Oruçov'un “Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti” (2006) ve Altaylı'nın “Azərbaycan Türkçesi Deyimler Sözlüğü” (2005) taranarak “el” sözüyle kurulan 581 deyim incelemeye anlam bakımından incelemeye alınmıştır. Türkiye Türkçesinde “el” sözü ile başlayan deyimler için Yusuf Çotuksöken'in “Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü” (2004), Ömer Asım Aksoy'un “Atasözü ve Deyimler Sözlüğü” (1993), Ertuğrul Saraçbaşı'nın “Örnekleriyle Büyük Deyimler Sözlüğü” (2010) ve İsmail Parlatur'un “Deyimlerimiz” (2007) adlı sözlükler taranarak karşılaştırma yapılmıştır. Türkiye Türkçesinde “el” ile başlayan deyimlerle karşılaştırılmıştır. İncelememiz sonucunda Türkiye Türkçesi ve Azərbaycan Türkçesinde el ile başlayan ortak deyimlerin sayısı 199, Türkiye Türkçesinde olup Azərbaycan Türkçesinde olmayan el ile başlayan deyimlerin sayısı 27, Azərbaycan Türkçesinde olup Türkiye Türk-

çesinde olmayan el ile başlayan deyimlerin sayısı ise 170 olarak tespit edilmiştir. Sayısal anlamda her iki lehçede ortak olan deyimleri sayısı fazla çıkmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde olup Türkiye Türkçesinde olmayan deyimlerin sayısı ise azımsanmayacak derecededir.

Deyimler ait oldukları toplumun kültürünü dile yansıtmaları bakımından başvurulabilecek en doğru dil hazinelerinden biridir. Azerbaycan Türkçesi dil bakımından en çok ortaklığın bulunduğu dil olmasının yanı sıra düşünce yapısı, davranış tarzları, hayata bakış açıları bakımından da Türk toplumuyla benzerlikler göstermektedir. Bu açıdan bakıldığında Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinin ortak deyim varlığı açısından çok zengin olduğunu görüyoruz. Görüldüğü gibi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi'nde "el" sözü ile başlayan deyimlerin bazıları aynı anlamları taşımaktadır, ancak bazı deyimlerde anlamlar farklılık gösterebilir. Her iki lehçe, kendi kültürel ve sosyal yapılarına göre dildeki deyimleri şekillendirmiştir. Buna bağlı olarak, ortak deyimlerin bazılarında anlam farklılıkları bulunmaktadır ve bu farklılık yerel dil ve kültürel bağlamla ilişkilidir.

Kaynakça

- Aksan, D. (1995). *Türkçenin sözvarlığı*. Engin Yayınevi.
- Aksan, D. (1982). *Her yönüyle dil ana çizgileriyle dilbilim*. Türk Dil Kurumu.
- Aksoy, Ö. A. (1993). *Atasözleri Ve Deyimler Sözlüğü*. İnkılap.
- Akyalçın, N. (2011). "Türkçe Deyimler Sözlüklerine Alınmış, Deyim Olmayan Kimi Söz Öbeklerine İlişkin Bir Değerlendirme" *Folklor/Edebiyat*, 17/68 (4), 121-142.
- Altaylı, S. (2005). *Azerbaycan Türkçesi deyimler sözlüğü*. Prestij Matbaası.
- Cəfərov S. (2007). *Müasir Azərbaycan dili II, Leksika*. Şərq-Qərb.
- Çotuksöken, Y. (2004). *Türkçe atasözleri ve deyimler sözlüğü*. Toroslu Kitaplığı.
- Demirdağ, E. A. (2018) "Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesinde kelime gruplarının tasnifi üzerine" *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, 6/15, 139-149.
- Xəlilov, B. (2008). *Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası*. Nurlan.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer terimleri sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Mirzəliyeva, M. (2009). *Türk Dillərinin Frazologiyası I*. Nurlan.
- Orucov, Ə. (2006). *Azerbaycan dilinin izahlı lüğeti*. C I-II, Şərq-Qərb.
- Parlatır, İ. (2007). *Deyimlerimiz*. Yargı Yayınevi.
- Saraçbaşı, E. (2010). *Örnekleriyle büyük deyimler sözlüğü*. Yapı Kredi.
- Seyidov, Y., Abdullayev Ə., Ağamalı, H. (2007). *Müasir Azərbaycan dili IV, Sintaksis*. Şərq-Qərb.
- Sinan, A. T. (2008). Deyim kavramı üzerine notlar. I. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 18/ 2, 91-98.
- Türkçe sözlük* (2005). Türk Dil Kurumu.

TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE ‘YOK’ SÖZCÜĞÜNÜN GRAMERLEŞMESİ VE OLUMSUZLUK ÜZERİNE

Doç. Dr. Cahit BAŞDAŞ, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-8555-6096

Bitişken diller arasında yer alan Türkçe, oldukça geniş ve düzenli bir ek sistemine sahiptir. Bilinen en eski metinlerde kullanılan bazı ekler herhangi bir değişikliğe uğramadan varlığını sürdürürken bazı eklerin şekil ve / veya işlev bakımından kısmen ya da tamamen değiştiği gözlenmektedir. Tarihi süreçte değişen, kalıplaşan veya belirli lehçelerde artık kullanılmayan eklerin yerini yenileri almıştır [ör. Gelecek zaman ekleri: (-DAÇI, -GAy, -(I)SAr, -AcAk]. En eski metinlerde bulunmayan bazı ekler ise dilin gelişme sürecinde yeni durum ve ihtiyaçları karşılamak üzere sonradan ortaya çıkmıştır (ör. Şimdiki zaman ekleri: (-A turur > -AdUr; -A yorır > (I)yor, vb.). Kelime türetme ve çekim / işletim gibi önemli görevler üstlenen bu dil birimlerinin şekil ve işlevleri gibi nasıl ortaya çıktıkları da merak konusudur.

Eklerin kökeni (morfoetimoloji) konusunda farklı görüşler ileri sürülmüş; bunlardan özellikle bitişim ve kaynaşma teorileri genel kabul görmüştür. Kaynaşma (fusion) teorisine göre ekler, tek sestem oluşan küçük birimlerin birleşip kaynaşması sonucu oluşmuştur (Kuznetsov, 1997, s. 194; Serebrennikov - Gadjeva, 2011, s. 102). Bazı eklerin birleşip kaynaşarak zamanla yeni eklere dönüştüğü bilinmektedir. Ancak bu birleşik ekleri oluşturan küçük dil birimlerinin ya da eklerin nasıl ortaya çıktığı izaha muhtaçtır.

18. yüzyılın ortalarında (1746) Fransız filozofu É. B. Condillac tarafından ileri sürülen ve 19. yüzyılın ilk yarısında özellikle F. Bopp ve W. Von Humboldt tarafından sağlam temellere dayandırılan bitişim (agglutination) teorisine göre eklerin kaynağı bağımsız dil birimleridir. (Kuznetsov, 1997, s. 194; Gökçe, 2013, s. 21). Bağımsız dil birimleri, tarihi süreçte anlam ve ses kaybına uğrayarak bağımlı birimlere dönüşmüştür. Geçen yüzyılın başında (1912) Fransız dil bilimci Antoine Meillet'in literatüre kazandırdığı *grammaticalization* (gramerleşme / dilbilgiselleşme) terimi ile ifade edilen bu sürecin ilk aşamasında sözlüksel değer taşıyan bağımsız sözcüklerin anlamında kayıplar olur ve çok anlamlı kararsız yapılar ortaya çıkar (Demirci, 2008, s. 452; Lehmann, 2015, s. 1). İkinci aşamada büyük kategoriler (isimler, fiiller), kademeli olarak küçük kategorilere (edatlar, yardımcı fiiller)

dönüşür. Üçüncü aşamada gramerleşmeye uğrayan dil biriminin kullanılış sıklığı artar ve ses kayıpları görülür (Gökçe, 2013 s. 30). Böylece bağımsız sözlüksel birimler, kademeli olarak bağımlı birimlere dönüşür ve gramerleşme süreci ideal olarak sıfırla sonuçlanır (Gökçe, 2013, s. 30; Can, 2017, s. 40).

Morfoetimoloji çalışmaları, Türkçedeki pek çok ekin gramerleşme (dilbilgiselleşme / ekleşme) sonucu ortaya çıktığını göstermiştir. Türkçede ‘gramerleşme’ örnekleri ilk defa Kâşgarlı Mahmut tarafından tespit edilmiştir. Kâşgarlı daha 11. yüzyılda isimden fiil yapan +sA- ekinin ‘sa-’ fiilinden, +Ar- ekinin ise ‘er-’ fiilinden çıktığını belirtir (Ercilasun, 2022, s. 15). A. Cevat [Emre] (1931, s. 5), şahıs eklerinin şahıs zamirlerinden geliştiğini, -yor ekinin de yürü- / yörü- / yürü- fiilinden geldiğini, bu gelişmenin tarihî metotla izah edilebileceğini ifade etmiştir. Besim Atalay’a (1941, s. 8) göre *ekler de kökler gibi ayrı ve başlı başına birer kelime iken git gide özelliğini kaybederek ek haline gelmiştir*. A. M. Şçerbak, (1994, s. 318-319), Z. Korkmaz (1995, s. 76), ve P. İ. Kuznetsov (1997, s. 206) gibi bilim adamları da genel olarak eklerin kelime kaynaklı olduğu fikrini benimsemiştir. V. Hatiboğlu (1974, s. 331) M. Ergin (1985, s. 119), A. Buran (1996, s. 208), N. İlhan (2019, s. 252), ve M. Öner (2016, s. 12) ise Türkçedeki eklerin bir bölümünün kökenini bağımsız dil birimlerine dayandırmıştır.

Türkçedeki eklerin önemli bir bölümünün bilinen en eski yazılı belgelerden itibaren kullanıldığı bilinmektedir. Ne zaman ve nasıl ortaya çıktıkları yazılı belgelerden takip edilemeyen bu eklerin kökenini tespit etmek ve gramerleşme süreçlerini takip etmek oldukça güçtür. Ancak sonradan ortaya çıkan eklerin gramerleşme süreçleri, tarihî metinlerde takip edilebilmektedir. Tarihî süreçte gramerleşerek eklere dönüşen bağımsız dil birimleri, aynı zamanda ayrı ve bağımsız bir birim olarak varlığını sürdürebilir. Örneğin *tur-* fiili, bir taraftan *tur-ur* > *-DUr* > \emptyset (*edgü tur-ur* > *iyi-dir* > *iyi*) biçiminde gramerleşme sürecini tamamlamışken diğer taraftan *tur-* / *dur-* biçimiyle bağımsız bir fiil olarak kullanılmaya devam etmektedir. Gramerleşme süreci bütün lehçe ve ağızlarda aynı anda başlamayabilir ya da her lehçede farklı seyredebilir. Ayrıca belirli lehçe ve ağızlarda ekleşen bir kelime, diğer lehçe ve ağızlarda gramerleşme sürecine girmeyebilir. Örneğin ‘*ile*’ edatı Türkiye Türkçesinde gramerleşerek vasıta hâli ekine dönüştüğü hâlde Türkmen Türkçesinde benzer işlev ve yapıdaki ‘*bilen*’ edatı, ekleşmeyip ayrı bir birim olarak kullanılmaya devam etmektedir. Farsçadan kopyalanan ve pek çok Türk lehçesinde herhangi bir ses kaybına uğramadan kullanılan ‘*hem*’ edatı ise Türkmen Türkçesinde gramerleşerek *-am* / *-em* biçiminde ekleşmiştir (Salan, 2011 s. 1740).

Coğrafi konumu ve tarihî ilişkileri bakımından Harezmi - Çağatay yazı dili geleneğinin izlerini taşıyan ve aynı zamanda Oğuzcanın doğu kolunu temsil eden Türkmen Türkçesinde Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin özelliklerini bir arada bulmak

mümkündür. Bu bakımdan farklı lehçelerdeki gramerleşme örnekleri Türkmen Türkçesinde de görülür. Ayrıca diğer lehçelerde ayrı ve bağımsız birer birim olarak kullanılan *hem*, *soň* gibi bazı sözcükler, Türkmen Türkçesinde gramerleşerek (*hem* > -am / -em; *soň* > -soň) bağımlı birimlere dönüşmüştür (Salan, 2014, s. 112). Türkçede yokluk bildiren ve genellikle ‘*var*’ sözcüğünün karşıtı olarak kullanılan ‘*yok*’ sözcüğü de Türkmen Türkçesinde aynı şekilde ses kaybına uğrayarak ekleşmiş ve fiil çekim morfolojisinin bir parçası hâline gelmiştir. Hemen bütün Türk lehçe ve ağızlarında sıkça kullanılan *yok* (Kaz. *jok*, Krg. *cok*, Yak. *suox*) sözcüğünün *yog* (cenaze merasimi), *yodun* (yok olan) ve *yodug* (yok olan, kaybolan) sözcükleriyle aynı kökten (**yo-*: ‘yok olmak’) türetildiği düşünülmektedir (Clauson, 1972, s. 895). Söz dizgesi içinde genellikle isim ve sıfat olarak kullanılan bu sözcük, Eski Türkçeden itibaren gramerleşme sürecine girmiş ve isim cümlelerinde ‘yokluk işaretleycisi’ görevi üstlenmiştir (Çakmak, 2013, s. 466; Ağca, 2015, s. 95). Bugün olduğu gibi tarihi metinlerde de sıklıkla bir gramer ulamı olarak kullanılan ve bazı çalışmalarda ‘*kopula* (koşaç)’ olarak da değerlendirilen ‘*yok*’, tarihî süreçte herhangi bir ses kaybına uğramamıştır (Erdal, 2004, s. 324; Çiçekdağı, 2016, s. 139).

Klasik Türkmen edebiyatının ilk temsilcilerinden Türkmen millî şairi Mahtumkulu Firakî’nin Divanı üzerine yapılan bir çalışmada tespit edilen 1699 olumsuz cümlenin 130’u (%7,65) ‘*yok*’ sözcüğü ile kurulmuştur (Sis - Türk, 2019, s. 11). Çağatay yazı dili geleneğinin hâkim olduğu dönemde (18. yy.) kaleme alınan Mahtumkulu Divanında ‘*yok*’un kullanılış biçimi, diğer tarihî metinlerdeki kullanılışından pek farklı değildir.

*Görüş, dostlar, bu sözlemede ýalan ýok,
Bir garybam, nesihatym alan ýok,
Magtymguly, meniň derdim bilen ýok,
Derdimiň dermany dile myhmandyr.*

*Magtymguly aýdar, tiken ýok, gül ýok,
Ýigit ýok, garry ýok, hoja ýok, gul ýok
Dilegçi dermanda, baý ýok, ýoksul ýok,
Barçasy ýer goýnun guçup baradyr. (MD 193)*

Lehçe özelliklerinin iyice belirginleştiği Çağatay Türkçesinin son döneminde Türkmen sahasında yazılan metinlerinde ‘*yok*’, daha sık kullanılmış ve gramerleşme sürecinde yeni bir aşamaya geçmiştir. 19. yüzyıl Türkmen edebiyatının önemli temsilcilerinden Mollanepes’in meşhur “*Zöhre - Tahır Dessanı*” adlı eserinden alınan aşağıdaki dörtlüklerde ‘*yok*’, artık fiil çekiminin bir parçası görünümündedir:

*Matluby-köñül sen-sen, gaýryga nazarym ýok,
Yşkynda kadam goýdum, köyüňde güzarým ýok,
Her mehweşiň waspyny destanda ýazarým ýok,
Gel öltür, gel tirtüz, jan senden azarym ýok (ZT 81)*

“Gönül isteği sensin sen, başkasına **bakışım yok / bakmam**
Aşkına adım attım, köyünden **geçişim (çıkışım) yok / çıkmam**
Her ay yüzünün vasfını destanda **yazmam**
Gel öldür, gel dirilt, can senden **şaşmam.**”

Özellikle son iki mısradaki ‘yok’, sıfat-fiilin yokluğundan ziyade olumsuzluk eki {-mA-} gibi davranarak fiilin bildirdiği hareketin gerçekleşmediğini / gerçekleşmeyeceğini bildirmektedir.

19. yüzyıl Türkmen edebiyatının başlıca eserleri arasında sayılan Zelili Divanı’nda ‘yok’un gramerleşme sürecinde geldiği aşama daha açık biçimde görülmektedir. Divanda tespit edilen aşağıdaki örneklerde sıfat-fiil (-An) ekinden sonra gelen *yok*, olumsuzluk (-mA-) ekine benzer bir görev üstlenerek fiilin bildirdiği hareket ya da oluşun gerçekleşmediğini göstermektedir. Ancak H. Yıldırım (2008) tarafından doktora tezi olarak hazırlanan eserde, sözcüğün bu yeni işlevi tam olarak anlaşılmamış, dolayısıyla bazı mısraların dil içi çevirisi hatalı yapılmıştır:

*Süňgüm lâhta-lâhta ayrılmış etdin,
Henüz canım bu cefādan **dınan yok.** (ZD 466)*

H. Yıldırım’ın (2008, s. 467) dil içi çevirisi:

“Kemiğim parça parça ayrılmış etten,
Henüz canım bu cefadan **bıkan yok.**”

H. Yıldırım tarafından “bıkan yok” biçiminde Türkiye Türkçesine aktarılan ikinci mısradaki ‘*dınan yok*’ ifadesi, yalancı eşdeğerdir. Burada *yok* sözcüğü, bilinen işleviyle kendisinden önceki sıfat-fiilin (*dınan*) yokluğunu değil, sıfat-fiil ekiyle birlikte (-An *yok*) fiilin olumsuz şimdiki zamanını bildirmektedir. Bir önceki mısra da dikkate alındığında, “*Kemiği etten ayrıldığı hâlde henüz cefası dinmeyen / cefadan kurtulmayan*”ın şairin ‘can’ı (kendisi) olduğu anlaşılmaktadır:

“Kemiğim parça parça ayrılmış etten,
Henüz canım bu cefadan **kurtulmuyor.**”

Diğer örnekler:

*Döze bilmān yürekdeki közime,
Müdüam yanar pinhān, hiç bir **sönen yok** (ZD 466).*

Yazarın çevirisi (Yıldırım, 2008, s. 467):

“Dayanamam yürekteki közüne,
Daima yanar gizli, hiçbir **sönen yok.**”

Son mısra, “Daima yanar gizli, hiç **sönmüyor**” olmalı.

*Nevmîd olup, nâzlı yârdın el üzip,
Men dönerin, ammâ könlüm **dönen yok*** (ZD 468).

“Ümitsiz olup, nazlı yârdın el çekip,

Ben dönerim, fakat gönlümün **döndüğü yok.**” (Yıldırım, 2008, s. 469).

Son mısra, “Ben dönerim ama gönlüm **dönmüyor**” olmalı.

*Görmezlik etmeyen, her vakt görülen men,
Görmek bilen bu gözlerim **kanan yok*** (ZD 468).

“Görmezlik etmeyip, her vakit görürüm,
Görmek ile bu gözlerimin **kandığı yok.**” (Yıldırım, 2008, s. 469).

Son mısra, “Görmekle bu gözlerim **kanmıyor**” olmalı.

Zelilî Divanı’ndan (19. yy.) seçilen yukarıdaki mısralarda ‘yok’ sözcüğü, sıfat-fiil ekiyle birlikte şimdiki zamanın olumsuz biçimini oluşturmuştur. Kuruluşunda zamir ya da iyelik ekleri yer almadığı için sadece üçüncü şahıslarda kullanılan bu birleşik yapının bir parçası olan ‘yok’, burada henüz herhangi bir ses kaybına uğramamıştır.

Tarihî Türkmen edebî metinlerinde kullanılış sıklığı artan ve kademeli olarak fiil çekiminin bir parçası hâline gelen ‘yok’, 20. yüzyıldan itibaren Türkmen yazı dilinde ses kaybına uğrayarak {-ok} ekine dönüşmüştür. Böylece gramerleşme sürecini önemli ölçüde tamamlayan ‘yok’ (>-ok), sıfat-fiil eki ve iyelik ekleriyle birleşip kaynaşarak (-An+iyelik eki+ok > -Anok) fiil çekim morfolojisinin bir parçasına dönüşmüştür.

*Ogly onuň ýanynda **ýaşanok.*** (ÖZ 53)

“Oğlu onun yanında **yaşamıyor.**”

*Onda näme üçin hiç bir ses **eşidilenok?** – diýip sorapdyr.* (E 123)

“O zaman niçin hiçbir ses **duyulmuyor,** diye sormuş.”

*-Men seni **tanamok,** tanasymam **gelenok.** Öz ýoluňyza gidiberiň - diýip, olar bilen gepleşmegem **islänok.*** (P 163)

“Ben seni **tanımıyorum,** tanımak da **istemiyorum.** Kendi yolunuza gidiverin, deyip onlarla konuşmak da **istemiyor.**”

Şolaryň biri megerem Ýuliyanyň özi bolsa gerek. Ýöne, men ony **tanamok**. (ÖZ 51)

“Onların biri meğer Yuliya'nın kendisi olsa gerek. Ama ben onu **tanımıyorum**.”

Ýok, bizi hiç kim **talanok**, zadymyzy elimizden **alanok**. (GB 68)

“Hayır, bizi hiç kimse **yağmalamıyor**, eşyamızı elimizden **almıyor**.”

Türkmen Türkçesinde şimdiki zaman, *-yAr*, *-yA*, *-yAn(dIr)* eklerinin yanı sıra sıklıkla *-p yör*, *-p dur*, *-p yatır*, *-p otır* gibi tasvirî fiillerle ifade edilmektedir. Bunlardan sadece *-yAr* ve *-yA* ekli şimdiki zamanın olumsuz çekimi standart olumsuzluk eki (*-mA-*) ile yapılmaktadır. Pek işlek olmayan *{-yAn}* ekli şimdiki zamanın olumsuz çekiminde, gelecek zaman (*-cAk*), istek (*-mAkçI*) ve gereklilik (*-mAlI*) kiplerinde olduğu gibi *däl* (<değil) kullanılmaktadır (Söyegow, 1999, s. 270; Başdaş, 2015, s. 64). Çeşitli lehçe ve ağızlarda değişken şekilleri kullanılan henüz gramerleşme sürecini tamamlamamış */-p/ + yardımcı fiil* kuruluşundaki analitik yapıların ise olumsuzluk eki *{-mA-}* ile yapılan olumsuz şekilleri Türkmen Türkçesinde yoktur (Ercilasun vd., 2006, s. 272). Şimdiki zamanı ifade etmek üzere sıkça kullanılan bu tasvirî fiillerin olumsuz şekilleri yerine ‘*yok*’ (>*-ok*) ile olumsuzlaştırılan sıfat-fiil (*-An*) ekli yapılar tercih edilmiştir. *Sıfat-fiil eki (-An) + iyelik eki + ok* (<*yok*) biçiminde oluşturulan birleşik *{-Amok / -Añok / -Anok / -Amzok / -Añzok / -Anoklar}* yapıları kullanılmaktadır (İlker, 1997, s. 109; Clark, 1998, s. 231; Aslan Demir, 2016, s. 108). Kısalık eklenen ‘*yok*’ün (>*-ok*) doğrudan olumsuzluk işlevi üstlendiği bu birleşik yapılar, Çağdaş Türkmen yazı dilinde oldukça işlektir (Kara, 2012, s. 128; Yıldırım, 2020, s. 311).

1. Teklik şahıs: *-Amok* (<*-An+Im+yok*)

-Ýok, Uýajygyň, **bilemok!** Men asla, hiç ýere **uçamok!** Hiç ýere, **gidemok!** (ÖZ 60)

“-Hayır Uyacığım, **bilmiyorum**. Ben asla hiçbir yere **uçmuyorum**. Hiçbir yere **gitmiyorum**.”

Men onuň ölümindenem **gorkamok**. (P 157)

“Ben onun ölümünden de **korkmuyorum**.”

Aý, dost, men **çydamok**, häzir aşak gaýdýan - diýýär. (THE 41)

“Ey dost, ben **dayanamıyorum**, şimdi aşağı iniyorum, dedi.”

-Men tersine **münemok**, belki, atyň özi tersine durandyr. (E 36)

“-Ben **binmiyorum**, belki at ters durmuştur.”

2. Teklik şahıs: -Aňok (<-An+Iň+yok)

-Garry batyr, meniň gapyma pata ýerine **geleňok**. Tur, ýok bol, nirede aghlasaň, şonda agla - diýip gygyrdy. (P 287)

“-İhtiyar delikanlı, benim kapıma taziye yerine **gelmiyorsun**. Kalk, defol, nereden istersen orada ağla, deyip bağırırdı.”

Sen garaýan şerigatyň hakynda hiç zat **bileňok**, ýa bilseňem bilmezlige salýarsyň. (E 80)

“Sen uygulanan şariat / yasa hakkında hiçbir şey **bilmiyorsun** veya bilsen de bilmezlikten geliyorsun.”

Sen ol ýigrenjini **tanaňok**. (AH 93)

“Sen o öğrenci **tanımıyorsun**.”

Sen aw awlamany **başaraňok**, biziň bilen tirkeşmäni goý, ... (THE 103)

“Sen av avlamayı **başaramıyorsun**, bizimle dolaşmayı bırak, ...”

3. Teklik şahıs: -Anok (<-An+I+yok)

Oruslar biziň ýaly därini sokuda **döwenok** ýa-da tüpeňi çekiçläp **ýasanok** (P 444)

“Ruslar bizim gibi deriyi havanda **dövmüyor** ya da tüfeği çekiçle **yapmıyorlar**.”

Entek gylam **gymyldanok**. Hökmüni **ýitirenok**. Güýjüni **gaçyranok**. (ÖZ 38)

“Henüz kıl bile **kıpırdamıyor**. Hükümünü **yitiriyor**. Gücünü **kaybediyor**.”

Geleni-gidenem **bilenok**, asyl gözi ýer **görenok** munuň. (P 539)

“Geleni gideni de **bilmiyor**, aslında bunun gözleri yeri **görmüyor**.”

Menden başga hiç kim bu ýere **gelenok**. (THE 45)

“Benden başka hiç kimse buraya **gelmiyor**.”

Özüňem atam bize syryny **açanok** diýýäň (GB 50)

“Kendin de atam bize sırrını **açmıyor**, diyorsun.”

1. Çokluk şahıs: -Amzok (<-An+ImIz yok)

-Ýok, **bilemzok**- diýipdirler. (E 5)

“-Hayır, **bilmiyoruz**, demişler.”

Akgaya, Çyrlak, eşidiň, biz hiç ýerik gidemzok. (AH 101)

Akgaya, Çyrlak, dinleyin; biz hiçbir yere **gitmiyoruz.**

... biz ol şerigatyňyzy şu çaka çenli tanamandyk, henizem tanamzok. (P 434)

“... biz o yasanızı şu ana kadar tanımadık, hâlâ da **tanımıyoruz.**”

Biz bularyň haýsy birine-de ynanjagymyzy bilemzok. (P 516)

“Biz bunların hangi birine inanacağımızı da **bilmiyoruz.**”

-Gorkma, biz hâzir bile yaşamzok. (ÖZ 47)

“-Korkma, biz şimdi birlikte **yaşamıyoruz.**”

2. Çokluk şahıs: -Aňzok (<-An+İnlz yok)

Diýmek, siz bu agajyň haýsy agaçdygyny bileňizok (E 5)

“Demek siz bu ağacın hangi ağaç olduğunu **bilmiyorsunuz.**”

Dagda gezip ýören çöl haywanlary biri-birine rehim edýär, siz edeňzok. (P 538)

“Dağda gezen çöl hayvanları biri birine merhamet ediyor, siz **etmiyorsunuz**”

‘Siz örän gowý adam, obadaşyňyzy gözden salaňzok’ diýipdir. (GB 120)

“Siz çok iyi adamsınız, obadaşınızı **gözden çıkarmıyorsunuz**, demiş.”

Bir naçaryň arkasyna bukulmaga utanaňzokmy?.(AH 51)

“Bir naçarın (kadının) arkasına saklanmaya **utanmıyor musunuz?**”

3. Çokluk şahıs: -Anoklar (<-An+I yok+IAr)

Olar bir adam görseler ýakasyndan tutup, zat alman goýberenoklar. (E 50)

“Onlar bir adam görünce yakasından tutup bir şey almadan **bırakmıyorlar.**”

Indi adamlar Hudaýdanam gorkanoklar, bendedenem utananoklar. (GB 52)

“Şimdi insanlar Allah’tan da **korkmuyor**, kuldan da **utanmıyorlar.**”

Ogullaryonun sözünden çykanoklar. (AH 133)

“Oğulları onun sözünden **çıkıyor(lar).**”

Asyl hana ünsem berenoklar, seredenoklaram. (AH 171)

“Asıl Han’a hem dikkat **etmiyorlar** hem de **bakmıyorlar.**”

Tablo 1. İkinci Tip Olumsuz Şimdiki Zaman Çekimi

1. Tkl. şh.	-Amok	gelemek	gel-en-im yok	gelmiyorum
2. Tkl. şh.	-Aňok	geleňok	gel-en-iň yok	gelmiyorsun
3. Tkl. şh.	-Anok	gelenok	gel-en-i yok	gelmiyor
1. Çok. şh.	-Amzok	gelemzok	gel-en-imiz yok	gelmiyoruz
2. Çok. şh.	-Aňzok	geleňzok	gel-en-iňiz yok	gelmiyorsunuz
3. Çok. şh.	-Anoklar	gelenoklar	gel-en-i yok-lar	gelmiyorlar

Türkmen Türkçesinde şimdiki zaman kavramı taşıyan tasvirî fiillerin olumsuz şekillerinin kullanılmadığı, yukarıda belirtilmişti. Olumsuz çekimde işlek olarak kullanılan {-Anok} yapısının ise şimdiki zamanı karşılayan olumlu (*yok* / > -ok'suz) şekli kullanılmamaktadır. Aslında bir geçmiş zaman sıfat-fiili olan {-An} (<-GAn), Çağatay Türkçesi ve Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi Türkmen Türkçesinde de {-An(dIr)} (<-GAn turur) biçimiyle anlatılan geçmiş zamanı ifade etmektedir (Aslan Demir, 2016, s.112). Olumlu (-AndIr) şekli pek kullanılmayan bu yapının olumsuz {-mAndIr} (<-mA-AndIr) biçimi Türkmen Türkçesinde oldukça işlektir (Başdaş, 2015, s. 64).

Bu gyza enesi hiç zat öwretmändir, diýerler. (AH 114)

“Bu kıza annesi hiçbir şey öğretmemiş, derler.”

Türkmen Türkçesinde sözcüğün işlek olan bağımsız (*yok*) ve ekleşmiş (-ok) şekillerinin yanında *yoklamak*, *yokluk*, *yoksul yoksuz*, *yoksuzluk* gibi türevleri de kullanılmaktadır.

Ýoksuzny baýlara eýledi mätäç (MD 243)

“Yoksulu zenginlere eyledi muhtaç”

Ýoksuzlyk bir ýaman ýoldur (MD 360)

“Yoksulluk bir yaman yoldur”

Ancak sesteş görünümlü ‘yok-’ fiili ile yokluk / olumsuzluk bildiren ‘yok’ arasında köken ya da anlam ilişkisi bulunmamaktadır.

Sözüm ýokar Hak dostuna (MD 409)

“Sözüm yarar Hak dostuna”

Asly aga gara sürtseňem ýokmaz. (P 780)

“Aslı Ağa, kara sürsen de bulaşmaz / etkilemez.”

“Yapışmak, bulaşmak, yaramak, etkilemek” anlamlarında kullanılan ‘yok-’ fiilinin ünlüsü normal sürelidir. “Yok olmak” anlamındaki *yo:- kökünden türe-

tildiği kabul edilen ve olumsuzluk / yokluk bildiren 'yo:k' sözcüğünün ünlüsü ise uzundur. Sözcüğün türevleri ve eklenmiş {-o:k} biçimi de aynı şekilde uzun ünlüdür. Türkmen Türkçesinde uzun ünlülerin korunduğu bilinmektedir. Ancak uzunluklar yazıda gösterilmediği için aralarında anlam ve köken ilişkisi bulunmayan iki sözcüğün yazımı aynıdır (yok / yok-).

Eski Türkçeden itibaren hemen bütün lehçe ve ağızlarda isim, sıfat ve bir gramer ulamı olarak kullanılan ve olumsuzluk / yokluk bildiren 'yok' 20. yüzyıldan itibaren Türkmen Türkçesinde ses kaybına uğrayarak gramerleşme sürecini tamamlamıştır. Böylece fiil çekim morfolojisinin bir parçasına dönüşerek {-ok} biçimiyle şimdiki zaman çekiminde olumsuzluk görevi üstlenen sözcük, aynı zamanda bağımsız bir birim olarak kullanılmaya devam etmektedir.

Taranan Eserler ve Kısaltmalar:

- AH Altynjan Hatyn I (O. Ödäyew, Türkmen Döwlet Neşiryat Gullugy, Aşgabat 2012).
- E Ependi (Çapa taýýarlan: Amangül Durdyýewa, Aşgabat Myras 2006).
- GB Gırmızı Bägüller (J. Hudaýguly, Aşgabat 2015).
- GG Gökdepe Galası (N. Hojageldiyew, Çäç Döredijilik, Aşgabat 1991).
- MD Magtymguly Pyragynyň Kämil Diwany (O. Ekäyew-Baharly, Medeniyet Merkezi, Aşgabat 2014).
- ÖZ Ömürzaýa (J. Hudaýguly, Aşgabat 2016).
- P Perman (A. Gowşudow, Türkmenistan Neşirýaty, Aşgabat 1989).
- THE Türkmen Halk Ertekileri (Çapa Taýýarlan: N. Seýidow, Türkmenistanyň Ylymlar Akademiyası, Milli Golýazmalar İnstituty, Aşgabat 2012).
- ZD Zelili Divanı - Metin – Aktarma - Gramer İncelemesi (Haz. H. Yıldırım, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Sos. Bil. Enstitüsü, Ankara 2008).
- ZT Mollanepes, Zöhre - Tahyr Dessanı (Çapa taýýarlanlar: N. Aşyrow, B. Garryyew, A. Kekilow), TSSR Ylymlar Akademiyasynyň Neşirýaty, Aşgabat 1963.

Kaynakça

- Ağca, F. (2015). Eski Türkçede varlık ve yokluk işaretleyicilerinin (ba:r, yo:k) gramerleşme süreçleri. *Dil Araştırmaları*, 16, 83-101.
- Aslan Demir, S. (2016). *Görünüş kategorisi - Türkmençe örneği*. Grafiker Yayınları.
- Atalay, B. (1941). *Türk Dilinde ekler ve kökler üzerine bir deneme*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Başdaş, C. (2015). Türkmen Türkçesinde olumsuzluk ve yokluk. *Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkology Research (TÜBAR)*, 37, s. 61-72.
- Beşen Delice, T. (2010). *Türkmen Türkçesinde Fiil*. Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Buran, A. (1999). Türkçede kelimelerin ekleşmesi ve eklerin kökeni. 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*, 207-214. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Can, M. (2017). Dilbilgiselleşme ve edat kavramı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (HÜTAD)*, 26, 37-67.
- Clark, L. (1998). *Turkmen reference grammar*. Turcologica 34. Harrassowitz Verlag.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford University Press.
- Çakmak, S. (2013). Var ve yok sözcüklerinin morfolojik kimliği. *Turkish Studies* 8(4), 463-471.
- Çiçekdağı, Caner (2016), Kopula üzerine. *Kayı - Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, 26, 131-141.
- Demirci, K. (2008). Dilbilgiselleşme üzerine bir inceleme. *Bilig*, 45, 131-146.
- [Emre], A. C. (1931). *Yeni bir gramer metodu hakkında layiha*, Maarif Vekâleti Yayınları.
- Ercilasun, A. B. vd. (2006). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri grameri I -Fiil- Basit çekim*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2022). *Türk Dilinde çekirdek ekler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Brill Handbook of Oriental Studies.
- Ergin, M. (1985). *Türk dil bilgisi*. Boğaziçi Yayınları.
- Hatiboğlu, V. (1974). *Türkçedeki eklerin kökeni*. Türk Dili, XXIX (268), 331-340.
- İlhan, N. (2019). Türkçede kelimelerin ekleşmesiyle ortaya çıkan ekler. *Jass Studies- The Journal of Academic Social Science Studies*, 75, 149-162.
- İlker, A. (1997). *Batı grubu Türk yazı dillerinde fiil*, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kara, M. (2012). *Türkmen Türkçesi grameri*. Etkileşim Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1995). *Türk gramerinin sorunları toplantısı* (s. 76). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kuznetsov, P. İ. (1997). Türkiye Türkçesinin morfoetimolojisine dair. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1995*, 193-262. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Lehmann, C. (2015). *Thoughts on grammaticalization* (3rd edition). Language Science Press.
- Öner, M. (2016). Genel Türkçede eklenen yardımcı fiiller (gramerleşme üzerine tarihî-karşılaştırmalı bir inceleme). *XI. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı*. (ss. 9-14) Bilkent Üniversitesi.
- Salan, E. (2011). Türkmen Türkçesinde ve Türkiye Türkçesinde hem sözcüğünün işlev bakımından karşılaştırılması, *Turkish Studies*, 6(1), 1727-1743.
- Salan, E. (2014). Türkçede bir gramerleşme örneği: -soñ < son. *Dil Araştırmaları*, 14, 97-117.
- Sis, N. - TÜRK, E. (2019). Mahtumkulu divanı'nda olumsuz cümleler. *USBAD Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi - International Journal Of Social Sciences Academy*. 1(1), 5- 12.

- Söyegow, M. (1999). *Türkmen Diliniň Grammatikasy-Morfologiya*. Ruh Neşirýaty.
- Serebrennikov, B. A. - GADJİEVA, N. Z. (2011). *Türk yazı dillerinin karşılaştırmalı tarihî grameri* (çev. T. Hacıyev - M. Öner). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Şçerbak A. M. (1994). Türkçe morfoloji tarihini inceleme meselesine dair. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1989*, 317-321. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekin, T. vd. (1995). *Türkmence - Türkçe sözlük*. Simurg Yayınları.
- Yıldırım, H. (2020), *Türkmen Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

GOTTLOB FREGE’NİN ANLAM KURAMINA BİR BAKIŞ

Prof. Dr. Erdoğan BOZ, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-2883-4221

Giriş

Sistemantik dil felsefesinin kurucusu olarak gösterilen Frege, felsefede kapsamlı anlam kuramını geliştirmiş ilk filozoftur. Frege’nin dil felsefesinin ortaya çıkışı, *matematiğin temelleri* araştırmasına dayanır. *Mantıksalcılık* olarak adlandırılan bu kurama göre aritmetik mantığa indirginebilir: “i. Tüm aritmetik nesnelere, aslında mantıksal nesnelere. ii. Tüm aritmetik doğrular, aslında mantıksal doğrulardır.” Frege’ye göre kısacası aritmetik aslında mantıktır. Frege’nin bu kuramı savunmak için oluşturduğu mantık dili, günümüzde *yüklem mantığı* denen yeni bir bilim alanının doğmasına neden olmuştur. İşte aritmetiğin temeli olan mantık, aynı zamanda bütün doğal dillerin temelinde de bulunmaktadır. Örneğin “özne+yüklem” yapısındaki bir tümcenin çözümlemesi, aritmetikte nasılsa doğal dillerde de o şekilde olmaktadır. Bu durumda *mantık* hem doğal hem de biçimsel (formel) dillerin temelini oluşturur. Bu görüşlerden yola çıkan Frege, daha sonraki çalışmalarını dil üzerine yöneltip 1892’de *Anlam ve Gönderme* “Über Sinn und Bedeutung” adlı meşhur makalesini yayımlayarak anlam kuramını bilim dünyasına duyurmuş oldu (İnan, 2012:39).

Rızatepe (1989:51), dil felsefesinde Frege’nin önemini şöyle özetler; “Frege’den önce anlam konusuna değinenler -örneğin Locke- ifadelerin anlamlarının imlemlerinden ibaret olduğunu düşündüren şeyler yazmışlardı. Anlamlılığın imlemlerden başka bir boyutu daha olduğunu ilk kez Frege ortaya çıkarmıştır.” Özdemir (2019:12), Frege’nin dil felsefesine dair yazdığı toplam altı makalenin çevirisini yaptığı kitabın girişinde Reichardt’tan şunları aktarır; “Frege, 1891 ve 1892 yıllarında “Fonksiyon ve Kavram”, “Duyum ve Gönderim Üzerine” ve “Kavram ve Nesne Üzerine” adlı denemeleriyle dil felsefesine en büyük katkıyı yapmıştır.” Salerno’nun (2011:11) Frege’ye dair şu sözleri onun felsefedeki yeri bakımından dikkat çekicidir: “Kendisi, dilsel anlamların ne fiziksel ne de psikolojik öğeler olduklarını ama bunun yerine nesnel ve zihinden bağımsız bir üçüncü gerçeklik âleminde ikamet eden kendine has türden varlıklar oldukları gibi bir fikri savunmuş olmasıyla tanınmıştır” .

Aşağıda, Frege'nin dil felsefesine dair görüşlerine dört madde hâlinde temas edilecektir.

1. Özdeşlik ilişkisi, anlam ve bilgi içeriği

Frege'nin anlam kuramının temel kavramlarından biri özdeşliktir. Yukarıda sözü edilen makalesine “Özdeşlik neyle ne arasındaki bir ilişkidir?” sorusuyla başlayan Frege'nin **ilk cevabı** “özdeşlik ilişkisi nesnelere adları arasındaki ilişkidir.” şeklinde olur ve bunu şöyle açıklar: “Akşam Yıldızı, Sabah Yıldızı'dır.” dendiğinde yüklem sonuna eklenen +dır ekiyle iki şeyin özdeş olduğu söylenmiş olur. Burada geçen “Akşam Yıldızı” ve “Sabah Yıldızı” özel adları Venüs gezegenine verilmiş eski adlardır ve aynı gezegeni belirtirler. Tıpkı “ $5+7=12$ ” dendiğinde hem “ $5+7$ ” hem de “ 12 ” aritmetik işaretlerin, aynı sayıyı ifade etmiş olmaları gibi. Frege, açıklamasına şöyle devam eder; eğer özdeşlik ilişkisi nesnelere kendileri arasındaki bir ilişki olsaydı, özdeşlik yargısının nasıl öğretici olduğu açıklanamazdı. “Sabah Yıldızı, Sabah Yıldızı'dır.” dendiğinde öğretici bir şey söylenmiş olmuyor, aksine “Akşam Yıldızı, Sabah Yıldızı'dır.” dendiğinde öğretici bir şey söyleniyor. Özdeşlik ilişkisi nesnelere arası bir ilişki ise, bu durumda doğru özdeşlik yargısı ancak bir nesne ile kendisi arasındaki ilişki olabilir. “Akşam Yıldızı, Sabah Yıldızı'dır.” yargısında tek bir nesne vardır ve o da Venüs gezegenidir. Bu durumda “ $a=a$ ” ile “ $a=b$ ” şeklinde özdeşlik belirten tümceler arasındaki farkı açıklamak imkânsızdır. Frege, bu açıklamalardan yola çıkarak özdeşlik ilişkisinin nesnelere arasında nesnelere adları arasında bir ilişki olduğunu söyler (İnan, 2012:39-40).

Frege'nin yukarıdaki soruya verdiği **ikinci cevap** “özdeşlik ilişkisi nesnelere kendileriyle arasındaki ilişkidir.” şeklinde olur ve bunu şöyle açıklar: “Akşam Yıldızı, Sabah Yıldızı'dır.” tümcesindeki özdeşlik ilişkisi, nesnelere adları arasındaki bir ilişki olduğu kabul edilirse bu tümce gökyüzüne (dış gerçekliğe) değil dile (adlara) dair bir yargı belirtmiş olur. Oysa bu tümce dile değil, gökyüzüne dair bir yargı ifade eder. Frege'ye göre hangi nesneye ne ad verileceği çoğu kez rastgeledir, dolayısıyla “Akşam Yıldızı” ve “Sabah Yıldızı”nın aynı nesne olması dilsel seçimlere bağlı bir olgu değildir. Böylelikle Frege, “özdeşlik ilişkisi nesnelere kendileriyle arasındaki ilişkidir.” görüşüne dayanan yargıların nasıl öğretici olduğunu açıklamak için “Anlam ve Gönderme Kuramı”nı geliştirir. Bu kuramda *adların anlamları ile göndermeleri* arasında bir ayrım yapar. Buna göre “Akşam Yıldızı” ve “Sabah Yıldızı”nın *göndermeleri* (Venüs) aynıdır ancak her ikisi de Venüs yıldızını farklı biçimlerde temsil ederler. Frege bu farklı temsil biçimlerini *anlam* olarak kabul eder (İnan, 2012:40-41).

Denkel'in (1989:33) burada yaptığı şu açıklama da konuya açıklık getirmektedir:

“Venüs gezegenini ele aldığımızda, bunun adlarından ikisinin “Sabah Yıldızı” ve “Akşam Yıldızı” olduğunu ve her bir ada bağlı olarak da farklı birer *bilgi içeriği* bulunduğunu söyleyebiliyoruz. Bu içerikler örneğin “sabahın erken saatlerinde ufku şu ve şu noktalarında gözlemlenen gök cismi” ve “akşamın ilk saatlerinde ufku şu ve şu noktalarında gözlemlenen gök cismi” biçimlerini alacaklardır”

2. Anlam (Duyum), gönderge ve ide

Konunun ayrıntısına girmeden önce, Frege'nin “Sinn” terimi hakkındaki bir açıklamayı vermek gerekiyor. Dereko (2011:7-8), Joseph Salerno'dan çevirdiği **Ferege'ye Dair** kitabının önsözünde, Frege'nin Almanca “Sinn” sözcüğünün İngilizceye önce “meaning” olarak çevrildiğini ancak yaşanan kimi tartışmalardan sonra “sense” üzerinde uzlaşma sağlandığını belirtir. Dereko'ya göre Frege'nin kuramında Almanca “Sinn” “anlam” değil bir “anlam ulamı”dır ve sözcüğün Türkçe için en uygun karşılığı “duyum”dur.

Frege, Kant'ın “Dış dünyanın nesnelere bize kendilerini sunarlar.” düşüncesini kendi anlam kuramına temel oluşturur. Ona göre dış dünyanın nesnelere (gönderge) kendilerini bize sonsuz kere sunabilirler. Örneğin Venüs gezegeninin, günbatımından sonra kendi sunma biçimine “Akşam Yıldızı”, aynı şekilde gündeğümünden hemen önce sunma biçimine “Sabah Yıldızı” diyoruz. Frege, dış dünyanın nesnelere kendilerini farklı sunuş biçimlerine *sinn* (anlam) der. Bu durumda *anlam* ve *gönderge* arasındaki ayrım şöyle açıklanabilir: “Akşam Yıldızı” ve “Sabah Yıldızı” adlarının *göndergeleri* Venüs gezegenidir, *anlamları* ise Venüs gezegeninin kendini sunuş biçimlerine bağlı olarak farklıdır. Frege'nin kuramında dil ile dünya arasındaki ilişki doğrudan bir ilişki değildir. Ancak anlamlar aracılığı ile nesnelere söz edilebilir ve onlara gönderme yapılabilir. Frege'nin kuramında anlamın üç temel işlevi vardır:

- i. Anlam sayesinde bir nesneyi zihnimizde temsil edip onu adlandırıyoruz.
- ii. Bir adın anlamı, o adın göndergesi olan nesneyi belirliyor.
- iii. Anlamlar bir araya gelerek “düşünce” (ya da günümüz dil felsefesi terminolojisinde “önerme”) oluşturuyorlar (İnan, 2012:41).

Frege'ye göre anlamı, göndergenin zihinde oluşan soyut imgesinden (ide) ayırt etmek gerekir. Bu soyut imge duyulara dayalıdır ve doğal olarak öznel bir

karakter taşır. Eğer anlam, zihindeki soyut imgeye dair bir şey olsaydı kişilerin herhangi bir sözden aynı şeyi anlamaları beklenemezdi. Bununla birlikte kişilerin zihnindeki soyut imgelerin içeriğini bilmek ve aynı sözden aynı şeyi anlayıp anlamadıklarını test etmek mümkün değildir. Bu durumda anlam nesnel buna karşılık zihindeki soyut imge öznel'dir (Denkel, 1989:32).

Frege, anlamın nesnel olduğunu ispatlamak için teleskop örneğini verir: Teleskop ile aya bakan bir kişi aslında direkt olarak ayı değil, ayın teleskopun lensi üzerine yansıyan imgesini görür. Bu durumda hem ay hem de lens üzerindeki imge nesnel gerçekliği yansıtır. Ancak teleskopa bakan kişinin algıladığı imge ise öznel'dir yani kişiden kişiye değişiklik gösterebilir. Frege buradan şu sonucu çıkarır;

- i. Sözcüğün göndergesi (dış dünyadaki nesne) “nesnel”
- ii. Sözcüğün anlamı (nesnenin kendini sunuş biçimi) “nesnel”
- iii. Sözcüğün anlamının biri tarafından kavranması “öznel”

Ve bunu şöyle örneklendirir; “Venüs” sözcüğü bir gezegene gönderme yapar, o gezegen Venüs sözcüğünün *göndergesi*dir ve bizden bağımsız olarak dış dünyanın *nesnel* bir ögesidir. Bir sözcüğe yüklenen anlam da nesnel'dir. Anlamlar kişilerden bağımsız olarak dış dünyanın bir parçasıdır ancak fiziksel bir öge değil soyuttur. Bir sözcüğün anlamının biri tarafından kavranması, -burada Venüs sözcüğünün herhangi bir kişi tarafından kavranması- öznel'dir. Bu kavrama; zihinde farklı çağrışımların veya imgelerin oluşması olarak görülür. Frege, zihindeki bu soyut imgeleri Locke'ta olduğu gibi “ide” olarak adlandırır. Locke'tan farkı bu idelerin öznel olup kişiden kişiye farklılık göstermesidir. Kişiler bu ideler sayesinde anlamı kavrar ve yine anlamlar sayesinde dış dünyanın nesnel'ini zihinlerinde temsil edebilir (İnan, 2012:42-43).

Denkel (1989:34), Frege'nin göndergesi olmayan sözcükler hakkındaki görüşünü şöyle aktarır: “Boş yönletimli kimi sözcükler yine de anlam taşırlar. Bunların anlamını oluşturan içerik bir kurgu ürünü olabildiği gibi, bir yanılmanın sonucu da olabilir. Ancak bu tür sözcükler anlaşılabilirliklerine ve bunlarla anlamlı tümceler kurulabildiğine göre, yönletimleri olmasa da anlamlı olmalıdırlar”

Frege anlamın öznedenden bağımsız olduğunu ve ayrıca anlamın ideden de ayrıldığını savunur. Anlam dış dünyadaki gönderge ile insan zihnindeki tasarımı olan ide arasında bir üçüncü bölgededir. Anlam zihinlerdeki ide olsaydı insanların iletişimi mümkün olamazdı çünkü her insanın zihnindeki ide bir diğerinden farklıdır. Frege İskender'in atı Bucephalus'u örnek göstererek bir ressam, bir at binicisi ve bir hayvanbilimcinin “Bucephalus” adını farklı idelere bağlayacağını söyler (Çelebi, 2016:72).

1. Özel ad, yüklem ve nesne, kavram

Frege'ye göre sözcükler belli mantıksal ulamlar içinde anlam kazanırlar. Bu ulamlar özne ve yüklemidir. Özne tekil bir terimdir ve tek bir nesneye gönderme yapar oysa yüklem birden çok nesneye uygulanabilir. Ör. "Sokrates akıllıdır." tümcesinde "Sokrates" özne, tümcenin geri kalan kısmı "... akıllıdır" yüklemidir, yükleme öznenin boşluğunu da kapsar. Özne ve yüklem birer terim olarak anlam taşırlar ve anlamları aracılığı ile gönderme yaparlar. Frege, öznenin göndergesine "nesne" der. Özne konumundaki bütün terimler tek bir nesneye gönderme yaparlar ve Frege bu terimlere özel ad¹ der (İnan, 2012:43). Frege'ye göre özne ve yüklem karşıtlık içinde kavranır diyen Denkel, özel ad konusunda şöyle bir açıklama getirir:

"Frege'ye göre, "Tunca keldir" ve "kan kırmızıdır"daki "Tunca" ve "kan" birer özel addirlar ve birer "nesneye" yönetirler. Eğer "Güzellik geçicidir" veya "Frege'nin etkisi büyük olmuştur" demiş olsaydık, "güzellik" ve "Frege'nin etkisi" birer nesneye yöneten özel ad olmuş olacaktı. (1989:26)

Ancak "özel ad" yerine "tekil terim" daha yaygın kullanılmaktadır. Tekil terimler boşlukları olmadıkları için doymuş terimlerdir. Doymuş terim tek bir nesneye gönderme yapar ve bu nesne de doymuştur. Diğer yandan yüklem, boşluğu olan doymamış terimlerdir ve göndermeleri de doymamıştır. Ör. "Dünya yuvarlaktır." tümcesinde özne olan "Dünya" sözcüğü (tekil terim) doymuş bir terim olarak bir nesneye (dünya) gönderme yaparken yüklem konumundaki "... yuvarlaktır" ise doymamış bir terim olarak bir nesneye değil bir kavrama gönderme yapar (İnan, 2012:43). Denkel, farklı terimler kullanarak bu konuyu şöyle pekiştirir, "Özel adlarla kavram-terimlerinin en önemli farkları, öncekilerin boşluksuz ve kendi içlerinde tamamlanmış şeyler oluşlarına karşılık, sonrakilerin boşluklu ve tamamlanmamış şeyler oluşları" (1989:26).

2. Tümcenin kurulumu ve göndergesi

Denkel, Frege'ye göre tümcelerin nasıl kurulduğunu şöyle açıklar:

"Kavram-terimleri nasıl boşluklu ve tamamlanmamış dilsel öğelerse, onların yönettikleri kavramlar da boşluklu ve tamamlanmamış gerçek ilkelerdir. Tümceyi oluşturan iki öğenin bir araya geldiklerinde birbirlerini doldurarak bir bütün oluşturmaları, bir başka deyişle, bir arada durabilmelerinin nedeni özellikle anlamsaldır; terimlerin bir arada durarak tümceyi oluşturmaları, onların yönettikleri nesne ve kavramın birbirleri içine girerek tamamlanmış ya da doymuş bir ilke oluşturmalarından dolayıdır" (1989:26-27)

1 Ayrıntılı bilgi için bkz. (Boz, 2020:36-46)

Frege'ye göre sonlu sayıdaki sözcükten sonsuz sayıda tümce türetebilmemiz yüklemelerin doymamış olan boşluklu yapısından kaynaklanmaktadır. O, yüklemeleri bir tür fonksiyon olarak kabul eder. Matematikteki " $y=2x$ " fonksiyonunda nasıl her bir x değeri için ayrı bir y değeri elde edilirse aynı durum yüklemeler için de geçerlidir. Buna göre "... bir insandır." yüklemi bir tür fonksiyondur ve her özneyi farklı bir tümceyle eşler. Yüklem, öznelerden tümcelere giden bir fonksiyondur denebilir (İnan, 2012:43-45). Denkel'in bu konuyu açıklaması daha ayrıntılıdır. "Kavramı fonksiyona karşılık olarak, nesneyi de argümana karşılık olarak düşünüyor. Fonksiyonun değerine karşılık olaraksa, dilde, doğruluk-değerini öngörüyor. Matematik ile dili böylece aynı yapı içinde kavlıyor. Birinde fonksiyonlar "matematiksel" olurken, öbüründe "önermesel" oluyorlar" (1989:27).

Frege'ye göre tümceler sayesinde düşünür ve dünya ile ilişki kurarız. Ör. "Dünya yuvarlaktır." tümcesinde özne olan "Dünya" sözcüğü ve "... yuvarlaktır" yüklemi tek başına bir düşünce ifade etmez. Ancak iki terim bir araya geldiğinde; "Dünya yuvarlaktır.", bir düşünce ifade eder ve dünyaya dair bir şey söyler (İnan, 2012:43-45). Denkel, konuya şöyle bir açıklık getirir; "Frege'ye göre tümceler özel adlarla, her ikisi de *tamamlanmış* şeyler olmaları dolayısıyla benzeşiyorlar. Frege tümcelerinde de (kendilerine özgü) nesnelere yönlettiğini öne sürüyor." (1989:26).

Frege'nin birleşik terim olarak adlandırdığı tümcelerin göndermeleri "doğruluk değeri"dir. İki doğruluk değeri vardır; doğru veya yanlış. Frege bunu şöyle test eder; bir tümcedeki bir terimin yerine eşgöndermeli başka bir terim konulduğunda tümcelerin anlamları farklı olsa da göndermeleri aynı kalır. Bu iki tümce arasında değişmeyen tek şey doğruluk değeridir, ilk tümce doğruysa ikinci tümce de doğrudur veya tam tersi. Ör. "Dünya yuvarlaktır." tümcesindeki "Dünya" terimi yerine eşgöndermeli "güneşe uzaklığı açısından üçüncü gezegen" terimi konduğunda yeni kurulan "Güneşe uzaklığı açısından üçüncü gezegen yuvarlaktır." tümcesinin anlamı ilk tümceye göre farklı olsa da göndermeleri ve doğruluk değerleri aynıdır (İnan, 2012:43-45). Frege'ye göre bir önermenin anlamı onun doğruluk değerinde bulunmaktadır. Daha açıkçası doğruluk değeri doğru veya yanlış olabilen önermeler, dil dışı dünyadaki gerçek nesne veya olgulara gönderimde bulunabilen önermelerdir Çelebi (2016:70). Denkel de şöyle bir ekleme yapar "Frege, tümcelerin yönlettikleri şeyleri de "nesne" olarak değerlendirmiştir. Tümcelerin yönlettikleri nesnelere ona göre doğruluk-değerleridir: Frege'ye göre, tümce ya Doğru'ya ya da Yanlış'a yönletim yapar" (1989:27). Denkel, Frege'nin gerçekçilik anlayışından yola çıkarak kuramındaki tümcelerin göndermesi olan "doğru ve yanlış" nesnesini ayrıntılı olarak açıklar:

"Frege'nin kuvvetli bir gerçekçi olduğunu belirtmiştik. Onun açısından yönetilen her şey tam anlamıyla nesnel ve gerçektir. Dolayısıyla gerçekliği oluşturan öğeler, nesnelere, kavramlar, (ve yine birer nesne olarak) Doğru ve

Yanlış'tan oluşur. Gerçeklikteki bir nesnenin ille de somut ve fiziksel bir şey olma zorunluluğu yoktur. Somut olmaması, bir nesnenin gerçekliğini ek-siltmez. Kavram da aynı anlamda gerçektir ve anlıktan bağımsız bir ilkedir. Buna göre Doğru ve Yanlış'ın öznel ilkeler olamayacakları anlaşılıyor. Ancak Frege için her bir tümcenin (anlamı farklı olsa da) kendine özgü farklı bir Doğru'su veya Yanlış'ı olduğu da söylenemez. Doğru ve Yanlış çoğul gerçeklikler değildirler. Tüm doğru tümceler aynı Doğru'ya, tüm yanlış tümceler de aynı Yanlış'a yönletirler" (1989:27).

Denkel'e göre geleneksel tümce çözümlemelerinde Ör. "Cem Can'a vurdu" ve "Sezar Kleopatra'yı seviyor" "Cem" ve "Sezar" özne konumunda bir özel ad iken, tümcenin geri kalan kısmı yüklemidir. Ancak Fregeci yaklaşımın sunduğu imkânlarla aynı tümcedeki "Can" ile "Kleopatra" terimleri bir nesneye gönderimde bulunan özel ad olarak alınabilir ve "... ..'a vurdu" ve "... ..'yı seviyor" ise kavram-terim yani yüklem olur. Benzer çözümleme "Tunca keldir." tümcesinde yapılamaz çünkü bu tümcedeki yüklem tek boşlukludur. Oysa yukarıdaki iki tümcedeki yüklem iki boşlukludur. Bu yüzden "... ..'a vurdu" ve "... ..'yı seviyor" yüklemelerinin boşlukları başka adlarla doldurularak farklı tümceler elde edilebilir ve bunların doğruluk değerleri de farklı olur. İki boşluklu bu tür tümcelerde nitelik, özellik yüklemesi yoktur, nesnelere arası ilişki söz konusudur (1989:27-28). Denkel bir konuya daha dikkat çeker;

"Frege "Karaburun bir kedir" ve "Karaburun Karaburundur" tümceleri arasında büyük farklar görüyor. Öncekinin kavram-terimi ("... bir kedir") bir nesneyi bir türün kapsamı altına sokarken, sonrakini ("... .."dur) iki nesne arasında bulunan özdeşlik ilişkisine yönletiyor"

Denkel, Frege'nin doğruluk değerleri olmayan tümcelere ilişkin görüşlerini şöyle ifade eder: "Yönletimleri, doğruluk değerleri olmayan önermelerden oluşan bir ürün, Frege'ye göre, bir sanat yapıtıdır; dünyaya ilişkin değildir. Bildirim yapılmadığı, yani tümcenin doğruya ya da yanlış'a yönletmediği yerlerde ciddi olarak konuşmamakta, söylediğimizi uydurmakta, bir kurgu oluşturmakta veya bir oyun oynamaktayızdır" (1989:35).

Sonuç

Frege'nin anlam kuramına dair dört başlık hâlinde vermeye çalıştığımız bilgiler, aslında bir özet niteliğindedir. Bu görüşler günümüzde yerini başka başka görüşlere bırakmış olsa da klasik olma özelliğini baştan beri korumaktadır. Bu nedenle dil felsefesine yeni başlayanlar için Frege'nin görüşleri vazgeçilmez bir ders niteliğindedir. Bununla birlikte Frege'den sonra gelen hemen her dil filozofu, onun görüşlerini temas etmeden yeni bir anlam kuramı oluşturmamıştır denebilir.

Kaynakça

- Boz, E. (2020) "Dil Felsefecilerine Göre zel Adların Anlamsal Görünümü", *Türk Dili*, S. 821, s.36-46.
- Çelebi, V. (2016) "ağdaş Mantıkçı Anlam Kuramında Dil-Dünya İlişkisi ve Metafiziğin Yadsınması" *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S.26, s.69-84.
- Denkel, A. (1989). "Frege'nin Dil Felsefesi: Ana izgiler." *Felsefe Tartışmaları* (5. Kitap): 24-46.
- İnan, İ. (2012) *Dil Felsefesi*, Açık ğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir.
- Rızatepe, H. (1989). "İmleme Yolları." *Felsefe Tartışmaları* (5. Kitap): 47-64.
- Salerno, J. (2011) *Frege'ye Dair*, (ev. Ayhan Dereko), Birleşik Dağıtım, Ankara.
- Frege, G. (2019) *Fonksiyon ve Kavram*, (ev. Mustafa zdemir), Kllyat Yayınları, İstanbul.

SALAH BİRSEL'İN UNUTULAN KELİMELERİ

Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN, Dokuz Eylül Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-3375-4293

Salâh Birsel, söz hazinesi, benzetmeleri, üslubu başka olan bir kalem erbabıdır. Sıradan bir olayı dahi sıra dışı veya farklı bir üslupla başka bir hale dönüştürebilir. Dolayısıyla anlattığı ya da aktardığı hadiseleri naklederken kullandığı kimi söz ve söz grupları da çok hususidir. Nedir, Salah Birsel, bu çok başka söz ve söz gruplarına nereden ulaşmıştır. Ne okumuş ya da neyi seyrederek bu söz varlığını edinmiştir? Bu yolda bir soruyu yıllar önce hakkında lisans tezi hazırlarken sormuştum. Yani nasıl elde ettiniz bu derece farklı bir üslubu ve söz varlığını? Diye. Biraz alaysı bir eda ile **“müfredat kitabı okuyarak”** şeklinde cevaplamıştı. Tabii ki o kadar basit değildi sorunun cevabı. Nitekim Birsel'in metinleri hem söz varlığı hem de muhteva bakımından oldukça doludur. Birkaç kaynaktan beslenerek oluşturulabilecek bir kompozisyon değildir Onun metinleri. Yazdıklarından okuduğuma göre adeta durmadan çalışmıştır, denebilir. Nitekim neredeyse odaların çoğunda çalışması için şartlar hazırdır. Yazmaktan yorulursa salona geçip okumaya koyuluyormuş. Bendeniz de kendisiyle röportaja gittiğimde çalışma odasını görmek fırsatını yakalamıştım: Yerden tavana kitap.

Hem edebiyatımıza hem de Batı edebiyatına özellikle de Fransız edebiyata vakıf olan Salâh Birsel, Batılı kaynakların Fransızca olanlarını orijinallerinden okumuştur. Dolayısıyla birinci derece kaynaklardan edinmiştir malumatı. Denebilir ki Onun en belirgin üslup hususiyeti **“alay, ince alay”** yani kendi deyimiyle **“bıyıkaltıcılığı”**dır. Hakikaten O, ölümü bile başka türlü anlatmıştır. Ölümü de bıyıkaltıcı bir üslupla dile getirmiştir: ölüm Onun için **“ömür dersini bütünlemektir, kalıbını dinlendirmektir, beden rasathanesi yıkılmaktır, sahneden çekilmektir, sabahı tutturamamaktır, vb.**

Peki, Salâh Birsel'in söz hazinesinde neler var? Neler yok ki... En başta argo tabii ki... Türk argo sözlüğüne hatırı sayılır bir katkısı söz konusudur. Onlardan burada söz etmeyeceğim elbette. Bu bildirinin çerçevesi kimi unutulmuş söz ve söz kalıpları... Bazıları Batı dillerinden bazıları da Doğu dillerinden Türkçeye girmiş dolayısıyla Birsel'in de lügatinde yer bulmuş kelimeler... Öte yandan Arapça tamlama kurallarına göre kendi kurduğu tamlamalar da vardır Onun söz varlığında: **acibülheykel, ekl-ül-bel etmek, fenâ fil ney**, vb. Farsça kaynaklı tamlamalar da lengerendaz olmuştur onda: âferin-bâd **toplamak**, şütürgürbe, vb. Öte yandan

Türkçenin ek ve kök sistemine uygun olarak kendinin ürettiği kelimelere de yer vermiştir eserlerinde: **benbence**, vb. Dil ve edebiyatla uğraşan birinin bile kolay kolay karşılaşamayacağı kimi yapılar da Birsel'in akıl tasındadır: **bağdaten**, vb. Batı dillerinden özellikle de Fransızcadan dilimize girmiş tamlamalar da Onun diline peleseng olmuştur: **ala garson**, vb. Öte yandan Salâh Birsel'in söz dağarcığında mahallî sözler de mevcut. Bu bildiri metninde iki adet örnek mevcuttur: **laleş kalmak**, şevdedeci...Ne yazık ki Türkçenin işletilmesine katkı sağlayan bu tür söz ve söz kalıpları, zamanla Türkçenin kullanılma dairesinden çıkmıştır. Dolayısıyla Salâh Birsel'in yıllar önce eserlerinde yer verdiği bu değerli dil unsurları, unutulmuş kervanına katılmıştır. Kimi sözlüklerimizde madde başı olmakla beraber bizim zihinlerimizdeki yerleri boşalmış hatta doğrusunu ifade etmek gerekirse kimimizin zihninde hiç yer edinememişlerdir. İşte bunlardan bazıları:

1. acibülheykel

Muallim Naci bir yazısında Hacı'nın dükkânından sepetlenen bir saz şairinin öyküsünü şöyle anlatır: “En tuhafı şudur ki, geçen akşam Hacı Reşit'e sazı omzunda **acibülheykel** bir şair çıkageldi. Kapıdan girince şöyle bir etrafına bakındı. Kendine benzer kimseyi göremedi. Dönmek istedi, dönemedi. Utandı mı ne oldu? Geçti bir köşeye oturdu. Şairde gözlerin parlamışını bir görmeliydiniz. Hele dehşetli ağzına hiç bakmağa gelmezdi. Adamın yüzde yüz güleceği gelirdi. Kah Ki., s. 108

Arapça tamlama oluşturma kuralına göre tanzim edilmiş, her ikisi de Arapça olan iki kelime bir yapıdır. Böyle bir tamlama sözlüklerde tespit edilemedi. Heykelin acayibi, heykelin şaşılması, garip bir adam. Fiziği garip veya anormal olan, menfi manada dikkat çeken bir kimse.

2. âferin-bâd toplamak

Şennur ile Özdemir'in şiirleri çok **âferin-bad topladı**. Nez. Kar., s. 42

“Âferin” sözü, Farsçada tahsin ve sitayiş yani beğenme ve öğme ifade eden bir kelimedir. “Bâd” ise bûden “olmak” mastarının emri gaibi mevkiinde kullanılarak temenni ve duayı ifade eder (Şükün 1984: 64). “Yapılan iş, işlem ya da ortaya konan ürün veya nesne beğenildi, takdir edildi, övgüye değer bulundu, alkışlandı, takdir edildi.” Demektir. Aferin, hâlâ dilimize dolaşıyor ama sondaki takı unutulmuş, nadiren de olsa bazı yapıların sonunda yer alıyor.

3. alagarson

Edip yaşamı bir yaz mevsimi de sayar. Evet, yaşam giysiler, şapkalar, eldivenler, mayolar, deniz toplarıdır. Camgöbeği bir bluz giymiş, saçları **alagarson**, esmer bir kızdır. Ke., s. 46

alagarson: Fr. a la garçonne. 1. kısa kesilmiş saç, 2. Oğlan saçı biçiminde kısa kesilmiş kadın saçı. 3. 1918'den sonra moda olmuştur (TDK 2005:64; Ayverdi 2011: 36).

4. alay-ı vâlâ ile

Bir kez Laleli'deki bir turşuca da buradan **alayı vala ile** kovulmuştur. Kah. Ki., s. 118

Alay kelimesinin Farsça söyleyişe uydurulan ve divan edebiyatında kullanılan şekli. Divan şairleri "**alay**" sözünü Farsî eda ile söylemekten hoşlanırdı. Gösterişli, debdebeli bir şekilde Ayverdi 2011: 37).

Aslında bazı hallerimiz alay-ı vâlâ ile tarif edilse daha yerinde ve yakışır olacaktır. İşte bu yüzden kimi yapıları dilin ahengi ve ifade gücü dolayısıyla unutmamak / unutturmamak gerekir, kanaatindeyim.

5. alifaka

Evet, insanı tor eden, zar eden, her yanını bağlayan laf ustaları, laf ebeleri, **alifakalar**, başı yıldız ormanı yiğitler artık ortalarda pek görünmüyor. Nez. Kar., s. 33

Alifaka sözü, Ar. ali ile fakih kelimelerinin birleşmesiyle oluşmuştur. Fakih kelimesinin Türkçede birtakım ses olayları neticesinde fakı halini aldığı bilinmektedir. Ali fakih birleşik yapısının da başkalaşma ile alifaka şeklini alması gayet olağandır: **alifakı** > **alifaka**. Çok bilmiş, her şeyi bildiğini sanan kimse. Kelime sözlüklerde yer almamaktadır.

6. amazon

Halide Edip 1912 yılında Nakiye Elgün'ün – o da gerçek bir **amazon**dur – Fatih'deki evinde Teali-i Nisvan'ın yardım ve hastabakıcı kolunu da yürürlüğe sokacaktır. İs. Pa., s. 12

amazon: 1. Savaşa katılan kadınlara eski çağların Amazonlarına benzetilerek verilen san. 2. Ata binen kadın (TDK 2005: 87). Burada bir savaş söz konusu

değildir. Geçen asırda Osmanlı toplumundaki kadının dört duvar arasından çıkıp cemiyet hayatına katılması, erkek ile bir ve beraber hayat mücadelesi vermesi hususlarında kalemiyle yani sanat gücüyle mücadele eden kadınları nitelemek için kullanılmıştır amazon kelimesi.

7. arayıcı fişeği

Bunlar kadınlara hayvanca, hemen hemen vahşice davranırlar. Dilin ve kalemin anlatmaktan utanacağı sarkıntılıklarda bulunurlar. Gövdeleri yoklamak için ellerini **arayıcı fişeği gibi** uzatırlar. İleri, geri bir parmak kaçacak yer olmadığı için de bu ellerin kıskaçları arasında kalanlar, kalınca bağırarak gereğini duyarlar. Kah. Ki., s. 84

arayıcı fişeği: 1. Yakıldığı zaman son süratle ve ses çıkararak etrafı dolaşan, sağa sola sıçrayan donanma fişeği. 2. mec. Çok dolaşıp her şeyi araştırıp öğrenmek isteyen meraklı kişi (TDK 2005: 64).

8. bagdaten

Meydanda birikmiş tulumbacılar, görevliler ve de ahali üzerine **bagdaten** yani apansız olarak yıkılan duvar, 45 kişinin ölümüne yol açmıştır. Nez. Kar., s. 9

bagte, Arapça bir sözdür. Ansızın karşısına çıkma sözünün tenvinli halidir. Birden bire, ansızın, beklenmedik bir anda anlamlarındadır (TDK 2005: 105). Birselse, belki de kelimenin sözlüklerde bile zor bulunabileceğini tahmin ederek sözün anlamını kendisi “**apansız**” olarak vermiştir.

9. bat pazarı

Tuzladı aşçı dilile yüreğim yaresini // Ciğerim paresi gel ver ciğerin paresini // Ben demem aşçıya bir şey, dilerim Mevlâdan // **Bat barzarında** mezad eyliye izgaresini Kah. Ki., s. 107

Şemsettin Samî'ye göre bu tabirin aslı bitpazarı olup eski yazarlar bit kelimesini kullanmaktan çekindikleri için bat pazarı demişlerdir ancak Arapça bāt kelimesinin böyle bir anlamı yoktur. Bazı dilcilere göre ise bunu aslı bat pazarı olup bāt Arapçada “kesin” demektir; buralarda kesin pazarlıkla satış yapıldığından bu adı almıştır. Bu tabiri Arapça bâ'it “bayat” kelimesine dayandıranlar da vardır. Fakat bitpazarı şekli daha doğru gibi görünmektedir. Eski eşyaların alınıp satıldığı yer, bat pazarı (TDK 2005: 157).

Bitpazarı tabii ki doğru şekil olmalıdır. Yani eski eşyaların satıldığı yer. Tabiatıyla eski olanda bit de vardır pire de. Dolayısıyla bitpazarı. Lâkin “**bit**” sözü her yerde, her zaman söylenebilecek bir kelime olmadığı için örtmece ya da güzel adlandırma ile bat pazarı denmiştir. Kelimenin (bat) menşeyinin hangi dilden olduğunun bir ehemmiyeti olmaksızın.

10. beberuhi

İnsan diye alkış tutulan **beberuhi** budur. Nez. Kar., s. 38

beberuhi: Karagöz oyununda boyunun kısalığından dolayı “altı kulaç Beberuhi” de denilen ve oyunda önemli bir yeri olan oyuncularından biri. Çok kısa boylu erkek (TDK 2005: 126).

Alkışa değmeyecek kadar gösterişsiz, boyu posu olmayan öte yandan hayatta önemli bir yer işgal eden kimse: beberuhi.

11. bedehşan yâkutu

Üçüncü setin adı da “Sonsuz Uyum”. İlk bölüm tam bir **Bedehşan yakutu**, ilk dizede şair yırtılmış bir tenis topu olduğunu açıklıyor, son iki dizedeyse kendini bir sürü bilyeden oluşmuş büyük bir bilyeye benzetiyor. Daha sonraki bölümler yine payandalık görevinde. Ke. s. 44

Bedahşan yakutu: Far. (Bedahş- bedahşân) Afganistan’daki Bedahşan eyaletinin adından. Bedahşan şehrinde işlenen çok değerli yakut, la’l-i Bedahşan (TDK 2005: 126).

Birsel, bu bölümde Edip Cansever’in **Oteller Kenti** adlı şiir kitabını incelemiştir. Şiirleri bölüm bölüm ele almıştır. Bölümlerin bazılarını asıl bölüme payanda olarak değerlendirmiştir. Dolayısıyla şiirin ya da kitabın en güzel bölümü, en can alıcı kısmı, en değerli olarak değerlendirilmiş ve o bölüm, en değerli taş olan Bedahşan yâkutu yani la’l-i bedahşah olarak algılanmış ve adlandırılmıştır.

12. benbence

Napolyon pek **benbence**, pek kibirli biriydi. Bize bile elini uzattığı zaman işaret parmağını uzatırdı. İ. Pa., s. 47

Birsel’in türettiği sözlerdendir. Bazıları yerinde ve uygun iken bazıları da kuru ve yavandır. **Benbence** belki de **benbenci** şeklinde olsaydı tutunma ihtimali olabilirdi.¹

1 “Umurlamak” da bunlardan biridir. Hoş o günlerde bu işleri umurlayan da yoktur. İst. Paris, s. 59

13. dağıdar etmek

Onun ardından Fransız şairi Rimbaud pervaz etti. O da Markiye uzaktan tak-taka etmiş biridir. Herkesin kalbini şiirleriyle **dağıdar ettikten** sonra o da most-rasını Fransızlardan kaçırmak için kapağı Habeşistan ağaçlarının altına atmıştır. Ke., s. 41

dağdar: (Far. dâğ “yanık yarası” ve dâr “sahip olan” ile dâğdâr) Çok üzgün, kederli, elem ve ızdırapla kavrulmuş, yanık (Ayverdi 2011: 246).

Eski edebiyat ve daha sonraki edebî hayatımızda da kullanılmış olan bu Farsça söz, bir hece eklenmek suretiyle Birsel’in kaleminden de yazıya dökülmüştür. Hatta birleşik bir yapı haline gelmiştir: **dağıdar etmek**. Çok üzmek.

14. ekl-ül-bel etmek

Oburlukta kimi padişahlar da kullarından geri kalmaz. Sultan Aziz kollarını sıvadı mı, sıvamadı mı, bir kuzuyu büyük bir iştahla **ekl-ül bel eder**. III. Ahmet, onun gibi önüne geleni ekl-ül bel etmez yani silip süpürmez ama o da havalı yerlerde, ince kıyım odalarda yemek atıştırmaya bayılır. Bo. Şın. Mın., s. 90

Arapçada “**ekele**” yemek yedi, “**bele’a**” da yuttu anlamındadır (Parlatır ve Haridy 2014: 49-61). Bu iki mastarın Türkçedeki anlamı, ortaya konan yiyeceği silip süpürmek demektir Zaten Birsel de cümlemin devamında bu tabiri “silip süpürmek” şeklinde anlamlandırmıştır. İlgi çekici bir yapı olduğunu belirtmek gerekir. Yani Arapça tamlama kuralına göre iki mastarı bir araya getirmek, o dili konuşanların da Arap dili gramercilerinin de oluşturacağı bir teşkil değildir.

15. eşkıya-küş

Osmanlı tahtına tüner tünemez **celalikus, eşkıyaküş, askerküş**, dört dörtlük bir kan dökücü padişah kesilen Murat, burada oturduğu vakit Topkapı Sarayı’na gidiş geliş Ahırkapı’dan olur. Bo. Şın. Mın. Mın., s. 44

küş: Sonuna geldiği kelimelere “öldüren, öldürücü” anlamı katarak Farsça usulüyle birleşik sıfatlar yapar: **Düşmen-küş:** düşmanı öldüren. **Merdüm-küş:** Adam öldüren (Ayverdi 2011: 729).

Salah Birsel, birkaç örneğe dayanarak “**celalikus, askerküş**” gibi yeni türevler oluşturmuştur.

16. fenâ fil ney

Neyzen Tevfik sanki bunu anlamış gibi paltosunun iç cebinden bir şahney çıkardı. **Başpâre**'ye dudaklarını yaklaştıırken öyle bir egemence gerdan kırışı vardı ki onun **fenâ fil ney** mertebesine eriştiğini anlatıyor gibiydi. İlk bir **dem** tuttu. Nefesin sonu gelmiyordu. Bu tanrısal feryattan sonra taksime girişti. Arada sevimli başını eğerek çalışıyordu. Makamları dolaştı. Bir kamış parçasından başka bir şey olmadığı sanılan bu sazı uzun uzun inletti, ağılattı. Kah. Ki., s. 111

Salah Birsel'in kendince ürettiği yapılandıdır. Dip notta "ney'in varlığı için yok olma" şeklinde de açıklama yapmıştır. Aslında Arapça tamlama kuralları gereğince "**fenâ fi'n-ney**" olmalıydı.

17. fermanferma

Beş gündür imbat. Poyraz cenapları, zaman zaman, dağların arkasından başını çıkarıp "höött" diyorsa da her sabah, kuşluk vaktine değin Ayvalık'tan Ören denizine doğru uygun adımlarla ilerleyen beyaz kuşaklar da ha bire İmbat imparatorluğunun **fermenfermalığını** muştuluyor. Nez. Kar., s. 48

fermanferma: Hükmeden, hükmünü yürüten, verdiği emir yerine getirilen, hükmü geçen (Ayverdi 2011: 377).

Ferman-ferma da tarihin sisli ve bulanık dünyasında istirahatete çekilmiş durumdadır. O da dünya sergüzeştini tamamlamış, dingin bir hayatın yolunu tutmuştur.

18. gılaptan

İmdi, yeniden yazarımızın okumalarına kılıç üşürüp onun Çin **gılaptanlarını**, Jaune Royal vazolarını biraz daha kurcalayalım. Ke., s. 19

gülabdan: (Far. Gülâb "gül suyu" ve dâñ ekiyle) gülsuyu serpmek için kullanılan, karın kısmı şişkin, uzun boyunlu, ağzı delikli, camdan veya madenden ufak kap (Ayverdi 2011: 443).

Gülsuyu artık bazı dinî törenlerde, (mevlit, vb.) ikram edilen bir maî olduğu için saklandığı vazomsu kabın adı da unutulmaya yüz tutmuştur. Zaten ilk adım olarak "gülabdanlık" denmek suretiyle manası sonra da kullanımı sınırlandırılarak kendi derya-yı nisyanaya gark olmuştur.

19. ibadullah

Nedir, bunlar ikinci gradodan olsalar da selam kavislerini büyük sanatçı üstünde tutarlar. Çünkü onları sallasirt edecek üçüncü sınıf büyük eleştirmenler de **ibadullah**tır. Nez. Kar., s. 93

ibadullah: 1. Allah'ın kulları. 2. Mec. Halk ağzı. Pek çok (Ayverdi 2011: 532).

Allahın kulları tabiri, ister halk ağzında olsun, isterse standart dilde çok da müsbet bir mesaj içermez. Nitekim **allahlık** sözü de etkisiz, kendi halinde, hatta zavallı manalarını içerir. Dolayısıyla ibadullah olan eleştirmenler Birsell'in tabiriyle gradosu düşük üçüncü sınıf eleştirmenlerdir.

20. ipipillah

Malaparte, bu kez 1933'te Mauriac'ın Alberto Moravia ve daha başkaları önünde söylediği çok dinsel, çok katolik çok **ipipillah** bir sözü gündeme getirir: -Eğer İsa dirilmemiş olsaydı, Katoliklik bana vız gelir, tırıs giderdi. Nez. Kar., s. 37

ipipillah: (Ar. billâh "Allah ile'den) Elinde avucunda bir şey kalmamış, parasız, mahrum ve züğürt kimseler için kullanılan "ipipullah sivri külah" deyiminde geçer (Ayverdi 2011: 568).

Billah kelimesindeki b sesi ötümsüz patlayıcı p'ye dönüşmüş sonra da pekiştirme ile ve protez (başta türeme) ile ipipullah şeklini almıştır: billah > pillah > ipillah > ipipullah. Ya da illah > ipillah > ipipillah. Yani, aykırı, farklı, bağlama uymayan anlamında bir söz.

21. keylüse meylüse kulak asmamak

Hem yeni kalabalıkların gelmesini önlemek için sokakları kesmişler, hem de Richer Sokağı'ndaki kalabalığı dağıtmak için **keylüse meylüse kulak asmamışlardır**. İs. Pa., s. 63

Arapçadan Türkçeye geçmiş olan keylüs sözü Redhouse sözlüğünde "**yarı sindirilmiş yiyecek**" anlamında yer almaktadır. (s. 648) Türkçe sözlükte ise "**sindiririm sırasında salgılanan sıvı, ak kan**" olarak verilmiştir. (s. 1182) keylüs, meylüs ile beraber bir ikileme oluşturmuştur. Misalli Büyük Türkçe sözlükte ise "**keylüs vakti**" hakkında " Hazmın bitip besinlerin emilmeye başladığı zaman bilgisi vardır. (s. 664) Bu manalardan hareket ederek deyimın anlamı şöyle verilebilir: o ne der? bu ne der? endişesinden uzak, cesurca davranmak. Birilerini dikkate alarak hareket etmemek. Hatta yasa ve yönetmeliğe uymamak. Durumun gereğince davranmak.

22. kılıç artığı

Şöyle biline ki, Muallim Naci, 1883 – 1885 yıllarında, tam 30 ay Tercümanı Hakikat gazetesinin edebiyat bölümünü yönettiğinde **kılıç artığı** denilen eskiye bağlı ozanlar, şipşak gazetenin Ebussuut Caddesi'ndeki yerini doldurmaya başlamışlardır. Kah. Ki., s. 131

kılıç artığı: 1. Savaş sonrası sağ kalanlar, bir savaşta ölümden kurtulanlar, bakıyye-i suyuf. Kılıç artığı erler, balta artığı söğüt.(Behçet K. Çağlar) 2. Eskiden müslümanlar tarafından ele geçirilen bir ülkede hayatları bağışlanan ve belli bir yere yerleştirilen, kendi gelenek ve göreneklerine göre yaşamalarına izin verilen azınlık (Ayverdi 2011: 666).

Bir hadiseden veya bir yaşantıdan arta kalanlar için kullanılmış çok anlamlı bir söz takımı. Aynı zamanda “**balta artığı söğüt**” ibaresi de yapının genişleyebilir hususiyetine işaret eder gibi...

23. laleş kalmak

Lafın kurdelasını kısa tutmak gerekirse, dinleyenler yazarımızın sözlerini onaylamazlar. Zaten sözlerini de doğru dürüst duyamamışlardır. Çaresiz ve **laleş kalan** Mishima sözlerine şöyle son vermek zorunda kalır: “Anayasayı protesto etmek adına kendimi öldüreceğim.” Ke., s. 40

laleş kalmak: İş yapamaz duruma gelmek, çaresiz kalmak (TDK 1977: 3061).

24. lâtilokum

Gelin görün ki, Anna adındaki bu **latilokum**, Dede Rıfki'nın sevgilisi gibi, kendisine yâr olmamıştır. Nez. Kar., s. 17

latilokum: Ar. rahatu'l-hulkum “boğaza hoş gelen şey” in Türkçeye geçmiş şekli rahat-i lokum'dan, lokum (TDK 1977: 737). Çok güzel (kadın) (TDK 2005: 1314).

Güzel kadın anlamındaki bu yapı, birtakım ses olayları neticesinde Türkçeleşmiştir. Bence güzel bir adlandırmamış. Keşke hem söz varlığımızdan hem de lügatlerimizden kaybolmasaydı.

25. lengerendaz olmak

Klara, ailenin içine gelip **lengerendaz olduğu** vakit Zekiye Hanım'ın oğlu Ali Fuat - Cebesoy Paşa- ile Zekiye Hanım'ın öbür kız kardeşi Hayriye Hanım'ın kızı Nimet bir buçuk yaşındadır. İs. Pa., s. 34

lengerendaz: Demir atmış (gemi) (Ayverdi 2011: 741).Lengerendaz olmak ise yerleşmek demek. Tıpkı limana yanaşan geminin limanda bir süre sabit kalmak için demir zincirinin ya da zincir ucundaki çapanın suya bırakılması gibi...

26. perendebaz

Gelin görün, kimi ozanlar, kimi **perendebazlar**, kimi kör kadılar, şiirleri yaratılış anındaki doğallığında bırakmak istemez. Onları tapatap tapatap koştururlar. Ahmet Rasim'in demesine göre geçen yüzyılın şairlerinden Ali Ruhi, top patlatır gibi seslendirirmiş şiirlerini. Nez. Kar., s. 104

perendebaz: (Far. perende ve bâz “oyunayan” ile perende-bâz) 1.Takla atarak hüner gösteren kimse, cambaz, akrobat. 2. Mec. Karşısındakine oyun ede, fırıldak çevirip aldatan kimse (Ayverdi 2011: 988).

Şiirin manası, musikisi ve ahengi şairin iç dünyasının yansımasıdır adeta. Dolayısıyla başkasının o şiiri hangi ruh haliyle okuduğu çok önemlidir. O yüzden mana da musiki de şairin dünyasındadır. Yani el- manâ fi batnîş-şâir'dir. Mana, şairin karnındadır.

27. şakkı şefe

Fatma Aliye Hanım, Georges Ohnet'in Volonte adlı yapıtını “**Meram**”adıyla çevirdiği zaman, çevrenin şakkı şefe'sini hesaba katarak onu “**Bir Kadın**” adıyla yayınlayacaktır. İ. Pa. , s. 7

şakk-ı **şefe:** ağız açma, dudakları birbirinden ayırma (Parlatır 2009: 1554). Salah Birsel'in kastettiği mana ise bir ileri öğedir: dedikodu. Malum olduğu üzere Arapça şakk “yarılma, ortadan ikiye ayrılma”dır. Şakkı-ı **kamer** de Peygamberimizin bir mucizesi olarak ayın ikiye ayrılmasıdır.

28. şataraban peşrev

Perde aralarında da seyirciler operanın başoyuncusu Sultan Aziz'miş gibi dur durak dinlemeden “vive le Sultan” sesleriyle Zat-ı Şahane'ye pohpoh çekmişlerdir. Bu da ilk önce operaya gizli kapaklı gelmek isteyen Padişanın yüreğinde bir şataraban **peşrev** kaldırmış hele iki ressamın hemen orda resmini çizistirip kendisine imzalatmaya kalkışması, bunu gören halkın da yeniden dakikalarca alkışa geçmesi padişahsal memnurluğunu bütün bütün arttırmıştır. İ. Pa., s. 48

şedaraban/ şeddaraban/ şeddiaraban: (Ar.(şedd ve arabân ile şedd-i arabân) Musikimizde zengûle makamının yegâh perdesine göçürülmüş olan ve yegâh per-

desinde karar kılan en az beş yüz yıllık bir şed makam. (Halk ağzında şataraban şeklinde de kullanılır.)(Ayverdi 2011: 1159; Red House 1986: 1052).

Birsel, “şataraban **peşrev kaldırmak**” deyimini mutlu olmak, hoşlanmak anlamlarında kullanmıştır. Nitekim önceki cümlede bahsedildiği gibi seyirciler, “**Yaşa Sultan**” tezahüratı ile Sultan Aziz’e alkış tutmuşlardır. Bu tezahürat da Sultan Aziz’i ziyadesiyle mutlu etmiş ve sevindirmiştir. Dolayısıyla gönlünde adeta sevdiği bir müzik parçasını dinlemiş kadar hoşluk uyandırmıştır.

29. şevdedeci

Onun gerçek dehası diz çökmelerinde de ortaya çıkar. Burada dikkat isterim. Bu diz çökmeler- sonradan birtakım şevdedeciler onda direnmişse de – gerçeküstüculere kendisini afroz etmemeleri yolunda yalvarmak için değildir. Tam tersi, Hitler saplantısının kendi kaçıklığından, kendi büyülenmesinden ileri geldiğini Breton’a anlatmak, politika ile bir girdisi çıktısı bulunmadığını açığa vurmak içindir. Ke., s.31

şevde: dedikodu (TDK 1978: 3764).

şev: şib>şeb>şev. 1. İnişli yer, bayır. 2. Meyilli yer. Duvar şevi, pencere şevi, mazgal şevi, siper şevi 3. Doğranaların birbiri üstüne bindirme şeklinde geçme yapmasını sağlayan çıkıntı veya girinti. 4. Eğik, meyilli: şev duvar (Ayverdi 2011: 1167).

Kelimenin menşei net değildir. Derleme sözlüğündeki “dedikodu” anlamı uygunluk gösteriyor. Kelime, “boş boğaz, çok konuşan, geveze” gibi manalar da içeriyor gibi.

30. şütürgürbe

Şiiri karşılıklı sayfalar halinde okuyun. Kimi zaman aynı dize solda başlayıp sağda devam edebilir. Kimi zaman, bir bölümünün bir dizesi solda yer alabilir. Karşılıkla sayfalar bir bütün oluşturuyor.

Bu uyarı bile insanın ne şütürgürbe, ne karışık iş karşısında bulunduğunu göstermeye yeter. Nez. Kar., s. 109

şütürgürbe: “Deve ile kedi.” Mec. Birbirine uymayan, münasebetsiz, karışık. iyi ile kötü (Parlatır 2009: 1591).

Asla geri dönemeyecek kadar uzaklara gitmiş görünüyor Farsça bu yapı.

31. tavukpazarı

Burada saz şairleri ötmez. Ötse de dinleyen olmaz. Buraya gelenler hep kalem şairleridir Anladın mı kuzum! Burası **Tavukpazarı** değildir. Ka. Ki., s. 108

Tavuk pazarı tabiri, Ferit Devellioğlu'nun Osmanlıca - Türkçe Ansiklopedik Lügati'nin müteşâir maddesinin izahında geçer: Şairlik taslayan, tavuk pazarı şairi (Devellioğlu 2005: 783).

Şair olmayıp da şair geçinen, şairlik taslayan kimselere denir. Tavuğun horoz karşısındaki durumu ile müteşairin şair karşısındaki durumu eşleştirilmiştir sanki. Aynı zamanda saz şairlerinin divan şairleri karşısındaki durumuna da bir gönderme söz konusudur. Yani tavuk pazarı şairi gerçek sair değildir. Salah Birsel'in deyimiyile kalem şairleri asıl şairlerdir.

Sonuç

Salah Birsel, duygularını farklı söz kalıplarıyla sunar okuyucusuna. Bunun için hem kendi hafızasını ve mantığını zorlar hem de okuyucununkini. Bir karışıklığı anlatabilmek için Farsça şütürgürbe birleşik yapısından imdat bekler mesela. Hâlbuki "**münasebetsiz, birbirine zıt**" diyebilirdi. Ama onun maksadı söylenmemiş bir yapı, düşünülmemiş bir münasebet, kurulmamış bir hayaldir. **Ekl ü bel etmek**, nemenem bir tamlamadır? **Ekele yemek, bele'a da yutmaktır** Arapçada. Ama bu iki mastarı bir araya getirip de "**her şeyi yemek, silip süpürmek**" şeklinde bir anlam ile yüklemek Birsel'in akıl tasının marifetidir.

Sıra dışı kullanımlar, sıra dışı teşbihler, sıra dışı hayaller, sıra dışı tefekkürler... Hepsi Salâh Birsel'in kendi tabiriyle - eline geçirdiğini - okuyan, hep okuyan kimliğinin ürünüdür. Sözler onda havada uçuşur. Müsta'mel olsun olmasın Onun zihnine düşmüşlerse muhakkak bir cümlede boy gösterirler.

Birsel, konu ile sözü buluşturmakta da mahirdir, ustadır, üstattır. Keylüs... Besin sindirme maddesi veya zamanı... Keylüs bir de meylüs... Sonra da sokaktaki huzuru ve nizamı sağlamak için görevlilerin davranışını bu çok aykırı söz grubuyla eşleştirmesi ve ifadelendirmesi... İşte bunun için Salâh Birsel...

Kısaltmalar

Bo. Şın. Mın.	: Boğaziği Őıngır Mıngır
İs. Pa.	: İstanbul - Paris
Ke.	: Kediler
Kah. Ki.	: Kahveler Kitabı
Nez. Kar.	: Nezleli Karga

KAYNAKÇA

- Ayverdi, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*.
- Birsel, S. (2013). *Nezleli Karga*. İstanbul: Sel Yay.
- _____ (2014a). *Kahveler Kitabı*. İstanbul: Sel Yay.
- _____ (2014b). *Boğaziği Őıngır Mıngır*. İstanbul: Sel Yay.
- _____ (2016). *İstanbul-Paris*. İstanbul: Sel Yay.
- _____ (2019). *Kediler*. İstanbul: Sel Yay.
- Devellioğlu, F. (2005). *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lügat*.
- Parlatır, İ.; Haridy, M. (2014). *Arapça – Türkçe, Türkçe – Arapça Sözlük*. Ankara: Yargı Yay.
- Şükün, Z. (1984). *Farsça Türkçe Lügat*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- TDK (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- _____ (1977). *Derleme Sözlüğü*. C. IX.

GEREKLİLİK ÇEKİMİ ÜZERİNE

Prof. Dr. Hacı İbrahim DELİCE, Afyon Kocatepe Üniversitesi
ORCID No: 0000-0003-2560-0718

Giriş

Gereklilik kipi için kaynaklarda “gereklik”, “gerekirlik”, “gerekmelik” ve “gereklilik” (Korkmaz, 2009, s. 693); “vücubî sigası”, siga-i vücubî (Korkmaz, 1992, s. 71) gibi değişik terimler kullanılmıştır.

Gereklilik çekimi, “Fiilin gösterdiği oluş ve kılışın yapılması gerekli olduğunu bildiren ve Türkçede -mAll eki ile kurulan kip: ” (Korkmaz, 1992, s. 71-72); “Eylemin belirttiği oluşun gerçekleşmesi gerektiğini gösteren isteme kipi. Türkçede gereklik kipi eylem kök ya da gövdelerine -meli (-malı) ekinin getirilmesiyle oluşturulur: ” (Vardar, 1998, s. 107) şeklinde planlanan eylemin yapılmasının zorunlu olduğu merkeze alınarak ve bu işlevin [-mAll] ekine yüklenerek ifade edildiği belirtilerek tanımlanmaktadır.

Jean Deny, “gerekirlik” olarak terimleştirdiği gereklilik çekimini “beşinci teme” başlığı altında “şimdilik gerekirlik (nécessitatif présent, vücûbî)” şeklinde ele alır ve “sevmeliyim” çekimini “sevmem gerek, sevmek zorundayım” açıklamasıyla çekimin yapısal çerçevesini genişletir ve işlevlerini “zorlanış (*Hangisini almalıyım?*)” ve “ihtimalî oluş, belkileniş (*Hasta olmalı.*)” şeklinde izah eder. İkinci işlev için “gibi” kelimesinin ilave edilebileceğini (*yazmalı gibi*) ve gerekirlik sıygasında iki fiil bir uymaca bağlaç olan “de” ile birleştirilmiş ise inşâî (optatif) bir mana verebileceği (*Ahmet gelmeli de gitmeliyiz.*) hususlarını belirtir (1941, s. 384-385).

Tahsin Banguoğlu, “gereklilik çekimi” için “gereklik” terimini kullanıp tanımını “*Gereklik kipi ile eyden kimse bir kılış ve oluşu açıkça gerekli gösterir (Bugün dinlenmelisiniz. = dinlenmeniz gerek). Bunun birleşik kipleri de aynı anlatımı taşırlar.*” şeklinde yapar (1974, s. 471).

Muharrem Ergin, [-mAll] ekinin Eski Anadolu Türkçesi sonlarında teşekkül etmeye başladığını ve Osmanlı Türkçesi içinde yaygın kullanılış sahasına çıktığını belirtir. Ekinin etimolojisini de [-mA] fiilden isim yapma eki ile [-II] sıfat ekinin birleşmesinden oluştuğunu ve Osmanlıcada bir müddet ekin [-mAlU] şeklinde kullanılıyor olmasının da etimolojik çözümlmeyi kanıtladığını belirtmektedir. Ayrıca, Azerbaycan sahasında partisip olarak kullanımının yoğun olmasına rağmen,

men Türkçede olduğu gibi gereklilik eki işleviyle kullanımının yok denecek kadar az olduğunu da vurgular (2009, s. 313).

Mehmet Özmen, “Gerek, Gerekmek ve Gereklilik Çekimi” başlıklı makalesinde “gerek-gereklilik ilişkisi” başlığı altında Eski Anadolu Türkçesine kadar gereklilik için bir ek bulunmadığı için bu kipin aktardığı anlamın Eski Türkçe döneminde “kergek” ve “kerek”; Eski Anadolu Türkçesi döneminde ise “gerek” kelimesinin değişik ilişkiler içerisine girdiğini söyler ve çeşitli araştırmalardan hareketle dönem dönem hangi yapıların kullanıldığının tespitini yapar. Buna göre, Eski Türkçe döneminde gereklilik ifadesi için “-miş kergek”, “-gU kergek”, “kergek bol-” ve “kergek er-” (Clauson, 1972, s. 742), “-gü kergek” (Gabain, 1988, s. 83), “-miş kergek”, “-gü kergek”, “-güyük ermiş” (Tekin, 1976a, s. 170); Uygur metinlerinde “-miş kergek” (Tekin, 1976b, s. 407; Kaya, 1994, s. 61/3-2, 63/8-14, 70/24-24 vb.), “-gU kergek” (Barutçu Özönder, 1998, s. 153-154); Karahanlı Türkçesinde “-gU” eki yanında “-gU kerek” ve “kerek ...-sA” (Ercilasun, 1984, s. 148-151), “-gU kerek” ve “kerek ...-sA” (Hacıeminoğlu, 1996, s. 193-194); Harezmi Türkçesinde “-gU şahıs zamiri” (Eckmann, 1979, s. 218), “-mAk kerek” (Ata 1997 ve 1998; Eckmann ve NF’de ilgili yaprak ve satırlar.), “-mAkİn kerek” (Ata 1998, Eckmann ve NF’de ilgili yaprak ve satırlar.), “-sA kerek” (Ata, 1997, s. 11v17, Eckmann ve NF’de ilgili yaprak ve satırlar.), “kerek, ... -sA” (Ata, 1997, s. 127v21; Ata, 1998, s. 176-14, 382-8, Eckmann ve NF’de ilgili yaprak ve satırlar.); Kıpçak Türkçesinde “kerek” (Grönbech, 1992, s. 98), “-sA gerek” (Sevortyan 1980, 26); Çağatay Türkçesinde “gerek”, “lazım” (Eckmann, 1988, s. 123); Eski Anadolu Türkçesinde “-sA gerek”, “-mAk gerek” (Ergin, 1963, s. 465), “dilek şart kipi + gerek” (Timurtaş, 1977, s. 132), “-mAlI”, “-sA yeri var”, “-acak” (Tarama Sözlüğü VII Ekler), “-A şahıs eki gerek / gerekdür” (Korkmaz, 1973, s. 171-172), “-sa/-se şart, -mak/-mek isim-fiil, -up/üp zarf-fiil + gerek”, “gerek” (Özmen, 2001, s. 339-340), “-A gerek”, “-sA gerek”, “-miş gerek”, “-mAk gerek” (Akkuş, 2000) ek ve yapılarının kullanılmış olduğunu aktarır (Özmen, 2003, s. 179-181).

Hikmet Koraş, “Türkiye Türkçesinde Gereklilik” başlıklı yazısında gereklilik kipi ve çekimlerini Eski Türkçe için “-gU ol-”, “gU gerek”, “-gUkA”, “-gUUIk”, “-sIk kergek”, “-sig iş” yapılarını; Karahanlı Türkçesi için “-gU kerek”, “kerek fiil + sA” yapılarını ele alır. Eski Anadolu Türkçesi için Gürer Gülsevin’in “Eski Anadolu Türkçesinde Ekler” adlı çalışmasından hareketle gereklilik çekimi için ayrı bir ek veya bir yapının bulunmadığını “-sAm gerek”, “-sAvuz gerek” “-sA gerek”, “-sAlAr gerek” yapılarının gelecek zamanla ilgili olması gerektiğini belirtip (1997, s. 110) bunu Karaatlı’dan yaptığı “Gerçekten de Eski Anadolu Türkçesi döneminde gereklilik çekimi için kullanılan ayrı bir ek yoktur. Eserlerdeki gereklilik çekimi, mastar eki, şart çekimi, emir ve istek çekimi üzerine gerek kelimesi eklenmek suretiyle

yapılmaktadır.” (Karaatlı, 1999, s. 65) alıntısıyla destekler. Çağatay Türkçesi için Eckmann’dan alınan “fiil + gu/gü + şahıs eki”, “-miş bol-”, “-p bol-”, “-gay(lar) i(r)-” (1988, s. 211-245); Eraslan’dan alınan “-mAk kirek”, “-sA kirek” (1999, s. 81); Yücel’den alınan “-sA kirek” (1995, s. 90); Yıldırım’dan alıntılanan “-mAk kirek”, “-sA kirek” ve nadiren “-mAlI” ek ve yapılarını değerlendirir. Türkiye Türkçesi için [-mAlI] eki yanında “-mAk gerek + şekil ve zaman eki”, “-mAk lâzım + şekil ve zaman eki”, “-mAk isim-fiil ekiyle iyelik kökenli şahıs ekleri ve gerek veya lâzım”, “fiil + -mAk zorunda + (i-) + şekil ve zaman eki + şahıs eki”, “fiil + -mak/-mek mecburiyetinde + (i-)şahıs eki”, “Fiil + -mak/-mek zorunda kal- + şekil ve zaman eki + şahıs eki”, “fiil + -mak/-mek + mecburiyetinde kal- + şekil ve zaman eki + şahıs eki”, “fiil + -ma/-me + iyelik eki + icap ed- + şekil ve zaman eki”, “fiil + -ma/-me + iyelik eki + farz; fiil + -ma/-me + iyelik eki + şart, gibi gerek kelimesinin eşanlamlısı sayılabilecek kelimeler” yapılarını listeler (2005, s. 138-153).

Necati Demir, “Türkçede Gereklilik Kipleri ve İşlevdeşleri” başlıklı makalesinde “F.-mA + iyelik eki + gerek”, “F.-sA (şart eki) + şahıs eki + gerek”, “F.-mA + iyelik eki + lazım”, “F.-mAk + zorunda + şahıs ekleri”, “F.-mA + şahıs eki + icap etmek + zaman eki”, “F.-mA + şahıs eki + lazım gel- + zaman eki”, “F.-mA + iyelik eki + lüzumlu”, “F.-mA + iyelik eki + şart”, “F.-mAk + gerek” (2006, s. 14-21) yapılarını örneklendirir.

Ahmet Demirtaş, “Dede Korkut Hikâyelerinde Gerek Kelimesi” başlıklı makalesinde Dede Korkut Hikâyelerindeki gereklilik yapılarını tespit eder. Buna göre “-mAk gerek” ile mutlak / kesin gereklilik; “-sA gerek”, “-mAk gerek”, “-A gerek”, “-Up gerek”, “-mİş gerek” şekillerini gelecek zaman; “gerekise” yapısıyla şarta bağlı gereklilik; “gerek ol-“ yapısıyla ihtimal / tahmin niteliğinde gereklilik; “gerek i-” yapısıyla istek niteliğinde gereklilik; doğrudan “gerek” kelimesiyle uyarı niteliğinde gereklilik ve telkin niteliğinde gereklilik işlevlerindeki kullanımlarını listeler ve “gerek” kelimesinin “gerek ... gerek ...” şeklinde bağlama edatı görevini de ilave eder (2008, s. 16-19).

Birsel Oruç Arslan, “Türkçede Gereklilik Kipi” başlıklı bildirisinde “-mA + iyelik gerek (isim cümlesi)”, “-mA + iyelik gerekiyor (fiil cümlesi)” şeklinde bir isim ve fiil cümlesi ayırımı yaptıktan sonra -malla / -mele şeklinde Çuvaşçada da görüldüğünü (2011, s. 1255-1256) belirttiği [-mAlI] gereklilik ekinin eşdeğer yapılarını listeler. Buna göre, bir asıl fiile eklenen “-mem gerek”, “-mem lazım”, “-mek zorundayım”, “-mem icap ediyor”, “-mem şart” ve “-meğe mecburum” yapılarını “Bugün okula erken gitmem gerek.” ve “Bugün okula gitmem şart.” cümleleriyle değiştirerek örneklendirir (2011, s. 1257).

Ahmed Oktay, “-mAll Ekinin Morfosentaksı Bilgisayar Derlem Bazlı Araştırma” isimli makalesinde gereklilik kipini [-mAll] ekini esas alarak tasarlar; ancak, “/-AcAk/ olmalı” (2014, s. 20); “/-mİş/ olmalı” (2014, s. 20-21); “/-r/ olmalı” (2014, s. 21); “/-yor/ olmalı” (2014, s. 20-21-22) yapılarını da bu çekimin bir parçası olarak ele alıp “Bunların arasında “/-mİş/ olmalı” ve “/-yor/ olmalı” yapıları fiile “tahmin” ve “ihtimal” görevi, “/-mİş/ olmalı ki” yapısında “ki” bağlacı ise “/-mİş/ olmalı” yapısında bu “tahmin” ve “ihtimal”e kesinlik kazandırmıştır.” (2014, s. 24) ifadelerine yer verir.

Gereklilik kipinin kip hüviyeti kazandığı Osmanlı Türkçesi öncesinde gereklilik ifadesi yerine kullanılan yapıları incelediği makalesinde Şahap Bulak, tarihi dönemlerde gereklilik kipinin yerine kullanılan yapıları şu şekilde özetler: “Köktürk Türkçesine ait yazıt ve metinlerde gereklilik ifade eden örnekler tespit edilememiştir. Eski Uygur Türkçesinde gerekliliğin çok çeşitli yapılarla ifade edildiği dikkate alınırsa gereklilik ifadesinin Köktürk Türkçesinde de bulunduğu ancak ele geçen sınırlı sayıdaki yazılı kaynaklarında kullanılmadığı söylenebilir. Eski Uygur Türkçesinde gereklilik, “...-mİş kerek” yapısı, “-gU(IUk ol) yapısı, “kerek” kelimesi, “...-gU kerek” yapısı ve “...-mAk kerek” yapısı ile olmak üzere beş farklı şekilde; Karahanlı Türkçesinde “-gU” eki, “...-gU kerek” yapısı ve “kerek ... -sA” yapısı olmak üzere üç farklı şekilde; Harezmi Türkçesinde “-gU(IUk ol) yapısı, “...-gU kerek” yapısı, “...-mİş kerek” yapısı, “...-sA kerek” yapısı ve “...-mAk kerek” yapısı ile olmak üzere beş farklı şekilde; Kıpçak Türkçesinde “...-mAk kerek” yapısı, “...-sA kerek” yapısı, “...-Ar kerek” yapısı, “-mAll” eki, “kerek ...-GAy + kişi unsuru” yapısı ve “... + GA tiyer /tiyesidir /tiyışlidir” yapısı ile olmak üzere altı farklı şekilde; Çağatay Türkçesinde “kerek (turur)” yapıları, “...-mAk kerek” yapısı, “...-sA kerek/-kerek ...sA” yapısı, “-mAll” eki ve “GU, -GULUK” ekleri olmak üzere beş farklı şekilde; Eski Anadolu Türkçesinde “...-sA + kişi unsuru gerek” yapısı, “...-mAk/-mAh gerek” yapısı, “gerek (kim) ...-A” yapısı, “...-mİş gerek” yapısı, “kerek” kelimesi, “-Up gerek” ve “gerek ...-IsAr” ile olmak üzere yedi farklı şekilde ifade edilmiştir.” (2017, s. 349).

Lıra Maırambek Kyzy, “Rus Türkologlarına Göre Güneybatı (Oğuz) Türk Lehçelerinde Tasarlama Kipleri” başlıklı makalesinde “gereklilik kipi”ni tamamen alıntılardan oluşan şu paragrafla şöyle açıklar: “Baskakov’a göre, Oğuz grubu Türk lehçelerindeki -malı biçiminde görülen gereklilik kipi, -ma yapım ekiyle -lı/-lık sahiplik ekinin birleşmesinden oluşmaktadır. Benzing (Benzing, 1942, s. 466-467) ise ekin ikinci unsurunu -layu/-leyü yapısına dayandırmaktadır. Burada -la isimden fiil yapım eki, -yu/-yü ise zarf fiil ekidir. Ramstedt’e göre, bu yapı 3 unsurdan oluşmaktadır: 1. -m fiilden isim yapım eki; 2. -a sıfat yapım eki; 3. -lı/-li ya da -lıq/-lik sahiplik eki (Baskakov, 1988, s. 356-358). Baskakov -ası/-esi ekini de gereklilik kipi başlığı

altında değerlendirerek ekin Türkiye, Azerbaycan, Başkurt ve Yakut Türkçelerinde kullanıldığı söylenmektedir (Baskakov, 1988, s. 358)” (2022, s. 439).

Duygu Kamacı Gencer, “Toplum Dilbilimsel Kategoriler Olarak Türkçede Gereklilik ve Zorunluluk” isimli çalışmasında tezini ortaya koymak için temel aldığı Şahap Bulak’ın makalesini şu şekilde tabloştur (2022, s. 801-802):

Dönem	İşaretleyiciler
Eski Türkçe	kergek
Eski Uygur Türkçesi	kergek, -mİş kergek, -gUlUk ol-, -gU, -gU kergek, -mAk kergek
Karahanlı Türkçesi	-gU, -gU kerek, kerek ... -sA
Harezm Türkçesi	-gUlUk ol-, -gU, -gU kerek, -sA kerek, -mAk kerek
Kıpçak Türkçesi	-mAk kerek, -sA kerek, -Ar kerek, -mAlI, kerek...GAY + kişi eki, ... + GA tiyer/tiyesidir/tiyişlidir
Çağatay Türkçesi	kerek (turur), -mAk kerek, -sA kerek, kerek...-sA, -mAlI, -GU, -GulUK
Eski Anadolu Türkçesi	...-sA + kişi eki + gerek, gerek (kim)...-A, gerek ... -A, -mAk/-mAh gerek, gerek, -Up gerek, -mİş gerek, gerek....-IsAr
Osmanlı ve Türkiye Türkçesi	-mAlI

Değerlendirme

Fiillere genellikle “gereklilik, zorunluluk, ve yükümlülük” anlamlarını yüklemek için Eski Türkçeden beri Türkçede sabit bir yapıya kavuşmuş gereklik çekimi olmadığı ve Türkçenin yazı ile takip edilebilen aydınlık döneminde değişik lehçe ve şivelerde bu yapı için bir arayışa gidildiği anlaşılmaktadır. Bu konu üzerine ortaya konan çalışmalarda çok değişik yapıların inceleniyor olması bu arayışın bir sonucudur.

Dilde üst dil birimlerinin değişimi ve gelişimi sonrasında alt dil birimlerinin oluştuğunu varsayan “bitişme kuramı” “Bu kurama inananlar, Çinceden, başka öbür dillerde de buna benzer bir olayın meydana gelmiş olduğunu ileri sürmüşlerdir. Buna göre, yan yana gelen kelimelerden bazısı arasında zamanla bir ilgi kurulmuş, örneğin fiille zamir veya iki isim, yahut isimle bir edat arasında anlamın tamamlanması veya iki anlam arasında bir bağ kurulması için bir araç kullanılmıştır. Bu şekilde yanyana gelen bazı kelimeler, hele zamirlerle bazı isimler, sık sık hep aynı şekilde ve klişe gibi kullanıldığından, yavaş yavaş aşınmış, kırılmış, bağımsızlıklarını ve vurgularını kaybetmiş, asılları tanınmayacak kadar değişmiş birer kırpıntı durumuna gelerek, kendilerinden önce veya sonra gelen «özerk kelimelere sığınmış (“başa sığınık”, “sona sığınık” çeşitleri) ve böylece ekler (“ön-ek”, “iç-ek”, “son-ek”) ve çekim”

denilen şey meydana çıkmıştır.” (Dilaçar, 1968, s. 9) doğrultusunda bakıldığında bu sorunun nasıl çözümlenmesi gerektiği biraz daha aydınlık kazanmaktadır.

Bitişme kuramının varsayımı doğrultusunda düşünüldüğünde Türkiye Türkçesi bağlamıyla ekleşmenin tam olarak gerçekleşmiş olduğu görülür. Bu bağlamda, Türkiye Türkçesi için yazılan gramer çalışmalarında (Deny 1941; Banguoğlu 1974; Ergin 2009) gereklilik çekimi, [-mAlI] eki ile ele alınmıştır. Bir fiile gereklilik anlamı yüklemek sadece bir asıl fiil ile sınırlandırılıp fiil çekimi bağlamıyla düşünüldüğünde bu doğrudur; ancak, gereklilik anlamı fiilin sınırını aşacak şekilde cümleler, cümle ve cümle ögeleri ile birlikte verildiğinde bu sınırın dışına taşan gereklilik yüklemeleri de fiil çekimi başlığı altında incelenebilmektedir; ki, bu Türkçenin tipolojisine aykırı bir yaklaşım olur.

Bu konuyu ele alan kaynaklarda geçen Türkiye Türkçesindeki gereklilik çekimi ile ilgili [-mAlI] birleşik çekim ve kip eki hariç- şu yapılar ortaya çıkmaktadır:

1. [gerek]

Demirtaş “gerek” kelimesini “Uyarı Niteliğinde Gereklilik” “... Bayındır Hânun katında saña kazab ola. Böyle ogul neñe gerek? Öldürseñe! dediler. (s.40)” ve “Telkin Niteliğinde Gereklilik” “Çalma ozan, eytme ozan! / Karaluca men kızun nesine gerek, ozan? ... (s.85-86)” başlıkları altındaki işlevler için örneklendirerek temel almaktadır (2008, s. 19).

“Gerek” kelimesinin hem isim hem fiil tabanı olduğuyla ilgili “Gerek’in birlikte kullanıldığı unsurlar: Kergek > kerek> gerek gelişimini gösteren gerek kelimesi, Eski Türkçe döneminden beri, hem tek başına ve yaygın bir biçimde “gerek, lâzım, gerekli, muktezi” anlamlarıyla isim cümlelerinde yüklem ismi oluşturmuş hem de bazı fiil işleme ve çekim ekleriyle birlikte kullanılarak “gereklilik” kipi işlevinde kullanılmıştır.” (Özmen, 2003, s. 181) şeklindeki görüşün doğruluğu kabul edildiğinde -ki, kanaatimce doğrudur.- isim tabanı olarak yüklemlik yardımcı fiillerin (Delice, 2022, s. 462-463) çekimli hâllerinden birini alarak isim cümlesi veya yan cümlenin yüklemine -yüklemsi- oluşturmak için yüklemleşmesi ve fiil öbeği yapısıyla bir kip anlamı ifade etmesi gerekir. Yani, “Bugün okula erken gitmem gerek.” (Oruç, 2011, s. 1257) cümlesi “isim cümlesi” sayılamaz; çünkü, isimler ancak “Mahsullerinin ekserisi din ve tasarruf karanlığının, derebeylik zihniyetinin tesirleri ile **dopdoludur**.” (Ali, 2016, s. 37) cümlesinde olduğu gibi yüklemlik yardımcı fiillerden (Delice, 2022, s. 462-463) biri ile yüklemleşebilir. Örnek verilen bu cümlede ise fiil tabanı olarak kullanılmıştır; ancak, üzerindeki kip eki eksiltiştir. “Gerek” kelimesinin fiil tabanı olarak kullanılması durumunda ise -bu kelimenin taban anlamına uygun işlevli [-mAlI] eki de dahil olmak üzere- “Bugün okula erken gitmem **gerekir**.”

(Oruç, 2011, s. 1257); “**Öğrencilerin** çok erken saatte okula gitmeleri **gerekmemeli.**” cümlelerinde olduğu gibi bir kip ve kişi ekiyle çekime girmesi gerekir ve hangi çekimi oluşturduğu da aldığı eke göre belirlenir. Özetle, “gerek” kelimesi cümlede yüklem olduğunda gereklilik anlamı “cümle” ögesi yapısıyla ifade ediliyor demektir. Bu tür cümlelerde [-mAll] eki ile çekime girmediği müddetçe yapı fiil kipi bağlamıyla gereklilik kipini oluşturmaz.

2. [gerekise], [gerek ol-], [gerek i-]

Demirtaş’ın “Şarta Bağlı Gereklilik” “*Karşu yatan kara tagum gerekise / Söyle gelsün, Azrâyilün yaylası olsun! (s.119)*” (2008, s. 18); “İhtimal / Tahmin Niteliğinde Gereklilik” “*Eydür: «Akıncıların terkisi bağı, üzengüsü kayışı üzülür, dikmege gerek olur.» dedi. (s.132)*”; (2008, s. 18) ve “İstek Niteliğinde Gereklilik” “*Bizüm elde gerek idüñ ağaç, (s.109)*” (2008, s. 19) yapılarında gereklilik anlamı yine “gerek” kelimesi ile verilmektedir. “Şarta Bağlı Gereklilik” yapısı için örnek verilen “gerekise”nin cümleye artzamanlı bakıldığında “gerekir erse” şeklinde “gerek-” fiilinin üzerine gelmiş ve asıl fiillere şart anlamı yüklemek için kullanılan “-(a/I)rer-” yardımcı fiilinin kaynaşmasıyla ortaya çıktığı görülür. Yani, bu yapıda da gereklilik anlamı cümle yapısıyla elde edilmektedir ve bu yapı da bir fiil çekimi değildir. “İhtimal / Tahmin Niteliğinde Gereklilik” yapısı için örnek verilen “gerek” ve “ol-”un aralarında kelime öbeği bağlamıyla bir anlam bütünlüğü yoktur. Bu yapıda “gerek” isim tabanı olarak kullanılmış; “ol-” fiil tabanı ise yardımcı fiil değil; asıl fiil anlamıyla kullanılmıştır. Bu işlev için verilen örneklerde “ol-” tek başına yüklemidir; gereklilik anlamı ise bugün “gerekli” şeklinde kullanılan ve bağımsız cümle ögesi olan “gerek” kelimesinin kendisiyle cümleye yüklenmiştir. Yani, bu yapıda ise gereklilik anlamı cümleye cümle ögesi yoluyla yüklenmiştir. “İstek Niteliğinde Gereklilik” yapısı için örnek verilen “gerek i-”nin ise “gerekli idin” şeklinde isim tabanı olan “gerek” üzerine gelmiş yüklem fiillik yardımcı fiil (Delice, 2022, s. 462-463) göreviyle kullanılan “ermek” yapısında mı; yoksa, “gerek[ir] idin” şeklinde asıl fiil tabanı olan “gerek” üzerine gelmiş kiplik yardımcı fiil (Delice, 2022, s. 462-463) göreviyle kullanılan “-(a/I)er-” yapısında mı olduğu çok net anlaşılmamaktadır; ancak, hangi yapı olursa olsun gereklilik anlamının cümleye fiil çekimiyle değil; fiil öbeği yapısıyla yüklendiği rahatlıkla söylenebilir. Özetle bu üç yapıda da gereklilik anlamı bulunmasına rağmen gereklilik çekimi mevcut değildir.

3. [-mA + iyelik farz; fiil + -mA + iyelik + şart]

Koraş'ın "II.B.8. *fiil + -ma/-me + iyelik eki + farz; fiil + -ma/-me + iyelik eki + şart, gibi gerek kelimesinin eşanlamlısı sayılabilecek kelimelerle de gereklilik kipi çekimi yapılmaktadır.*" şeklinde ifade ettiği ve "...öğretmenin yaratıcı ve kabiliyetli olması şarttır (Dünden Bugünden, s. 68)." (2005, s. 152) gibi örneklerle açıkladığı yapı da cümleye gereklilik anlamı yüklemektedir; ancak, fiil çekimi yoluyla değil; de, cümle yapısıyla yüklenmektedir; çünkü, üzerine aldığı ek ve yardımcı fiiller ile "farz" ve "şart" kelimeleri doğrudan yüklemi oluşturmaktadır. [-mA] ve iyelik ekleri ise içinde buldukları kelime öbeği yapısıyla bir bütün hâlinde cümle kurmak için yüklemi tamamlayan nesne -mevcut gramer bilgilerine göre özne- ögesinin içinde bulunmaktadır. Belirtili isim tamlaması içinde ilgi ve iyelik ekleri ayrı ayrı kullanılmasına rağmen ikisi birlikte bir gramer işlevi yerine getirmektedir. Bu kullanımıyla "birlikte bir kurucu ek" mahiyetindedir. Belirtili isim tamlaması ise yüklemlik yardımcı fiil ile birlikte isim cümlelerinin yüklemine oluşturabilir; ama, hiçbir zaman bir fiil çekiminin bir parçası olamaz. Yani, bu yapıda da gereklilik anlamı cümleye yüklemi oluşturan "farz" ve "şart" isimleriyle yüklenmektedir. Bu tür bir yükleme de fiil çekimi sayılamaz.

4. [-mA + iyelik gerek]

Demir, gereklilik çekimini "I.a. Basit çekimi: Çekimi, F- mA + iyelik eki + gerek ekler ve kelime grubuyla yapılmaktadır. **Yazmam gerek** "yazmalıyım", **yazman gerek, yazması gerek, yazmamız gerek, yazmaları gerek.** Olumsuzu: **yazmamam gerek, yazmamam gerek değil.**" (2006, s. 14-15) şeklinde ele almıştır. Oruç Aslan da "Bugün okula erken gitmeliyim. cümlesindeki zorunluluğu -mAll ile eş değerde bildiren cümleler aşağıda sıralanmıştır. Bu cümlelerde yüklem git- fiilinden başlayarak alınmalı, cümlenin diğer ögeleri bu birleşik yükleme sorularak bulunmalıdır. Bugün okula erken gitmem gerek. (gerek İsim) İsim cümlesi. Bugün okula erken **gitmem gerekiyor.**(-du, -sa, -muş) (gerek- Fiil) Fiil cümlesi." (2011, s. 1257) şeklinde benzer bir yaklaşım ortaya koymuştur.

Bu yapıda da iyelik eki kullanılmaktadır ve iyelik ekinin işlev yönü geriye dönüktür ve yine işlev yönü geriye dönük olan ilgi eki ile birlikte isim tamlaması oluşturan bir özelliğe sahiptir. Çekimli fiillerden veya yine fiil görevinde kullanılan kiplik yardımcı fiillerle kip anlamı yüklenmiş fiil öbeği yapılarından oluşan fiil cümlelerinin içinde Türkçede asla ilgi ve iyelik ekleri bulunamaz. Bulunması veya bulunabildiğinin söylenmesi Türkçenin tipolojisine aykırı düşer. Şöyle ki, örnek olarak verilen "Bugün okula erken gitmem gerekiyor." (Oruç Aslan, 2011, s. 1257) cümlesinde "git-" fiilini belirtili isim tamlaması şeklinde genişletebilir ve tek

başına yüklem olan “gerekıyor” yerine başka bir yüklem getirilebilmesi mümkündür. Dizisel değiştirilebilirlik ilkesi bağlamıyla bakıldığında bu cümle şöyle de kurgulanabilir: “Belirtili izim tamlamasından nesne -özne-: [*Uyumayı çok seven ve yataktan kalkmayı hiç istemeyen biri olan benim / bugün okula erken gitmem*] yüklem: gerekıyor.

5. [-mA + iyelik icap et- + şekil ve zaman]

Bu yapıyı, Koraş “II.B.7. fiil + -ma/-me + iyelik eki + icap ed- + şekil ve zaman eki ile yapılan çekim, az kullanılan ve örneği en az tespit edilen çekim şeklidir. ... tahsisat **ayrılması icap eder**. (Kültür ve Dil, s. 245).” (2005, s. 151) şeklinde ve Oruç Aslan “Bugün okula erken gitmeliyim. cümlesindeki zorunluluğu -mAll ile eş değerde bildiren cümleler aşağıda sıralanmıştır. Bu cümlelerde yüklem git- fiilinden başlayarak alınmalı, cümlenin diğer öğeleri bu birleşik yükleme sorularak bulunmalıdır. Bugün okula erken **gitmem icap ediyor**. (et- fiilinin emir. istek hariç hemen bütün zaman ve kip/erdeki çekimleriyle kullanılabilir.) Fiil cümlesi.” (2011, s. 1257) şeklinde gereklilik çekimi olarak almışlardır.

Bu yapı da 3. başlıkta izah edildiği üzere isim-fiil ve iyelik eki barındıran kelime, bir isim grubunun üyesidir ve fiil cümlesinin yüklemi içinde asla bulunamaz. Bu yapıdaki cümlelerin çözümünde de “icap et-” fiil öbeği “yüklem” olarak gösterilir ve bu doğrultuda “Bugün okula erken gitmem icap ediyor. (Oruç Aslan, 2011, s. 1257) cümlesi şu şekilde çözümlenir:

Nesne (/özne): [*benim*] / *bugün okula erken gitmem*: Belirtili isim tamlaması, isim, nesne (/özne)

bugün okula erken gitme[m]: İsim-fiil öbeği= yan cümle, isim
YCZT YCDT YCZT YCY

(YCZT: yan cümlelerin zarf tümlecisi; YCDT: yan cümlelerin dolaylı tümlecisi; YCY: yan cümlelerin yüklemi)

Yüklem: *icap / ediyor*: Fiil öbeği, asıl fiil, yüklem (fiil cümlesi)

Sonuç olarak cümleye hâkim olan gereklilik anlamı, fiil çekimiyle verilmiştir. Bu anlam, “et-” yardımcı fiiliyle hem fiilleştirilip hem de yüklemleştirilerek fiil cümlesinin yüklemi yapılmış olan “icap” kelimesinin kavram alanı ile yüklenmiştir. Yani, cümle ögesi yoluyla cümleye yüklenen bir gereklilik anlamı mevcuttur; fiil çekimi olarak asla düşünülemez.

6. [-mA + iyelik lâzım]

Bu yapıyı da Demir, “3.a. Şimdiki ve geniş zaman: Çekimi, F. -mA + iyelik eki + lâzım kalıbıyla yapılmaktadır ve kurallıdır. Geleceğe yönelik bir niyeti ifade ettiği için gelecek zaman anlamı da taşımaktadır: yazmam lâzım “yazmalıyım”, yazman lâzım, yazmamız lâzım, yazmaları lâzım. Olumsuzu: yazmamam lâzım “yazmamalıyım”.” (2006, s. 17) şeklinde ve Oruç Aslan “Bugün okula erken gitmeliyim. cümlesindeki zorunluluğu -mAll ile eş değerde bildiren cümleler aşağıda sıralanmıştır. Bu cümlelerde yüklem git- fiilinden başlayarak alınmalı, cümlenin diğer öğeleri bu birleşik yükleme sorularak bulunmalıdır. Bugün okula erken **gitmem lazım**. (lazım İsim) İsim cümlesi.” (2011, s. 1257) şeklinde gereklilik çekimi olarak almışlardır.

Bu yapıda da gereklilik anlamı cümleye fiil çekimi ile yüklenmemektedir. 5. başlıkta yapılan açıklamalar bu başlık için de geçerlidir.

7. [-mA + iyelik lüzumlu]

Bu yapıyı, Demir “7.a. Şimdiki ve geniş zaman: Fiillere, F. -mA + iyelik eki + lüzumlu kalıbından oluşan bir dil birliği getirilerek yapılmaktadır: yazmam lüzumlu “yazmalıyım”, yazman lüzumlu, yazmamız lüzumlu, yazmaları lüzumlu. Olumsuzu: yazmamam lüzumlu değil yazmamam lüzumlu.” (2005, s. 20) şeklinde gereklilik çekimi olarak almıştır.

Bu yapıda, eksiltilmiş ek-fiil ile yükleme dönüştürülmüş olan ve tek başına isim cümlesinin yüklemine oluşturan “lüzumlu” yüklemi ile cümleye yüklenmiş bir gereklilik anlamı mevcuttur. Bu yapı da fiil çekimi olarak asla değerlendirilemez.

8. [-mA + iyelik şart]

Bu yapıyı da Demir, “8.a. Şimdiki ve geniş zaman: Fiil kök veya gövdelerine -mA + iyelik eki + şart ek ve kelimelerinden meydana gelen dil birliğinin gelmesiyle mana kazanmaktadır. Kurallı çekimlerdendir: yazmam şart “yazmalıyım”, yazman şart, yazmamız şart, yazmaları şart. Olumsuzu: yazmamam şart, yazmam şart değil.” (2006, s. 20) şeklinde ve Oruç Aslan “Bugün okula erken gitmeliyim. cümlesindeki zorunluluğu -mAll ile eş değerde bildiren cümleler aşağıda sıralanmıştır. Bu cümlelerde yüklem git- fiilinden başlayarak alınmalı, cümlenin diğer öğeleri bu birleşik yükleme sorularak bulunmalıdır. Bugün okula **gitmem şart**. (şart isim) İsim cümlesi.” (2011, s. 1257) şeklinde gereklilik çekimi olarak almışlardır.

Bu yapıda da gereklilik anlamı cümleye fiil çekimi ile yüklenmemektedir. 5. başlıkta yapılan açıklamalar bu başlık için de geçerlidir. Gereklilik anlamı cümle- nin yüklemi olan “şart” kelimesi ile yüklenmiştir.

9. [-mA + şahıs gerek]

Bu yapıyı, Koraş, “II.B.1. Gerek Kelimesi Yardımıyla Yapılan Şahıslara Bağ- lı Çekim Bu çekimde yardımcı fiil gibi kullanılan gerek kelimesi kendisinden sonra şekil ve zaman eklerinden birini alarak aldığı şekil ve zaman ekiyle ilgili zamanda gerekliliği ifade edebilmektedir. Gerek kelimesinden sonra gelen zamanın hikâye, ri- vayet ve şartlı birleşik çekimleri de mümkün olmaktadır. II.B.1.a. Öğrenilen Geçmiş Zaman ...gitmem gerekmiş (<gerek imiş) (metin dışı örnek)” (2005, s. 144) şeklinde gereklilik çekimi olarak almıştır.

Bu yapıda, eksiltilmiş geniş zaman kip eki ile yükleme dönüştürülmüş olan ve tek başına fiil cümlesinin yüklemine oluşturan “gerek” yüklemi ile cümleye yük- lenmiş bir gereklilik anlamı mevcuttur. Bu yapı da fiil çekimi olarak asla değeri- lenemez.

10. [-mA + şahıs icap et- + zaman eki]

Bu yapıyı, Demir, “5.a. Geniş zaman: Çekimi, F. -mA + şahıs eki + icap eder kalıbıyla yapılmaktadır: yazmam icap eder “yazmalıyım”, yazman icap eder, yaz- mamız icap eder, yazmaları icap eder. Olumsuzu: yazmamam icap eder, yazmam icap etmez.” (2006, s. 18) şeklinde gereklilik çekimi olarak almıştır.

Bu yapıda, cümleye yüklenen gereklilik anlamı, tek başına fiil cümlesinin yüklemine oluşturan ve fiil öbeğinden oluşan “icap etmek” yüklemiyle sağlanmıştır. Bu yapı da fiil çekimi olarak asla değerlendirilemez.

11. [-mA + şahıs lâzım gel- zaman eki]

Bu yapıyı, Demir, “6.a. Şimdiki ve geniş zaman: Kurallı bir biçimde fiiller, F. -mA + şahıs eki + lâzım gel- + zaman eki (-mektedir) dil birliklerini yanına alarak bu işlevi sağlarlar: yazmam lâzım gelmektedir “yazmalıyım”, yazman lâzım gelmek- tedir, yazmamız lâzım gelmektedir, yazmaları lâzım gelmektedir. Olumsuzu: yaz- mamam lâzım gelmektedir, yazmam lâzım gelmemektedir.” (2006, s. 19) şeklinde gereklilik çekimi olarak almıştır.

Bu yapıda, cümleye yüklenen gereklilik anlamı, tek başına fiil cümlesinin yüklemine oluşturan ve mecaz anlamlı asıl fiillerle kurulan fiil öbeğinden oluşan

“lazım gelmek” yüklemi ile sağlanmıştır. Bu yapı da fiil çekimi olarak asla değerlendirilemez.

12. [-mA + şahıs lâzım]

Bu yapıyı, Koraş, “II.B.2. *Lâzım Kelimesi Yardımıyla Yapılan Şahıslara Bağlı Çekim Lâzım kelimesi yardımıyla yapılan çekimin öğrenilen, görülen, geniş zaman ve şart çekimleri vardır. Bunların hikâye, rivayet ve şartlı birleşik çekimleri olabiliyor gözüğe de yalnızca şartlı birleşik çekimleri nadiren kullanılmaktadır. Taradığımız metinlerde de bunların örneğine rastlayamadık. II.B.2.a. Öğrenilen Geçmiş Zaman ...gelmem lâzımmış <gerek imiş> (metin dışı örnek)*” (2005, s. 147) şeklinde gereklilik çekimi olarak almıştır.

Bu yapıda da gereklilik anlamı cümleye fiil çekimi ile değil; tek başına cümlelenin yüklemi olan “lâzım” kelimesi ile yüklenmiştir. Burada da bu yapı bir fiil çekimine işaret etmez.

13. [-mAğA mecbur]

Bu yapıyı, Oruç Aslan, “*Bugün okula erken gitmeliyim. cümlesindeki zorunluluğu -mAll ile eş değerde bildiren cümleler aşağıda sıralanmıştır. Bu cümlelerde yüklem git- fiilinden başlayarak alınmalı, cümlelerin diğer öğeleri bu birleşik yükleme sorularak bulunmalıdır. Bugün okula gitmeğe mecburum. (mecbur isim) İsim cümlesi.*” (2011, s. 1257) şeklinde gereklilik çekimi olarak almıştır.

Bu yapıda da gereklilik anlamı cümleye fiil çekimi ile değil; tek başına cümlelenin yüklemi olan “mecbur” kelimesi ile yüklenmiştir.

14. [-mAk gerek + şekil ve zaman]

Bu yapıyı, Koraş, “II.A.1.a. *Öğrenilen Geçmiş Zamanda Gereklilik ...gelmek gerekmiş (<gerek imiş>)*” (2005, s. 141) şeklinde gereklilik çekimi olarak almıştır.

Bu yapıda, eksiltilmiş geniş zaman kip eki ile yükleme dönüştürülmüş olan ve tek başına fiil cümlesinin yüklemine oluşturan “gerek” yüklemi ile cümleye yüklenmiş bir gereklilik anlamı mevcuttur. Fiilimsi ekleri, fiil cümlelerinin yüklemine oluşturan yapı içinde bulunamayacağı için bu yapı da fiil çekimi olarak asla değerlendirilemez.

15. [-mAk gerek]

Demir, “9. -mAk + gerek Sadece teklik üçüncü şahıslarda kullanılır: yazmak gerek/gerekir “yazmalı, yazılmalı”, okumak gerek/gerekir “okumalı, okunmalı”, görmek gerek/gerekir “görmeli, görünmeli” (2006, s. 20-21) şeklinde; Demirtaş, “Bu tür cümlelerin bir kısmı, şahıssız genel kullanımlardır. Bu cümleler, gereklilik kipinin üçüncü teklik kişi kullanımındaki öznesiz genel kullanımı karşılamaktadır (Korkmaz, s. 1973, 170- 171), (Özmen, s. 2003,182-183). Dede Korkut hikâyelerinde bu duruma örnek teşkil eden cümleler şunlardır: - Kız eydür: “Çün böyle oldu, hemân emdi ilerü **turmak gerek**, beg oğlu” dedi. (s. 73)” (2008, s. 16) şeklinde bu yapıyı, gereklilik çekimi olarak almışlardır.

Bu yapıda, eksiltilmiş geniş zaman kip eki ile yükleme dönüştürülmüş olan ve tek başına fiil cümlesinin yüklemine oluşturan “gerek” yüklemi ile cümleye yüklenmiş bir gereklilik anlamı mevcuttur. Fiilimsi ekleri fiil cümlelerinin yüklemine oluşturan yapı içinde bulunamayacağı için bu yapı da bir fiil çekimi olarak asla değerlendirilemez.

16. [-mAk lâzım + şekil ve zaman]

Bu yapıyı, Koraş, “II.A.2.c. Geniş Zaman Zamanda Yapılan Çekim Bunu görebilmek için o beyitlere bir minyatür gibi bakmak lâzımdır (Kültür ve Dil, s. 15).” (2005, s. 143) şeklinde gereklilik çekimi olarak almıştır.

Bu yapıda da gereklilik anlamı cümleye fiil çekimi ile değil; tek başına cümlemin yüklemi olan ve [-Dir] ek-fiiliyle isim cümlesinin yüklemi olmuş olan “lâzım” kelimesi ile yüklenmiştir. Burada da bu yapı bir fiil çekimine işaret etmez.

17. [-mAk mecburiyetinde + (i-) şahıs]

Bu yapıyı, Koraş, “II.B.4. fiil + -mak/-mek mecburiyetinde + (i-)şahıs eki ile Yapılan Gereklilik Çekimi ...kimse mülk edinmek veya evlenmek mecburiyetinde değildir (Dünden Bugünden, s. 78).” (2005, s. 150) şeklinde gereklilik çekimi olarak almıştır.

Bu yapıda da gereklilik anlamı cümleye fiil çekimi ile değil; yüklemlik yardımcı fiillerden (i-, dur-, ol-) biri ile yüklenmiş olan belirtisiz isim tamlaması ile yüklenmiştir. Yüklemlik yardımcı fiiller sadece isimleri yüklemleştirmez; aynı zamanda, isim görevinde kullanılan kelime öbeklerini de yüklemleştirir. Burada da bu yapı bir fiil çekimine işaret etmez.

18. [-mAk mecburiyetinde kal- + şekil ve zaman + şahıs]

Bu yapıyı, Koraş, “II.B.6. fiil + -mak/-mek + mecburiyetinde kal- + şekil ve zaman eki + şahıs eki şeklinde çekimlenen gereklilik şeklinin yine haber kipleriyle ve tasarlama kiplerinden şartla çekimleri mevcuttur; bunların da hikâye, rivayet ve şartlı birleşik çekimleri vardır. Metinlerden tespit edebildiğimiz örnekler mahdut olduğu için ayrı ayrı başlıklarda vermeyi uygun görmüyorum. Tespit edilen örnekler: ... donanmanın ateşinden geri **çekilmek mecburiyetinde kaldık** (Çanak kale Mahşeri, s.214).” (2005, s. 151) şeklinde gereklilik çekimi olarak almıştır.

Bu yapıda da gereklilik anlamı cümleye fiil çekimi ile değil; tek başına cümlenin yüklemi olan ve mecaz anlam içeren “kalmak” fiilinin yüklem yapısı ile yüklenmiştir. Burada da bu yapı bir fiil çekimine işaret etmez.

19. [-mAk zorunda + (i-) + şekil ve zaman + şahıs]

Bu yapıyı, Koraş, “II.B.3. fiil + -mak/-mek zorunda + (i-) + şekil ve zaman eki + şahıs eki ile yapılan gereklilik çekimi: II.B.3.a. Öğrenilen Geçmiş Zaman gelmek zorundaymışım (<zorunda imişim) (metin dışı örnek)” (2005, s. 148-149) şeklinde gereklilik çekimi olarak almıştır.

Bu yapıda da 17. başlık ile benzer bir durum söz konusudur. Burada da bu yapı bir fiil çekimine işaret etmez.

20. [-mAk zorunda + şahıs]

Demir “4.a. Şimdiki ve geniş zaman çekimi: Çekimi, F- mAk + zorunda + şahıs eki kalıbıyla yapılmaktadır. Gelecek zaman ifadesi de bulunmaktadır: **Yazmak zorundayım** “yazmalıyım”, **yazmak zorundasın**, **yazmak zorunda**, **yazmak zorundayız**, **yazmak zorundasınız**, **yazmak zorundalar**. Olumsuzu: **yazmamak zorundayım** ve **yazmak zorunda değilim** olarak karşımıza çıkmaktadır.” (2006, s. 17) şeklinde ve Oruç Aslan “Bugün okula erken gitmeliyim. cümlesindeki zorunluluğu -mAll ile eş değerde bildiren cümleler aşağıda sıralanmıştır. Bu cümlelerde yüklem git- fiilinden başlayarak alınmalı, cümlenin diğer öğeleri bu birleşik yüklemle sorularak bulunmalıdır. Bugün okula erken gitmem gerek. (gerek İsim) İsim cümlesi. Bugün okula erken **gitmek zorundayım**. (zorundayım İsim) İsim cümlesi.” (2011, s. 1257) şeklinde bu yapıyı gereklilik çekimi olarak almışlardır.

Bu yapıda da gereklilik anlamı cümleye fiil çekimi ile değil; yüklemlik yardımcı fiil ile (i-, dur-, ol-) yüklenmiş olan belirtisiz isim tamlaması ile yüklenmiştir. Bu yapı, burada da bir fiil çekimine işaret etmez.

21. [-mAk zorunda kal- + şekil ve zaman + şahıs]

Bu yapıyı, Koraş, “II.B.5. Fiil + -mak/-mek zorunda kal- + şekil ve zaman eki + şahıs eki II.B.5.a. Öğrenilen Geçmiş Zaman ...hukuk meselesini kısa yoldan çözmek zorunda kalmışlardır. (İslâmın Bugünkü Meseleleri, s. 89).” (2005, s. 150) şeklinde gereklilik çekimi olarak almıştır.

Bu yapıda da 18. başlık ile benzer bir durum söz konusudur; bir fiil çekimine işaret etmez.

22. [-sA + [şahıs] gerek]

Bu yapıyı, Koraş “Gerek ve lâzım kelimelerinin yardımıyla yapılan bir üçüncü çekim daha vardır. Bu çekim Türkçenin tarihi devirlerinde Çağatay Türkçesi, Eski Anadolu Türkçesi ve bazı Türk lehçelerinde olduğu gibi şart ekiyle çekimlenmiş şart çekimi + gerek kelimesi ile yapılır. Kullanım sıklığı seyrek olmasına rağmen kullanılıyor olması önemlidir. Taradığımız eserlerde örneğini tespit edemediğimiz kullanım için örnek: gelsem gerek, gelsen gerek, gelse gerek, gelsek gerek, gelseniz gerek” (2005, s. 152) şeklinde;

Demir “2.a. Basit çekim: Çekimi, F. -sA (şart eki) + şahıs eki + gerek ek ve kelimesiyle yapılmaktadır. Gelecek zaman ifadesi de taşımaktadır: yazsam gerek “yazmalıyım”, yazsan gerek, yazsa gerek, yazsak gerek, yazsanız gerek, yazsalar gerek. Olumsuzu: yazmasam gerek biçimindedir.” (2006, s. 17) şeklinde; Demirtaş “Muharrem Ergin, “Dede Korkut Kitabı”nda “-sA gerek”li yapıları da diğer gereklilik örnekleriyle birlikte “gereklik şekli” başlığı altında, gereklilik örnekleri içerisinde gösterir (Ergin, s. 1997b, 465). Dede Korkut hikâyelerinde “-sA” şart eki ve “gerek” kelimesi ile “-sA gerek” şeklinde bir yapı ile kurulan cümlelerin hepsi de, gereklilik ifadesiyle birlikte bir “gelecek zaman” ifadesi taşımaktadır: - Şu kaçan haber verse gerek? (s.55)” (2008, s. 17) şeklinde gereklilik çekimi olarak almışlardır.

Bu yapı, fiil cümlesinin yüklemine oluşturan fiillere öncül kiplik ekli yardımcı fiillerle kip anlamı yükleyen bir yapıdır. [-sA] eki “kuvvetli istek” bildirdiğinde “Keşke, derslerine de bu kadar çalışsa!” örnek cümlesinde olduğu gibi tek başına fiili çekimler. Yine [-sA] eki “şart” anlamı bildirdiğinde “Derslerine çok çalışırsa başarır / Derslerine çok çalışırsan başarısın.” örnek cümlelerinde olduğu gibi tek başına fiili çekimleyemediği için eklendiği fiili zarfa dönüştüren şart-fiil eki olarak kullanılır. Yine, Türkçede daha çok kip ve fiilimsi ekleri olarak kullanılan ekler, asıl fiillere bağlı olarak ama bağlandıkları asıl fiillerden önce gelerek de kullanılabilir. Bu üçüncü işlev, kendilerinden sonra gelen asıl fiilleri onlara herhangi bir kip anlamı yüklemek için kullanılma işlevidir. Bu eklerin kip eki veya fiilimsi eki olarak

adlandırılması doğru değildir; çünkü kip eki dendiğinde fiili çekimlememekte; fiilimsi eki dendiğinde de fiilleri isim, sıfat, zarf veya zamire dönüştürmemektedir. Bu işlevde kullanılan ekler öncül kiplik ekleridir. Yani [-sA (kişi) gerek], asıl fiillere değişik kip anlamları yükleyen [-iver-], [-tı dur-], [-Ip dur-], [-AcAk gibi ol-] yardımcı fiilleriyle aynı kategoride bir kiplik yardımcı fiildir. [-sA] eki, her üç işlevde de üzerine kişi ekleri alabilmektedir. Yani, bu yapı, cümleye fiil öbeği yoluyla gereklilik anlamı yükleyen bir yapıdır; ama, bir fiil çekimi değildir. Türkçede fiili yardımcı fiiller değil; sadece ekler çekimlemektedir.

Sonuç

Türkiye Türkçesinde “gereklilik çekimi” sadece [-mAlI] eki ile yapılmaktadır. Başka yapılar yoluyla cümleye yüklenen gereklilik anlamlarını fiil çekimi saymak, Türk dili gramerinin tipolojisine uymaz.

[-mAlI] ekinin öncesinde kullanılan [-mIş ol-], [-r ol-], [-AcAk ol-] gibi yardımcı fiiller, asıl fiile gereklilik kipinin dışında başka kip anlamları yüklemeye yarar. Bunları gereklilik bağlamıyla düşünmek de doğru olmaz.

Asıl fiile çekimleme koşulu olmaksızın -yani, çekimsiz fiillere- gereklilik kip anlamı yüklemek için bütün fiiller için geçerli olduğu gibi [asıl fiil / (öncül kiplik eki + asıl fiil = yardımcı fiil)] yapısındaki fiil öbeği bağlamıyla [-sA gerek] yardımcı fiili kullanılarak yüklenmektedir.

Asıl fiilin gereklilik çekimi ve asıl fiile öncül kiplik ekli bir yardımcı fiil yoluyla gereklilik kip anlamı yüklemenin dışında gereklilik ifade edebilen cümleler vardır. Bunlar, başta “gerek” kelimesi olmak üzere “gereklilik” anlamı ifade eden kelimelerin cümle içinde değişik yapılarda kullanımlarıyla -yani, cümle veya cümle ögesi yapısıyla- yüklenmektedir.

Gereklilik çekimi üzerine yapılan çalışmalardan cümleye gereklilik anlamı yüklemek ile asıl fiile gereklilik anlamı yüklemenin birbirine karıştırıldığı anlaşılmaktadır.

Gerek kelimesinin hem isim hem fiil tabanı olarak kullanılması ve yakın anlamlı pek çok kelimeyle yer değiştirebiliyor olması da bu karışıklığın oluşumunda önemli rol oynamıştır.

Bu çalışma, Türkçenin fiil çekimi hususunun sorunlu alanlarından biri olan gereklilik çekimine katkı sunmayı ve Türkçede asıl fiil çekimi ve asıl fiillere kip anlamı yükleme özelliklerinin daha anlaşılır bir zemine oturması gerektiğinin bu çalışmayla daha net bir şekilde anlaşılır hâle gelmiş olması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- Ali, S. (2016). *Markopaşa Yazıları ve Ötekiler Bütün Yapıtları Yazılar*. Sönmez, S. (Ed.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 13. Baskı.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Yayınları.
- Bulak, Ş. (2017). Türkçede Gereklilik İfadesinin Kip Hüviyeti Kazanmadan Önceki Gelişim Süreci. *EKEV Akademi Dergisi*, 0 (72) , 337-355.
- Delice H. İ. (2022). Ek-fiil ve Yardımcı Fiil Farklı Kategori Oluşturabilir mi?, “Prof. Dr. Kerime Üstünova Armağanı”, Dr. Öğr. Üyesi Hasene Aydın, Öğr. Gör. Dr. İbrahim Karahancı, Editör, İstanbul: *Efeakademi Yayınları*, ss.455-464.
- Demir, N. (2006). Türkçede Gereklilik Kipleri ve İşlevdeşleri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 51 (20031), 11-22 .
- Demirtaş, A. (2008). Dede Korkut Hikâyelerinde Gerek Kelimesi. *Turkish Studies. International Periodical For the Languages, Literature, and History of Turkish or Turkic*, Volume 31 Winter.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. Elöve, A. U. (Çev.), İstanbul: Maarif Matbaası.
- Dilaçar, A. (1968). *Dil, Diller ve Dilcilik*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Kamacı Gencer, D. (2022). Toplum Dilbilimsel Kategoriler Olarak Türkçede Gereklilik ve Zorunluluk. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (9) , 796-806 .
- Koraş, H. (2005). Türkiye Türkçesinde Gereklilik. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, TÜBAR-XVII, Bahar, 135-154.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. 3. Baskı, Ankara: TDK Yayınları.
- Mairambek Kyzy, L. (2022). Rus Türkologlarına Göre Güneybatı (Oğuz) Türk Lehçelerinde Tasarlama Kipleri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD)* . 6 (2), 429-445.
- Oktay, A. (2014). -mAli Ekinin Morfosentaksı Bilgisayar Derlem Bazlı Araştırma. *Hikmet*, XII, Sayı 24, 2.
- Oruç Aslan, B. (2011). “Türkçede Gereklilik Kipi”. *ICANAS 38 (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*, 1245-1261.
- Özmen, M. (2003). *Gerek, Gerekmek ve Gereklilik Çekimi*. Mustafa Canpolat Armağanı. Ata, A., Ölmez, M. Ankara.
- Vardar, B. (1998). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: ABC Yayınları.

EŞİTLİK Mİ AŞIRILIK MI? GİBİ VE KADAR EDATLARININ DERECE YÜKSELTMEDEKİ ROLÜ ÜZERİNE¹

Doç. Dr. Aslıhan DİNÇER, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-2055-1809

Türkçede sıfatların derecelendirilmesi *eşitlik*, *üstünlük*, *aşırılık* ve *en üstünlük* olmak üzere dört alt türde ele alınır. Bunlardan *eşitlik* derecesi, en az iki öge arasındaki nitelik veya niceliğin eşit ölçüde olduğunu göstermek üzere başvurulan karşılaştırma yolunu bildirir. Ancak karşılaştırma ögeleri, her zaman birbiriyle tamamen örtüşmek zorunda değildir. İki öge bazı açılardan, yani kısmî kimlikte de örtüşüyorsa eşitlikten söz edilebilir. Örneğin iki kişinin boyca eşit olduğuna yapılan bir atıf, tamamen aynı ölçüye gönderme yapmayabilir. Çünkü o sınırın çevresinde olmak da eşitlik bildirebilir. Buna göre söz gelimi taraflardan birinin 175, diğerinin 180 cm. olması, ikisi arasında bir eşitlik olduğunu var saymaya engel olmaz.²

Gibi ve *kadar* edatları, Türkçede eşitlik derecesini kurmanın en yaygın belirleyicileri arasında bulunur ve *gibi* edatı daha çok benzerlik, *kadar* edatı ise ölçü/miktar³ temelli karşılaştırmalar oluşturur. Örneğin,

1a. Şu ev de bu ev kadar küçük.

1b. Benim kardeşim de senin gibi iyi bir yüzücü.

Bu iki karşılaştırma, gerçek dünya bilgisine dayalı iki olası karşılaştırmaya atıf yapmaktadır. 1a' da iki evin küçüklüğü, 1b' de ise iki kişinin yüzücülük becerisi, eşitlik derecesinde birbiriyle ilişkilendirilmiştir.

-
- 1 Bu yazı, *I. Uluslararası Türk Kültürü Sempozyumunda* sunulan; ancak yayımlanmamış olan sözlü bildiriden genişletilmiştir.
 - 2 Örneğin *Sen de kardeşin kadar uzunsun* diyen bir kişi, ikisinin boyunu bir ölçü aletiyle ölçmeden veya bu konuda bir ön bilgiye sahip olmadan, yaklaşık olarak aynı uzunluğu gördüğü için de bu cümleyi kurabilir.
 - 3 *Kadar*'ın nicelikçe karşılaştırmalar yaptığına dair bir hükme varmak için doğalarında ölçü bulunan *büyük*, *küçük*, *iri*, *ufak*, *dar*, *geniş* gibi BOYUT sıfatlarının veya *az*, *çok* ile bunların yakın anlamlılarından oluşan MİKTAR sıfatlarının eşdizim profillerine bakmak bir ölçüde fikir verebilir. Örneğin *küçük* sıfatına bu açıdan bakıldığında daha çok *kadar* edatıyla eşdizim oluşturduğu görülmektedir: *avuç içi kadar*, *bacak kadar*, *bit kadar*, *el kadar*, *kaşık kadar*, *mercimek kadar*, *parmak kadar*, *tırnak kadar*, *yüksük kadar*, *zerre kadar* (bk. TS).

Ancak metaforik ve benzetmeli karşılaştırmalar söz konusu olduğunda durum her zaman bu kadar açık değildir; çünkü bunların gerçek karşılaştırmalardan farklı bir doğası vardır. Yorumlanmaları, bir tür gizli kavrama yeteneği gerektirir. Bu nedenle de bunlar gerçek karşılaştırmalardan farklı olarak derece değiştirmede dolaylı davranırlar. Örneğin,

2a. *Bakışların güneş kadar sıcak.*

2b. *Annemi ikna etmek, tereyağından kıl çeker gibi kolay oldu.*

Bu iki cümle, öncekiler gibi iki açık karşılaştırma örneği sunmamaktadır. Çünkü eşitlik formunda kurulmuş olmalarına rağmen bu cümlelerin ikisi de gerçekte eşitliğe değil, aşırılık derecesine işaret etmektedir. 2a'da bakışın sıcaklığı, güneşin sıcaklık derecesine yaklaştırılmakta; böylece güneşin yüksek sıcaklığı bakışa uyarlanarak çıkarımsal ve örtük bir yolla bakışın da çok sıcak olduğu ima edilmektedir. Oysa gerçekte bakışın güneş kadar sıcak olması mümkün değildir.

Aynı şekilde 2b'de de anneyi ikna etme işinin kolaylık derecesi, "tereyağından kıl çekmek" biçiminde kurgulanan zahmetsiz, basit, hızlı bir eylemin derecesi ile özdeşleştirilmekte ve böylece "çok kolay", "aşırı kolay" demek yerine derecelendirme, "tereyağından kıl çeker gibi" benzetmesi ile yapılmaktadır. Ancak gerçekte anneyi ikna etme işinin de tereyağından kıl çekme işiyle örtüşen hiçbir tarafı yoktur.

Her iki cümlede de esas olan ortak yön, karşılaştırma parametresinde aşağıda olan iki ögenin, buldukları noktadan çok daha uç derecelere yükseltilmesidir. Bu durum da eşitlikle çelişen bir durumdur. Çünkü eşitlik derecesinde herhangi iki öge, bir karşılaştırma parametresinin eş ya da göreceli olarak eş sayılabilecek iki noktasında konumlanır. Yani bu tür derecelendirmelerde karşılaştırmaya konu olan A kutbu ile B kutbu, üzerinde yer aldıkları anlamsal boyutun denk noktalarını işgal ederler. Bu açıdan ilgili cümlelere tekrar bakılırsa 2a'daki parametrenin "sıcaklık" olduğu ve "bakışlar"daki sıcaklık derecesinin "güneş"tekine yaklaştırıldığı veya onun derecesine benzetildiği görülmektedir. Ancak "güneş" kutbu, gerçek anlamda sıcaklık ölçeğinde aşırı bir noktayı temsil ederken "bakış"ın gerçek anlamda bir ısıya bile yoktur ve zaten tek başına bu gerçek durum ilgisinden hareketle de iki kutbun birbirine eşit olmadığını söylemek mümkündür. 2b cümlesindeki karşılaştırma parametresini ise "kolaylık" oluşturmakta ve burada da "anneyi ikna etme" eyleminin kolaylığı, "tereyağından kıl çekme" eyleminin kolaylık derecesine yaklaştırılmaktadır. Ancak ölçüşen bu işler içinden "tereyağından kıl çekmek", kültürel bir arka plana da bağlı olarak kolaylıkta uç bir noktaya gönderme yapmaktadır ve konuşur, burada da esasen bir şeyi içsel anlamında aşırılık bulunan başka bir şeyin derecesi ile eşitlememektedir. Çünkü benzetileni temsil eden bu kutbun da derece ölçeğindeki yeri uçta bir noktadır ve aslında yapılan şey, derecesi

aşağıda olan veya somut olarak hiç derecesi bulunmayan bir kutbu bu uç noktaya yükseltmektir. Yani zayıfın derecesini güçlüye yaklaştırmaktır. Dolayısıyla bu cümlelerin her ikisi de göründüklerinin aksine eşitlik değil, aşırılık bildirmektedir. Bu da temel olarak anlamı yoğunlaştırma isteğinden veya abartma eğiliminden kaynaklanmaktadır.

Konunun bu yönü göz ardı edildiği için ilgili yayınlarda da gerçek durumu ortaya koyan tanıkların sunulmadığı; yalnızca söz dizimsel kuruluşlara bakılarak örtük anlamların dikkatten kaçırıldığı; dolayısıyla da benzetmeli yapıların veya gerçek dışı karşılaştırmaların farklı bir bakış açısıyla değerlendirilmediği görülmektedir. Örneğin Korkmaz'ın (2009, s. 371) "eşitlik derecesi" bahsinde verdiği *ateş gibi sıcak, balık gibi kaypak, buz gibi soğuk, odun gibi kaba, taş gibi sert, çocuklar gibi şen, pırlanta gibi pırlıtlı; kuş kadar hafif, cinayet kadar kırmızı, ateş kadar yakıcı* tanıklarıyla sıfat unsurları düşürülmüş olan *Sure-i Fetih gibi, dev gibi, saray gibi, nar gibi*⁴ tanıkları, konuyu destekleyen veriler değildir. Çünkü sıfat unsurunu derecelendiren *gibi* veya *kadar* edatlı bu öbeklerin tamamı, kısaca *çok* zarfının yerine kullanılan, yani "çok sıcak", "çok kaypak", "çok soğuk", "çok kaba", "çok sert" vs. anlamına karşılık gelen, dolayısıyla da eşitlik değil; aşırılık bildirmek için başvurulan ve olası seçenekleri neredeyse sınırsız olan benzetmelerdir.

Banguoğlu (1974, s. 346) da eşitlik derecesinde *kadar* edatının miktar, *gibi* edatının nitelikçe karşılaştırmalar yaptığını belirttikten sonra konuyu açıklamak için *Yurdumuz cennet kadar güzeldir* ve *Yurdumuz cennet gibi güzeldir* örneklerini tanık göstermektedir. Ancak birisi *cennet* miktarınca, diğeri *cennet* niteliğince güzellik ölçüsü bildirmesine rağmen bu kuruluşların her ikisi de gerçekte eşitlik değil, aşırılık bildirmektedir. Zira her iki bağlamda da kastedilen anlam "çok güzel" derecesidir.

Gencan (1979, s. 429) da Banguoğlu'nun kullandığı bu örneği aynıyla kullanmakta ve buna *melek kadar uslu, Türk kadar güçlü, tüy kadar hafif* örneklerini de

4 Sıfatların derecelendirilmesi bahsinde yer almasına rağmen bu dört örnek, bir sıfatın derecesini değiştirecek bağlamlarda değil, bir ismin önünde kullanılmıştır: *Sure-i Fetih gibi kadın, dev gibi bir ordu, saray gibi bir konak, nar gibi mangal*. Bu tür tanıklar, derecelendirilen sözcük türünün isim olduğu yanılıgına neden olmaktadır. Bu nedenle de ilgili örneklerin aslında *Sure-i Fetih gibi (güzel) kadın, dev gibi (büyük/kalabalık) bir ordu, saray gibi (büyük/ ihtişamlı/güzel) bir konak, nar gibi (sıcak) mangal* biçiminden kısaltıldıkları veya eksildiklerini vurgulamak gerekir. Zira isimlerin gerçekte derecelenip derecelenemedikleri de ilgili literatürde çok tartışılmaktadır. Örneğin konuyla ilgili önemli birçok çalışması bulunan Méndez-Naya (2008) tipik olarak ancak sıfatların, zarfların ve fiillerin dereceleniminin değiştirilebileceğine vurgu yapmaktadır. Doetjes (2008), tersine görüşler de belirtmekle beraber söz gelimi *çok fazla çorba* ifadesine bakılarak bunun "yüksek derecede çorba" anlamında yorumlanamayacağını, yalnızca miktara bir gönderme olduğunu hatırlatmaktadır.

eklemektedir. Ancak bunlar da sırasıyla “çok uslu”, “çok güçlü”, “çok hafif” anlamlarına gelen kuruluşlardır.

Ediskun (1999, s. 281) ise konuyu “eşitlik zarfları” alt başlığında ele alarak eşitlik bildirmeyen *minare kadar uzun (kavak), sirke gibi ekşi (erik), Türk gibi kuvvetli (pehlivan), fil gibi iri* örneklerini vermektedir. Bu veriler de gerçekte *çok uzun kavak, çok ekşi erik, çok kuvvetli pehlivan, çok iri* demenin alternatif yolları arasında bulunmaktadır.

Benzer örneklere başka çalışmalarda da sıklıkla rastlanmaktadır; ancak burada bunların sayısını artırmanın ayrı bir önemi yoktur. Daha önce de ifade edildiği gibi bu tür yapıların ortak noktalarından birisi, kendisine benzetilen unsurun (veya kaynak alanın), ilgili derece ölçeğinin uç noktasında yerleşik olmasıdır. İkinci bir ortak nokta ise bunların anlamsal ögeler olmakla birlikte esasında işlevsel birer öge görevi görmeleri, yani gramatikal bir rol üstlenmeleridir. Sözü edilen bu işlev ya da gramatikal rol, kurulan benzetmelerin derece zarfı olarak hareket etmeleridir. Örneğin *sıcak* sıfatı basitçe *çok, pek, aşırı, fazla(sıyla), büyük ölçüde, inanılmaz, korkunç*⁵ sözcükleri ile de *hamam gibi, fırın gibi, cehennem gibi, ateş gibi* benzetmeleriyle de aşırılık derecesine getirilebilir. Hatta bu, *gibi* ve *kadar* edatlarından vazgeçilerek de yapılabilir. Örneğin aşağıdaki kullanımların her ikisi de sıcaklık ölçeğinde aşırılık bildirmek üzere seçilebilir:

3a. İçerisi hamam gibi.

3b. İçerisi hamam.

Bu iki cümle arasındaki temel fark, birinin iddiasının diğerinden daha güçlü olmasıdır. Çünkü 3a’daki *gibi* edatı, benzerlik vurgusunu ortadan kaldırmazken 3b cümlesi, birebir örtüşme görünümü taşımaktadır. Yani *gibi* edatının varlığı her açıdan değil, bazı açılardan benzerlik ya da yaklaşıklık anlamına gelirken *gibi* kullanılmadığında benzeyen (*içeri*) ile benzetilen (*hamam*) konumunun üyeleri, bütün özellikleriyle özdeş sayılmaktadır. Zaten metaforların yaptığı şey de tam olarak bir şeyin başka bir şeyin “yerine geçme”sidir. Ancak söz konusu özdeşlik veya diğerinin yerine geçme, bu ve benzeri bağlamlarda yine de eşitlik derecesine karşılık gelmez. Çünkü bu kullanımların her ikisi de anlamı yoğunlaştırma işlevi taşımaktadır; dolayısıyla her ikisi de kendi anlamlarıyla değil, gramatikal anlamlarıyla hareket etmektedir. Bu nedenle içerisinin *hamam gibi* olduğunu söylemek de *hamam* olduğunu söylemek de çok sıcak olduğu sonucunu değiştirmemektedir.

Buradaki kilit nokta, *hamamın* sıcaklık açısından beraberinde getirdiği aşırılık anlamıdır. Yani “çok sıcak” olma, *hamam* kavram alanının içsel bir özelliğidir; bu anlam, herhangi bir görevli öge ile sağlanıyor değildir. Bu nedenle de ister *gibi*

5 Aşırılık bildiren bir sıfatın derece zarfı olarak kullanılması hakkında bk. Dinçer 2022.

ve *kadar* edatlarıyla, ister eşitlik derecesinin başka bir işaretleyicisiyle kombine edilsin sözlüksel aşırılığı baskın geldiği için bu kavram, eşitlik derecesine yaklaşmamakta; başka bir ifadeyle derecelendirmedeki rolü geçersiz hâle gelmektedir. Hatta eşitlik kategorisinin tetikleyici öğeleri arasında sayılabilecek *tıpkı*, *tıpatıp*, *aynı*, *resmen* sözcükleri ile kullanılsa da durum değişmemektedir. Örneğin aşağıdaki cümleler bu yönüyle birbirinden farklı karakterler sergilemektedir:

4a. İçerisi *tıpkı hamam gibi sıcaktı*.

4b. *Ben de tıpkı senin bu yaşadığın gibi kötü bir kaza geçirmiştin*.

4a'da *tıpkı hamam gibi* öbeğinin derece zarfı olarak karşılığı yine “çok”tur. Ancak 4b'de *tıpkı senin bu yaşadığın gibi* öbeğinin “çok” derecesine karşılık geldiği kolayca iddia edilemez. Çünkü burada sıcaklık ölçeğinde konumlanan “hamam” benzetmesi gibi açık bir aşırılık veya abartı anlamı dikkati çekmemektedir. Bu cümlede sezdirimsel olarak var olan “*benim yaşadığım kaza*” ile “*senin yaşadığın kaza*”, “kötülük” ölçeğinde birbirine yakın veya eşdeğer görülmektedir.

Benzetilen kutbun beraberinde getirdiği içsel aşırılık anlamı, yukarıda ifade edildiği gibi başka eşitlik yolları söz konusu olduğunda da değişmemektedir. Örneğin yine Korkmaz (1992, s. 56) tarafından +CA eki ile sağlanan eşitlik derecesine yazıtlar bağlamından tanık gösterilen *kanın subça yüğürtti sünjükiñ tağça yatdı* (KT D 24): “Kanın su (göl) gibi aktı, kemiklerin dağ gibi yığıldı” cümlesi de bu açıdan eleştiriye açıktır. Çünkü bu iki benzetmenin amacı da eşitlik bildirmek değil; anlamı yoğunlaştırmak, etkiyi artırmaktır. Nitekim su gibi akış, eğer kan söz konusuysa; dağ gibi bir yığın da eğer kemik söz konusuysa olağandan fazlaya gönderme yapmaktadır. Bu nedenle de ilgili cümle dizisinin örtük anlamı, “Kanın çok aktı, kemiğin çok yığıldı”dır. Ayrıca bu iki bağlamda söz konusu olan da esasında derecelendirme değil, miktardır ve sıfat değil, fiil tanımlanmıştır. Bu bakımdan seçilen tanık, her şeyden önce konu için doğru bir açıklayıcı da sayılamaz.

Aksoy, yerinde bir saptamayla *gibi* edatlı bazı yapıların deyim veya atasözü olarak kabul edilmemesi gerektiğini bildirmiş; hatta bunların “çok” + “sıfat” anlamına karşılık geldiğini de fark etmiştir. Ancak bunun nedeni üzerinde durmamış; bu benzetmelerin derece bildirmedeki rolüne veya birer derece zarfı olarak işlev gördüklerine hiç değinmemiştir:

“Kimi kavramları daha iyi belirtmek için birtakım basmakalıp ‘benzetme’lere başvururuz. *Buz gibi*, *ateş gibi*, *kömür gibi*...deriz ki çok soğuk, çok sıcak, çok siyah demektir. Atasözlerini ve deyimleri derleyen kitaplarda bu basmakalıp benzetmeler de yer almaktadır. Bilindiği üzere benzetme ilgeci olan ‘gibi’, benzetmedeki iki ‘yan’ın güçlü olmasından sonra gelir. Bunun arkasından ‘benzetme yönü’nü belirtecek olan ön ad söylenmezse ‘...gibi’ takımı, bu ön adın yerini tutar. Yani *buz gibi*

sözü kendisinden sonra *soğuk* sıfatı kullanılmasa bile ‘çok soğuk’ anlamına gelir. Dilin her zaman tuttuğu bu yolu özel bir kuruluş ve anlatış yolu sayıp bu gibi ‘benzetme’leri deyimler ya da atasözleri arasında göstermeyi biz uygun görmüyoruz.” (1988, s. 46).

Aksoy’un “basmakalıp benzetmeler” olarak nitelediği bu türden ögeler, aslında sözlüksel birim hâline gelmiş ögelerdir. Bunlardan yalnız Türkçe Sözlük’te yer alan ve doğrudan doğruya “çok X” karşılığı verilen *gibili* benzetmelerin sayısı hiç de az değildir. Üstelik bu verilerin doğrudan doğruya “çok X” olarak tanımlanmaları da zaten aşırılık derecesinde yorumlandıklarının bir göstergesidir:

ada gibi “pek büyük”, *ateş gibi* “çok sıcak”, *bal gibi* “pek tatlı”, *banka gibi* “çok zengin kimse”, *bebek gibi* “çok güzel kadın”, *biber gibi* “çok acı”, *boğa gibi* “çok güçlü görünen, vücudu iyi gelişmiş delikanlı”, *buz gibi* “çok soğuk”, *abanoz gibi* “çok sert”, *ahu gibi* “çok güzel, çekici”, *balyoz gibi* “çok ağır, ezici kol veya yumruk”, *beton gibi* “çok sağlam, dayanıklı, sert”, *billur gibi* “çok duru, çok temiz su”, “çok beyaz ve pürüzsüz kol, gerdan, göğüs”, *bora gibi* “çok sert, öfkeli, şiddetli”, *dağ (dağlar) gibi* “çok büyük, çok iri, çok güçlü”, *demir gibi* “çok sağlam”, “çok güçlü, çok kuvvetli”, *faraş gibi (kadar)* “çok büyük veya çok geniş açılan ağız”, *fırın gibi* “çok sıcak yer”, *fıstık gibi* “çok güzel”, *fil gibi* “çok yemek yiyen kimse”, “çok şişman kimse”, *gülle gibi* “çok ağır”, *hamam gibi* “pek sıcak”, *han gibi* “gereğinden çok geniş olan yer”, *hoşaf gibi* “çok yorgun”, *huri gibi* “çok güzel, genç kadın”, *ilah gibi* “çok yakışıklı erkek”, *iskelet gibi* “çok zayıf”, *jilet gibi* “çok keskin”, *kale gibi* “çok büyük, çok sağlam yapı”, *kaya gibi* “çok sağlam”, *cehennem gibi* “çok sıcak”, *cübbe gibi* “çok geniş ve uzun giysi”, *çırpı gibi* “çok ince, çok zayıf kol ve bacak”, *çivi gibi* “çok sağlam ve çevik kimse”, “çok soğuk”, *çöp gibi* “çok ince, zayıf”, *derya gibi* “çok bilgili”, “pek çok”, *duba gibi* “çok şişman”, *düdük gibi* “çok dar, daracık giysi”, *elmas gibi* “çok iyi, çok değerli”, *fıçı gibi* “kısa boylu ve çok şişman”, *fitil gibi* “çok sarhoş, gül gibi “çok iyi, çok güzel”, *halvet gibi* “çok sıcak yer, oda”, *hangar gibi* “çok büyük ve geniş yer”, *hamur gibi* “çok pişmiş, bulamaç durumuna gelen yiyecek”, *heykel gibi* “çok güzel, kadın”, *ilik gibi* “çok lezzetli, genellikle et için iyi pişmiş”, “çok güzel, istek uyandıran kadın veya kız”, *ipek gibi* “çok ince, parlak ve yumuşak”, *izbandut gibi* “çok iri, cüsseli”, *kadana gibi* “iri yarı kadın”, *kerpiç gibi* “çok sert ve kuru”, *kına gibi* “çok ince toz durumundaki şey”, *kız gibi* “çok güzel ve yeni”, *kinin gibi* “çok acı”, *köpek gibi* “çok yaltaklanan”, *kuş gibi* “çok hafif”, *kuyu gibi* “çok derin yer”, *kuzgun gibi* “çok kara, çok koyu”, *kuzu gibi* “çok uysal”, *kütük gibi* “çok şişmiş”, “çok sarhoş”, *leş gibi* “çok pis yer”, *makine gibi* “çok çabuk, art arda, aynı biçimde olan veya yapılan”, *manda gibi* “çok iri ve hantal”, *minare gibi* “çok uzun”, *mumya gibi* “çok zayıf ve renksiz kimse”, *muşamba gibi* “çok kirlenmiş çamaşır, kumaş, örtü vb.”, *pamuk gibi* “çok yumuşak”, *pelte gibi* “çok gevşek”, “çok yorgun”, *peri gibi* “çok güzel”, *pirianta*

gibi “çok iyi nitelikleri olan, değerli, saf, temiz”, *pire gibi* “çevik, çok hareketli, yerinde duramayan”, *pufla gibi* “çok yumuşak ve kabarık”, *sakız gibi* “çok temiz, çok beyaz”, *salapurya gibi* “çok büyük olan veya ayağa büyük gelen ayakkabı”, *sap gibi* “çok ince”, *sülük gibi* “çok sırnaşık, yapışkan kimse”, *süt gibi* “çok beyaz, çok temiz”, şalvar gibi “çok bol pantolon”, şeker gibi “çok sevimli, güzel”, şeytan gibi “çok zeki ve kurnaz”, şimşek gibi “çok hızlı”, *tas gibi* “çok düz, açık”, *tasvir gibi* “çok güzel kimse”, *taş gibi* “çok sert, çok katı”, “çok sağlam”, *tazı gibi* “çok zayıf ve ince kemikli kimse”, “çok hızlı kimse”, *tüy gibi* “çok hafif”, *yay gibi* “çok gergin”, *zar gibi* “çok ince, saydam”, *zehir gibi* “çok acı”, “çok soğuk hava”, “çok becerikli, usta”, *zift gibi* “çok acı”

Ancak derece yükseltmek amacıyla kullanılan benzetmeler sözlükselleşmiş, işlevsel olarak kullanıldığında ise gramerleşmiş olan yukarıdaki basmakalıp öğelerden ibaret değildir. Hatta belki daha büyük bir kısmı öyle değildir. Çünkü benzetmelerin ihtiyaca göre anlık olarak neredeyse sınırsız oranda üretilebilecek bir doğası da bulunmaktadır. Dolayısıyla da bu dinamik yapıları gereği aynı görevi görmek üzere oluşturulan benzetmeler içinde basmakalıp olmayan çok sayıda tanıma da rastlanmaktadır. Örneğin aşağıdaki cümlelerde geçen derece ifadelerinin basmakalıp benzetmelerden oluştuğu söylenemez:

5a. *Günler bir olimpiyat maratoncusu gibi hızlı geçiyor.*

5b. *Annem o gün durgun bir göl kadar sakindi.*

5a’da bir olimpiyat maratoncusunun hızlı koştuğu ile ilgili genel dünya bilgisinden yola çıkılarak yapılan benzetme, *hızlı* sıfatının aşırılık derecesinde kodlanmasına imkân tanımaktadır. 5b’de ise durgun bir göldeki sakinlik tablosunun insan tabiatındaki sakinliğe uyarlanması, aşırılık anlamını vermek için uygun bir eşleşme sağlamaktadır. Böylece *bir olimpiyat maratoncusu gibi hızlı* öbeği “çok hızlı”, *durgun bir göl kadar sakin* öbeği ise “çok sakin” anlamını verebilmektedir.

Derece bildirme rolü üstlenen “basmakalıp benzetmelerin” bir özelliği de bunların eşdizim profillerinin geniş olmasıdır. Örneğin *kömür gibi* benzetmesi, “çok siyah, simsiyah” anlamıyla göze, saça, yemeğe, hatta somut bir kavram olmasına rağmen vicdana da uyarlanabilmektedir: *kömür gibi göz, kömür gibi saç, kömür gibi pide, kömür gibi vicdan.*

Daha önce de ifade edildiği gibi aşırılığı sözlüksel anlamından gelen benzetme unsurları içinde *gibi* veya başka bir işlevsel ögenin, derece bildirmek açısından belirleyici bir rolü yoktur. Bu nedenle *kömür göz* denilse de *kömür gibi göz* denilse de kastedilen siyah rengin yoğunluğu, her iki durumda da “çok siyah”tır. Ancak *kadar* edatı, bu bağlamda *gibi*’den farklı bir karakter sergileyerek derecelendirmede bazen çok belirleyici roller üstlenebilmektedir. Çünkü onun sağladığı aşırılık, çoğu durumda da sınır bildiren anlamından gelmektedir. Örneğin,

6a. İçinden çıkılması zor soruları anında cevaplayacak kadar hazırcevap bir çocuktuktu.

6b. Yemek yemeye bile fırsat bulamayacak kadar meşgul biriyim.

6c. Kendisinden hiç görmediğim kadar sıcak bir karşılama ile beni ağırladı.

Bu cümlelerdeki aşırılıklar, nitelenen sıfatların kritik bir sınırına değinmekten kaynaklanmaktadır. 6a'da *hazırcevap* sıfatının, içinden çıkılması zor soruları anında cevaplayacak *kadar* sınırında tanımlanması, "çok hazırcevap" demek yerine bir alternatif olarak kullanılmıştır. 6b'de *yemek yemeye bile fırsat bulamayacak kadar* sınırına taşınan meşgulliyet, en temel ihtiyaçlardan vazgeçmenin yarattığı olağan dışılık açısından "çok meşgul" anlamına karşılık gelmiştir. 6c'de ise bütün zamanların karşılaştırılmasına dayanan duygusal bir sıcaklık derecesi, gelinen noktada en son sınırdaki görüldüğü için "aşırı sıcak bir karşılama" anlamı, *kendisinden hiç görmediğim kadar sıcak* öbeği ile sağlanmıştır.

Kadar edatının son sınıra vurgu yapmaktan kaynaklanan bu aşırılık anlamının sözlükselleşen bazı kullanımları da bulunmaktadır. Örneğin *ağızına kadar*, *boğazına kadar*, *dibine kadar*, *gırtlığına kadar*, *iliğine/iliklerine kadar*, *sapına kadar*, *dünyalar kadar*, *yerden göğe kadar* kalıp ifadeleri, doğrudan doğruya "çok" anlamında kullanılmaktadır.

Ancak *kadar* edatının mekânda, zamanda, kişide, nesnede veya kavramda son sınıra vurgu yapması; her zaman aşırılık derecesine gönderme yapmayabilir. Çünkü *kadar*, bazı durumlarda üstünlük veya en üstünlük derecesini de ima edebilir ve bu durumlarda *gibi* edatı da aynı rolü üstlenebilir:

7a. Senin kadar deli birini görmedim.

7b. Senin gibi deli birini görmedim.

Bu iki cümle, potansiyel olarak "Senden daha deli birini görmedim", "En delisi sensin" anlamlarını da içermektedir. Çünkü *sen*, konuşurun bakış açısından *deli* vasfında son nokta olarak görülmektedir.

Kadar edatının en üstünlük derecesine yaptığı bir gönderme de *-mAk kadar* birleşik yapısında dikkati çekmektedir. En üstünlüğün bu görünümünü müstakil olarak ele alan Sebzecioğlu ve Aksakallı (2017, s. 769), isabetli bir bakışla bu kullanımın bağlam bağımlı olduğu ve gerçek dünyayı değil; konuşurun öznel tutumunu yansıttığı saptamasında bulunmaktadır. Örneğin,

8a. Dünyada bu evi temizlemek kadar zor bir iş yoktur.

8b. İstanbul'da büyümek kadar büyük bir nimet olamaz (Sebzecioğlu; Aksakallı, 2017, s. 773)

cümlelerinden ilki, dünyadaki en zor işin bu evi temizlemek olduğunu iddia ederek *zor* sıfatının derecesini en üstünlüğe çıkarmaktadır. Ancak bu hükmün, gerçek dünyada karşılığı yoktur. Söz konusu sınırı çizen, konuşurun kişisel bakış açısıdır. Aynı şekilde İstanbul'da büyümenin en büyük nimet olarak görülmesi de yine konuşura ait bakış açısı ile yapılan bir derecelendirmedi ve yine her iki durumda da söz konusu olan eşitlik derecesi değildir. Dolayısıyla *gibi*, *kadar* veya başka bir edatın derece bildirmedeki rolünü doğru belirlemek için yalnız görünen anlamları değil, kastedilen örtük anlamları da dikkate almak önemlidir.

Sonuç

Türkiye Türkçesinde sıfatların eşitlik derecesi, genellikle *gibi* ve *kadar* edatlarıyla; zaman zaman da bunların anlamdaş türevleriyle kurulmaktadır. Doğal olarak konunun çerçevesi de bu edatları içeren tanıklarla çizilmektedir. Ancak gerçek karşılaştırmalarla gerçek dışı olanlar veya abartma niyetiyle yapılan benzetmeler arasında bir fark gözetilmediği için ilgili literatürde çoğunlukla yanlış belirlemelerde bulunduğu görülmektedir. Örneğin bu bağlamda dikkati çeken *ateş gibi sıcak*, *buz gibi soğuk*, *taş gibi sert*, *mercimek kadar küçük*, *Karun kadar zengin* gibi karşılaştırma esaslı benzetmelerin çoğu, aslında eşitlik derecesine atıf yapmamaktadır. Çünkü bu yolla yapılan şey, nitelik veya nicelik açısından bir şeyi bir şeye benzeterek anlamı yoğunlaştırmaktır. Buna göre de sıfat unsurunun bazen gerçek dünya bilgisine, bazen konuşurun öznel tutumuna bağlı bir aşırı uç kutup elemanı ile karşı karşıya getirilmesi, iki düzeyi birbiriyle sadece görünüşte eşitlemektedir. Gerçekte ise sıfat ve ona bağlı olan isim unsurları, aşırı bir kutba yaklaştırılmaktadır. Örneğin *güzel* için yapılan *bebek gibi*, *peri gibi*, *çiçek gibi*, *keklik gibi*, *fıstık gibi*, *manken gibi*, *huri gibi*, *ahu gibi*, *tasvir gibi*, *bir içim su gibi*, *ay parçası gibi* nitelendirmeleri, ölçüye konu olan ismin güzellik derecesini yükseltmek için kullanılmaktadır. Bu bakımdan *Senin kadar zengin* ile *Karun kadar zengin* arasında; *Şu sekreter gibi hızlı konuşuyorsun* ile *Makineli tüfek gibi (hızlı) konuşuyorsun* arasında farklı dereceler olduğunu belirtmek gerekir. Zira iki kişinin zenginlik derecesi ve konuşma hızı, her ayrıntısıyla olmasa da birbiriyle eşit düzeyde olabilir. Ancak abartmaya dayalı bir benzetme olan *Karun*, “zenginlik” ölçüğünün; *makinelik* ise “hız” ölçüğünün aşırı kutbunda yerleşik olan öğelerdir. Bu nedenle de ilki “çok zengin”, diğeri “çok hızlı” anlamına karşılık gelen benzetmelerdendir. Buna göre de konuşur, bir şeyi içsel anlamında aşırılık bulunan bir başka şeye benzetirken aslında onun derecesini eşitlemiş değil, yükseltmiş olmaktadır. Zaten konuşur daha çok anlamı güçlendirmek, yoğunlaştırmak isteğiyle bu tür ifadelerle başvurmaktadır. Dolayısıyla da konunun ele alınışında bağlamsal faktörlerin ve örtük anlamların mutlaka göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Kaynaklar

- Aksoy, Ö. A. (1998). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1*. İnkılap Kitabevi.
- Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. Baha Matbaası.
- Dinçer, A. (2021). *Karşıtlık. Nedir Ne Değildir*. Grafiker Yayınları.
- Doetjes, J. (2008). "Adjectives and degree modification". *Adjectives and adverbs: Syntax, Semantics, and Discourse* (ed. L. McNally and C. Kennedy). Oxford University Press.
- Ediskun, H. (1999). *Türk Dilbilgisi*. Remzi Kitabevi.
- Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Méndez-Naya, B. (2008). "On the History of downright". *English Language and Linguistics* 12/2: 267-287.
- Sebzecioğlu, T.; Aksakallı, M. (2017). "{-mAk kadar} Ulacının En Üstünlük Derecesi Bakımından İşlevi". *İJLET*. 5/3: 768-776.
- TS: Türk Dil Kurumu (1998). *Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

TARİHSEL DİYALEKTOLOJİ VE CODEX CUMANICUS

Doç. Dr. Serpil ERSÖZ, Manisa Celal Bayar Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-9700-3747

Giriş

Bu araştırma tarihsel diyalektoloji alanı ile ilgilidir. Tarihsel diyalektoloji, herhangi bir dilin tarihî dönemlerine ait diyalektoloji bilgisini keşfetmeyi ve diyalektolojik yapıyı açıklamayı amaçlayan bir alandır. Bunu da yalnızca yazılı belgeler üzerinden yapar (Fleischman, 2000, s.34). Tarihî eserlerdeki diyalektolojik unsurlar *ses bilgisi*, *şekil bilgisi*, *sözvarlığı* veya *cümle* düzeylerinde tespit edilebilir.

Bu bağlamda elinizdeki çalışmada, Codex Cumanicus'un dilindeki diyalektoloji malzemesinin ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. *Kumanların El Kitabı* anlamına gelen Codex Cumanicus (=CC), 14. yy'da Kıpçak Türkçesiyle yazılmış bir eserdir. Kıpçak Türkçesiyle yazılmış olmasına rağmen, içinde pek çok Oğuzca unsur barındırdığı da bilinmektedir. Çalışmanın temel amacı bu eserdeki Oğuz ve Kıpçak gibi gruplardaki diyalektolojik göstergelerin belirlenmesidir. Diğer bir amaç da CC dilindeki diyalektolojik unsurların bugünkü Türk lehçelerindeki dağılım düzenini ortaya koymaktır.

Ancak tüm bunlar yalnızca *sözvarlığı* düzeyi ile sınırlandırılmıştır. Anılan eserdeki *sözvarlığı* malzemesi hem art zamanlı hem de eş zamanlı bir yöntemle karşılaştırmalı olarak incelenmiş ve eldeki verilerin hangi ağız gruplarına ait olabileceği tahmin edilmiştir.

Araştırma kapsamında öncelikle CC'deki diyalektolojik unsur olma ihtimali bulunan sözcükler tespit edilmiştir. Bu ihtimaller ise şöyle belirlenmiştir:

CC içerisindeki sözler, eserin yazılış amacına uygun olarak, Latince, Farsça ya da Almanca karşılıkları ile verilmiştir. Ancak bazen Latince, Farsça veya Almanca sözcüklerin karşılığında iki ya da daha fazla Türkçe kelime yazılmıştır. Burada farklı Türkçe kelimelerin yer alması ancak iki farklı şekilde açıklanabilir:

1) Latince, Farsça veya Almanca kelimelerin karşılığını daha iyi açıklama çabasıyla Türkçe eş ya da yakın anlamlı kelimeler birlikte verilmiş olabilir. Yahut da aynı kavram alanına giren ve birbirini açıklayan sözcükler bir arada sıralanmış olabilir. Örneğin *bir yerde yaşamak için* "yerleşmek" eylemi *tur-* ve *kal-* gibi yakın anlamlı iki kelimeyle açıklanmış olabilir.

1 Bu çalışma Manisa Celal Bayar Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: 2019-128.

2) Belirtilen Latince, Farsça veya Almanca kelimelerin karşılığında farklı ağızlara ait farklı kelimelerin var olduğu bilgisi bu ağızlara ait kelimelerin de sözlüğe girmesine sebep olmuş olabilir: *okşa-* : *benze-* gibi.

Bu iki durumda yalnızca ikinci maddeye dahil olan sözcükler diyalektolojik unsur olarak değerlendirilmiştir.

Listeye böylece dahil edilen maddelerin gerçek birer diyalektolojik gösterge olup olmadıkları, tarihi ve günümüz Türk lehçe sözlüklerinin yardımıyla belirlenmeye çalışılmıştır. CC'de diyalektolojik gösterge olduğu düşünülen sözcükler, önce diğer tarihî dönemler içerisinde, sonra da modern lehçelerde araştırılmıştır. Modern lehçelerdeki veriler, tarihî dönemlerdeki verileri desteklediği zaman ilgili unsur gerçek bir diyalektolojik gösterge olarak alınmıştır. Ancak modern lehçelerle desteklenemedikleri durumlar da olmuştur. Bu durumda, araştırma kapsamına alınan sözcükler tamamen silinmemiş, onun yerine ispatlanamamış olan bu sözcükler, "Codex Cumanicus'ta Muhtemel Diyalektolojik Unsurlar" başlığıyla çalışmanın sonunda listelenmiştir. Böylelikle, olası yanlış değerlendirmelerin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Ayrıca bu liste, konuyla ilgili yapılacak sonraki çalışmalar için de faydalı olabilecek niteliktedir.

Bu çalışma, CC'nin daha önce tarihsel diyalektoloji bağlamında ele alınmamış olması bakımından özgün bir nitelik taşımaktadır. Eserin bu bağlamda ele alınması aynı zamanda o dönemde var olan diyalektler ve diyalekt ilişkileri ile ilgili bilgi verme potansiyeli bakımından da önemlidir. Kıpçak sahasında yazılan CC'nin yoğun bir şekilde Oğuzca özellikler barındırması, bu eserin tarihsel diyalektoloji bağlamında ele alınmasını daha da çekici hâle getirmektedir.

Tarihî eserler üzerine yapılan yayınların büyük bir kısmını transkripsiyon ve gramer çalışmaları oluşturmaktadır. Tarihî dönemlerle ilgili diyalektoloji araştırmaları ise başlamış olmakla birlikte henüz yeteri kadar ilerlemiş değildir. Bu bağlamda Orhun ve Eski Uygur Türkçesi dönemindeki ağızların araştırıldığı Radloff ve Malov (Korkmaz 1975), A.v. Gabain (1988), K. Röhsborn (1983), Ş. Tekin (1992), H. Şirin (2009), E. Aydın (2016) ... gibi araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalar; Karahanlı, Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçelerindeki lehçe ayrılıklarının ele alındığı O. N. Tuna (1968), Z. Kaymaz (2002), G. Gülsevin (2007), A. Karahan (2013), F. M. Erdem Uçar (2016) ... gibi araştırmacılar tarafından yapılan yayınlar, alanla ilgili örnek çalışmalar olarak sunulabilir.

Tarihsel diyalektoloji araştırmalarının yazılı belgelere dayanılarak yapılabilirdiğinden bahsedilmişti. Peki bu belgeler hangi dilde yazılmıştır?

1) Araştırmaya kaynaklık eden yazılı belgeler ilgili dilde kaleme alınmış olabilir.

Edebî ve tarihî metinler, dinî kitaplar, hukuk vesikaları, ticarî veya bireysel mektuplar ... vb. gibi resmî olan ve olmayan her türlü belge ve metin bu grup için kaynak eser olarak kullanılabilir.

Bir dilin standart varyantının henüz oluşmadığı veya oluşsa bile sair sebeplerle ortak yazı dilinin kullanılmadığı durumlarla karşılaşılabilir. Bunun sebepleri arasında dinî, edebî ya da ticarî kaygılar yahut da sosyal veya bireysel sebepler, standart dil dışında başka varyantların da eserlerin diline girmesine neden olabilir. Dolayısıyla tarihî metinlerin dilinde yazarın ağız özelliklerinin yani *yazıcı ağzının* izlerine rastlamak mümkündür.

Böyle durumlarda *yazıcı ağzı* ve okurun *ağzı* yani *hedef kitle ağzı* aynı ya da farklı olabilir. Ancak *yazıcı ağzı* ve *hedef kitle ağzı* aynı bile olsa, eserlerin farklı coğrafyalarda farklı yazıcılar tarafından çoğaltıldığı hesaba katıldığında kopya nüshalarda birden fazla ağız katmanının olabileceği gerçeği ile karşılaşılır.

Eserlerin hedef kitle, yazıcının tercih edeceği dilsel varyant konusunda etkilidir. Yazıcı köken olarak farklı bir ağız bölgesinden geliyor ancak yazdığı eser farklı bir ağız grubundaki kitleye hitap ediyor olabilir. Bu durumda daha birinci yazıcı elinden çıkan eserde bile en az iki ağız grubu olabilir: 1) Yazıcı ağzı, 2) Hedef kitle ağzı. Üstelik böyle eserler farklı coğrafyalarda farklı yazıcılar tarafından çoğaltılmış olabilir. Çoğaltma işinde ikinci yazıcı, eseri her ne kadar bire bir kopya etmeye çalışsa da hedef kitle, anlaşılma kaygısı, eserin yazılma amacı ya da anlık küçük bir dalgınlık gibi farklı sebeplerle yeni kopya nüshaya farklı ağız özelliklerini ilave edebilir.² Dolayısıyla böyle eserlerde iki veya daha fazla ağız katmanı ihtimalinden söz edilebilir: 1) Birinci yazıcı ağzı, 2) Birinci hedef kitle ağzı, 3) İkinci yazıcı ağzı, 4) İkinci hedef kitle ağzı.

Tüm bu gerçekler dikkate alındığında tek bir kaynak esere ait olsa bile bir her bir nüshanın ayrı ayrı incelenmesi gerekliliği ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla farklı nüshaların bir araya getirilmesiyle oluşturulan yani tamir edilen nüshalar, tarihsel diyalektoloji için bir anlam ifade etmezler. Ancak çok nüshalı eserler üzerinde yapılan edisyon kritik çalışmaları tarihsel diyalektoloji için kaynak olabilecek türden çalışmalardır.

Tarihî metinler üzerinde yapılan denk çift araştırmaları da tarihsel diyalektoloji alanına dahildir. Denk çift ya da eş değer, tek bir lehçede görülen iki farklı ağız ya da lehçenin kullandığı, yazılışı farklı olan fakat kavram alanında birbirini karşılayan kelime çiftlerine denmektedir. Bu bağlamda Gülsevin'in (2007) ve Karahan'ın (2013) çalışmaları örnek gösterilebilir.

2 Çeşitli kopyalama stratejileri için bk. Angus McIntosh (1973), Williamson (2021).

Bir milleti oluşturan boyların ya da kabilelerin geçmişteki ağız özelliklerini belirleme üzerine odaklanan çalışmalar da tarihsel diyalektoloji alanına girer. Bu bağlamda tarihî metinler üzerinde yapılan Oğuzca, Kıpçakça gibi etnik yapıyla bağlantılı ağız çalışmaları (Korkmaz 1975; Gülsevin 1998, Kaymaz 2002, Kaymaz 2021, Ağca 2021 ... vb.) örnek olarak gösterilebilir.

2) Araştırmaya kaynaklık eden yazılı belgeler ilgili dil dışında başka bir dilde kaleme alınmış olabilir.

Bu alandaki çalışmaların, incelemenin yapıldığı dile ait yazılı belgeler üzerinden yürütüldüğü düşünülebilir. Ancak kimi durumlarda, bir dile ait veriler başka dillerdeki yazılı kaynaklar arasından da çıkabilir. Diller arası karşılaştırmaların ve açıklamaların yapıldığı sözlük veya gramer kitabı türünden eserler, tarihî kayıtlar, seyahatnameler ... vb. bu gruptaki kaynaklar arasında değerlendirilebilir. Türkçenin ilk yazılı döneminden hemen önceki dönem olan farazî İlk Türkçe Dönemi'nde varlık gösteren örneğin Hunların diline ait dil malzemeleri, Çin tarihleri arasından çıkarılmıştır (Tekin, 1993, s.9). Türkçe dışındaki dillerden toplanan dil malzemesi ile İlk Türkçe döneminde Eski Batı Türkçesi (LİR) ve Eski Doğu Türkçesi (ŞAZ) şeklinde iki lehçe olduğu ortaya konmuştur.

Yine benzer şekilde, Bizans kaynaklarındaki Bulgar Türkçesi etnik adları, Tuna Bulgarlarına ait dil malzemeleri arasındadır (Ercilasun 2004: 207). Y. Kartalhoğlu tarafından incelenen Carbognano'nun Gramatica Turca adlı eseri Osmanlı dönemi yazı dili ve konuşma dili ile ilgili önemli bilgiler vermektedir (Kartalhoğlu 2015). Bu örnekler daha da arttırılabilir.

Tarihsel Diyalektoloji Bağlamında Codex Cumanicus

Codex Cumanicus'ta; ses bilgisi, şekil bilgisi, sözcük bilgisi ve cümle bilgisi olmak üzere dilin tüm düzeylerinde diyalektolojik gösterge olduğu düşünülen unsurlara rastlanmıştır ve bunlar yalnızca bir liste olarak daha önce yayınlanmıştı (Ersöz-Daşdan, 2021). Bu yazıda ise, anılan yayında belirlenen sözvarlığı unsurları, öncelikle yeniden gözden geçirilmiş, düzenlenmiş ve sonrasında bunlar üzerinde hem art zamanlı hem de eş zamanlı yöntemle karşılaştırmalı olarak detaylı bir inceleme yapılmıştır.

İsimler

Abuşka : kart [(Lat. Senes, Far. Pir) : İhtiyar, yaşlı, kart.]

Bu iki sözcüğün tarihî lehçelerdeki dağılımları aşağıdaki tabloda verilmiştir. Bu tabloda *abuşka* ve *kart* sözcüklerinin dağılımları oldukça düzenli bir görünüm

arz eder. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesinde *abuşka* sözcüğünün varlığı, bu sözcüğün Oğuzca olabileceği yönünde önemli bir göstergedir.

Tarihî Lehçeler		<i>abuşka, abuşga, abučka, abışga, avıçga, avuçga</i>	<i>kart</i>
Eski Türkçe	Köktürkçe	-	-
	Eski Uygur Türkçesi	X (EUTS)	-
Tarihî Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	X (KB 1638)	X (DLT 1, 342/15)
	Harezmi Türkçesi	X (KE 69v/20)	X (KE 174r/1)
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	X (ŞSL)	X (ŞSL)
Tarihî Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	X (TETTL)	-
	Osmanlı Türkçesi	X (OTS)	-

Aşağıdaki tabloda ise günümüz lehçelerinde durumun biraz daha çeşitli olduğu görünmektedir. Aynı anlamda bugün *abuşka* ve *kart* temelli sözcüklerle beraber *yaşlı* ve *eski* ile başka kelimelerin de kullanıldığı tespit edilmiştir.

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	Yaşlı (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	Yaşlı (GTS)
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Yaşlı (KTLS)
	Türkmen Türkçesi	Garrı (KTLS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Kart (KTLS) Sal (KTLS) Abışka (BTS) İski (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Karı (KTLS) Kart (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Kări (KTLS) Kart (TKS)
	Tatar Türkçesi	Kart (KTLS) Çal (KTLS) İski (KTLS)
Karluk Grubu	Özbek Türkçesi	Kari (KTLS) Çal (KTLS) Moysefid (KTLS)
	Uygur Türkçesi	Keri (KTLS)

Tarihî Oğuz grubundaki *abuška* sözcüğünün, modern lehçelerde yerini *yaşlı* kelimesine bıraktığı görülmektedir. Diğer modern lehçeler arasında Kıpçak grubu üyelerinden Başkurt Türkçesinde “dul adam, yaşlı adam” manasıyla yer alır (BTS).

Kart ve *karı* sözcükleri ise yine modern lehçeler tablosuna göre Kıpçak ve Karluk grubunda koyulaşmıştır. Oğuz grubunda ise buna karşılık *yaşlı* sözcüğü yerleşmiştir. Dolayısıyla modern lehçeler için *karı/kart* : *yaşlı* sözcükleri denk çift olarak işaretlenebilir.

Karı ve *kart* sözcüklerinin de kendi aralarında lehçeler arasında nispeten düzenli bir dağılım sergilediği söylenebilir. *Karı* ve varyantları daha çok Karluk, *kart* sözcüğü ise daha çok Kıpçak grubu lehçeleri arasında yaygınlaşmıştır. Dolayısıyla tabloya göre Karluk ve Kıpçak arasında *karı:kart* denkliği kurulabilir.

Artum: Köp [Artum (*Lat.* Nimis; *Far.* Gat pisyar) : köp (*Lat.* Multum, nimis, satis, valde; *Far.* Bisyar, gat pisyar, saht): Fazla, çok fazla.]

Artum ve *köp* sözcüklerinin tarihî lehçelerdeki dağılımında yalnızca Köktürkçe ve Osmanlı Türkçesi döneminde bir farklılık olduğu görülür. Osmanlı Türkçesi, Batı Türkçesini temsilen tek bir tarihî dönem olmasına rağmen oldukça önemli bir tarihî lehçe durumundadır. Bu sebeple Osmanlı Türkçesi içerisinde *köp* sözcüğünün olmaması, dikkat çekmesi gereken bir durumdur.

Tarihî Lehçeler		artum/artuk	köp
Eski Türkçe	Köktürkçe	X (KT D 33)	-
	Eski Uygur Türkçesi	X (EUTS)	X (EUTS)
Tarihî Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	X (KB 629)	X (KB 430)
	Harezmi Türkçesi	X (NF 430/11)	X (NF 11/13)
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	X (ŞSL)	X (ŞSL)
Tarihî Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	X (DK I, 75-2)	X (SN 2096)
	Osmanlı Türkçesi	X (OTS)	-

Köp sözcüğünün Osmanlı Türkçesinde tespit edilmemiş olması, aşağıdaki tabloyla daha da anlamlı hâle gelmektedir. Burada görüleceği üzere modern lehçeler arasında Türkmence hariç diğer Oğuz grubu üyelerinde *köp* ve varyantları yer almaz. *Köp*'ün Türkmencedeki varlığı ise bu lehçedeki Kıpçakça tesiri ile açıklanabilir.

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	Çok (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	Çok (GTS)
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Çok (KTLS) Artık (ATS I)
	Türkmen Türkçesi	Köp (KTLS) Artık (TTS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Artık (BTS) Küp (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Artık (KS I) Köp (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Artık (KTS) Köp (KTLS)
	Tatar Türkçesi	Artık Küp (KTLS)
Karluk Grubu	Özbek Türkçesi	Artık (ÖTTT) Köp (KTLS)
	Uygur Türkçesi	Artık (YUTS) Köp (KTLS) Cik (KTLS)

Köp ve *varyantlarına* modern lehçeler arasında Kıpçak ve Karluk grubu üyelerinde rastlanmaktadır. Dolayısıyla bu dağılım, *köp* ve *artık/fazla* çiftinin Oğuzca ile Kıpçak-Karluk grubu arasında bir eşdeğer olduğu şeklinde yorumlanabilir. Bu çalışma kapsamında modern lehçeler için tespit edilen denk çiftlerin tarihi lehçeler için de geçerli olduğu kabul edilmektedir. Bu sebeple tarihî lehçelerde *köp* ve *artuk/artum* sözcüklerinin birer denk çift olduğu düşünülmektedir.

Bakşı : Bitikçi [Bakşı (Lat. *Scriba*, Far. *Nuwisanda*): Bitikçi (Lat. *Scriba*, *scriptura* Far. *Nuwisanda*, *nuwisenda*) : Katip, hattat]

Bakşı ve *bitikçi* kelimeleri, CC'de *katip* olarak açıklanmıştır. Bu anlamda tarihî Oğuzca'yı temsil eden Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi dönemlerinde *bakşı* sözcüğüne rastlanmamıştır. Onun yerine bu lehçelerde *bitikçi* kelimesi kaydedilmiştir. *Bakşı* ve *bitikçi* kelimelerinin, tarihî lehçeler arasında nispeten düzenli bir dağılım göstermesi bakımından *bakşı:bitikçi* kelimelerinin denk çift olduğu söylenebilir.

Tarihî Lehçeler		Bahşı/Bakşı/Bahşi	Bitikçi/Bitigçi
Eski Türkçe	Köktürkçe	-	X (biti-, KT G 13)
	Eski Uygur Türkçesi	X (EUTS)	X (bitigüçi, bitkeçi, EUTS)
Tarihî Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	_-	X (KB 273)
	Harezm Türkçesi	X (K I/54)	X (KHŞ 2777)
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	X (ŞSL)	X (MÜN)
Tarihî Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	_-	X (TS I)
	Osmanlı Türkçesi	-	X (OTS)

Bahşı sözcüğünün modern Kıpçak ve Karluk grubunda anlam değiştirerek devam ettiği tespit edilmiştir. Bu grupta sözcüğün yeni anlamı “büyücü; divane, kaçık; hekim; aşık, ozan; meraklı, hevesli”dir (örn. KS I, BTS, YUTS). Bu lehçeler arasında yalnızca Yeni Uygur Türkçesinde “yazıcı” anlamı devam etmektedir (YUTS). Oğuz grubunda ise *bakşı* sözcüğüne hiç rastlanmamıştır. Tarihî Oğuz lehçelerinde görülen *bitikçi* sözcüğü, modern Oğuz grubunda yerini alıntı kökenli *katip* sözcüğüne bırakmıştır.

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	Katip (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	-
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Katip (KTLS)
	Türkmen Türkçesi	Sekretar (KTLS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Serketip (KTLS) Sekretar (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Katçı (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Hatşı (KTLS)
	Tatar Türkçesi	Sekretar (KTLS) Serkatyp(KTLS)
Karluk Grubu	Özbek Türkçesi	Katib (ÖTTT) Bahşi (ÖTTT)
	Uygur Türkçesi	Katip (KTLS) Baxşi (YUTS)

Hem tarihî, hem de Modern Oğuz dillerinde *bahşı/bakşı* sözünün olmaması anlamlıdır. Başka bir deyişle *bahşı/bakşı* sözcüğünün Oğuzcaya ait olmadığı anlaşılıyor. Tarihî dönemlerden gelen *bakşı* kelimesi, tabloya göre aynı anlamla günümüzde yalnızca Karluk grubunda devam etmektedir. Dolayısıyla tarihî Oğuzca ve

Karlık-Kıpçak grupları arasında *bitikçi* ile *bahşı* kelimelerinin denk çift olduğu söylenebilir.

Benzer : Oşkar [(*Lat. Similat Far. Homânâ mékunât*): Nitelik, görünüş ve yapı bakımından bir başkasına benzeyen veya ona eş olan, benzer]

Bu denklik daha önce Gürer Gülsevin (2007) tarafından ifade edilmiştir. Aşağıdaki tablolarda *benzer* ve varyantları ile *okşar* ve varyantlarının tarihî ve modern lehçelerdeki dağılımları görülebilir.

Tarihî Lehçeler		Benzer/Menzer/Benzeş/ Menzeg/Menzeş/Menzeşig	Oşkar/Ohşaş
Eski Türkçe	Köktürkçe	-	-
	Eski Uygur Türkçesi	X (menzet-, EUTS)	X (okşa-, EUTS)
Tarihî Kuzey- Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	X (SAKT 45r/4)	X (SAKT 141v/7)
	Harezm Türkçesi	X (HKT 145a77)	X (ME 34/7)
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	X (TEH)	-
Tarihî Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	X (HüŞ 1902)	-
	Osmanlı Türkçesi	X (OTS)	X (OTS)

Aşağıdaki tabloda ise modern lehçelerdeki dağılımları görünmektedir:

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	Benzer (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	Benze- (GTS)
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Benzer (KTLS) Ohşar (KTLS)
	Türkmen Türkçesi	Menzeş (KTLS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Okşaş (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Oksoş (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Uksas (KTLS)
	Tatar Türkçesi	Ohşaş (KTLS)
Karlık Grubu	Özbek Türkçesi	Ohşaş (TSUY II)
	Uygur Türkçesi	Ohşaş (KTLS)

Her iki tablo da açık bir şekilde hem tarihî hem de modern lehçeler arasında Oğuz ile Karlık/Kıpçak grupları için (tüm varyantları ile beraber) *benzer:ohşaş* ikilisi denk çift olarak tanımlanabilir.

Bıçkı : Kıptı (Lat. incisorie, Far. mikraz): Makas.

Bıçkı sözcüğü tarihî lehçelerin pek çoğunda tespit edilmiştir. *Kıptı* sözcüğüne ise yalnızca Karahanlı ve Kıpçak Türkçelerinde rastlanmıştır.

Tarihî Lehçeler		Bıçkı/Bıçgu/Bıçkü	Kıptı/Kıftu
Eski Türkçe	Köktürkçe	-	-
	Eski Uygur Türkçesi	X (EUTS)	—
Tarihî Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	X (DLT 2, 69/27)	X (DLT 1, 416/12)
	Harezm Türkçesi	X (NF11/6)	
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	X (ŞSL)	—
Tarihî Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	-	-
	Osmanlı Türkçesi	X (OTS)	—

Yukarıdaki tabloda elde edilen verilerin modern lehçelerle desteklenmesi gerekmektedir. Ancak aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere *kıptı* sözcüğü modern lehçelerde bulunamamış, onun yerine Moğolca kökenli *kayçı* ve varyantlarına rastlanmıştır.

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	Makas (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	Makaz (GTS) Bıçkı (GTS)
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Gayçı (KTLS) Bıçğı (ATTTBS)
	Türkmen Türkçesi	Gayçı (KTLS) Kıçğı (TTS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Kaysı (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Kayçı (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Kayşı (KTLS)
	Tatar Türkçesi	Kayçı (KTLS)
Karluk Grubu	Özbek Türkçesi	Kayçı (KTLS)
	Uygur Türkçesi	Kayçı (KTLS)

Modern Oğuz grubu lehçelerinde *bıçkı* az da olsa korunmakla birlikte yerini *makas*'a bırakmıştır. Buna karşılık Kıpçak ve Karluk grubu lehçelerinde ise *kayçı* ve varyantları hakimdir. Dolayısıyla modern Oğuz ile Kıpçak-Karluk lehçeleri arasında bugün için *makas:kayçı* şeklinde bir denklik olduğu söylenebilir. Tarihî lehçelerde ise *bıçkı:kıptı* şeklinde bir denklik var gibi görünse de, modern lehçelerle desteklenemediği için, bu denkliği ancak bir soru işareti ile bırakmak gerektiği

düşünülebilir. Ancak tam da bu noktada Kaşgarlı Mahmut tarafından ifade edilen *makas* anlamındaki *kıftu* kelimesinin Çiğilce olduğu bilgisi (DLT I, 416), Çiğilce ve diğer lehçeler arasında *kıptı:bıçğı* ikilisinin denk çift olarak değerlendirilmesini mümkün kılar.

Bogaz : Tamak [(*Lat.* Gutur; *Far.* Galü): Boğaz.]

CC'de aynı Latince ve Farsça açıklamayla verilen “boğaz” anlamındaki *bogaz* ve *tamak* sözcüklerinin tarihî lehçeler arasındaki dağılımı, onların bir denk çift olup olmadığı konusunda açık bir fikir vermemektedir. Bu yüzden ilgili sözcüklerin günümüzdeki durumlarını da incelemek gerekmektedir.

Tarihî Lehçeler		Bogaz/Boguz	Tamak
Eski Türkçe	Köktürkçe	-	-
	Eski Uygur Türkçesi	X (EUTS)	X (EUTS)
Tarihî Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	X (DLT 1, 364/28)	X (DLT 1, 33/17)
	Harezmi Türkçesi	X (ME 37/4)	X (KHŞ 4170)
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	X (ŞSL)	X (ŞSL)
Tarihî Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	X (KD 2a-1)	X (TS 5, 3709)
	Osmanlı Türkçesi	X (OTS)	-

Aşağıdaki tabloya bakıldığında, *bogaz* ve *tamak* sözcükleri arasında günümüzde daha net bir dağılım olduğu anlaşılmaktadır. Oğuz lehçeleri *bogaz* sözcüğünü tercih ederken, Kıpçak lehçelerinde aynı anlamda *tamak* kelimesinin hakim olduğu tespit edilmiştir.

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	Boğaz (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	Buaz (GTS)
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Boğaz (KTLS)
	Türkmen Türkçesi	Boğaz (KTLS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Tamak (KTLS)
		Boğaz (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Tamak (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Tamak (KTLS)
	Tatar Türkçesi	Tamak (KTLS)
Karluk Grubu		Buğaz (KTLS)
	Özbek Türkçesi	Tomok (KTLS)
	Uygur Türkçesi	Boğaz (KTLS)
		Tamak (KTLS)

Günümüz lehçeleri de dikkate alındığında, CC'de önce şüpheye karşılanan *bogaz:tamak* çiftinin bir eşdeğer olarak yorumlanabileceği düşünülmektedir.

El : Kol [(*Lat.* manus, *Far.* dast): *El.*]

Gülsevin (2007) tarafından daha önce *el:kol* çiftinin eşdeğer olduğu belirtilmişti. “El” anlamında Oğuz grubunda *el*, diğerlerinde ise *kol* sözcüğü kullanılmaktadır.

Tarihi Lehçeler		El/Elig	Kol
Eski Türkçe	Köktürkçe	X (KT D 32)	-
	Eski Uygur Türkçesi	X (EUTS)	-
Tarihi Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	X (KB 850)	X (KB 766)
	Harezm Türkçesi	X (KE 117v/18)	X (NF 33/15)
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	X (AL)	X (ŞSL)
Tarihi Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	X (Hüş 33a/917)	-
	Osmanlı Türkçesi	X (OTS)	-

Söz konusu sözcüklerin modern lehçelerdeki durumları ise şöyledir:

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	El (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	El (GTS)
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Äl (KTLS)
	Türkmen Türkçesi	El (KTLS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Kul (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Kol (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Kol (KTLS)
	Tatar Türkçesi	Kul (KTLS)
Karluk Grubu	Özbek Türkçesi	Kol (KTLS)
	Uygur Türkçesi	Äl (KTLS) Kol (KTLS)

Her iki tablodan hareketle, hem tarihi hem de modern lehçeler için Oğuz grubunda *el*, Kıpçak ve Karluk gruplarında ise aynı anlamda *kol* sözcüğünün kullanılması, *el:kol* ikilisinin Oğuz:Kıpçak/Karluk grupları arasında bir denk çift olduğunu göstermektedir.

Keçe : Tün [Keçe (Lat. nox, sero Far.şaw) : Tün (Lat.nox, punctus Far.şaw, nokta): Gece.]

CC'de tespit edilen bu denk çift daha önce Kutadgu Bilig'in dilinde Gülsevin (2007) tarafından tespit edilmişti. Bu sebeple aşağıda yalnızca ilgili tabloların verilmesiyle yetinilmiştir.

Tarihî Lehçeler		Keçe/Géce/Gice	Tün/Dün
Eski Türkçe	Köktürkçe	-	X (KT D 27)
	Eski Uygur Türkçesi	X (EUTS)	X (EUTS)
Tarihî Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	X (DLT 3, 219/11)	X (KB 1840)
	Harezmi Türkçesi	X (MM 234/2)	X (NF 5/12)
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	X (ŞT)	X (ŞSL)
Tarihî Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	X (HüŞ 9b-227)	X (HüŞ 30b-843)
	Osmanlı Türkçesi	X (OTS)	X (OTS)

İlgili sözcüklerin modern lehçelerdeki dağılımları şöyledir:

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	Gece (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	Gece (GTS)
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Gecä (KTLS)
	Türkmen Türkçesi	Gıce (KTLS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Tön (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Tün (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Tün (KTLS)
	Tatar Türkçesi	Tön (KTLS)
Karluk Grubu	Özbek Türkçesi	Keçä (KTLS)
		Tün (KTLS)
Uygur Türkçesi	Uygur Türkçesi	Keçä (KTLS)
		Tün (KTLS)

Her iki tablodan hareketle Oğuz grubu ve Kıpçak, Karluk grupları arasında *gece:tün* ikilisi bir denk çift olarak işaretlenmiştir.

Kesertke/Kesertki : Sarıçka [Kesertke (*Alm.* Hoysrekke) : Sarıçka (*Alm.* Hoysrekke): Çekirge.]

Tarihî lehçelerde *kesertke* ve *sarıçka* sözcüklerinin dağılımı aşağıdaki tabloda verilmiştir. *Kesertge* yalnızca Kıpçak, *sarıçga* ise Karahanlı ve Kıpçak Türkçe-lerinde kaydedilmiştir. Ayrıca buradaki tabloda (CC'de geçmediği için) görünme-

yen fakat tarihi metinlerde bulunan bir de *çekürge* sözcüğünün varlığını da ifade etmek gerekir. *Çekürge*'nin Oğuzca olduğu bilgisi DLT tarafından verilmektedir (DLT I, 490).

Tarihi Lehçeler		Kesertke/Kesertki	Sarıçka
Eski Türkçe	Köktürkçe	-	-
	Eski Uygur Türkçesi	-	-
Tarihi Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	-	X (DLT 1, 489)
	Harezm Türkçesi	-	-
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	-	-
Tarihi Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	-	-
	Osmanlı Türkçesi	-	-

Çekirge anlamı için modern lehçelerde *kesertge* sözcüğü tespit edilememiştir. Tarihi süreç içerisinde *kesertge*'nin giderek silindiği, *çekirge* sözcüğünün ise tüm lehçeleri kapsayacak şekilde koyulaştığı anlaşılmaktadır.

Hasan Eren'e göre "Kıpçakça *sarinçka* Rusçaya *sarança* olarak geçmiştir." (Eren 1999: 83). Rusça *sarança* varyantının yalnızca Kıpçak grubu lehçelerinde yer aldığı görülmektedir.

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	Çekirge (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	Çekirge (GTS)
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Çayırtkä (KTLS)
	Türkmen Türkçesi	Çekirtge (KTLS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Sarança (KTLS)
		Sinjirtkä (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Çegirtge (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Şegirtke (KTLS)
Tatar Türkçesi	Sarança (KTLS)	
	Çikirtkä (KTLS)	
	Sikirtke (KTLS)	
Karluk Grubu	Özbek Türkçesi	Çigirtkä (KTLS)
	Uygur Türkçesi	Çekätkä (KTLS)

Hasan Eren'den alınan bilgiye göre, Clauson Orta Türkçedeki *çekürge*'nin *çe-kür- fiilinden geldiğini düşünmektedir. Modern lehçelerde *çekirge* yanında *sekirtke* biçimi de yer almaktadır. Eren (1999:83), *sekirtge* şeklinin *sekirt-~segirt-* kökün-

den geldiğini düşünür. Yine ona göre “sekirtke biçiminin çekirge ile birleştirilmesi ses bakımından olanaksızdır” (Eren 1999: 83).

Dolayısıyla modern lehçeler için *çekirge:sarança* ve *çekirge:sinirtge* şeklinde iki farklı denk çift; tarihî lehçeler için de *kesertki³:sarıçga* şeklinde bir denk çift belirlenebilir.

Kur : Bel bağı [(Lat. Corigia, Far. Kamar)]

Kuşak tarihî lehçelerin tümünde yaygın olarak kullanılırken, *bel bağı* ve varyantları Eski Uygur Türkçesi ile Kıpçak ve Çağatay Türkçelerinde kaydedilmiştir.

Tarihî Lehçeler		Kur / Kurşak / Kuşak	Bel bağı / Bilbäg
Eski Türkçe	Köktürkçe		
	Eski Uygur Türkçesi	X (EUTS)	X (EUTS)
Tarihî Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	X (DLT 2, 249/17)	-
	Harezmi Türkçesi	X (NF 82/11)	-
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	X (ŞSL)	X (ŞSL)
Tarihî Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	X (HüŞ 2304)	-
	Osmanlı Türkçesi	X (OTS)	-

Kuşak sözcüğü modern lehçeler arasında en çok Oğuz grubunda, daha az olmak üzere de Kıpçak grubunda tespit edilmiştir. Karluk grubunda ise bulunmamıştır.

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	Kuşak (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	Kuşak (GTS)
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Gurşag (KTLS)
	Türkmen Türkçesi	Guşak (KTLS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Kuşak (KTLS) Bilbau (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Bel bō (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Belbev (KTS)
	Tatar Türkçesi	Kuşak (KTLS) Bilbav (KTLS)
Karluk Grubu	Özbek Türkçesi	Belbağ (KTLS)
	Uygur Türkçesi	Bälvağ (KTLS)

3 Sözlüklerde *kesertke/kesertki* biçiminin etimolojisine rastlanmamıştır. Belki de *kesertke/kesertki*, Hasan Eren’in bahsettiği *sekirtge* şeklinin metatezli biçimidir (?).

Dolayısıyla *kuşak* ve *bel bağı* sözcükleri Oğuz ve Karluk grupları arasında daha kesin bir ayırım olarak görünüyor. Kıpçak grubunda ise *kuşaktan* ziyade *bel bağı* daha yaygındır. Sonuç olarak *kuşak* ve türevleri ile *bel bağı* ve türevlerinin Oğuz ile Kıpçak-Karluk arasında bir denk çift olduğu belirtilebilir. Bu sebeple aynı denk çiftlik durumunun, tarihî lehçeler için de geçerli olduğu düşünülebilir.

Münüş : Bulun [(Lat. Angulus): Köşe, yön, taraf.]

Köşe anlamındaki *münüş* ve *bulun* kelimelerinin tarihî lehçeler arasındaki dağılımı aşağıdaki gibidir.

Tarihî Lehçeler		Münüş	Bulun
Eski Türkçe	Köktürkçe	-	X (KT D 2)
	Eski Uygur Türkçesi	-	X (EUTS)
Tarihî Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	-	X (DLT 2, 367/8)
	Harezmi Türkçesi	X (NF 135/17)	-
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	X (GT)	-
Tarihî Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	-	-
	Osmanlı Türkçesi	-	-

Tarihî lehçeler arasındaki *münüş* ve *bulun* kelimelerinden ilkinin Başkurt, ikincinin de Uygur Türkçesinde devam ettiği görülür. Kelimelerin bugünkü temsillerine göre, Başkurt Türkçesinde görülen *münüş*'ün Kıpçak, Uygur Türkçesinde görülen *bulun*'un ise Karluk unsuru olma ihtimalinden bahsedilebilir.

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	Köşe (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	Köşe (GTS)
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Köşä (KTLS)
	Türkmen Türkçesi	Burç (KTLS) Çünk (KTLS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Möyöş (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Burç (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Buriş (KTLS)
	Tatar Türkçesi	Poçmak (KTLS) Çat (KTLS)
Karluk Grubu	Özbek Türkçesi	Bürçek (KTLS)
	Uygur Türkçesi	Bulun (KTLS) Bücäk (KTLS)

Modern lehçeler arasındaki dağılımlarından da faydalanılarak, tarihî Kıpçak ve Karluk lehçeleri arasında *müniş* : *buluñ* ikilisi bir denklik olarak işaretlenebilir.

Tëz : Tërk [(Lat. *Prestur*, Far. *Tëz, cald*) : (Lat. *Cito, prestur*, Far. *Zü, tëz*): Tez, Çabuk.]

Çabuk anlamına gelen *tez* ve *terk* kelimelerinin tarihî lehçelerdeki dağılımları aşağıdaki tabloda sunulmuştur. Eski Batı Türkçesinde yalnızca *tez/tiz* sözcüğünün görülmesi, *terk* kelimesine hiç rastlanmaması; buna karşın diğer lehçelerde *terk* sözcüğünün yer alması, hiç şüphe bırakmayacak şekilde bu ikilinin tarihî süreçte bir denk çift olduğunu ispatlamaktadır.

Tarihî Lehçeler		Tërk	Tëz / Tiz
Eski Türkçe	Köktürkçe	-	-
	Eski Uygur Türkçesi	X (EUTS)	-
Tarihî Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	X (KB 1810)	-
	Harezm Türkçesi	X (KE 20v/8)	X (NF 189/14)
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	-	-
Tarihî Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	-	X (YZ 459)
	Osmanlı Türkçesi	-	X (OTS)

Aynı sözcüklerin modern lehçelerdeki durumları tarihî dönemlerden farklıdır. Modern lehçelerde artık *terk* sözü silinmiş, onun yerine *tez* sözcüğü koyulaşmıştır.

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	Tez (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	Tez (KTLS)
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Tez (KTLS)
	Türkmen Türkçesi	Tiz (KTLS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Tiz (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Tez (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Tez (KTLS)
	Tatar Türkçesi	Tiz (KTLS)
Karluk Grubu	Özbek Türkçesi	Tez (KTLS)
	Uygur Türkçesi	Tez (KTLS)

Sonuç olarak *terk* : *tez* eşdeğerliği yalnızca tarihî lehçeler için geçerli iken, modern lehçelerde böyle bir denklik görünmemektedir.

Ëygi: Yakşı [(*Lat.* Nominatiuo bonus, *Far.* Nêk) : İyi.]

Ëygi ve *yakşı* sözcüklerinin, varyantları ile birlikte tarihî lehçeler arasındaki dağılımı aşağıdaki gibidir. Tarihî lehçelerin her birinde hem *ëygi* hem de *yakşı* sözcüklerinin, varyantları ile birlikte yer aldığı görülür:

Tarihî Lehçeler		Edgü / Eygü / Eyü/İyü/ İyi	Yakşı / Yahşı / Yahşi
Eski Türkçe	Köktürkçe	X (KT G 6)	-
	Eski Uygur Türkçesi	X (EUTS)	X (EUTS)
Tarihî Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	X (AH 333)	X (KB 1048)
	Harezm Türkçesi	X (K VII/47)	X (NF 22/2)
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	X (GT)	X (GT)
Tarihî Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	X (DK I, 138-3)	X (DK I, 8-4)
	Osmanlı Türkçesi	X (OTS)	X (OTS)

İlgili sözcüklerin yukarıdaki dağılımı, onların birer denk çift olup olmadığı ile konusunda bir fikir vermemektedir. Bu nokta modern lehçeler arasındaki dağılımlarına bakmak gerekmektedir:

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	İyi (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	İi (GTS)
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	yağşı (KTLS)
	Türkmen Türkçesi	Yağşı (KTLS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Yaksı (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Cakşı (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Jaksı (KTLS)
	Tatar Türkçesi	Yahşı (KTLS)
Karluk Grubu	Özbek Türkçesi	Yahşı (KTLS)
	Uygur Türkçesi	Yahşı (KTLS)

Varyantları ile birlikte *iyi* ve *yakşı* sözcükleri modern lehçeler arasında dil gruplarına göre oldukça düzenli bir dağılım göstermektedir. *İyi* ve varyantları Oğuz, *yakşı* ve varyantları ise Kıpçak, Karluk grupları arasında koyulaşmıştır. Dolayısıyla Oğuz ve Kıpçak/Karluk grupları arasında *iyi* ve *yakşı* sözcüklerinin bir denk çift olduğu kolaylıkla söylenebilir. Bugünkü durumun temelinde tarihî lehçeler olduğu için, aynı denk çiftlik durumunun tarihî lehçeler için de geçerli olduğu söylenebilir.

Fiiller

Sıla- : Sıpa- [(Alm. Freychelt): Sıvazlamak, okşamak.]

Sıvazlamak anlamındaki *sıla-* ve *sıpa-* fiillerinin tarihi lehçelerdeki dağılımları aşağıdaki gibidir. Bu hâliyle kelimelerin denk çift olup olmadıkları hakkında yorum yapabilmek için modern lehçelerdeki dağılımlarını da incelemek gerekmektedir.

Tarihî Lehçeler		Sıla-	Sıpa-
Eski Türkçe	Köktürkçe		
	Eski Uygur Türkçesi	-	-
Tarihî Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	-	-
	Harezm Türkçesi	X (İML 111)	-
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	X (AL)	X (AL)
Tarihî Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	-	-
	Osmanlı Türkçesi		

Fiillerin modern lehçelerdeki dağılımları, yukarıdakine göre daha anlamlı durmaktadır. Aşağıdaki tabloya göre, *sıpa-* fiilinin varyantları modern Kıpçak, *sıla-* fiilinin varyantları ise modern Karluk grubunda koyulaşmıştır. Buna karşılık Oğuz grubunda *sıvazla-* ve varyantları hakimdir.

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	Sıvazla- (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	Suazla- (GTS)
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Sığalla- (KTLS)
	Türkmen Türkçesi	Sıpa- (KTLS) Sıpala- (KTLS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Hıypa- (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Sıla- (KS II)
	Kazak Türkçesi	Sıypa- (KTLS)
	Tatar Türkçesi	Sıypa- (KTLS)
Karluk Grubu	Özbek Türkçesi	Sile- (KTLS)
	Uygur Türkçesi	Sili- (KTLS) Sipi- (KTLS)

Modern lehçelerdeki düzenli dağılım, *sıla-* fiilinin Karluk, *sıpa-* fiilinin Kıpçak ve *sıvazla-* şeklinin ise Oğuz unsuru olduğu şeklindeki yoruma sebep olmak-

tadır. Bu nedenle, tarihî lehçelerdeki *sıla-* : *sıpa-* çifti Karluk ile Kıpçak arasında bir denk çift olarak değerlendirilebilir.

Yaşur- : Kizle- [(Lat. Absconditus)]

Bu denklik daha önce Gürer Gülsevin tarafından tespit edilmiştir (Gülsevin 2007). Ancak yine de *gizle-* ve *yaşur-* fiillerinin tarihî lehçeler arasındaki dağılımları aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tarihî Lehçeler		Kizle-/Gizle-	Yaşur-
Eski Türkçe	Köktürkçe	-	-
	Eski Uygur Türkçesi	X (EUTS)	X (EUTS)
Tarihî Kuzey-Doğu Türkçesi	Karahanlı Türkçesi	X (AH 169)	X (DLT 3, 68/12)
	Harezmi Türkçesi	X (NF 281/8)	X (NF 165/5)
	Kıpçak Türkçesi	X (KTS)	X (KTS)
	Çağatay Türkçesi	X (ŞSL)	X (AL)
Tarihî Batı Türkçesi	Eski Anadolu Türkçesi	X (DK I, 34-13)	X (SN 1584)
	Osmanlı Türkçesi	X (OTS)	X (OTS)

İlgili fiillerin modern lehçeler arasındaki dağılımları oldukça düzenlidir:

Modern Lehçeler		
Batı Oğuzcası	Türkiye Türkçesi	Gizle- (KTLS)
	Gagauz Türkçesi	-
Doğu Oğuzcası	Azerbaycan Türkçesi	Gizlä- (KTLS)
	Türkmen Türkçesi	Gizle- (KTLS) Yaşır- (KTLS)
Kıpçak Grubu	Başkurt Türkçesi	Yäşir- (KTLS)
	Kırgız Türkçesi	Çaşır- (KTLS)
	Kazak Türkçesi	Jasır- (KTLS)
	Tatar Türkçesi	Yäşir- (KTLS)
Karluk Grubu	Özbek Türkçesi	Yäşir- (KTLS)
	Uygur Türkçesi	Yoşur- (KTLS)

Tablodan da anlaşılacağı üzere *gizle-* fiili Oğuz grubunda, *yaşur-* fiili ve varyantları ise Kıpçak ile Karluk grubunda hakimdir. Dolayısıyla *gizle-* ve *yaşur-* fiilleri Oğuz ve Kıpçak, Karluk arasında bir denk çift olarak işaretlenebilir.

Codex Cumanicus'ta Muhtemel Diyalektolojik Unsurlar

Araştırma kapsamında diyalektolojik unsur olma ihtimali bulunan ancak tarihî veya modern dönemlere ait mevcut sözlüklerle bunun ispatlanamadığı örnekler aşağıda listelenmiştir:

birle:bile (Lat.*cum*, Far.*wa*) “ile, birlikte” (CC1 30a/21:CC1 30a/21).

evet:alay (Lat.*i<n>ta*, Far. *ârê*) “evet, öyle” (CC1 31a/12: CC1 31a/12).

Iymış:sasımış (Lat.*putridus*, Far. *gandîda*) “kokmuş, pis kokmuş” (CC1 38b/24: CC1 38b/24).

içek-suçuh (Lat.*budellum*, Far.*şikam rûda*) “iç organlar, bağırsaklar” (CC1 48a/15: CC1 48a/15).

il- : as- (ilgil:*askıl*, Lat.*pepende*, Far. *beâwîz*) “tutturmak, asmak, ilmek” (CC1 20b/27: CC1 20b/27).

kolan:ayl (Lat. *cinge*, Far. *kustûband*) “semer bağı, kolan” (CC1 6a/26: CC1 6a/26).

sövün-:biyen- (sövündüm:*biyendim*, Lat.*gauissus sun*, Far.*şâdî kerdem*) “sevinmek” (CC1 14a/3: CC1 14a/3).

tın:can (Lat. *anima*) “ruh, can” (CC2 65b/19: CC2 65b/19).

togru:könü (Lat.*rectus*, Far.*rûbâlâ*) “doğru, düz” (CC1 37b/8: CC1 37b/8).

tur-:kop- (*turgıl:kopgıl*, Lat. *surge*, Far.*war hêz*) “ayağa kalmak” (CC1 26b/21).

tüş-:yıkıl- (*tüş:yıkıl*, Lat.*cade*, Far. *beuf*) “düşmek, yıkılmak” (CC1 6a/10: CC1 6a/10).

utru:sarı (Lat. *versus*, Far.*bait*) “karşı” (CC1 33a/20: CC1 33a/20).

Sonuç

Bu çalışmada CC'nin yazıldığı döneme ait Kıpçak, Karluk ve Oğuz gruplarına ait olduğu düşünülen sözcükler, modern lehçelerdeki verilerle karşılaştırılarak belirlenmeye çalışılmıştır.

Tarihsel diyalektoloji alanında yapılacak her türlü çalışma, hem eserlerin daha iyi anlaşılması hem de eserlerin sahip olduğu ağız özelliklerinin aydınlatılması konusunda önemli veriler sunacaktır.

Kaynakça

- Ağca, F. (2021). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanında Oğuzca Unsurlar. Oğuz Bitig, Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar İçinde*, ss. 20-32, Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- AH: Arat, R.R. (1992). *Edip Ahmed b. Mahmud Yükneki Atebetü'l-Hakayık*. TDK Yayınları.
- AL: Atalay, B. (1970). *Abuşka Lugati veya Çağatay Sözlüğü*. Ayyıldız Matbaası.
- ATS I - II: Altaylı, S. (1994). *Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ATTTBS: Akdoğan, Y. (1999). *Azerbaycan Türkçesi'nden Türkiye Türkçesi'ne Büyük Sözlük*. Beşir Yayınevi.
- Aydın, E. (2016). Dialectal Elements In The Vocabulary Of The Uyghur Khanate Inscriptions. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* 69 (3), ss.285 – 300.
- BTS: Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Demir, N. (1997). Bir Tuva Masalının Türkiye Türkçesine Aktarılması. *Sibirya Araştırmaları*. Simurg Yayınları, ss. 379-389.
- DK I-II: Ergin, M. (1997). *Dede Korkut Kitabı I – II*. TDK Yayınları.
- Ercilasun, A.B. (2004). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Akçağ Yayınları.
- Erdem Uçar, F. M. (2016). *Nehcü'l-Ferâdis'te İkili Kullanımlar. Iternational Journal of Languages Education and Teaching*. 4/2, Ağustos, ss.74-101.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Ersöz, S. – Daşdan, S. (2021). Codex Cumanicus'ta Denk Çiftler Üzerine Bir İnceleme. IX. *Uluslararası Türkoloji Kongresi Türk Kültür ve Medeniyetinin Sürekliliği 20-22 Ekim 2021 Türkistan Bildiri Kitabı*. Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi Yayınları, s. 481-490.
- EUTS: Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. TDK Yayınları.
- Fleischman, S. (2000). Methodologies and ideologies in historical linguistics: on working with older languages. (Ed. Herring, S. C. – Reneen, P. – Schosler, L). *Textual Parameters in Older Languages*. s. 33–58. John Benjamins.
- Gabain, A.V. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GT: Berbercan, M. T. (2011). *Çağatayca Gülistan Tercümesi (Gramer-Metin-Dizin)*. Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- GTS: Gaydarci, G.A.- Koltsa, E.K. - Pokrovskaya, L.A. – Tukan, B.P. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü*. (Akt.: Kaynak, İ. - Doğru, A. M.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gül, H. (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Ağızlar*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Gülsevin, G. (1998). Köktürk Bengü Taşlarındaki Oğuzca Özellikler. *Kardeş Ağızlar Türk Lehçe ve Şiveleri Dergisi*. VII, ss.12-18.
- Gülsevin, G. (2007). Kutadgu Bilig'in Dilinde Lehçelerin Özellikleri: 'denk çiftler'. *Turkish Studies Türkoloji Araştırmaları*. 2/2, ss.276-299.
- HüŞ: Tülübaş, T. (2017). *Hüsrev ü Şirin (Metin-Dil Özellikleri-Gramatikal Dizin)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İML: Taymas, A. B. (1988). *İbn-i Mühennâ Lûgati*. 2. Baskı. TDK Yayınları.
- Karahan, A. (2013). *Divanü Lugatî'-Türkè Göre XI. Yüzyıl Türk Lehçe Bilgisi*. TDK Yayınları.
- Kartallıoğlu, Y. (2015). Carbogno'ya Göre Osmanlı Türkçesi Yazı ve Konuşma Dili İlkeleri. *Dil Araştırmaları*, 16, ss.7-27.
- Kaymaz, Z. (2002). Hoca Ahmet Yesevi'nin Hikmetlerindeki Oğuz Türkçesi Unsurları. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi Prof.Dr. Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı*. 139, ss.155-162.

- Kaymaz, Z. (2021). Kitâbu'l-İdrâk'te Türkmençe (Oğuzca). *Oğuz Bitig, Modern ve Tarihsel Oğuzca Üzerine Araştırmalar* İçinde, ss. 97-124, Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- KB : Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig*. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- KD: Eşit, S. (2010). *Kelile ve Dimne Çevirisi Türk Dil Kurumu Nüshası*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- KE: Ata, A. (1997). *Nâsırü'd-dîn Bin Burhânü'd-dîn Rabguzî Kısası'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım, II-Dizin*, TDK Yayınları.
- KHŞ: Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i*. TDK Yayınları.
- Korkmaz, Z. (1975). Eski Türkçedeki Oğuzca Belirtiler. *Birinci Türk Dili Bilimsel Kurultayı* 1972, ss.433-446.
- KS I- II: Yuhadin, K.K. (1998). *Kırgız Sözlüğü I-II*. (Çev.: Taymas, A.), TDK Yayınları.
- KTLS: Ercilasun, A.B. vd. (1991). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- KTS: Oraltaş, H. – Yüce, N. – Pınar, S. (1984). *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- ME: Yüce, N. (1988). *Mukaddimetü'l-Edeb Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks*. TDK Yayınları.
- MM: Toparlı, R. – Argunşah, M. (2008). *Mu'înu'l-Mürîd*. TDK Yayınları.
- MÜN: Abik, A. D. (1993). *Âli Şîr Nevâyî'nin Risaleleri Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ, Târih-i Mülûk-ı Acem, Münşeât*. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- NF: Eckmann, Janos (1995). Nefcü'l-Ferâdis, Yayınlayanlar: Semih Tezcan – Hamza Zülfikar, TDK Yayınları, Ankara.
- OTS: Parlatır, İ. (2014). *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*. Yargı Yayınevi.
- ÖTTT: Yaman, E. – Mahmud, N. (1998). *Özbek Türkçesi-Türkiye Türkçesi ve Türkiye Türkçesi-Özbek Türkçesi Karşılıklar Kılavuzu*. TDK Yayınları.
- Resulov, A. (1995). Akraba Diller ve Yalancı Eş Değerler Sorunu. *Türk Dili*, 524, 916-924.
- Röhbörn, K.(2004). Eski Türkçede Diyalektleri Belirleyen Bir Ses Değişimi Üzerine (1983), (Çev. Gürcün, S.), *Türk Dilleri Araştırmaları*. 14, ss.133-139.
- SAKT: Kök, A. (2004). *Karahanlı Türkçesi Satır Altı Kuran Tercümesi (TIEM 73, 1v/235v/2)*. Basılmamış Doktora Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- SN: Dilçin, C. (1991). *Mes'ûd Bin Ahmed Süheyl ü Nevbahâr İnceleme-Metin-Sözlük*. Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Şirin User, H. (2009). Runik Harfli Türk Yazıtlarında Ağız (Diyalektoloji) Ögeleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*. 16-17. ss.255-269.
- ŞSL: Durgut, H. (1995). *Şeyh Süleyman Efendi-i Buhâri Lûgat-i Çağatay ve Türki-i Osmânî (Cild-i Evvel)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ŞT: Kargı, Z. (1988). *Şecere-i Terâkime (Metin-Gramer-Dizin)*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TDDS: *Türkmen Dilininin Düşündürişli Sözlüğü I*. (2016). İlim.
- Tekin, Ş. (1992). Eski Türkçe. *Türk Dünyası El Kitabı, II. Cilt*. 2. Baskı. TKAE Yayınları. ss. 69-119.
- TETTL I : Tietze, A. (2002). *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati, C.1:A-E*. Simurg Yayınları.
- TKS: Bayniyazov, A. – Bayniyazova, C. (2007). *Türükşe-Kazakşa Sözdik*. (Ed.: Kenan Koç), Almatı.

- TS I : XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V (1995). 3. Baskı, TDK Yayınları.
- TS V : XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü V (1996). 2. Baskı, TDK Yayınları.
- TSUY: Akabirov, S.F. vd. (1981). *Tolkovny Slovar Uzbekskogo Yazıka I-II*, (Ed.: Magrufova, Z. M.), Russkiy Yazık.
- TTS: Tekin, T. - Ölmez, M. - Ceylan, E. - Ölmez, Z. - Eker, S. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Tuna, O. N. (1968). *Studies on Nahju'l-Faradis: A Method for Turcic Historical Dialectology*. Doktora Tezi. Washington Üniversitesi.
- Yıldırım, H. (2005). Türkmen Türkçesindeki Aldatıcı Kelimeler. *Gazi Üniversitesi I. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (11-13 Mayıs 2005-Ankara)*, ss.765-792.
- YUTS: Necipoviç Necip, E. (1995). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. (Çev.: Kurban, İ.). TDK Yayınları.
- YZ: Taş, İ. (2017). *Yûsuf ve Zelihâ*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

BAŞKURT TÜRKÇESİNDE +GAy /+Ay YAPIM EKİ VE EKİN İŞLEVLERİ

Dr. Öğr. Üyesi Fatma ERTÜRK, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-5292-8033 78

Giriş

Biçimbilimde yapım ekleri işlek şekilde kullanıldığı gibi zamanla kullanımı zayıflayan veya sadece izi kalan yapım ekleri de mevcuttur. Eski Türkçede, +GAy /+Ay isimden isim yapım eki de Türkiye Türkçesinde birkaç biçimde izi kalan eklerdendir. Bu çalışmada, Türkiye Türkçesinde işlek bir biçimde kullanılmayan fakat Başkurt Türkçesinde pek çok örneğini tespit ettiğimiz +GAy /+Ay yapım ekinin işlevleri ortaya koyulmaya çalışılacaktır. Ekin öncelikle tarihsel yapısı ele alınacak, ardından +GAy /+Ay ekleri iki farklı yapım eki kategorisinde değerlendirilecektir. Bu sınıflandırmayı yaparken ek hakkında mevcut çalışmalardan yola çıkarak Başkurt Türkçesindeki +GAy /+Ay yapım ekli sözcüklerin kullanım alanları ve işlevleri belirlenecektir.

Bu çalışmayla, Kıpçak grubu içerisinde yer alan Başkurt Türkçesinde +GAy /+Ay ekinin yeni sözcük türleri elde etmede çokça kullanıldığını ve sözcüklerde anlam değişmesine ve/veya genişlemesine de etki ettiğini göstermek amaçlanmıştır.

Çalışmada 10 ciltlik *Başkurt Dilinin Akademik Sözlüğü* “Başkort Tələneñ Akademik Hüzleşğ” (BTAH) adlı eser taranarak örnekler derlenmiştir. Kişi adları edebî metinden örneklerle gösterilmiştir. Örneklerin yanında parantez içerisinde hangi sözlük veya eserden alındığına dair kısaltma ve sayfa numarası belirtilmiştir. Kökü bulunamayan veya kökten emin olunamayan sözcükler tek olarak verilmiştir. Örneğin: *öbörlökey* “beyaz nilüferin tomurcuğu” (VI, 785). Ekin, akrabalık bildiren isimlere veya özel isimlere eklendiği durumlardaki kullanımları da belirtilmiştir.

1. +GAy /+Ay İsimden İsim Yapım Ekinin Tarihçesi

+Ay ekinin Türkçenin işlek olmayan eklerinden biri olduğu ve *gün-ey*, *kuz-ay* örneklerinde bulunduğu (Ergin, 2009, s. 177); bir yön gösterme eki olarak Azerbaycan Türkçesi, Türkmen Türkçesi ve Türkiye Türkçesinde var olduğu (Korkmaz, 2007, 35) görüşlerini savunanların yanı sıra M. Erdal “+gAy ekinin Uygurcada insanın özelliklerini ortaya koyan *yokay* ve *ilgäy* sözcüğünün muhite uygun olarak kalıcı şekilde kullanıldığını ve Karahanlı döneminde ek sınırlı kullanım alanına

sahip olduğu için *öz+gây* “sadakat” sözcüğünün iki kez, *küç+gây* “şiddetli” sözcüğünün dokuz kez kullanıldığını ve kaybolduğunu söyler. Ayrıca Moğolca *degere* “üzerine, üstünde” sözcüğünden gelen *degerükei* “mağrur, kibirli” sözcüğü ile *yokay* sözcüğü semantik olarak karşılaştırıldığında Moğolcada yaygın olarak kullanılan +KAi yapım ekinin isim, sıfat ve tanımlayıcı şekillere eklenerek kullanıldığını” (1991, s.165) ifade eder. Mukaddimetu’l Edeb’te *bos+gay* (Sertkaya, 2012, s. 54; Erdal, 1991, s. 165) sözcüğü tespit edilmiştir. Sertkaya, +gay/+gey eki ile +ay/+ey ekinin ayrı ekler olduğu görüşündedir. Bununla birlikte, Eski Türkçe devresinin devamı olan Orta Türkçe devresinde ekin başındaki -ğ/-g- ünsüzünün düşmesi için bir sebep olmadığını, ayrıca Orta Türkçede +ay/+ey ekli kelimeler yanında +gay/+gey ekli kelimelerin de kullanıldığını belirtir (2012, s. 54).

Ragıp Muhammed (2021, s. 43), Memlûk Türkçesinde +Ay ekinin eklendiği kelimelerden ilgi ifadesi veren adlar türettiğini; Eski Türkçede +GAy/+Ay şeklinde geçen bu ekin, Memlûk Türkçesinde sadece +ay/+ey şeklinde görüldüğünü bildirir. *iley* “ön, yan” (TZ 76a, İM 156a, KE 9a) *küçey* “güç, zor” (KE 12b), *şolağay* ~ *şolğay* “solak” (TZ 4a, MG 22b) örneklerini verir. A. Tietze (2009, s. 385), *iley* “ön” sözcüğünü Eski Osmanlıca olarak belirtir.

Clauson *kuz* madde başında sözcüğün yanına soru işareti koyarak *güneş gören dağın kuzey yamacı* açıklamasını yapar. Azerbaycan *ğuzey*; Osmanlıca *kuzay/kuzey*; Türkmence *ğuzay* ‘kuzey, kuzeybatı’. Türkü vııı T 7 (*çoğay*): Hakas ‘bir dağın gölgeli tarafı’ *kuz ta:ğ* olarak adlandırılır bu da ufuk çizgisini geçinceye kadar ulaşmadığı tarafa denir ve bu güneşin soluna gelir; burada buz ve karın olduğu bölgedir. *Kuzda: ka:r egsü:mes* ‘bir dağın gölgeli tarafında kar eksilmez’. Kaşgari I 325; *kuz: ta:ğ aynı çeviri* III 124: Kutadgu Bilig 5372 (kotuz): Kıpçak *xıv kuz* ‘güneş doğduğunda ulaşmadığı yer’, Osmanlıca *kuz* ‘güneşin ulaşmadığı yer’; Rumi’nin Senglah 287r.22’de *kuz* ‘gölge’ (1962, s. 680) olarak geçer.

Clauson -ğay/ -gey isimden isim yapım ekinin işlevinin belirsiz olduğunu, muhtemelen eklendiği sözcükleri sıfatlaştırarak kendine kullanım alanı yarattığını ve *küç* “güç, kuvvet” > *küçgey* “şiddetli, kuvvetli” örneğini vererek ender, işlek olmayan ek ve aynı zamanda fiil çekim eki olduğunu belirtir (1962, s. 149). Adilhan Adiloğlu ise ekin Orhun Türkçesi metinlerinde görülmediğini, tarihî Türk lehçelerindeki şekillerini ve Karaçay-Malkar Türkçesindeki kullanımlarını örneklerle göstermiştir (2019, s.13). Han-Woo Choi çalışmasında, N. Poppe’nin makalesinde Moğolca organ isimlerine gelen yapım eklerini incelediğini ve bunlardan bazılarını Mançu-Tunguzca ile karşılaştırdığını aktarır. Bu eklerden isim yapım eki: *-kai ~ -gai: Moğolca. -qai ~-kei, -gai~ -gei / Tunguzca -kī <*-kai/ Türkçe küçültme eki -kay ~ -key (2010, s.192). Éva Csáki *karagay* ‘karaçam’<Orta Moğolca. Yazı Moğolcası *qaragai* sözcüğü ile ilgili açıklamalarında *qara* köküne eklenen +gai ekinin

Moğolcada isimden isim yapım eki olduğunu, bitki ve hayvan ismi yapmada kullanıldığını (2006, s.117) ifade eder.

Başkurt morfolojisinde, *isimlerin leksik-semantik grupları: duygusal (öznel) değer bildiren gruplar* başlığı altında +*ķay* + *key*, + *ķas*, + *ķes*, +*ķına*, +*ķéne*, +*ķına*, +*ķéne*, +*ķak*, +*ķek*, +*ķık*, +*ķék*, +*ķok*, +*ķök*, +*ķsa*, +*ķse*, +*ķaş*, +*ķeş* eklerinin incelendiğini; +*ķay* + *key* ekinin genellikle akrabalık bildiren isimlere ve yer, su isimlerine eklenerek şefkat, saygı duygularını bildirdiğini ifade eder ve şu örnekleri verir: *ata+ķay*, *ese+key*, *bala+ķay*, *Ağizél+key*, *Ural+ķay*, *mal+ķay* vb. +*ķay* + *key*, + *ķas*, + *ķes* ekleri, kişi isimlerine eklenerek saygı ve sevgi göstermeyi bildirirler: *Selimekey*, *Eminekey*, *Bibiyamal — Bibikes*, *Minlébike — Minķes*, *Ömökamal — Emekes*. Bu tipteki isimler sıkça iyelik ekleri ile kullanılırlar: *ulķay+ım*, *ķilénkey+ém* (Zeynullin, 2005, s. 14).

Zeynullin'in bahsettiği ekler, *Başķort Těľ Grammatikahu Morfoloji* (BTGM) adlı eserde de gösterilmiş ve bu eklerin hepsinin aynı anlamda olduğu, bununla birlikte akrabalık bildiren isimlere eklendiğinde duygunun belirginleştiği, özel isimlere gelerek şımartma işlevi yaptığı, ayrıca yer isimlerine, hayvan isimlerine de geldiği (2018, s.18-21) ifade edilmiştir.

2. +GAy /+Ay İsimden İsim Yapım Ekinin Başķurt Türkçesindeki İşlevleri:

2.1. Huy, karakter ve alışkanlıklarla ilgili olumsuz anlam taşıyan soyut isim ve sıfatlar teşkil eder:

yělt “çabuk, hızlı” (III, 522) > *yěltěkey* “yeleme, basit karakterli kişi” (III, 523)

yomok “kapalı, açık olmayan, kötü görünen, sır tutan, ketum” > *yomokay* “içine kapanık kimse” (IV, 85)

ķapak “umacı, ağzı büyük, uygun” > *ķapakay* “geveze, çok konuşan” (V, 208)

ķırt “ani, keskin” (V, 777) > *ķırtım* “kırılğan” (V, 725) > *ķırtıķay* “çabuk öfkelenen” (V, 725)

titaķ “topal, aksak” > *titaķay* “asabi, çabuk öfkelenen” (VIII, 337)

yırtıv “yırtmak, parçalara ayırmak, aniden ve hızlı bir şekilde sessizliği, karanlığı vb. bozmak, ucu keskin şeyle delmek” (IV, 237, 238) > *yırtıķ* “yırtılmış” > *yırtıķay* “yırtık; cilveli” (IV, 237)

sösö “tuzsuz, tuz veya diğer tatların yokluğu ya da eksikliği, mayasız, çok acı olmayan, yapmacık hisli” (VII, 615) > *sösökey* “tatlı” (VII, 616) > *süstékey* “tatlı, yaltakça, yapmacık ağızla konuşan” (VII, 703)

tırtık “çok zayıf” > *tırtıkay* “kırılğan” (VIII, 707)

kupşu “çok şık” > *kupşıkay* “moda düşkününü” (V, 593)

yalan “alan, yalın, çözümlü ipliği tek sıra olan; her zaman, daima, tarla” (X, 448) > *yalankay* “hafif, düşüncesizce davranan” (X, 450)

huźmakay “yavaş davranan” (IX, 603)

şım “susukun, sinsisi, sır” (IX, 895) > *şımakay* “kurnaz, züppe” (IX, 896) ~ *şımıkay* “susukun” (IX, 900)

ıvık “ufak, gereksiz şeylere itibar eden” > *ıvıkay* “dırıldır; gönülsüz, gereksiz konuşan; gereksiz şeylere itibar eden” (X, 107)

leb “dudak” (VI, 126) > *lepëy* “geveze” (VI, 132)

mijik “kaprisli” > *mijıkay* “salak, tembel, gayretsiz” (VI, 430)

mevëş “salak, yumuşak tabiatlı, yeteneksiz” (VI, 496) >> *mevkey* “salak, yumuşak tabiatlı, yeteneksiz” (VI, 497)

2.2. Bu ek aile ve akrabalık isimlerine eklenmek suretiyle sevgi, hürmet, şefkat ve sevimlilik ifadesini taşıyan isimler yapar:

Ersoy, aile ve akrabalık isimlerinde kullanılan -y biçimbirimin saygı-hitap pekiştiricisi olduğunu ve bu kanaatinin akrabalık isimlerinin üçüncü şahıs iyelik çekimine girdiklerinde, daha çok -y almamış biçimlerin tercih edilmesiyle güçlendiğini (2011, s.109) ifade eder.

apa “abla” > *apay* “abla, yaşça kendinden büyük olan kardeş kadın, kız; kendisinden büyük, anne babasından küçük olan her kadın, kız; kadın öğretmenlere öğrencilerin hürmet amacıyla seslenme sözü; üvey anne” > *apağay* “ablacım” (I, 290)

ine “anne” (III, 757) > *inekey* “annem, anneciğim” (III, 758)

bala “çocuk, yaşı küçük kız veya erkek çocuk, kişinin kızı veya oğlu, hayvanların yeni doğan yavruları, kökeni bir yerden ya da bir şeyden kaynaklanan” (II, 102,103) > *balakay* “çocuğum, küçüğüm, yavrurum” (II, 105)

kız “kız, evlenmemiş genç kız” (V, 648) > *kızıkay* “kızcağız, kıza şefkat göstermek ya da sevecenlik göstermek için söylenen söz, yabancı kız” (V, 663)

keyne “kaynana” > *keynekey* “kaynanacığım” (V, 855)

tuğan “akraba; yakın arkadaş, dost, erkek ya da kız kardeş” (VIII, 511) > *tuğanqay* “kardeşim, kan kardeşe ya da akrabaya (erkek ya da kız kardeşe) seslenilen sevgi sözü, kendinden küçük ya da tecrübesiz kişiye seslenme sözü” (VIII, 512)

enëy ~ *esey* “erkek veya kadının annesi” > *enkey* “anne” (X, 302)

ine “anne” (III, 757) > *inekey* “annem, anneciğim” (III, 758)

abızenkey “teyze, baba veya anneden büyük kadına seslenme sözü” (I, 120)

abızebëkey “nine” ~ *abızebkey* “nine” ~ *abızetkey* “büyük anne, büyük baba” (I, 121)

olata “kabile reisi” > *olatay* “dede” (VI, 666)

ebëy “ihtiyar kadın” (X, 245) > *ebëkey* “büyükanne” (X, 247) > *ebzeñkey* “büyükanne” (X, 248)

abıy “ağabey, babanın ya da annenin ağabeyi; erkek öğrencilere seslenme sözü” (I, 121)

ir “erkek, koca, erkek çocuk, kahraman” (III, 769) > *irëkey* “tanımadık bir erkek, yabancı erkek” (III, 775)

bise “karı” > *bisekey* “kadın” (II, 288)

baba ~ *babay* “ihtiyar” (II, 54, 55) > *babaqay* “dede” (II, 56) ~ *babqay* “dede” ~ *babıqay* “dede” (II, 58) ~ *aqbabay* “amca” (I, 201)

bebey ~ *bepes* ~ *bebekey* “küçük çocuk, bebek, yavru” (II, 486)

bekey ~ *belekey* “küçük, bebek, biraz, çeyrek” (II, 504, 510, 511)

këšë “küçük, yaşça en küçük, mevki, derece bakımından düşük” (IV, 424) > *këškey* “küçükler, küçük çocuklar” (IV, 427)

keynëš “kayınbirader” (V, 854) > *kinjekey* “kayınbirader” (IV, 469)

kartiney “büyükanne, nine” ~ *kart kartiney* (V, 301) ~ *kartney* ~ *kart neney* (V, 302) ~ *kart eney* “anneanne” (V, 303)

kartay (V, 299) *kartatay* “büyükbaba, dede” ~ *kart kartay* ~ *kart kartatay* ~ *kart kartetey* (V, 301) ~ *kart olatay* “büyük dede” (V, 302)

tutay “abla, teyze, kardeş, erkeğin kız kardeşi” (VIII, 614) > *tutaqay* “abla, yaşta kendinden büyük olan kız kardeş” (VIII, 615)

teñey “bebek, yaşça küçük kardeş, çocuk yaştaki erkek ve kız, küçük yaştaki kişilere seslenme sözü, kaynana” > *teñekey* “kız kardeş” (VIII, 760)

kalak “kaşık, bu alet ile anlatılan ölçek miktarı, ayakkabı çekeceği, hayvanın derisini soymak için kullanılan alet; burunsalık” > *kalakay* “yeni yürümeye başlayan çocuğu yürütmek için kullanılan söz” (V, 135)

2.3. Bu ekle bilhassa taşıdığı birtakım vasıfları belirginleştiren hayvan isimleri teşkil edildiği görülmektedir:

sıpkay “bir cins bataklık ördeği; karabatak” (VII, 748)

ilavkay “küçük balık” (III, 697)

asakay “kulağakaçan” ~ *asağoyrok* (I, 340)

horka “kahverengi at” > *horıkay* “kahverengi at” (IX, 559)

şöşlö “turnabalığı yavrusu” > *şöşlökey* “turnabalığı yavrusu” (IX, 847)

bızavkay ~ *bëzevkey* “buzağı” (II, 203)

kupşıkay “saka kuşu” (V, 593), *tipëy* “tavuk” > *tipëkey* “tavuk” (VIII, 319)

lepek “küçük çift kanatlı böcek (VI, 133) > *kan hurğıs lepekeyzer* “bir tür sinek” (V, 198)

sëbën- sërekey “böcekler” (VII, 462)

şegürekey “kanat uçları siyah, gerisi açık sarı renkteki ötücü bir orman kuşu; sarıkuş” (IX, 925)

süregey “çıkırıkçım” (VII, 701)

2.4. Durum bildiren sıfat ve miktar zarfı teşkil eder:

ala “alaca, kadar, vitiligo” (I, 221,222) > *alākay* “alaca” (I, 224)

tibëşkek “tepişen” (VIII, 293) > *tibekey* “tepişen, tepme” (VIII, 294)

ëş “iş” (X, 232) > *ëşmekey* “çalışkan, hamarat, işçi” (X, 241)

yelt “çevik, hızlı, süratli” > *yeltekey* “aklı zayıf, anlayışı kıt” (IV, 280)

bahır “zavallı” > *bahırkay* “zavallı” (II, 172)

möştöm “acınacak” > *möştökey* “acınacak” (VI, 402)

neni “küçük” (VI, 615) > *neney* “küçük, ufak” (VI, 616)

yen “can” (288) > *yenkey* “canım” (295) ~ *yanıkay* (X, 484)

lavlı “gürültü” > *lavlıy* “gürültülü” (VI, 83)

öyeme “ağzına kadar” (VI, 832) > *öyme* “yığın” (VI, 815) > *öymekey* “dopdolu” (VI, 832)

oslo “sivri, incecik” (VI, 739) > *osloķay* “yerinde durmaz” (VI, 740)

ostok “küçük bir parça, küçük çocuk” > *ostokay* “uçan, bir dalda durmayan” (VI, 757)

töpöş “bodur, kısa boylu” (VIII, 449) > *tapakay* “bodur, kısa boylu” (VIII, 142)

torna “turna” (VIII, 387) > *tornaķay* “uzun ayaklı kimse” (VIII, 388)

huyķay “eğik, yatay” (IX, 606)

huyķay “engin yer, çevresine göre alçakta bulunan” (IX, 606)

yul “yol, defa, kez” (X, 381-383) > *yolaķay* “geçerken, arada” (X, 384)

yamak “çirkin” > *yamaķay* “çirkin” (X, 471)

vaķ “ufak, kuruş, kırıntı” > *vaķay* “alçak” (III, 63)

kıziv “sıcak, kızgın” (V, 682) > *kızmaķay* “sıcak” (V, 660)

sēmer “oyma desen; düz ahşap, demir veya diğer materyaller üzerinde oyulmuş desen” > *sēmekey* “süslü” (VII, 492)

taķa “hiç” > *taķay-toķay* “biraz” (VIII, 95)

ķara “kara, maviye yakın kara renk, çok erken veya çok geç, kar olmayan, açık yer, karsız, kir, leke, güçlü, kültürsüz, endişeli, mutsuz, kötü” (V, 228, 229) > *ķaraķay* “esmer, siyahımsı, koyu” (V, 251)

ķolak “kulak, çeşitli şeyleri tutmak için iki yanda kullanılan kulp” (V, 421) > *ķolakay* “sağır” (V, 425)

ķoro “kuru, nemli olmayan, yağsız, boş, katı yürekli, duygusuz, sert, sadece, kuraklık” (V, 473, 474, 475, 476) > *ķoroķay* “çocuğu olmayan, kısır” (V, 477)

yün “yarar, insanın fiziksel gücü, ruh hâlinde kaynaklı sıfatı, iş yapma yeterliği, gerekli düzen, tertipli; uygun, yerinde iş, fayda, imkân, araç, fırsat, iyi” (IV, 175) > *yünekey* “değersiz” (IV, 178)

ēl “rüzgâr” (III, 503) > *ēlegey* “serin, az rüzgârlı” (III, 524)

kiñ “geniş, bol, eni boyu geniş, engin, geniş yer kaplayan” (IV, 475) *kiñkey* “büyük, geniş” (IV, 476)

yılı “ısı, ılık, sıcak” > *yılıķay* “sıcak, sıcacık” (IV, 221)

maza “sükûnet, endişe, kendir” (VI, 149,150) > *mazaķay* “mühim olmayan, önemsiz” (VI, 150)

mazağay “kötü” (VI, 150)

nazlı “nazlı, yumuşak, alımlı, nefis” > *nazlığay* “nazenin; nazlılık, nazlı, insana has sıfat, alımlılık, mülayimlik, yumuşaklık” (VI, 513)

şırpı “kibrit; çırpı; süsleme işinde kullanılan çeşitli teller, sırmalı tel” > *şırpığay* “züppe, göze hoş gelen, iyi giyinen” (IX, 912)

kır “kenar, çevre; cephe; herhangi bir nesnenin dışı, dış kısmı; insan tarafından yetiştirilmeyen meyve, sebze için söylenir; yabani; bozkır; ekin ekilen yer” > *kırağay* “vahşi, yabani” (V, 746)

kuşa “beraber, arkadaş, aile dostu, ahiretlik” > *kuşağay* “candan bağlı, sadık; sözünün eri” (V, 629)

şeptē “becerikli, yetenekli, iyi, faydalı, güzel, öndeki, verimli” > *şeptēkey* “becerikli, verimli” (IX, 938)

2.5. Beden veya fizikî görünüşle ilgili organ, uzuv, parça, uzantı anlamlarını taşıyan somut isim ve sıfatlar teşkil eder:

ağ “ak, beyaz; süt, kâğıt, akçıl gözbebeği, iyilik simgesi” (I, 199, 200) > *ağay* “patlak gözlü” (I, 200)

söregey (VII, 614) ~ *setekey* “serçe parmak” (VII, 842)

tümhe “tümsek, kasık kemiği” > *tümhekey* “kasık kemiği” (VIII, 638)

böyör “böbrek” (356) > *böyrekey* “böbrek” II, 357)

şeptē “becerikli, yetenekli, iyi, faydalı, güzel, öndeki, verimli” > *şeptēkey* “becerikli, verimli” (IX, 938)

2.6. Bitki isimleri teşkil eder:

ballı “ballı, balı olan, bal eklenmiş, tatlı” (II, 118) > *ballığay* “sütleğen” (II, 119)

temlē “tatlı” > *temlēkey* “meyan kökü (VIII, 753); yaprak bitlerinin çıkardığı şekerli sıvı; arıların toplayıp bala çevirdiği sıvı, yaprak balı” (Zeynullina, 2001, 76)

şürēkey “baldıran” (IX, 872)

maylı “yağlı” (VI, 164) > *maylığay* “yağ çanağı, tatlı salgı çıkaran, böcekleri avlayan bitki” (VI, 165)

yebēşkek “yapışık, yavşak, kar fırtınası” > *yebēşkek börmekey* “tırmanıcı yoğurtotu, yapışkan otu” (IV, 259)

kupşığay “noel ağacı” (V, 593)

sëbërtke “huş ağacı gövdesinde oluşan yumru, el ve ayaktaki küçük yara, sürgün, filiz (VII, 463) > *sëbërtkey* “yumru” (VII, 462)

tarbak “filiz” > *tarbakay* “biçimsiz şekilde açılmış, budak” (VIII, 161)

hötlökey “sütleğen” (IX, 596) ~ *aķ hötlökey* “sütleğen” (I, 214)

öbörlökey “beyaz nilüferin tomurcuğu” (VI, 785)

2.7. Somut isimler teşkil eder:

hul “sol, sol taraf; sol görüş” > *hulaķay* “solak, sol taraf, sol kol ile iş yapan” (IX, 613)

zat “soy, kardeş, nesil; değerli, pahalı şey” (III, 603) > *zatıķay* “çocuk” (III, 605)

mal “hayvan, mal ve mülk, zenginlik, para” (VI, 180) > *malķay* “hayvan, mal ve mülk, zenginlik, para” (VI, 184)

këndëķ “göbek, civata” > *këndëķey* “ebe, doğumda yardımcı olan, göbek bağıını kesen kadın” (IV, 414)

mirëķey “epilepsi” (VI, 305)

neme “şey, görünüş” > *nemeķey* “şey” (VI, 615)

nezëķ “ince, dar, semiz olmayan, iştahsız” (VI, 608) > *nezëķey* “ince, yemek borusu sıkışması” (VI, 609)

kinye “küçük, ailenin en küçük çocuğu, yaşça küçük, son” (IV, 469) > *kinyeķey* “ailede en küçük çocuk” (IV, 470)

malay “oğlan, küçük yaştaki erkek çocuk, erkekler arasındaki dostça seslenme sözü, hoppala!” (VI, 181) > *malakay* “delikanlı” (VI, 182)

öşe “bazlama, çörek” (VI, 911) > *öşeķey* “kalaç, asma kilit biçiminde pişirilmiş küçük ekmek” (VI, 912)

hürmeķey “eski, unutulmuş yol” (IX, 633)

ķatlı “katmerli, birkaç kattan oluşan” > *ķatlıķay* “katlama; açılan hamurun üstüne yağ, yumurta sürüp, uzun uzun kestikten sonra yuvarlayarak pişirilen ufak ekmek” (V, 340)

ķalas “kalaç, asma kilit biçiminde pişirilmiş küçük ekmek” (V, 137) > *ķalas epeķey* “kalaç, asma kilit biçiminde pişirilmiş küçük ekmek” (V,137)

kağ “çıplak, çorak, kel, güneş, rüzgâr alan yerlere asılıp kurutulan, pestil, kazların sesi” > *kağay* “kazların sesi” > *kağay* “pis, kir, leke” (V, 125,126) ~ *kığay* (V, 714)

yeş “genç, küçük, yaş, insan hayatının olumlu anlama sahip olduğu an” (IV, 329) > *yeşkey* “mezar” (IV, 331)

kêye “arı kovanı deliği, ceza, bakım, gözetim, özen” > *kêyekey* “giyecek, giysi” (IV, 402)

kêşê “kişi, halk, adam, insan” (IV, 432) > *kêşêkey* “biri” (IV, 434)

yök “yük, dölüt, cenin” (IV, 141) > *yökey* “yumurcak, yerinde duramayan” (IV, 145)

bêžênkey “büyükayı takımyıldızı” (II, 201)

bêžek “bezek” (II, 256) > *bizekey* “bezek” (II, 260)

kazık “kazık, direk, temel, sap” > *kazıkay torov* “çocuğun ilk defa ayakları üzerinde durması” (V, 92)

2.8. Alet ve eşya isimleri teşkil eder:

işme “bilezik, gümüşle kaplanmış bilezik” > *işmekey* “bezek, oyularak yapılmış süs” (III, 863)

töp “dip, iç, şap” (VIII, 443-444) > *töptökey* “huş ağacı kabuğundan yapılan sepet, kova” (VIII, 450)

yılt “ani hareketi bildiren kelime” (IV, 126) > *yıltıkay* “kandil” (IV, 217)

kuldav “deri kap, yilkının ön ayak derisinden yapılan dar ağızlı kıymız kabı” > *kuldıkay* “ahşap badya” (V, 566)

kunağay “oyun için kullanılan kemik” (V, 581)

talkı “kendir lifleme aleti” (VIII, 107) > *talpıkay* “kendir lifleme aleti” (VIII, 109)

şeptêr “paspas” > *şeptêrkey* “paspas” (IX, 938)

hızğırakay “düdük” (IX, 644)

murtay “tulum, tütsülenmiş hayvan dersinden yapılmış dar ağızlı, yassı dikilmiş kap” (VI, 420) > *murtağay* “tulum” (VI, 421)

kılğay “kazan” (V, 720) > *kıldıkay* “saplı küçük kazan” (V, 719)

kolak “kulak, çeşitli şeyleri tutmak için iki yanda kullanılan kulp” (V, 421) > *kolakay* “tencere, iki yanında tutaç olan kap” (V, 425)

kolak “kulak, çeşitli şeyleri tutmak için iki yanda kullanılan kulp” (V, 421) > *kolaktıkay* “leğen, ağaç leğen, tekne” (V, 431)

2.9. İsim ve sıfatlara eklendiğinde hitap, sevgi, şefkat sözcükleri teşkil eder:

hılv “güzel” > *hılvıkay* “güzelim” (IX, 666)

matur “güzel” (VI, 231) > *maturkay* “dilber, şefkat gösterilene söylenen söz” (VI, 233)

göl “gül” (III, 198) > *gölkey* “çiçek, kadınlara söylenen sevgi, şefkat sözü” (III, 201)

duş “dost” > *duşkay* “dostum, eş dosta söylenen sevgi sözü” (III, 452-453)

yörek “yürek” (IV, 160) > *yörekkey(ëm)* “değerli görülen yakın kişiye sıcak davranma, sevgi sözcüğü” (IV, 161)

kolan “açık sarı, kulan, alan” (V, 432) > *kolıkay* (V, 438) ~ *kolokay* “tay, kulan” ~ *kolokayım* “çocuğu severken kullanılan sözcük” (V, 439)

siber “güzel, yakışıklı” > *siberkey* “güzel, bir erkeğin kadına seslenme sözü” (VII, 512)

yırak “uzak” > *yırağebey* “anneanne” > *yırakay* “anneanne, anneannem” (IV, 229)

2.10. Kişi isimlerine eklendiğinde sevgi ve şımartmayı bildirir:

Ekin sevgi, şımartma işlevi cümle içerisindeki bağlamdan ortaya çıktığı için burada, cümle içerisinde kullanımı örnek olarak verilmiştir. “Konuşma dilinde kişi adlarının kısaltmasında kullanılır: *Helkey- Heliulla, Şamkay- Şamil, Yomağay- Yomabike, Ürekey- İrina*” (BTGM, 2008, s.20).

— *Ey, atahı, böğön Sıvakay yëngem kilgeynë elë.* “Ey, kocacığım bugün Sıvakay yengem gelmişti.” (K, 4)

Bibëkey ze bığa künde. “Bibikey de buna razı oldu.” (K, 30)

Şundan Hammat onu, bala şikëllë irkelep, köröş artınan küterëp aldı... Tubığma ultırttı...

Selimekeyëm, hılvım!... “Böylece Hammat, onu çocuk gibi sevip tezgâhın arkasından kaldırdı. Dizine oturttu. “Selimeciğim, güzelim!” (OËB, 27)

Bibi > *Bibikay* (II, 552), *Bulya* > *Bulyakay* (II, 552), *Bura* > *Burakay* (II, 551), *Buzı* > *Buzıkay* (II, 551), *Göl* > *Gölkey* (III, 857), *Höyer* > *Höyerkey* (IX, 975), *Miñlë*

> *Miñlēkey* (VI, 936), *Aznaqay* (I, 422), *Batırkay* (II, 550), *Bayraqay* (II, 549), *Ġelikey* (III, 852), *İlcēkey* (III, 855), *İlkey* (III, 854), *İrkey* (III, 855), *İsekey/İšekey* (III, 855), *İşkey* (III, 856), *İşmekey* (III, 856), *İžēvkey* (III, 854), *Tēlevkey* (VIII, 825), *Tenekey* (VIII, 826), *Timērkey* (VIII, 826), *Ülyekey* (IX, 969)

2.11. Nehir ve göl isimlerine getirilir:

Alaqay küł “Alakay gölü” (I, 417), *Aznaqay külē* (I, 416), *Bılağay* (II, 545), *Bitlēkey* (II, 544), *Bitlikay reka* (II, 544), *Bulagay reka* (II, 545), *Bülekey* (II, 545), *Düsekey küł* (III, 846), *Merzekey* (VI, 923), *Mesēkey* (VI, 923), *Mişerkey küł* (VI, 922), *Öpēkey* (VI, 925), *Sēbēkey* (VII, 856), *Sekey* (VII, 858), *Sērekey* (VII, 856), *Serkey* (VII, 858), *Söymekey* (VII, 857), *Sürekey* (VII, 847), *Şemekey* (IX, 963), *Şönkey* (IX, 963), *Tēlekey* (VIII, 816), *Tēlevkey* (VIII, 816), *Tevkey* (VIII, 819), *Timērkey* (VIII, 816)

2.12. Dağ, şehir ve köy isimlerine getirilir:

Aksaqay tav (I, 420), *Ballıqay* (II, 546), *Bayraqay* (II, 546), *Belekeytav* (II, 548), *Bızavqay* (II, 548), *Bişkükey tav* (II, 547), *Bülekey tavı* (II, 548), *Dinēkey* (III, 849), *Dürtkaragay* (III, 848), *Meskey tavı* (VI, 928), *Ömekey tav* (VI, 930), *Sēbēkey* (VII, 860), *Sērekey* (VII, 860), *Sēyekey* (VII, 860), *Sibekey* (VII, 860), *Sirükey* (VII, 860), *Sömekey* (VII, 860), *Süsekey* (VII, 861), *Şelēmkey tavı* (IX, 968), *Tēlekey* (VIII, 821), *Tevkey* (VIII, 824), *Ütekey tavı* (IX, 965); *Ayzaqay* (I, 414), *Baqay* (II, 540), *Bēykey* (II, 541), *Buzıqay* (II, 542), *Bülekey* (II, 542), *Ĥelēkey* (IX, 956), *Hergey* (IX, 956), *İlsēkey* (III, 843), *İsekey* (III, 844), *İškē İlēkey* (III, 844), *İškē İtēkey* (III, 844), *Qandra-Tömekey* (V, 868), *Qañnı-Törkey* (V, 868), *Resmekey* (VII, 853), *Sörökey* (VII, 854), *Tēlekey* (VIII, 813), *Tirekey* (VIII, 813), *Törkey* (VIII, 813), *Tübengē Yerkey* (VIII, 814), *Ürgē Yerkey* (IX, 955), *Ürmekey* (IX, 955), *Yañı dürtēkey* (X, 568), *Yañı itēkey* (X, 568)

2.13. Uyarı ve şaşkınlık ifadesi veren isimler teşkil eder:

bına “işte; öndeki veya çok yakındaki kişiyi veya nesneyi göstermek için kullanılır; anlamı güçlendirmek için kullanılır, kimi ifadeleri açıklarken cümlelerin başına getirilir.” (II, 458) > *bınağay* “yapma!, beklenmedik bir durum karşısında şaşkınlık için söylenir.” (II, 459)

Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada, +GAy/+Ay ekinin Türkçede sınırlı sözcükte kullanılan bir ek iken, Başkurt Türkçesinde kullanım alanının oldukça geniş olduğu örneklerle gösterilmiştir. Başkurt Türkçesi Rusça, Moğolca, Çince, Arapça, Farsça, Almanca, Fransızca gibi dillerden ödünçleme sözcük alarak kendi leksikolojisi içerisinde kimi zaman anlamını koruyan kimi zaman da anlam değişimine uğrayan sözcükler barındırmaktadır. “Baskurt Türkçesinde *süregey* ‘çıkırıkçım’ (VII, 701) sözcüğü Modern Moğolcada, Yazı Moğolcasında *cörägei* ‘dalğıçkuşu’ sözcüğünden ödünçlemedir. Kelime başında s- bulundurması, bu sözcüğün alıntı olduğunu gösteren açık bir göstergedir. Son sözcükteki -*äy* diftongu için de durum aynıdır. Moğolcada sözcük sonundaki -*a/-e* ile -*ai/-ei*’nin eş değerliği tipiktir. Volga Kıpçakçası dillerinde -*ay/-ey* onun yansımasıdır” (Csáki, 2006, 87). *Tutay* “abla, teyze, kardeş, erkeğin kız kardeşi” (VIII, 614) sözcüğünün Rusça veya başka bir Slav dilinden geçmiş olduğu (Li, 1999, s. 145) ifade edilir.

Mevcut çalışmalarda, ekin akrabalık isimlerine ve özel isimlere gelerek eklendiği sözcüğe şımartma, sevgi, hürmet işlevi kattığını; hayvan isimlerine ve yer adlarına da gelebildiğine değinilse de tanıklanan örneklerde bundan daha fazla işleve sahip olduğunu ve bazı sözcüklerin anlamını değiştirirken bazı sözcüklerde sadece pekiştirme unsuru veya çekim eki gibi sözcüğün anlamını koruduğu gözlemlenmiştir. Moğolcadaki +*qai* ~+*kei*, +*gai*~ +*gei* isimden isim yapma ekinin Başkurt Türkçesinde +*ğay/+gey*; +*kay/+key* şeklinde görülmesini O.F. Sertkaya gibi Moğolcadan bulaşma olarak görmekteyiz.

İncelediğimiz örneklerde, ekin işlevsel olarak en sık 44 taneyle *dağ, şehir, köy ismi* ve 36 taneyle *durum bildiren sıfat ve zarf* yapmada kullanıldığı görülmektedir. Daha sonra 25’er taneyle *kişi ismi, nehir, göl isimleri, aile ve akrabalık isimleri*, 21 taneyle *somut isim*, 16 taneyle *huy, karakter ve alışkanlık ilgili olumsuz anlam taşıyan soyut isim ve sıfat*, 12 taneyle *alet ve eşya ismi*, 11 taneyle *bitki ismi*, 8 taneyle *isim ve sıfatlara eklendiğinde hitap, sevgi, şefkat sözcüğü*, 4 taneyle *beden veya fizikî görünüşle ilgili organ, uzuv, parça, uzantı anlamlarını taşıyan somut isim ve sıfat*, 1 tane de *uyarı ve şaşkınlık ifadesi veren isim* yapmada kullanıldığı tespit edilmiştir.

Örneklerin Alındığı Eserler:

K: Biişeva, Z. (1990). *Këmhëtëlgender*. Başkörtostan Kitap Neşriyeté.

OËB: Biişeva, Z. (1990). *Olo Ėyëk Buyında*. Başkörtostan Kitap Neşriyeté.

Kısaltmalar

BTAH

: Başkört Tëläneñ Akademik Hüzlëğë

İM	: İrşādü'l Mülük ve's-Selâtin
K	: Këmhëtëlgender
KE	: Kitâbü'l – Ef'âl
TZ	: Et-Tuhfetü'z -Zekiyye fi'l- Luğati't-Türkiyye

Kaynakça

- Adiloğlu, A. (2019). Karaçay-Malkar Türkçesinde isimden isim yapım eklerinin gelişimi-I. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.12, S.68, 5-35.
- Başkort tëlë grammatikahu: 3 tomda. t. II. morfologiya (2018). Haz. M. V. Zeynullin, G. R. Abdullina, H. V. Soltanbayeva, G. A. İşengolova. (yavaplı möherrire: H. V. Soltanbayeva). Kitap.
- BTAH (2011). *Başkort tëlënëñ akademik hüzlëgë*: I. tom A. Kitap.
- BTAH (2011). *Başkort tëlënëñ akademik hüzlëgë*: II. tom B. Kitap.
- BTAH (2012). *Başkort tëlënëñ akademik hüzlëgë*: III. tom V-İ. Kitap.
- BTAH (2012). *Başkort tëlënëñ akademik hüzlëgë*: IV. tom Y-K. Kitap.
- BTAH (2013). *Başkort tëlënëñ akademik hüzlëgë*: V. tom K. Kitap.
- BTAH (2014). *Başkort tëlënëñ akademik hüzlëgë*: VI. tom L-Ö. Kitap.
- BTAH (2015). *Başkort tëlënëñ akademik hüzlëgë*: VII. tom P-S. Kitap.
- BTAH (2016). *Başkort tëlënëñ akademik hüzlëgë*: VIII. tom T harfi. Kitap.
- BTAH (2017). *Başkort tëlënëñ akademik hüzlëgë*: IX tom U-ŞÇ. Kitap.
- BTAH (2018). *Başkort tëlënëñ akademik hüzlëgë*: X. tom I- Ya harfi. Kitap.
- Choi, H. W. (2010). *Türkçe, Korece, Moğolca ve Mançu- Tunguzcanın karşılaştırmalı ses ve biçim bilgisi*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Clauson, S. G. (1962). *Turkish and Mongolian studies*. London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- Csáki, E. (2006). *Middle Mongolian loan words in Volga Kipchak languages*. *Turkologica* 67. Harrassowitz Verlag.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic word formation: a functional approach to the lexicon*. Vol.1. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Ergin, M. (2009). *Türk dil bilgisi*. Bayrak Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2007). *Türkiye Türkçesi grameri (şekil bilgisi)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li, Y. S. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Simurg.
- Muhammed, R. (2021). *Memlük Türkçesinde ekler ve işlevleri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sertkaya, O. F. (2012). Etimoloji nedir- ne değildir ve isimden isim yapan +ay /+ey eki üzerine. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*, 19, 1, 43-72.
- Tietze, A. (2009). *Tarihi ve etimolojik Türkiye Türkçesi lügati c. 2 F-J*. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Yazıcı Ersoy, H. (2011). Başkurt Türkçesinde aile ve akrabalık isimlerinde kullanılan -y biçim-birimi. *Türkbilig*, 21:87-112.
- Zeynullin, M. V. (2005). *Hežërgë Başkort ezebi tëlë morfologiya*. Kitap.
- Zeynullina, G. D. (2001). *Urişsa-Başkortsas- Başkortsas-Urişsa umartasilık hüzlëgë*. Kitap.

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕР СЕМАНТИКАСЫНДАҒЫ ОБРАЗДЫҢ РӨЛІ

Mağripa ESKEYEVA, LN Gumilyov Avrasya Ulusal Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-7647-817X

Asiye KOLPENOVA, Bursa Uludağ Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-7147-1024

Фразеологизмдер – белгілі бір ұғымды бейнелі, ойды ерекше әсерлі етіп жеткізу мақсатынан туған тіл бірліктері. Бұл бейнелілік, әсерлілік фразеологиялық мағынаға уәж болған образ арқылы жүзеге асады. Мысалы: қаз. *жыланның аяғын көрген* ‘жылпос, қу, пысық’, *жұмыртқадан жүн қырыққан* ‘жоқ жерден үнем тапқан’, *бит ишіне қан құйған* ‘өзгенің білмегенін білетін айлакер’ немесе түр. *şeytanın art ayağı* ‘өте қу’, *eliyle koynunun arası kırk yıllık yol* ‘өте сараң’ фразеологизмдері беретін ұғымды жеке сөздермен де беруге болады, алайда *жыланның аяғын көру, жұмыртқадан жүн қырку, бит ишіне қан құю, шайтанның артқы аяғы, қолы мен кеудесінің арасы қырық жылдық жол* образдары, нақтырақ айтсақ, образ-ситуациялар фразеологиялық мағынаға ұйтқы болып, фразеологизмдерді басқа тіл бірліктерінен ажырататын өзгеше сипат, мән беріп тұр. “Сол себепті көптеген тілшілер образдылықты фраземалардың (фразеологизмдердің) маңызды белгілерінің бірі ретінде санайды” (Алефиренко, 2009, 45-6). Образдылықтың фразеологизмнің басты белгісі болуы заңдылық: “образ – фразеологизмнің ішкі формасы. Ішкі формасыз фразеологизм мағынасы жоқ, мағына болмаса, фразеологизмнің өзі де жоқ. Ішкі формасыз фразеологизмдер өзінің коммуникативтік қызметін атқара алмайды” (Зимин, 2016, 32-6). Фразеологизмдерді әр түрлі аспектіде зерттеген ғалым Г. Смағұлова фразеологиялық ішкі формаға мынадай анықтама береді: “Фразеологизмнің ішкі формасы – фразеологизм мағынасының уәжділігінде жатқан бейне, белгілі бір жағдаят, “гештальт”, “сурет”, фразеологизм сипаттап отырған жағдаяттың бейнелі көрінісі” (Смағұлова, 2020, 75-6). Бұдан шығатын тұжырым: фразеологизмді тілдік таңба ретінде айқындайтын негізгі элемент – образ. Мақалада осы тұжырым фразеологизмдер семантикасындағы образдың рөлін саралау, талдау арқылы дәлелденеді.

Фразеологизмдер семантикасы – күрделі құбылыс: онда объективті дүниенің тіл иесі тарапынан анықталған қасиет, белгілері жатады, сонымен бірге тіл иесінің осы объективті дүниеге қатысты бағасы мен бағамы, эмоциясы орын алады. Сондықтан В.Н. Телия “фразеологиялық семантика құрылымын бір типті ақпарат беретін, қасиеттердің “шоғыры” болып табылатын макрокомпоненттердің реттелген тізбегі құрайтынын айтады» (Телия, 1990, 34-6). Фразеологизмдер семантикасындағы образдың рөлін саралау осы компоненттердің мәнін айқындаумен өзектеледі.

Тіл иесінің ақиқат дүниені тану және қабылдау тәжірибесінің негізінде пайда болатын образ өзі уәж болған фразеологиялық мағынаға ауыспалы мән жүктейді. Фразеологиялық ауыспалы мағынаның жасалу тәсілдері А.Т. Синан еңбегінде былайша сараланған: “Ad aktarması, Mecaz-ı Mürsel / metonümia (*göze girmek, başında torbası eksik*); deyim aktarması / metaphor (*eleğini eleyip duvara asmak, ayaklı kütüphaneye*); teşbih-benzetme (*acem bahçesi gibi, tığ gibi delikanlı*); kinaye (*ağır başlı, yüzü ak*); telmih (*derdini Marko Paşaya anlatmak*); abartma-mübalâğa (*iğne atsan yere düşmes, yumurtaya kulp takmak*)” (Синан, 2015, 75-6). Аталған тәсілдердің барлығының негізінде образ жатыр. “Фразеологизмдер құрамындағы сөздердің мағынасымен емес, образбен уәжделеді” (Зимин, 2016, 39-6). Осы негізде фразеологиялық образдың бірінші рөлі айқындалады: *образ фразеологизмнің шынайы мағынасын уәждейді.*

“Фразеологизмдердің мақсаты – белгілі бір ұғымды ерекше қалып ішінде, әсерлі, өзгеше мағынада білдіру” (Ақсой, 2021 [1965], 39-6) болғандықтан, фразеологизмге уәж болған образ ұғым-түсінікке бағалауыштық, эмоционалды-экспрессивті реңк үстейді, яғни фразеологиялық мағынадағы бағалауыштық, эмотивтілік компоненттер образ арқылы анықталады.

Осы арада эмоционалдылық пен эмотивтіліктің ара жігін ажырату қажеттілігі туындайды: эмоционалдылық – адам психикасына қатысты ұғым, ал эмотивтілік – осы эмоцияны сипаттайтын тіл бірліктеріне тән құбылыс. Фразеологиялық образдың екінші рөлі *бағалау мен эмотивтілікті білдіру* болып табылады. Мәселен, түрік тілі фразеологизмдері мен мақал-мәтелдеріндегі метафоралардың тіларалық анализін жасаған Е. Ериш, Е. Улушахин *ақ* түс арқау болған метафоралық образдың “оң бағамда тазалықтың, пәктіктің, жақсылықтың символы болса, теріс мағынада қорқынышты, қиыншылықты, суықты да бейнелейтінін мысал етеді” (Ериш, т.б., 2021, 16-6).

Фразеологиялық мағына – еркін тіркестің ауыспалы мәнге ие болуы арқылы жасалған екінші мағына. Академик Ө. Қайдар тұрақты тіркестердегі образды-фондық негіз – халықтың әлеуметтік-экономикалық тұрмыс-тіршілігін, рухани әлемі мен материалдық мәдениетін, әдеті мен әдебін, діни-мифологиялық сенімі мен нанымын сипаттайтын фактор екендігін айтады (Қайдар, 1998, 214-б) және фразеологиялық екінші мағынаны “этнолингвистикалық мағына” деп атайды (Қайдар, 1998, 21-б).

Г. Смағұлова: “Бейнелілік – тілдік жүйеде фразеологизмнің құрылымдық-семантикалық ерекшелігін жинақтаған лексика-семантикалық категория және ол экстралингвистикалық факторлардың бірігуінен пайда болады” (Смағұлова, 2020, 79-б), – деген ой тұжырымдайды. Экстралингвистикалық факторлар негізінде пайда болған этнолингвистикалық мағына мәдени ақпарат арқалап жатады. Осы этномәдени ақпарат образда тұрақталады десек, фразеологиялық образдың тағы бір рөлі айқындалады: *образ мәдени коннотацияның тасымалдаушысы* болып табылады.

Қазақ фразеологизмдері мен перифраздарын зерттеген Ө. Айтбайұлы фразеологиялық тіркестердің негізгі қасиеті стилистикалық ажарында екендігін, “ажардың” образ арқылы берілетінін түйіндейді, “осыған қарағанда фразеология негізінде стилистиканың зерттейтін объектісі тәрізді” (Айтбайұлы, 2013, 67-б), – деген ой топшылайды.

Г. Сағидолда тұрақты тіркес арқалаған образ неғұрлым айқын болған сайын, тіркестің идеялық мағынасының айқындылығы, айшықтылығы, эмоционалды-экспрессиялық күшінің артатынын айтады (Сағидолда, 2011, 286-б).

Р. Авакова ішкі форма мен фразеологиялық бейненің (образдың) арақатынасын анықтай келе, “бейнелі фразема өзінің ішкі формасы негізінде семантика-стилистикалық және экспрессивтік қасиеттерімен байитынын тұжырымдайды” (Авакова, 2013, 56-б).

Берілген түйін-тұжырымдардан шығатын қорытынды: *фразеологиялық образ фразеологизмнің стильдік ерекшелігін айқындайды.*

Жинақтай келгенде, фразеологизмнің коммуникативтік, эстетикалық, кумулятивтік функциясын анықтайтын фразеологиялық образдың рөлі мыналар: образ фразеологизмнің мағынасын уәждейді; образ фразеологиялық мағынадағы бағалау мен эмотивтілікті танытады; образ мәдени коннотацияның тасымалдаушысы болып табылады; образ фразеологизмдердің стильдік ерекшеліктерін айқындайды.

Мақалада фразеологиялық образдың аталған функциялары қазақ және түрік тілдеріндегі адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдер арқылы зерделеніп, сараланды. Бұған екі тілде де, әсіресе, түрік тілінде адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдердің айрықша көптігі және біршама фразеологизмдердің Түркияның белгілі бір бөлігінде ғана халық аузында қолданылатын ерекшелігі себеп болды. Мысалы: түр. *kırk gün kaynatsan bir damla balı çıkmaz* ‘жаман адам’ фразеологизмі Алания, Антеп, *ağzının içi yumuş dolu* ‘тек бұйрық беруді ғана білетін адам’ Газиантеп, *bir yüzü insan, bir yüzü köpek* ‘екі жүзді адам’ Чанкыры жерінде мәшһүр екен (Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler, 2019, 240, 276, 370-6).

Материал көзі ретінде фразеологиялық сөздіктер: түрік тілінде Ө.А. Аксойдың, М. Хенгирменнің, А. Пүскүллұғлының фразеологиялық сөздіктері, “Bölge ağızlarında atasözleri ve deyimler” сөздігі, қазақ тілінде І. Кеңесбаевтың “Фразеологиялық сөздігі”, Г. Смағұлованың “Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі” және “Мағыналас фразеологизмдер сөздігі” алынды.

Образ фразеологизмнің мағынасын уәждейді

Шындық болмыстағы объективті заттар мен құбылыстар, олардың адам тарапынан танылған қасиеті мен белгілері образдалып, осы образ фразеологизмдердің қалыптасуына ұйтқы болатынын жоғарыда айттық. Қазақ және түрік тілдеріндегі сапа семантикалы фразеологизмдерді жинастыру, топтастыру фактілері адамның мінез-құлқын сипаттайтын фразеологизмдерге көп жағдайда соматикалық, зооморфтық атаулар тірек болған образдардың мотив болғанын көрсетті. Мысалы: қаз. *ақылы алқымынан аспаған* ‘өзінен өзгеге ақылы артылмаған, өзгені танырлық ақыл бітпеген адам’, түр. *aklı başından bir karış yukarı* ‘ойына келгенді ойланбастан жасайтын’, қаз. *аузы ауыр* ‘өсек айтпайтын, сыр сақтағыш, әңгімеге құмарлығы жоқ’, түр. *ağzı killitli* ‘сыр сақтаған’, қаз. *аузы жаман* ‘не болса соны айта беретін бейпіл ауыз’, түрік тілінде бұл мағына *ağzı kalabalık* фразеологизмі арқылы беріледі. *Калабалық* сөзі түрік тілінде “адамдардың тобы, керексіз, ретсіз заттар жинағы, өте көп” деген мағынаны білдіреді, осы образ *ağzı kalabalık* фразеологизміне арқау болып, ‘мағыналы, мағынасыз, ретсіз көп сөйлейтін’ мағынасын береді. Сол сияқты түрік тіліндегі *ağzının perhizi yok* ‘ақылына не келсе, соны сөйлейтін’ адам сипатын береді. Қаз. *аузынан сөзі, қойнынан бөзі түскен* ‘екі ауыз сөздің басын құрай алмайтын ебедейсіз кісі’, *аузын ашса, жүрегі көрінеді* ‘ақкөңіл, аңқылдаған’, түр. *eli bay-*

raklı ‘әдепсіз, дау-дамайшы’, *gök gözlü* ‘ынсапсыз, зәлім’ фразеологизмдерінде ауыз, жүрек, қол, алқым, кеуде, көз атаулары тірек болған образ орын алған.

Сонымен қатар екі тілде де жан-жануар, құс атауларымен байланысты образ фразеологиялық мағынаға уәж болғанын көреміз: түр. *gemi aslanı* ‘өзін күшті санайтын, бірақ ешбір іске ебі жоқ адам’ фразеологизмінің мағынасына қанша күшті көрінсе де, ештеңе жасай алмайтын кеме арыстанының сипаты уәж болған, яғни түз жыртқышы – арыстан кемеде болса, қамауда болғаны деп топшылаймыз. *Aslan yürekli* ‘нағыз жігіт, ешнәрседен қорықпайтын’, бұл фразеологизм қазақ тілінде де бар, осы мағынада жұмсалады: *арыстан жүректі* ‘қаймықпайтын, тайсалмайтын, өжет’. Түр. *haymana öküzü* ‘жалқау’ түрік тілінде хаймана – жануарлар еркін жайылатын шалғын, яғни жалқау адам сипатын ішіп-жеуді ғана білетін, жайылып жүрген өгіз образы берсе, *cennet öküzü* ‘жүрегі таза, бірақ ақымақ дейтіндей аңғал’ мағынасын білдіреді. Түр. *it dişi domuz derisi* ‘арамы адам’, *yüzü eşek derisi* ‘ұяты, ары жоқ’, қазақ тілінде бұл мағына *бетін тілсең, қан шықпайды, беті қалың* фразеологизмдері арқылы беріледі. Түр. *horoz akıllı* ‘ақылсыз, бейінсіз, ақымақ’, қазақ тілінде бұл мағынаны *тауықтың миындай миы жоқ* фразеологизмі береді. Қазақ тілінде: *қой аузынан шөп алмас, шөккен түйеге міне алмас, қойдан қоңыр, жылқыдан торы* ‘момын, жуас’, *мұрнын тескен тайлақтай* ‘көнгіш, ырыққа ергіш, жуас’, *қолынан қой жарысы келмейді* ‘сылбыр’, *қуды мініп, құланды құрықтаған* ‘өте епшіл, әбжіл адам’ фразеологизмдері актив қолданылады. Халықтың тіршілігі мен тәжірибесінен орын алатын төрт түлік малға қатысты түйгені мен түсінігі фразеологизмдер мағынасынан орын алғанын көреміз, өйткені фразеологизм мағынасына уәж болып отырған – шындық болмыстың образдалған фрагменті (ситуациясы).

Проф. К.Аханов кейбір тұрақты тіркестердің жасалуына түрлі аңыздардың да негіз болатынын айтады (Аханов, 1993, 182-б) яғни фразеологизмдердің мағынасын уәждейтін образ белгілі бір оқиғадан тууы да мүмкін. Мысалы: Ғ.Мұсабаевтың тіл тарихына қатысты еңбектерінде *жүрек жұтқан, елден шыққан ала аяқ* фразеологизмдері туралы мынадай деректер кездеседі: “Батыр, батыл адамды “жүрек жұтқан” дейміз. Жас жігіт қолдың санатына қосылу үшін жорықта алғашқы соққан жауының ең алдымен қанын ұрттап, кейін жүрегін жылыдай жұтады. Құлағын кесіп, өлтірілген адамның санын есептеуге пайдаланады. Қан ішер, жүрек жұтқан, бастан құлақ садаға тіркестері осыдан шыққан” (Мұсабаев, 1963, 152-б). “Сол сияқты елден шыққан ала аяқ дейтінімізді ертедегі хун тайпаларының дәстүрімен салыстырсақ қана түсінікті болмақ. Сол кезде қылмыстың ауыры тұсаулы атты ұрлау екен де, жазаның ауыры елден шығару екен. Ел жиналып,

айышкердің бетін тіліп, екі аяғына екі түсті аяқ киім кигізіп, “елден шық” деп қоя береді екен. “Елден шыққан ала аяқ” деп, міне, осыны айтқан” (Мұсабаев, 1965, 150-б).

Сол сияқты *kös dinlemiş deve gibi* ‘суыққанды’ фразеологизмінің мағынасын образға арқау болған “көстің” не екенін білетін түрік халқы түсінеді. Бұл фразеологизмнің пайда болуының мынадай оқиғасы да бар екен: “Көс – даусы қатты, үлкен дауылпаз. Ол бір жерден екінші жерге атпен немесе түйемен тасылатын болған. Ұзақ жылдар Османлы ордасында осы көсті тасыған бір түйені әбден қартайғанда мойнына “бұл түйеге тиіскен адам жазаланады” деген жарлық іліп, қоя беріпті. Ол түйе бір күні бір адамның бақшасына кіріп кетеді, бақша иесі де оған қатты тиісуге қорқып, ыдыс қақпақтарын бір-біріне соғып, оны алыстан үркітіп, қумақ болады, алайда түйе бұл дауысқа міз бақпайды. Сонда әлгі адамның көршісі: – Босқа әуре болма, оған ыдыс қақпағының даусы түк емес, қанша жыл көс тыңдаған”, – деген екен” (Иүксел, 2015, 81-б).

Фразеологизм мағынасын уәждеуші образ әр кез анық болмауы да мүмкін. Оған қарап “фразеологизмді ішкі формасы жоқ деп айтуға болмайды, фразеологизмнің қалыптасуына негіз болған образ жойылуы, нақтырақ айтсақ, түсініксіз болуы мүмкін, оны этимологиялық талдау арқылы анықтауға болады” (Чой Юн Хи, 2001, 40-б).

Фразеологиялық синхронды немесе диахронды образ фразеологизм семантикасын уәждеп қана қоймайды, оның бағалаушылық және эмотивтілік сипатын танытады.

Образ фразеологиялық мағынадағы бағалау мен эмотивтілікті танытады

Фразеологизмнің семантикалық құрылымының компоненттері – сөйлеуші тарапынан “жақсы-жаман” диапазонында берілген баға, субъектінің сезімдік қатынасымен сәйкес келетін, “құптау-құптамау” өлшемімен анықталатын эмотивтілік те образ арқылы анықталады.

Фразеологизмдер мағынасында шындық болмыстың образдалған фрагменті ғана жатпайды, сонымен бірге сөйлеушінің осы фрагментке, ситуацияға қатысты оң немесе теріс пікірі, яғни бағасы жатады. “Идиомалар таңбалық функциясын атқару үшін оларға бағалау тән” (Телия, 1996, 84-б). “Бағалау – идиоманың денотативті мазмұнында бейнеленгеннің құндылығын білдіретін ақпарат” (Зимин, 2016, 40-б). Бағалау пікір білдіру контекстінде жүзеге асады. Мысалы: қаз. *азуын айға білеген* ‘мейлінше айбарлы, батыл’

iшкі сарайы ашық ‘ешкімге жамандық ойламайды, ақжарқын’ немесе қаз. *тас бауыр*, түр. *bağrı taş* ‘мейірімсіз, ешкімге жаны ашымас’, *шық бермес Шығайбай*, *шық татырмас*, түр. *taştan yağ çıkar, ondan çıkmaz, yumurtadan yonga soymak, cebinde akrep var* ‘өте сараң’, *шар айнасы шалқасынан екен* ‘кесірлі, кесапат адам’ фразеологизмдерінде адамның жақсы-жаман мінезі бағаланып тұр.

Оң немесе теріс бағаның берілуі тіл иесінің дүниетанымына байланысты. Мысалы: қазақ тіліндегі *қоян жүрек* ‘қорқақ, ынжық’ мағынасын уәждейтін образға қоянның қорқақтығы негіз болып тұрса, ‘үркек, өте қорқақ’ мағынасын түрік тілінде *deve yürekli* фразеологизмі береді, бұл арада түйе малының үркектігі денотат болғанға ұқсайды, өйткені қазақ тілінде де *үріккен түйе көзденді* ‘екі көзі шатынап шықты, ежірейді’ фразеологизмі кездеседі. Сол сияқты түрік тілінде *gözü dar* ‘біреуге бірдеңе бермейтін, сараң’ фразеологизмі бар, қазақ тілінде “көзі тар” деп айтылмайды, *iші тар* фразеологизмі ‘өзгелерді көре алмайтын, қызғаншақ’ мағынасын береді.

Фразеологиялық мағына құрылымының бір компоненті – эмотивтілік субъектінің сезімдік қарым-қатынасын білдіреді. “Эмотивтілік “құптау-құптамау” шкаласымен өлшенеді. Құптау және құптамау – шкаланың шеткі нүктелері, олардың арасында жек көру, менсінбеу, сөгу, кекесін сияқты сипаттар жатады” (Зимин, 2016, 43-б). Мысалы: қаз. *мұрнын // танауын көкке көтеру, үзеңгі бауы алты қабат екен*, түр. *burnu yere düşse almaz, burnu kaf dağında, büyü yelli* фразеологизмдері адамның тәкаппар, өркөкірек, менмен мінезін сипаттайды. Бұл фразеологизмдер мағынасынан эмотивтілікті білдіретін кекесін мәнін, қаз. *ұя бөріктеу кісі* ‘тартыншақ, именшек’ дегенде менсінбеушілікті, түр. *dünya yıkılsa uturunda değil* ‘жауапкершіліксіз, уайымсыз’ дегенде сөгу мәнін, түр. *cehennem kütüğü* ‘тозақта жануға лайық адам’, *yüzüne tükürseler yağmur yağıyor sanır* ‘өте арсыз, бетсіз’ мағыналарынан сөйлеуші тарапынан қатты жек көрушілікті аңғарамыз.

Екі тілде де теріс бағаға ие, құптамаушылықты білдіретін фразеологизмдер көптеп кездеседі. Жалпы тілдердің қай-қайсысында болмасын теріс мәнге ие фразеологизмдердің көп болуын А.М. Эмирова адам миының ерекшеліктерімен байланыстырады: “мидың оң жақ жарты шары образды ойлап, образды елестетуге, сол жақ сөйлеу мен логикалық ойлауға жауап береді. Мидың сол жақ жарты шарында оң эмоциялар, оң жағында теріс эмоциялар орын алады. Фразеологизмдердің қалыптасуында “образды ойлайтын” оң жақ шарты шардың негізгі рөлге ие болуымен теріс мәнді фразеологизмдердің сандық басымдығының себебі түсіндіріледі»

(Эмирова, 2020, 140-6). Бұл факті де фразеологизмдердің образды ойлаудың нәтижесі екендігін дәйектей түседі.

Фразеологизм мағынасындағы образ арқылы берілетін бағалау мен эмоциялық этностың дүниені тану және қабылдау тәжірибесін, мәдениетін танытады. Сондықтан образ мәдени коннотацияның тасымалдаушысы болып табылады.

Образ – мәдени коннотацияның тасымалдаушысы

Коннотация – лат. *con* “бірге”, *notatio* “таңбалау” – қосалқы, қосымша, толықтыратын деген мағынаны білдіреді. “Мәдени коннотация дегеніміз – образды уәжелген мағынаны мәдени категорияларда интерпретациялау” (Телия, 1996, 214-6). “Фразеологизмдердің образдылығында мәдени ақпар беретін ішкі құрылым бар” (Смағұлова, 1998, 157-6). Осы ішкі құрылым – этномәдени сипатқа ие коннотациялық мазмұн фразеологиялық мағына құрылымындағы қосалқы мән үстеуші емес, міндетті және негізгі элемент болып табылады, өйткені фразеологизмдердің образды негізі ұлттық-мәдени дүниетаным негізінде қалыптасады. Мысалы: қаз. *жеті атасын мал өлтірген* ‘дүниеқор, дүниеқоңыз’, *көн көңілді* ‘тас бауыр, селт етіп, шіміркенер сезімі жоқ, қатыгез адам’, *қу бастан қуырдақ ет алады* ‘екі басынан ұстап, ортасынан тістейтін сараң’, *құнанын құдайындай, тайын тәңіріндей көрген* ‘өте сараң’, *қулығына найза бойламайды* ‘қулығы күшті адам’, *күбідей ісінген* ‘мақтаншақ’, *қамшысынан қан сорғалаған* ‘қаныпезер, зұлым’ фразеологизмдеріндегі мотив-образдар қазақ халқына тән мәдени коннотациялық мазмұнға ие.

Түрік халқының тұрмыс-тіршілігіндегі өзіндік бір ерекшелік – тағам түрінің көптігі, осыған орай мінез-құлыққа қатысты фразеологиялық образға тағам, сусын атауларының негіз болғанын көреміз: *ağzı açık ayran delisi* ‘ақымақтау адам’, *bağrı yufka* ‘мейірімді’, *her köfteye maydanoz olmak* ‘әр іске мұрнын тығып, әр нәрсеге араласқан’, *ağzına ayran durmaz, ağızında bak-la islanmamak* ‘сыр сақтай алмайтын’, *akıllısı değirmende yoğurt öğütüyor* ‘бәрі ақымақ’, *süt anamın yoğurt oğlu* ‘таза, текті ананың адал ұлы’, *suuına pirinç salınmaz* ‘сенуге болмайтын адам’ тұрақты тіркестерінде коннотациялық мазмұн ұлттық тағам, сусын атауларымен беріліп, фразеологизмдерді ұлттық-мәдени бояумен әрлендіріп тұр.

Халықтың ең маңызды мәдени ерекшеліктерінің бірі – әдет-ғұрпы, салт-дәстүрлері мен ұлттық рәсімдері фразеологизмдерде көрініс тапқан. Мысалы түрік тілінде *elinin kınası, yüzünün karası* ‘лас, жалқау’ мағынасын беретін

фразеологизмге қыздың қолына жағылған қына негізгі мотив болған, яғни бұл тіркес алғашқыда жас келіннің жалқау болып шыққанын білдірген, кейін жалпы лас, жалқау адам сипатын берген. Жалпы “қына жағу” дәстүрі түрік халқында маңызды дәстүрлердің бірінен саналады. Қызды ұзатарда міндетті түрде “қына кеші” ұйымдастырылып, қыздың қолына қына жағылған, осы кеште қыз анасымен, әпке-сіңлілері, құрбыларымен қоштасып, жиналғандар қызға сыйлық берген. “Ескіден түркілер танымында жер, топырақ қашан да құтты, осы жерден шыққан қына да қасиетті болып есептелген. Сол себепті ұзатылатын қызға, әскерге аттанар ұлға “пәле-жаладан қорғасын” деген ниетпен қына жағылған. Қайтыс болған адамды жуындырып, арулаған соң қына себелеу де әлі күнге дейін сақталған, бұл да “о дүниеде қиындық көрмесін, тозақ отына түспесін” деген сенімнен туған” (Дурак, 2021, ауызша). Халықтың наным-сенімінен туған салт-дәстүрлердің осылайша тілдік бірліктер арқылы сақталуы және синхронды, диахронды зерттеулерге нысан болуы өз кезегінде ұлттық менталитет пен мәдениетті адамзатқа кеңінен таныстыруға мүмкіндік береді.

Тұрақты тіркестер мағынасында сақталған тағы бір ақпар көздері адамзаттың мифологиялық наным, діни сенімімен байланысты. Қаз. *шайтан кісі* ‘мінезі тұрақсыз, берекесіз’; ‘біреудің жынын қағып алатын өткір’, түр. *şeytana parıscı ters giydirir, şeytanın yattığı yeri bilen* ‘өте қу’, *şeytan tüyü bulunmak* ‘өзгелердің тілін тапқыш’, *cin fikirli* ‘өте қу’, *cehennem kütüğü* ‘тозақта жануға тұрарлық адам’ фразеологизмдерінде шайтан, жын, тозақ сынды мифологемалар образға негіз болып, коннотациялық ерекшелікті айқындай түскен.

Образ фразеологизмдердің стильдік ерекшеліктерін айқындайды

“Фразеологизмдердің жалпы тіл жүйесіндегі орнын сөз еткенде, ең алдымен, олардың стилистикалық қызметі көзге түседі. Тиянақты тіркестің өн бойы тілдегі, сөйлеудегі өз еншісіне тиер меншік қасиеті – стильдік ерекшелік” (Кеңесбаев, 1977, 601-б). “Фразеологизмнің кітабилігі немесе ауызекі тілде қолданылу қарапайымдылығы, тіпті әдептілік шегінен шығатын өрескелдігі стилистикалық маңызды мәнге ие” (Телия, 1995, 14-б). Фразеологиялық мағынада стилистикалық макрокомпонент орын алады. Стилистикалық макрокомпонент дегеніміз, қарапайым түсіндіргенде, белгілі бір фразеологизмді тілдік қарым-қатынаста қолданудың орынды / орынсыздығы туралы белгі. Бұл белгі де образды-уәждеуші негіз арқылы анықталады. Осыған байланысты фразеологизмдер тілдік қарым-

қатынастың белгілі бір саласына қарай жұмсалады: кейбір фразеологизмдер әдеби тілге телулі болса, кейбірі ауызекі тілге тән. Мысалы: қаз. *басқан ізіне шөп шықпайды*, түр. *baştığı yerde ot bitmez* ‘қу, арам, зәлім кісі’ фразеологизмі мен түр. *burnunun bokunu yemiş* немесе *kapısı kuş bokuyla sıvanmış* фразеологизмдерінің өзіндік қолданылу ортасы бар. Сөйлеушінің тыңдаушыға әсер ету үшін ойды бейнелі жеткізу функциясын атқаратын тіл бірліктері – фразеологизмдер белгілі бір әлеуметтік ортаға қарай қолданылуымен де ерекшеленеді.

Түрік тілінде көптеген фразеологизмдер халық аузында қолданылу сипатына ие және осы сипатына қарай мақал-мәтелдер сияқты фольклор мұрасына жатқызылады. Түрік тіліндегі фразеологизмдердің тағы бір стилистикалық ерекшелігі – белгілі бір аймаққа тиесілі болуы, соған орай “Bölge ağızlarında Atasözleri ve Deyimler” атты фразеологиялық сөздік жарық көрген.

Қорыта келгенде, фразеологизм қалыптастырушы негізгі компонент – образ немесе ішкі форма. Образсыз фразеологизм болмайды. Кейбір фразеологизмдердің образ-уәжі синхрондық тұрғыда анық болмауы немесе тіпті, белгісіз болуы да мүмкін, алайда оны этимологиялық жолмен табуға болады. Фразеологизмдер ойды нақты да нақышты, бейнелі де бедерлі әрі әсерлі жеткізу мақсатынан туған бірліктер болғандықтан, образ – фразеологизмнің негізгі функциясын айқындайтын компонент болып табылады. Образ фразеологизм мағынасын уәждейді: тілдік таңба ретіндегі сипатын айқындайды. Образ арқылы коммуникативтіліктің әлеуеті мықты болады, фразеологизмді басқа тіл бірліктерінен ерекшелейтін образды айшықтаулар арқылы тілдің эстетикалық сипаты басымдық алады, этносқа тән эмикалық шындықты бойына сақтаған образ кумулятивтік қызмет атқарады. Фразеологиялық мағынадағы “жақсы-жаман”, “құптау-құптамау” диапазонындағы бағалаушылық және эмотивтілік компоненттерінің мәні образбен айқындалады. Образ – мәдени коннотацияның тасымалдаушысы, өйткені халықтың, біздің талдауымызда қазақ және түрік халқының болмысын айғақтайтын экстралингвистикалық шындық образға арқау болады. Фразеологизмдердің стильдік бояуы да образбен түрленеді. Образ арқылы фразеологиялық мағына қалыптасады және осы мағынаны интерпретациялау үдерісі де образ арқылы жүзеге асады. Мағынаны интерпретациялау үдерісі фраземосемиозис мәселелерін ортаға шығарады және алдағы уақытта түркітану ғылымында осы мәселелерді қарастыру міндеттерін жолға қояды.

Әдебиеттер тізімі

1. Авакова, Р. (2013). *Фразеосемантика*. Алматы: Қазақ университеті.
2. Айтбайұлы, Ө. (2013). *Қазақ фразеологизмдері мен перифраздары*. Алматы: Абзал-ай.
3. Аксой, Ө. [Aksoy Ö.A.] (2021). *Atasözleri ve Deyimler sözlüğü-1*. İstanbul: İnkilap.
4. Алефиренко, Н.Ф. (2009). *Фразеология*. В. кн. *Фразеология и паремология*. (с. 12-235). Москва: Флинта.
5. Аханов, К. (1993). *Тіл білімінің негіздері*. Алматы: Санат.
6. Bölge ağzlarında atasözleri ve deyimler. (2019). Türk Dil Kurumu Yayınları.
7. Ериш, Е., & Улушахин, Е. [Eriş E., Uluşahin E.] (2021). *Metaforik dil-Atasözü ve deyimlerde metaforaların dillerarası analizi*. Ankara: Nobel Bilimsel Eserler.
8. Зимин, В.И. (2016). *Основные роли образа в семантической структуре фразеологизма*. В кн. отв.ред. А.П.Василенко. *Современная фразеология: тенденции и инновации*. (с. 32-51). Москва: Новый проект.
9. Иүксел, Ф. [Yüksel F.] (2015). *Deyimler ve ilginç hikayeleri*. Ankara: Egemen Yayınları.
10. Кенесбаев, І. (1977). *Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі*. Алматы: Ғылым.
11. Қайдар, Ө. (1998). *Қазақ тілінің өзекті мәселелері*. Алматы: Ана тілі.
12. Мұсабаев, Ғ. (1963). Бір сөздің тарихы. *Жұлдыз*, 11, 153-154.
13. Мұсабаев, Ғ. (1965). Жұмбақ сан – жұмбақ тіркестер. *Жұлдыз*, 11, 149-152.
14. Пүскүллуоғлу, А. [Püsküllüoğlu A.] (2006). *Türkçe deyimler sözlüğü*. Ankara: Arkadaş Yayınları.
15. Сағидолда, Г.С. (2011). *Түркі-моңғол тілдік байланысы: топонимия және фразеология*. Астана: Кантана Пресс.
16. Синан, А.Т. [Sinan A.T.] (2015). *Türkçenin deyim varlığı*. İstanbul: Kesit Yayınları.
17. Смағұлова, Г. (1998). *Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері*. Алматы: Ғылым.
18. Смағұлова, Г. (2020). *Қазақ фразеологиясы лингвистикалық парадигмаларда*. Алматы: Елтаным.
19. Телия, В.Н. (1990). *Семантика идиом в функционально-параметрическом отображении*. Москва: Наука.
20. Телия, В.Н. (Ред.). (1995). *Словарь образных выражений русского языка*. Москва: Отечество.
21. Телия, В.Н. (1996). *Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*. Москва: Языки русской культуры.
22. Хенгирмен, М. [Hengirmen M.] (2017). *Deyimler sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınları.
23. Чой Юн Хи. (2001). Проблемы сопоставления внутренней формы фразеологизмов. В сб. статей *Язык, сознание, коммуникация*. (с. 37-49). Москва: Макс Пресс.
24. Эмирова, А.М. (2020). *Русская фразеология в коммуникативно-прагматическом освещении*. Симферополь: Научный мир.

ÇUVAŞÇA {+(ç)çen} SINIRLAMA BİÇİM BİRİMİNDE YENİ İŞLEV KAZANIMI

Doç. Dr. Sinan GÜZEL, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-5508-1106

0. Giriş

Türk dilinde adlar; kelime grubu ve cümle içinde diğer sözcüklerle bağlantılarını, çeşitli durumları işaretleyen biçim birimleri ile gerçekleştirirler. Ad ve eylem bağlantısında zaman ve mekâna bağlı ortaya çıkan sınır bildiriminde de diğer ad durum çekimlerinde olduğu gibi, ilgili durumu işaretleyen bir biçim birime gereksinim duyulur. Türk dilinde adlarda sınırlama durumu, büyük ölçüde sontakılar olmak üzere birtakım biçim birimleri ile de gerçekleştirilebilmektedir. Örneğin Eski Türkçede *teg* ve *tegi* sontakılarının yanında {+çA} biçim biriminden de zaman ve mekânda sınırlama bildirimi için yararlanılır:

{+çA}:

(1) <i>bel-čä</i>	<i>boguz-ča</i>	<i>suv-da</i>	<i>yori-</i>
bel-SIN	boğaz-SIN	su-BULD	yürü-

“bele **kadar**, boğaza **kadar** suda yürü-” (Erdal, 2004, s. 376)¹

teg:

(2) <i>tabışğan yıl</i>	<i>beş-inç</i>	<i>ay-қа</i>	teg...
tavşan yıl	beş-ss	ay-YD	GİBİ/SIN

“tavşan yılı beşinci aya **kadar...**” (MÇY², 20-21)

tegi:

(3) <i>ilg(ä)rü: şantun y(a)zıka</i>	t(ä)gi:	<i>sül(ä)d(i)m</i>
Doğuya Şantun ova-YD	GİBİ/SIN S	evk et-BGZ.T1K

“Doğuya, Şantun ovasına **kadar** ordu sevk ettim.” (KT-G³ 3)

1 Satır altı analizde karışıklığa yol açmaması için örnek cümlelerin alıntılı olduğu eserleri gösteren kısaltmalar aktarmalardan sonra verilmiştir.
2 MÇY: Moyun Çor Yazıtı, bk. DTS, s. 546
3 KT-G: Köl Tigin Güney, bk. Şirin User, 2009, s. 203.

Sınırlama durumu, Türkçe değişkelerde de büyük ölçüde sontakılarla sağlanır (bk. Öner, 2011a, s. 39-47; Karaağaç, 2012, s. 353-254): Ttü., Krm.-Tat., Gag. *kadar*; Özb. *qadar*; Tat., Nog. *qader*, *qaderlê*; Az. *geder*; Tat. *tiklê*, Bşk. *tiklêm*; Az. *din*; Kry. *deyin*; Türkm. *çen*; Türkm *çenli*, Kkalp. *çelli*; Tat. *çaklı*, Bşk. *saklı*, Kmk. *çakı*; Krç-Blk. *çaklı*; Tat. *hetlê vb*. Ancak az sayıda Türkçe değişkede sınırlama bildirimi, sontakılar dışında biçim birimleri ile de gerçekleştirilebilmektedir: Azerbaycan Türkçesi {+cAn}, Yeni Uygur Türkçesi{+Kiçe}/{+Giçe} (Öztürk, 1994, s. 53), Çuvaşça {+çen}/{+ççen} vb.

Yukarıdaki biçim birimlerinden Çuvaşça {+çen}/{+ççen}'in tek ve temel işlevi, ediş ve oluşun zaman içinde vardığı noktayı ve eylemin bitmeden önceki zamanını göstererek eylemin bitiş noktasını sınırlandırmaktır. Ancak Çuvaşçada söz konusu biçimin '-A kadar; -A değin; -A dek' şeklinde belirlenen işlev alanından saparak '-den önce' anlamıyla eylemin başlangıç noktasını sınırlandıracak biçimde kullanıldığına da tanık olunur. Öyle ki, bu ikinci durum, {+çen} biçim biriminin Çuvaşçadaki anılan temel işlevini tamamen silikleştiren, {+sİr} (krş. +sIz) biçim birimi ile koşutluk gösterdiği bir süreci de beraberinde getirmektedir.

Bu çalışmada, {+çen} biçim biriminin son derece sınırlı örnekte tanıklanan söz konusu alışılmadık kullanımının olası neden(ler)inin tartışılması; {+çen}'in bu yeni işlevi ile farklı bir çekim sistemine dâhil edilip edilemeyeceği sorusunun cevaplanması amaçlanmaktadır.

Araştırmanın ilerleyen kısımlarında benimsenecek bakış açısının anlaşılabilirliğine katkı sağlayacağı düşüncesiyle öncelikle Çuvaşçada sınırlama kategorisi hakkında bilgi verilecektir.

1. Çuvaşçada Sınırlama Durumu

İlk kez 1769 tarihli altı dizelik Çuvaş şiirinde *халчень* "şimdiye dek" sözünde (bk. Durmuş, 2009a, s. 1113; 2014, s. 118) tanıklanan sınırlama durumu, yukarıda belirtildiği üzere ünlü uyumu dışında kalan {+çen} ve {+ççen} biçim birimleri ile gerçekleştirilir. Söz konusu biçimler, yalnızca zamanda sınırlamayı göstermekte, mekânda sınırlama ise *taran*, *taranççen*, (Ersoy, 2017, s. 415-416), *şiti*, *şitih*, *şitiççen* 'kadar, dek' gibi sontakılarla sağlanmaktadır (bk. Pavlov, 1965, s. 321).

(4) *Vil kaş starik* **ir-ççen** *te* *kuş* *hup-ma-rî*.

O gece ihtiyar sabah-SIN da göz kapa-OLM.BGZ.T3K

"O gece ihtiyar **sabaha kadar** gözünü yummadı." (Turhan, 1994)

(5) <i>İpñi-pe Samar</i>	<i>huşş-i-n-çi</i>	<i>çugun şul-a</i>
Ufa-VD Samara	ara-İYE.T3K-ZN-BULD	demir yol-BYD
Belebey-e	şiti	<i>tışat-ni.</i>
Belbey-BYD	KADAR/SIN	uzat-PST.Ç3K

“Ufa ile Samara arasındaki demiryolunu **Belebey’e kadar** uzatmışlar.”
(Osipov, 1977).

İlgili biçim birimlerinden {+çen} /ç/, /f/, /h/, /k/, /p/, /s/, /ş/, /ş/, /t/ ünsüzle-
rinden, {+ççen} ise ünlüler ve geri kalan ünsüzlerden sonra zaman bildiren adlara
eklenir: *kaş-çen* ‘akşama kadar’, *hal’-ççen* ‘şimdiye dek’, *ıran-ççen* ‘yarına dek’, *ir-
ççen* ‘sabaha kadar’ vb.

Kendisinden sonra {±Ah} kuvvetlendirme biçim birimini alabilen {+(ç)çen};
{+hi} aitlik ve {+e} belirtme-yaklaşma biçim birimleri ile kullanıldığında sınırlama
bildirimi pekiştirilir: *taran-ççen-eh* ‘-e kadar, -e değin’; *un-ççen-hi* ‘o ana kadarki’;
hişan-ççen-e ‘ne zaman kadar’ vb. Ekin çeşitli sözlerde kalıplaşması ile beliren yeni
dilbilgisel yapılar da {+(ç)çen}’in bitiş sınırı bildiren işlevi ile koşut kullanımlara
sahiptir: *taran-ççeneh* ‘-e kadar, -e değin’; *taran-ççen* ‘-e kadar, -e değin’ vb. Baş-
langıç noktasının sınırlandığı bir anlamsal içeriğin izlendiği *teminççen* ‘bir süre-
dir’ ve *numay-ççen* ‘çoktandır’ sözlerinde ise {+(ç)çen} biçim birimi aktif değildir.
Söz konusu örnekler, artık *yarı gramatikal / yarı leksikal* tutum gösteren birer zarf
durumundadırlar.

*

{+(ç)çen} biçim biriminin kökenine ilişkin açıklamalar da, temel işlevi olan
bitiş sınırı bildirimine ışık tutmaktadır. Fedotov (1996, s. 187) ve Räsänen’in (1957,
s. 72) Az. {+çAn} ‘-e kadar’ ve Türkm. *çenli* ‘-e kadar’; Baskakov vd.nin Türkm. *çen*
‘kadar’ (1970, s. 414); Levitskaya’nın Kırg. *çeyin* ve Kzk. *şeyin* ‘-e kadar’ (1976, s.
119) karşılaştırmaları oldukça dikkat çekicidir. M. Öner’in (2011b, s. 61-65) Dede
Korkut Kitabı’nda tespit ettiği {+dAn} sınırlandırma eki ile bu eke kaynaklık eden
değın sontakısının Genel Türkçe biçimi olan *tegin*’in kaynaklık ettiği bir Çuvaşça
sınırlama biçim birimi düşüncesi ise en akla yatkın ve tutarlı seçenek olarak belir-
mektedir: *tegi-n* > +ten* > (GT /t-/ ~ Çuv. /ç-/) {+çen}. Benzing’in konuya ilişkin
değın referansı da bu çıkarımı makul kılmaktadır (1959, s. 733).

Tüm bu köken açıklamaları bütünlüklü biçimde ele alındığında, eylemin bitiş
noktasını belirleyen dilbilgisel bir öğeye işaret edildiği görülür. Kısacası {+(ç)çen}
biçim biriminde ‘-dan önce’ anlamına kapı açacak art zamanlı bir gelişimin izine

rastlanılmaz. Bu da, tanıkları izlenen böylesi kullanımların {+(ç)çen}'de ikincil ve sonradan gelişmiş olabileceğini ortaya koyar. Dahası Çuvaşçada eylemin zamanını başlangıç noktası bakımından sınırlayan müstakil bir durum biçim birimi de bulunmaktadır. {+tAnpA} ve {+rAnpA} biçimindeki bu ekler (bk. Durmuş 2009b, s. 102) '-dAn beri' anlamıyla yüklemle bağlantı kurar.

2. {+(ç)çen} Biçim Biriminde Yeni İşlev Kazanımı

Çuvaşçada eylemin bitiş sınırını göstermesi nedeni ile *terminative* (bk. Savalyev, 2020, s. 453) ve *terminalis* (bk. Benzing 1942, s. 468) terimleri ile tanımlanan {+(ç)çen} biçim biriminin, temel işlevinden uzaklaştığı kullanımlarına ilk olarak V. A. Andreyev dikkat çeker (2000, s. 118-119). Araştırmacı, Çuvaşça {+sİr} [krş. {+sIz}] biçim birimini değerlendirdiği satırlarda, ilgili biçimin işlevlerini örneklerken bir yerde {+(ç)çen} biçim birimine göndermede bulunur.

Andreyev, {+sİr} biçim biriminin zamanından önce ve erken gerçekleşen eylemi göstermek için de kullanılabilirdiğini bildirdikten sonra aşağıdaki örneği verir (2000, s. 118):

(6) Ah, Vaşli	şıriv-ĩ	pirki-y-eh	atte
Ah, Vaşli	mektup-İYE.ТЗК	dolayı-YS-KUV	baba
vihit-sir	vil-çĩ,	eppin?	
vakit-YOK	öl-BGZ.ТЗК	demek?	

“Ah, Vaşli'nin mektubu nedeniyle baba(m) **erken/ vakinden önce** öldü, demek ki?”.

Çuvaşça satırların Rusça tercümesini “Ах, значит, отец умер **преждевременно (до времени)** из-за письма Василия?” şeklinde yapan araştırmacı, biçim birimin anlamsal bildirimini ise tıpkı Türkiye Türkçesi koşutu olan {+sIz}'da da tanımlanabilen⁴ ‘erken’ (krş. Rus. *преждевременно*) ‘vaktinden önce’ (krş. Rus. *до времени*) zarfları ile belirler. Ardından Andreyev, {+sİr} biçim biriminin, eylemin başlangıç sınırını gösteren söz konusu kullanımlarının Çuvaşçada eylemin bitiş sınırını gösteren {+(ç)çen} biçiminde de tanımlandığını ifade ederek aşağıdaki örneğe dikkat çeker (2000, s. 119):

4 krş. Türkiye Türkçesi: *Karısı vaktisiz toprağa girdi.*

- (7) *Arım-ĩ* *te* *vihit-çen-eh* *şĩr-e* *kĩ-çĩ*
 Karı- İYE.T3K de vakit-SIN-KUV yer-BYD gir-BGZ.T3K
 “Karısı da **erken** / **vaktinden önce** toprağa girdi (öldü).”

Görüldüğü üzere yukarıdaki örnekte, {+(ç)çen} biçim biriminin eylemin bitiş sınırını bildirmek olan temel işlevi izlenememektedir. {+(ç)çen}'in söz konusu kullanımının kaynağı hakkında herhangi bir açıklamada bulunmayan araştırmacı, yalnızca bunun Çuvaşçadaki kullanımının sınırlı olduğunu ifade etmekle yetinir.

Peki, {+(ç)çen} biçim biriminin bitiş sınırı bildirimini ile taban tabana zıt olan söz konusu kullanımın kaynağı ne olabilir? Bu sorunun cevabını dil içi ve dil dışı işlev kazanımı ya da kod transferi ile açıklamak mümkün olabilir.

Dil içi kod transferi ile burada kastedilen Çuvaşçanın kendi gramerlik dil malzemesi içinde gerçekleşen işlev aktarımlarıdır. Kimi zaman bazı biçimbirimleri arasında biçimsel, işlevsel ve isteme dayalı analogiler gerçekleşebilmektedir. Ancak {+(ç)çen}'in burada gözlemlenen durumunda Çuvaşçanın bir başka biçim biriminden kod transferi gerçekleşmesi olası görünmemektedir. Zira Çuvaşçada eylemin başlangıç sınırını gösteren {+tAnpA} ve {+rAnpA} durum biçim birimi yanında çok sayıda sontaki (ör. *umĩn* ‘önce’, *puşlasa* ‘itibaren’, *vara* ‘sonra’ vb.) da bulunmaktadır. Dolayısıyla böyle bir işlev aktarımına gereksinim bulunmamaktadır. +A kadar’ > ‘+dAn önce’ gelişiminde olası bir dil içi işlev kazanımından söz etmek daha akla yatkındır. İhtiyat kaydıyla, ‘-A kadar’ anlamının eylemin bitiş sınırı gösterirken, sınırlanan zamandan öncesini de kapsamaması nedeniyle biçim birimin işlevinde böylesi bir genişlemenin yaşanmış olabileceği düşünülebilir. Daha önce anılan *temĩnççen* ‘bir süredir’ ve *numay-ççen* ‘çoktandır’ örneklerinde yer alan *temĩn* ‘(belirsiz) şey’ ve *numay* ‘çok’ sözleri bitiş sınırı bildirimine uygun anlamsal içeriğe sahip değildirler. Bu nedenle bu sözler, {+(ç)çen} biçim birimini almaları durumunda Çuvaşçada ‘şeye kadar’* ve ‘çoka kadar’* gibi anlamlar ortaya çıkmaz. Bu yönüyle *yarı gramatikal* / *yarı leksikal* tutum gösteren bu zarfların biçimlenmesinde ifade edildiği şekilde bir işlev kazanımının gerçekleşmiş olması daha olasıdır.

Dil dışı kod transferi ve işlev kazanımı ile kastedilen ise komşu bir dildeki herhangi bir dilsel kodun Çuvaşçaya transferidir. Bu çalışma odağında bakıldığında ise, yabancı bir dilde bulunan işlevsel açıdan denk bir biçimbirimde tanıklanan bir özelliğin {+(ç)çen}'e aktarımı olarak açıklanabilir. Bilhassa iki dillilik ortamında yaşamlarını sürdüren toplumlarda oldukça sık tanıklanan bu durumun çok sayıda örneği bulunmaktadır. Çuvaşça ve Rusça arasında da, Rusça > Çuvaşça

yönünde devam etmekte olan tek taraflı bir kod transferi söz konusudur. Yalnızca söz varlığı düzeyinde açıklanamayacak bu dil aktarımının, Çuvaşçanın biçim, dizim vb. alanlarında tanıklarını görmek mümkündür.

Çuvaşça {+(ç)çen} biçim biriminin eylemin başlangıç noktasını sınırlandırma işlevini kazanımı Rusça до edatı ile ilgili olmalıdır. Rusça-Çuvaşça iki dilli gramerlerde, Çuvaşça {+(ç)çen}'e denk tek biçim olarak kaydedilen до edatı, (bk. Rezyukov, 1959, s. 178) Rusçada yalnızca başlangıç noktasını değil bitiş sınırını da bildirebilmektedir. Aşağıdaki örneklerde ilgili edatının her iki zaman sınırını da işaretleyebildiği görülmektedir:

(8) Подожди до выборов.

Bekle-EM. KADAR seçim-İLD

“Seçimlere kadar bekle.”

(9) Ребенок родился до времени

Çocuk doğ-BGZ.ТЗК ÖNCE zaman-İLD

“Çocuk zamanından önce doğdu.”

Dil ilişkilerinde hiçbir şeyin gerçekten ödünç alınmış olmayacağını, bu terim yerine kopyalama teriminin kullanılmasının daha uygun olacağını belirten L. Johanson'un (2007, s. 28-29) *kod kopyalama* modeline göre, bilindiği üzere A işareti temel kod görevindeki sosyal açıdan zayıf dili, B ise kodu kopya edilen sosyal açıdan baskın dili göstermektedir. Burada, Rusçadan (B) Çuvaşçaya (A) işlevsel düzeyde bir kod transferi söz konusudur. Bu durumda Çuvaşça {+(ç)çen}'de (7) numaralı örnekte belirlenen başlangıç sınırı bildirme işlevi, Rusça до edatından örnek alınan seçilmiş bir kopyadır.

{+(ç)çen} biçim biriminin aktif bir şekilde başlangıç sınırı bildiriminde bulunduğu (7) numaralı örnekte yer alan *vihitçen* sözü odağa alındığında ise dikkat çekici bir başka koşutlukla karşılaşmaktadır. *vihitçen* ‘zamanından önce / zamansız’ biçimi, aslında Rusça до времени ifadesinin birebir çevirisidir. Bu açıdan bakıldığında, ilgili kod aktarımının Rusça до > Çuvaşça {+(ç)çen} şeklinde biçim birimler arasında değil; Rus. до времени > *vihitçen* şeklinde, çekimli birimler arasında gerçekleşmiş olması daha olasıdır. Zira (7) numaralı örnekte belirlenen başlangıç sınırı bildirimini, {+(ç)çen} biçim biriminin kullanıldığı farklı sözlerde tanımlanamamaktadır.

3. Sonuç ve Tartışma

i. Müstakil bir sınırlama durum biçim birimine sahip olan Çuvaşçada; diğer Türkçe değişkelerden farklı olarak {+(ç)çen} sınırlandırma eki, yalnızca zamanda sınırlama yapabilmekte, mekanda sınırlama ise birtakım sontakılarla gerçekleştirilebilmektedir.

ii. {+(ç)çen} sınırlandırma durum biçim biriminin Çuvaşçadaki tek ve temel işlevi eylemin bitiş sınırını göstermektir. Eylemin başlangıç sınırı bildirimini ise Çuvaşçada başka biçim birimi ve sontakılarla gerçekleştirilir.

iii. Çuvaşçanın sınırlandırma durum biçim birimi {+(ç)çen} için olağan dışı olan başlangıç sınırı bildirme işlevinin, tarafımızca Rusçada hem başlangıç hem de bitiş sınırı bildirebilen *до* edatından kopyalandığını düşünülmektedir. Ayrıca {+(ç)çen}'in aktif şekilde çekimlendiği belirlenen tek örneğin *vihit* 'vakit' sözünün olması; *vihitçen* örneğindeki başlangıç sınırı bildiriminin Rusça *до времени* ifadesinin birebir çevirisi yapılarak kopyalandığını da düşündürmektedir. Bu nedenle de {+(ç)çen}'in Rusça *до* aracılığıyla edindiği başlangıç sınırı bildirimini kullanıldığı bağlamla sınırlı kalmış, yaygınlaşmamıştır.

iv. {+(ç)çen}'de belirlenen başlangıç sınırı bildirimini, ekin nadir tanıklanan bir özelliği olarak belirtmeli; {+(ç)çen} biçim biriminin temel işlevinin bitiş sınırı bildirimini olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

v. {+sİr} ve {+(ç)çen} biçim birimlerin arasındaki koşutluğa dikkat çeken V. A. Andreyev; {+(ç)çen}'in {+sİr} ile benzer işlevle kullanıldığını ifade ettiği örneklerin sınırlı sayıda olması nedeniyle iki biçim birimin aynı çekim sistemine dahil edilemeyeceğini bildirmektedir (2000, s. 119). Oysa {+sİr} ve {+(ç)çen} biçim birimleri arasındaki var olduğu düşünülen koşutluk işlevsel değil, bağlamla ortaya çıkan anlamsal bir koşutluktur. Bu nedenle {+(ç)çen} ve {+sİr} biçim birimleri arasında bu tür işleve dayalı ortak bir kategori oluşturma düşüncesi baştan hatalıdır. {+(ç)çen};{+sİr} ile ortaklaştığı ifade edilen sınırlı kullanımları nedeniyle değil, müstakil bir durum biçim birimi olması nedeniyle {+sİr} biçim birimi ile temsil edilen yokluk durumuna [*лишительного надежда*] dâhil edilemez. Zira {+(ç)çen}'in anılan yeni işlevi, sınırlama durum biçim birimi olma özelliği nedeniyle Rusçadan kopyalanarak edinilmiştir.

Kısaltmalar

BGZ	Bitmiş Geçmiş Zaman
BULD	Bulunma Durum Biçim Birimi
BYD	Belirtme-Yönelme Durum Biçim Birimi
Ç3K	Çokluk 3. Kişi [Biçim Birimi]
EM	Emir Çekimi
İLD	İlgi Durum Biçim Birimi
İYE	İyelik Biçim Birimi
KUV	Kuvvetlendirme Biçim Birimi
OLM	Olumsuzluk
PST	Postterminal / Sınır Sonrası
SIN	Sınırlama Durum Biçim Birimi
SS	Sıra Sayı Sıfatı Biçim Birimi
T1K	Teklik 2. Kişi [Biçim Birimi]
T2K	Teklik 2. Kişi [Biçim Birimi]
T3K	Teklik 3. Kişi [Biçim Birimi]
VD	Vasıta Durum Biçim Birimi
YD	Yönelme Durum Biçim Birimi
YOK	Yokluk Biçim Birimi
YS	Yardımcı Ses
ZN	Zamir n'si
[]	Alt biçim birimlerin gösterilmesinde kullanılır.
{ }	Üst biçim birimlerin gösterilmesinde kullanılır.
+	Adlara gelen eklerin önünde kullanılır.
~	Denklik gösterir.
>	-a gider
Az.	Azerbaycan Türkçesi
Bşk.	Başkurt Türkçesi

Çuv.	Çuvaş Türkçesi
Gag.	Gagavuz Türkçesi
Kkalp.	Karakalpak Türkçesi
Kmk.	Kumuk Türkçesi
Krç-Blk.	Karaçay-Balkar Türkçesi
Krm.-Tat.	Kırım-Tatar Türkçesi
Kry.	Karay Türkçesi
Nog.	Nogay Türkçesi
Özb.	Özbek Türkçesi
Rus.	Rusça
Tat.	Tatar Türkçesi
Ttü.	Türkiye Türkçesi
Türkm.	Türkmen Türkçesi

Kaynaklar

- Andreyev, V. A. (2000). *Oçerki po funktsional'noy grammatike çuvaşskogo yazıka: Kategoriya skloneniya imeni suşçstvitel'nogo*. Çeboksarı.
- Baskakov, N.A.; Hamzaev, M.Y.; Çariyarov, B. (1970). *Grammatika turkmenskogo yazıka, Çast I, Fonetika i morfologiya*. İlim.
- Benzing, J. (1942). Tschuwasschische Forschungen (IV). *ZMDG* 96, 421-470.
- Benzing, J. (1959). Das Tschuwasschische. İçinde *Philologiae Turcicae Fundamenta*. (ss. 695-751). Steiner.
- Durmuş, O. (2009a). Yeni Bulgar Türkçesi döneminin kaynakları II, Edebî kaynaklar: 1769 tarihli altı dize ya da ilk Çuvaş şiiri. *Turkish Studies, Ahmet Buran Armağanı*, S. 4/8, 1113-1127.
- Durmuş, O. (2009b). *Çuvaşçanın şekil bilgisi*. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Durmuş, O. (2014). *18. yüzyıl Çuvaşçasının söz varlığı*. Paradigma Akademi.
- Erdal, M. (2004). *A grammar of Old Turkic*. Brill.
- Ersoy, F. (2017). *Çuvaş Türkçesi grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Fedotov, M. R. (1996). *Çuvaşskiy yazık, istoki otnoşeniye k altayskim i finno-ugorskim yazıkam, istoričeskaya grammatika*. İzdatel'stvo Çuvaşskogo Universiteta.
- Johanson, L. (2007). *Türkçe dil ilişkilerinde yapısal etkenler* (Çev. Prof. Dr. Nurettin Demir). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Karaağaç, G. (2012). *Türkçenin dil bilgisi*. Akçağ.
- Levitskaya, L. S. (1978). *İstoričeskaya morfologiya Çuvaşskogo yazıka*. Akademiya Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya.
- Nadeyev, V. M.; Nasilov, D. M.; Tenişev, E. R.; Şçerbak, A. M. (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'*. İzdatel' stvo Nauka Leningradskoye Otdeleniye (=DTS).

- Osipov, P. (1977). *Piççişipe şillî: roman*. Çıvaş kineke izdatel'stvi.
- Öner, M. (2011a). Türkçede edatlı (sentaktik) isim çekimi. İçinde *Türkçe yazıları*. (ss. 31-38). Kesit Yayınları.
- Öner, M. (2011b). Türkçede dan/den edati. İçinde *Türkçe Yazıları*. (ss. 61-65). Kesit Yayınları.
- Öztürk, R. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Pavlov, İ. P. (1965). *Hal'hi çıvaş literaturı çilhi – Morfologi*. Çıvaş ASSR Kineke İzdatel'stvi.
- Räsänen, M. (1957). *Materialien zur morphologie der Türkischen sprachen*. Studia Orientalia XXI.
- Rezyukov, N. A. (1959). *Sopostavitel'naya grammatika russkogo i çıvaşskogo yazıkov*. Gosudars-tvennoye İzdatel'stvo Çıvaşskoy ASSR.
- Savalyev, A. (2020). Chuvash and Bulgharic languages. İçinde *The Oxford guide to the Transe-urasian Languages* (Ed. Martine Robbeets and Alexander Savelyev). (ss. 446-464). Oxford University Press.
- Şirin User, H. (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı yazıtları söz varlığı incelemesi*. Kömen Yayınları.
- Turhan, K. S. (1994). *Sıve Atıla yuhsa kıret: istori romanı*. Çıvaş kineke izdatel'stvi.

SAYI VEYA SAYISAL ÇOKLUK İÇEREN YER ADLARI

Reyhan HABİBLİ, Azerbaycan, Bakü Devlet Üniversitesi
ORCID No: 0000-0003-3236-0644

Giriş

Toponimi, bilimin güncel ve önemli alanlarından biri olarak hızla gelişmekte, çeşitli sorunları kapsamlı araştırmalarla ilgilenmektedir. Bu çalışmalar sırasında coğrafi adlar halkın tarihi, etnogenezi, dili, coğrafyası vb. ilgili sorunların çözümü için gerekli ve önemli bir faktör rolünü oynamaktadır. Yer adları, dilin eski katmanlarına ait birimlerdir ve bölgenin coğrafi manzarasını, halkın zengin tarihini, maddi ve manevi kültürünü ve dilin leksik özelliklerini yansıtır. Yer adları için coğrafi durum çok önemlidir. V. A. Nikonov ayrıca, yer adları araştırmalarını ulusların sosyo-politik ve ekonomik tarihlerini incelemek için güvenilir bir kaynak olarak görmektedir. Yazar yer adlarının onları verenlerin dili hakkında bilgi verdiğini kaydediyor. Onlar belirli bir bölgede kurulduklarından, bu isimler esasında belirli arazide eski dili restore etmek ve onun yayılma sınırlarını belirlemek mümkündür (bkz: Аскеров, 1984). Karabağ toponimlerinin incelenmesi bu açıdan çok önemlidir.

Araştırmada Karabağ arazisindeki sayı ve sayısal çokluk içeren yer adları ele alınmaktadır. Bu yer adları ilk bakışta basit göründükleri için ilginçtir. Ancak derinlemesine incelendiğinde, terimlerdeki nicel göstergelerin her zaman coğrafi gerçeklerle örtüşmediği ortaya çıkıyor. Bunun için yer adlarındaki sayıların anlamını netleştirmek, sayılardan oluşan birleşik adların bileşenlerinin kökenini belirlemek gerekiyor.

Toponimide sayı sıfatları

Sayılar, dilin en eski leksik birimleri arasındadır. “Türk dillerinde maddi dünya ile doğrudan ilgili olan sayılar, çok eski çağlardan beri kullanılmaktadır ve uzun bir gelişme ve tekamül sürecinden geçmiştir. Sayıların benzersiz yönlerinden biri, her ulus tarafından kullanılan temel sayıların başka bir dilden ödünç alınmamış, kendisine ait olmasıdır” (Kazımov, 2019, s. 121). Sayılar insan düşüncesinin gelişimini gösteriyor. “Çağdaş Türk lehçelerinde kullanılan sayılar, Eski Türkçede

1 Bu makale Bakü’de düzenlenen “Azerbaycan filoloji fikrinde Qarabağ mevzusu” adlı konferansta sunulan bildirinin genişletilmiş şeklidir.

kullanılan orijinal kelime - biçimiyle doğrudan ilişkilidir” (Qıpçaq, 2000, s. 66). Zeki Kaymaz’ın da kaydettiği üzere, “Türkçede kullanılan sayıları ilk olarak Gök-Türk karakterli metinlerimizde görüyoruz. Köktürk işaretli Yenisey metinlerinde sayı bildiren kelimelerin kullanılışı Köktürkçeden farklı değildir. Köktürkçeden farklı olarak, Yenisey Yazıtlarında bir üst onludan alma sistemine göre on birden seksene kadar olan sayıları örnekleriyle takip edebilmekteyiz. Türkiye Türkçesindeki sayıların bugün kullandığımız şekilleri Eski Anadolu Türkçesine dayanmaktadır. 1’den 10’a kadar sayılar bütün Türk lehçelerinde söyleyiş farklılıkları dışında aynıdır. Aynı durum birleşik sayılarda 11’den 19’a kadar istisnaları olmakla birlikte geçerlidir” (Kaymaz, 1991; 2002). Bir yandan sayıların eski kelimeler olarak kabul edilmesi soyut kavramları ifade etmeleri ile ilgilidir. “Kemiyet kategorisi, hem somutluğun hem de soyutlamanın olduğu ikili bir doğaya sahip soyut bir kategoridir. Gerçek olarak sayılabilecek somut şeyleri ve somut olmayan sayılamayan kemiyeti içeriyor. Bu kategori, genellemeler sonucunda en çeşitli kelimeleri birleştiriyor. Kemiyet kavramı, belirli riyazi sayılarla ifade edildiğinde somut bir karaktere sahiptir” (Amanliyeva, 2020, s. 12). Her dilin kendi sayı sistemleri vardır. Bununla birlikte, sayı kavramı doğası gereği beşeriyete aittir, zaman, mekan, miktar yalnızca bu anlayışla ifadesini buluyor.

Coğrafi adların oluşumlarına sayıların katılımı ilginç gerçekleri ortaya koymaktadır. “Türk mitolojisi başta olmak üzere Türk kültüründe yer alan özellikle *bir, iki üç, dört, beş, altı, yedi, sekiz, dokuz, on, kırk, yüz, bin* gibi sayılar Türk dünyası içerisinde ortak birer sayı motifidir ve her birinin bu kültüre haiz kişilerce anlamı bilinmektedir” (Hirik, 2017, s. 225). Belli olduğu üzere bazı sayılar kutsal olarak bilinmektedir. Örneğin, *dört* rakamının kutsal sayılması varlığın *dört unsurdan* (hava, su, ateş, toprak) ibaret olması, Hurufiliğin temelini oluşturan harflerin genel sayısının alınmasında “dört”ün kullanılmasıyla ilgilidir. Yer adlarının çoğu kutsal sayılan rakamlarla ifade ediliyor. Zaman zaman insanlar sayılara anlam yüklemiş, onları bazı gelenek ve göreneklerde önemli kılmıştır.

Karabağ’ın yer adlarında sayılar yaygın olarak kullanılmaktadır. Bunlar, temel sayılarla türemiş ve birbirine yakın konumlanmış aynı türden nesnelerin sayısını gösteren coğrafi adlardır. Sayıları içeren yer adlarının çoğu, iki veya daha fazla sözcükten oluşan birleşik birimlerdir. Sayılar, birleşik toponimlerin ilk bileşeni olarak işlev yapıyor. Toponimlerin diğer kısmı çeşitli biçimde oluyorlar: sayı sözcüğü + coğrafi terim (Yedigedik), sayı sözcüğü + iki coğrafi terim (Dokuzdere Köberi), sayı sözcüğü + genel isim + coğrafi terim (Üçarmut tepesi) vb. Yer adlarında coğrafi terimlerin önemli rol oynadığı bilinmektedir. Coğrafi terimler, hem yer adının türünü belirtmeye hizmet ediyor hem de adın anlamını gösteren tanımlayıcı kısımlardır. Bu terimler, ulusal dilin kelime oluşturma araçlarından ibaret-

tir ve dilbilgisi kurallarına göre oluşturuluyor. Karabağ toponimlerinde bulunan coğrafi terimler, yer adlarının teşekkülünde büyük önem taşımaktadır. Örneklere dayanarak bu tür adları ele alalım:

1) Sayı + coğrafi terim. Bu yapı üzere oluşan yer isimleri iki tür oluyor. Bunların bir kısmı sayı sözcüğü ile coğrafi terimin doğrudan birleşmesinden ibarettir ve bileşenleri birlikte yazılıyor:

Elliark (Əlliarx) – Berde ilçesinde ark (arık) ismidir. “Hidronim *elli* sayısına *ark* coğrafi terimi eklenmekle oluşmuştur, nehir kollarının sayısının çokluğunu gösteriyor” (Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, 2007, I c., s. 182).

Üçtepe – Cebrayıl ilçesinin Dağ Tumas köyü arazisindeki bu oronimide (oronimi – dağ adı) “tepenin sayısının üç olması göz önünde bulunduruluyor” (bkz: Tapdıqoğlu, 2013, s. 384). Karabağ silsilesinin merkez hissesinde, Hocalı ve Laçın ilçeleri sınırında yerleşen dağın adı da böyledir. Dağın zirvesinin üç tepeden ibaret olduğunu gösteriyor (Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, 2007, II c., s. 258).

Bazı toponimlerde ise coğrafi terim sayıdan ayrı yazılıyor.

Yedi tepe - Sayıları içeren isimlerden biridir. Bu isim Ağdam ilinin Boyehmedli köyü arazisinde tescil edilmiştir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi yedi kelimesi bir sayıyı, tepe kelimesi ise coğrafi bir terimdir. “Azerbaycan’da tepe terimi ile ilişkili olarak kayıtlı 3.500 orografik nesne var. Yedi tepenin coğrafi adları Ağsu, Bilesuvar, Gebele, Oğuz, Tatar, Fuzuli bölgelerinin topraklarında bulunuyor” (Tapdıqoğlu vd. 2006, s. 152).

2) Sayı +iki coğrafi terim. Bu model temelinde oluşan toponimlere dikkat edildiğinde belli oluyor ki, bu yer isminin içerisinde sayının coğrafi terimle birleşmesinden başka, nesnenin türünü yansıtan coğrafi terim de kullanılıyor.

Üçbulak dağı – Yukarı Karabağ’da, Hocaent ilçesinin arazisinde kayda alınan orografik nesnelere biridir. Oronim üç, bulak (çeşme) ve dağ kelimelelerinden ibarettir. Coğrafi adın içeriğindeki -1 eki iyelik ekidir. Dağ coğrafi terimi olumlu rölyef şeklini bildiriyor. Dağ, çevresinde mevcut olan üç gözlü çeşmenin (Üçbulak) ismiyle ilgili böyle adlandırılmıştır (Tapdıqoğlu, 2009).

Dörttepe dağı - bu oronim, Cevahirli köyü yakınlarındaki Ağdam bölgesi topraklarında tescil edilmiştir. Bu oronim, dört ve tepe kelimelerinden oluşmuştur. “Dört kelimesi sayı anlamına geliyor, tepe kelimesi ise olumlu rölyef şekli ifade eden coğrafi terimdir. Dağ, onu kapsayan tepelerin sayısına göre Dörttepe adlandırılmıştır” (Tapdıqoğlu vd. 2006).

N.Memmedov toponimlerin bir türü olan oronimlerde sayı bildiren kelimelerin özellikle yaygın kullanıldığını bildiriyor. “Bir kural olarak sayı bildiren kelimeler oronimlerin ilk kısmı yerinde kullanılıyor. Üçarmut tepesi (Fuzuli ilçesi Serdarlı köyü); Üçocuk yalı (Fuzuli ilçesi, Karahanbeyli köyü); Üçtepe (Ağdam ilçesi, Gülablı köyü); Üçtepelər (Terter ilçesi, Seyidimli köyü); *Dörtçinar güneyi* (Fuzuli ilçesi, Horadiz köyü); *Yedi kardeş dağı* (Fuzuli ilçesi, Karakollu köyü); *Yeditepe* (Terter ilçesi, Sarıçala köyü); *Yedibala tepe* (Yevlah ilçesi, Malbinesi köyü); *Dokuzdere* (Fuzuli ilçesi Saraçlı köyü)” (Məmmədov, 1993, s. 64).

3) Sayı + genel isim + coğrafi terim. Bu yapıdan oluşan toponimler sayı sözcüğü ile genel ismin birleşmesinden başka, nesnenin türünü gösteren coğrafi terimden ibarettir.

Üçoğlan köyü - Ağdam ilçesine ait yerlerden biridir. Karabağ ovasında yer almaktadır. 16. yüzyılda Karabağ’da yaşayan Otuzkiler aşiretinin Üçoğlan adında bir yerleşim yeri vardı. Üçoğlan oykonimi (oykonim - orunadı) üç ve oğlan kelimelerinden ibarettir. Yer adındaki üç kelimesi sayı ifade ediyor. “Eski Türkçede kullanılan “oğlan” kelimesi “askerî grup”, “prens, şehzade” anlamlarına gelmektedir. Üçoğlan yer adı “üç askerî birlik” anlamına geliyor. Oğlan terimi, “emire ait askerî birlik”, “koruma (askerî birlik)” anlamını ifade ediyor (Tapdıoğlu vd. 2006, s. 234).

Üçağaç dağı - Cebrayıl ilçesi arazisinde rastlanan bu oronim de sayısına göre ad verilen coğrafi nesneyi yansıtıyor. Üçağaç dağı özel ismi dağıda üç ağacın olmasını ifade ediyor (Tapdıoğlu, 2013, s. 384).

Üçparmak tepesi - Cebrayıl ilçesine bağlı Tulus köyünde bulunan bu nesnenin adı üç parmak şeklindeki tepenin görünümü ile alakalıdır (Tapdıoğlu, 2013, s. 384).

Üçtık dağı - A. Karabağlı, Hocalı topraklarındaki bu dağın adının Üçtaç - üç tağ kelimesinin tahrif edildiğini belirtiyor. Dağ, coğrafi konumu nedeniyle bu şekilde adlandırılmıştır (bkz: Qarabağlı, 2008, s. 362).

Üçoçak tepesi - Fuzuli ilçesinde bulunan orografik nesnedir. Toponimin içeriğindeki “oçak” kelimesi, bir zamanlar burada yakılan “oçak” ve “ateş”le ilgilidir (Tapdıoğlu, 2006, s. 288).

Kaydetmek gerekir ki, üç sayısına Karabağ toponimlerinde sık rastlanılmaktadır. Bellidir ki, mitoloji düşüncede sayılar belirli anlam taşımaktadır. Firudin Ağasıoğlu’nun kanaatince “mito-poetik anlamı açısından sayıların en önemlisi üç sayısıdır, çünkü onun üzerine dört sayısı geldikte (3+4) alınan 7 ve üçer (3x3), dörder (3x4) tekrarından alınan 9 ve 12 sayıları birçok halkların mitolojisinde ak-

tif kullanılmakta ve kutsal rakam olarak bilinmektedir” (Ağasıoğlu, 2019, s. 64). İlk sayı sistemini oluşturan 3 sayısı aynı zamanda “mutlak bütünlük (dünyanın maddi tarafı üçle hazır olur), üstünlük (Yaratıcı üçlüğü), zeka-olgunluk (insanda akıl, güç ve görünüş)” (Qafarov, 2010, s. 21) olarak da açıklanıyor. Bunun yanı sıra ayların mevsimler üzere üçer sınıflandırılması, masal ve destanlarda padişahın üç oğlu veya üç kızının olması, “gökten üç elma düştü” cümlesinin kullanılması vb. üç sayısının konumunu doğrulamaktadır.

Bazı sayılar toponimlerde genel olara çokluk ifade ediyor. Örneğin, “oronimlerde kırk kelimesi yalnızca çokluk anlamına geliyor” (Məmmədov, 1993, s. 65). Hakikaten de örneğin, Yedibulak veya Kırkbulak, çoğunlukla çeşmelerin yedi veya kırk olduğunu değil, onların sayıca çokluğunu bildiriyor (Əhmədov, 1991, s. 232).

Kırkkız dağı - Hocalı, Laçın, Kelbecer bölgelerinin arazilerini kapsayan bu nesnenin adı kırk ve kız bileşenlerinden oluşmuştur. Kelimenin etimolojik anlamı *kırk sığınmak*, *kırk gizli yer*, *kırk siper*, *kırk hisar* demektir. Sözcüğün ikinci ögesi olan *gız/kız/kuz* sözcüğü Türkçe kökenli sözcük birimi olarak şu anlamlara gelmektedir: “nadir”, “sevgili”, “kıymetli”, “koruma yeri”, “barınak”, “hendek”, “gizli yer”, “kale” vb. “Kırk, hem Azerbaycan Türkçesinde hem de diğer Türk dillerinde kutsal olduğundan Türkçe konuşan halkların söz varlığında sıkça kullanılıyor” (Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, 2007, II c., s. 54-55). Ramazan Gafarlı'nın fikrince “40'ın olduğu yerde, dünya modelinin bir katmanından diğerine geçişi içeren bir ritüel vardır: “40 gün düşün, 40 gün yas, 40 gün lohusa süreci vb. “Kırk düğmeli elbise”, “kırk oda”, “kırk deve yükü” deyince ilk bakışta kutsallık duyulmamaktadır. Ama sonunda düğmeler açılıp tekrar kapandığında bu sayının arkasında gizemli bir dünyanın saklı olduğu ortaya çıkıyor” (bkz: Qaliboğlu).

Dünyanın 7 günde yaratılması göğün,yedi katmandan ibaret olması, halk arasında yaygın olan *yedi ev*, *yedi kabir*, *yedi renk* vb. bu gibi ifadeler, dört (*hava, su, toprak, ateş*) ve göğe ait üç (*güneş, ay, yıldız*) en esas unsurun birleşerek (4+3=7) yedi sayısını oluşturması, dünyanın vahdet (birlik) modeli olması yedi sayısının kutsallığını doğruluyor. Bu bakımdan coğrafi adlarda da yedi sayısının belirli konumu ve önemli rolü vardır.

Yediharman dağı - Ağdam bölgesi topraklarında, Hızır köyü yakınlarında bulunan nesnenin adıdır. Oronimin bileşenleri: sayıyı ifade eden *yedi* kelimesi, harman (Az.T.-*xırman*) kelimesi ve olumlu rölief bildiren dağ coğrafi terimi. “Harman, tahılın harmanlanması, temizlenmesi ve kurutulması için bir yerdir, harman yerleri genellikle ekim alanının yakınında bulunur. Haçın nehri üzerinde yedi adet su değirmeni bulunduğu için dağa bu ad koyulmuştur” (bkz: Tapdıqoğlu vd. 2006, s. 153).

Yediharman yamacı – “Yamaç” terimi “Dağın veya tepenin herhangi bir yanı” anlamına geliyor. “Yamaç olumlu rölfey şekli bildiren coğrafi terimiyle dilimizde 1.200’e kadar orografik nesne kaydedilmiştir” (bkz: Tapdıqoğlu vd. 2006, s. 153).

Yediharman güneyi – oronimdeki güney terimi, “dağ veya tepenin güneye, güneydoğuya bakan kısmı” anlamına geliyor. Güney teriminin katılımıyla 2700’den fazla oronim vardır (bkz: Tapdıqoğlu vd. 2006, s. 153).

Yediharman deresi – burada dere coğrafi terimi olumsuz rölyef şeklini ifade ediyor. “Dere rölfeyin dar ve çökek şekli demektir” (bkz: Tapdıqoğlu vd. 2006, s. 153).

Yer adlarının içeriğinde sayısal çokluk içeren kelimelere de rastlayabiliriz: *goşa (çift), əkiz (ikiz), yalnız (yalnız), yarım*.

Goşabulak köyü - Cebayıl ilçesinin köylerinden biridir. Geyen ovasındadır. “Goşabulak köyü, adını kendi arazisindeki Goşabulak hidroniminden almıştır. Yer adı, goşa (çift) ve bulak (çeşme) sözcüklerinden ibarettir” (bkz: Tapdıqoğlu vd. 2013, s. 296).

Goşagirme dağı - nesnenin adı *goşa* ve *girme* (dar, daralmış, sıkı) kelimelerinden ibarettir. Muhtemelen dağın sarp kayalıkları birbirine yakın olduğu için böyle bir isim ortaya çıkmıştır (Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, 2007, s. 66).

Goşakehriz – Fuzuli ilçesine ait coğrafi addır. Bu nesne Horadiz köyünde bulunmaktadır. “Burada zamanında basamaklı bir kuyu olmuş ve insanlar oradan su almak için basamaklardan aşağı inerlermiş” (Tapdıqoğlu, s. 226).

Goşatepe - Ağcabedi ilçesine ait olan bu oronim, goşa ve tepe kelimelerinden ibarettir. Nesne, bölgede birbirine bitişik iki tepe olduğu için böyle adlandırılmıştır. Goşatepe tarihî anıtı, ilk Tunç Çağı’nın eski bir yerleşim meskeni olarak kabul edilir. Boyat köyünde de ayrıca Goşatepe adında bir kurgan vardır (Tapdıqoğlu, 2007, s. 334).

İkiztepe – orografik nesne Ağdam ilçesine aittir. Bu arazide iki benzer tepe olduğundan nesne böyle adlandırılmıştır. Tepe coğrafi terimi olumlu rölyef şeklini bildiriyor (Tapdıqoğlu vd. 2006, s. 100).

Yarımaca köyü – Terter ilçesine ait arazidir. Oykonim “köyün yarısı” anlamına geliyor (Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, 2007, II, c., s. 272).

Karabağ toponimlerinin arasında Beşdeller, Otuzikiler gibi ilginç yer adları da vardır:

Beşdeller - Hocalı ilçesine ait bir köyün adıdır. “Halk etimolojisine göre “Beş deli” yorumu vardır. “Deli” eski Oğuz - Türk dillerinde “cesur, yiğit” anlamlarına gelmektedir (Qarabağlı, 2008, s. 340).

Otuzikiler – Berde ilçesine ait köy ismidir. Oykonim Karabağ’da yerleşmiş otuzikiler soyunun adından türemiştir (Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, 2007, II, c., s. 147).

Yer adlarında sayıların kullanılma nedenleri farklıdır, onları çeşitli işlevler yerine getirirler. Örneğin, bazı yer isimlerinde sayılar numerik farklılaşma gerçekleştiriyor: örneğin, İkinci Mahmudlu köyü. Yapısal açıdan numerik olarak farklılaştırılmış yer adları “karşılaştırılan coğrafi adların her birine sayı şeklinde alamet eklenmesiyle oluşturuluyor” (Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, 2007, I. c., s. 449).

Birinci Karademirci – Berde ilçesinde köydür. Oykonimin ilk bileşeni onu aynı ismi taşıyan ikinci mekânın adından ayırmaya hizmet ediyor. İkinci bileşen ise burada yerleşmiş *karademirci* topluluğunun adındandır. Etno-toponimdir (Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, 2007, I. c., s. 101).

Birinci Mahmudlu – Fuzuli ilçesine ait etno-toponimdir. Üç köyden ibaret olan benzer isimli arazini birbirinden ayırmak için toponimde “birinci” sayısı kullanılmıştır (Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, 2007, I. c., s. 101).

Birinci Yüzbaşı köyü – Ağdam ilçesinde köydür. Köyün eski ismi Yüzbaşı olmuştu. “XIX. yüzyılda buradan başka bir yerleşim yeri (İkinci Yüzbaşı köyü) oluşturulunca bu yerleşime Birinci Yüzbaşı köyü adı verilmiştir. Toponim “yüzbaşıya ait köy” anlamına geliyor. Yüzbaşı oykonimi bir zamanlar Mil-Karabağ ovasında yaşamış olan *kılıçlı* aşiretinin yüzbaşı tiresinin burada yerleşmesinden dolayı böyle adlandırılmıştır” (Tapdıqoğlu vd. 2006, s. 70).

Numerik (sayısal) farklılaşma, iki yer adını birbirinden ayırmaya hizmet ediyor ve karşılaştırılan yer adlarının her birine *birinci*, *ikinci* gibi temel sayılar biçiminde bileşenler veya göstergeler eklenmesiyle oluşturuluyor. Bu, dünyanın birçok yer adlarında (özellikle şehir adlarında) görülmektedir. Örneğin, bazı şehirlerde sokakların, caddelerin numaralarla işaretlendiği bilinmektedir. Numaralandırma, şehire ait topo-objenin ortaya çıkma sırasını gösteriyor. Yerleşimlerin karşıt adaylığı, ikili karşıtlığa dayanmaktadır. Nesnenin sayısına bağlı olarak, bileşenler değişebiliyor:

Dördüncü Barak – Ağcebedi ilçesine ait köyün adıdır. Barak “ahşaptan yapılmış geçici, hafif konut binası” demektir (Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti, 2006, I

c., s. 220). “Sovyetler Birliğinde yaranmış Kırmızı Budka tipli oykonimlendendir” (Azərbaycan Toponimlərinin Ensiklopedik Lüğəti, 2007, I. c., s. 170).

Sonuç

Karabağ’ın sayı ve sayısal çokluk içeren yer adlarının analizi şunu gösteriyor ki, sayılar nesnenin yalnızca belirli sayısını değil, aynı zamanda çokluğunu da gösteriyor. Toponimlerin içerisinde rakamların yanı sıra sayısal çokluk içeren *goşa* (çift), *yarım*, *ikiz*, *yarımca* vb. kelimeler de kullanılmaktadır. Örnekler esasında söyleyebiliriz ki, bölgenin toponimlerinin içerisinde üç, yedi sayılarına daha sık rastlanılmaktadır, numerik farklılaşma da yaygındır. Konunun incelenmesi toponimide coğrafi, etno-kültürel ve tarihî medeni apelyatiflerin öğrenilmesi zamanı faydalı olabilir, aynı zamanda arazinin Türkçe kökenli adlarının yayılma coğrafyasının araştırılmasında da kullanılabilir. Say bileşenli yer adları Türk halklarının eski geleneklerini, dinî ve dünyevi görüşlerini yansıtır.

Kaynakça

- Ağasıoğlu, F. (2019). İslamöncəsi Türk tarixi. (Doqquz Bitik). V Bitik: *Mifologiyada tarix*: [Elektron resurs]. İstanbul. 62-67. URL: <https://bextiyartuncay.files.wordpress.com/2019/05/v-bitik-mifologiyada-tarix..pdf>.
- Amanəliyeva, A. (2020). Azərbaycan və ingilis dillərinin linqvistikasında kəmiyyət məzmunlu vahidlər ümumi qrammatik kateqoriyanın bir növü kimi: [Elektron resurs]. *Elmi İş*, 12-18. URL: https://aem.az/uploads/files/2021-02/1612794249_-pespublka-konfrans_001.pdf
- Аскеров, М. (1984). Структура и семантика иранского пласта топонимии Азербайджана: [Электронный ресурс]: /дисс. ... кандидата филологических наук/ – Баку, 180 с. URL: <https://www.dissertcat.com/content/struktura-i-semantika-iranskogo-plasta-toponimii-azerbaidzhana>.
- Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti* (2006). I c. Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti* (2007). I c. Bakı: Şərq-Qərb.
- Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti* (2007). II c. Bakı: Şərq-Qərb.
- Əhmədov, T. (1991). *Azərbaycan toponimikasının əsasları*. Bakı: Bakı Universiteti.
- Hirik, E. (2017). Türk Dünyası Atasözlerinde Sayılar ve Anlam Alanları. *International Journal of Languages' Education and Teaching*. Volume 5, Issue 1, 223-241
- Kaymaz, Z. (1991). Eski Anadolu Türkçesinde Sayı Adları ve Kullanılışları. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, cilt 39, 5-17. URL: <https://tdkbelleten.gov.tr/tam-metin-pdf/464/tur>
- Kaymaz, Z. (2002). Türklerde Sayı Sistemleri. *Türkler*, c.3. Ankara, 419-426. URL: https://www.academia.edu/11025210/T%C3%BCrkte_Say%C4%B1_Sistemleri_T%C3%BCrkte_C_3_Ankara_2002_s_419_426
- Kazımov, İ. (2019). *Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası*. III c. Bakı: Elm.
- Qafarov, R. (2010). Azərbaycan türklərinin mifologiyası (qaynaqları, təsnifatı, obrazları, genezisi, evolyusiyası və poetikası) Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı.

- Qaliboğlu, S. Saylarımızın mifikliyi haqqında nə bilirik? <https://www.medeniyyet.az/page/news/41499/.html>
- Qarabağlı, A. (2008). *Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri*. Bakı: Mütərcim.
- Qırçaq, M. (2000). *Kəmiyyət anlayışının ifadəsi*. Bakı: Elm.
- Məmmədov, N. (1993). *Azərbaycanın yer adları*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
- Щербак, А.С. (2020). Дифференциальный модус: его проявление в топонимике: [Электронный ресурс]. Неофилология, 23, Т. 6, 448–455. URL: DOI 10.20310/2587-6953-2020-6-23-448-455 (Şerbak, A.S. (2020). Diferençialny Modus: Ego Proyavleniye v Toponimike: [Elektronnyy resurs]: Neofilologiya, 23, T. 6, 448–455. URL: DOI 10.20310/2587-6953-2020-6-23-448-455).
- Tapdıqoğlu, N. (2007). *Ağcabədi ensiklopediyası*. Bakı: Təhsil.
- Tapdıqoğlu, N. (2013). *Cəbrayıl ensiklopediyası*. Bakı: Təknur.
- Tapdıqoğlu, N. – Əliyev, A. (2006). *Ağdam rayonu və onun toponimiyası* (Ensiklopedik dərgi). Bakı: Təhsil.
- Tapdıqoğlu, N. (2009). *Xocavənd ensiklopediyası*. Bakı: Zərdabi LTD MMC.
- Tapdıqoğlu (Vəlişov), N. (2006). *Füzuli rayonu və onun toponimiyası* (Ensiklopedik dərgi). Bakı.

ŞƏRQ DİLÇİLİYİ TARİXİNDƏ MEHDİ NİZAMƏDDİN MƏHƏMMƏD HACI ƏLİ HÜSEYN ƏL SƏFƏVİNİN TARİXİ LEKSİKOQRAFİK ƏSƏRİ “SƏNGİLAX”IN YERİ

Doç. Dr. Galibe Hacıyeva, Nahçıvan Devlet Üniversitesi
ORCID No: 0000-0001-2345-6789

Giriş

Hər bir xalqın dilinin lüğət tərkibi onun milli varlığının və mədəniyyətinin əsas göstəricisidir. Bu mədəniyyətin maddi sübutu isə ən qədim dövrlərdən bu günə qədər dilin lüğət tərkibindəki sözlərin sistemləşdirilmiş şəkildə yazıya köçürülməsidir. Hər bir xalqın mədəniyyət tarixində leksikoqrafik əsərlərin mühüm rolu olduğu kimi, türk leksikoqrafiyası tarixində də dilçiliyin müxtəlif sahələrinə həsr edilmiş çox zəngin və rəngarəng lüğətlərin böyük rolu olmuşdur. Müəyyən tarixi dövrlərdə tərtib edilmiş, cəmiyyətin bilik səviyyəsini əks etdirən bu lüğətlər xalqın dilini, keçmiş həyat tərzini, adət və ənənələrini öyrənmək, dilin leksikasını araşdırmaq baxımından çox böyük əhəmiyyəti kəsb edir. Lüğətlərdə verilmiş hər bir sözün arxasında tarixin gizli qalmış səhifələrini aydınlatan böyük bir tarix durur. Tarixi lüğətlər vasitəsilə sözlərin ilkin semantik yükü açılır, ədəbi dil tarixinin, həm də tarixi qrammatikanın elmi şəkildə tədqiqinə imkan yaranır. B.Vahabzadənin söylədiyi kimi “Hər ifadə tarixin bir səhifəsidir. Böyük bir kitabın, arxeoloji qazıntının verə bilmədiyi, axtardığı tarixi həqiqəti bir kəlmə söz, bir ifadə öz bağrında qoruyur” [Hacıyeva: 2008, s.4].

Cəmiyyətin bütün sahələri ilə qırılmaz surətdə bağlı olan dil xalqın tarixi ilə sıx əlaqədədir. Dilə olan təsir ilk növbədə lüğət tərkibində öz əksini tapır. Lüğətlərdə dilin müxtəlif sahələri ilə bağlı leksik materiallar yazıya alınaraq əsrlərdən əsrlərə keçir və dilin inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək imkan yaradır. Lüğətlər bütövlükdə dilin leksik mənzərəsini geniş şəkildə əks etdirir, hətta ədəbi dilin mövcud zaman üçün arxaikləşmiş sözlərini siyahıya alır. Lüğətlərin köməyi ilə dövrün dili, mədəniyyəti, elmi, hüquqi dövlətçiliyi, təsərrüfatı, məişəti ilə bağlı bütün bilikləri əldə etmək mümkündür. “Lüğətlər dilin lüğət tərkibindəki sözlərin siyahısını saxlayan bir kitabdır, lüğət xalqın bütün birliyini lazımı şəkildə əks etdirən bir reyestr olmalıdır” (D.Didro) [Mahmudova: 2016,

s.8]. A.M.Qurbanovun qeyd etdiyi kimi “Lügətlər xalqın mədəni inkişafı və tələbatı əsasında meydana çıxmışdır. Belə ki, xalqın mədəniyyəti, dünyagörüşü artdıqca onun tələblərini ödəmək üçün müəyyən vasitəyə ehtiyac duyulur” [Qurbanov: 1962, s.3].

Dilçiliyin ən qədim tarixi sahəsi olan leksikoqrafiya bütövlükdə dilin tarixi müstəvidə tədqiqi üçün böyük əhəmiyyətə malik bir sahə olduğu kimi, müxtəlif dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin araşdırılmasında, eyni zamanda tarixi dialektoloji tədqiqatların aparılması üçün də faktik dil materialı olaraq mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şərq dilçiliyində leksikoqrafiyanın çox qədim tarixi var. Şərq dilçilik tarixinin mühüm bir parçası olan Azərbaycan dilçiliyinin ən qədim sahələrindən biri olan leksikoqrafiyanın tarixindən aydın olur ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycan alimlərinin hazırladığı lügətlər çox funksiyalı mahiyyət daşımışdır. Əlimizdə olan tarixi mənbələrdən aydın olur ki, ümumtürkoloji dilçilikdə XI Əsrdə M.Kaşğarlının “Divanü Lugat-it Türk” əsərindən sonra, Şərq dilçiliyində XIII əsrdən başlayaraq Azərbaycan alimləri ərəb, fars, türk dillərinin materalları əsasında çox sayda leksikoqrafik əsərlər yazmışlar. Bu əsərlərin bir qismi araşdırılıb tədqiq olunsa da, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, hələ də bir çox qədim lügətlər tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Azərbaycan dilinin tədqiqatlardan kənar qalmış qədim leksikoqrafik əsərlərindən biri də XVIII əsrə aid “Səngilax”dır. Mirzə Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl Səfəvi tərəfindən yazılmış bu əsər son illərdə ortaya çıxmış olarsa da, elm aləminə lazımı səviyyədə tanıtılmamışdır.

Azərbaycan leksikoqrafiyasının tarixi mənbələri haqqında

Dünyanın bir çox dilləri kimi, qədim oğuz-qıpçaq dilinin varisi müasir Azərbaycan dili dünyanın ən qədim dillərindən biri kimi zəngin tarixi lügət tərkibinə malikdir. Ən qədim tarixi dövrlərin, xüsusilə şumer mədəniyyətinin izlərini söz varlığında əks etdirən və çox qədim tarixə malik olan müasir Azərbaycan dili əsrlər boyunca öz milli orijinallığını qoruyub saxlamış, tarixi ənənələrə söykənərək böyük bir inkişaf səviyyəsinə çatmışdır. Türk dilləri ailəsinin oğuz-səlcuq yarımqrupuna aid olan müasir Azərbaycan dilinin zəngin söz varlığı ilə dünya dilləri sırasındakı özünəməxsus yer tutduğunu müxtəlif dövrlərdə yazılmış qədim tarixə malik leksikoqrafik əsərlərin dili təsdiq edir. Bütün Şərq dilçiliyində olduğu kimi, Azərbaycanda da leksikoqrafiya artıq kifayət qədər təcrübəyə malik olub, nəzərə çarğacaq dərəcədə inkişaf etməkdədir.

Son illər Azərbaycan-türk dilçiliyində leksikoqrafiyanın inkişafı bu dillərdə hazırlanan müxtəlif tipli lügətlərin yaranması ilə müşahidə olunur. XX əsrin

əvvəllərindən başlayaraq bu günə kimi Azərbaycanda hazırlanan iri həcmli ensiklopedik lüğətlərlə (10 cildlik Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, Uşaq Ensiklopediyası və s.) yanaşı, müxtəlif dillərin qarşılıqlı əlaqəsini göstərən çox saylı tərcümə lüğətləri (C.V.Qənizadənin 1922-ci ildə nəşr olunmuş “Rusca-türkcə lüğət”i; 1928-1929-cu illərdə Ruhulla Axundovun redaktəsi ilə tərtib edilən 2 cildlik “türkcə-rusca lüğət”i; “Azərbaycanca-rusca lüğət” (1941); “Rusca-azərbaycanca lüğət” (1940-1946); 1956-1959-cu illərdə nəşr olunan 4 cildlik “Rusca-azərbaycanca lüğət”i; 1944-cü ildə “Rusca-farsca-azərbaycanca”, 1945-ci ildə isə “Müxtəsər farsca-rusca-azərbaycanca”; 1956-cı ildə Z.S.İbrahimovun “İngiliscə-azərbaycanca məktəb lüğəti”; 2006-cı ildə isə Bakı Slavyan Universitetinin hazırladığı 4 cildlik “Azərbaycanca-rusca lüğət”i ilə yanaşı, Azərbaycanda ərəb, fars, ingilis, fransız, alaman və s. dillərin də tərcümə lüğətləri çap olunmuşdur. Bu tərcümə lüğətləri ilə yanaşı, Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixində müxtəlif illərdə nəşr olunan birdilli filoloji lüğətlər, *orfoqrafiya lüğəti*, *alınma sözlər lüğəti*, *izahlı lüğətlər*, *dialektoloji lüğətlər*, *omonim*, *antonim və sinonimlər lüğəti*, *frazeoloji lüğətlər*, *terminoloji və onomastik lüğətlər* də xüsusi yer tutur.

Müasir Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif tipli çoxsaylı lüğətlərin hazırlanması müasir leksikoqrafiyanın səviyyəsini açıq şəkildə göstərdiyi kimi, Azərbaycan dilinə məxsus qədim lüğətlərin də mövcud olması bu dilin tarixi leksikoqrafiyası haqqında informasiya əldə etmək üçün böyük imkan yaradır. Məhz bu baxımdan Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixinə səyahət etmək və bizə məlum olan bir çox tarixi lüğətlərlə yanaşı, tədqiqatlardan kənarda qalmış lüğətlər haqqında da araşdırmalara böyük ehtiyac vardır.

Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixində XI-XX əsrlər xüsusi bir tarixi mərhələ təşkil edir. Müasir Azərbaycan dili türk sistemli dillərə aid olduğundan müasir Azərbaycan leksikoqrafiyasının tarixi də məhz XI əsrdən Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it Türk” əsərindən başlayır. XI əsrin etnolinqviistik mənzərəsini sözlər və onların fonovariantları vasitəsi ilə canlandıran bu lüğət bütövlükdə türk dillərinin ilkin tarixi mənbəyi kimi, qədim oğuz və qırpaq dillərinin varisi olan müasir Azərbaycan dilinin də ən qədim tarixi abidəsi sayılır.

Orta türk dövrünün ilkin və möhtəşəm abidələrindən biri olan “Divanü lüğət-it Türk” ün min il bundan əvvəlki dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, tarixi, coğrafiyası, milli-mənəvi dəyərləri, adət və ənənələrini sözlər vasitəsi ilə çox möhtəşəm şəkildə əks etdirmişdir. “Divanü Lüğət-it türk”dəki mövcud sözlərin bütövlükdə cəmiyyətin sosial-mədəni həyatının bütün sahələrini əks etdirməsi, eyni zamanda bu sözlərin struktur – semantik tipləri və linqviistik xüsusiyyətlərinin şərhli müasir dilin tarixi aspektdən, eyni zamanda müxtəlif dillərin tarixi əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. 9000-ə qədər türk

sözünün ərəbcə qarşılığını verən “Divanü lüğət-it Türk” XI əsr türk dilinin qrammatik əsəri olmaqla, həm də etnoqrafik, onomastik və dialektoloji mənbə kimi də olduqca qiymətli bir əsərdir [Kaşğarlı: 2018, s. XXVII].

Böyük ensiklopedik lüğət funksiyasını daşıyan “Divanü lüğət-it Türk” milli-tarixi onomastik vahidləri, etnoqrafik çizgiləri əks etdirən sözləri, frazeoloji vahidləri, etnik dil faktlarını, bütövlükdə xalqın dil tarixini əks etdirən qiymətli bir mənbədir və müasir linqvistik tədqiqatlarda tarixi leksikanın tədqiqi üçün zəngin material verir. Bu cəhətdən Azərbaycan dilçilik tarixində lüğətçiliyin tərtib və inkişaf tarixini izləmək çox maraqlıdır.

Müasir Azərbaycan dilinin tarixi leksik qatının tədqiqi üçün XI əsrdən Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it-türk” əsərindən başlayaraq, bu günə kimi müxtəlif dövrlərdə yazılmış çoxsaylı tarixi lüğətlərə Qətran Təbrizinin “Fərhəngə Qətran” və ya “Lüğətə Qətran” (XI), “Fərhəngə Fordovsi” (XI), Asadi Tusinin “Lüğəti furs” (fars lüğəti) (1065; XI), Cərullah Mahmud əl-Zəməxşərinin “Kitabə lüğətə müqəddəməyə ədəb Zəməxşəri” “Müqəddimat al-adab” (XIII), XIII əsrdə Misir Məmlukləri zamanı yazılmış “Kitab əl qəvanin əl külliyyə Lidabti əl lüğət ət-Türkiyə”, Elxanilər dövründə Cəmaləddin ibn Mühənnə tərəfindən yazılmış “Kitab haliyyətül- insan və halyətül-lisan” (XIII-XIV), Hissaməddin Həsən Əbdülmömin oğlunun “Töhfe-yi-hissam” (XIII), Bədrəddin İbrahimin “Fərhəngi zəfərquya və cahannuya” (XIV əsr), Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-Sihah əl- əcəmiyyə” (XIII-XIV), Əhməd Vəfiq Paşanın “Ləhceyi-Osmanlı” (XIV), Məhəmməd Səbahinin “Qamus-i-Osmanlı” (XV), Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihah əl-furs” (XIV), “Kodeks Kumanikus” (qırpaq məcmuəsi) (XIV), Mövlana Fəxrəddin Mubarak Qəznəvi Kəvvasın “Fərhəngi Fəxri Kəvvas” (1301; XIV), Ərəb müəllifi Muhammed İbn Yusuf bin Əli ibn Yusuf bin Həyyan əl-Qərnatinin “Kitabül idraki-lisani əl-ətrak” (“Türk Dilini anlamaq barəsində kitab”) (XIV əsr), Şəmsi Fərxı İsfahannın “Miyari Cəməli” (1343; XIV əsr), Anonim Dastur al-afazil (1343; XIV), Məhəmməd İbn Kəvvas Bəlxinin “Bəxr al-fəzail” (1393; XIV əsr), müəllifi bəlli olmayan “Kitabi bələğət əl müştəq fi lüğət türk əl qırpaq” (XV), Nemətulla ibn Əhməd ibn Mübarək ər-Ruminin “Lüğətə-Nemətullah” (1539; XVI), Nasir Kazi Qunbazinin “Risaleyi Nasiri Əhməd” (1419; XV), Anonim “Adat al-Fuzala” (1419; XV), Məhəmməd İbn Kəvvas Bəlxinin “Bəxr al-fəzail” (1434; XV), Təvanəddin Faruxinin “Fərhəngi İbrahim” (1474; XV əsr (Hindistan), İbn Firiştənin “Ərəbcə-türkcə mənzum lüğəti” (XV), Əlişir Nəvainin “Mühakimətül-Lüğətəyn” (XV), 1945-ci ildə türk alimi Besim Atalayın ərəbcədən türk tilinə tərcümə etdiyi müəllifi bilinməyən “Ettahafet uz Zekiyyə fil lüğət-it Türkiyyə” (bu lüğətin müəllifi və yazıldığı barədə dəqiq məlumat olmasa da, Azərbaycan dilçisi A. Bağırov bu lüğətin XV əsrin birinci yarısında Cəmaləddin ət-Türki adında bir ərəb müəllifi tərəfindən tərtib olun-

duğunu göstərir [Bağırov :1996, s.44], Mövlanə Mahmud İbn Şeyx Zeynalabdin Muhəmmədin “Toxfat as-saadat” (1510; XVI), Muhəmməd ad-Dəxləvinin “Mu-ayyad al-Fuzala” (1519; XVI), Məhəmməd Tusi Ələvinin “Lügəti Şaxname” (1544; XVI), “Fəraid əl- fəvaiz” (1576; XVI), “Mədar al-əfazil” (1593), Mövlanə Mahmud İbn Şeyx Zeynalabdin Muhəmmədin “Toxfat as-saadat” (1510; XVI), müəllifi bilinməyən “Lügəti əbu şəka” (XVI), Anonim Fərid al Favaid (XV-XVI), Nəvai “Mühakimat əllühəteyn” (XVI), Məhəmməd Bin Qeys “Kitabi Tubyan əllucət ət türk ala lisani qanıqlı” (XVI əsr), “Kəşf əl-lügət” (XVI), Məhəmməd Bin Qey-sin “Lügəti-türki Xarəzmi” (XVI), “Ketabe lügəte Məhəmməd Bin Qeys” (XVI), Hindistanda yazılmış “Lügəti Fəzlullah xan” (XVII), Məhəmməd Qasim Sururi Kaşaninin “Məcmə əl-furs” (1600; XVII), Fəxrəddin Həsən Şirazinin “Fərhəngi Cahangiri” (1608; XVII), Məhəmməd Təbrizinin “Burhani kati” (1652; XVII), “Şərhi Gülüstən” (1662; XVII), “Bədai əl lügət” (1705; XVIII), XVII əsrdə Yaqub Cəngi tərəfindən Hindistanda yazılmış “Kitabe zəbani türki”, Anonim “Əl Tamğaye Nasiri” (farsça-cığatayca lügət) (XVII), Məhəmmədağlı bəy Qaraqoyunlunun “Fərhəngi-türki” (XVII), Təbrizli Hüseyn ibn Xələf Təbrizinin “Bürhane-qate” (XVIII əsr), Mirzə Əli Mustafə oğlu Bakuinin “Təcrid-ül-lügət” (XIX), Şəmsəddin Sami bəyin “Qamusül-ələm” və “Qamusi-Türki” (XIX), “Anonim ərəbcə-türkcə mənzum lügət” (XIX əsr), Sultan Məcid Qənizadənin “Lügəti-rusi və Türki” (XIX), Qarabəy Qarabəyovun “Qamusi-rusi” və “Türkcədən ruscaya lügət” (XIX) kimi müxtəlif tipli lüğətləri nümunə olaraq göstərmək olar.

R.Mahmudova, E.Piriyev və R.F.Kazımının tədqiqatlarında bu tarixi lüğətlərin bir çoxu haqqında məlumat verilmiş olsa da, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan-türk dilində yazılmış qədim lüğətlərin bir qismi hələ də araşdırılmamış və elm dünyasına lazımi səviyyədə təqdim olunmamışdır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan-türk dilçiliyində araşdırılmamış belə tarixi lüğətlər də az deyil.

Tarixi leksikoqrafik tədqiqatlar Azərbaycan dilçiliyində lüğətçiliyin birdən-birə meydana gəlmədiyini, uzun keşməkeşli bir inkişaf yolu keçdiyini göstərir. Vaxtı ilə Azərbaycan mədrəsələrində ərəb və fars dillərinin tədrisi burada təhsil alanlar üçün bir qədər çətinlik yaratdığından, şagirdlər dili öyrənmək üçün kiçik yaddaş lüğətçələri hazırlamışlar. Bu yaddaş lüğətçələri ilk “lügət nümunələri” olmaqla, daha sonra böyük leksikoqrafik əsərlərə çevrilməmişdir.

Məhz bu baxımdan Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixinin öyrənilməsinin həm elmi, həm də praktik əhəmiyyəti vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, qədim dövrlərdə o dövrün tələbinə uyğun olaraq, türk dilində əsərlər az yazılırdı və yazılan əsərlərin böyük bir qismi isə müxtəlif səbəblərdən bizə gəlib çatmırdı. Bir çox Şərq əlyazmalarının taleyi kimi, qədim dövrlərdə yaranan lüğətlər də vaxtında

aşkar edilməmiş və yaxud adı, müəllifi bilinməmişdir. Bəzən də bu lüğətlərin bir qisminin dəfələrlə üzü köçürülmüş və hər katib lüğətdə başa düşülməyən sözləri özünə daha yaxın və yeni sözlərlə əvəz etmişdir.

Mirzə Məhəmməd Mehdi xanın “Səngilax” əsəri

Müasir Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixində tədqiqatlardan kənar qalmış belə qədim lüğətlərdən biri də elmi və siyasi fəaliyyəti ilə Azərbaycan mədəniyyət tarixində müstəsna rol oynamış görkəmli dövlət xadimlərindən biri XVIII əsrin tarixçi və siyasi xadimi Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı əli Hüseyn əl Səfəvinin “Səngilax” adlı lüğəti olmuşdur. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, XVI-II əsr Azərbaycanın beynəlxalq siyasi tarixində mühüm rolunu alan, elmi və diplomatik fəaliyyəti ilə tarixi siyasi xadim kimi tarixdə yer alan Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı əli Hüseyn əl Səfəvinin nə siyasi, nə də elmi fəaliyyəti lazımi səviyyədə araşdırılmamışdır. Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı əli Hüseyn əl-Səfəvinin adı bəzi qaynaqlarda Mirzə Məhəmməd Mehdi ibn Məhəmməd-e Nəsir-e Əstarabadi şəklində qeyd olunur [Əstarabadi. 1374, s.5].

Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, Mirzə Məhəmməd Mehdi Əstarabadda (Gürqan//Kurqan) anadan olmuşdur. Dövrünün ən görkəmli tarixi-ədəbi şəxsiyyətlərindən olan Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Kokəb (ulduz) təxəllüsü ilə şeirlər yazmış, elmi və ədəbi fəaliyyəti ilə yanaşı, dövrünün böyük siyasi xadimlərindən biri olaraq Nadir şahın sarayında yaşamış və onun müşaviri olmuşdur. Nadir şah dövründə dövlət siyasətində mühüm rol oynayan Mirzə Məhəmməd Mehdi xan diplomatik fəaliyyəti ilə yanaşı, həm də bir tarixçi kimi fəaliyyət göstərmiş, dövrünün bütün hadisələrinin sənədlərini, eyni zamanda dövlətin bütün rəsmi məktublarını yazmış, xarici diplomatik əlaqələrin yaranmasında böyük işlər görmüşdür.

1736 – cı ildə Nadir şah taxta çıxarkən şah tərəfindən tarixçi rütbəsi ilə təltif olunan Mirzə Məhəmməd Mehdi xan dövlət işlərində fəal xidmətlərinə görə yenidən 1738 – ci ildə Nadir şah tərəfindən xan titulu ilə təltif olunmuşdur. Tədqiqatlardan aydın olur ki, Rusiya və Osmanlı arxivində saxlanan Nadir şah dövrünə aid bütün əlyazma məktub və müraciətlər Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl Səfəvinin qələminin məhsuludur, eyni zamanda Nadir şahın bütün fərmanları da onun dəsti-xətti ilə yazılmışdır.

Rusiya arxivlərində olan İran – rus məktub və sənədlərində rus nümayəndələri Mirzə Məhəmməd Mehdi xanı İranın baş vəziri kimi qeyd almışdır. Mustafa xan Şamlu ilə birlikdə Nadir şah tərəfindən sülh müqaviləsi üçün Osmanlı dövlətinə göndərilən Mirzə Məhəmməd Mehdi xan Nadir şahın ölüm xəbərini eşidir və

müqaviləni bağlamadan İrana qayıdır. Nadir şahın hakimiyyətindən sonra dövlət işlərindən, siyasi fəaliyyətindən tamamilə uzaqlaşan Mirzə Məhəmməd Mehdi xan saraydan ayrıldıqdan sonra bir müddət elmi fəaliyyətini davam etdirir və qısa bir zamanda vəfat edir.

Saraydan ayrıldıqdan sonra elmi və ədəbi fəaliyyətin davam etdirən Mirzə Məhəmməd Mehdi xan ilkin olaraq “Tarix-e cahanquşa-ye Nadiri” (“Fateh Nadir şahın tarixi”) əsərini yazır. Nadir şah dövrünün bütün tarixi hadisələrini, Nadir şahın müharibələri haqqında sənədli tarixi faktlar əsasında yazılmış və tarixçilər tərəfindən çox yüksək qiymətləndirilən bu tarixi əsər əvəzsiz tarixi mənbə kimi uzun müddət Avropa universitetlərində tədris vəsaiti olaraq ən mötəbər qaynaq kimi istifadə edilir. Avropa tədqiqatçılarının böyük marağına səbəb olan və dünyanın müxtəlif dillərinə - ingilis, fransız və alman dilinə tərcümə edilərək Avropa universitetlərində ən mükəmməl tarixi qaynaq olaraq tədris vəsaiti kimi istifadə olunan bu əsər dəfələrlə Tehran, Təbriz və Bombeydə (Hindistanda) də nəşr olunmuşdur.

Mirzə Məhəmməd Mehdi xanın Nadir şahə həsr olunmuş ikinci əsəri “Dürreyi Nadir” (“Nadirin incisi”) adlanır ki, bu əsər birincidən xeyli fərqlənir. Mirzə Məhəmməd Mehdi xanın klassik üslubda yazmış olduğu bu əsəri də yüksək dil və tarixi xüsusiyyətlərinə görə dəfələrlə Tehran, Təbriz, Bombay, Kəlküttə ilə yanaşı, Avropada nəşr olunaraq müxtəlif ölkələrin ali təhsil ocaqlarında dərs vəsaiti kimi istifadə olunub. Uzun müddət ali təhsil məktəblərində tədris vəsaiti kimi istifadə olunan bu əsər sonradan ciddi tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. 1962-ci ildə (1341 şəmsi ilində) doktor Seyyid Cəfər Şəhidi əsər üzərində tədqiqat apararaq dissertasiya müdafiə etmişdir.

Mirzə Məhəmməd Mehdi xanın üçüncü əsəri “Munşəat” (“İnamnamə”) əsəridir ki, bu əsərin adı bəzi qaynaqlarda “İname Mehdi xan” adı ilə qeyd olunur. Əsasən risalə və diplomatik məktublar toplusundan ibarət olan bu əsər Nadir şahın müxtəlif dövlətlərə, həmçinin Osmanlı imperiyasına və Rusiyaya ünvanlanmış məktublarına həsr olunmuş tarixi sənədlər toplusu kimi qiymətli mənbələrdən biridir. Nadir şahın oğlu İmamqulu Mirzəyə ithaf olunan əsərin giriş hissəsinin dili olduqca ağırdır. Dəfələrlə Tehrandə çap olunan bu əsərin bir hissəsi isə “İnşaed dürler” (“Dürler inşası”) adı ilə Bombeydə nəşr olunmuşdur.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl Səfəvinin elmi fəaliyyəti çoxsaxəli olmuşdur. Ə.Dəhxudanın verdiyi məlumata görə Mirzə Mehdi xan tərcüməçiliklə də məşğul olmuş, “Bibliya” və “İncil”i xristianların köməyi ilə farsçaya çevirmişdir. Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl Səfəvinin elmi ədəbi yaradıcılığının ən yüksək

zirvəsi sayıla biləcək əsərlərdən biri Azərbaycan, eləcə də ümumtürkoloji leksikoqrafiya tarixində mühüm yer tutan “Sənglax” adlı lüğətidir. 6000-ə qədər sözdən ibarət bu əsəri yazarkən bir çox tarixi ədəbi əsərlərə, həmçinin müxtəlif lüğətlərə müraciət edən Mehdi Nizaməddin Məhəmməd Hacı Əli Hüseyn əl Səfəvi Azərbaycan-türk leksikoqrafiyası tarixində çox möhtəşəm bir dil abidəsi yaratmışdır. Əsər haqqında müxtəlif mənbələrdə tədqiqatçıların söylədiyi fikirlər türk dilini öyrənməkdə əsərin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu təsdiq edir. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Mirzə Mehdi xan “Məbən əl-lügət” (“Sözlərin əsası”) başqa bir lüğət də yazmışdır. “Məbən əl-lügət” (“Sözlərin əsası”) və “Sənglax” (“Daşlıq”) adlı bu əsərləri Mirzə Mehdi xan ömrünün sonlarında, təxminən 1760-cı ildə bitirmişdir.

İran filosofu və ədəbiyyatşünası doktor Zəbihullahe Səfa lüğət haqqında fikirlərini belə açıqlayır: “Fərhəngə Sənglax” (“Səngilax lüğəti”) əsəri həmin o məşhur kitabdır ki, türk dilindən bilgi əldə etmək üçün, farsların “Burhane qate” (“Kəskin sənəd”) əsəri qədər dəyərlidir.

Mirzə Məhəmməd Mehdixan yazır: “Məndən qabaq Herəvi, Fəraği, Nurəvi, Mirzə Əbdülxəliq Nəsiri və bir sıra lüğətçilər Nəvainin əsərlərindən kiçik müxtəsər sözlük hazırlamışlar. Mən isə bu işi daha dolğun və geniş vermək üçün bunu işlədim. Bu iş çox ağır və çətin olduğundan bu əsərə “Səngilax” adı verdim, yəni “Daşlıq, çınqıllıq” adını verdim. Bu sözlüyü hazırlamaq üçün Əlişir Nəvainin 12 cildəndən ibarət nəzm və nəsr əsərlərini oxuyub onların lüğətini hazırladım.

Mirzə Mehdi xanın özünün söylədikləri də onun əsər üzərində nə qədər ciddi, məsuliyyətlə çalışdığını və “Səngilax”ın hazırlanmasında zəngin ədəbiyyatdan istifadə etdiyini göstərir. Əsərin həcmi, eyni zamanda məzmunu müəllifin “Səngilax”ın hazırlanmasında nə qədər gərgin çalışdığını və böyük zəhmət bəhəsinə bu lüğəti ərsəyə gətirdiyini bir daha təsdiq edir. Mirzə Mehdi xan “Səngilax”ı hazırlarkən mütaliə etdiyi “*Fəraye bossoğər*”, “*Həvadero əş şəbab*”, “*Bədaye ülvəsət*”, “*Fəvayedal Kobər*”, “*Heyrətöl əbrar*”, “*Fərhado Şirin*”, “*Leyli və Məcnun*”, “*Səbeye səyyarə*”, “*Sədde İsgəndəri*”, “*Lisanü teyr*” (*Quşların dili*), “*Ərbəine mənzum*”, “*Nəzmal cəvahir*”, “*Məhbubol Qlub*” (*Könlümün sevimlisi*), “*Mizanöl ovzan*”, “*Nəsayülül məhəbbət*”, “*Tarixe ənbiya*”, “*Tarixe mulke əcəm*”, “*Məcəlüsün nəfayes*”, “*Vəqfnamə*”, “*Mədrəseyi İxlasıyyə*” kimi müxtəlif səpkili əsərlərdən qaynaqlanmışdır.

Lüğətin hazırlanmasında ərəb və fars dilində olan qaynaqlardan yetərincə istifadə edən Mirzə Mehdi xan “Səngilax”da türk dilinin zənginliyindən bəhs edərək türk dilinin orfoqrafik qaydaları haqqında yazır: “Türk lüğətində müəyyənləşdirilmiş qayda-qanun nə fars, nə də ərəb dilinin qaydaları ilə müqayisə

oluna bilməz. Çünki türk dili çox yüksək üsluba malik bir dildir” [Mirzə Mehdi xan Əstrabadi, s.187].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Mehdi xanın ölümündən sonra müxtəlif tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş bu lüğət bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur. Əsərin bir nüsxəsi də tədqiqatçı Rövşən Xiyavi tərəfindən tədqiqata cəlb edilərək İranda (Güney Azərbaycanda) nəşr olunmuşdur. “Səngilax”ı çapa hazırlarkən müəllif fikrini belə açıqlamışdır: “Mən bunu yazarkən adını “Məbatiül lüğət” adı verdim ki, bu da ayrılıqda başqa bir kitab ola bilər” [Rövşən Xiyavi, 1374]. Zəbuhillah Səfa tərəfindən xüsusi tədqiq obyektinə çevrilən bu əsər müəllif tərəfindən kiçik bir ensiklopediya adlandıraraq çox yüksək dəyərləndirilmişdir. Onun verdiyi məlumata görə, Mirzə Mehdi xan “Məbən əl-lüğət” (“Sözlərin əsası”) və “Səngilax” (“Daşlıq”) adlı əsərlərini ömrünün sonlarında, təxminən 1760-cı ildə bitirmişdir.

Təəsüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu günə qədər XVIII əsr Azərbaycan dilçilik tarixində tarixi leksikoqrafik əsərlərdən söz açarkən bu lüğətdən bəhs edilməmişdir. Lüğətin dili üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, dilimizin tarixi leksik sistemini əks etdirən bu əsər sadəcə leksikoqrafik bir mənbə olaraq dəyərləndirilməməli, eyni zamanda dil və dilçiliyin müxtəlif sahələrini əks etdirən faktik dil materiallarına görə müxtəlif aspektdən tədqiq olunmalıdır. Bu kimi bir çox məziyyətlərinə görə “Səngilax” haqqında aşağıdakıları xülasə etmək olar:

1. Əsərdə sözlərin farsca qarşılığından əlavə ərəb və hind, yunan qarşılığı haqqında da məlumat verilir ki, bu da dillərarası tarixi inteqrasiya məsələlərinin və müxtəlif dillərin müqayisəli tədqiqi üçün imkan yaradır.
2. “Səngilax”da müxtəlif etnoslar və onların yaşayış tərzi, etnoqrafiyası, adət-ənənələri haqqında məlumat verilməklə yanaşı, həmçinin onomastik vahidlər, Asiya qitəsinin çayları, dağlarından bəhs edilir ki, bu da əsərin tarixi coğrafi, həmçinin linqvistik baxımdan nə qədər əhəmiyyətli və dəyərli bir əsər olduğunu təsdiq etməklə, tarixi onomastik tədqiqatlar üçün mühüm qaynaq rolunu oynayır.
3. Bütünlükdə dünya tarixi haqqında geniş tarixi məlumatlar, Azərbaycanda mövcud xanlıqlar, dövrünün tanınmış tarixi şəxsiyyətləri, eyni zamanda İran və Türk tarixi haqqında da dolğun tarixi informasiya verilir. Əsərdə eyni zamanda müxtəlif elmlər, astronomiya, tibb, əcazçılıq, dərman bitkiləri, zooonimlər, qədim türk mətbəxi haqqında da geniş məlumat almaq olar.

4. Əsərin müxtəlif bölmələri dilçilik baxımından mübahisələr doğursa da, dil tarixi leksikologiya, etimologiya haqqında verilən məlumatlar dilçilik və dil tarixi ilə bağlı məsələlərin də tədqiqi üçün olduqca əhəmiyyətlidir.
5. Müəllifin canlı danışq dilində mövcud faktik dil materiallarından istifadə etməsi əsərin dialektoloji baxımdan da əhəmiyyətli bir əsər olduğunu göstərir.
6. Altı minə yaxın sözü əhatə edən “Səngilax” dilimizin tarixi leksikasının öyrənilməsi üçün əvəzsiz zəngin leksikoqrafik mənbələrdən biridir.

Tədqiqatlar göstərir ki, əsərin sonrakı nəşrində və tərtibatında bəzi nöqsanlara yol verilmişdir ki, bunlardan birincisi lüğət əlifba sistemi ilə tərtib olunmamış, bir çox hallarda sözlərin latın qrafikasındakı transkripsiyası düzgün verilməmişdir. Lakin buna baxmayaraq, müxtəlif tədqiqatlarda əsər haqqında verilən məlumatlardan aydın olur ki, əsərin əlyazma nüsxəsində olan bir çox hissələr, xüsusilə fellər, atalar sözü və zərbü məsəllər sonrakı nəşrlərdə ixtisarlaşdırılıb. Lakin buna baxmayaraq, bu günə qədər sadəcə Azərbaycan dilçilik tarixində deyil, bütövlükdə dünya leksikoqrafiyası tarixində çox az tanınan bu ensiklopedik lüğət müasir dilçiliyimiz üçün tarixi dəyəri və elmi əhəmiyyəti olan qaynaqlardan biridir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövrünə görə xalqın mənəvi, siyasi ehtiyaclarını müəyyən dərəcədə ödəyən bu lüğətlər sonradan nəşr olunan lüğətlər üçün bir özül olmuşdur. Qədim tarixi lüğətlər üzərində aparılan araşdırmalar hər bir dilin lüğət tərkibi o dilin tarixinin mədəni-mənəvi sərvətini özündə əks etdirdiyini göstərir. Məhz buna görə də dilin bu mənəvi xəzinəsinin, sərvətini özündə əks etdirən qədim lüğətlərin üzə çıxarılması dil mədəniyyəti baxımından mühüm hadisədir.

QAYNAQLAR

- Hacıyeva, Q. (2008). Dilimiz, tariximiz, yaddaşımız. Bakı: “Elm”.
- Mahmudova, P. (2016). Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi. (XI-XIX əsrlər). Bakı: AMEA Dİ.
- Qurbanov, A. (1962). Azərbaycan lüğətçiliyinə dair. Bakı: “Azərnəşr”.
- Kazimi, F.P. (2010). Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətində lüğətçilik ənənələr. Bakı: “Kitabxanaşünaslıq və informasiya” jurnalı, № 2.
- Piriyev, E. (2011). Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsində lüğətlər. Bakı: “Mütərcim”.
- Ercilasun, A. B. – Akkoyunlu, Z. (2013). Divānu lügāti't- Türk. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Rövşən, Xiyavi. (1374). “Fərhəng-e Səngilax”. Tehran.
- Mirzə Mehdi Əstarabadi. (1374). Səngilax. Farsca-türkcə lüğət. Tehran.
- Zəbihullah Səfa. (1339). Tarix-e ədəbiyyat-e İrən. Tehran.

YENİ UYGUR TÜRKÇESİNDE ÇOKLUK

Doç. Dr. Neşe ERENOĞLU, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
ORCID No: 0000-0003-0807-4592

Yeni Uygur Türkçesinde çokluk için pek çok gösterge mevcuttur. Çokluk anlamı ekler, kelimeler ve kelime grupları ile sağlanabildiği gibi söz sanatlarından ad aktarması ile de sağlanabilmektedir. Yeni Uygur Türkçesi, teklik-çokluk bağlamında incelendiğinde lehçede teklik görünümüne rağmen çokluk, çokluk görünümüne rağmen teklik bildiren yapıların ve çoklukla ilişkili nezaket, saygı ve kabalık göstergelerinin olduğu görülür.

Kerimoğlu (2008, s. 152-153), gramerlerde çokluk kategorisinin genellikle isim ve fiil çekimi bölümlerinde tek bir şekilden yola çıkarak işlendiğini, yalnızca şekil bilgisi ilişkisi değil, söz dizimi ilişkilerinin de göz önünde bulundurulması gerektiğini belirtir.

Bu çalışmada çokluk sadece ek ve kelime düzeyinde değil, kelime grupları ve söz sanatları düzeyinde de ele alınmış, yabancı dilden Yeni Uygur Türkçesine alınan çokluk yapıları üzerinde durulup çokluk bağlamında nezaket, saygı ve kabalık göstergeleri verilmeye çalışılmıştır.

1. Söz Sanatlarıyla Çokluk

Söz sanatlarından ad aktarmasıyla teklik olan bir kelimeyi, çokluk yapmak mümkündür. Ad aktarması, sözcüğün benzetme amacı güdülmeyen bir başka sözcük yerine kullanılmasıdır. Ad aktarmasıyla çokluk anlamının verilmesi için yer-toplum, yön-toplum gibi ilgilerin bulunması gerekir. Aşağıdaki cümlelerde *Ƙumul* “Kumul”, *Turpan* “Turfan”, *Kuçar* “Kuçar”, *Bay* “Bay”, *Aksu* “Aksu”, *Hoten* “Hoten”, *Ƙeşker* “Kaşgar” kelimeleri yer-toplum ilgisiyle, *cenub* “güney” kelimesi yön-toplum ilgisiyle orada yaşayan insanlar için kullanılmış; bu kelimeler, teklik görünümüne rağmen ad aktarmasıyla çokluğu bildirir olmuştur.

- *U, Şamehsutniñ baliliri içide bir talla oğul bolup, kiçigidinla şundağ erke, beñvaş idiki, uniñ derdidin pütün Ƙumul dat deytti.* “O, Şahmaksu’ın çocukları içinde tek erkek olduğu için küçüklüğünden beri öyle şımarık, öyle asi büyümüştü ki onun derdinden bütün Kumul, illallah etmişti.” (İZ 65-66)

- *Ata-bovimiz buniñdin neççe yüz yil burun Musulman boluşka razi bolmay, Kuçadin Turpanğa kęçip kęlip, Turpan İslamğa ötkendin kęyin Kumulğa ketkeniken.* “Atalarımız bundan kaç yüz yıl önce Müslüman olmaya razı olmadığı için Kuçadan Turfan’a kaçıp, Turfan İslam’a geçtikten sonra Kumul’a gitmiş.” (MAH 126)
- *Rast tirişip işligende beş-alte ay,/Avaz koştı bu kurumğa Kuçar hem Bay.* “Çok çabalayıp çalıştığında beş altı ay,/Destek verdi bu kuruma Kuçar ve Bay.” (N 258-259)
- *Ey Kuçar, Aksu, Hoten, Keşker tola kan yiglima!/Düşminiñdin zarlinip, otluğ yürekni tilgima!* “Ey Kuçar, Aksu, Hoten, Kaşgar yeter kan ağlama!/Düşmanından dert yanıp, ateşli yüreği parçalama!” (N 302-303)
- *Şundak künlerniñ biride, Ciñ Şuréndin “Turpan kozgılıp ketti, Kumulni taşlap, derhal Turpanğa leşker tartiñ!” dégen mezmunda ciddiy buyruğ kęlip kaldı.* “Böyle bir günde Cing Şuren’den ‘Turfan ayaklandı, Kumul’u bırakıp, derhal Turfan’a asker çıkarın!’ diye acil emir geldi.” (OZB 397)
- *Adem adem öltüridu,/Adem hem öltürülidu./Biraç, cenub oşımaydu,/U guva çiray bilen méhmanlarni kütüvelip,/Andin uzitip koyidu.* “İnsan insan öldürür,/İnsan da öldürülür./Ama Güney öyle değil,/Soluk bir yüzle misafirlerini karşılıyıp,/Sonra onları uğurlar.” (AB 58)

2. Eklerle Çokluk

2.1. Yapım Ekleriyle Çokluk

2.1.1. -(I)z

Türk dilinde -(I)z, arkaik bir çokluk eki kabul edilir (Gülsevin, 1997, s. 11). Bazı araştırmacılar *ikiz, üçüz, dördüz* gibi sözcüklerin üzerindeki -(I)z ekinin eski bir çokluk eki olduğunu söylerken bazı araştırmacılar *göz, ağız, omuz, diz, göğüs* sözcüklerindeki bu ekin çokluk değil, ikilik bildirdiğini ifade eder (Uzun, 2004, s. 127). Yeni Uygur Türkçesinde -(I)z ekinin geldiği *köz* “göz” ve *tiz* “diz” kelimeleri aşağıdaki cümlelerde tek bir göz ve tek bir diz için kullanılmayıp, iki gözü ve iki dizi işaret etmektedir.

- *Lékin közüm yerde, aşu toñ tézek, çavar-çatkal, gazañ-tiken, topa-tuman arılaşkan şegillik yolda idi.* “Fakat gözüm yerde, o donmuş tezek, çalı çırpı, dökülmüş yaprak ve diken, toz duman karışmış çakıllı yoldaydı.” (ÇUHS 278-279)

- *Hetta men maşına mañalmay piyade tizgiçe suyuq topini kéçip, çatkallarni kayrip méñivatkanlıkimiznimu sezmay méñiptimen.* “Hatta ben aracın ilerleyemeyip, dize kadar yumuşak toprağa batarak, çalılıkları itip yaya gittiğimizin farkına bile varmamışım.” (ÇUHS 332-333)

2.1.2. -LIK

-LIK eki, nesnenin bulunduğu yeri bildirmenin yanı sıra çokluğunu da bildirmektedir. *Komuşluk* “kamuşluk, kamuşu çok olan yer”, *sazlık* “sazlık, sazı çok olan yer”, *derehlik* “ağaçlık, ağacı çok olan yer”, *koğunluk* “kavunluk, kavunu çok olan yer” anlamlarıyla nesnenin çokluğuna işaret eder.

- *Şundin étibaren kişiler komuşluk terepke yolimaydıgan, baliliri yiğlisa “Komuşlukteki çişı divige bérivétimen” dep korķitidıgan boluptu.* “O günden itibaren insanlar kamuşluk tarafına geçmez, çocukları ağlayınca ‘Kamuşlukta kiş deveye vereceğim.’ diye korkutmuş.” (K 9)
- *Dert-elemniñ köplikige başta çaç azlık kılar,/Gül-gülistan bağlırimni bir lehizde sazlık kılar...* “Derdin, elemin fazlalığından başta saç azıcık kalır,/Çiçekli bağlarımı bir anda sazlık eder...” (N 336-337)
- *Oñ yotisi téñip taşlangan Macuñyiñ héliki köl boyidiki derehlikte sayıdap, udulida zoñziyıp olturğan Hociniyaz Haciniñ çirayıgımu karımay, öziniñ tuñçisiğa mundağ dedi.* “Sağ kalçası sarılan Macungying göl kıyısındaki ağaçlıkta uzanıp, karşısında çömelerek oturan Hocaniyaz Hacı’nın yüzüne bile bakmadan, kendi tercümanına şöyle dedi.” (OZB 310-311)
- *Şamaldin kilçe eser yok, komuşluk kızıp ketkenidi, huddi tonurdek.* “Rüzgârdan zerre eser yok, kamuşluk çok sıcak, sanki tandır gibi.” (S 322)
- *Bir küni çüşlüki Namet öyige kaytıp, tamikini yep, çüşlük uykusini obdan uñlap, koğunluğa qarap kétivatsa, yiraķtinla nañşa avazi añliniptu.* “Bir gün öğle vakti Namet evine gidip, yemeğini yiyip, öğle uykusunu iyice aldıktan sonra kavunluğa doğru giderken uzaktan şarkı sesi işitmiş.” (TA 147)
- *Ömer bir tilim koğunni uniñğa sundi, bu eceb tatlık koğun iken, kimniñ koğunluğidin aldıñ?* “Ömer bir dilim kavunu ona uzattı, bu ne kadar tatlı kavunmuş, kimin kavunluğundan aldın?” (TAC 25)

2.1.3. -(I)ş-

Çokluk bildiren eklerden bir diğeri de -(I)ş- ekidir¹.

- *Ķerilar AmanĶul bilen ešenlişivétip, attin çüşıuvatĶan ĶizĶa heyran bolĶandek Ķaraşıti.* “İhtiyarlar, Amankul ile hâl hatır sorup, attan inen kıza şaşırımış gibi baktılar.” (İZ 15)
- *Elçiler yene bir kün méhman boluşti... Mehellilerni kézip öylerge patihe okuşti, yaş-Ķeri digidek nurgun Ķişiler bilen parañlaşıti.* “Elçiler yine bir gün misafir oldular... Mahalleleri gezip evlerde dua okudular, genç yaşlı birçok Ķişi ile sohbet ettiler.” (İZ 359)
- *Hay, Turdi AĶun, PatmiĶan! -dep tovlidi u hoyliĶa çĶikip. Er-Ķotun ikkisi hayal ötimey kélişıti.* “Hey, Turdi Ahun, Fatmihan, diye seslendi o avluya çıkıp. Karı koca ikisi çok geçmeden geldiler.” (SA 17)
- *Gülsereniñ bu söziĶe kénizekler ĶaĶahlap külüşti.* “Gülseren’in bu sözüne cariyeler kahkahayı bastılar.” (SA 472)
- *-Ular keldimu? -dep soridu Ķan ana Gülleylidir.*
-Kélişıti, öyde sizni kütmekte, - cavab berdi Gülleyli.
 “-Onlar geldi mi, diye sordu Han ana Gülleyli’ye.
 -Geldiler, evde sizi bekliyorlar, cevap verdi Gülleyli.” (SB 173)

2.2. Çekim Ekleriyle Çokluk

2.2.1. -IAr Ekiyle Çokluk²

Cümledeki diğér sözcükler ile arasında bağlantı kuramayıp yalnızca eklen-diği sözcük ya da sözcük grubunu etkileyen -IAr³ eki, mensubiyet, grup, saygı, kuvvetlendirme, o ve onun ile bağı olan Ķişiler, o ve onun yanındakiler gibi anlamları bildirmekle birlikte genellikle belirli ya da belirsiz sayıda çokluk, topluluk anlamlarını karşılamaktadır^{4/5}.

1 Daha ayrıntılı bilgi için bk. Cahit Başdaş (2006). Türk Lehçelerinde İşteşlik Eki (-ş-) ve Çokluk. *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı 9-15 Nisan.*
 2 -IAr ekiyle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bk. (Harbalioğlu, 2017, s. 173-186).
 3 Poppe (2008, s. 93), Türk dillerinde tek yaşayan çokluk ekinin -IAr olduğunu ifade ederek, Çuvaşçada -sem<*sagun şekline dikkat çeker.
 4 Öztürk (2018, s. 27), -IAr ekinin ve bağlacı işleviyle de kullanıldığını ifade eder.
 5 Arslan (2015, s. 173), Türkçede çokluk kategorisini karşılamak üzere asıl olarak -IAr ekinin kullanıldığını kaydeder.

- **Balilar** üçünmu, men üçünmu siz nahayiti obdan turuşñiz kérek... “Çocuklar için de, benim için de sizin oldukça iyi olmanız gerek.” (SA 493)
- *Hecerhanniñ yénida olturup kaçılarni yuyuşka tutundi.* “Hacerhan’ın yanında oturup kâseleri yıkamaya başladı.” (SA 408)
- **Koçilardin** nemhuş şepnem puriği kéletti. “Caddelerden nemli çiğ kokusu geliyordu.” (AHB 2)
- *U hekişetenmu mektepni, oqutkuçılarni tañ qaldurup oquvatatti...* “O gerçekten de okulu, öğretmenleri şaşırtıp okuyordu.” (KKŞ 45)
- *Némişkidur kişiler uniñdin özini kaçuruvatqandek, oquğuçılarni cimigurlişip, uniñ közige qarastin qorqup yürüşkendek kılattı.* “Nedense insanlar ondan uzaklaşıyor, öğrencilerin de sesleri çıkmayıp, onun gözüne bakmaktan korkuyor gibiydi.” (K 66)
- *Kış-yaz demey béğinda/Birdek eçilsa güller.* “Yaz kış demeden bağında,/ Aynı şekilde açılrsa güller.” (ÇUHS 208-209)

2.2.2. İyelik Ekleriyle Çokluk

Yeni Uygur Türkçesinde çokluk bildiren iyelik ekleri *-(I)miz*, *-(I)ñlar*, *-(s)i* şeklindedir (Öztürk, 1994, s. 49-50). *-(s)i* eki, tekliğin bildirilmesinin yanı sıra çokluğun bildirilmesinde de kullanılır. Ekin teklik mi çokluk mu bildirdiği bağlamdan anlaşılır.

- *Bizniñ turmuş mizanimiz, hayat yolımız mana muşu.* “Bizim yaşam düzenimiz, hayat yolumuz işte bu.” (ÇUHS 370-371)
- *Aşu çağda dadañlarni néme bilen huşal kilisilerkin?* “O günler gelince babanızı neyle sevindireceksiniz bakalım?” (ÇUHS 132-133)
- *Ularniñ öyide bu hékayini añlıgudek balılarniñ yoqlıkidin dérek bérıp turatti.* “Onların evinde bu hikâyeyi dinleyecek çocukların yokluğunun ifadesiydi.” (ÇUHS 406-407)
- *Diliñga esla nuqsan yetmisun türlük gumanlardin/Gülüñni soldirmisun hergiz ularniñ pitne-iğvası.* “Gönlüne asla korku düşmesin türlü şüphelerden,/Gülünü soldurmasın asla onların fitne fesadı.” (N 222-223)

2.2.3. İsimlerdeki Bildirme Ekleriyle Çokluk

İsim çekiminin geniş zaman, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman ve şart olmak üzere dört kipi bulunmaktadır. İsim çekiminin olumsuz *emes* ile yapılır.

Geniş zamanın çokluk çekimleri *-miz, -siler, dur⁶/Ø* şeklindedir.

- *Sultanniñ adaliti bizniñ saaditimiz.* “Sultanın adaleti bizim saadetimiz.” (SA 542)
- *Déhkan akılar, yaşşimusiler?* “Çiftçi ağabeyler, iyi misiniz?” (K 134)
- *Biliñ bu işlar inķilabniñ mivisidur...* “Bilin bu işler inkılabın meyvesidir...” (N 202-203)
- *Batur baturniñ kayasıØ. Uruķta men han ođli bolsammu, baturluķta siler bilen dost boluşni ħalaymen...* “Kahraman kahramanın dostu. Aslen ben han oğlu olsam da kahramanlıkta sizler ile dost olmayı istiyorum.” (SB 41)

Görülen geçmiş zamanın çokluk çekimleri *iduk, idiñlar, idiØ* şeklindedir.

- *Ħiyaliy dunyayimda peķet ikkimizla mevcut iduk...* “Hayal dünyamda sadece ikimiz var idik...” (SE 13)
- *Çünki, siler tevekkül deryasidiki bir cüp kême idiñlar.* “Çünkü siz tevekkül nehrindeki bir çift gemi idiniz.” (S 300)
- *Tetil vakti bolğaçķa mektep okutuş rayoniniñ içide ademler şalañ idiØ.* “Tatil vakti olduğu için okul bölgesinin içinde insanlar az idi.” (L 268)

Öğrenilen geçmiş zamanın çokluk çekimleri *ikenmiz, ikensiler, ikenØ* şeklindedir.

- *Bügün aşşam ikkilimiz erkin ikenmiz, men sizni bir yerge aparsam barsamsiz?* “Bugün akşam ikimiz boşmuşuz, ben sizi bir yere götürsem gelir misiniz?” (K 362)
- *Silerni boş kıldım, -dedi ünini kötürüp -batur ikensiler, erkin yaşañlar.* “Sizi azat ettim, dedi sesini yükselterek, kahraman imişsiniz, özgürce yaşayın.” (SB 40)
- *Bügün bu yerde şair Mira Muhemmet bilen Şahsenuber hazir ikenØ.* “Bugün burada şair Mira Muhammet ile Şahsenuber hazır imiş.” (LK 212)

Şart çekimi özellikle kalıp ifadelerde ve üçüncü şahıs çekimlerinde görülür (Yazıcı Ersoy, 2007, s. 378-379).

6 Abdulvahit Kaşgarlı (2022, s. 263), isim bildirme eklerinden *-dursen* şeklinin Lutpulla Mutellip’in eserlerinde bulunduğunu kaydeder.

2.2.4. Şahıs Ekleriyle Çokluk

Şahıs ekleri iyelik kaynaklı şahıs ekleri, zamir kaynaklı şahıs ekleri ve emir-istek kipindeki şahıs ekleri olmak üzere üç şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Çokluk bildiren iyelik kaynaklı şahıs ekleri *-(I)K, -(I)ñlar, Ø* şeklindedir.

- *Biz ikkimizla aka-ukilardek okuş püttürgeçe beş yıl canciğer dostlardın bolup bille okuduk.* “Biz ikimiz ağabey kardeş gibi okulu bitirene kadar beş yıl canciğer dost olup birlikte okuduk.” (SE 179)
- *Burut koyup taraşşip kétévédiñlar.* “Bıyık bırakıp hava atıyordunuz.” (ÇUHS 234-235)
- *Ular Rukiye bilen salamlışip koyup aldirap çıkıp kettiØ.* “Onlar, Rukiye ile selamlaşip aceleyle çıkıp gitti.” (SE 70)

Çokluk bildiren zamir kaynaklı şahıs ekleri *-miz, -siler, Ø* şeklindedir.

- *Biz sizni öltürmeymiz.* “Biz sizi öldürmeyeceğiz.” (SB 150)
- *İkkinlar yiraklarğa kęçip ketmeydiğansiler?* “İkiniz uzaklara kaçıp gitmeyeceksiniz?” (ŞD 46)
- *Ular paltisini kötürüp, dadisiniñ ornığa otun térip kéliş üçün çıkıp ketkenØ.* “Onlar baltasını alarak babasının yerine odun toplamaya çıkmış.” (ÇUHS 148-149)

-(A)yli, (I)ñlar, sunØ emir-istek kipindeki şahıs ekleri çokluk bildirmektedir⁷.

- *Biz Ürumçidin kétéşniñ yolini tapkıçe, yurtka birer adem evetip turayli.* “Biz Urumçiden gitmenin yolunu bulana kadar, memlekete bir adam gönderelim.” (İZ 384)
- *Kızlar, yürüñlar.* “Kızlar, yürüyün.” (SA 393)
- *Ular buni alğaç ketsunØ.* “Onlar bunu götürsün.” (İZ 293)

3. Kelimelerle Çokluk

3.1. Genel Anlamda Kullanılan İsimlerle Çokluk

Bazı tür isimleri, kendi türünün tamamını ifade ettiğinde genelleme yoluyla çokluk bildirmektedir. Aşağıdaki cümlelerde *adem* “insan”, *bala* “çocuk”, *padişah* “padişah”, *boş tağar* “boş çuval”, *dost* “dost”, *düşmen* “düşman” kelimeleri bütün

7 Selahittin Tolkun (2011, s. 1731), Özbekçede eski Uygur döneminden beri ikinci çokluk şahıs emir-istek ekini pekiştirmek ya da nezaket anlamını vermek için *bilinğiz, bilinğizlär, bilinğlär* ‘biliniz’ örneklerindeki gibi hem *-z* hem de *-lar* çokluk ekinden bazen de her ikisinden yararlandığını belirtir.

insanları, çocukları, padişahları, boş çuvalları, dostları ve düşmanları karşılayarak genelleme yoluyla çokluk bildirir⁸.

- *Adem sözünün biliner.* “İnsan sözünden belli olur.” (UAD 75)
- *Adem dünyağa ikki kelmeydu.* “İnsan dünyaya iki kere gelmez.” (UA 32)
- *Adem körginige işinidu, hayvan yéginige (işinidu).* “İnsan gördüğüne, hayvan yediğine inanır.” (UA 33)
- *Bala, padişahınmu kudretlik.* “Çocuk, padişahın da kudretli.” (UA 89)
- *Bala yiglimiğiçe, ana emçek salmas.* “Çocuk ağlamayınca, anne meme vermez.” (UA 89)
- *Dost keyniñde mahtar, düşmen aldiñda.* “Dost arkandan över, düşman önünde.” (UA 179)

3.2. Organ İsimleriyle Çokluk

Organ isimleri metin bağlamına göre kimi zaman çokluk bildirir. Aşağıdaki cümlelerde *put*, *kol* kelimeleri tek bir ayağı ve eli değil, iki ayağı ve eli karşılayarak çokluk ifadesi taşımaktadır.

- *U bir nerse tiñşavatқан ademdek boynini éqip cim bolup qaldı, men tonurdin putumni tartivélip, asmanğa qarıdım.* “O bir şey dinleyen insan gibi boynunu eğip sustu, ben tandırdan ayaklarımı çekip göğe baktım.” (ÇUHS 38-39)
- *Madağan kılingan aldi oçuk köñlikimniñ hemme izmilirini şéşip ettim, béşimda kırlanğan aq malıhay, putumda pes paşna meskap ötük, tam şorilirdin atlap çüşüp cañgallıq bağlarda örük tallap yep yürgenidim.* “Desenli, önü açık gömleğimin bütün ilmeklerini ilikledim, başımda yana basıp giyilen ak kalpak, ayaklarımda alçak topuklu deri çizme vardı, duvar geçitlerinden atlayıp, inip çalılık bağlarda kayısıları seçe seçe yiyordum.” (ÇUHS 40-41)
- *Hamana bizniñ ortakçı hocayın keldi. U korsıqını aldiğa çıkırıp, kolini⁹ keynige tutқан halda maña qarımayla uhlavatқан ademniñ yéniğa kélip tohtıdı.* “Harmana bizim ortakçı patron geldi. O göbeğini önüne çıkarıp ellerini arkadan bağlamış şekilde bana bakmadan uyumakta olan adamın yanına geldi.” (ÇUHS 30-31)

8 Grönbech (1995, s. 52), Köktürkçe döneminde çokluk algısının günümüzden farklı olarak cins şeklinde olduğunu, buradan hareketle at kelimesinin birinci derecede bir atı ya da birçok atı değil, at türünü, bütün atları gösterdiğini ileri sürmektedir.

9 Ercan Alkaya ve Süleyman Kaan Yalçın (2022, s. 23) *kol*, *el*, *bel*, *kıl*, *dal*, *bal* gibi kelimelerdeki **l* ekinin sayısal ve kavramsal çokluk ifade ettiğini belirtir.

- *Dukandin neççe kêtım yügürüp çıķıp kıziñizğa köñlekni öz **qolum** bilen kiydürüp qoymaqçı boldum.* “Mağazadan kaç kere koşarak çıķıp kızınıza elbiseyi kendi ellerimle giydirmek istedim.” (ÇUHS 362-363)
- *On neççe çerik teñla yügürüp çıķıp, miltiklerini Tömür Helpilerge teñlep “Köter **qoluñni!**” dep vaķıraştı.* “On kadar asker aynı anda koşup, tüfeklerini Timur Halifelere doğrultarak ‘Kaldır elini!’ diye bağrdı.” (İZ 390)

3.3. Topluluk İsimleriyle Çokluk

Aile “aile”, *deste* “deste”, *millet* “millet”, *helk* “halk”, *top* “sürü” gibi kelimeler topluluk yoluyla çokluk bildirir.

- *Menğu bu işlarnı muşu **aile** üçün kılivatimen emesmu?! “Ben bu işleri, bu aile için yapıyorum değil mi?”* (ŞD 457)
- *Şu çağda ķesir işikidin bir **deste** gül kötürüp Abdureşidhan kirdi.* “O zaman saray kapısından bir deste çiçekle Abdureşidhan girdi.” (SA 561)
- *Silerni at üstide yaşaydığan **millet** dep añlığanıdım.* “Sizleri at üstünde yaşayan millet olarak duymuştum.” (OZB 299)
- *Meydandiki **helk** hürmet hessiyyati bilen tuğķa ķarişatti.* “Meydandaki halk saygıyla bayrağa bakıyordu.” (SB 169)
- *Kepter **topi** kök asmanda pervaz eylep, kuşlar dunyasiniñ sérķiliridek mollaķ salıdu.* “Güvercin sürüsü mavi gökyüzünde uçuşup kuşlar âleminin sirk oyuncularını gibi taklalar atıyordu.” (ÇUHS 256-257)

3.4. Sıfatlarla Çokluk

Bazı sayı sıfatları ve belirsizlik sıfatları çokluk bildirmektedir.

- *Hazir **beş** balam bar.* “Şimdi beş evladım var.” (SA 118)
- *Hénipem **töt** oğulniñ keynidin tuğulğan kızi Hilalbüvini némidindur birnémidin ensirigendek bağrığa çin bastı.* “Henipem, dört oğlandan sonra doğan kızi Hilalbüvi’yi nedense bir şeyden kaygılanmış gibi bağrına sıkıca bastı.” (L 36)
- *Mana men şehir aylinip yürğili taķ **alte** kün boptu.* “İşte ben şehri dolaşalı tam altı gün oldu.” (KKŞ 353)
- *Hey Abdulbasit, Abdulbasit, u téhi emdi **on yette** yaşķa kirdi.* “Hey Abdulbasit, Abdulbasit, o daha şimdi on yedi yaşına girdi.” (KKŞ 178)

- *Biz ottuz tokkuz k rindişimiz  c n kaŋa kan cana can almaq i.* “Biz otuz dokuz kardeşimiz i in kana kan, cana can almak istiyoruz.” (KKŞ 334)
- *Abdureřidhanniň emri bilen on miň mergen ular  stige miltiqtin yamgurdek o  yađdurdy.* “Abdureřidhan’ın emri ile on bin niřancı onların  st ne t fekten yađmur gibi kurřun yađdırdı.” (SA 231)

Sıfatlar  eşitli yapım eklerini alarak birliktelik, topluluk, aşırılık, yaklaşıklık yoluyla  okluğu pekiştirir. Sıfatlara gelerek birliktelik anlatan eklerden biri -(e)ylen ekidir. Bu ek, i inde ge tiği c mledeki şahsa uygun iyelik ekleriyle birlikte anlam ifade etmektedir (Yazıcı Ersoy, 2007, s. 369).

- *Ana-bala ikkiylen gep-s zsizla h liki kara pikapka solandi.* “Anne çocuk ikisi hi bir konuşma olmadan deminki siyah arabaya hapsedildi.” (HK 147)
- * ceylen mařininiň y niđa keldi.* “ c  arabanın yanına geldi.” (HK 212)
- *řundađ k lip, bu  ceylen  ay-pay i ke  birer saettin buyan paraňliřip olturatti.* “Yani bu  c ,  ay may i ip bir saatten beri sohbet ediyor.” (OZB 12)

-lap eki, topluluk ve aşırılık ifade eden sayı sıfatları yapar (Yazıcı Ersoy, 2007, s. 370). On “on”, miň “bin”, y z “y z” sıfatlarına eklenen bu ek, topluluk ve aşırılık ifadesiyle  okluđu pekiştirmektedir.

- *Koğunliri her terepke p lek tartip, her p ekte onlap soyma   i p tazimu oşaptu.* “Kavunları her tarafa s rg n verip, her s rg nde onlarca kelek  ıkıp daha da olgunlaşmış.” (TA 147)
- *Her yili miňlap somluđ alma satatti.* “Her yıl binlerce liralık elma satıyordu.” (TA 216)
- *Y rer iken haman muhit s yin izlep, /Boran- ap un tosar iken uni y zlep.* “Hep muhit suyunu arayarak y r rm ş, /Onu y zlerce kez fırtına, tipi engellermiş.” (N 290-291)

-liGan eki de  okluk ifade eden sayı isimleri yapar (Yazıcı Ersoy, 2007, s. 370; Dođan, 2016, s. 54). Onliđan, miňliđan, y z miňliđan kelimeleri  okluk ifade etmekte olan on, miň, y z miň kelimelerine eklenerek yaklařıklık bildirmektedir.

- *řuniň bilen řameřsut onliđan orda k lliriniň i idin Seper ulni azat k lip,  z yurti N rinkirđa kayturđan idi.* “Bu nedenle řahmaksut onlarca saray k lelerinin arasından Seferkul’u azat edip, kendi memleketi Nerinkir’e g nderdi.” ( Z 13)
- *Kiřkisi, ular řirniđe  aplařkan miňliđan  m lilerge ořaytti.* “Kısacası onlar re ele yapıřan binlerce karıncaya benziyordu.” (AA  936)

- **Yüz miñliğan** helk, istek sorak yok, /Zalim pelekniñ qurbani bolğan. “Yüz binlerce halk, sorgusuz sualsız, /Zalim feleğin kurbanı olmuş.” (N 270-271)

Talay “çok”, *köp* “çok”, *tola* “dolu”, *ciq* “çok” gibi belirsizlik sıfatları belirsiz çokluğu işaret etmektedir.

- *U şunçe köp cesetni körüp çıqqan bolsimu, Yüsüpni tapalmidi.* “O, bu kadar çok cesedi görmüş olsa da Yusuf’u bulamadı.” (TAC 140)
- *İne, tola gep sorap méhmanniñ közige kirivalmay, aval bizge çay berseñçu!* “Ana, çok soru sorup misafiri bunaltmadan, önce bize çay versene!” (İZ 16)
- *Bu işka ciq ademniñ haciti yok.* “Bu iş için birçok adama gerek yok.” (İZ 203)
- *Undağ özüñni taşlivetme, hökümet özi terbiyilep yetiştürgen kadirlirini mundaqla taşlivetmeydu, veziyet çoqum oñşilip ziyalılarniñ keddi ruslinidiğan çağlar çoqum kélidu, ümid bilen yaşa, dep talay nesihat kıldimğu saña...* “Öyle kendini bırakma, hükümet eğitip yetiştirdiği personeli böyle bırakmaz, durum iyileşip aydınların refaha çıktığı zamanlar kesinlikle gelecek, ümitvar ol, diye çok nasihat ettim ya sana...” (KKŞ 47)

3.5. Zamirlerle Çokluk

Bazı şahıs zamirleri, işaret zamirleri ve belirsizlik zamirleri çokluk bildirmektedir.

Yeni Uygur Türkçesindeki şahıs zamirlerinden *biz*, *siler*, *ular* çokluğu işaret ederken *siz* zamiri çokluğu karşılamaz¹⁰.

- **Biz** uniñ bilen ceñ kılmaymiz, -dédi Mensurhan gezep bilen. “Biz onunla savaşmayacağız, dedi Mansurhan öfke ile.” (SA 95)
- **Azadlık!**.. dep **biz** şehitlik namin alğan, /Veten, helk için kañğa gerq boyalğan... “Özgürlük, diyerek biz şehit adını aldık, /Vatan, halk için kana battık...” (N 276-277)
- **Siler** iza tartmastin kiyimniñ gelvisini kilivatisiler tēhi! “Siz utanmadan kıyafetin kavgasını yapıyorsunuz!” (ÇUHS 148-149)
- **Silerge** ov ovlap **silerge** bağlinip yaşıguçe **silerge** bağlaqka çüşıptin burunķidek özi haliğançe korsiki açkanda ov ovlap yep, bolmisa muşu toğraqlıq arisida burunķi esliy pediside yaşisa bolmamdu? “Size avlanacağına, size bağlı yaşayacağına, size esir düşmeden önceki hayatı gibi acık-

10 Türkçede *biz*, *siz* şahıs zamirlerindeki -(I)z, arkaik bir çokluk ekidir (Gülsevin, 1997, s. 11).

tığında keyfince avlanıp bu çalılıklar arasında özgürce yaşasa daha iyi değil mi?” (ÇUHS 346-347)

- **Ular** Rabigül bilen hoşlişip talağa çıktı. “Onlar, Rabigül ile vedalaşıp dışarı çıktı.” (Ö 263)
- **Ular** 18-19 yaşlardaki üç oğul bala idi. “Onlar, 18-19 yaşlarındaki üç delikanlı idi.” (K 219)

Bu, şu, mavu, muşu, munu zamirlerine *-lAr* ekinin gelmesiyle oluşan *bular, şular, mavular, muşular, munular* gibi işaret zamirleri çokluk bildirir (Kaşgarlı, 1992, s. 137-138; İlhan, 2009, s. 159).

- **Bular** bu yerde turmaydu, kéyin şeherde işlep kadir bolidu. “Bunlar burada durmaz, sonra şehirde çalışıp memur olur.” (K 231)
- *Bu yerniñ tiltumarliri, ziniñ-meñziliri, hösnige hösn koşkan kıpkızıl halliri eslide şular iken de!* “Buranın tılsımları, gamzeli yanakları, güzelliğine güzellik katan kıpkırmızı benleri aslında onlar imiş ya!” (TAC 67)
- *Andin Şamehsut munularni cakalidi.* “Sonra Şahmaksut şunları duyurdu.” (İZ 119)
- *Men héliki geplirige işengen bolay, emise mavularni obdan razi kılsila, men hazırçe başka işlarni sürüştürmey turay.* “Ben deminki sözlerinize inanmış olayım, öyleyse şunları iyice memnun edin, ben şimdilik başka işleri sorgulamayayım.” (ŞD 501)
- *Ayperı muşularni oyliġinida dostıġa kılgan ġıyaniti, yüzszlıki üçün azablinatti.* “Ayperı, bunları düşündüğünde dostuna ettiği ihaneti, yüzszlüğü için üzüldü.” (KKŞ 406)

Çokluk bildiren zamirler arasında *herkim* “herkes”, *barı* “hepsi”, *hemme* “hepsi” gibi belirsizlik zamirleri de bulunmaktadır.

- **Herkimniñ** söyey yarı, /Şunda ayrıla boldı. “Herkesin sevdiği yarı, /Orada ayrılır oldu.” (N 170-171)
- *Helk topı kan içinde kélip, herkim öz béşini koğdaşka aldiridi.* “Halk kan içinde kalıp, herkes kendini korumaya çalıştı.” (İZ 39)
- *Musulmanlarda méyitni kevristanlıkka tavut bilen élip bériş hemmige melum bir adet.* “Müslümanlarda ölüyü kabristanlığa tabut ile götürmek herkesin bildiği bir âdet.” (İZ 77)
- *U arida, bir aħşimi Niyaz Dorġidin elçi kélip, hemminiñ aramini buzdi.* “O arada, bir akşam Niyaz Dorgadan elçi gelip, hepsinin huzurunu bozdu.” (İZ 26)

- **Bari** bir tiyin uniñ aldida/Hemme hizmiti qalğan daldida. “Hepsi bir kuruş onun önünde,/Bütün hizmeti kalmış gölgede.” (N 236-237)
- *Nérini köp sözlimeyli elliginçi yilliri,/Bari atmış miñ idi, at, kala, koy, topak, kolun.* “Öncesini çok konuşmayalım ellinci yılları,/Hepsi altmış bindi at, inek, koyun, buzağı, tay.” (N 498-499)

3.6. Zarflarla Çokluk

Tola “çok”, *héli* “hayli”, *ciq* “çok”, *köp* “çok”, *bek* “pek”, *nahayiti* “çok”, *nurğun* “çok” gibi miktar bildiren zarflar çokluk bildirir.

- *Tola* yiglap, közimizniñ yeşimu kurup kétey didi, bizniñ erz hetlerimiz orda begliriniñ yançuğidila titilip tügeydu... “Çok ağlayıp gözümüzün yaşı da tükenmek üzere, bizim arz mektuplarımız saray beylerinin cebinde yırtilıp gidiyor...” (İZ 37)
- *Dégenliriñ toğra, -dédi Şahsenuber içide héli uzun mulahize kılıvalğandin kéyin...* “Dediklerin doğru, dedi Şahsenuber içinden hayli uzun düşünükten sonra...” (LK 8)
- *Siz Uygurçe gepni ciq añliganséri, yahşi çüşinip kétivatqansız.* “Siz Uygurca kelimeyi çok duyarsanız, iyi anlarsınız.” (SU 316)
- *Bu cehette men köp oylandim.* “Bu konuda ben çok düşündüm.” (ŞD 513)
- *Rast, her hil zuvanda sözlişidiganlar bek köp deydu.* “Doğru her çeşit dilde konuşanlar pek çok diyor.” (ŞD 325)
- *Nahayiti yahşi boptu, Melikem.* “Çok güzel olmuş, Melikem.” (SA 431)
- *Nurğun yahşi pursetler bilen öre turğan zéminda kişilerni yaşaşka ilham béretti.* “Çok güzel fırsatlar ile dolu yerde insanlara yaşamak için ilham veriyordu.” (Ö 516)

4. Kelime Gruplarıyla Çokluk

4.1. Sıfat Tamlamasıyla Çokluk

Belirtenin belirsizlik sıfatı ya da sayı sıfatı olduğu bazı sıfat tamlamaları çokluk bildirmektedir.

- *U çağlarda bu medrisede aran ottuz hucra, yette dersşana bar idi.* “O zamanlar bu medresede sadece otuz oda, yedi sınıf var idi.” (SA 185)
- *Üç yıl bir sinipta oqup, uniñ çiraylıq ikenlikini hés kılmığan ikenmen.* “Üç yıl aynı sınıfta okuyup, onun güzel olduğunu fark etmemişim.” (SE 2)

- *Huda maña yette oğul bergen.* “Allah bana yedi oğul verdi.” (İZ 129)
- *U beş baliniñ zori bilen kañğa çıktı-de, sunaylinip yatti.* “O beş çocuğunun zorlamasıyla kerpiçten yapılmış sedire çıktı ve uzandı.” (ÇUHS 114-115)
- *Beştügmende on tokkuz ademni tömür miñ bilen ücmige miñlap öltürgenlerniñ kandağ belgisi bar idi?* “Beştügmende on dokuz kişiyi demir çiviyle dut ağacına çivileyerek öldürenlerin nasıl simgesi vardı?” (ÇUHS 192-193)
- *Cemmiy toksan beş nevrem, yigirme töt çevrem bar.* “Toplamda doksan beş torunum, yirmi dört torun çocuğu var.” (SA 241)
- *Vañğa qarashlıq beş yüzmiñ koy, yigirme miñ yılki, ottuz miñ kala, sekiz miñ tögini heksiz békip bériş ularniñ mecburiyiti idi.* “Valiye ait beş yüz bin koyun, yirmi bin yılki, otuz bin inek, sekiz bin deveye ücretsiz olarak bakmak onlar için zorunlu idi.” (İZ 34)

4.2. İkilemeyle Çokluk

Bazı ikilemeler çokluk bildirmektedir. Aşağıdaki cümlelerde *şehەر-şehەر*, *öy-öy* ikilemeleri sırasıyla şehirleri ve evleri karşılayarak çokluk ifade eder.

- *Pul bolsa cañgaldı şorpa, yigit béşim aman bolsa şehەر-şeherde méniñ yarım deptiken.* “Para olsa ormanda çorba, delikanlı başım sağlam olsa bütün şehirlerde benim yârim, demiş.” (İZ 305)
- *Öy-öyde orğak-paltılarniñ kumtaşka sürkilivatқан avazliri añlinişka başlidi.* “Evlerden orak ve baltaların bileyleme sesleri işitmeye başladı.” (OZB 180)
- *Öy-öydin yügürüşüp çıkқан ademlerniñ vañ-çuñliri bilen mele içini ensizçilik kaplap ketti.* “Evlerden koşarak çıkan insanların sesleriyle mahallenin içini bir endişe kaplayıp gitti.” (İZ 243)
- *Öziniñ géliğa aran-aran yétidiğanlıkını, hazırla şundağ emes, ezal-ezaldin her yili muşu hilda öy-öydin yigilğan aşlıkni ötnelapkut kılingan tögilerge artip Kumuldin un tartıp çıkıdiğanlıkını çeriklerge çüşendürmekçidi.* “Kendi boğazına zar zor yettiğini, şimdi böyle olmadığını, ezelden beri her yıl bu şekilde evlerden toplanan tahılı ödünç alınan develere yükleyip Kumuldan un almak için yola çıktığını askerlere anlatmak istiyordu.” (OZB 157)
- *Ceñde hizmet körsetken mergenler üçün öy-öyde koy soyulup, ularğa tağlıklar yahşi köridiğan pétir yapma dégen bir hil tamağ tartılmaқта idi.*

“Savaşta hizmet eden nişancılar için evlerde koyunlar kesilip, onlara dağlıların çok sevdiği petir diye bir yemek yapılmaktaydı.” (OZB 223)

4.3. Bağlama Grubuyla Çokluk

Çokluğu ifade etmenin yollarından biri de bağlama grubudur (Harbalioğlu, 2020, s. 293). Bağlama edatlarıyla bağlanan aşağıdaki kelime grupları çokluğu işaret etmektedir.

- —*Men hem siz.* (...)
- —*Öyge kireyli, Tohtihan -dédim men, -bu yerde turuversek bolmas, şuña...*
- “—Ben ve siz. (...)
- —Eve girelim, Tohtihan, dedim ben, burada durmak olmaz, bu yüzden...” (ŞD 290)
- *Gepniñ piltisi Yarmuhammet bilen Perhatta, ular bolmisa yataç cimip kalidu...* “Sözün fitili Yarmuhammet ile Ferhat’ta, onlar olmasa oda sessiz kalacak...” (KKŞ 362)
- *Ayperi bilen Abdusalam mana muşu mektepni çörgilep kételeydiğan, ahiri almilik bağlarğa tutışidiğan bu çigir yollarda talay mañganidi.* “Ayperi ile Abdusalam işte bu okulu çevreleyen, sonu elma bağlarına bağlanan bu patıkada çok yürümüştü.” (KKŞ 370)
- *Gülbostan bilen Ayperi yoşurun köz uruşup uniñ keynidin pisiññide küllüp koyuşatti.* “Gülbostan ile Ayperi gizlice bakışıp onun arkasından sessizce gülüyordu.” (KKŞ 380)
- *Sultan tonumaydiğan Mir Enver ve Molla Mehmud isimlik ikki neper péşkedem palvanni dervişçe yasap yolğa saldı.* “Sultanın tanımadığı Mir Enver ve Molla Mahmut isimli iki kişi deneyimli pehlivanı derviş gibi yapmak için harekete geçti.” (MAH 469)
- *Bu ceñge Heğ Nezerhan özi baş serdar bolup kelgen bolup İmin Dorga ve Muhammet Beg katarlık leşker başlıklarını işka sélip yukiri tereptiki keñ zeykeşlikke kelgende Abdurêşithanniñ eskerliri qorşap yoķitiş toğrisida aldın cezm kilişkanidi.* “Bu savaşta Hak Nezerhan kendisi başkomutan olup İmin Dorga ve Muhammet Bey gibi komutanları işe koşarak, yukarı taraftaki geniş bataklıklara geldiğinde öncelikle Abdurêşithan’ın askerlerinin kuşatılıp öldürülmesi hakkında karar verdiler.” (MAH 304)
- *U kişi felekiyat ilmidin başqa Aristotél, Ebu Nesir Farabi ve Ömer Heyyam pelsepiliridin ders bergenidi.* “O kişi astronomi ilminin dışında Aris-

totales, Ebu Nasr Farabi ve Ömer Hayyam felsefelerinden ders vermişti.”
(MAH 30)

4.4. Edat Grubuyla Çokluk

Berberlik, birliktelik ifade eden edat grupları çokluk bildirir. *Bilen* edatının *birge* zarfı ile kullanıldığı örneklere de rastlanmaktadır.

- *Tebiiyki bu köçüşte Sutuknimu anisi bilen birge élip ketti.* “Elbette bu göçte Sutuk’u da annesi ile birlikte alıp gitti.” (SB 19)

Bu cümlede *o* öznesi, *Sutuk* ve *annesi* ile birlikte bir grup oluşturarak çokluk bildirir.

- *Büzükvar Sultanniñ köñlini kayturalmay orda şeyhülislami boluşka makül boldi ve Sultan bilen birge Yarkentke qarap yolğa çıktı.* “Büzükvar Sultan caymadan saray şeyhülislami olmayı kabul etti ve Sultan ile birlikte Yarkent’e doğru yola çıktı.” (MAH 424)

Bu cümlede *o* öznesi, *Sultan* ile birlikte bir grup oluşturarak çokluk bildirir.

- *İkki reket namazdın kéyin Mensurhan uni mubareklep zerbap ton yaptı hemde iger-cabdukluk kaşka attin birni hediye kilip Kadirhan bilen birge yolğa saldı.* “İki rekât namazdan sonra Mansurhan onu tebrik edip altın sırmalı bir giysi giydirdi, bir de koşumlu iyi attan birini hediye edip Kadirhan ile birlikte yola koydu.” (MAH 133)

Bu cümlede *o* öznesi ve *Kadirhan* bir grup oluşturarak çokluk bildirir.

- *Sépil dervazisiniñ téşidiki yol üstide-dédi Ezimethan ornidin kozğilivétip, Eli Baturmu ornidin turdi-de Ezimethan bilen birge hendekniñ boyidiki topilañ yol bilen méñip ketti.* “Kale kapısının dışındaki yol üstünde, dedi Ezimethan yerinden kalkıp, Eli Batur da yerinden kalktı, Ezimethan ile birlikte hendeğin kenarındaki toprak yoldan yürüyüp gitti.” (MAH 295)

Bu cümlede *Ezimethan*, *Eli Batur* ile birlikte bir grup oluşturmaktadır.

- *Men kazihaniğa Kurban bilen birge bérip, ularniñ gumpisini bir görüp bakay...* “Ben mahkemeye Kurban ile birlikte gidip, onların ne yapacağına bir bakayım...” (LK 65)

Bu cümlede *ben* öznesi, *Kurban* ile birlikte bir grup oluşturmaktadır.

5. Yabancı Dilden Alınan Çokluk Göstergeleri

Yeni Uygur Türkçesinde Arapçadaki *at*¹¹ ekiyle ya da *bükünleme* yoluyla yapılan çokluk göstergelerine alınma kelimelerde rastlanmıştır. Arapçadan alınan bu kelimelerin bazılarında çokluk anlamı korunurken bazıları Yeni Uygur Türkçesinde teklik bildirir olmuştur.

Arapçada bükünlemeye uğramış olan *ölima*, *ehval*, *enbiya*, *evliya* kelimeleri, Yeni Uygur Türkçesinin söz varlığına girmiştir. *Uygur Tiliniñ İzahlık Luğiti*'nde *ölima* kelimesi "İslamiyet'in kurallarını bildiren, dini açıdan üst düzey bilgiye sahip kişi, din adamı olarak" açıklanır (Yakub vd. 1995, s. 853). *Ehval* kelimesi, *Uygur Tiliniñ İzahlık Luğiti*'nde "1. Mevcut olan ya da meydana gelen durum, vaziyet; 2. Hayat şartları" olarak verilmektedir (Yakub vd. 1990, s. 315). *Enbiya* kelimesi, *Uygur Tiliniñ İzahlık Luğiti*'nde "peygamberler" olarak verilmektedir (Yakub vd. 1990, s. 309). *Evliya* kelimesi, *Uygur Tiliniñ İzahlık Luğiti*'nde "1. Keramet sahibi, mucizeler yaratan ermiş kişi; 2. Olayların derinliğine erişen bilgili, yüce kişi" olarak tanımlanır (Yakub vd. 1990, s. 319). Bu açıklamalardan hareketle söz konusu alınma kelimelerden bazılarının çokluk, bazılarının teklik bildirdiği görülür.

- *Lékin uniñ bir yurtniñ kazisi, elniñ hörmitige ige ölima ikenlikini ésige élip, özini tutuvaldi...* "Lakin onun bir yurdun kadısı, halkın saygısını kazanmış bir ulema olduğunu hatırlayıp, kendini tuttu..." (ŞD 502)
- *İlidiki her millet helki bilen yukuri katlam kişiliri, mesilen Hıyuzu ölimaliridin Malınşav, Uygurlardıñ Hékim Beg Teyci, Hösenbaylar, yene birmunçe Moñğul ve Qazaq çoñlirimu İli kozğiliñiğa maddi ve menivi yardemler bergen.* "İli'deki her milletten halk ile üst düzey kişiler, örneğin Döngen ulemalarından Malınşav, Uygurlardan Hekim Bey Teyci, Hösenbaylar, yine birçok Moğol ve Kazak büyüğü de İli isyanına maddi ve manevi yardımlar yapmış." (İZ 112)
- *Özgürüş bar, hörmetlik komandir, -dep bolğan ehvalni sözlep berdim ve olcilarni tapşurdum.* "Vukuat var sayın komutanım, diyerek olayı anlatım ve ganimetleri teslim ettim." (ÇUHS 294-295)
- *Amankul birneççe ay burun Nérinkirda bolğan ehvallarni derhal ésige aldi...* "Amankul, birkaç ay önce Nerinkir'de olan olayları hemen hatırladı..." (İZ 233)
- *Sen karamet igisi evliya emes, aldamçı.* "Sen keramet sahibi evliya değilsin, hilekâr." (SA 528)

11 -at Arapça çokluk eki, Türkiye Türkçesinde *gelirat*, *erat*, *gelişat*, *gidişat*, *buluşat*, *deyişat* örneklerindeki gibi Türkçe kökenli isimlerin üzerine gelerek çokluk yapabilir (Kaymaz, 2007, s. 404).

- *Dadamniñ ölükini ve pütün evliyalarniñ ervahini şipe keltürdüm.* “Babamın ölüsü ve bütün evliyaların yüzü suyu hürmetine yalvardım.” (ÇUHS 52-53)
- *Cemiiy enbiya-evliya ve mazarilarniñ ervahliriğa dua kıldı.* “Bütün enbiya-evliya ve salih kişilerin ruhlarına dua etti.” (AHB 5)

Yeni Uygur Türkçesine Arapçadan *at*¹² çokluk ekli kelimeler de alınmıştır¹³:

- *Men hazir Rehim Ependi hekkide izahat bérimen...* “Ben şimdi Rehim Efendi hakkında izahat vereceğim...” (L 227)
- *Rukiyedın izahat telep kilişni biep kördüm.* “Rukiye’den izahat istemeyi uygun bulmadım.” (S 29)
- *Tillaħanniñ kallisıǵa kelgen birinci müşkülát bu işni Abdusalamǵa zadı kandaq çüşendürüş mesilisi idi.* “Tillahan’ın aklına gelen birinci müşkülát bu işi Abdusalam’a gerçekten nasıl açıklayacağı meselesi idi.” (KKŞ 45)
- *Şuña ilim-pen bilen şıǵullanǵuçı adem adettiki müşkülátlarni köz aldımızǵa keltürüpla qalmay, ölüm hevpinimu köz aldımızǵa keltürüp koyuşimiz lazımdur.* “Bu yüzden bilim ile uğraşan kişinin sadece sıradan müşkülátları değil, ölüm tehlikesini de göz önünde bulundurması gerekir.” (MAH 164)

6. Yeni Uygur Türkçesinde Çokluk Bağlamında Nezaket, Saygı ve Kabalık Göstergeleri

Yeni Uygur Türkçesinde çokluk bağlamında bazı nezaket, saygı ve kabalık göstergeleri bulunmaktadır. Uygurlar arasında nezaket, saygı ve kabalık ifadelerinde kullanılan zamirler, iyelik ekleri ve şahıs ekleri değişkenlik göstermektedir.

Yeni Uygur Türkçesinde *siz*, *sili* ve *özliri*¹⁴ zamirleri ikinci teklik şahıs için, *sizler* ve *herqaysiliri* ikinci çokluk şahıs için nezaket, saygı durumlarında kullanılan şekildir. *Senler* ise ikinci çokluk şahıs için kullanılan, içinde hakaret, öfke ya da nefret ifadesi barındıran kaba şekildir. İkinci çokluk şahıs zamiri olan *siler* göstergesi, ikinci teklik şahıs için de kullanılmaktadır. Uygur gramerlerinde (Tömür, 1993, s. 159; Tehur vd. 2010, s. 1518), *siz* ikinci teklik şahıs nezaket; *sili* ve

12 Hamza Zülfikar (2019, s. 57-59), *teşkilat*, *mahlûkat*, *malumat*, *tahkikat* kelimelerinin sonundaki *-at* ekinen dolayı bu kelimelerin çokluk ifade ettiğini, ancak bunları kullanan kişilerin teklik-çokluk kaygılarının olmaması sebebiyle *-at* ekli kelimelerden sonra *-lar* ekinin kullanılabilmesini ifade eder.

13 *-at* çokluk eki, Özbek Türkçesinde kalıplaşmış hâlde *élát* “kabile, millet, ülke ya da millet mensubu”, *tümánát* “onbinlerce” gibi bazı kelimelerde bulunur. bk. (Tolkun, 2002, s. 344).

14 Uygurlar günlük hayatta *siz* ve *özliri* dedikleri kişilere şiir dilinde *sen* diye hitap edebilmektedir. Daha ayrıntılı bilgi için bk. (Tolkun, 2015, s. 154).

özleri ikinci teklik şahıs saygı; sizler ikinci çokluk şahıs nezaket; herkaysiliri ikinci çokluk şahıs saygı; senler ise ikinci çokluk şahıs kaba şekil olarak verilmektedir. Ancak saygı şekli olarak verilen göstergelerin bazen nezaket için de kullanıldığı görülmektedir.

- **Siz hekişiy melike.** “Siz gerçek bir prensessiniz.” (SA 367)
- **Sili barmisila, men baray, Barat Dada, -dédi Génı ornidin turup.** “Siz gitmezseniz ben gideyim Barat Baba, dedi Geni yerinden kalkıp.” (ŞD 283)
- **Burun tuğulğini açiliri emes, del özliri ikenla, kindik ana bir kéçe-kündüz kirpik kaçmay tevellut üstide turğanlıki üçün uykusuzlık içide gañgirap kélip, ikkilirini almaşturup koyğaniken.** “Aslında ilk doğan, ablanız değil sizdiniz. Ebe anne bütün gece doğumu takip ettiği için uykusuzluktan şaşırmış ve sizi karıştırmış.” (ÇUHS 214-215)
- **Üç-töt ay yamanlık kılğınımğa dozağka kirip ketsemmu meyli. Piçak söñekke yetti şuci. Men silerge yalvurgili kelmidim, dep koyğili keldim.** “Üç dört aylık kötülüğüm için cehenneme gitmeye bile razıyım. Bıçak kemiğe dayandı, başkan! Ben size yalvarmaya gelmedim, haber vermeye geldim.” (ÇUHS 158-159)
- **Herkaysiliri bizdin obdan bilişila, bizniñ bu yerde yermu, sumu az.** “Hepiniz bizden daha iyi biliyorsunuz, burada toprağımız da suyumuz da az.” (K 338)
- **Hey kanğorlar, senlerniñ meni némişka kıynavatğiniñlarni obdan çüşinivatimen...** “Hey kan içenler, sizin bana niçin işkence ettiğinizi iyice anlıyorum...” (OZ 29)

Yeni Uygur Türkçesindeki iyelik eklerinden *-(i)ñiz* ikinci teklik şahıs için kullanılan nezaket şekliyiken *-(i)ñizlar* ikinci çokluk şahıs için kullanılan nezaket şeklidir. *-liri* ikinci şahıs için kullanılan nezaket, saygı şekli olarak karşımıza çıkar. Tömür’ün (1993, s. 48) *Hazırkı Zaman Uygur Tili Grammatikisi* adlı eserinde iyelik eklerinden *-(i)ñiz* ikinci teklik şahıs nezaket şekli, *-liri* ikinci çokluk şahıs saygı şekli olarak verilmektedir. Tömür’ün (2003, s. 52) Anne Lee tarafından İngilizceye çevirisi yapılan *Modern Uyghur Grammar* adlı eserinde *-liri* ikinci çokluk şahıs saygı şeklinin yanı sıra ikinci teklik şahıs saygı şekli olarak gösterilmiştir. Tehur, Rahman ve Ebeydulla’ya göre (2010, s. 1387) iyelik eklerinden *-(i)ñiz* ikinci teklik şahıs nezaket şekli, *-(i)ñizlar* ikinci çokluk şahıs nezaket şekli, *-liri* ikinci çokluk şahıs saygı şeklidir. Saygı şekli olarak verilen *-liri* göstergesinin tespit edilen örneklerde bazen nezaket için de kullanıldığı görülmektedir.

- **Men sizge atiñiz ornida ata, bu momay aniñiz ornida sizge ana. Tapiniñizğa kirgen tiken bizniñ közimizge kirsun.** “Ben size babanızın ye-

rine baba, bu yaşlı kadının annenizin yerine ana. Topuğunuza batan diken bizim gözümüze batsın.” (İZ 24)

- *Hoy, aġiniler, bir kıziġ iştin ħeviriñizlar barmu?* “Hey arkadaşlar, ilginç bir işten haberiniz var mı?” (TA 67)
- *Ķiz bala yėniġa barsa, “Bir obdan çoñ bolup ħaptıla, dadiliri hazir ħelpem boldi.”* “Kız yanına gidince ‘Zaman geçtikçe büyümüşsünüz, babanız şimdi halifem oldu.’ ” (İZ 251)
- *Ķandaġ vaġıtta hacetliri çüşse, tartinmay deversile, ħizim.* “Ne zaman ihtiyacınız olursa, çekinmeden söyleyin kızım?” (SA 439)
- *İ evci saadet ve mahtabi burġi şarapet, i cahan sehifeside yegane-taġ Hez-riti Ĥoce Afak, bizler silerniñ izneliri birle Yarkend ezmi üçün Sancuġa kedem keltürduk.* “Ey saadetin zirvesi ve asaletin aydınlığı, ey dünyada eşi benzeri olmayan Hazreti Afak Hoca, bizler sizin izniniz ile Yarkent’in refahı için Sancu’ya geldik.” (AHB 203)

İsim bildirme eklerinden *-siz* ikinci teklik şahıs nezaket, *-sizler* ikinci çokluk şahıs nezaket şeklidir.

- *-Yahşimusiz!*
-Yahřimusizler! Avu bizniñ balilirimiz.
“-İyi misiniz?
-İyi misiniz? İşte bizim çocuklarımız.” (SU 114)

İyelik kaynaklı şahıs eklerinin çokluk bağlamında nezaket, saygı ve kabalık göstergeleri şöyledir: *Zaman eki/kip eki-ñiz* ve *zaman eki/kip eki-IA* göstergesi ikinci teklik şahısta nezaket, saygı için kullanılırken, *zaman eki/kip eki-ñizlar* ve *-ř-zaman eki/kip eki-IA* göstergesi ikinci çokluk şahısta nezaket, saygı için kullanılır. *-ř-zaman/kip eki-ñ* göstergesi ikinci çokluk şahıs için hakaret, öfke ya da nefret durumunda kullanılır.

- *Rehmet sizge, canimni ayudan ħutġarip ħaldiniñiz!* “Teşekkür ederim, beni ayıdan kurtardınız!” (İZ 11)
- *Hėlimu sili ikkila ħaniř bilen ħanaet tėpip keldile.* “şimdi siz sadece iki kraliçe ile yetindiniz.” (SA 313)
- *Bügün sizler deryaniñ yakisiġa yėtip keldiñizlar.* “Bugün sizler nehrin kenarına geldiniz.” (AHB 54)
- *Ķeni öyge kirili, dervaza tüvide turup ħėliřtila.* “Haydi, eve girelim, kapıda kaldınız.” (AAİ 882)
- *Yüziñlar ħiziramdu, yoġ dep koyidiġan boġaltir ħuddi ħoġastiki ħomaçtek paraslap mudir bilen ikkimizni ħilçe köziġe ilmay tillaşqa başlıdi:*

-Boğaltir bolupla biriñ öyüñge toşuğak, biriñ hotuniñni yasıgak, yene biriñ işçilarni tilliğak çikiştin.

“Bazen yüzünüz kızarır mı kızarmaz mı, diyen muhasebeci ateşteki darı gibi patlayıp müdürle ikimizi zerre kadar önemsemeden küfretmeye başladı:

-Muhasebeci olur olmaz biriniz evinize taşıyan, biriniz karısını süsleyen, bir diğeriniz ise işçilere söven oluverdiniz.” (HT 213)

- *Dadañ ve sen özüñlarniñ osal miecezleriñ tüpeylidin yurt-aymaqlardin koğlandı kılınıştin!* “Baban ve sen sizin kötü kişiliğiniz yüzünden yerinizden yurdunuzdan kovuldunuz!” (AH 86)

Zamir kaynaklı şahıs eklerinde nezaket, saygı ve kabalık göstergeleri şöyledir: *Zaman eki/kip eki-siz* ve *zaman eki/kip eki-IA* göstergesi ikinci teklik şahıs nezaket, saygı şeklidir. *Zaman eki/kip eki-sizler* göstergesi ikinci teklik şahıs nezaket şeklidir. İkinci çokluk şahıs için öfke, hakaret ya da nefret durumunda *-ş-zaman/kip eki-sen* göstergesinden yararlanılır.

- *Hazir kıysı orunda işlevatisiz?* “Şimdi nerede çalışıyorsunuz?” (OZ 216)
- *Hay Seperkul aka, didi elçi, -nime devatila?* “E, Seferkul ağabey, dedi elçi, ne diyorsunuz?” (İZ 27)
- *Derstin kıysı vakıtta çüşişizler?* “Dersten ne zaman çıkıyorsunuz?” (SU 229)
- *Yene ikikiñ birlişip néme suyikest pılanlişivatisen?* “Yine ikiniz bir araya gelip ne suikast planlıyorsunuz?” (KKŞ 437)

Emir-istek kipindeki şahıs eklerinden *-ñ* ve *-sila* ikinci teklik şahısta nezaket, saygı şekli, *-ñizlar* ve *-ş-sila* ikinci çokluk şahıs nezaket, saygı şeklidir. Öfke, hakaret ya da nefret durumunda ikinci çokluk şahıs için *-ş-Ø* göstergesi kullanılır.

- *Çünki veten sizge miras işleñ bugün/İş yürmise tes bolidu ete-öğün.* “Çünkü vatan size miras çalışın bu gün,/İş yolunda gitmezse zor olur yarın öbür gün.” (N 230-231)
- *Maña işensile, ezbirayı Huda, Yañ Cañcuñgimu işensile.* “Bana inanın, Allah aşkına, Yang General’e de inanın.” (İZ 369)
- *Kéni, hemmiliri méniñ keynimdin ménişsila, Seperkulniñkige bérip, şeriet hökmini béca keltürgeymiz!* “Haydi, hepiniz benim arkamdan yürüyün, Seferkul’unkine gidip, şeriat hükmünü yerine getirelim!” (İZ 61)
- *Elvette, kiriñizlar!* “Elbette, giriniz!” (SU 207)

- *U çağda komuş ülgüme, iş aqsap qalidiğan bolsize herqaysiñğa körgülüküñni körsitimen! Şuña, obdan işleşØ! Anlaştıñmu, hoy yağaç kulak küçükler?! “O zaman kamış yetişmeyerek iş aksarsa, her birinize gününü göstereceğim! O yüzden iyice çalışın! Duydunuz mu, hey kalın kafalı itler!” (S 323)*

Aliliri, canapliri, hazretleri kelimeleri saygı duyulan kişiler için kullanılır.

- *Yasin Damolla Hacim hezretliri ahiretke seper qilğandin keyin (yatқан yeri cennettin bolğay, ilaha amin) arimiz buzuldi. “Yasin Damolla Hacı hazretleri ahirete intikal ettikten sonra (Mekânı cennet olsun, âmin!) aramız bozuldu.” (ÇUHS 208-209)*
- *Çiñ Vañ aliliri Ürumçiğe mergenlerdin taşqiri uruş hiraciti üçün pul evetişni ésidin çikiriپ koyمیğay! “Han hazretleri Urumçi’ye nişancıların haricinde savaş masrafı için para göndermeyi unutmayın!” (İZ 114)*
- *Bizniñ Cañcuñ canapliri namidin evetken soğatirimizni qobul qilğaysiz. “Bizim General hazretleri adına göndermiş olduğumuz hediyeleri kabul ediniz.” (İZ 345)*

Sonuç

Çokluk için Yeni Uygur Türkçesinde pek çok gösterge bulunmaktadır. Çokluk anlamı ekler, kelimeler ve kelime grupları ile sağlanabildiği gibi söz sanatlarından ad aktarması ile de sağlanabilmektedir. Ad aktarması ile çokluk anlamının verilebilmesi için yer-toplum, yön-toplum gibi ilgilerin bulunması gerekir.

Ek düzeyindeki çokluk göstergeleri arasında *-(I)z, -IİK, -(I)ş-* gibi yapım ekleri ve *-lAr*, iyelik ekleri, bildirme ekleri, şahıs ekleri gibi çekim ekleri bulunmaktadır.

Kelime düzeyindeki çokluk göstergeleri arasında genel anlamda kullanılan isimler, organ isimleri, topluluk isimleri, sıfatlar, zamirler ve zarflar vardır. Topluluk isimleri topluluk yoluyla çokluk, tür isimleri kendi türünün tamamını ifade ettiğinde genelleme yoluyla çokluk bildirir. Yine organ isimleri metin bağlamına göre tek bir organı değil, iki organı karşıladığında çokluğa işaret eder.

Kelime grubu düzeyindeki çokluk göstergeleri arasında sıfat tamlaması, ikileme, bağlama grubu ve edat grubu bulunmaktadır. Belirtenin belirsizlik ya da sayı sıfatı olduğu sıfat tamlamaları, bazı ikilemeler, bağlama edatlarıyla bağlanan bağlama grupları ve birliktelik ifade eden edat grupları çokluk bildirir.

Yeni Uygur Türkçesinde, Arapçadaki *at* ekiyle ya da *bükünleme* yoluyla oluşturulan çokluk göstergelerine alınma kelimelerde rastlanır. Arapçadan alınan bu

kelimelerin bazılarında çokluk anlamı korunurken, bazı kelimeler teklik bildirmektedir.

Yeni Uygur Türkçesinde çokluk bağlamında bazı nezaket, saygı ve kabalık göstergeleri vardır. Uygurlar bazı zamirleri, iyelik eklerini ve şahıs eklerini nezaket ve saygı göstergesi olarak kullanırken bazılarını da kabalık göstergesi olarak kullanmaktadırlar.

Taranan Eserler ve Kısaltmaları

- AAİ Behram, C. (2006). *Amet ve Apet 2*. Şincan Halk Neşriyatı.
- AB Hamut, T. (2016). *Arılık ve başkılar*. Milletler Ün-Sin Neşriyatı.
- AHB Eli, A. (2000). *Apaq Hoca 1*. Şincan Halk Neşriyatı.
- ÇUHS Abdulvahit Kaşgarlı, R. (2016). *Çağdaş Uygur hikâyelerinden seçmeler*. Gazi Kitabevi.
- HK Kadir, A. (2013). *Han koçisi*. Şincan Halk Neşriyatı.
- HT Behram, C. (2006). *Hékayilerdin tallanma*. Şincan Halk Neşriyatı.
- İB Sabir, Z. (2009). *İzdiniş 1*. Şincan Halk Neşriyatı.
- İZ Ötkür, A. (1986). *İz*. Şincan Halk Neşriyatı.
- K İsrail, H. (2010). *Halide İsrail eserleri 1-keçmiş*. Kaşgar Uygur Neşriyatı.
- KKŞ Talip, A. (2009). *Keç küzdiki şivirgan*. Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- L İmin, T. (2012). *Lale*. Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- LK Talip, A. (1997). *Lale-Şurban*. Milletler Neşriyatı.
- MAH Yunus, T. (1996). *Melike Amannisa Hanım*. Şincan Halk Neşriyatı.
- N Harbalioglu, N. (2019). *Uygur şair Nimşehit ve şiirleri*. Kimlik Yayınları.
- OZB Ötkür, A. (1995). *Oyğan zémin 1*. Şincan Halk Neşriyatı.
- Ö Asim, G. (2014). *Ökünüş*. Şincan Halk Neşriyatı.
- S Çopani, M. E. (2007). *Semender*. Şincan Halk Neşriyatı.
- SA Kerimiy, H. M. (2015). *Sultan Abdureşidhan*. Şincan Halk Neşriyatı.
- SB Ezizi, S. (1987). *Sutuk Buğrahan*. Milletler Neşriyatı.
- SE Niyaz, Y. (2006). *Seskiniş*. Milletler Neşriyatı.
- SU Hahn, R. F. (1991). *Spoken Uyghur*. University of Washington Press.
- ŞD Obulkasım, M. (2014). *Şerin dorğa*. Şincan Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.

- TA Hoşur, M. (2015). *Tolun ay*. Şıncan Yaşlar Ösmürler Neşriyatı.
- TAC Behram, C. (2012). *Tağ cudunliri*. Şıncan Halk Neşriyatı.
- UA Doğan, L. (2011). *Uygur atasözleri-Uygur maqalliri*. Sembol Grup Baskı Yayın.
- UAD Öztöpcü, K. (1992). *Uygur atasözleri ve deyimleri*. Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.
- UTİLA Yakub, A. – Geyurani, G. (1990). *Uygur tiliniñ izahlık luğiti A-P*. Milletler Neşriyatı.
- UTİLM Yakub, A. – Geyurani, G. (1995). *Uygur tiliniñ izahlık luğiti M-Ü*. Milletler Neşriyatı.

Kaynakça

- Abdulvahit Kaşgarlı, R. (2022). Lutpulla Mutellip şeirliriniñ til alahidiligi hekkide. İçinde ed. R. A. Kaşgarlı, A. M. Kumtur, N. Harbaliyölu *Uygur Tili ve Edebiyatı (İlmiy Maqaliler Toplimi)*. Dünya Uygur Yazarlar Birliğı.
- Alkaya, E. – Yalçın, S. K. (2002). Türk dilinde *l çokluk eki. *Dil Araştırmaları*, (31), 17-24.
- Arslan, M. (2015). Türkçe ve Boşnakça isimlerde çokluğun kullanımı ve bunların Türkçe öğretimine etkileri. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 5(9), 169-187.
- Başdaş, C. (2006). Türk lehçelerinde işteşlik eki (-ş-) ve çokluk. *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı 9-15 Nisan*.
- Doğan, L. (2016). *Uygur Türkçesi grameri*. Paradigma Akademi.
- Grönbech, K. (1995). *Türkçenin yapısı* (çev. M. Akalın). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Gülsevin, G. (1997). *Eski Anadolu Türkçesinde ekler*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Harbaliyölu, N. (2017). Yeni Uygur Türkçesindeki +lAr ekine bir bakış. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (44), 173-186.
- Harbaliyölu, N. (2020). Ömer Seyfettin'in hikâyelerinde çokluk bildiren yapılar. *Sonsuza Uzanan Ses: Ömer Seyfettin* (haz. H. Argunşah, A. Şengül, M. Gür). (s. 282-298). Dergâh Yayınları.
- İlhan, N. (2009). *Türk dilinde çokluk*. Manas Yayınları.
- Kaşgarlı, S. M. (1992). *Modern Uygur Türkçesi grameri*. Orkun Yayınevi.
- Kaymaz, Z. (2007). Arapçaya giren Türkçe kelimelerin Arapça kurullarla çokluk şekilleri üzerine. *Turkish Studies*, (2/2), 404-409.
- Kerimoğlu, C. (2008). Türkiye Türkçesi gramerciliğinde çokluk ve istek kategorileri. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 140-155.
- Öztürk, R. (1994). *Yeni Uygur Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Öztürk, R. (2018). Yeni Uygur Türkçesinde “+lAr” ekinin farklı bir işlevi üzerine. *SUTAD*, (43), 25-32.
- Poppe, N. (2008). Altay dillerinde çokluk ekleri (çev. C. Kerimoğlu). *Dil Araştırmaları Dergisi*, (2), 93-110.
- Tehur, A. A. – Rahman, A. – Ebeydulla, Y. (2010). *Hazirki zaman Uygur tili* (2). Şıncan Halk Neşriyatı.

- Tolkun, S. (2002). Özbek Türkçesinde yeni kelime türetmede kullanılan yabancı unsurlar. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (14), 337-365.
- Tolkun, S. (2011). Fiil çekiminde görülen istisnâ hâller. 38. ICANAS (10-15 Eylül 2007). (s. 1725-1735). Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Tolkun, S. (2015). Doğu Türkçesi metinlerinde başlangıcından günümüze saygı ve nezaket ifadesi sorunu. *Dil Araştırmaları*, 9(17), 135-157.
- Tömür, H. (1993). *Hazirki zaman Uyğur tili (morfolojiye)*. Milletler Neşriyatı.
- Tömür, H. (2003). *Modern Uyğur grammar (morphology)* (çev. A. Lee). Yıldız Dil ve Edebiyat.
- Uzun, N. E. (2004). *Dünya dillerinden örnekleriyle dilbilgisinin temel kavramları Türkçe üzerine tartışmalar*. Kebikeç Yayınları.
- Yakub, A. – Geyurani, G. (1990). *Uyğur tiliniñ izahliq luğiti A-P*. Milletler Neşriyatı.
- Yakub, A. – Geyurani, G. (1995). *Uyğur tiliniñ izahliq luğiti M-Ü*. Milletler Neşriyatı.
- Yazıcı Ersoy, H. (2007). Yeni Uyğur Türkçesi. İçinde ed. A. B. Ercilasun *Türk Lehçeleri Grameri*. (s. 355-428). Akçağ Yayınları.
- Zülfikar, H. (2019). Türkçedeki çokluk ekleri üzerine. *Türk Dili*, 56-63.

KUTADGU BİLİĞ’DE GEÇEN YANG SÖZCÜĞÜNÜN SEMANTİĞİ ÜZERİNE

Prof. Dr. Alimcan İNAYET, Ege Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-8841-4157

Yusuf Has Hacıb’in Kutadgu Bilig adlı eseri Türk-İslam tefekkür ve düşünce tarihinin en önemli eserlerinden birisidir. 1017/1019 Balasagun doğumlu Yusuf’un 1068’de yazmaya başlayıp 1070 yılında Kaşgar’da tamamladığı bu eser İslamiyet öncesi ve sonrasına ait geleneksel kültür ve medeniyet unsurlarını, Türk’ün Tanrı ve alem tasavvurunu, dinî tecrübe ve düşünsel birikimlerini yansıtmaları bakımından hem din ve felsefe hem de dil ve edebiyat çalışmaları için temel kaynaklardan birisini teşkil etmektedir. Amédée Jaubert’in 1825 yılında Journal Asiatique’de yayımlanan tanıtım yazısından bu yana, Kutadgu Bilig, farklı sahaların uzmanları tarafından çeşitli yön ve boyutlarıyla araştırılmıştır. Ancak buna rağmen eserde hâlâ üzerinde durulması gereken birçok husus bulunmaktadır ki, bunlardan birisi eserin kelime hazinesindeki sözcüklerin köken ve bağlamsal anlamlarıdır. Kutadgu Bilig’de geçen “yang” sözcüğü bunun için çarpıcı bir örnek teşkil etmektedir. Sözcüğün sözlük anlamı ile bağlamsal anlamları arasındaki farklılıklar bize konunun yeniden değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir. Bu makalede “yang” sözcüğünün sözlük ve bağlamsal anlamları ele alınacaktır.

Kutadgu Bilig’de “yang” sözcüğü birçok yerde geçmektedir. R. R. Arat, Kutadgu Bilig’in dizininde bu sözcüğün “merkez, âdet, kaide, tarz” anlamlarını vermiştir (Yusuf 2008: 1270). Ancak söz konusu sözcüğün bağlamsal anlamları çok daha zengindir. Örneğin;

1. “bu şekilde, bu biçimde, böylece, böyle”

Bu ay toldı ança yorıdı bu yang

Ġarıblık saķınçı sarıĠ kıldı eng (KB, 498)

“Ay-toldı bir süre **böyle** vakit geçirdi

Gariplik içinde düşününe düşününe yüzü sarardı.”

Yime keçti ödler bir ança bu yang

Bu ay toldı tapĠun kızıl kıldı eng (KB, 954)

“**Böylece** bir süre geçti;

Ay-Toldı hizmetiyle herkesi memnun etti.”

ılını ongay bolsa odı köngül

Buduna sevitr zın bu yang ol (KB, 2294)

“Kumandanın doğası iyi ve alçak gönüllü olmalı

Böylece kendini halka sevdirebilir.”

Tirildi bir ança yorıdı bu yang

Bri tolı birle ozı boldı teng (KB, 3096)

“Bir süre böyle yaşadı ve **böyle** davrandı,

Kurt ile kuzu denk oldu.”

2. “huy”

nerek neng kiike kerek edu yang

kerek bolsa bulay amu edu, neng (KB, 1307)

“İnsana mal neye gerek, gereken iyi **huy**dur

Böyle olan insan gerekirse bütün iyi Şeyleri bulur.”

3. “det”

İkini açılış kerek birse neng

Sarança yumutmaz kişi alu yang (KB, 2325)

“İkincisi cömert olmalı ve ihsanlarda bulunmalı;

Bir Şeyler almayı **det** edinen hiç kimse cimrinin etrafında toplanmaz.”

4. “imkan”

bitip odmasa erdi bilge bitig

saıŐa negü erdi al yang itig (KB, 2226)

“Bilgeler kitap yazıp bırakmamıŐ olsalardı,

Hesap yapmaya nasıl bir are ve **imkan** bulunurdu.”

5. “anane, gelenek”

isig söz küler yüz bile birg neng

bu  neng kiike bolur edu yang (KB, 2405)

“Tatlı söz ve güler yüz ile onlara mal vermelidir,

bu  Şey insan için iyi bir **anane** olur.”

6. “usül”

negü tir eşitgil ıla sır tengi
içi eğgü yang bu bitig söz yangı (KB, 2696)
 “İla katibi ne der, dinle;
 Yazılı söz **usülü** mükemmel bir **usuldür.**”

7. “ahlak”

Bayat arturu birsü ilig sanga
Bu eğgü kılklar bu eğgü yanga (KB, 5082)
 “Ey hükümdar, Tanrı senin bu iyi hareketlerini
 ve iyi **ahlakını** daim etsin ve artırsın.”

8. “yol”

Du'a kıl ay oğgurmuş emdi manga
Bayat birsü tevfiķ kör eğgü yanga (KB, 5401)
 “Ey Odgurmuş, şimdi bana dua et,
 Tanrı iyilik **yolunda** bana tevfiķini refik et.”

9. “benzer”

Yıparlı biligli tengi bir yangı
tutup kizlese bolmaz özde öngi (KB, 311)
 “Misk ve bilgi birbirine **benzer,**
 Bilgiyi saklarsan, dili ayarlamasından belli olur.”

Kutadgu Bilig’de *yang* sözcüğü bazı beyitlerde *kılķ* sözcüğüyle birlikte kullanılmıştır. Bu iki sözcük anlam bakımından da birbirine yakındır, hatta bazen ikisi tek anlamda birleştirilmiştir.

1. ”terbiye”

Ata emgeki bolsa oğlı öze
Ol oğlı bilir ötrü kılķ yang tüze (KB, 1218)
 “Baba oğlunun yetişmesi için emek sarf ederse,
 Oğlu o **terbiye**yle iyi yetişebilir.”

2.“örf, adet”

bu beglik işin barça begler bilir

törü örigdi kılķ yang olardin kelir (KB, 1931)

“Bu beylik işini hep beyler bilir

Kanun ve düzen, **örf ve âdet** onlardan gelir.”

3.“hal, hareket, tavır”

Bolu birmez evren başı teziginür

anını birle kılķı yangı teziginür (KB, 344)

“Felek ona yar olmaz, avare olur;

Bununla birlikte **hal ve hareketinde** istikrar olmaz.”

Oğul kıız isiz bolsa kılķı yangı

Ol isiz ata kııldı ıdı onı (1225),

“Çocukların **tavır, hareketi** kötüyse, o kötülüğü baba yapmıştır;

Çocuğu iyi olmaktan mahrum eden odur.”

hacib kördi ay toldı kılķı yangı

erende adınışığ kişide öngi (KB, 562)

“Hacib Ay-Toldı'nın başkalarından farklı olduğunu

Başka bir **hal ve tavra** sahip olduğunu gördü.”

Kimi beg törütmek tilese bayat

Birür aşnu kılķ yang uķuş yüğ kanat (KB, 1934)

“Tanrı kimi bey olarak yaratmak isterse, ona önce

Uygun **tavır ve hareket**, akıl ve kol kanat verir.”

4.“ahval, durum”

yana saçlur andın tirilmiş nengi

Söki teg bolur yandru kılķı yangı (KB, 738)

“Topladığı malı tekrar saçılır,

Onun **ahvali** yine eskisi gibi olur.”

5.“nitelik”

ilig aydı edğü bu kılķı yangı

Tusulur bolur halkķa aşğı öngi (KB, 856)

“Hükümdar dedi ki: iyinin **niteliği** faydalı olmaktadır,

Onun halka çok faydası dokunur.”

Bununla beraber eserde bu sözcük benzer ya da yakın anlamlı sözcüklerle ikileme oluşturmakta ve anlamı daha da belirginleşmektedir. Örneğin *kılk yaŋ* “hali tavrı huy, örf adet (Karaman 2022: 208), *yaŋ kip* “görünüş, biçim, tarz”, *yaŋ osug* “yöntem, usul”, *yaŋzag teŋ yaŋ* “usul, yöntem, kılk kılınç yaŋ” “hal, hareket, tavrı” (Karaman 2022: 385).

Görüldüğü gibi, Kutadgu Bilig’de *yang* bağlama göre, “bu şekilde, bu biçimde, böylece, böyle”, “huy”, “imkan”, “tavır, hareket”, “âdet, anane, gelenek”, “usul”, “ahlak”, “yol”, “benzemek”, “terbiye”, “ahval, durum”, “nitelik” gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlamlar Arat’ın verdiği “merkez, âdet, kaide, tarz” gibi anlamlardan daha zengindir. Bu durum sözcüklerin bağlamsal anlamlarının tespitinin ne denli önemli olduğunu göstermektedir.

Kutadgu Bilig *dışında* Turfan metinlerinde, Divanü Lugati’t-Türk’te ve diğer Çağatayca eserlerde, çağdaş Türk lehçelerinde karşılaştığımız *yaŋ* sözcüğü *yang*, *yaŋ*, *jaŋ*, *jaŋ* gibi biçimlerde kaydedilmiştir. Türk ve Moğol lehçelerinde *zan*, *naŋ*, *çaŋ*, *saŋ* biçimleri de görülür (Rasānān 1969: 186). Kaşgarlı *yang* sözcüğünün “merkez, kalıp” anlamına geldiğini belirtir (Atalay, 1999: 361). Vambery bu sözcüğü “çeşit, usul, tür, yol, kullanım, âdet, gelenek, inanç, kanun, yasa” şeklinde açıklar (Vambery 1878: 118). Radlov ise “1. ruh, huy, düşünce, 2. Çeşit, usul, tür, yol, 3. âdet, gelenek, alışkanlık, 4. İnanç, 5. salgın, hastalık” şeklinde açıklamıştır. Fil anlamındaki *yang* sözcüğünü ise ayrı madde olarak almıştır (Radlov 1893: 57-58). Rasānān sözcüğün “tür, usul, karakter, tabiat, aydınlık ilke, ılık, sıcak, ruh, âdet, gelenek, alışkanlık, inanç, yol, benzer, inanmak” anlamlarını vermiştir (Rasānān 1969: 186). Caferoğlu Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü adlı kitabında bu sözcüğün “örf”, “gelenek”, “usul”, “nizam”, “ölçü”, “miktar”, “hacim”, “parlaklık”, “fil” anlamlarına geldiğini kaydeder (Caferoğlu 1993: 184). Jens Wilkens *yaŋ* sözcüğünün “metot, yöntem, tarz, suret”; “model, örnek, numune, şablon, klişe, kalıp”; “örf, âdet, kullanış”; “ritüel, ritüel uygulaması, ritüel kuralı”; “mukayese, karşılaştırma, benzetme” anlamlarını verir (Wilkens 2021:862). Clauson ise bu sözcüğü “kalıp, model, tür, yol, tarz” şeklinde açıklar (Clauson 1972: 940). Çağdaş Türk lehçelerinde *yang* sözcüğü; YUyg. *yanza* “1. çeşit, tür, örnek, model” (Shaw 2014: 302), Özb. *yaŋlıg* “gibi”, Tuv. *çaŋ* “huy, alışkanlık”, Alt. *caŋ* “gelenek, kanun” (Ayazlı 2016:273), Kırg. *zanğ* “örf, âdet, kanun” (Yudahin 1988: 803) şeklinde kullanılır.

Türkologlar bu sözcüğün kökenini genellikle Çince *yang* 样 sözcüğüne bağlamaktadırlar. Rasānān sözcüğün kökenini Çince *jaŋ(-czb)* olarak göstermiştir (Rasānān 1969: 186). Clauson da bu sözcüğün *yang* sözcüğünden alıntı olduğunu belirtmiştir (Clauson 1972: 940). Wilkens sözcüğün Çince kökenli olduğunu ifade etmiştir (Wilkens 2021:862). Ayazlı ve Gulcalı da sözcüğü Çince 样 “biçim, şekil, görünüm, tarz, duruş” kökenli gösteriyor (Ayazlı 2012:360; Gulcalı 2021: 296,

549). Uygur Dilinin Açıklamalı Sözlüğü'nde de *yangza* “tür, tarz, şekil” sözcüğü Çince kökenli gösterilmektedir (UTİL 1999: 1384).

Ancak Çince *yang* 样 sözcüğünün anlamları bu kadar geniş değildir. Çince *yang* 样 sözcüğü sözlüklerde: “1. Şekil, yapı. 2. Numune, kalıp, model. 3. Örnek, nüsha. 4. Tashih nüshası. 5. Tür, çeşit.” Bu sözcükten türetilen *yangzi* 样子 sözcüğü ise “1. Tarz, form, şekil, model. 2. Görünüş, görünüm, ifade. 3. Örnek almak, numune kılmak” şeklinde açıklanmıştır (HUÇL 2006: 2537; XHC 1986: 1339). Giles sözlüğünde *yang* 样 sözcüğü için “kalıp, örnek, tür, tarz” şeklinde açıklama yapar (Giles 1912: 1596). Mathews de *yang* 样 sözcüğüne benzer anlamlar vermiştir. Ona göre bu karakter “tür, yol, tarz, cins, model, örnek” anlamlarına gelir (Mathews 1931 : 1085). Schuessler “ABC Eski Çincenin Etimolojik Sözlüğü” adlı kitabında *yang* 样 karakterinin Tang döneminde “görünüş, benzemek, tür” anlamına geldiğini ve geç döneme ait bir sözcük olduğunu kaydeder (Schuessler 2007: 535). Görüldüğü gibi, Çince *yang* 样 sözcüğünün merkez, kanun, yasa, örf âdet, gelenek, inanç, ritüel, karakter / nitelik, fil, parlaklık, uygulamak gibi anlamları bulunmamaktadır.

O hâlde sözcüğün bu anlamları nereden kaynaklanmaktadır? Biz Türkçe metinlerde geçen *yang* sözcüğünün Çince kökenli olmakla birlikte sadece *yang* 样 sözcüğüne dayandırmanın doğru olmadığını düşünmekteyiz. Erken, Orta ve geç dönem Çincesinde *sjan*, *shian*, *zian* şeklinde telaffuz edilen (Pulleyblank 1991: 339) *xiang* 象 sözcüğünün “fil, fil dişi, sembol, kanun, prensip, kural, taklit etmek, tasavvur etmek, kanunu uygulamak” gibi anlamları bulunmaktadır (HUÇL 2006: 2373). Yine Erken, Orta ve geç dönem Çincesinde *sjan*, *shian*, *zian* şeklinde telaffuz edilen (Pulleyblank 1991: 338) *xiang* 像 sözcüğünün “heykel, suret, görünüş, tasvir, karakter, şekil, kanun, kural, benzemek, ... gibi durmak, benzeşmek, taklit etmek, takip etmek, benzer” gibi anlamları bulunmaktadır (HUÇL 2006: 2374-2375). Ayrıca *xiang* 象 sözcüğünün “benzemek, gibi gözükmek”, 像 sözcüğünün “benzemek, andırmak” anlamı bulunmaktadır. 像象 sözcüğü ise “şekil, görüntü, sanem, tasvir etmek, taslağını çizmek, görünüş, sembol” anlamlarına gelmektedir (Schuessler 2007: 535). *Yang* sözcüğünün “fil”, “sembol”, “kanun”, “kural”, “inanç”, “ritüel” anlamlarının *xiang* 像 ve *xiang* 象 sözcüğünden kaynaklandığı anlaşılıyor. Schuessler'e göre, Çinli yorumcular da bu sözcüğün *xiang* 像象 sözcüğü ile aynı olduğunu ima etmektedirler. Schuessler ayrıca *xiang* 象 sözcüğünün Tibet yazılı dilinde “taklit, taklit etmek, tanrılar, tanrı sureti, resim, suret, ruh” anlamlarına gelen Sino-Tibetçe **la* kökünden gelmiş olabileceğini belirtmektedir (Schuessler 2007: 535). Eski Çince **z*, **s-l-* / **s-j* fonetik değişim durumu göz önüne alındığında bu görüşün de dikkate alınması gerekir. Fil Hinduizmde Tanrılarla

ilişkilendirilir, beyaz fil ise Budizmde saflığın ve kutsallığın işaretidir. Buda'nın varlığını simgeler.

Yang sözcüğünün “merkez” anlamı ise “merkezi, merkez, orta” anlamına gelen *yang* 央 sözcüğü (HUÇL 2006: 2526)nden, “parlak”, “aydınlık”, “ılık” anlamı ise Çince “güneş doğmak”, “güneş”, “parlak” anlamına gelen *yang* 陽 sözcüğü ya da benzer anlama gelen *yang* 陽 sözcüğü (Mathews 1945: 1086; HUÇL 2006: 2532; (Schuessler 2007: 558) nden kaynaklanmış olmalıdır. Çince *yang* 陽 ve *yang* 陽 sözcüğü eşeslidir ve anlamları da birbirine yakındır (Wang 2015: 382). Bunların Hüseyin Namık Orkun’un pek emin olmamakla birlikte güneş diye anlamlandırıldığı *yañı* (Orkun 1986: 883) sözcüğüyle ilişkisinin olup olmadığı da sorgulanabilir. Dememiz o ki, *yang* 样 sözcüğünün anlam katmanları bu sözcüğün tek kaynaklı olmadığını ve eşesli farklı sözcüklerin kaynaştırılması sonucunda ortaya çıktığını göstermektedir.

Bütün bunlarla birlikte, *yang* sözcüğünün Türkçe kökenli olma ihtimali de vardır. Kutadgu Bilig’de geçen *yangzağ* sözcüğü “benzeyiş, kıyas, örnek” anlamına gelmekte (Taş 2015: 90) ve bağlamda “karşılaştırma”, “misal”, “uygulanmak”, “uygunluk” gibi anlamlarında kullanılmıştır.

Yorımaz ne yatmaz udımaz odug

Ne mengzeg ne yangzağ kötürmez bodug

Yürümez ve yatmaz, uyumaz, uyanıktır

Ne benzer ne karşılaştırılır ne de tasavvur götürür(KB, 17)

Yimüş yigü ni’met çiçekinde kör

Kamuğ nengke yangzağ muni bilgü teng

Meyveyi, yiyecek nimetleri, çiçekteyken görmeli;

Her işte misal olarak bunu örnek tutmalı (KB, 1651)

İsiz edgü birle katılmaz kaçar

Çamuğ nengke yangzağ bu bir yangını kör

Kötü iyiye katılmaz, kaçar;

Her şeye uygulanabilen bu kurala dikkat et (KB, 2255)

Çamug işke yangzağ tengi ol yangı

Çamug neng tengi birle boldı esen

her şeyin bir uygunluğu, usulü ve adabı vardır;

her şey uygunlukla selamete kavuşur (KB, 4985)

Bu örnekteki yangzağ sözcüğünün *yanza-*, *yanzat-* “çınlamak, yansılmak, benzetmek, yakıştırmak” sözcüğünden, bunun da *yanız* “yansımâ” sözcüğünden, *yanızın da yan* “yansımâ” sözcüğünden geldiği belirtilmiştir (Taş, 84, 90). *yanıku* < *yan-ku*, *yanra* < *yan-ra* sözcükleri de *yansımâ* anlamındaki *yan* sözcüğünden türetilmiştir. İrk Bitig’de *yangra-* fiili “mırıldanmak, söylenmek” anlamında kullanılmıştır Tekin 2013: 65). “Günümüzde de bu sözcüğün *yanğı*, *yanıu*, *yanıslamak* (Dilçin 2013: 245-246), *yanrak*, *yanrırmak* (UTİL 1999: 1384) biçimleri kullanılmaktadır. Vambery sözcüğün uig. *jangsak*, *jangsatmak*, alt. *jangda* “âdet, gelenek, inanç, yol, usul, kullanım”, çag. *janglık*, *janlık* *janlık* “benzer, aynı”, kaz. *zanglık*, *zanglamak* “birbirine benzemek”, tkm. *jahl* “benzer”, osm. *janıslamak* “aynısını yapmak, taklit etmek” biçimlerini göstermiştir (Vambery 1878: 118-119). Wilkens sözcüğün *yança* “..suretle”, *yanğarig* / *yanğarik* “mukayese, karşılaştırma, benzetme”, *yanğrarınçsız* “eşsiz, emsalsız”, *yanğarmak* “karşılaştırma”, *yanlag* / *yanlıg* “..benzer, ...gibi, ...usullü, ...prensipli, bu şekilde olan, ...nın şeklinden, ...nın türünde”, *yanıtselıg* “...stil, ...stilli, ...modellı” gibi biçimlerini verir (Wilkens 2021:862-864). Gülensoy *yang* “örf, gelenek, usul, nizam” sözcüğünü *yanıl-* fiilinin kökeni olarak göstermiştir (Gülensoy 2007: 1058). Kutadgu Bilig’de de *yang* sözcüğünden türetilmiş *yanlıg* 96 beyitte geçer ve “böyle”, “benzer”, “gibi” anlamlarda kullanılmıştır. Örneğin;

Bu yanlıg melikni budunlar sever

Yüzini köyer tip adınlar iver

“Böyle bir melikni halk sever

Yüzünü göreyim diye herkes ona koşar” (KB, 47)

Bu yanlıg tapuğka itindi ajun

Yağı boynı egdi kötürdi özün

“Dünya kulluk için böyle hazırlandı

Düşman boyun egdi, ortadan kayboldu” (KB, 101)

Sözcüğün *yang* ve *yanlıg* biçimi Çağatay metinlerinde de rastlar.

Ol ay *yanğım* cefâ kılsa, vefâ irmiş, bu kün bildim

İlâhî, bâkî tut dâyim anıñ tig mihr-bânımnı (Eraslan1999: 244)

Çıkıban sicn-i hüsnidin çemen mışırında gül şâhı

Yüsuf *yanlıg* cemâlıñga kıılır şeydâ Zeliğhâ'nı (Eraslan 1999:156)

Ehl-i ma'nâ şüretinğning hüsnine hayrân kalur

Mısr ilininğ közi *yanlıg* yüsuf-ı ken'ân sarı (Karaağaç1997: 199)

Görüldüğü gibi, bu örnekler *yang* sözcüğünün Türkçe kökenli bir sözcük olduğuna işaret etmektedir. Schuessler'in *yang* 样 karakterinin Tang döneminde "görünü, benzemek, tür" anlamına geldiğini ve geç döneme ait bir sözcük olduğunu kaydetmesi bu bağlamda dikkate değerdir. Ancak sözcüğün anlam katmanlarının nasıl oluştuğu sorusuna cevap vermek için kapsamlı bir çalışmaya ihtiyaç vardır.

Sonuç

Kutadgu Bilig, Turfan metinleri, Divanü Lugati't-Türk ve Çağatayca metinlerinde karşılaştığımız *yang* sözcüğünün çok farklı anlam katmanları bulunmaktadır. Bunları şöyle göstermek mümkündür:

örf / âdet, anane / gelenek, ahlak / terbiye, gibi / benzemek, fil, hacim / ölçü / miktar, hal / durum, hareket / tavır, huy / karakter / nitelik, imkan, inanç, kaide / kalıp / kanun / yasa / nizam / klişe / şablon, karşılaştırma, kullanılış, merkez, metot / yöntem / usul / yol, şekil / tarz, tür / çeşit, örnek / misal / model / numune, parlaklık, ritüel, suret, uygulanmak / uygunluk, düşünce, salgın

Türkologlar bu sözcüğün kökenini Çince *yang* 样 sözcüğüne bağlamaktadır. Ancak Çince *yang* 样 sözcüğünün anlam kapsamı *çok geniş değildir*. Bu durum sözcüğün tek kaynaklı olmadığını, değişik kaynakları olduğunu göstermektedir. Bize göre, *yang* 样 sözcüğün kökeninde Çince *xiang* 象 / *xiang* 像, *yang* 央, *yang* 陽 ve *yang* 陽 sözcükleri bulunmakta ve bu sözcüklerin anlamları *yang* 样 sözcüğünde kaynaşmıştır.

Bununla birlikte, *yang* sözcüğünün Türkçe kökenli olma ihtimali de bulunmaktadır.

Kısaltma ve Kaynaklar

- Atalay, Besim (1999): *Divanüĝ Lugat-it-Türk Tercümesi*. Çeviren: Besim Atalaya, 4. baskı, Cilt III, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Ayazlı, Özlem (2012). *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Ayazlı, Özlem (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerin Karşılaştırmalı Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Caferoĝlu, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. 3. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi
- ÇTİL: Çaĝatay Tiliniñ İzahlık Luĝiti (2002), Hazırlayanlar: Muhemmetursun Bahavudun, Genizat Geyurani, İsmail Kadir, Ablimit Ehet, Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- Dilçin, Cem (2013). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Eraslan, Kemal (1999). *Mevlana Sekkaki Divanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Giles, Herbert A. (1912). *A CHINESE-ENGLISH DICTIONARY*. Published in Shanghai, China and London.
- Gulcalı, Zemiire (2021). *Altun Yaruk Sudur X. Kitap*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Gülensoy, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- HUÇL: Henzuçe-Uygurçe Çong Luĝet (2006). Ürümçi: Şincang Yaşlar-Ösmürler Neşriyatı.
- Karaaĝaç, Günay (1997). *Lutfi Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Karaman, Ahmet (2022). *Eski Türkçede İkilemeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mathews, R. H. (1931). *A CHINESE-ENGLISH DICTIONARY*. Shanghai China Inland Mission and Presbyterian Misson Press.
- Orkun, Hüseyin Namık (1986). *Eski Türk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Pulleyblank, Edwin G. (1991). *LEXICON OF RECONSTRUCTED PRONUNCIATION in Early Middle Chinese, Late Middle Chinese, and Early Mandarin*, Vancouver: UBC Press The University of British Columbia.
- Rasänän, Martti (1969). *VERSUCH EINES ETYMOLOGISCHEN WÖRTERBUCHS DER TÜRKSPRACHEN*. Helsinki 1969 SUOMALAIIS-UGRILAINEN SEURA
- Schuessler, Axel (2007). *ABC ETYMOLOGICAL DICTIONARY OF OLD CHINESE*. University of Hawaii Press.
- Shaw, Robert Barkley (2014). *Kâşgar ve Yarkend Aĝzı Sözlüğü*. Çeviren: Fikret Yıldırım. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Taş, İbrahim (2015). *Kutdagu Bilig'de Söz Yapımı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- Tekin, Talat (2013). *Irk Bitig*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- UTİL: Uygur Tilining İzahlık Luĝiti (1999). Ürümçi: Şincang Helk Neşriyatı.
- V.V.Radlov, V.V. *Opit Slovarya Tyurkskih Nareçiy, Tom III, çast' 1, Imperatorskiy Akademii Nauk, Sankt Peterburg, 1893*
- Vambery, Hermann (1878). *ETYMOLOGISCHES WÖRTERBUCH DER TURKO-TATARISCHEN SPRACHEN, EIN VERSUCH*, Leipzig, F. A. Brockhaus
- Wang Li (2015), *Kökteş Sözlük / 同源字典*. Beijing: Zhonghua Shuju 中华书局.
- Wilkens, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen (Altuigurisch – Deutsch – Türkisch) / Eski Uygurcanın El Sözlüğü (Eski Uygurca – Almanca – Türkçe)*, Göttingen: Akademie der Wissenschaften zu Göttingen
- XHC: XIANDAI HANYU CIDIAN (1986). Pekin: Shangwu Yinshu Guan Chubanshe.
- Yudahin, K.K. (1988). *Kırgız Sözlüğü*. Türkçeye çeviren: Abdullah Taymas, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Yusuf (2008). *Kutdagu Bilig*. Çeviren: Reşid Rahmeti Arat. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi

SİSTEMLİ İŞLEVSEL DİL BİLİMİ VE METİN DİL BİLİMİ YAKLAŞIMLARI TEMELİNDE AYŞE İLKER'İN “OYUNCU” HİKÂYESİNİN SÖYLEM ANALİZİ

Doç. Dr. Ferhat KARABULUT, Manisa Celal Bayar Üniversitesi
ORCID No: 0000-0001-5039-9580

Dr. Tolga ELBİRLİK, Millî Eğitim Bakanlığı
ORCID No: 000-0001-72416855

Giriş

Bugün artık söylem analizinin, bir metinde ya da sözcüde dil kullanımlarının cümle ötesi birimler temelinde çözümlenmesi olduğu açık bir şekilde bilinmektedir. Çünkü dil semiyotik bir evrendir. Bir dil kullanımının anlaşılması için metin içi ve metin dışı tüm unsurların, bağlaşıklık durumunun ve atf/gönderim ilişkilerinin ortaya konması gerekmektedir. Bu çalışmada Ayşe İlker'in *Def ve Mendil* (2022) hikaye kitabındaki “Oyuncu” hikayesinin mikro yapısını, *Sistemli İşlevsel Dil Bilimi* (Systemic Functional Linguistics) ve *Metin Dil Bilimi* (Text Linguistics) kuramlarında hareketle çözümledik. Bu çözümlemede hikâyede geçen bağlaşıklık (cohesion) unsurlarını ortaya çıkarmayı özellikle hedefledik. Bu çalışmanın bir diğer amacı ise, dil bilgisi çalışmalarında pek üzerinde durulmayan cümle ötesi birimlerin bağıntı öğelerini (cohesive devices) görünür kılmak olmuştur.

Metin analizi, söylem analizinin önemli bir bölümüdür fakat söylem analizi sadece metnin bilimsel analiz değildir. Metin analizinin edebi varoluşu içinde referans noktası *Sistemli İşlevsel Dil Bilimi* (SİD). Bu tür bir analiz, dil bilim teorisi ve özellikle Micheal Halliday kaynaklı analitik metotlarla bağlantılıdır (Halliday 1978, 1994). Chomskyci geleneğin aksine, SİD; dil, diğer öğeler ve sosyal hayatın pek çok yönü arasındaki ilişki ile derinlemesine ilgilendi. Kuram, metinlerin toplumsal özelliklerine odaklanarak onların dil bilimsel analizi ile uğraşan bir yaklaşım olarak dil bilimi alanında yer edinmiştir (Halliday and Hasan 1976, 1989, Halliday 1994, Hasan 1996, Martin 1992, Van Leeuwen 1993, 1995, 1996). Bu yaklaşım, SİD'yi eleştirel söylem analizi için değerli bir kaynak yapar. Gerçekte Eleştirel Söylem Analizi'ne (ESA) en büyük katkı SİD'nin dışında geliştirdi (Fowler v.d. 1979, Hodge and Kress 1988, 1993, Kress 1985, Kress and Van Leeuwen 2001, Lemke 1995, Thibault 1991) (bk. Fairclough, 2003, 6).

SİD, diğer söylem analizleri arasında daha çok dil ve dilin kullanımıyla ilgilendir. Onların terminolojisinde metin ve söylem bir arada görülmez. Pek çok bilim insanının ileri sürdüğü gibi her iki terim de cümleden daha büyük bir birimi ifade eder. Bir söylem ya da metin konuşulabilir (Chafe, 1992, s 356); Stubb 1996, s. 4). SİD teorileriyle birlikte dikkate alındığında iki terim (söylem-metin) birbirinden farklıdır: Söylem, dinamik ve çok boyutlu bir süreçtir. Metin, bu sürecin statik ürünüdür (Halliday, 1994; Brown ve Yule, 1983). SİD kuramları dili toplumsal bir semiyotik olarak görmeye meyillidir. Dil, diğer bir ifadeyle belirli bir bağlamda kesin bir anlamı ileten ve toplumsal bir kültürden kaynaklanan semiyotik bir sistemdir. İşte tam bu noktada SİD, dil ve bağlamsal öğeler üzerine oturmuş olur.

Merkezi konum, konuşur ve kip (*Field, Tenor ve Mode*) potansiyel bir önem ile donatılan çok işlevli semantik bir sistemdir. Dil kullanıcıları, semantik bir sonucu canlandırmak/somutlaştırmak için bağlamsal öğelere riayet ederek gramatik ve leksik seviyelerde seçim yaparlar; kelimeler, gramer daha sonra fonetik bir seviye ile temsil edilirler. Bu şekilde karşılıklı simgeleme/temsil etme ilişkileri metinde gösterilebilir. Yukarıda sözü edilen teorik çerçeve altında işlevsel dil bilimci bir anlamsal birim olarak metni deşifre eder (Halliday, 1978). Olası anlamların görünen biçimleri ve bir metnin sözlü ya da yazılı biçimleri, bazı bağlamlara/sınırlandırılmalara hapsedilmiştir. Bağlamdan gelmek/ kültür ve durum bağlamı (*Hailing From Context*) dolayısıyla bir metin güncellenmiş bir iletişim biçimidir. İşlevsel dil bilimcilerin hedefi, dilin üç meta-işlevini teorik temelde analiz etmektir. Bu üç işlev şunlardır:

1. Tecrübî İşlev: (Ses) geçişlilik (*transitivity*), kutupluluk (*polarity*) gibi alt sistemler.
2. Kişilerarası İşlev: (duygu) durum/kip (*mood*), kip(tarz/usul (*modality*) ve şifre (*key*)
3. Metinsel işlev: Tema, bilgi, bağlaşıklık (*cohesion*)

Bu meta işlev, diğer alt sistemler arasında iletişimde çok önemli dil bilimsel bir etki gösterir. SİD'in anahtar noktası: dil kullanımıdır (Yang ve Sun, 2010, 129).

Birçok kez belirttiğimiz gibi söylem analizinin büyük bir kısmı özellikle cümle ötesi birimlerinin incelenmesi, sınıflandırılması ve metinlerde bunların gösterilmesiyle gerçekleştirilir. Özellikle sözce kavramından hareketle belli bir iletişim ortamında üretilmiş bir metnin gramerinin ortaya konması sorunlarıyla ilgilenen dil bilimi, metin dilbilimi diye tanımlanır. Metin dil bilimi çalışmalarını, antropolog B. Malinowsky (1923) ve J. R. Firth'ün (1969) söylem analizinde "mutlak bağlam" kavramıyla metni yorumlarken, durum bağlamı (*context of situation*) kavramını türetmeleri ve geliştirmeleri ile başlatabiliriz. Bu kuramda metnin bü-

tüncül olarak anlaşılması için, iletişim ortamına özellikle de metin içi ve dışı durum bağlamına vurgu yapılır. Sistemli işlevsel dil biliminin kuramcıları Halliday ve Hassan (1976), Beaugrande ve Dressler (1981) ve J.R. Martin (2001), yazdıkları makalelerde bağlaşıklık (*cohesion*) ve metinsellik (*texture*) kavramlarını açıklarlar. Özellikle Van Dijk editörlüğünde hazırlanan “*Handbook of Discourse Analysis*” adlı çalışmada (1985) yer alan makalelerde söylem analizi için geniş bir çerçeve içinde yer alan *bağlaşıklık* kavramını metin organizasyonu içinde modüler bir yaklaşım olarak ele alırlar. Bağdaşıklık, metin organizasyonunun diğer bakış açıları ile bağlaşıklık etkileşimi olarak düşünülen metinsellik (*metni metin yapan bileşenlerin oluşturduğu bütündür*) çalışmalarının bir parçası olarak tanımlanır. Bu gelenekte söylem analizinin hedefi toplumsal bağlamlarda metinlerin yer aldığı bir model inşa etmektir (Martin, 2001: 35).

20. yüzyıl içinde dil biliminin kuramsal gelişimine şöyle bir göz atıldığında temel olarak Chomsky ve takipçilerinin ortaya koyduğu tümce merkezli bakış açısından, 70’li yılların başından itibaren yavaş yavaş bir ölçüde metni ya da söylemi dikkate alan yaklaşıma geçiş yapıldığı görülür. Bu geçişin temel nedenlerinden biri, yalnızca tümceye yönelik çalışmanın dil bilim çalışmasını kapsamı açısından çok sınırlı oluşudur. Oysa dil bilimi çalışması, dilin doğal bağlamlarında ortaya çıkan bütün görünümünün açıklanması için de çok kullanışlı bir kuramsal ve uygulamalı altyapı oluşturabilecek niteliktedir. *Metin dil bilimi* (MD), bu düşünceyi savunan dilbilimcilerin ilk somut ürünlerini ortaya koydukları dil bilimi alanlarından biri olarak karşımıza çıkar. Metin dil bilimi çalışması, “metin nedir” ve “metni metin yapan özellikler nelerdir” sorularına yanıt arayan bir dil bilim çalışması türüdür (Uzun, 2011: 153).

Burada metinsellik ölçütlerini açıklamak uygun olacaktır. Dressler (1981) metni iletişimsel bir olay olarak yedi ölçütte açıklar:

1. *Bağlaşıklık* (Cohesion), söz dizimi ve metin arasındaki ilişkiyle yapılmak durumunda olan olgu; bağlaçlar, eksiltme, anafor, katafor veya tekrar bağlaşıklık için temel kavramlardır.
2. *Bağdaşıklık/Tutarlılık* (Coherence), metnin anlamını gerçekleştirir. Burada bilgi ögelerine ya da dil bilimsel gerçekleştirmeye sahip olmayan bilişsel yapılarla gönderimde bulunabiliriz, fakat bağdaşıklık dil kullanımı olarak ima edilir ve böylece etkileme, mesajın muhatap tarafından alındığına atıfta bulunur.
3. *Niyetlilik* (Intentionality), konuşan ve yazarın amacıyla ilgilidir.

4. *Kabul edilebilirlik* (Acceptability), belirli bir metnin faydalılığı ya da bağlantıyı kurmaya çalışan okuyucu ve dinleyicinin hazır bulunurluğu üzerine yoğunlaşır.
5. *Bilgisellik* (Informativity), önceden kabul edilen ya da yeni bilginin nitelik ve niceliğine gönderme yapar.
6. *Durumsallık* (Situationality), gerçekte mesajın alımı ve üretiminde önemli bir rol oynar ve üretilen metindeki durumu ifade eder.
7. *Metinlerarasılık* (Intertextuality), iki ana gerçeğe gönderimde bulunur
 - a) Bir metin eş zamanlı veya önce gerçekleşmiş bazı söylemlerle her zaman ilişkilidir.
 - b) Metin her zaman gruplanmış kısmi metin çeşitleri ya da üslupla biçimsel bir ölçüt temelinde bağlantılıdır(*tahkiyeli, önermeli, betimleyici vb.*) (Juez, 2005, s. 6).

Konunun daha doğru anlaşılması için *söylem analizi* (SA) ve *metin dil bilimi* (MD) arasındaki benzerlik ve farkların öncelikle ortaya konması gerekir. Araştırmacılar, söylem analizi yaparken bilişçilik, işlevsel gramer, toplumsal dil bilimi ya da pragmatikle aynı anda iştigal edebilirler, çünkü bütün bu alanlar birbirleriyle ilintili ve ortak kurallara sahiptir. MD'den SA'ya doğru ilerleyici bir entegrasyon olduğu söylenebilir. Süreç boyunca dil araştırmasının dönüşümü gözlemlenebilirse, pek çok bilim insanının düşüncelerinin ve inançlarının doğal akışın bir olarak MD'den SA'ya doğru hareket ettiği fark edilecektir. 2002'deki biyografik makalesinde Van Dijk, kendi çalışmalarının Metin Dil biliminden Eleştirel Söylem Analizi'ne doğru nasıl geliştiğini belirtir. Dijk'in 1970'lerdeki analizlerinin temel amacı metnin gramer yapısının açık bir şekilde gösterilmesiydi. Bunu yapmanın kolay yolu ise, cümleler arası ilişkilere yoğunlaşan açıklamalar getirmek olmuştur. Bu safhada *metin grameri* için çok önemli bir çaba da makro yapı nosyonunun tanıtımı idi (van Dijk, 1980).

Metin dil bilimi ve söylem analizi arasında önemli bir örtüşme (*bağlaşıklık kavramıyla ilgili olarak*) olmasına rağmen yukarıdaki kriterler ayırım yapmada bize yardımcı olabilir.

Tischer (2000) öncelikle iki kriter açıklar: *bağlaşıklık* ve *bağdaşıklık*. Bunlar, metin içilik ve metin dışılık olarak da ifade edilebilir. Geleneksel söylem analizi, iletişimde çok önemli bir rol üstlendiği için metin dışı (*text-external*) etkilere daha çok dikkat ederken metin dil bilimi, metnin iç (*text-internal*) yapısına daha çok önem verir. Halliday gibi bir kısım bilim insanı, tikel olarak metnin anlamlı olan her parçasının metin olarak devam eden semantik seçim süreci ile ilgili (1978, s. 137) olduğuna inanır.

Metin dil bilimsel yaklaşımlarda bilişsel kurgu olarak metin, bilişsel süreçlerin kısmen ya da çok açık yan tesirleri olarak görülür (Tischer et al. 2000, s. 29) ve bağlam ikincil bir rol oynar. Metnin dış elementleri bağlamda teşekkül ederken, metnin iç elementleri ise metinde meydana gelir. Schiffrin'in bir sözcenin bildirişime bağlı içeriğine katkıda bulunan bilginin iki çeşidi olarak bağlam ve metni göstermesi, söylem analizi içindeki bütün yaklaşımlara da yol gösterdi. "Sözce" teriminden sonra "*metin*" terimi de böylece dil bilimsel bir içerik haline geldi. Bu anlayışa göre esas olan ifadelerin, cümlelerin ve kelimelerin sabit semantik anlamları değil; kullanılan cümlelerin, ifadelerin ve kelimelerin bağlamlarına dayanan dinleyicilere uygun çıkarımlardır. Bağlam, böylece sözceleme üreten insanlarla doldurulan bir dünyadır: kültürel, toplumsal, kişisel kimlikler; bilgi, inançlar, çeşitli kültürel ve toplumsal olaylarda; diğerleriyle etkileşim içinde olan diğer sosyal ve kültürel ifade edilmiş durumlarla ilgili olan şeydir (1994, s. 363).

Schiffrin'e göre söylem analizi, bağlam ve metnin her ikisinin de çalışmalarını içerir. Metin çalışmaları sadece metin çalışması iken söylem çalışmaları hem metin hem de bağlam çalışmalarıdır. Buna rağmen (Beaugrande gibi) metnin çeşitli tanımlamaları vardır ki bunlar çok geniş ve özellikle her iki unsuru (*metin ve bağlam*) içine alır. Beaugrande'in (2002), "*gerçek dil kullanımı çalışması olarak*" metin dil bilimini işaret etmesi, Schiffrin tarafından tanıtılan işlevsel yaklaşıma dayanan SA'nın pek çok tanımlamalarıyla farklılık göstermez. Söylem analizi mutlak bir dil kullanımı analizidir. Bunun gibi o, insan ilişkilerine hizmet etmek için tasarlanmış biçimlerin işlevleri ya da amaçlarının bağımsız dil bilimsel formlarının açıklanmasıyla sınırlandırılmaz (Brown ve Yule, 1983, s. 1). Söylem, toplumsal bir konumlandırma süreci olarak dil kullanımına gönderimde bulunur (Candlin, 1997, s. ix). Böylece söylem ve metin terimlerinin bazen aynı anlamda kullanıldığı gibi MD ve SA'nın da pek çok yönüyle aynı anlama geldiği sonucuna varılabilir. SA, daha çok işlevsel yaklaşıma meyilli iken MD, daha çok uygulamalı ve biçimsel (formalist) yaklaşıma meyillidir diyebiliriz. Biçimciler dili bilişsel bir fenomen olarak görmeye yatkınken, işlevselciler dili toplumsal bir olgu olarak görmeye yatkındırlar. Schiffrin gibi dil bilimcilerin SA'da biçimci ve işlevci bakış açılarını birleştirdiği görülür. Sonuç olarak söylem analizi, metin dil bilimi ve diğer yaklaşımları da içine alan kuşatıcı bir terim olarak görülür (Juez, 2005, s. 7).

Genelde söylem analizinin küçük yapısında ele alınan öncül kavram, bağlaşıklık (*cohesion*) kavramıdır. Bu kavramın kapsamına bağıntı öğeleri (*cohesive device*) girer. Söz dizimi ve metin arasındaki ilişkiyle açıklanmak durumunda olan bağlaşıklık için temel kavramalar; *işaretleyiciler, bağlaçlar, eksiltme, anafor, katafor veya tekrar* ve *çıkartımdır*.

Dijk, metnin gönderimsel görünümünün yani onun ne hakkında olduğunu da kavranması gerektiğini vurgulamaktadır (1985a: 35). Çünkü Dijk'a göre konuşucu, yalnızca kendisinin ya da metnin anlaşılmasını değil, aynı zamanda dinleyicinin metindeki bilgiye göre dünya hakkındaki bilgisini ve mümkünse düşüncelerini ya da davranışlarını değiştirmesini istemektedir. Öte yandan yine konuşucunun metindeki bilgiye göre dinleyicinin bazı eylem (*action*) planları başlatmasını amaçlaması söz konusudur (1985a, s. 35). Metinde bu yedi ölçütten herhangi birinin olmaması halinde metnin iletişimsel olmayacağına, dikkat çeken araştırmacılar, bu durumun önemini iletişim değeri olmayan bir metnin, metin olmadığına altını çizerek ortaya koymaktadırlar (1981:3). Söz konusu metinsellik ölçütlerinden ilki yüzey metnin (*surface text*) bileşenleri ile ilgili olan bağlaşıklık-tır(1981: 4).

Brown ve Yule (1983, s. 27) söylem analizinde analizci, konuşur ve yazar tarafından icra edilen bağlamdaki dil kullanımını incelemektedir. Söylemi inceleyecek kişi belirli bir kullanım durumu üzerinde daha çok konuşucu ve sözceleme arasında, cümlelerin diğer cümlelerle ilişkisiyle ilgilenir. Burada analiz için kullanımda belirlenmiş birtakım terimler vardır. Bu terimler; atıf (*reference*), ön varsayım (*presupposition*), ima (*implicature*) ve çıkarım (*inference*) gibi terimlerdir.

Guy Cook ise (1989, s. 14-21) söylemin bağıntılarıyla ilgili *biçimsel ve bağlamsal* olmak üzere iki bağıntıdan söz eder. Bazı durumlarda dilin belirli bir uzanımının (*diğer kelimeler ya da söylem ile*) nasıl bir araya geldiği ve nasıl bir bütün oluşturduğunun görünümüyle ilgilenir, fakat bu durum bu uzanımda bir cümlenin dahi kabul edilebilirliği için bir açıklama getirmez. Ona göre söylemi açıklamak için dilin dışındaki (*durum gibi, insanların ne biliyor ve ne yapıyor olduklarını da hesaba katma gibi*) özelliklere de bakmak gerekir. Bu gerçeklikler, bir bütün olarak bir anlamlılığa sahip olan söylemi yani bir dil uzanımı inşa etmenin olanağını sağlar. Bununla birlikte bir söylemde cümlelerin doğru ya da yanlış olduğunu fark etmeyi dil dışı gerçekliklere bakmaksızın gramer bilgimizle yaparız.

Dil yanlışlarını ilk olarak *bağlamsal* yani dilin dışındaki gerçekliklere gönderme yaparak ya da ikinci olarak *biçimsel* yani dilin içindeki gerçekliklere gönderme yaparak iki yöntemle tanımlayabiliriz. Cook da yancümleler ya da cümleler arası biçimsel bağıntılara bağıntı öğeleri (*cohesive device*) der, onları yedi kategoride inceler: Fiil biçimi (*verb form*), aynılık (*parallelism*), atıf ifadeleri (*referring expressions*): önceye atıf (*anaphora*), sonraya atıf (*cataphora*); tekrar ve kelime zincirler (*repetition and lexical chains*); değiştirim (*substitution*); eksiltme (*ellipsis*); bağlaç (*conjunction*). Cook burada yaptığı bu ayrımla bağlamı sadece dış fiziksel bağlam olarak algılamıştır. Metin içi bağlam kavramı yerine biçimsel bağıntı (*formal links*) kavramını kullanmıştır.

McCarty (1991, s.35) gramatikal bağdaşıklık ve metinselliği tanımlarken sözlü ve yazılı söylemlerdeki sözcelemeler, cümleler ve yan cümleler arasındaki dil bilgisel bağlantıyı sınırlandırarak üç ana bölüme ayırır: (i) Atıf (*reference*) ya da eşgönderim (*coreference*) (bk. Brown and Yule 1983, s. 192), (ii) Eksiltme (*ellipsis*)/ değiştirim (*substitutions*), (iii) Bağlaçlar (*conjunctions*). Buradaki temel soruyu Gee (2011a, s. 19) sorar: “Birbiriyle bağıntılı ya da bağıntısız olan dilin bu parçaları nasıl oluşturulur ya da bir şeyi diğer şeyle ilişkili ya da ilişkisiz yapma, nasıl gerçekleştirilir?”

Gee (2011, s.128-129) söylem dil bilgisinin ön hazırlık, ön başlığında bağdaşıklık kavramını açar: Bu kavram temel cümlelere katkı sağlayan yan cümlelerin metodolojisi hakkındadır fakat konuşur ve yazarlar cümleler içinde pek çok bağlantılı yan cümleler inşa etmek zorundadır. Onlar yazılı ve sözlü olan tüm metinler arasında cümleler birbiriyle irtibatlandırılmalıdırlar. Bağıntı ögeleri (*cohesive device*) olarak isimlendirilen bu bağıntılar (*connections*), okuyucu ve dinleyici için bir iletişimde cümleler arasındaki ilişkilere işaret eder. Onlar yazılı ve sözlü iletişimi gerçekleştiren onu bir arada tutan (*hangs together*) şeylerdir (*coheres*).

Gee'ye göre altı ana bağıntı ögesi vardır: 1. Zamirler (*Pronouns*), 2. Zarflar ve miktar zarfları (*Determiners and Quantifiers*), 3. Değiştirim (*Substitution*), 4. Eksiltme (*Ellipsis*), 5. Kelime bağdaşıklığı (*Lexical cohesion*), 6. Bağlaçlar (*Conjunctions, adjunctive adverbs, and other conjunction-like links*).

Söylem analizinin en önemli kavramlarından biri atıf/gönderim (*reference*)'dir. Atıf, söylem analizinin cümleler arası biçimsel incelemesinin ana meselesidir. Genellikle zamirlerle ilgilidir. Gösteren olarak olmayan fakat gösterilen olarak var olan boş/görünmez atıflar (*zero anaphora*) da vardır. Bilindiği gibi bağlantının olmadığı yerde anlam yoktur, iletişim yoktur. Atıf cümleler arası bağlantıyı sağlayan iç, dış; görünür, görünmez; önceli, sonralı ilişkileri, biçimsel, dizimsel hem de anlam özellikleri olan cümle ötesi birimlerdir.

Kendi gerçeklikleri içinde anlam bilimsel olarak yorumlanabilir olanın yerine geçen ögeler, imaları için başka bir şeye işaret ederler. Bu ögeler; bireysel (*personal*), işaretleyici zamir/sıfat (*demonstrative*) ve derecelendirici/karşılaştırmacı (*comparative*) ögelerdir. Gönderim ilişkisinde, bu iki ilişkiyi sağlayan gönderim öğelerinin (*reference items*) metinle ilgili salt kendilerine ait bir anlamsal yorumlamaları yoktur. Gönderim ögeleri, anlamsal yorumlarını bir diğer öğeyle kurdukları gönderim ilişkisiyle kazanır (Uzun, 1995, s. 36).

Söylem analizi bir bakıma işaretleyici temelli bir yaklaşım benimser. Bu nedenle göstericiler/işaretleyiciler sözcelem veya metin analizlerinde çok önemlidir. Bağlamdan belirlenmesi gereken tüm atıf kelimeleri göstericidir. Bilinen insanlarla

ilgili göstericiler: (*ben/beni/bana, sen/seni/sana, o/onu/ona, biz/bizi/bize; siz/sizi/size, bunlar/onları/onlara*); mekânla ilgili göstericiler: (*bura+da/şura+da/ora+da, bu/ şu*); zamanla ilgili göstericiler (*şimdi/sonra “yarın, bugün”*). Bu kelimeler de-ğiştiriciler (shifters) olarak isimlendirilir. Örneğin; “*Ali çikolata ve kek sever*” ifadesine bir bakalım. Bu cümlede geçen *Ali, çikolata* ve *kek* kelimelerini dinleyici bilecektir, çünkü dinleyici *Ali*’yi tanıyor ve *çikolata* ve *kek* nedir biliyordu. İfade “*o onu sever*” şeklinde de-ğiştirilirse, “*o*” kişi zamirinin kime gönderme yaptığı ya da “*onu*” işaret zamirinin neye gönderme yaptığı sözceleme ortamından ya da metin önceden takip edilmemiş yapıdan tam olarak bilinemez. İşaretleyiciler, yazma ve konuşmada bağlam için bağıntılardır. Eğer dinleyiciler bağlamsal bilgiyi kullanarak işaretleyicilerin neye gönderimde bulunduğunu doğru bir şekilde keşfedemezlerse onun ne anlama geldiğini bilemez ya da onu yanlış anlarlar. Başka bir deyişle konuşurlar, işaretleyicilerin/gösterenlerin dinleyiciler için ne anlama geldiklerini bildiklerini farz ederek kullanmış olurlar. Meselenin biraz daha anlaşılması için iki örnek daha verilebilir. Örnekleri ve açıklamayı Geeden takip edelim. “*John içiyordu, bu yüzden onu eve götürdüm.*” ve “*John çok hızlı içiyordu ve içkiyi tişörtünün her yerine damlattı.*” Birinci örnekte her bağlamda pek çok kişi onun içtiği şeyin alkol olduğunu anlayacaktır, fakat ikinci örnekte lekeler herhangi bir içecek kaynaklı olarak algılanabilir. Bu sebeple gizli göstericinin/işaretleyicinin (*non-deictic*) belirgin bir şekilde ne anlama geldiği bağlam kullanımının diğer unsurlarına bağlıdır (Gee, 2011a, s. 9). Yani, sarhoş olan bir kişinin nasıl bir davranış sergilediği herkesçe malum olduğu için, içkili birini görenler onun sarhoş olduğunu anlayabilir. Buna karşın içtiği içeceği üzerine dökken birini o anda gözü ile görmeyen biri tam olarak olay anında neler olduğunu bilemez. Bir modelleme daha yapmak mümkündür. “*Kahve döküldü, paspas al!*” diyen biri, kahve ve bir sıvı (döküldüğü için) hakkında bilgi vermiştir. “*Kahve döküldü, süpürgeyi getir!*” diyen biri, sıvı olmayan kahve zerrelere halya döküldüğü bilgisini vermiştir, çünkü dinleyici sıvının süpürülmediğini ancak tozun süpürüldüğünü bilir. Burada *paspas* veya *süpürge* kelimeleri bağlam olarak hizmet eder ve kahvenin ne anlama geldiğini bize anlatırlar.

“OYUNCU” ADLI HİKÂYEDE KÜÇÜK YAPININ SÖYLEM ANALİZİ

Buraya kadar sistemli işlevsel dil bilimi, söylem analizi ve metin dil biliminin benzer ve farklı tarafları üzerinde durduk. Genel ilkeler ve ortaya atılan fikirleri ana hatları ile ortaya koyduk. Bu bölümde sistemli işlevsel dil bilimi temelinde Ayşe İlker’in yazmış olduğu “Oyuncu” hikâyesindeki gösterici/işaretleyici görünümleri üzerinde duracağız.

1. Gösterici / İşaretleyici (Deixis):

Dil biliminde deiksis (gösterici/işaretleyici) genel sözcüklerin ve ifadelerin bağlam içinde belirli bir zamana, yere veya kişiye atıfta bulunmak için kullanılmasıdır: Örneğin “dün”, “bura” ve “siz” sözcükleri. Sözcükler; anlamsal anlamları sabit ise, ancak gösterilen anlamları zamana ve/veya yere bağlı olarak değişiyorsa göstericidir/işaretleyicidir. Tam olarak anlaşılması için bağlamsal bilgi gerektiren sözcükler ya da ifadeler (zamirler, yer tamlayıcıları gibi) göstericidir. Göstericiler/işaretleyiciler, art gönderim (anaphora) ile yakından ilişkilidir.

Müdür de zaten yenilikçi bir adamdı, [onun] memurlarına sahip çıkan, onlara değer verip [onları] gözetten bir idareciydi. Öyle görünüyordu ve kanaati de buydu. **Ondan** kötü bir düşünce sadır olma ihtimali hiç [onun] aklına gelmemişti. (O:24)

Burada “ondan” zamiri cümlelerin başındaki “müdür”e gönderim yapan insanlarla ilgili göstericidir. Ayrıca “onlara” zamiri kendisinden önce gelen, yan cümledeki “memur”larına gönderim yapan insan göstericisidir. Bunun yanında “memur+ları+n+a” kelimesindeki iyelik eki “+ları” da kendinden önce metinde olmayan gösterici [onun] zamirine gönderimde bulunmaktadır. Bu “onun” zamiri, olmayan gösterici olarak yine “müdür” ismine gönderim yapan insan göstericisidir. Dahası “akl+ı+n+a” sözcüğündeki +ı iyelik eki kendisinden önce bulunması gereken olmayan gösterici [onun] zamiriyle tahkiyenin öznesi oyuncuya gönderim yapmaktadır. Son olarak “Öyle” ve “bu” göstericileri de müdürün yenilikçi bir adam, memurlarına sahip çıkan, onlara değer veren, gözetten bir idareci olması söz edimlerinin bütününe gönderim yapmaktadır.

(...) **Önce** afalladı. Oyun yazılımını pazarlamak düşüncesi hiç aklından geçmemişti. (...) Çocuklarının hep yabancı kaynaklı oyunlarla bilgisayar başından kalkmadıklarını **önceleri** çok kınıyordu. **Ama sonra** üzerinde çok çalışıldığını, her türlü bilginin bunlar üzerinden aktarıldığını görünce, içinde ukde olarak kalan “yaratıcı mühendis adam” rolünü, postane teknisyeni olarak denedi.

Çocukları olmasaydı **bu** oyunları nereden bilebilir ve ucundan kıyısından bir şeyler bulma arzusuna nereden ulaşabilirdi. (O:23)

Oyuncu adlı hikâyede zaman göstericisi olarak **önce** ve **ama sonra**’dır. Bilineceği gibi önce ve sonra zaman belirteçleri bir zaman çizgisinde gösterdiği zamanın konumuna göre zamanı göreceli olarak gösterebilir. Burada anlatı zamanı içinde tahkiye öznesinin hal dönüşümünü zıtlık bağlaç yardımıyla da göstermektedir. **Önce** ve **önceleri** zaman belirteçleri hayatının geçmiş zamanındaki belirsiz bir za-

man dilimine gönderimde bulunurken **ama sonra** zaman belirteci yine bu zaman noktasından daha ileri belirsiz bir öte zamana gönderim yapmaktadır.

Ayrıca “Çocukları olmasaydı **bu oyunları** nereden bilebilir ve ucundan kıyısından bir şeyler bulma arzusuna nereden ulaşabilirdi.” cümlesindeki “bu oyunları” sıfat tamlamasının geçtiği cümleyi kendinden önce gelen paragraftaki söylemeyi okumadan hüküm verecek olan bir okuyucu “oyunları” kelimesini bir bilgisayar oyunu olmadığını, bir çocuk oyuncağı olduğunu düşünebilirdi.

Atıf, müşterek olarak oluşturulan metnin (*co-text*) gramatik ve anlamsal bir bütünlük içinde nasıl meydana getirildiğini gösterir. En temel olarak atıfı iç ve dış atıf olmak üzere ikiye ayırabiliriz. Dış atıfta (*exephoric reference*) anlamlandırma metnin dışındaki bağlama dayanır. İç atıflarsa (*endophoric referance*) daha çok zamirlerle ve onların anlamlarını işaret ettikleri metindeki diğer öğelere gönderimde bulunulur. İç atıf iki tipte karşımıza çıkar. Eğer bir metinde önceden ifade edilmiş yer, zaman, kişi ve nesnelere temsil eden kelimelere gönderimde bulunan “onlar”, “bu” vb. zamirlere önceye atıf/ art gönderim (*anaphora*) denir. Diğer iç atıf türü ise bunun zıttı olan sonraya atıf/ön gönderim (*cataphora*) dir. Önceye atıf (*anaphora*) geriye gönderimde bulunurken sonraya atıf (*cataphora*) ileriye gönderimde bulunur. Özellikle şunu belirtmeliyiz ki sonraya atıf işlevsel ya da stratejik olarak okuyucuyu meraklandırmak için kullanılmış stilistik bir seçimdir.

Ayrıca çağrışımsal iç atıftan (*associative endophora*) söz edebiliriz. Cümleler arası ad öbeklerinin birbirleriyle çağrışım ilişkisi içinde bulunmasına verilen bir addır. Örneğin bir paragraftaki cümlelerde geçen ön varsayımsal havuz (*presuppositional pool*) olarak da tanımlanan isim öbekleri vardır. Örneğin öğrenci, öğretmen, sıra, akıllı tahta, kitaplar, kütüphane vd. Cümleler arası bu çağrışımsal iç atıf ilişkisi hem iç atıf hem de dış atıfla ilişkilidir. Çünkü o kısmen metnin içinde önce ve sonra gönderilen bilgi ile ilgili olmakla beraber metnin dışında kısmen everenselliklerle ilgili olan durumlarda kişiler arası bağlam ya da kültürel bilginin artalanına dayanır (bk. Cutting, 2002: 11).

2. Önceye Atıf/ Art Gönderim (Anaphora)

Art gönderim (*Fr. anaphora*) kavramı; gönderge, metinsel bağdaşıklık (*Fr. cohesion textuelle*) ve izleksel gelişme (*Fr. progression thématique*) kavramları ile ilgilidir. Yine artgönderimsel ilişkilerin incelenmesi metin dilbilgisi ve söylem çözümlemesinin temel konuları arasında yer alır (Günay, 2000, s. 76).

Önceye atıf gramerin bir nevi genişlemesinin göstergesidir. Bir metnin içinde cümlelerin birbiriyle nasıl bir anlam/temsil ilişkisi içinde olduğunu gösteren önemli bir cümle ötesi biçimsel bağıntı birimidir. Bu ilişki yukarıda da belirttiği-

miz gibi daha çok zamirlerle gerçekleştirilir. **Ben ve sen** bir ve ikinci tekil, **biz** ve **siz** bir ve ikinci tekil - çoğul zamirleri katılanların etkileşimine gönderimde bulunurken üçüncü tekil **o** zamiri çoğu zaman bir metindeki kişi ve nesnelere, aktarım cümlelerindeki dolaylı anlatımlara gönderimde bulunur. Bazen de ifade edilen bir cümleye, bir paragrafa, bütün bir konuya gönderimde bulunabilir.¹ Bunların dışına işaret sıfatları, ilgi, iyelik, çokluk ve belirtme durum ekleriyle de önceye atıfta bulunulabilir. Dolayısıyla önceye atıfta kendisinden önce söz edilen yer, zaman, kişi, nesne ve konu ve olaylara gönderimde bulunur.

“Oyuncu” Adlı Metinde Önceye Atıf/ Art Gönderim (Anaphora) Görünümleri

Üniversite sınavlarına hazırlanan birer buçuk yaş aralı iki kızıyla test sorularının zorluğunu kolaylığını konuştu. Onları mühendislik alanlarına heveslendirmeye çalıştı. (O:22)

Burada önceye atıf (anafor), altı çizili sözcüklerde görüleceği üzere “onları” zamiri ile kendinden önceki cümlede geçen “iki kız” söz öbeğine gönderim yaparak iki cümle arasındaki bağlaşıklığı sağlamaktadır.

Görünmeyen, milyonda bir bakışla sezilebilecek bir girdabın içine düşmüştü oysa. Derin, ince burgularla burulan ve içinin her yerine dağılan bir girdabın. Ne anlatılabilecek ne de yorumlanabilecek bir şeydi bu.(O:22)

Buradaki önceye atıf (anafor), işaret zamiri “bu” ile üç cümlede anlatılan konuya, tahkiye öznesinin içinde yaşadığı girdaba, gönderimde bulunmaktadır. Ayrıca bu üç cümle de geçen “*girdap, içine düşmek, derin, iç, burgu, burulan, dağılan*” kelimeleri ve söz öbekleri arasında çağrışımsal iç atıftan (*associative endophora*) söz edebiliriz ya da diğer özel bir adıyla bunlara ön varsayımsal havuz (*presuppositional pool*) diyebiliriz.

1 Aktarım cümlelerindeki önceye atıfta örnek: “Masada **Orkun**’dan bir not vardı.” “**O**, yarım Manisadan ayrılıyor” diye yazmıştı. Bu cümlede “o” zamiri aktarım cümlesinin sahibi olan Orkun’a gönderimde bulunmaktadır. Yukarıda önceye yapılan bir gönderimde gönderim yapılan bütün bir konu olabilir demiştik. Örneğin: “i. Cemil her zamanki gibi içkiliydi. ii. Yine arabasını kullanıyordu. iii. O, bir ağaca çarptı ve iki bacağını kırdı. iv. O, benim için hiç de sürpriz değildi. Burada kullanılan üçüncü cümledeki “O” zamiri Cemil’e gönderimde bulunurken dördüncü cümledeki o zamiri burada anlatılan **konuya** (içkili bir şekilde araba kullanılarak gerçekleştirilen kazaya) gönderimde bulunmaktadır.

3. Sonraya Atıf/ Ön Gönderim (Cataphora/ Cataphoric Reference)

Sonraya atıf, kavramı; kapsamı henüz ifade edilmemiş sözcük, cümle ve cümle ötesi birimlere gönderimde bulunan atıf türüdür. Zamirli, sıfatlı ya da gizli/sıfır [Ø] atıftan sonra ikinci ya da devam eden cümlelerde kimliğinden, özelliklerinden ya da kendi isminden söz edilirse bu tür atıf sonraya atıftır. Nerede kastedilen bir kavram, bir nesne (*referent/gönderge*) saklanmış, alıkoyulmuş ise orada sonraya atıftan (*cataphora*) söz edebiliriz. Bu okuyucunun dikkatini çekmek için klasik bir ögedir. Göstergeler (*referents*) metnin oldukça uzun bir şekilde yayılımı için alıkoyulabilir (McCarty, 1991: 36). Önceye atıfa metinlerde sıkça rastlanırken doğası gereği sonraya atıfa metinlerde nadiren rastlanır. Sonraya atıf devam eden metni gösterir (*pointing to 'the following text'*) (de Beaugrande, 2002, s. 392).

Önceye atfın işlevi bir metinde önce gelen ifadelerden kopya edilerek özelliklerin geriye dönük olarak çalıştığını söylemek içindir. Sonraya atıf öğeleri ise ön biçimler olarak ileriye dönük olarak çalışır (Widdowson, 2007, s. 47).

İster önceye atıf olsun ister sonraya atıf olsun bu birimlerin her biri metni bir arada tutan geriye ya da ileriye dönük cümle ötesi anlam birimsel parçalardır.

“Oyuncu” Adlı Metinde Sonraya Atıf/ Ön Gönderim (Cataphora) Görünümleri

“[Ø]Yemeden içmeden kesilmedi. [Ø'nun]Uykuları dağılmadı. [Ø] Akşam yattı, [Ø] sabah uyandı. [Ø'nun] Konuşmaları, [Ø'nun] sohbetleri, günlük hayatın “Al-ver, gel-git, dur-kalk”ları da devam etti. (...) [Ø'nun] Arkadaşları, [Ø'nun] ailesi, [Ø'nun] çalıştığı postanedeki memurlar... Hiçbiri onda tuhaf bir hal sezmedi. (...) [Ø] Hepsine güler yüzle, hatır sorarak mukabele etti. (...) [Ø] İşten eve döndüğünde [Ø'nun] karısına her zamanki gibi sordu.” (O²:21)

Oyuncu adlı hikâyeden alınan yukarıdaki kesit, hikâyenin baş kısmıdır. Yazar, hikâyenin öznesini başta tanıtmamış, gizli öznelerle saklayarak gizem oluşturmaya çalışmıştır. [Ø] imi ile temsil ettirdiğimiz O zamiri ve -ları, -leri, -ı, -sı iyelik eklerinin kendinden önce gelmesi gereken düşmüş tamlayanları [Ø'nun] olmayan göstericilerdir (non-deictics). Burada “olmayan göstericiler” ve “onda” zamiri sonraya atıf örnekleridir. Hep aynı tahkiye öznesi (oyuncu ya da postacıya) gönderme yapmaktadır. Cümleler ötesi bağlaşıklığı sağlamaktadırlar.

2 Burada “Oyuncu” adlı hikâye, “O” kısaltması ile verilmiştir.

4. Eksiltme (Ellipsis)

Eksiltme, söylem gramerinin önemli bir unsuru ya da diğer bir ifadeyle metnin diğer bir bağlaşıklık ögesidir. Bir metinde, bir konuşma anında eksiltme niçin gerçekleştirilir? Daha önce kendisinden söz edilmiş olan herhangi bir kelime, kelime öbeği tekrarının lüzumsuz olması ya da metnin/söylemin üretiminde katılanların dâhil olduğu dil dışı bağlamın bütün yönleriyle dile getirilmesinin gereksiz olması ve dilin yapısındaki en az çaba yasası gibi sebepler eksiltmenin yapılması için yeterli nedenlerdir. Ama bunlara ideolojik tercihlerden kaynaklanan nedenleri de ekleyebiliriz. Burada öncelikle şunu da belirtmeliyiz ki Türkçenin cümle ötesi birimlerdeki eksiltme yapısı doğal olarak diğer dillere benzer olmasının yanında farklı özellikler de sergilemektedir.

Özellikle Türkçenin sondan eklemeli yapısı onu daha özne eksiltten bir dil olarak karşımıza çıkarmaktadır. Bu özneler, daha çok isim ve isim soylu kelime ve kelime gruplarıdır. Ayrıca bir takım hal ekleri, zamir n'si ve iyelik ekleri eksiltelen kelimeler yerine aynı gönderme işlevini buldukları cümlelerde bu görevi yerine getirmektedirler. Ör: "*Pakize bu kitabı yazdı. Daha sonra şunu yazdı.*" Sözceleme anında elinde tuttuğu ya da işaret ettiği diğer kitabı göstereceğinden özellikle şu+n+u zamir n'si ve yükleme durum ekini alan sözcükten sonra kitabı kelimesi sıfırla nöbetleşmiş, cümleden çıkartılmıştır. Türkçede fiil eksiltmesine de örnek gösterilebilir: A: "*Yüzüyor musun?*" B: "*Evet.*" Yüzen kişi B'nin verdiği cevapta muktezayı hal yaşandığı ya da gerek duyulmadığı için "evet" kelimesinden sonra bir daha "*yüzüyorum*" çekimli fiili kullanılmamıştır.

Görüleceği üzere söylemde ya da metindeki bu gramatik bağlaşıklık birimi eksiltme, gerekli olmayanı çıkarma girişimidir. Bir metinde önceden söz edilen kelimelerin sonraki cümledeki farz edilen elementlerinin çıkartılmasıdır. Kimi zaman henüz söylenmiş olan bir yan cümleciğin ya da bir kelimenin değişimini sağlamak için herhangi bir gereksinim duymayız ve biliriz ki eksik bırakılan kısım başarılı bir şekilde tekrar üretilebilir (Cook, s. 6). Gee (1999, s. 192) ise önceden gelen cümleye dayalı olarak tahmin edilebilir olan bilginin (*o bir anlaşmanın işaretidir*) bulunduğu yeri hiçbir işaretle göstermeyecek şekilde çıkartarak oluşturulan boşluk eksiltmedir, diye tanımlar. Çünkü ona göre biz önceki cümleden düşünce yoluyla çıkarttığımız bilgiyi tekrar kullanırız, bu yönüyle eksiltme bir bağlantı aletidir.

Fairclough (1992, s. 176) bu bağlantı aletini metnin diğer bir bölümünden keşfedilir bir biçimde çıkartılan materyaller olarak ya da onu metnin iki bölümü arasında bağlaşıklık linki oluşturan değiştirim kelimeleri ile tekrar yer alma olarak

tanımlar: “spades” eksilmesine “Why didn’t you lead a spade?” - ‘I hadn’t got any” ikinci sözcüde “spade” kelimesi eksiltiştir.

Eksiltme, varsayılabılır bağlamlarda gruplar, yan cümlelerin bir kısmı ya da bir yan cümleyi çıkarmak üzere bir takım kaynaklara gönderimde bulunur. İngilizcedeki karşılıklı konuşmalarda cevaplar genellikle bu şekilde eksiltmelere dayanır: “-Did they win? – Yes they did.” İngilizcenin de dâhil olduğu bazı dillerde bir eksiltiye gönderimde bulunan yer tutucuları dizisi bulunur (Martin, 2001, s. 36).

Ama yine de burada şunu da yeniden hatırlatmak gerekir ki bizi ilgilendiren şey, sözcük öbeklerindeki eksiltmeler değil; bu eksiltmelerin cümle ötesi birimlerdeki etkileri, işlevleri ve iletişime sağladıkları katkılarıdır.

“Oyuncu” Adlı Metinde Eksiltme (Ellipsis) Görünümleri

“[Ø]1 Çocuklarının birer birer avluya döküldüğü [Ø]2 okul dönüşlerinde, [Ø]3 ellerinden çantalarını aldı, sırtlarından ceketlerini. [Ø]4” (O.21)

Burada [Ø] imi ile gösterdiğimiz yerlerde iyelik eki ve zamir n’si almış tamlananlardan önce tamlayanların eksikliği açıkça görülmektedir. [Ø]1’deki eksiltme ile “kendi çocuklarının/onun çocuklarının” *kendi ya da onun* zamirlerine dolayısıyla tahkiye öznesine gönderim yapılmaktadır. [Ø]2 ve [Ø]3’te “onların okul dönüşlerinde ve onların ellerinde” eksiltmeleriyle tahkiye öznesinin çocuklarına gönderme yapılmıştır. Biz cümle ötesi bu anlamları iyelik ekleri ve zamir n’lerinden çıkartıyoruz. Ayrıca birden fazla fiilimsisi ve yüklemi olan bu sıralı cümle de bir de fiil eksiltmesi görüyoruz. [Ø]4 ile işaretlediğimiz yerde bir önceki sıralı cümlelerin yüklemi “*aldı*” eksiltiştir: aslında şöyle olmalıydı: “sırtlarından ceketlerini aldı.” Dilin en az çaba yasasından yararlanarak yazar burada tekrara da düşmemek için ikinci “aldı” çekimli fiilini eksiltmiştir.

“Müdür, onun bu yazılımını çok beğenmiş ve [Ø]1 kendi bilgisayarının belleğine de kaydetmişti. Ama asla ve asla [Ø]2 bir şirkete satma veya [Ø]3 pazarlama sözü etmemişlerdi.” (O. 23)

Burada bir araya sıfat alan isim tamlaması eksiltiştir: *onun bu yazılımını*, [Ø]1’de belleğine kaydettiği şey “onun bu yazılımı”dır.[Ø]2 ve [Ø]3’te satma ve pazarlama sözü ettiği şey yine “onun bu yazılımı”dır.

“İçini daraltan [Ø]1 ve sıkıntılarını sıkıntı burgularını çoğaltan diğer bir mesele ise yazılımın kendisine ait olduğunu ispat edemeyecek oluşuydu.” (O. 24)

Bilindiği üzere sıfat fiilli yapıların önlerinde isim ya da isim öbekleri bulunmak durumundadır. Yukarıdaki birleşik cümledeki “daraltan ve çoğaltan” fiilimsileri “diğer bir mesele” sıfat tamlamasına bağlanmaktadır. Dil iktisadı amacıyla [Ø]1’de bir eksiltme yapılmıştır.

“Sanki kendisini yöneten **iki insan** vardı beynin içinde. **Biri**, [Ø]₁ sürekli olarak zekasını ve emeğini kullanan adama karşı duyduğu öfkeyle kabaran [Ø]₂ ve öfkenin gereği gereğini yapma yollarını arayan **delikanlı bir adam; öbürü** [Ø]₃ dünyada bugüne kadar ne haksızlıklar yapıldı, kimlerin emekleri sömürülmedi ki benim sömürülmesin diye gevşeyip yere serilen [Ø]₄ **adam**. (O. 25)

Yukarıdaki metinde ise hem önceye atıflı hem de eksiltme yapan bağıntı ögeleri mevcut. Bir sıfat fiilli yan cümle, ortak bir sıfat tamlaması öbeğine bağlanmış. Ayrıca cümlelerin olumlu veya olumsuz anlam akışlarıyla ilgili tek bir ideolojik eksiltme yapılmıştır. Şimdi bunları açmaya çalışalım. Öncelikle *biri* ve *öbürü* kelimeleri ilk cümledeki *iki insan* ile bağlantılı ve o *iki insanı* açıklamaktadırlar fakat görüleceği üzere [Ø]₁ ve [Ø]₃'te bulunması gereken “insan” kelimeleri eksiltmiştir. [Ø]₂'de işaretlediğimiz “kabaran” sıfat fiilinden sonra da “delikanlı bir adam” eksiltmesi yapılmıştır. Yine dil iktisadı amacıyla her iki sıfat fiilli yan cümleler için “kabaran ve arayan” ortak kullanılmıştır. Bir de [Ø]₄'de yapılan eksiltme “delikanlı” kelimesidir. Yukarıda söz ettiğimiz gibi bu eksiltme ideolojiktir. Yazarın bir seçimidir. Çünkü buradaki cümle bağlamında mücadele etmeyip vazgeçen adam, yazarın zihin yapısında *delikanlı* değildir.

5. Değişirim (Substitution)

Söylem bize bir menü sunar ve biz o an ki toplumsal ve kültürel şartlara, otoriteye uyum veya başkaldırı durumlarına göre aynı anlam alanından olan kelimelerden seçim yaparız. Muktezaı hale mutabık söz üretimi yaparız. İşte tam bu noktada cümleler arası başka bir bağdaşıklık terimi değişirim ortaya çıkar. Değişirim aslında söylemde bir nevi manevra aygıtıdır. Muhatabın algılayış yaşı, eğitim seviyesi, ideolojisi, ruh hali vb değişkenlere göre kullanılır. Bu aygıt umumiyetle ideolojik olarak kullanılır.

Fairclough, ifadelerin cümlelerde aynı pozisyon, aynı gramatikal yapılar ve diğer cümlelerle aynı şekilde değişirim ilişkileri içinde olduğunu söyler. Dolayısıyla ifadeler yoğun değişirim ilişkileri içindedir. Örneğin “*militanlar*” ve “*yıkıcılar*” diğer cümlelerde birbirleriyle ilişkilidir. “*Endüstrilerimizi bozmak isteyen militanları görmeliyiz.*” “*Kurumlarımızı ortadan kaldırmak isteyen yıkıcılara karşı milletimiz kendini korumalı.*” İfadeler bir metinde değişirim ilişkileri içinde oldukları zaman onlar arasında semantik ilişkiler kurulur. A, B’yi işaret eder. B de A’yı işaret eder. Ya da A, B’yi işaret eder, fakat B, A’yı işaret etmez. Burada yöntem, politik ve toplumsal öneme göre yapılacak seçimde şifre sözcüklere odaklanır (1992, s. 32).

Şu ana kadar söylemin küçük yapısının analizi yani bağlaşıklık analizi hakkında söylediklerimizi toparlayıcı özellikte tanımlamalar için Halliday'e başvuracağız. Halliday'e göre atıf (*reference*), anlam elementleri arasında bir link oluşturarak bir bağlaşıklık (*cohesion*) oluşturur. Göndergenin (*referent*) aynı zamanda kelime düzeyinde bir işletim olanağı vardır. Bu iki biçimde karşımıza çıkar: eksiltme ve değiştirim. Değiştirim bir "*sistemli varyant*" olarak yorumlanmaktadır. Eksiltme bir metinde daha önce geçen bir şeyi varsayabildiğimiz zaman, bir yapının parçalarının olası bir şekilde çıkarılmasıyla yapılır. Verici ve alıcıya birbiriyle karşılaştırılabilen herhangi bir şey üzerine odaklanma imkânı tanıyan bir sürekliliği gösterir. Bağlaçlar, atıf, değiştirim ve eksiltme leksik öğelerinin seçimi boyunca başarılı ve kelime hazinesi içindeki leksik bağlaşıklık işletimi, kelime dil bilgisi alanı içindeki tutarlılık kaynaklarıdır (2004,s. 535).

Yine ona göre atıf, anlamda bir tür ilişkidir. Atıf aygıtı, önceye atıfta bulunduğu (*anaphoric*) o önceki metinde kendisinden söz edilen bir şeyle ilişki kurar. Bu, atıf aygıtına yorumlanmak için olanak tanır. Ya atıf ile özdeşlik ilişkisi içinde ya da ondan farklılık gösterir. Metinde diğer bir önceye atıf (*anaphoric*) seçim biçimi de bizim bir yerde anlamı çıkartılmış bir şeyin anlamını ön varsaydığımız bu eksiltme tarafından gerçekleştirilir. Eksiltme gibi bütün bağlaşıklık birimleri söylemin semantik yapısına katkı sağlar. Fakat eksiltme semantik ilişkiden çok bir leksiko-gramatik bir ilişki kurar. Eksiltme, kesin bir gramer yapısı içinde devam eden *bilginin* metinsel durumunu işaret eder. Yapının eksiltilmesi, elementleri devam eden bilginin çevresinde karşılaştırmalı olarak olgunun durumu verilmiştir (2004, s. 562).

Değiştirim fonolojik olarak dikkat çekmeyen ve herhangi bir şeyin atlanmış bir şekilde yer tutuşunu gösteren bir cihaz olarak hizmet eder. Eksiltme ve değiştirim aynı bağlaşıklık tipinin varyantlarıdır. Sadece eksiltme ile mümkün olan birtakım gramatik bir çevrenin yanında sadece değiştirim ile mümkün olan gramatik çevre de vardır. Halliday İngilizcede eksiltme ve değiştirimin üçü ana bağlamı olduğundan söz eder: i cümle/ yan cümle öbeği, ii fiil öbeği, iii isim öbeği (2004, s. 563).

"Oyuncu" Adlı Metinde Değiştirim (Substitution) Görünümleri

"Arkadaşları, ailesi, çalıştığı postanedeki memurlar... Hiçbiri onda tuhaf bir hal sezmedi. (...) Hepsine güler yüzle, hal hatır sorarak mukabele etti."(O:21)

Burada "hiçbiri" sözcüğü ile "hepsi" sözcüğü yer değiştirmiştir. Çünkü bilineceği üzere cümlelerde özne yüklem uyumu vardır. Olumsuz cümleler özne de hiçbir öznesini isterken olumlu cümleler hepsi öznesini ister. Bu yüzden ikici cümlelerin özenesi "mukabele etti" olumlu olduğu için cümle ötesi birimlerde aynı

anlam taşıyıcısı olan bu iki belgisiz zamir: hiçbiri/hepsi (Arkadaşları, ailesi, çalıştığı postanedeki memurlar...) aynı zamanda önceye atıf işlevi de görmektedirler.

“Karısına, pişirdiği yemekler için iltifatlar, teşekkürler etti. Yemekten sonra, ikiz oğlanlarla al tekke ver külah güreştiler oturma odasındaki yün halının üstünde. Ne eşi ne de çocukları onun şefkatli, sıcak evcimen tavırlarından bir milim azalmışlık hissedebildiler” (O:22)

Yukarıdaki altı çizili kelimelerde görüleceği üzere “karısına” ↔ “eşi” kelimeleri arasında bir isim değiştirim tipi olarak bağdaşık söz konusudur.

Hikâyenin değer nesnesi olan hikayenin birçok yerinde geçen *oyun yazılı-mı* başka şu şekillerde değiştirme uğratılmıştır: “*oyun yazılı-mı* ↔ *yazılı-mı* ↔ *bu yazılı-m* ↔ *bir yazılı-m* ↔ *yazılı-mının* ↔ *oyun* ↔ *bu oyunları- on yıllık emeğim* (O:22-23-25-26)

“Müdür, de zaten yenilikçi bir adam, memurlarına sahip çıkan, onlara değer verip gözetten bir idareciydi.” (O:24)

Burada belirttiğimiz üzere birinci cümlenin öznesi “müdür” sonraki cümlenin yüklemi “idareci” ile değiştirim ilişkisi içindedir.

“İçini daraltan ve sıkıntı burgularını çoğaltan diğer bir mesele ise yazılı-mın kendisine ait olduğunu ispat edemeyecek oluşuydu.”(O:24) “Kafasının ve yüreğinin içindeki sarsıntılar devam etti.” (O:25) Üzüldükçe derinleşti içindeki burgular izleri.” (O:25) Bir paragraf sonra “ Sanki kendisini yöneten iki insan vardı beyninin içinde.” (O:25)

Aslına bakılacak olursa aralarında neredeyse iki sayfalık mesafe bulunan bu cümleler arasında bağlaşıklık ilişkisi değiştirim aygıtıyla sağlanmaktadır: “İçini daraltan ↔ sıkıntı burgularını çoğaltan ↔ kafasının içindeki sarsıntılar ↔ beyninin içindeki burgular izleri”. Bunlar neredeyse birbirinin anlamının yerini tutacak değiştirimlerdir. Özellikle de en temelde “kafa ve beyin” kelimeleri yer değiştirmiştir.

Bu hikayenin en can alıcı noktalarından biri de yazarın tahkiyenin sonunu da bağladığı değiştirimdir. “Söz ambarındaki bütün kelimeleri talan etti, (...) Yoktu, uygun bir kelime bulamıyordu müdürünün kendine yaptığına. ihane, istismar, fırsatçılık, fikri mülkiyet gaspı...” (O:26) Bedenini tatlı bir yorgunluk sararken, kafasında aradığı o kelime grubu da düşmüştü sallanmakta olduğu dallardan: “İnsafsız Oyuncu” (O:29)

Bağlantının olmadığı yerde anlam yoktur. Aralarındanki gönderimsel mesafe dört sayfa da olsa zihin bağlantıları tamamlıyor. Buradaki değiştirim aygıtı ilkinde meforik olarak kullanılan ikincisinde gerçek anlamıyla kullanılan şu kelime-

lerdir: “Söz ambarındaki.” ↔ kafasında.” Bunun dışında fiil olan söz grupları ve sözcükler arasında da değişim vardır: “talan etti.” ↔ aradığı.” Bir de yazarın zihin haritasında, dilinin seçme ekseninde birbirinin yerine geçebilecek olumsuz çağrışımlı kelimeler de şunlardır: “ihanet, istismar, fırsatçılık, fikri mülkiyet gaspı”. Son olarak yapılan en zekice değişim hikaye ana kahramanı “oyuncu” ile çatıştığı karakter müdürün sıfatının değişimidir: “İnsafsız Oyuncu”. Anlaşılabileceği üzere buradaki oyuncu anlamı yazılımcı anlamda değil. İtibar suikastı anlamındaki oyuncudur.

6. Bağlaçlı Bağlaşıklık

Bağlantının olmadığı yerde hiçbir şeyden söz edilemez. Bu bağlantı en temel anlamda anlamsal bağlantı ve gramer bağıntısı olarak ikiye ayrılır. Bir metni oluşturan cümle organizasyonu düzenleyen aygıtlardan biri de bağlaçlardır. Bu söylem aygıtı daha çok kelime dil bilgisi (*lexicogrammer*) ile ilgilidir. Tabii ki öncelikle belirttiğimiz gibi bu bağlantı semantiktir. Cümleler, önermeler, söz aktarı, dile getirmeler kullanımlarındaki koşullarına (*yer, zaman, katılanlar ve sebeplilik*) göre birbiriyle fikir ilişkisi içindedirler.

Leyla S. Uzun (1995, s. 62) cümle ötesi birimler olarak kullanılan bağlaçlar için şu görüşlere yer vermektedir: Geleneksel dilbilgisinde bağlaç olarak tanınan öğeler, bağdaşıklık kurulumuna biçimsel ve sözlüksel açıdan katkıda bulunan dil bilgisel öğelerdir. Halliday ve Hassan, bağlaçların belirgin anlamları ile bağdaşıklık kurduklarını belirterek sözlüksel yönlerine işaret ederler (1976, s. 226).

Araştırmacılara göre, bağlama yalnızca dil bilgisinin zorunlu kurallarıyla işleyen bir yapıyı değil, aynı zamanda iletişimsel etkileşimde, konuşucu/dinleyicinin bağlamda kullandığı her türlü söz dizimsel biçimleri de içerir. Bağlama öğesinin işlevini, metin üreticiye, metin dünyasının düzenlenmesi ve sunulması aşamalarında yardımcı olunması açısından değerlendiren Beuagrande ve Dressler, ayrıca bağlayıcının bir metin etkinliğinin algılanmasındaki kolaylaştırıcı rolünü de vurgulamaktadır (1981, s. 74-5).

Böylece metin çözümlemesinde bağlamanın ve dolayısıyla bağlacın salt dil bilgisel kurucu olarak görülmesine de karşı çıkmaktadır. Bağlaçlar ise bu geniş alan içinde, BD'nin belirlediği dört ana bağlama türünden biridir.” Bu bağlaçlar (Conjoinings), genel olarak kullanıldıkları yerlere ve işlevlerine göre (i) Salt Ekleme İşlevli Bağlaçlar, (Additive Conjoining), (ii) Zıtlık Bağlaçları, (Adversative Conjoining), (iii) Neden -Etki Bağlaçları (Causal Conjoining), (iv) Zaman Bağlaçları (Temporal Conjoining) olarak tasnif edilmektedir.

Korkmaz (2003: 1124) Cümle bağlayıcısı niteliğindeki bağlaçları işlevleri açısından baskın olarak (i) “açıklama”, (ii) “sonuç bildirme” ve (iii) “üsteleme” bağlaçları olarak belirtir.

Van Dijk (1980: 53) geleneksel gramere göre bağlaçların anlamsal özelliklerine göre sekiz sınıfa ayırdığını belirtir. Ayrıca bu tasnif, Banguoğlu (1976:390) tasnifine çok yakındır. Bunlar: a: birleştirme (*conjunction*); b: ayırıştırma (*disjunction*); değişim (*alternation*); c: zıtlık, karşılaştırma (*contrast*); d: ayırma, seçenek sunma (*concession*); e: şart (*condition*); f: nedensellik, sebeplilik (*causality, reason*); g: sonuç belirtme (*finality*); h: durumla ilgili (*circumstantial*); zaman, yer, tavır (*time, place, manner*)’dır.

İşsever (1996, s. 84-85), Halliday (1978, s. 48)’den yaptığı alıntıyla cümlelerin üretimiyle ilgili işlevleri *düşünsel işlev*, yani en azından ifadelerin içeriğiyle ilgili bir cümle de yargıda bulunmak; *bireyler arası işlev*, konuşanın kendisini bağlama katması ve son olarak *metinsel işlev*, cümlelerin kendisinden önceki ve sonraki yargılara yapıcı bağlanmasını bağlaçlara uygulamıştır. Bu üç işlevi: *düşünce işlevini* içerik işlevi ile *kişiler arası işlevi* katılım işlevi ile *metinsel işlevi* ise bağını (*relevance*) işlevi ile eşleştirdikten sonra bağlaçları bu üç işlev kategorisi altında tasnif etmiştir.

İşsever (1996, s. 85) bağlantı öğelerinin üç işlevinden söz eder. Bunlar *yapısal işlevler*, metnin iç birimlerinin birbirine bağlanmasına katkı sağlayan yapı unsurları olarak bağlantı öğeleri işlevleridir. *Anlamsal işlevler*, metnin içindeki unsurların hangi anlamsal ilişkilerde nasıl birbirine bağlanması ile ilgili bağlantı öğeleri işlevleridir. *Kullanımsal işlevler*, konuşucunun metinsel birimler arasındaki amaçlılık ve niyetliliğine yönelik özelliklerin baskın olduğu bağlantı öğeleri işlevleridir.

Dolayısıyla dilin cümle ötesi birimlerinde de bağdaşıklık öğelerinden biri olan bağlaçlar, hem metnin yüzey ve hem de derin yapısında tutarlılığı sağlarlar. Bağlaçlar, metin dışı bağlamın ve kişilerarası kullanım özelliklerinin ortaya çıkarılması bakımından da önemlidir.

“Oyuncu” Adlı Metinde Bağlaçlı Bağlaşıklık Görünümleri

Bu incelememizde cümle ötesi işlev gören bağlaçları -iki cümleyi, iki yargıyı hatta varsa iki paragrafı bağlama işlevi olan bağlaçları- tasnif ediyoruz. Cümle içinde isim ve fiilleri ve fiilimsileri bağlayan küçük leksik yapıdaki bağlaçları tasnif dışı bırakacağız.

Eklemeli/Birleştirmeli/Ulamalı Bağlaçlar (*Conjunction Copulative*):

Bu hikayede “ve, de ne... ne, ne... ne de,” eklemeli bağlaçları cümle ötesi birimleri bağlamıştır.

“**Ne** anlatılabilecek **ne de** yorumlanabilecek şeydi bu” (O.22)

Metinsel ve anlamsal işlevde her iki yargıyı olumsuz hale getirerek iki yargıya da eşit değerlendirme ile bakıp onları birleştiren bir bağlaç olarak kullanılmıştır.

“Biz, ablamaların önerisine uyarak **ne** olur **ne** olmaz dedik **ve** kaynak kodunu değiştirdik.” (O.28)

Metin içi olmakla birlikte bir diyalogun içinde kişilerarası işlevde kullanılan ne... ne bağlacı insanın algılama otomatliğini bozmayan kült/tip bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ayrıca buradaki ne.. ne bağlacı yüklemelerin, olur/olmaz, anlamını olumsuzu çevirmemiştir. Dahası “ve” bağlacı metinsel işlevde cümleleri eşit ölçüde birleştirmektedir.

“Müdür onun bu yazılımını çok beğenmiş **Ø ve** kendi bilgisayarına, belleğine de kaydetmişti.” (O.23)

Burada da eklemeli ve bağlacı cümleleri birleştirmekte ve birinci cümleden önce -idi ek filini eksiltmiştir. Son cümledeki -ti ek fiili iki yüklem için ortak kullanılmıştır.

“Yapılmış aramaları tek tek gözden geçirdi **ve** bir ay önceki o konuşmanın tarihini ve saatini hatırlayarak numarayı, not defterine yazdı.” (O.26)

“Hepsiyle selamlaştı, içeriye girdi **ve** orta bölümdeki ana bilgisayarı açtı” (O.26)

“Eve gitmeli, ailesinin sabah telaşına isteksizce katılmalı **ve** biraz uzanmalıydı.” (O.28)

Yazarın genellikle üç cümleli birleştirimlerinde birinci cümleyi virgülle sıralı hale getirdikten sonra ikinci ve üçüncü cümleyi ve eklemeli bağlacıyla birleştirdiği görülmektedir.

“Al-ver, gel-git, dur-kalkları **da** devam etti. Gökyüzünün maviliğine, toprağın açıktan koyuya değişen kahve bejine **de** bir hallel gelmemiştir.” (O.21)

Buradaki de/da bağlacı metinsel işlevde cümle ötesi işlev görmese de düşünsel işlevde cümle içinde bulunmayan birçok ön görüyü (presuposition) akla getirmeye yardımcı olmakta, karşılaştırma yapmakta, kendisinden önce belirtilen sözcüklerin dışındakileri kavram haritamızda canlandırmaktadır. Zıtlıkları kullanmayı çok seven yazar, burada “da” bağlacını kullanarak bir memurun postanede yapacağı zıt edimlerin zihnimizde çoğalmasına yardımcı olmaktadır: koy-çıkart, konuş-dinle, paketle-aç... İkinci cümlede yazar, zıtlığı sevdiğini gökyüzü ve toprağı (yeryüzü) değiştirerek kullanmıştır. Böylece kahve ve bej renkleri sayılmakla birlikte yeryüzü ve gökyüzüne ait diğer renkleri de aklımıza getirmektedir.

Hikâyenin başından alınan bu cümlelerde yazar bize hikâyenin gidişatı ve sonu ile ilgili gizli mesajlar vermektedir. O da şudur: “Henüz dünya yozlaşmadı, halen temiz.”

Hem onlara farklı bakış açıları gösteriyor **hem de** kendisi ne yapabilir, bunu anlamaya çalışıyordu. (O.23) Burada hem hem de bağlacı kahramanın düşünsel edimlerini ayırmıyor, onları birleştiriyor.

Ayrıştırma Bağlaçları (Conjunction Disjunction): “veya, ya, yahut, ya da, ya...ya, mi... mi, ister...ister”

Bu hikâyede metinsel işlevde cümle ötesi birimler için ayrıştırma bağlacı olarak “veya, ya, yahut, ya da, ya...ya, mi... mi, ister...ister” gibi bağlaçlara tesadüf edilmemiştir.

Zıtlık Bağlaçları (Conjunction Contrast): “*ama, oysa*”

(...) Önce afalladı. Oyun yazılımını pazarlamak düşüncesi hiç aklından geçmemişti. (...) Çocuklarının hep yabancı kaynaklı oyunlarla bilgisayar başından kalkmadıklarını önceleri çok kınıyordu. **Ama** sonra oyunlar üzerinde çok çalışıldığını, her türlü bilginin bunlar üzerinden aktarıldığını görünce, içinde ukde olarak kalan “yaratıcı mühendis adam” rolünü, postane teknisyeni olarak denedi. (O.23)

Bilindiği üzere zıtlık bağlaçları için kendisinden önce gelen cümle olumluysa kendisinden sonra gelen cümle ve cümleler olumsuz olmakta ya da bu tanımın zıttı olmaktadır. Burada metinsel ve düşünsel işlevde kullanılan “ama” bağlacı kendisinden önce gelen olumsuz anlamlı cümlelerin: “... afalladı/... hiç aklından geçmemişti/... kınıyordu” zıt anlamlarını kullanıldıktan olumluya çevirmiştir: “... oyunlar üzerine çalıştı, -posta memuruna göre daha olumlu bir kimlik sunumu olan- mühendis adam rolünü denedi.” Görüleceği üzere ama zıtlık bağlacının buradaki metinsel işlevi ve cümleler arası mesafe etkisi iki cümlenin ötesindedir.

“Demeye dili varmıyordu **ama** alçaklıktan öte bir şeydi bu” (O.26)

Burada yine ama zıtlık bağlacı metinsel ve düşünsel işlevde kullanılarak iki cümlenin semantik yapısını karşıt yönde değiştirmiştir. Önce söylemediği ama sonra ifade ettiği kötü sözü belirtmek için kullanılmıştır.

En yakınında, en güvenilir insanlar, müdürün bile olsa; bir an geliyor, bu emek ve enerji üzerine taht kuruveriyordu. Olan buydu. **Oysa** yalnızca ikiz oğlanlarının başından kalkmadığı bilgisayar oyunları için bir yerlilik ve yenilik arayışı, onu başarılı bir yazılıma sürüklemişti. (O.24)

“Oysa” zıtlık bağlacı, burada cümlelerin anlam yönünü olumsuzdan olumluya doğru değiştirmek için kullanılarak metinsel ve düşünsel işlevde bir bağlaşıklık sağlamıştır.

Açıklama Bağlaçları (Conjunction Description): “Demek” ve Ayırma, Seçenek Sunma Bağlacı (Conjunction Concession): “Halbuki, Ayrıca”

“Telefonu cebinden çıkarıp kayıtlı olmayan bir numara görünce merakla bastı açma tuşuna₁. Bu postane müdürünün sesiydi₂. **Halbuki** müdürün numarasını çok önceleri kaydetmişti₃. Hep bu numaradan aranmıştı₄. **Demek** şimdi farklı bir servis sağlayıcısına geçmişti.” (O.22)

Öncelikle “demek” açıklama bağlacı kendinden önceki dört cümleyle de gerekçe açıklama ilişkisi içindedir. Bunun yanın da “halbuki” seçenek sunma/ayırma bağlacı burada zihindeki doğrulama ayırt etme mekanizmasına yardımcı olmaktadır. Çünkü tahkiye kahramanı burada iç monolog ile zihninde çıkarım yapmakta daha önceden kaydettiği müdürünün numarasının kayıtlı olarak çıkmamasına şaşırmakta ve bunun neticesinde metinsel ve düşünsel işlevde kullanılmış “halbuki” bağlacıyla zihinsel bir fark edişi açıklamaktadır. Bu da “halbuki” bağlacının cümle ötesi işlevde kendinden önceki iki cümle ve kendinden sonraki bir cümlele anlamsal bağının kopmadığını göstermektedir.

“Günlerce uyanık kalıp yeniden, yeniden seyretmek istiyordu yaşadıklarını. **Ayrıca** bir ay boyunca sorduğu soruları da bir misbaha dizmek...” (O.29)

Burada yine metinsel ve düşünsel işlevde kullanılan ayırma, bir seçenek sunma bağlacı “ayrıca”; kendinden önce gelen cümledeki fikirdekenden farklı olarak bir seçenek sunan cümleyi bağlamaya yardımcı olmuştur.

Sonuç Belirtme Bağlacı (Conjunction Finality): “O halde, Artık”

“Gözleri dikkatle taradı bilgileri, zaman yirmi dakika işlediğinde, aradığı bilgi geldi karşısına. Müdürünün kendisini aradığı numara, yabancı bir yazılım şirketinin Türkiye temsilciliğine kayıtlıydı; dokuz hanesi aynı, son ve sondan bir önceki rakamları birden dokuza kadar değişen yirmiden fazla telefon numarası vardı şirketin üstünde. **O halde**, müdür bu yazılım şirketiyle temas halindeydi; yok, kendisine bir telefon ve hat etmişlerdi; hayır hayır, müdür onların elemanıydı devlet kuruluşunun içinde!” (O.27)

Metinsel ve düşünsel işlevde kullanılan sonuç belirtme bağlacı “o halde” burada kendisinden önce verilerin gerekçelerinden yola çıkarak bir çıkarımda bulunma, sonuca varma anlamlarına hizmet etmektedir.

“O an, emeği ve zekâsının istismar edilmesiyle içine sağlanan ağırlardan edilmesiyle içine sağlanan ağırlardan; insafsız bir karakterin ruhunda yarattığı ezikliklerden kurtuldu. Artık, hiçbir şey yiyip içmek istemiyordu, bir doyunluk vardı ağzından boğazına kadar.

Metinsel ve düşünsel anlamda kullanılan “artık” sonuç belirtme bağlacı, burada hem bir nihayeti hem de bir zamanı belirterek [bundan sonra] cümle ötesi bağlaşıklığı sağlamaktadır.

Nedensellik, Sebeplilik Bağlacı (Conjunction Causality, Reason): “çünkü”

“Mutfak masasında yenilip içildiğine dair bir emare yoktu çünkü ekmek kırını, dibinde çay kalıntısı bir bardak...” (O.28)

Burada cümle ötesi metinsel ve düşünsel işlevde kullanılan nedensellik bağlacı “çünkü”, kendisinden önce sonucu verilmiş bir sebebi belirtmek için kullanılmıştır. Ayrıca üç nokta bulunun kısımda “yoktu” kelimesi eksiltiştir. Yazarın bu eksiltmeyi yapmasının sebebi de aynı kelime “yoktu”nun çünkü bağlacından önce kullanmasıdır.

Üsteleme Bağlacı: “Hele hele”

“Ondan kötü bir düşünce sadır olma ihtimali hiç aklına gelmemiş, Ø saklamamıştı yazılımı. Hele hele tamamen bir heves ve merakla ürettiği bu yazılım üzerinden kendisine bir oyun edeceğini aklının en ücra köşesinden bile geçirmişti.” (O.24)

“Hele hele” pekiştirme bağlacı, kendisinden önce gelen cümlede ifade edilen, akla gelmeyen olumsuz durumu, ikinci cümledeki anlamsal etkiyi artırma ve pekiştirme amaçlı metinsel işlevde kullanılmıştır. Ayrıca burada Ø iminin bulunduğu yerde “bu yüzden/ bundan dolayı” gibi bir sonuç bağlacı eksiltiştir. Böylece cümle ötesi birimlerde sıfırla nöbetleşen bağlacı (**Zero Conjunction Causality**) bir bağlaşıklık aygıtının da Türkçede mevcudiyetini kanıtlamış olduk.

Yazar, hikâyesinde cümle ötesi birimlerde çok fazla bağlacı kullanmasa da Van Dijk’in tasnif ettiği bağlacıların tamamına yakınına ustaca kullanmıştır.

7. Leksik Bağlaşıklık (Lexical Cohesion)

Cook (1989, s. 15-17) söylemin cümleler ve yan cümleler arasındaki biçimsel bağlantılarından söz ederken bunların bağlaşıklık aygıtları (*cohesive devices*) olduğundan söz eder. Bu aygıtlar söylem bağdaşıklığını sağlayan leksik bağdaşıklık aygıtlarıdır: fiil biçimleri (*verb form*), paralelizm (*parallelism*), tekrar ve leksik zincir (*repetition and lexical chains*). McCarty (1991, s. 65) leksik bağdaşıklığın tutarlı

bir söylemin karakteristiği ve bir metinde sözlük öğeleri arasındaki ilişki olduğunu belirtmiş. En başta Halliday ve Hassan'ın leksik bağdaşıklık için iki modelinin [i. tekrar (*reiteration*) ve ii. kalıplaşmış eş dizimli ifade (*collocation*)] olduğundan söz etmiştir. Martin (2001, s. 37), leksik bağdaşıklık açık sistem öğelerini içeren gramatikal bağdaşıklığın tamlayıcıları olarak tanımlar. Burada leksik bağdaşıklık sözcük öğelerinin tekrarı (*repetition*), eş anlamlılık (*synonymy*) ya da yakın eş anlamlılık (*near-synonymy*), alt anlamlılık (*hyponymy*), kalıplaşmış söz öbeklerini (*collocation*) içerir.

“Oyuncu” Adlı Hikayede Fiil Biçimleri

Bir metnin cümlelerindeki fiil biçimleri sınırlandırılmış olabilir. Seçilen konuya, hakkındalığa ve konunun bilgi yapısına göre fiiller de şekillenir. Örneğin konu savaş ise fiiller (*savaşma, barışma, anlaşma yapma ateşkes yapma, vurma, vurulma, öl, öldürme, esir alma, alınma, yaralanma, şehit olma, gazi olma vb.*) süreçle ilgili olay ve aksiyonlarla ilgili olacaktır. Ve bu fiiller arasında bir dereceye kadar biçimsel ve anlamsal bir bağlantı bulunacaktır. Biz de hikâyedeki olay örgüsü, konu ve niyet akışına; iktidar, yönlendirme, çatışma ve psişik ilişkilerine göre fiilleri aşağıdaki gibi tasnif etik.

Kahramanın Günlük Rutinini İçeren Edim Sözcükler:

Sabah uyanmak, günlük hayat devam etmek, tuhaflık sezmek, gökyüzüne ve toprağa halel gelmemek, telefon çalmak, arkadaşını aramak, tuşa basmak, numarasını kaydetmek, farklı bir servis sağlayıcısına geçmek, kayıtlı olmayan bir numaradan aramak, taşra zamanlarını geçirmenin yoluna bakmak, çalışmak, her işi yapmak, güler yüzle mukabele etmek, kahve ısmarlamak, eve dönmek, karısına alınabilecek bir şey var mı diye sormak, ağaçları sulamak, çocuklarının çantalarını almak, oğullarıyla şakalaşmak, kızlarıyla okuldan konuşmak, mühendisliğe heveslendirmek, iltifat ve teşekkür etmek, oğlanlarıyla güreşmek, günlerce işe gidip gelmek, sekizden önce işe gitmek, selamlaşmak, içeri girmek, bilgisayarını açmak, programı kapatmak, bir fincan çay almak, bahçeye çıkmak, güne başlamak, hafızayı alıştırmak,

Kahraman İçin Kullanılan Melankolik Fiiller:

Yeme içmeden kesilmemek, uykuları dağılmamak, girdabın içine düşmek, derin derin burgularla burulmak, içinin her yerine dağılan burgularla burulmak, sıkıntı hissetmek, tuhaflık sezmek, gökyüzüne ve toprağa halel gelmemek, zihnini meşgul ededirmek, günlük hayatın işleyişini aksatmayacak bir sıkıntı hissetmek, içinde ukde kalmak, aklının en ücra köşelerinden geçirmemek, yüreğine

dokunmak, yüreğine saplanmak, içinin en derinindeki umutlarla evini, işini, çocuklarını yüzdürmek, için daraltmak, sıkıntı burgularını çoğaltmak, günler boyu düşünceleri dizmek -bozmak, yapmak-yıkmak, yemeden, içmeden uykudan kesilmek, kafasının ve yüreğinin içindeki sıkıntılar devam etmek, eşine ve çocuklarına bir şeyden bahsetmemek, düşündükçe beyindeki elektrik dalgaları şimşeklenmek, dilim dilim düşünceleri incelmek, yüreği kıyım kıyım ufalanmak, beyninin içinde iki insan olmak, içindeki yangından ser verip sır vermemek, düşünceleri allak bullak olmak, kahvaltı etmediği halde açlık hissetmemek, çayın sıcaklığından midesinin ortası yanmak, karar verememek, ailesinin sabah telaşına isteksizce katılmak, uzanmak, her şeyi anlatmak, yüzünün bir hafta aç susuz kalmış gibi incelmış olmak,

Çatışılan Kişi, İktidar Sahibi, Ezen Müdür Hakkında Kullanılan Fiiler:

Bir yere yetişecek insanlar gibi hızlı nefes nefese konuşmak, çeviri yapılmamasını söylemek, yazılımı beğenmek, belleğe kaydetmek, şirkete satmaktan söz etmemek, ekranının dibine dikilmek, memurlarına sahip çıkmak, memurlara değer verip onları gözetmek, kötü bir düşünce sadır olmak, kendine oyun etmek, kendisinden izin istemeden şirkete pazarlamak, emeğini hiç yerine koymak, kendi yapmış gibi göstermek, bir damlacık renk vermemek, emek ve enerji üzerine taht kurmak, emeğine ve zekâsına sahiplenmek, istismara yeltenmek, hemen tutanak tutturmak, işten attırmak, ihbarda bulunmak, bir itirafçının sözlerine inanılmak, emeğini kullanmak, bayağılaşmak, alçaklıktan öte bir şey olmak, fikri mülkiyet gaspı (yapmak), emeğini kullanmak,

Kahramanın Mağduriyet ve Eziklik, Zayıflık Bildiren Fiilleri:

Afallamak, aklından geçmemek, müdürüne bilgi vermek, yaratıcı mühendis rolünü denemek, yazılımı saklamamak, saf saf müdürünü selamlamak, çok güvenmek, yazılımın kendisine ait olduğunu ispat edememek, müdürünün istismara yelteneceğine ihtimal vermemiş olmak, cümleleri zihninde tekrarlamak, diyemediğine yanmak, müdürün karşısına çıkamamak, hakkını arayamadığına içlenmek, gümbür gümbür çökertilmek, arkadaşlarıyla bir günde el olmak, yıllarca çalıştığı binalara uzaktan bakmak, ortada selamsız sabahsız kalmak, üzülme, öfkeyle kabarmak, gevşeyip yere serilen adam olmak, uzaktan iç geçirerek bakmak, dili söylemeye varmamak, uygun bir kelime bulamamak, on yıllık emeğim diyememek, aklındaki soruları cevaplama kalmak, eli ayağı bağlanmak, çektiği sıkıntılar kuru bir kozalak gibi kafasının dibine düşmek, yeni başlayan sıkıntı tomurlarına yer açmak, kalbi oturmayı kaldıramamak, çocukların esprilerine alışamamak, izine sapanan ağırlardan ve ezikliklerden kurtulmak, sevinmek, hiçbir şey yiyip

içmek istememek, günlerce uyanık kalmak, yaşadıklarını yeniden seyretmek istemek.

Kahramanın Gücünü Bildiren Fiiller (yapmak, yapabilme/ yapmayı bilme):

Deneye yanıla üretmek, çocuklarıyla istişare yapmak, üstünde çalışmak, eğitim amaçlı kullanılabilir hale getirmek, kınamak, kılı kırk yarararak, inceden inceye işleyerek meydana getirmek, farklı bir gözle bakmayı öğrenmek, açık yüreklilikle üstünde çalışmak, başarılı olmak, bütün samimiyetiyle anlatmak, kendi emeğiyle meydana getirmek, işine dört elle sarılmak, başarılı bir yazılıma sürüklemek, öfkenin gereğini yapan delikanlı adam olmak, kafasındaki bulutları dağıtmak, Söz ambarındaki bütün kelimeleri talan etmek, diplerdeki noktaya inmek, on yıl emek harcamak, aramaları tek tek gözden geçirmek, konuşmanın tarihini saatini hatırlamak, not defterine yazmak, sekizden önce işe gitmek, birisine püf noktasını çözerken yardım etmek, ekibe dahil olmak, gözleri bilgileri dikkatle taramak, aradığı bilgi karşısına gelmek, numaraları bulma programına girmek, bakışları çelik keskinliğinde dönüş çizmek, bir ay boyunca sorduğu soruları misbaha dizmek, bıkkınlık, bezginlik ve çaresizlikle savrulan duyguları mantarlı ortamdan söküp atmak, oyunun piyasadaki tırmanışını izlemek.

Kahramanın Karısı Hakkında Mental Edim Fiilleri:

Fark etmek, yorumlamak, düşünmek, ikizlerin çantalarını hazırlamak, kontrol etmek, giyecekleri gömleğin rengine karar vermek,

Kahramanın Çocuklarına İlgili İktidar Fiilleri:

Oyunların başından kalkmamak, yeterlilik ve yenilik aramak, giyecekleri gömleğin rengine karar vermek, gülüşmek, espriler yapmak, koridora koşmak, hayretle bakmak, gözleri sormak, kafasındaki soruyu yöneltmek, atik davranmak, kollarını babasının omzuna doğru atmak, babasının boynunda sıçramaya başlamak, müjdemini isterim diye bağırarak, yazılımda habersiz değişiklik yapmak, yenilik eklemek, "Yeni İcat ve Keşifler Kurumuna" göndermek, birinci olmak, ablamların önerisine uymak, ne olur ne olmaz demek, kaynak kodunu değiştirmek, İngilizce çevirisini de yaptırmak, sürpriz yapmak.

"Oyuncu" adlı hikâyede bağlaşıklık aygıtları (*cohesive devices*) fiil biçimleri (*verb form*); güç/iktidar unsurunu [amir x memur, ezen x ezilen] ve bu güç unsurunun kötüye kullanılmasını [oyunun yazılımının sahibinden izinsiz pazarlanması/emeğin sömürülmesi x kahramanın bunu kabullenişini [buna karşı hiçbir şey yapamayan hikâyeye kahramanı yazılımcının psikik iç halleri ve acılarını] ihtiva

eden fiillerdir. Ayrıca kahramanın çocuklarının kaynak kodunu önceden değiştirerek bu durumu sonradan babalarına bildirmeleriyle tahkiyenin hal dönüşümüne uğraması ve kahramanın bu noktadan sonra olumlu ve sağlıklı ruh halini yansıtan fiillerini kapsamaktadır.

Bunun dışında ses akışını destekleyen, cümle içi diğer kelimelerle uyum sağlayan kelimeler seçilmiştir. Güç ve iktidar ilişkilerine göre semantik boyutta tasnif ettiğimiz fiillerin büyük bir çoğunluğu gramatik boyutta isim ve sıfatların tamlamalı öbekler oluşturarak günlük rutine uygun, dönemin yozlaşmış sosyo-iktidar ortamını yansıtan ve muktezayı hale uygun, metaforik bağlamı, söz sanatlı fiillerdir.

Sonuç

Söylem, bir bildirişimde gün yüzüne çıkmış olan görülen ve duyulan biçimler ağıdır. Söylem, gramatikal açıdan salt cümle ötesi birim, sosyolojik olarak toplumsal pratik ve uzlaşmaya bağlı etki söz grubudur. Diğer bir anlamda felsefi, modern ve yorum bilimsel (hermenötik) perspektifle üreticisinden (*yazar/özne*) tecrit edilmiş, genellikle gizli bir ereğe ulaşmak için örtülmüş sadece okuyucusuyla anlamlandırılabilen masum olmayan bir yorumdur. Belli bir yerde, belli bir zaman diliminde belli koşullar altında üretilmiş, öncelik/sonralık, neden/etki zincirine bağlı art zamanlı bir tarihsellik (historical). Katılanların topolojisine bağlı tahkiyeli (*narrative*) bir olaydır.

İktidarı/gücü elde etmek, bilinçleri yönlendirmek için kullanılan edim söz(dür)/episteme(dir). Bireyin artalanını gösteren, bireyi taşıyan ruhun bastırılmış itkileri sonucu ortaya çıkan bilinçdışı ifadeler, dile getirmeler olgusudur. En nihai anlamında ise iddia ve hüküm içeren önermeler bütünüdür.

İncelediğimiz hikayede söylem analizinin güncel metodolojileri olan sistemli işlevsel dil bilimsel (SİD) ve metin dil biliminin aygıtlarından olan küçük yapıyı (microstructures) yedi kategoride analiz ederek görünür kılmaya çalıştık. Büyük yapıyı çözümlenmeye makalenin oylumu yetmeyeceği için onu başka bir çalışmamızda yapacağız. Burada metnin bağlaşıklık analizi çeşitli metin birimlerine göre incelenmiştir. Bir söylemin bağlaşıklığı onun atıf linklerinin gösterilmesi ile doğrulanır. Hikâyedeki bulgulara dayanarak metinlerin bağlaşıklığı ile ilgili şu değerlendirmeler yapılmıştır:

1. Bir metnin gönderimsel havuzu içinde göstericiler (*deictics*) önemli bir yer tutar. Bu göstericiler metinde insanlar, nesnelere, zaman ve mekân ile ilgi atıf bağlarını sağlamlaştırmaktadır. Cümle ötesi işlev gören bu birimler metnin anlamlılığına katkı sağlamaktadır. Oyuncu adlı hikâyede bu

göstericiler, zamirler, işaret sıfatları, iyelik ekleri ve öncelik ve sonralık bildiren sözcüklerle sağlanmıştır.

2. Bu atıf aygıtlarından biri de sözcelemin önceye atıf ögesidir. Metin daha çok işaret zamirleri ile önceye atıfta bulunmaktadır. Yani atıf düzeyi lek-sik birimin bir alt birimi olan morfo-semantik düzeyde de gerçekleşmektedir. Ayrıca bir kelime sadece önceye atıf olarak sadece bir kelimeye gönderimde bulunmaz, aynı zamanda bir kelime grubuna, yan cümleye bütün bir cümleye, uzun cümlelere ve bütün bir konuya gönderimde bulunabilir.
3. Söylemde bağlaşıklığı sağlayan diğer metin bilimsel birim de sonraya atıftır. Doğası gereği nadir rastlanan sonraya atıf “Oyuncu” adlı hikâyenin başat kısmında merak unsurunu tetiklemek için seyrek olarak gözlemlenmiştir. Hikâyenin ilk paragrafında tahkiye öznesinin adı gizlenmiş, daha çok iyelik eklerinin yardımıyla daha sonra kendinden söz edilecek özneye sonraya atıf yapılmıştır.
4. Söylemin küçük yapısını ortaya koyan başka bir bağlaşıklık birimi de eksiltmedir. Hikâyede yapılmış olan eksiltmelere bakıldığında Türkçenin özne ve tamlayan eksiltlen bir yapısının bulunması ve dolayısıyla bu eksiltmelerin pek çoğu dilin en az çaba yasasına göre maksadın yeterli bir özetini ifade etmek için, anlatımı en hızlı ve en etkili kılmak için kullanılmış olan daha çok kelime eksiltmeleridir. Ayrıca hikâyede yapılan bir eksiltme de yazarın değer yargılarına göre yapılmış ideolojik bir eksiltmedir.
5. Söylem ya da metin analizinde bağlaşıklığı sağlayan diğer bir aygıt da değiştirimdir. Değiştirimin eksiltmeye göre daha sistemli bir varyanttır. Değiştirim daha çok dil bilgisel kelime bağlaşıklığını sağlamaktadır. Birbirinin yerine geçebilen zihnen birbiriyle karşılaştırılan herhangi bir şey için ayrıca tutarlılık kaynağı oluşturmaktadır. Bunun yanında ideolojik bir aygıt olarak da kullanılmaktadır. Oyuncu adlı hikâyede bir tane gramatik değiştirim yapılmıştır. O da Türkçenin özne-yüklem (olumluluk/olumsuzluk) uyumuna binaen yapılan değiştirimdir. En işlek değiştirim, hikâyenin değer nesnesi “yazılım” ile ilgili yapılan değiştirimlerdir. Kimi zaman tek kelimeli kimi zaman öbekli değiştirimler yapılmıştır. Değiştirim ögelerinin gönderim mesafesi bu hikâyede neredeyse iki sayfaya kadar uzamaktadır. Bu da metinde değiştirim ögesinin kullanım sağlamlığını göstermektedir. Bir de hikâyenin çözüm bölümünde yapılan değiştirim, yazarın gelişme bölümünde “kafasında sallanmakta olan

dallardan düşen kelime grubu : “insafsız oyuncu” değiştirimidir. Söylem aygıtları içerisinde yazar, en etkili aygıt olarak bu ögeyi kullanmıştır.

6. Bağlaçlı bağdaşıklık da bir önceki cümlelerle sonraki cümleler arasında yani cümle ötesi birimler arasındaki iletişime katkı sağlayan unsurlardandır. Analizde de belirttiğimiz gibi yazar bağlaçlı bağlaşıklığın neredeyse tüm ögelerini cümle ötesi birimlerde Van Dijk’in verdiği ölçülere çok yakın düzeyde ustaca kullanmıştır.
7. Söz dizimsel bağlaşıklık değerlendirmelerimizde özellikle Halliday ve Hasan (1978), Cook (1989), McCarty (1991), Martin (2001), Uzun (2011)’un kitaplarındaki leksik bağlaşıklığın tanımlamaları ve açıklamaları bize rehber oldu. Fiil biçimlerini gönderenlerine ve ideolojik ilişiklerine göre tasnifledik. Sonuç olarak bize bu tasnifler, iktidar alanları, çatışmaları ve öznelerin rutinleri, eziklik-güçlülük durumları, öznelerin ruh hallerine göre kullandıkları fiiller ağında zihinsel bir harita, bir külliyat (corpus) sunmaktadır. Sadece fiilleri bile takip ederek bir metnin semantik dokusunu görünür kılabilmekteyiz.

Yaptığımız bu analizle hikâyenin söylemsel ayrıntılarına girmiş olduk. Hikâyenin cümle ötesi birimlerindeki birçok bağlaşıklık aygıtını birer birer sayarak adını koyduk ve eserden bulguları gösterdik. Sonuç olarak dokuz sayfalık kısa ama akıcı öyküde Ayşe İlker, SİD ve MD metodolojisinin küçük yapı unsurlarına gösterge olabilecek aygıtları, onları tanımlayabilecek bir bulgu malzemesini bizlere vermiştir. Bu yönüyle bu hikâyenin küçük yapı unsurları SİD ve MD metodolojisine göre bağlaşıktır diyebiliriz.

KAYNAKÇA

- Agnes, Weiyun He (2003). *Discourse Analysis. The Handbook of Linguistics*. (Eds) Mark Aronoff and Janie Rees-Miller Printed and bound in Great Britain by T. J. International Ltd, Padstow, Cornwall.
- Banguoğlu, Tahsin, (1995). *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK Yayınları (s. 391-393).
- Bhatia, Vijay, K. Jones Rodney H. Flowerdew John (2008). *Advances in Discourse Studies*. Routledge 2, Park Square, Milton Park, Abingdon, Oxon OX14 4RN.
- Beaugrande, Robert. & W. Dressler (1981/1994). *Introduction to Text Linguistics*. London: Longman.
- Beaugrande, Robert (1992). *Topicality and Emotion in the Economy and Agenda of Discourse. Linguistics*, 30, 1(317), 243-265. [[[Topics] [Emotions] [Discourse Analysis]]]
- Brown, G. & G. Yule (1983), 1989, *Discourse Analysis*, Cambridge: CUP
- Chafe, W. (1987). Cognitive constraints on information flow. in R. Tomlin (eds) *Coherence and Grounding in Discourse*. Amsterdam: John Benjamins. (pp. 21-51).

- Cook, Guy (1994). *Discourse and Literature: the interplay of form and mind*. Oxford: Oxford University Press.
- _____, Guy (1989). *Discourse. Language Teaching: A Scheme for Teacher Education*. Oxford: Oxford University Press.
- _____, Guy (2003). *Applied Linguistics*. Oxford: Oxford Univ. Press.
- Cutting, Joan (2002). *Pragmatics and Discourse*. London: Routledge.
- Çelik, H. & Ekşi, H. (2008). Söylem Analizi. *Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*. Sayı 27. Cilt I, İstanbul (Ss 99-117).
- Fairclough, Norman (1989). *Language and Power*, London: Longman.
- _____, N. (1994). *Language and Power*, London: Longman.
- _____, Norman (1992). *Discourse and Social Change*, Cambridge: Polity Press.
- _____, N. (2003). *Analysing Discourse*, London: Routledge.
- Gee, J.P. (1999). *An Introduction to Discourse Analysis*. London: Routledge.
- _____, J.P. (2011). *How to do Discourse Analysis. A Toolkit*, London, New York: Routledge.
- Günay, V. Doğan (2001, 2003, 2007, 2013). *Metin Bilgisi*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- _____, V. Doğan (2013). *Söylem Çözümlemesi*, İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Halliday, M.A.K. & R. Hassan (1976), *Cohesion in English*, London: Longman.
- _____, M.A.K. ve Matthissen Christian (2004). *An Introduction to Functional Grammar*. London: The Hodder Headline Group.
- _____, M.A.K (2003). *On Language and Linguistics*. (Eds) Jonathan Webster, London ve New York: Continuum.
- _____, M.A.K (2007). *Language and Education*. (Eds) Jonathan Webster, London ve New York: Continuum.
- İlker, Ayşe (2022). Oyuncu. *Def ve Mendil*. İstanbul, Ötügen Yayınları, Ss 21-29
- İşsever, S. (1996). Kullanımsal İşlevleri Açısından Türkçedeki Bağlaçlar. (içinde) X. *Ulusal Dilbilim Kurultayı*, İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları (Ss. 83-94).
- Jues, Laura Alba (2005). *Perspectives on Discourse Analysis: Theory and Practice*. Madrid: UNED
- Korkmaz, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- Labov, W. & D. Fanshel (1977). *Therapeutic Discourse*. New York: Academic Press.
- Martin, J. R. (2009). Discourse Studies. *Continuum Companion to Systemic Functional Linguistics*, New York. (Ss. 154 -164).
- Mccarthy, M. (1991). *Discourse Analysis for a Language Teacher*. Cambridge: CUP.
- Schiffrin, Deborah (1992). Conditionals as Topics in Discourse. *Linguistics*, V.30. (Ss.165-197).
- _____, Deborah (1994). *Approaches to Discourse*. Oxford: Blackwell.
- Titscher, S., Meyer, M., Wodak, R. & Vetter, E., (2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. London: Sage Publications. *Publikation: Buch, Herausgeberschaft, Bericht › Buch (Monographie)*
- Uzun, Leyla Subaşı (1995). *Orhun Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- _____, (2011). Genel Dilbilim II. *Metindilbilim: Temel İlke ve Kavramlar 7. ve 8. Ünite*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınevi.
- Van Dijk, T.A. (1977). *Text and Context*. London: Longman.
- _____, T.A. (1985). (Ed.) *Handbook of Discourse Analysis (C3)*, (C.3.), Vol. 1. (pp. 1-10).
- _____, T.A. (1997). (Eds) *Discourse As Structure And Process. The Study of Discourse*, London: Sage Publication. (pp.1-35).

- _____, T.A. (2003). The Discourse-Knowledge Interface. In Gilbert Weiss & Ruth Wodak (Eds) *Critical Discourse Analysis. Theory and Interdisciplinarity*. Houndsmills, UK: Palgrave-MacMillan. (pp. 85-109).
- Widdowson H.G. (2007). *Discourse Analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Yang, Wenxing & Sun Ying (2010). Interpretation of 'Discourse' from Different Perspectives: A Tentative Reclassification and Exploration of Discourse Analysis. *The International Journal - Language Society and Culture* (20/12/2022)
- https://www.researchgate.net/profile/Wenxing-Yang-4/publication/267369234_Interpretation_of_'Discourse'_from_Different_Perspectives_A_Tentative_Reclassification_and_Exploration_of_Discourse_Analysis/links/54be06970cf27c8f2814da22/Interpretation-of-Discourse-from-Different-Perspectives-A-Tentative-Reclassification-and-Exploration-of-Discourse-Analysis.pdf S.127-138

IRAK ARAPÇASINDA (ÇOCUK VE KIRAATHANE OYUNLARINDA) TÜRKÇE UNSURLAR

Dr. Öğr. Üyesi Savaş KARAGÖZLÜ, Bartın Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-5986-8758

Giriş

Coğrafi yakınlık, din, siyasi ilişkiler, savaşlar, ticaret, müzik vb. yollarla gerçekleşen milletler arası ilişkiler ve dolayısıyla dil ilişkileri, günümüze kadar birçok araştırmacının dikkatini çeken konulardan biri olmuştur. Bu konuyla ilgili çok sayıda çalışmalar yapılmıştır. Dil ilişkileri, sadece sözcük alışverişleriyle sınırlı kalmayıp gelenek-görenekler, sözlü edebiyat ürünleri ve eğlence unsurları gibi halk bilgisi ürünlerinin alışverişine de neden olmuştur. Türkçede yabancı kökenli sözcüklerin ve başka dillerde Türkçe sözcüklerin bulunması Türklerin tarih boyunca diğer kavimlerle olan ilişkilerinden dolaydır. Arapça da bu çerçevede değerlendirilebilecek önemli dillerden birisidir. Uzun bir tarihî süreci içine alan Türklerin Araplarla olan ilişkileri sonucunda Türkçeye Arapçadan çok sayıda sözcükler girmiştir. Diğer taraftan Arapçanın sözcük hazinelerine Türkçe sözcükler eklenmiştir. Türkçe sözcüklerin sayısı fasih Arapçada az olsa da Arap lehçelerinde yüzlerce sözcük bulunmaktadır. Türklerin Mezopotamya'da Araplarla aynı bölgeyi paylaşması, Irak Arapçasına çok sayıda sözcüklerin geçmesinin bir nedeni sayılmaktadır. Türkler, sadece Türkçe kökenli sözcükleri değil başka dillerden aldıkları sözcüklerin de Arapçaya geçmesine vesile olmuşlardır. Bu konuyu ele alan çok sayıda çalışma ortaya konulmuştur. Bu çalışmaların bir kısmında alıntı sözcükler genel olarak incelenirken bazılarında ise özgül bir başlık altında değerlendirilmiştir. Bu tür çalışmalarda tespit edilen sözcükler; bir kısmı günlük hayatta kullanımları devam etmektedir, bazıları halk şiiirlerinde, atasözlerinde, deyimlerde vb. alanlarda yaşamaktadır, bazıları ise ya sadece yaşlılar tarafından kullanılmaktadır ya da kullanımdan tamamen kalkmış durumdadır. Çocuk ve kiraathane oyunları Türkçeden geçen sözcükleri bulunduran alanlardan birisidir.

Bütün milletlerde olduğu gibi Irak Arap çocuk oyunlarının da birçoğu, teknolojik gelişme başta olmak üzere bazı sebeplerden dolayı sınırlı bir şekilde oynanmaktadır veya ortadan kalkmış durumdadır. Yeni nesil çocukları bu oyunların bazılarının isimlerini dahi bilmemektedirler. Bu oyunların bir kısmı araştırmacılar tarafından kaydedilmiştir, ancak kayda geçmeyen bazı oyunlar da mevcuttur. Irak

Arap çocuk ve kiraathane oyunlarında da Türkçe sözcükler bulunduğu ve bu oyunların bir kısmı unutulmak üzere olduklarından bu sözcükleri bir çatı altında toplanmasına gayret gösterdik. Bu çalışmada, Irak Arapçasında çocuk oyunları, tekerlemeler, kiraathane oyunları gibi eğlence unsurlarında Türkçeden Irak Arapçasına geçen sözcükler incelenecektir. Bu sözcüklerin çoğu yazılı kaynaklarda tespit edilmiştir. Yazılı kaynaklarda kaydedilmeyen sözcükler ise kaynak kişilerden derlenmiştir. İncelememizde, sözcüklerin kullanıldığı oyunlardaki yerleri belirttikten sonra sözcüklerin etimolojik ve kavramsal anlamları açıklanmaya çalışılmıştır.

Oyunlarda Kullanılan Türkçeden Geçen Sözcükler

Oyun, özgürce razı olunan, ama tamamen emredici kurallara uygun olarak belirli zaman ve mekân sınırları içinde gerçekleştirilen, bizatihi bir amaca sahip olan, bir gerilim ve sevinç duygusu ile "alışılmış hayat"tan "başka türlü olmak" bilincinin eşlik ettiği, iradi bir eylem veya faaliyettir (Huizinga, 2006, s. 50). İnsanlar, dünyanın her yerinde eğlenceli bir vakit geçirmek için oyunlar oynamışlar ve oynamaktadırlar. Oyun oynama küçük yaşlardan başlayıp insanın vefatına kadar her yaşta icra edilebilen etkinliklerden birisidir. Kültürün bir parçası olan bu oyunlar, yaşa, bölgeye, zamana vb. etmenlere göre değişkenlik göstermektedirler. Her bölgenin veya her milletin kendine has farklı yaş gruplarına hitap eden oyunları mevcuttur; bu oyunlar aynı coğrafyada yaşayan komşu milletlere kısmî veya küllî bir şekilde intikal edilebilir yahut o milletlerden oyunlar alınabilir. Bu çalışmada, Türkçeden Arapçaya geçen sözcükler oyunlar özelinde değerlendirilecektir. Sözcüklerin hepsinin kökenleri Türkçe olmasa da Arapçaya Türkçeden geçtiklerinden incelememize dâhil edilmiştir. Tespit edilen sözcükler şunlardır:

‘**arabâne** عربانه (El-Karagulli, 2017, s. 59) < *araba* ‘tekerlekli motorlu veya motorsuz kara taşıtı’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 110): عربه *araba* ‘kağrı; fayton’ sözcüğü fasih Arapçada kullanılan sözcüklerdendir (Mes‘ûd, 1992, s. 545). Sözcüğün عربانه ‘*arabâne*’ şekli ise, isimden sıfat yapan Farsça +*âne* ekiyle türetilip Irak Arapçasında günlük hayatta ‘el arabası’ anlamında kullanılmaktadır. Bununla birlikte çocukların sokaklarda icra ettiği bir oyuna ad olarak verilmiştir. Oyun telden yapılmış yuvarlak bir teker ve bu tekeri itmek için kullanılan bir çubuktan oluşmaktadır (El-Karagulli, 2017, s. 59). Aynı sözcük (‘*arabâne*’), Farsçada ‘vagon’ anlamındadır (‘*Amid*, 2010, s. 756).

bâşe - pâşe باشه (El-Karagulli, 2017, s. 73) < *paşa* ‘Osmanlı Devleti zamanında yüksek sivil memurlara ve albaydan üstün rütbede bulunan askerlere verilen unvan’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1552): Arap kız çocuklarının söylediği طَلَعَت عَيْشَه بنت الباشه ‘*Til’at Eş-şummeise* ‘güneşçik doğdu’ adlı tekerlemenin عَيْشَه بنت الباشه

bi(n)tti'l-bāşe 'paşa kız Ayşe' ibaresinde geçmektedir (El-Karagulli, 2017, s. 73). Tekerleme dışında, bu sözcük Arapça konuşan neredeyse tüm ülkelerde olduğu gibi Irak Arapçasında da günlük hayatta 'bey' anlamında aktif olarak kullanılmaktadır. Çoğulu da *başewāt* şeklindedir. Genel Arapçada *zaknu'l-bāşe*¹ 'Siris ağacı' bitki adında da görülmektedir. (<https://www.almaany.com/ar/dict/ar-ar/%D8%A8%D8%A7%D8%B4%D8%A7/>). Ayrıca, *أمه عياشه وعامل باشا ummu 'ayyāşe ve 'āmil başa* atasözünde de geçtiği tespit edilmiştir (Mohammad, 2015, s. 200).

becağ بَجَع (https://azamil.com/?p=31643) < *bacak* 'oyun kâğıtlarında genç erkek resimli kâğıt, oğlan, vale' (Türkçe Sözlük, 2009, s. 173): İskambil oyunlarında vale kartına verilen ad olup *ولد veled* 'oğlan' sözcüğünün eş anlamlısıdır (https://azamil.com/?p=31643). Daha çok yaşlılar tarafından kullanılan sözcüklerdendir (Al-Ta'i).

ber -per بَر (Al-Ta'i) < *per* < Fr. *paire* 'bazı iskambil oyunlarında farklı renklerden iki benzer kartın bir arada bulunma durumu' (https://sozluk.gov.tr/): Türkçeden Arapçaya geçen bu sözcük, genelde kıraathane gibi yerlerde icra edilen bazı iskambil oyunlarında farklı renklerden olup aynı değerde olan veya aynı türden olup art arda sıralanan en az üç kâğıttan oluşan kâğıt grubuna verilen addır. Söz konusu sözcükten *perāt - berāt* ve *pyüre - byüre* şeklinde çoğul yapılmaktadır (Al-Ta'i).

berk بَرَك (El-Samerrā'i, 1965, s. 19) < *berk* 'sert, katı; sağlam' (Türkçe Sözlük, 2009, s. 247): Bu sözcük *چعباب Çi'āb* 'Aşık oyunu'nda kullanılan aşık kemiğinin sert tarafına verilen addır (El-Samerrā'i, 1965, s. 19).

beş بَيش (Al-TAİ) < *beş* 'dörtten sonra gelen sayının adı' (Türkçe Sözlük, 2009, s. 250): Bu sözcük, zar ile oynanan bütün oyunlarda ve domino oyunlarında kullanılmaktadır. Oyuncular, diğer rakamları (1-6 arası) Farsça söylerken beş sayısını Türkçe kullanmaktadırlar (Al-TAİ).

cift -çift چِفْت (El-Karagulli, 2017, s. 15, 65) < *çift* < *Far. cuft* 'Birbirini tamamlayan iki tekten oluşan (nesnelere)' (Türkçe Sözlük, 2009, s. 443): Sözcük, çocuklar arasında kura yapılırken kullanılmaktadır. Çocukların biri, eline bir miktar ceviz veya fındık alarak hasmına *تک منا جفت tek menā cift* 'tek mi çift mi' şeklinde bir soru yönelir. Hasımın cevabına göre kazanan taraf belli olacaktır (El-Karagulli, 2017, s. 15, 65). Bu cümledeki *منā menā* sözcüğü de Türkçe soru eki *mi* ile Farsça 'hayır; olumsuzluk eki' anlamında olan *nā*'nın kaynaşmasıyla meydana gelmiş olabilir.

1 'Paşa sakalı.'

çali چالي (El-Sudāni, 1965, s. 15) < çal ‘taşlık yer; çıplak tepe’ (Derleme III, 1993, s. 1146): Türkçeden Irak Arapçasına geçen bu sözcük, Irak’ın güneyinde bulunan Amâre şehrinin çocukları tarafından icra edilen امشي على چالي وانهدم بيه emşi ‘ele çali ve inhidem biyye ü tâh’ çal üstünde yürürken (çal) yıkılıp düştü’ adlı oyunda geçmektedir. Sözcük, ‘nehir, ırmak ve kanal kenarlarında oluşan yükseklik’ anlamında kullanılmaktadır (El-Sudāni, 1965, s. 15). çāl sözcüğü Farsçada ‘kır; at renklerinden; toy kuşu; bir çeşit keklik; dağ geçidi, vadi’ anlamındadır (Steingass, 1963, s. 386). Tietze, sözcüğün Farsçadan Türkçeye geçtiğini göstererek Doerfer’in tespit ettiği Moğolcadan Farsçaya geçen çamçal ‘müstahkem dağ geçidi’ ve kabçal ‘dar geçit, yar’ sözcükleriyle ilgisi olduğunu belirtmiştir (Tietze, 2002, s. 467). Aynı sözcük (çal) Hakasçada ‘sıradağ’ anlamında kullanıldığı saptanmıştır (Arıkoğlu, 2005, s. 75).

celebi (Salman) < çelebi ‘Bektaşî ve Mevlevî pîrlerinin en büyüklerine verilen unvan’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 411): “çelebi” (T. çalap + Ar. i) sözcüğü Irak Arapçasında aile ismi ve bir tür güvercin adı olarak kullanımı devam etmektedir (Karagözlü, 2018, s. 162). Bununla birlikte çocukların söylediği Van tu tree elebi tekerlemesinde سميرة بنت الجليبي Semire bintiç-çelebi ‘Çelebi kızı Semire’ cümlesinde geçtiği tespit edilmiştir (Salman). Aynı zamanda çelebi sözcüğü, Irak’ın Bedir Şakir Es-Seyyâb adlı ünlü şairine ait olan شنائيل ابنة الجليبي Şenaşil İbnetuç-Çelibi adlı şiirinde ve عبر بنات الجليبي ya maţar ya helebi ‘abbir benātuç-Çelebi beytinde geçtiği tespit edilmiştir. Şiirin bu beyti yağmur yağsın diye çocuklar tarafından tekerleme olarak söylenmektedir (<https://www.alqasidah.com/poem.php?ip=7668>).

çitâye چتايه (El-Samerrâ’i, 1965, s. 40) < çit ‘pamuktan dokunmuş basma’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 440): Bu sözcük, çit sözcüğünün Arap lehçelerine has küçültme ve müenneslik yapısı ile çitâye olmuştur. Irak’ın Samerra şehrinde ‘kızların başörtüsü olarak kullandığı geniş bir mendil’ anlamında kullanılmaktadır. Aynı sözcük, kız çocuklar tarafından oynanan ذميمه الجتايه Dmeeme iç-çitâye ‘mendili saklama’ oyununun adında geçtiği tespit edilmiştir (El-Samerrâ’i, 1965, s. 40).

çöl چوله-چول (El-Samerrâ’i, 1965, s. 50) < çöl ‘kumluk, susuz ve ıssız geniş arazi, sahra, badiye’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 450): “eç-çöl-çöl” sözcüğü Samerra şehrinin erkek çocukları tarafından oynanan غراب الجول Grâbiç-çöl ‘çöl kargası’ adlı oyunun terkipli adının ikinci unsurudur (El-Samerrâ’i, 1965, s. 50). Bununla birlikte Türkçe çöl ve Arapça مئنة müenneslik ekinden oluşan çöle sözcüğü, çoğunlukla kız çocukları tarafından oynanan Tüki ‘seksek’ oyununda kullanıldığı tespit edilmiştir; çocuklar oyunda kullanılan taşı çizilen son bölümün dışına çıkardıklarında (çöle ‘oyun dışına çıktı’) söylerler. Ayrıca çöl ve çöle sözcüğü, Irak Arapçasında günlük hayatta ‘sahra, çöl’ anlamında kullanıldığı görülmektedir. (El-Karagulli, 2017, s. 18).

dād داد (El-Karagulli, 2017, s. 36) < Osm. *dād* < Far. *dād* ‘feryat’: Osmanlı Türkçesinde ‘feryat’ (Devellioğlu, 2008, s. 159) anlamında kullanılan bu sözcük Irak Arap çocuklarının sokaklarda icra ettiği قارة جاك *Qare cāk* oyununda geçmektedir. Çocuklar, başkanlarına seslenmek için ‘yetiş, kurtar’ anlamında داد...داد *dād...dād* şeklinde kullandıkları bir tabirdir (El-Karagulli, 2017, s. 36).

dāş داش (El-Karagulli, 2017, s. 62) < taş ‘Kimyasal veya fiziksel durumu değişiklikler gösteren, rengini içindeki maden, tuz ve oksitlerden alan sert ve katı madde’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1931): Irak’ın genelinde bu oyun صگله *Şagla* adıyla bilinmektedir (El-Samerrā’i, 1965, s. 39). Bununla birlikte الداش *Ed-dāş* (Ar. el+ T. taş) ve قايات *Qayāt* isimleri de bu oyunun adı olarak kullanılmaktadır. Oyun beş adet taş ile oynanır; iki ve üzeri çocuk arasında icra edilmektedir (El-Karagulli, 2017, s. 62). Aynı oyun, Türk çocuk oyunlarında ve Irak Türkmen çocuk oyunlarında beştaş² adıyla bilinmektedir (Özdemir, 2006, s. 41; Abdülmecit, 2011, s. 108).

dugme دگمة (El-Samerrā’i, 1965, s. 52) < düğme ‘Giyecek, yorgan vb.nin bazı yerlerine ilikleyici veya süs olarak dikilen kemik, metal, sedef gibi sert maddelerden yapılmış küçük tutturma aracı’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 583): *dugme* sözcüğü, Irak Arapçasında günlük hayatta ‘düğme’ anlamında kullanımı devam etmektedir. Bunun yanı sıra çocuklar, فارة *Farrāre* فنانه *Finnāne* adlı oyunda kullandıkları düğmeye de *dugme* دگمة demektedirler (Muhsin, 2017, s. 78; El-Samerrā’i, 1965, s. 52).

eleç ألچ (Al-Ta’i) < alçı⁴ ‘aşık kemiğinin dikine bir yüzü’ (Derleme I, 1993, s. 209): Bilindiği üzere aşık oyunu Orta Asya’da oynan eski oyunlardan biridir. Irak’ta da folklorik çocuk oyunları arasında yer alan oyunlardan biri olup Türk, Arap, Kürt olmak üzere bütün halkların arasında bilinen oyunlardandır. Irak Türkmen Türkçesinde oyunun adı *aşuğ* ~ *aşşığ* ~ *aşşuğ* (Hürmüzlü, 2013, s. 63) iken Irak Arapçasında لعبة *Li’bet çî’āb* ‘tabanlar oyunu’ şeklindedir. Irak Arapçasında sadece oyunun adı *çeb* *çe’eb* < Ar. كعب *ke’eb* ‘taban’) Arapça kökenlidir; kemiğin neredeyse bütün yüzlerinin adları Türkçeden geçmiştir. Bu sözcüklerden biri *eleç* ‘aşık kemiğinin kulağa benzer yüzü’ sözcüğü olup bununla beraber oyunun icrasında aynı sözcükten türetilen ألچ *elleç*, يالچ *yi’elliç* ‘kemik dik durdu, duracak’ şeklinde terimler de kullanılmaktadır (Al-Ta’i). Anadolu ağzlarında *alçı* ‘aşık kemiğinin dikine bir yüzü’ ve ‘aşığın dik duruşu’ (<https://sozluk.gov.tr/>) anlamında kullanıldığı görülmektedir.

gög گوك (El-Sudāni, 1965, s. 3) < gök ‘mavi veya yeşile çalan mavi’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 772): Irak Arapçasında *gög* sözcüğü bir tür mavi güvercin adı olarak kullanılmaktadır (Karagözlü, 2018, s. 163). Bununla birlikte Irak’ın Amāre

2 Beş taşla oynanan bir çocuk oyunu.

3 İp arasında düğme çevirme.

4 Aşık kemiğinin yüzlerinin adları hakkında detaylı bilgi için bk. R. Alimov 2019: 159-165.

şehrinde icra edilen *İbrezci*⁵ oyununda da kullanıldığı tespit edilmiştir. Oyunda, çocukların biri يا بريجي *ya (i)brezci* ‘ey bahri kuşu’ dediğinde ikinci çocuk بيزر *yibriz gōg* ‘gök, mavi olarak görünür’ diye cevap verir (El-Sudāni, 1965, s. 3).

ħammālbāši خالباشي (Al-Ta’i). < Ar. *ħammāl* + T. baş+i ‘hamallara başlık eden kimse’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 838): Bu birleşik sözcük, çocukların birbirini taşıyarak oynadıkları oyunun adıdır. Bununla beraber bazı oyunlarda, oyunu kaybeden çocuk galip gelen çocuğu sırtında taşıması cezasına da *ħammālbāši* ‘sırtta taşıma’ denilmektedir (Al-Ta’i).

ħaşūge خاشوگه (El-Sudāni, 1965, s. 18) < *kaşuk* ‘kaşık’ (Clauson, 1972, s. 671): Sözcük Türkçe *kaşuk* ve Arapça müenneslik ه- h ekinden oluşmaktadır. Irak Arapçasında yaygın sözcüklerden biri olan *ħaşūge* ‘kaşık’ (Hasan, 2013, s. 144) sözcüğü çocuklar tarafından söylenen tekerlemelerde de kullanıldığı görülmektedir. Söz konusu sözcük Amāre şehrinde kız çocuklar tarafından geceyin oynanan بيت الملا طبخو شله *beti’l-mulle tıbhav şille* ‘molla evi Şille yemeği yaptılar’ oyununda söylenen tekerlemede جيت اضوگه بالخاشوگه *ceet adūge bil-ħaşūge* ‘kaşıkla tadına bakmaya geldim’ cümlesinde geçtiği saptanmıştır (El-Sudāni, 1965, s. 18). Ayrıca, Samerra şehrinde oynana ها دهه *Ha dehhe* oyununda söylenen tekerlemede de ما ياكل التمن الا بخاشوگه *mā yakul it-timmen ille b-ħaşūge* ‘pirinç pilavını sadece kaşıkla yer’ cümlesinde geçtiği tespit edilmiştir (El-Samerrā’i, 1965, s. 62). Ayrıca, bu sözcük Kuveyt Arapçasında da خاشوقه - خاشوق *kaşūk - kaşūke* şeklinde kullanıldığı görülmektedir (Kaymaz, 2016, s. 164).

ħatūn خاتون (El-Sudāni, 1965, s. 63) < *ħātun* ‘kadın’ (Clauson, 1972, s. 602): Irak Arapçasında günlük hayatta خاتون *ħatūn* ‘hanım, zengin kadın’ anlamında kullanılmakla beraber Amāre şehrinde çocuklar tarafından oynanan محبس خاتون *eş bi’çanūn, mħbes ħatūn* ‘ocakta nevar? hatun yüzüğü var’ manzum bilmede de geçtiği tespit edilmiştir (El-Sudāni, 1965, s. 63).

ibrezci ابريزجي (El-Sudāni, 1965, s. 18) < Ar. *baraz* + T. +CI: *ibrezci-brezci* adı Irak’ın güneyinde bahri⁶ kuşuna verilen addır. Söz konusu bu sözcük aynı zamanda Amāre şehrinin erkek çocukları tarafından oynanan bir oyunun adıdır (El-Sudāni, 1965, s. 18). Sözcük, Arapça *baraz* ‘görünmek, ortaya çıkmak’ (El-Rāzi, 1986, s. 20) mastarının Arapça küçültme yapısı ile isimleşerek بيزر *breez* olup üzerine de Türkçe meslek mensubu veya bir işi sürekli yapan manasında adlar türeten +CI ekinin gelmesiyle oluşmuştur.

5 Bk. *İbrezci* maddesi.

6 Uzun boyunlu, sivri gagalı, boyununun önü ve göğsü parlak beyaz olan, alçaktan ve hızlı uçan, suya bağımlı bir tür kuş (Podiceps cristatus)

ibrîsem اِبْرِيسَم (El-Karagulli, 2017, s. 32) < *Far. ibrişim* ‘kalınca bükülmüş ipek iplik’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 924): *ibrîsem* ~ *brîsem* sözcüğü Irak Arapçasında ‘ipeğimsi ip’ (Hasan, 2013, s. 47) anlamında yaşamakla birlikte erkek kişi adı olarak kullanılmaktadır (Al-Ta’i). Bunun yanı sıra Irak’ta erkek çocuklar tarafından oynanan اِبْرِيسَم اِبْرِيسَم ايش؟ **ibrîsem ibrişem** eş? ‘ibrişim ibrişim ne?’ bilmece oyununun adında kullanıldığı görülmektedir (El-Karagulli, 2017, s. 32). Ayrıca, sözcük sadece Irak Arapçasında olmayıp Kuveyt Arapçasında جديد اليريسم *‘etiki’s-şuf velâ cididi’l-birîsem* ‘yünün eskisi, yeni ibrişimden iyidir’ atasözünde de tespit edildiği görülmüştür (Kaymaz, 2016, s. 162).

ķare قَرَه (El-Karagulli, 2017, s. 36) < *kara* ‘en koyu renk, siyah; kötü, uğursuz, sıkıntılı’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1074): Bağdat sokaklarında erkek çocukları tarafından oynanan oyuna قَرَه جاك **ķare cāk** ‘kara geldi’ adını vermişlerdir. Çocuklar iki gruba ayrıldıktan sonra kovalanmakta olan çocuklar arkadaşlarını korkutmak amacıyla ‘kara geldi seni yakalayacak’ anlamında olan قَرَه جاك **ķare cāk** cümlesini söyleyip kaçarlar (El-Karagulli, 2017, s. 36).

ķare- قَرَه < *Moğ. ķara-* ‘bakmak’ (Lessing, 2003, s. 1437): Moğolca kökenli olan bu sözcük Samerra şehrinde oynanan قَرَه قَرَه بيت من **ķare ķare beyt men?** oyununun adında geçtiği tespit edilmiştir. Bu oyun, akşam vakti sokakta icra edilip çocuklar iki gruba ayrıldıktan sonra grup başkanları aralarında sokakta bulunan bir evin adını söylerler; bir grubun başkanı hasım grubun bir üyesine **ķare ķare beyt men?** ‘bak, bil bakalım kimin evini dedik’ sorusunu yöneltir. O şahıs da bahsettikleri evi tahmin etmeye çalışır; tahminin doğru olduğu durumda ikinci grubun üyelerini o eve kadar sırtlarında taşırlar. Yanlış tahmin ederse oyun yeniden başlatırlar (El-Samerrā’i, 1965, s. 53).

ķaverçi قَاوَرچِي (El-Sudāni, 1965, s. 18) < *kavur-(i)çi* ‘kızartma aracı, kevgir’: Bu sözcük Türkçe *kavur-* ‘bir şeyi bir kabın içinde kendisinden başka bir malzeme koymadan pişirmek’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1112) fiilinden türetilip *beyti’l-mulle tıbhav şille* ‘molla evi şille yemeği yaptılar’ oyununun icrasında söylenen tekerlemenin كِسْرَا فَجِي بِالْقَاوَرچِي *kisrav feççi, bi’l-ķaverçi* çenemi kızartma aleti ile kırdılar’ cümlesinde geçmiştir (El-Sudāni, 1965, s. 18).

ķavırçe قَاوَرچَه (EL-Huseynāvi) < *ķawurçak* ~ *ķaburçak* ‘sandık; oyuncak; oyuncu bebek; tabut; kutu’ (Clouston, 1972, s. 587): Sözcük Türkçedir ve ‘oyuncak bebek’ anlamında kullanılmaktadır (EL-Huseynāvi). Irak Türkmen Türkçesinde *qâvırçağ* ~ *qâvurçağ* ~ *qâvurçax* ‘oyuncak bebek’ şeklinde yaşamaktadır (Hürmüz-lü, 2013, s. 205).

ķayāt قَايَات (El-Samerrā’i, 1965, s. 53) < *kaya* ‘büyük ve sert taş kütleli’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1113): Bu sözcük Türkçe *kaya* ve Arapça çoğul eki *āt* ile oluş-

maktadır. Semrri şehrinde *beştaş* oyununa *ķayāt* ‘kayalar, taşlar’ denmektedir (El-Samerrā’i, 1965, s. 53).

kece كجه (El-Karagulli, 2017, s. 53) < keçe ‘yapağı veya keçi kılının dokunmadan yalnızca dövülmesiyle elde edilen kaba kumaş’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1125): Erkek çocuklarının bez parçalarından yaptıkları ve sokaklarda veya boş alanlarda icra ettikleri سبت احد *Sebit Ahd* ve درك (كرك) *Dirrek (kurrek)* adlı oyunlarda kullandıkları topa كجه *kece* demektedirler (El-Karagulli, 2017, s. 53, 55).

kidiş كديشه (El-Samerrā’i, 1965, s. 62) < igdiş ‘evcil olarak yetiştirilen hayvan; melez’ (Clauson, 1972, s. 103): *kidiş* Irak Arapçasında ‘katır’ anlamında kullanılmaktadır. Aynı sözcükten türetilen كدش *keddeş* ‘aptallaştı’ fiilinin de kullanımı yaygındır (Hasan, 2013, s. 357). Bununla beraber bahsi geçen ها دحه *Ha deħħe* oyununda söylenen tekerlemenin كديشه عمي سالم *ēel-kidiše, kidešet ‘emmi Salim* ‘Salim amcanın katırı üzerine dolaşiyor’ cümlesinde كديشه *kidiše* (kidiş + Ar. müenneslik ة) sözcüğü geçtiği tespit edilmiştir (El-Samerrā’i, 1965, s. 62). Ayrıca كديش *kidiş* sözcüğü Kuveyt Arapçasında ‘asil olmayan at; yarış için uygun olmayan at; araba çekmekte kullanılan at’ ve كدش *keddeş* sözcüğü de ‘bir işte yoruldu’ anlamında kullanıldığı görülmüştür (Kaymaz, 2016, s. 168).

ķitān قيطان (El-Karagulli, 2017, s. 78) < *kaytan* ‘pamuk veya ipekten sicim’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1120): Sözcük, Irak Arapçasında ‘bağ, bağcık, ayakka-bı bağcığı’ anlamında kullanılmakta ve Arapçaya Türkçeden geçtiği belirtilmiştir (Hasan, 2013, s. 348). Aynı zamanda çocukların oynadığı حياكة القيطان *ħiyāket-il-ķitān* ‘kaytan, bağ örme’ adlı oyununda da geçtiği tespit edilmiştir (El-Karagulli, 2017, s. 78).

ķizze ~ **kiz** قز ~ قزه (AL-TAĪ) < kız ‘dişi çocuk; üzerinde kadın resmi bulunan iskambil kâğıdı’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1175): Irak’ta genel olarak kiraathanelerde oynanan iskambil oyunlarında üzerinde kız resmi olan iskambil kartına قزه *ķizze* veya قز *kiz* denilmektedir (Al-Ta’i).

ķūṭiyye قوطيه (El-Sudāni, 1965, s. 62) < *kutu* ‘ince tahta, mukavva, teneke, plastik vb.nden yapılmış, genellikle kapaklı kap’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1272): Türkçeden Yemen⁷ ve Kuveyt⁸ Arapçasına geçen bu sözcük Irak Arapçasında da قوطيه *ķuṭiyye* ‘kutu’ anlamında kullanılmaktadır. Çoğulu da قواطي *kuvāṭi* ~ *ķavāṭi* veya قوطيات *ķuṭiyyāt* şeklindedir (Hasan, 2013, s. 347). Aynı zamanda Amāre çocuklarının icra ettikleri bilmece oyunlarında محبس نوريه؟ بالقوطيه؟ *šinu bil-ķuṭiyye? miħbes Nuriyye* ‘kutuda ne var? Nuriyye’nin yüzüğü var’ manzum bilmeceye geçtiği saptanmıştır (El-Sudāni, 1965, s. 62). Bununla beraber özellikle erkek çocuklar

7 Bk. Zeki Kaymaz, Yemen Arapçasındaki Türkçe Kelimeler.

8 Bk. Zeki Kaymaz, Kuveyt Arapçasındaki Türkçe Unsurlar.

tarafından sokaklarda 3 adet metal kutu ve bir adet topla icra edilen oyuna da تلت *tiles kuvāṭi* ‘üç kutu’ adı verilmiştir (Al-Ta’i). Ayrıca genelde bayramlarda sokaklarda icra edilen لگو *legav* ‘zarla oynanan bir kumar türü, barbut’ oyununda kullanılan bardağa da *ķūṭiyye* denilmektedir (EL-Hicciye, 1967, s. 109).

orta اورطا (Al-Ta’i) < orta ‘bir şeyin kenarlarından merkeze doğru yaklaşık olarak aynı uzaklıkta olan yer’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1511): “orta” erkek çocuklarının misketle oynadığı bir oyunun adıdır. Oyun, yerde bir üçgen çizilip üçgenin her köşesine bir misket yerleştirilerek icra edilir. Çocuklar ellerindeki misketle yerdeki misketlere vurarak üçgenin ortasına yerleştirmeye çalışırlar. Bütün misketler üçgenin içine girdiği zaman *orta* sözcüğünden türeyen أَرَط *arraṭ* ‘ortalandı’ terimi kullanılır (Al-Ta’i).

şay صاي (Hasan, 2013, s. 268) < sayı ‘sayma, ölçme, tartma vb. işlerin sonunda bulunan birimlerin kaç olduğunu bildiren söz, adet’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1714): Daha çok kıraathane ortamlarında erkekler tarafından icra edilen domino ve tavlâ oyununda kullanılan sözcüklerdendir. Sözcük ‘domino taşı, tavlâ taşı’ anlamında kullanılmaktadır (Hasan, 2013, s. 268).

şöl صول (El-Sudāni, 1965, s. 47) < *sol* ‘sağın karşıtı’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1787): Bu sözcük, Mısır Arapçasında ‘polis memuru’ anlamında kullanılıp *sol kolağası*’nın kısaltılmış şeklidir (Spiro, 1999, s. 346). Irak Arapçasında ise erkek çocukları tarafından oynanan aşık oyunlarında atış yapılan kemiğin adıdır. Bu kemik diğer kemiklere göre daha büyüktür ve diğerlerinden daha ağır olmasını sağlamak için kemiğin boşluk kısmına kurşun madeni eritilmektedir (El-Sudāni, 1965, s. 47). Daha sonraki dönemlerde atış yapılan misket için kullanılmıştır. Bununla birlikte, sözcük مضيع صول *mḍayyiṣ* **şöl** *ç’ābe* ‘en önemli kemiği kaybetmiş; mecazen: kendini kaybetmiş’ deyiminde de geçtiği tespit edilmiştir (Hasan, 2013, s. 280).

şille شله (El-Sudāni, 1965, s. 18) < Moğ. *sile* ‘çorba’ (Gül, 2016, s. 229): Bu sözcük Amârê’de بيت المألا طبخوا *beti’l-mulle tıbhav şille*⁹ ‘molla evi şille yemeği yaptılar’ oyununda geçmektedir (El-Sudāni, 1965, s. 18). Sözcük Irak’ın güneyinde bulunan şehirlerde, dinî münasebetlerde ikram edilen bir çeşit yemeğe verilen adıdır. Bununla birlikte söz konusu yemeğe شيلان *şilān* veya الزهرة *şilāni’z-Zahre* ‘Hz. Fatıma’nın şilanı (ikramlık dağıtılan yemeği)’ denilmektedir (Salman). Irak Türkmen Türkçesinde *şülen* ‘özellikle Muharrem ayında yapılan aşure, buğday çorbası’ anlamında kullanılmaktadır (Khairullah, 2019, s. 9). Aynı sözcük شيلان *şilān* ‘çorba’) Moğolcadan Farsçaya geçtiği tespit edilmiştir (Doerfer, 1963, s. 368).

9 Maş, mercimek ve pirinçten yapılan bir çeşit yemek.

Buna ek olarak, Farsçada شله *şile* sözcüğü de ‘pirinçten yapılan bir çeşit yemek’ anlamındadır (<https://abadis.ir/fatofa/%D8%B4%D9%84%D9%87/>).

ṭabşi طَبْشِي (Muhsin, 2017, s. 75) < Moğ. *tebşi* (Eren, 1999, s. 403): تَبْسِي *tepsi* ~ *tebsi* sözcüğü Irak Arapçasında ‘içinde unlu mamulleri ve patlıcan yemeği vb. yemeklerin yapıldığı alüminyum kap’ anlamında kullanılmaktadır (Hasan, 2013, s. 73). طَبْشِي *ṭabşi* sözcüğü ise Musul Arapçasında ‘lenger, yayvan ve kenarları geniş, büyük kap’ manasındadır (Mahmud). Bununla beraber Musul çocukların söylediği yağmur tekerlemesinde صَبُونَا بِالطَبْشِي *ṣubbūnne bi’ṭ-ṭabşi* ‘lengerde, kapta bize (yemek vb.) koyun’ cümlesinde geçtiği tespit edilmiştir (Muhsin, 2017, s. 75). Çağatay Türkçesinde *tépşi* sözcüğü ‘tepsi, tabak, büyük kap’ anlamındadır (Kaman vd. 2020, s. 111). Ayrıca, Irak Türkmen Türkçesinde *tēşpi* ~ *teşpi*¹⁰ sözcüğü ‘çay tabağı’ manasında kullanıldığı saptanmıştır (Hürmüzlü, 2013, s. 299).

ṭāş طَاش (https://www.folkculturebh.org/ar/index.php?issue=52&page=article&id=992) < *taş* ‘Kimyasal veya fiziksel durumu değişiklikler gösteren, rengini içindeki maden, tuz ve oksitlerden alan sert ve katı madde’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1931): Musul’da Arap kız çocukları tarafından icra edilen الجوله *ec-côle* ‘seksek’ adlı oyununda kullanılan taşa denilmektedir (https://www.folkculturebh.org/ar/index.php?issue=52&page=article&id=992). Bununla beraber Samerra’da kız ve erkek çocuklar tarafından oynanan طوش حَرْنَه *ṭūş herne* ‘herne¹¹ taşları’ oyununun adında geçtiği tespit edilmiştir (El-Samerrā’i, 1965, s. 45). Buradaki *ṭūş* sözcüğü Türkçe *taş* sözcüğünün Arapça فُعُل *fu‘ul* kalıplı çoğuludur.

ṭāvli طَاولِي (Al-Ta’i) < İt. *tavola* ‘Bölmelere ayrılmış iki yanlı tahta üzerinde on beşerden otuz pul ve iki zarla iki kişinin karşılıklı oynadığı oyun’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1922): Irak Arapçasında ‘tavla’ anlamında kullanılmaktadır. Oyunun icrasında kullanılan sözcüklerin birçoğunun Türkçe ile müşterek (Farsça veya Türkçe kökenli) olduklarından Araplar Türkler vesilesiyle bu oyunla tanışmış olmaları kuvvetli bir ihtimaldir.

ṭāy طَاي (El-Samerrā’i, 1965, s. 19) < Moğ. *tūhay* ‘çocuklar tarafından oyuncak olarak kullanılan aşık kemiği’ (Lessing, 2003, s. 1307): Irak’ın Samerra bölgesinde aşık kemiğinin düz tarafına verilen addır (El-Samerrā’i, 1965, s. 19). Anadolu ağızlarında, aşık kemiğinin aynı yüzü için *tava*¹² ‘aşık kemiğinin düz yanı’ sözcüğü kullanılmaktadır (Derleme X, 1993, s. 3845). Bu nedenle Ar. *tāy* sözcüğü Moğolcadan Arapçaya geçmiş olma ihtimali daha yüksektir. Bununla beraber Samerra’da aşık kemiğinin bir diğer yüzüne فرس *faras* denilmektedir. *faras*, Arapçada ‘kısırak’ anlamına gelmektedir (El-Samerrā’i, 1965, s. 19). Dolayısıyla طَاي *ṭāy* Türkçe ‘at

10 Sözlükte yoktur. Sayma Abdulmecid adlı kişiden derlenmiştir.

11 Anlamı tespit edilememiştir.

12 Detaylı bilgi için bk. Alimov, Aşık Oyununda Kemik Yüzlerinin Adlarının Kökeni Üzerine

yavrusu' anlamında olan *tay* sözcüğü olması muhtemeldir. Irak Türkmen Türkçesinde *tay* 'at yavrusu' manasında olmakla birlikte 'bölüm, parça, bir çifti oluşturan iki tekten her biri; yan, taraf, yön' anlamı da vardır (Hürmüzlü, 2013, s. 294). Bu sözcük de bir nesnenin tarafı anlamında olduğundan Irak Türkmen Türkçesinden (yan, taraf, yön anlamında) de alıntılanmış olabilir.

tek تک (Hasan, 2013, s. 81) < *tek 'eşi olmayan, biricik, yegâne'* (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1933): Irak Arapçasında günlük hayatta kullanılan sözcüklerden biri olup 'tek' anlamında kullanılmaktadır. Örneğin, çocuklar tek kale futbol oyununa تک گول *tek göl* derler (Hasan, 2013, s. 81). Bununla birlikte Bağdat'ta yukarıda bahsi geçen تک منا جفت *tek menā çift* 'tek mi çift mi' oyununun adında geçmektedir (El-Karagulli, 2017, s. 15, 65). Aynı oyunun Amâre varyantı تکمه *tek me* 'tek mi' şeklindedir (El-Sudâni, 1965, s. 19).

tirçiyye ~ tirciyye ترحییه (Hasan, 2013, s. 77): Zeki Kaymaz, bu sözcüğün Kuveyt Arapçasına geçtiğini tespit etmiştir (Kaymaz, 2016, s. 163). Sözcük Irak, Bahreyn, Katar Birleşik Arap Emirliği ve Kuveyt gibi ülkelerde 'küpe' anlamında kullanılmaktadır. Bu nesne Türkiye'den bu ülkelere gittiği için ترکیه *tirkiyye* □ ترحییه *tirçiyye* (Türk+ Ar. iyye) adını kazanmıştır. Sözcüğün çoğulu تراچی *terâçi* şeklindedir (<https://3amyah.com/?s=%D8%AA%D8%B1%D8%AC%D9%8A%D8%A9>). Bununla birlikte bu sözcük Amâre çocukları tarafından oynanan اشفوك أو فوك؟ *işfōg av fog? lem^c it-terâçi ve't-tūg* 'ne var yukarıda? küpelerin ve taçların parlaklığı var' manzum bilmede geçtiği saptanmıştır (El-Sudâni, 1965, s. 61).

töbe طوبه (Hasan, 2013, s. 296) < *top 'birçok spor oyununda kullanılan, türlü büyüklükte, genellikle kauçuktan yapılmış yuvarlak nesne'* (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1990): Türkçeden Irak Arapçasına geçen bu sözcük Türkçe top ve Arapça münneslik (هـ) ekinden oluşmaktadır. Bu sözcük hem 'top' anlamında hem de özellikle erkek çocukları tarafından sokaklarda, bahçelerde ve sahalarda icra edilen 'futbol' anlamında kullanılmaktadır (Hasan, 2013, s. 296).

tüki توكي (Hasan, 2013, s. 88) < *tek 'eşi olmayan, biricik, yegâne'* (Türkçe Sözlük, 2009, s. 1933): El-Karagulli, bu sözcüğün Türkçe *teki* sözcüğünden türediğini beyan edip herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Kız çocukları tarafından oynanan 'seksek' oyunu anlamında kullanılmaktadır. Oyunun bir diğer adı حجل *hecl* olup 'tek ayak üzerinde durmak, zıplamak' anlamındadır (El-Karagulli, 2017, s. 18). Sözcük Türkçe *tek* ve Arapça nispet i'sinden oluşmuş olabilir.

turra طُرّه (El-Karagulli, 2017, s. 14) < *tura 'metal paranın resimli yüzü'* (Türkçe Sözlük, 2009, s. 2008): Sözcük, çocukların metal para ile oynadıkları طُرّه لو كيتبه *turra lō kitbe* 'yazı mı tura mı?' oyununda geçmektedir (El-Karagulli, 2017, s. 14).

zār زار (EL-Hicciye, 1967, s. 109) < zar ‘tavla ve başka oyunlarda kullanılan kemik, fil dişi, plastik vb. maddelerden küp olarak yapılan ve altı yüzünde, birden altıya kadar benekler bulunan oyun aracı’ (Türkçe Sözlük, 2009, s. 2024): Sözcük, Türkçeden Arapçaya geçip aynı anlamda kullanılmaktadır. Araplar, fasih Arapçada زهر النرد *zahru’n-nerd* ‘zar’ sözcüğü de Türkçe zar’dan geldiği düşüncesindedirler; Ceza-yir Arapçasında زهر التركيه *zahru’t-Turkiyye* ‘şans’ anlamındaki terkihi delil olarak göstermişlerdir (<https://ar.mo3jam.com/term/%D8%B2%D9%87%D8%B1%20%D8%A7%D9%84%D9%86%D8%B1%D8%AF>).

Sonuç

Irak Arap çocuk ve kiraathane oyunlarında Türkçeden geçen 45 sözcük tespit edilmiştir. Bu sözcüklerin 38’si çocuk oyunlarında 7’si kiraathane oyunlarında kullanılmaktadır. Sözcüklere genel olarak bakıldığında *bāşe*, *haşûge*, *‘arabâne*, *çöl*, *kişân*, *küşîyye*, *tirçîyye* ve *hatûn* hem günlük hayatta hem de oyunlarda kullanılan sözcükler olduğu görülmektedir. *‘arabâne*, *cift*, *çitâye*, *çöl*, *dâş*, *hammalbaşi*, *ibrezci*, *ibrisem*, *kare*, *kara-*, *kayat*, *kişân*, *kavâti*, *orça*, *şille*, *tâvli*, *töbe*, *tûki* sözcüklerinin oyun adı veya oyunların adlarının bir unsuru olarak, *dugme*, *kavırçe*, *kece*, *söl*, *tâş*, *zâr* sözcüklerinin oyunlarda bir araç-gereç adı olarak, *becağ*, *berk*, *eleç*, *kiz*, *tay* sözcüklerinin oyunda kullanılan araç-gereçlerin bir yönünün adı veya bir parçası olarak ve *beş*, *çöle*, *dâd*, *gög*, *kare*, *şây*, *tek* sözcüklerinin oyun icrasında kullanılan terimler olarak kullanıldığı saptanmıştır. *hatûn*, *küşîyye*, *tirçîyye* sözcüklerinin manzum bilmeceelerde ve *bāşe*, *çelebi*, *haşûge*, *kaverçi*, *kidîşe*, *taşbi* sözcüklerinin ise tekerlemelerde geçtiği tespit edilmiştir.

Türkçeden Irak Arapçasına geçen bu sözcüklerin çoğu Türkçe ve Farsça kökenlidir. Sözcüklerin biri (*hammalbaşi*), Arapça ve Türkçeden oluşan tamlama halindedir. 1 sözcük (*brezci*) Türkçe +CI ekiyle yapılmıştır. Moğolca kökenli 5 sözcüğün (*çal*, *kara-*, *taşbi*, *şille*, *tay*) saptanması da dikkat çekicidir. Sözcüklerin bir kısmının Irak Türkmen Türkçesinde kullanılmamaktadır; söz konusu sözcükler Irak Arapçasına eski tarihlerde geçmiştir denilebilir. Sözcüklerin 44’ü isim ve 1’i fiil niteliğinde olup bazılarında Arapçanın yapısına göre fiiller ve çoğullar türetilmediği tespit edilmiştir. Son olarak Türk lehçelerinde rastlayamadığımız *kaverçi* ‘kevgir’ sözcüğü, Araplar tarafından türetilmiş bir sözcük olması kuvvetli bir ihtimaldir.

Kısaltmalar

Ar.: Arapça

Far.: Farsça

Fr.: Fransızca

İt.: İtalyanca

Moğ.: Moğolca

Osm.: Osmanlıca

T.: Türkçe

M.: Miladi

Kaynakça

- Amid, U. H. (1389: M. 2010). *Ferheng-i Farisi 'Amid*, Rahruşd.
- Abdülmeccit, S. M. (2011). *Irak Türkmen Çocuk Oyunları*, Kerkük Vakfı Yayınları.
- Alimov, R. (2019). Aşık Oyununda Kemik Yüzlerinin Adlarının Kökeni Üzerine, *Uluslararası İdil - Ural ve Türkistan Araştırmaları Dergisi (IJVUTS)*, 1 (2), 158 - 176.
- Arikoğlu, E. (2005). *Örneklî Hakasça-Türkçe Sözlük*, Akçağ Yayınları.
- Clauson, S. G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: At the Clarendon Press.
- Develioğlu F. (2008). *Osmanlıca – Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitapevi Yayınları.
- Doerfer, G. (1963) *Türkische Und Mongolische Elemente Im Neupersischen, Band I*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- El-hicciye, Aziz Casim (1967). *Bağdadiyât*, Mudiriyet'l-Funûn ve's-Sekâfetu's-Şabiyye fi Vizeretu's-Sekâfe ve'l-İrşâd.
- El-Karagulli, A. (2017). *El-el'âbu's-Şabiyye Lifityânu'l- 'Irak*, Hindawi C.I.C.
- Elrâzi, M. b. E. b. A. (1986). *Muhtârü'-Sahhah*. Mektebet Lübnan.
- El-Samerrâ'i, Y. E. İ. (1965). *El-el'âbu's-Şabiyye Lisibyân Samerra'*, Daru'-c-Cumhûriyye Li'n-neşr ve't-ṭabi'.
- El-Sudâni, A. E. (1965). *El-el'âbu's-Şabiyye fi'l-'Amare*, Matbaatu Daru'-c-Cumhûriyye.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, TDK Yayınları.
- Gül, B. (2016). *Moğolca İbni Mühennâ Lûgati*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Hasan, L. R. (2013). *El-Mu'cem Lil-kelimât ve'l Mustalahâtü'l-'İraqiyye*, Dubai.
- Huizinga, J. (2006). *Homo Ludens, Oyunun Toplumsal İşlevi Üzerine Bir Deneme*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Ayrıntı Yayınları.
- Hürmüzlü, H. (2013). *Irak Türkmen Türkçesi Sözlüğü*, Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı yayınları.
- Kaman, S. - Karagözlü, S. (2020). *Nisâb-ı Türki (Nisâb-ı Türki Tûrân) Çağatayca-Farsça Manzum Sözlük (İnceleme-Tenkitledi Metin-Sözlük-Dizin-Tıpkıbasım)*, Gece Kitaplığı.
- Karagözlü, S. (2018). Irak Arapçasına Giren Kuşçulukla İlgili Türkçe Kelimeler, *Dil Araştırmaları*, 22, 159-168.

- Kaymaz, Z. (2016). Kuveyt Arapçasındaki Türkçe Unsurlar Üzerine, *XI. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı*, (ss. 161-170), İ. D. Bilkent Üniversitesi.
- Kaymaz, Z. (2017). Yemen Arapçasındaki Türkçe Kelimeler, *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı (İhsan Doğramacı'ya Armağan)*, (ss. 219-225), Romanya, Bükreş.
- Khairullah, H. L. (2019). Irak Türkmen Türkçesinde Kullanılan Moğolca Kelimeler, *Mecellet Cami'et Kerkuk li'd-Dirasātu'l-İnsāniyye*, 15 (2), 1-11.
- Lessing, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük 2 O-C (Z)*, Çev. Günay KARAĞAÇ, TDK Yayınları.
- Mes'ūd, C. (1992). *Mu'cem El-Rā'id*, Daru'l-İlm Lil-Melāyin.
- Mohammad, R. (2015). Bazı Arap Lehçelerindeki Atasözlerinde Geçen Türkçe Kelimeler, *Dil Araştırmaları* 17, 199-213.
- Muhsin, A. H. (2017). Games In Baghdad Heritage. *Mecelletu't-Turāsu'l-İlmi El-ʿarabi*, 3, 61-86.
- Özdemir, N. (2006). *Türk Çocuk Oyunları II*, Akçağ yayınları.
- Spiro, S. (1999). *An Arabic-English Dictionary Of The Colloquial Arabic Of Egypt*, Lebrairie du Liban Publishers.
- Steingass, F. (1963). *A comprehensive Persian-English dictionary*. Rout-ledge & Kegan Paul Limited.
- Tietze, A. (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Birinci cilt A-E*, Simurg Yayınları.
- Türkçe Sözlük*, (2009). TDK Yayınları.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü I* (1993). TDK, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü III* (1993). TDK, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü X* (1993). TDK, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- <https://azamil.com>
- <https://www.almaany.com/ar>
- <https://abadis.ir>
- <https://www.folkculturebh.org/ar/>
- <https://3amyah.com/>
- <https://ar.mo3jam.com>
- <https://www.alqasidah.com/poem.php?ip=7668>

Kaynak Kişiler

- Necah SALMAN, 1954, Kadın, Ev hanımı, Diyala, Irak.
- Abdulmecid AL-TA'İ, 1956, Erkek, Emekli avukat, Diyala, Irak.
- Nabil Abdulkерim EL-HUSEYNĀVĪ, 1952, Erkek, Emekli memur, Bağdat, Irak.
- Sayma ABDULMECĪD, 1946, Kadın, Tuzhurtmatu, Kerkük, Irak.
- Mahmud Şukur MAHMUD, 1972, Erkek, Musul, Irak.

UYGUR HALK MESELLERİ

Doç. Dr. Ahmet KARAMAN, Afyon Kocatepe Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-7106-3522

1. Uygur Halk Meselleri ve Özellikleri

Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğıti'nde mesel “Ahlaki terbiye özelliği olan ve eleştiri yönü güçlü olan nazım veya nesir türündeki küçük eser. Kişiler arasındaki olaylar hayvanlar veya bitkiler kişileştirilerek anlatılır.” (1999:1029). Uygurçe – İngilizçe Luğet'te ise “fabl, alegori” (1997:583) karşılıkları verilmiştir. Uygurca-İngilizce sözlükte çöcek karşılığı olarak “fabl, efsane” (1997:256) açıklamaları verilmiştir. İzahlık Sözlükte çöcek “İnsanların tabiat olayları hakkındaki düşüncelerini, insanlar arasındaki sosyal ilişkileri ve her türlü sosyal olayları hayal gücüne dayalı gülünç ve ilginç olarak yansıtan sözlü hikâye” (1999: 436) olarak tanımlanmıştır. Görüldüğü gibi mesel ile çöcekler bazı yönlerden birbirlerine benzerler. Ancak Uygur meselleri ile çöcekleri birbirinden ayıran özellikler vardır:

a) Uygur halk mesellerinde derin bir felsefî fikir ortaya konur (İsmayil, 1998, s. 318). Bu fikir halkın uzun yıllar edindiği tecrübeye dayanır. Bu nedenle mesellere yaşayan felsefe de denir. Hayvan çöceklerinde ise mesellerdeki gibi hikmetli düşünceler yer almaz. Genellikle insanlar arasındaki iyilik kötülük, bilgelik cehalet, doğruluk ve sahtekârlık gibi zıt kavramlar hayvanlar aracılığıyla yansıtılır. Çöceklerde mesellerdeki gibi derin bir felsefî düşüncenin yer alması şart değildir.

b) Hayvan çöceklerinde başkahramanlar hayvanlardan oluşurken mesellerde başkahraman hayvanlardan başka insanlar, bitkiler, böcekler hatta cansız varlıklardan oluşabilir (İsmayil, 1998, s. 319). Başkahramanı insan olan meseller eleştirel özelliklere sahip olduğu için latifelerle karıştırılabilir. Genel olarak ifade etmek gerekirse mesellerde hiciv özelliği olması mutlak özellik değildir. Ancak derin felsefî yapının olması mesellerin karakteristik özelliğidir. Latifelerde ise hiciv özelliği karakteristik olmasına rağmen derin felsefî fikirlerin yer alması karakteristik özelliklerinden değildir.

c) Hayvan çöceklerinde yapılan tasvirlerinde süreklilik esastır, değişkenlik görülmez. Örneğin korkaklık tavşanın, kahramanlık atın, kurnazlık tilkinin hikâye boyunca kalıcı özelliğidir. Bu özellikler hemen hemen bütün çöceklerde değişmez özelliklerdir. Mesellerde ise bu özellikler kalıcı değildir. Mesellerin sonunda söylenmek istenen açık biçimde ortaya konulduğu için meselin sonunda hayvanın

hangi özelliğinin ortaya konulacağı belli olmaz. Kimi meselerde olumsuz özellikleriyle tasvir edilen hayvanlara başka meselerde olumlu olarak karşımıza çıkabilir.

d) Biçim özellikleri yönünden değerlendirdiğimizde meseller çöçeklere göre daha küçük boyutludur. Kişi sayısı az olup belirgin özelliklere sahiptir. Meseller basit ve küçük bir olay örgüsüne sahip olmasına rağmen güçlü bir fikir olgusuna sahiptir. Çöçeklerde ise kişi sayısı daha çok olay örgüsü daha uzun, tasvirler daha çoktur.

e) Oluşma dönemlerine göre değerlendirdiğimizde çöçekler mesellerden daha önce oluşmuştur.

f) Meseller hem nesir hem de nazım biçiminde yazılabilir (Yasin, 2013, s. 246).

2. Uygur Halk Mesellerinin Muhtevası

Halk meselleri Uygur halkının uzun yıllar edindiği tecrübeyi, ahlaki değerleri, çalışkanlığını konu almaktadır. Uygur halkının ahlak anlayışı mesellerin önemli bir konusudur. Bu tür meselerde güçlü bir hiciv anlayışı görülür. Toplumdaki sömürü düzeni, açgözlülük, asalaklık, yalancılık şiddetle eleştirilir. Bütün bu olumsuz özellikler toplumda toprak ağası olan ezici tabakaya ait olup ezilenler de bunlara zıt olarak samimiyet, çalışkanlık, temiz kalplilik, yoksulluk özellikleriyle öne çıkarlar.

Uygur halk mesellerinde maddi zenginlikten ziyade bilimin, sanatın gerçek zenginlik olduğu vurgulanır. Uygur halkının uzun tarih sürecinde edindiği tecrübeleri, hayat felsefesi Uygur mesellerinde vücut bulmuştur.

3. Uygur Halk Mesellerinin Edebî Özellikleri

Mesellerin kendine has üslup özellikleriyle insan ve eşyayı tasvir ederek asıl düşünceyi ortaya koyar. Edebî olarak oldukça ilginç, anlaşılır ve ironik bir üsluba sahiptir.

Gerçek hayattaki küçük bir olay aracılığıyla karakterler tasvir edilir. Ancak bu küçük olay asıl olayın özelliklerini açık biçimde yansıtır. Uygur halk mesellerinin çoğunda kişileştirilen hayvanlar aracılığıyla belirtilmek istenen düşünce ortaya konya da bir kısmında da doğrudan insanlar aracılığıyla asıl düşünce belirtilir. Mesellerdeki karakterler ne olursa olsun ilgi çekici olurlar.

Uygur halk mesellerinde karakter ve olay sayısı azdır. Karakterlerin tasviri oldukça kısa, karakterine uygun biçimde yapılır. Bireysel özelliklere sahip olan ka-

rakterler yerel ağız da kullanabilir. Bu yolla karakterlerin iç dünyası oldukça açık biçimde yansıtılır.

Genel olarak ifade etmek gerekirse meseller ciddi konuları işleyen, eleştiriye ön planda tutan, gizli anlamlar taşıyan bir Uygur halk edebiyatı türüdür. Uygur halk meselleri Uygur halkının uzun yıllar boyunca edindiği tecrübeleri içermektedir. Uygur halk mesellerinde atasözleri ve deyimlerin yer alması mesellerin kültür taşıma özelliğini gösterir. Meseller sosyal bir öğretiye sahip olup uzun süre kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır.

4. Uygur Halk Mesellerindeki Tipler

Çalışmamızda Uygur Halk Meselleri (Ebey, 2013) adlı kitapta yer alan seksen beş meseli değerlendirdik. Mesellerde “tilki, kurt, kurbağa, tavşan, fare, kedi, keçi, eşek, aslan, turna, köpek, karınca, horoz, sığır, serçe, öküz, kirpi, kaplan, fil, deve, ayı, at, vaşak, sansar, porsuk, papağan, ördek, leopar, kuş, karga, güvercin, geyik, civciv, bülbül, baykuş” otuz altı farklı hayvanın tip olarak kullanıldığını tespit ettik. Bu tipler içinde tilki on beş, kurt yedi, kurbağa altı, tavşan beş, fare beş, kedi dört, keçi dört, eşek dört, aslan dört, turna üç, köpek üç, karınca üç, horoz üç, sığır iki, serçe: iki, öküz iki, kirpi iki, kaplan iki, fil iki, deve iki, ayı iki, at iki defa kullanılmış; diğerleri ise birer defa meselde karakter olarak kullanılmışlardır. Bu tipler bazen mesellerde yardımcı karakter olarak da kullanılmışlardır. Örneğin ‘Tilkinin Taksimatı’ başlıklı meselde ‘kaplan, kurt ve tilki’ tip olarak meselde yer alırken ‘tavşan, geyik ve sülün’ yardımcı karakter olarak kullanılmıştır:

“Eski zamanlarda bir gün çok yakın dost olan kaplan, kurt ve tilki sefere çıkmışlar. Yürüye yürüye yorulmuşlar ve bir dağın yamacında dinlenmeye karar vermişler. Çok acıktıkları için ava çıkmaya karar vermişler. Kaplan dinlenirken kurt ile tilki ava çıkmışlar. Bir süre sonra bin bir sıkıntıyla bir geyik, bir tavşan ve bir sülün avlamışlar. Avladıkları hayvanları getirip ortaya koymuşlar. Kaplan avlananları bölüştürmesi için kurdu görevlendirmiş. Kurt bu teklifi uygun bulup bölüştürmeye başlamış. Kaplan iri cüsseli olduğu için onun sonra yemesini gerektiğini kendinin sülünü, tilkinin ise tavşanı yemesinin uygun olacağını söylemiş. Bu bölüştürmeyi duyan kaplan sinirlenerek kurda vurmuş. Kurdun bir gözü çıkmış. Sonra tilkiye dönerek onun bölüştürmesini istemiş. Tilki hemen şöyle bölüştürmüş: Tavşan, Cenaplarının kahvaltısı olsun, sülün öğle yemeği, geyik ise akşam yemeği olsun. Sizden kalırsa biz yiyelim kalmazsa can sağlığı olsun, demiş. Tilkinin bölüştürmesini çok beğenen kaplan, tilkiye bu bölüştürmeyi kimden öğrendiğini sormuş. Tilki acele etmeden, biraderim kurdun çıkan gözünden, diye cevap vermiş.”

Bu meselde kurt yerine ve kendi gücüne göre davranmadığı için zarar gören bir ahmak tipindedir. Tilki ise tehlikeyi hemen fark edip ona göre davranan ve zarar görmeyen bir dalkavuk tipindedir. Asıl eleştirilen ise hiç hak etmediği, emek harcamadığı halde zayıfların hakkını gasp eden bir zalim tipindedir.

“Geyik” başlıklı meselde ise ormanın kenarındaki ırmaktan su içmeye gelen bir geyiğin suya yansıyan boynuzlarını görüp onlarla böhürlerirken ayaklarının zayıflığını görüp onlardan öğrendiği sırada ansızın bir aslanın saldırısına uğradığı anlatılmaktadır. Beğenmediği bacakları sayesinde kaçıp kurtulan geyiğin ormana girince ağacın dalların takılan boynuzları yüzünden aslana yakalandığı anda beğenmediği bacaklarının gerçekte bir kurtarıcı, övündüğü boynuzlarının ise başına bela olduğunu anlayıp pişman olduğu anlatılmaktadır. Bu meseldeki geyik tipi gerçek değerini ne olduğunu bilmeyen sadece görünüşe ve gösterişe önem veren kişileri temsil etmektedir.

Bazı meseller toplumsal uyarı niteliği taşır. Örneğin “Aslan ile Turna” meselinde balıkçıdan çaldığı balıkları aceleyle yerken balığın kılçıkları boğazına batan aslan turnadan kendisine yardım etmesini ister. Bu istek karşısında hem korkan hem de şaşırın turna ister istemez aslanın boğazına saplanan kılçıkları gagasıyla çıkarır. Boğazından kılçıklar çıktıktan sonra rahat bir nefes alan aslan turnadan iki günüdür aç olan karnını doyurmasını ister. Turna ne yaparsa yapasın aslanı bu isteğinden vazgeçiremez. Sonunda turnayı yakalayıp yiyen aslan vefaya cefayla karşılık vermiş olur. Bu meseldeki aslan tipi vefasız bir zalimi turna tipi ise yardımsever ama kime yardım edilip kime yardım edilmeyeceğini ayırt edemeyen saf kişileri temsil etmektedir.

“Deve ile Keçi” meselinde boyunun uzunluğuyla övüne deve ile iyi sıçramasıyla övünen keçinin arkadaşlığı anlatılmaktadır. Bol meyveli bir bağın yanından geçen deve ile keçi bağdan meyve yemek isterler. Ancak duvar yüksek olduğu için deve duvarın üzerinden sarkan dallardan meyve yiyebilirken keçi ne kadar sıçarsa sıçarsın duvarın üstüne çıkamaz. Deve uzun boyuyla övünürken keçi bağa girmenin yollarını aramaktadır. Bağın bir yerinden sürünerek içeri giren keçi devenin ulaşamadığı diğer meyveleri de tadarken kendi özellikleriyle övünmeye başlamıştır. Bunları duyan bir at her ikisinin de boş yere övündüğünü söyler. Kişinin eksik yanlarını görmeyip üstün yanlarıyla övünmenin yanlış olduğunu belirtir. Atın bu haklı uyarıları karşısında her ikisi de mahcup olur. Meseldeki deve ve keçi tipleri iyi dost olan iki kişiyi temsil etmektedir. Dostların birbirlerine karşı üstünlük yarışına girmelerinin dostluğa zarar vereceğini anlatmaya çalışan at meselde bilge karakteri temsil etmektedir.

Mesellerin özelliklerinden biri de toplumu yalancı, dolandırıcı kişilere karşı dikkatli olma konusunda uyarmasıdır. “Tilki ile Eşek” adlı meselde derin bir çukura düşen tilki bütün çabalarına rağmen çukurdan çıkamaz. O sırada su içmek için oraya gelen eşek tilkiyi görüp ne yaptığını sorar. Uyanık tilki bulunduğu yerin serin olduğunu, temiz su bulunduğunu ve dinlenmek için uygun bir yer olduğunu söyleyince eşek hemen çukura atlar. Bu fırsatı kollayan tilki hızla önce eşeğin sırtına oradan da dışarıya sıçrar. Eşek ise çukurdan çıkamaz. Meselin sonunda “*Yalğançığa işenseñ, béşiğa bala tapisen / Yalancıya inanırsan başına bela bulursun.*” sözleriyle kişilerin yalancılara karşı uyanık olmaları tavsiye edilmiştir.

“At ile İt” başlıklı meselde birlikte yaşayan bir at ile köpeğin ilişkileri anlatılmaktadır. Köpek sezgilerinin güçlü olmasıyla övünürken atı da küçümsemektedir. Atın kuyruğunun kısıalığı, dudağının biçimsizliğiyle alay etmektedir. Bir gün hiçbir şey yokken su içmeye giden atın arkasına geçip orasını burasını dişleyen köpeğin laf dinlemezliliğinden usanıp onu arkaya itmiş. Gözleri fal taşı gibi açılan köpek, kıl kıpırdasa duyduğundan, eve hırsız sokmadığından bahsederek yine övünmeye başlamış. At, köpeğin bu övünüşü karşısında şaşırıp, evde herkesin kendine göre işinin olduğunu söylemiş. Köpek ise atın boş yere yer kapladığını, boş yere yediğini söyleyip başka bir işe yaramadığını söylemiş. At biraz da alaycı bir tavırla köpeğin doğru söylediğini belirtip “Ben harman tepiyorum, yiyecekleri eve taşıyorum, değirmene götürüyorum, kış günleri eve odun kömür taşıyorum bunlar iş değil mi ki? diye sormuş. Köpek bu işlerin kendisine ne faydası olduğunu sorunca at kızarak: “Tahılı değirmene götürüp un öğütmesem kepek çıkmasa sen ne yiyeceksin?” demiş. Köpek sesini çıkaramadan kuyruğunu kısıp uzaklaşmış.

At ile İt meseli toplumda herkesin kendine göre bir görevi olduğunu, her görevin kendine göre bir önemi olduğunu anlatan, bu konuda kimseyi küçümsemek gerektiği dersini veren bir meseldir. Köpek tipi kendini beğenmiş, başkalarını küçük gören kibirli bir tiptir. At tipi ise olgun ama gerektiğinde had bilmezlere haddini bildiren bir tiptir.

“Ahmak Avcı” başlıklı meselde çok maharetli bir doğanı olan avcının doğanın düzenine ters hareket etmesi ve bunun sonucunda zararlı çıktığı anlatılır: “Bir avcının ala doğanı varmış. Ala doğan avcıya sürekli av hayvanlarını yakalayıp getirirmiş. Bir gün avcı ala doğanın biçimini beğenmemiş. Kuyruğu gözüne çok çirkin görünmüş. Makası eline alarak kuyruğunun yarısını kesmiş. Ala doğan bu haliyle daha güzel görünmüş avcıya. Avcı bir müddet sonra ala doğanın kanatlarını beğenmemiş ve onların da yarısını kesmiş. Sonunda gagasını da çok uzun ve biçimsiz bularak gagasını da kesmiş. Bir gün ala doğanını yanına alarak ava çıkmış. Bir tilki görerek ala doğanı havaya fırlatmış. Kanat, kuyruk ve gagası kesilen ala doğan uçamayarak pat diye yere düşmüş. Avcı bu işe çok şaşırılmış. O sırada oradan geç-

mekte olan bir dostu duruma şahit olmuş. Avcıya ahmakça davrandığını söyleyip dünyada her şeyi kendine göre düzeltmeye kalkarsan bozulmayan bir şey kalmaz, diyerek avcuyu uyarılmış.” Bu meselde doğanın kendine has bir kanunu vardır. Bu kanunu kişi kendine göre değiştirmeye kalkarsa düzeni bozmuş olur. Bu mesel doğanın kanunlarına aykırı hareket eden insanoğlunun doğal felaketlere maruz kalacağına işaret etmesi yönüyle sosyolojik bir mesaj vermektedir.

5. Uygur Mesellerinin Dil, Kültür ve Etik Değerlere Katkısı

Mesellerde toplumu ayakta tutan değerler ele alınmaktadır. Toplumun pek çok kesimi tarafından örnek alınan ve rol model diyebileceğimiz tipler meselerde yer almaktadır. Bu tipler kötülere cezalandırırken kötülüğün cezasız kalmayacağı düşüncesini bilinçaltına yerleştirir. Bu bilinç bireyin ‘ben’ anlayışından ‘biz’ anlayışına gelişmesinde çok etkilidir.

Sözlü ve yazılı edebiyat ürünlerinin dil becerilerini geliştirdiği bir gerçektir. Meseller de dil ve kültür gelişimine de katkı sağlamaktadır. Mesellerin geçen ve Uygurcada “maqal-temsil” olarak adlandırılan atasözleri, atasözlerinden başka özlü sözler, benzetmeler, karşılaştırmalar ve diğer edebi unsurlar hem kültürün aktarımına hem de dil gelişimine önemli katkı sağlamaktadır. Uygur meselleri gelenek, görenek ve âdetleri aktararak bireylere yaşadıkları toplumun kültürel değerlerini tanımasında ve benimsemesinde önemli rol oynarlar.

Masallar, çocukların duygusal ve ruhsal gelişimlerini sağlayarak onları hayata hazırlar. Çocukların duygularını besleyerek onları hayata hazırlayan masallar, aynı zamanda bireylerin gelişimlerinin sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesine yardımcı olur (Gedik, 2019, s. 363).

6. Mesellerden Örnekler

Mesellerde yer alan tipler hem hayvanlar hem de insanlardan olabilmektedir. Bu nedenle mesel örnekleri seçilirken tipleri farklı olan mesellerden seçilmiştir.

Hurun Êşek

Bir kişi ikki eşekke yük artip yolğa çıqıptu. Bir eşekniñ yüki égirliq, yene birinin yénikrek iken. Êşekniñ biri yene biridin yadem sorap:

- Aka, bolalimidim, biraz yadem qılsañçu, - deptu.

- Néme karim, - deptu yene bir eşek, - men kétivérimen.

Şundaq qilip, yüki égir eşek hérip hali qalmaq, axir ölüp qaptu.

Éşekniñ igisi yükniñ hemmisini birla eşekke artıptu. “Hurun eşek yükni éğir kötürer” dégen temsil ene şuniñdin qalğaniken (Ebey, 2013,109).

Tembel Eşek

Bir kişi iki eşeğe yük yükleyip yola çıkmış. Eşeklerden birinin yükü daha ağır diğèrinin yükü daha hafifmiş. Eşèğin biri diğèrinden yardım isteyip:

- Abi, taşıyamadım, biraz yardım etsen, demiş.
- Kârım ne olacak, demiş diğèr eşek ben götürürsem.

Böyle yapıp yükü ağır olan eşèğin gücü iyice tükenip sonunda ölmüş.

Eşèğin sahibi bütün yükü tek kalan eşeğe yüklemiş. “Tembel eşek ağır yük taşır.” diyen söz işte bundan kalmış.

Aç Böre

Bir aç böre yeydiğan bir nerse tapalmay, nahayiti sersan boptu. U, aldimğa duç kelgenla nersini yeymen! dep oylaptu. Birdinla uniñ aldığa bir qoziçaq çiqip qaptu.

- *Vah, qandaq yaxşı – he! – deptu böre şölgeylirini éqitip, - qoziçaq, men séni yeymen.*

- *Toxta! Şundaq quruqla yevéremsen? – dep soraptu qoziçaq.*

- *Bolmisa, qandaq yey? – deptu böre.*

Egerde huzur qilimen déseñ, - deptu qoziçaq uniñğa, - yéziğa bargın, zix, piyaz, qarimuç ekelgin, kéyin göşümni zixqa ötküz – de, yaxşılap kavap qil. Piyazni qarimuç bilen ezgin ve uni kavapqa sépip yégin. Dunyada mundaq kavaptin artuq giza yoq.

- *Rast éytisen, - deptu böre ve yéziğa qarap yügürüptu, yolda qoyçılar yoluquptu. Böre:*

- *Hey ağıniler, maña piyaz, zix, qarimuç bériñlar, qoziçaqni berre kavap qilip yeymen, huzur qilimen! – dep varqiraptu. Qoyçılar buni añlap:*

- *Mana saña piyaz, zix, qarimuç! Qéni şu kavap yeydiğan çışlirini?! – dep böriniñ tumşuqiğa tayaq bilen kéliştürüp rasa saptu. (Ebey, 2013,110).*

Aç Kurt

Bir aç kurt yiyecek bir şey bulamadığı için şaşırılmış. O, önüne ilk çıkan şeyi yiyeceğim, diye düşünmüş. Birdenbire onun önüne bir kuzu çıkmış.

- Vay, ne kadar güzel ya! demiş kurt salyalarını akıtarak, “Kuzucuk ben seni yiyeceğim.”

- Dur! Böyle kuru kuru mu yiyeceksin? diye sormuş kuzu.

- Başka nasıl yiyeyim? demiş kurt.

Eger keyif alarak yemek istiyorsan, demiş kuzu ona, köye git, şiş, soğan, karabiber al gel, sonra etimi şişe geçir de güzelce kebab yap. Soğanı karabiber ile ez ve onu kebaba sepele. Dünyada bu kebaptan daha güzel yemek yok.

- Doğru söylüyorsun, demiş kurt ve köye doğru yürümüş, yolda koyuncularla karşılaşmış. Kurt:

- Hey dostlar, bana soğan, şiş, karabiber verin, kuzucuğu kebab edip yiyeceğim, keyif alacağım! diye bağırılmış. Koyuncular bunu duyup:

- İşte sana soğan, şiş, karabiber! Nerede şu kebab yiyeceğin dişlerin? diye kurdun ağzına sopayla vurmuşlar.

Hurun İt

Bir yili qış nahayiti qattiq keptu, qar ögze boyi yéğip, derex uçidiki qağilar toñlap yerge çüştüptü. Daim bosuğida yétip kün ötküzidiğan itniñ küni tes boptu. İt soğuqniñ destidin tügülüp yetip bésini çiqiralmaydığan, ornidin tursa sekildep qatraydığan bolup qaptu. Qattiq soğuq itniñ can-cénidin ötüp ketkenliktin, lağıldap titrep turup: “xep, menmu yazda taza issiq bir saray salmisam, it bolmay kétey” dep qesem içiptu.

Künler ötüp, yaman soğuq tügep, bahar keptu, bara-bara künler issip kétiptu. İtmu teñla issiptu. İt oynap-külüp keç bolğan yerde yetip, qıştiki qesemni untup qaptu.

Şuniñdin kéyin: “İt muzlığanda saray salidu, issiğanda untup qalidu” dégen temsil peyda bolğaniken. (Ebey, 2013,111).

Tembel Köpek

Bir yıl kış çok sert geçmiş, kar çatı boyu yağıp ağaçlardaki kargalar donup yere düşmüştü. Sürekli eşikte yatarak gün geçiren köpeğin işi zorlaşmış. Köpek soğuk yüzünden kıvrılıp yatarak başını çıkaramıyor, yerinden kalksa sıçrayıp koşuyormuş. Şiddetli soğuk köpeği canından bezdirdiği için titreyerek: “Çaresiz ben de yazın temiz sıcak bir saray yapmazsam bana da köpek demesinler!” diye ant içmiş.

Günler geçip, soğuklar geçip bahar gelmiş, gide gide günler ısınmış. Köpek de iyice ısınmış. Köpek oynayıp gülüp nerede akşam orada sabah, kışın ettiği yemini unutmmuş.

Ondan sonra: “Köpek üşüdüğünde saray yapar, ısındığında unuttur.” sözü doğmuş.

Xam Xiyal

Bir bala cañgalğa otun algili béríp, bir cigdiniñ tüvide zoñziyip oltuğan toşqanni körüp qaptu – de, xiyalğa çöküptu: “ Hazir muşu toşqanni tutuvalsam, bazarğa apirip satsam, puliğa bir toxu alsam, toxu tuxum tuğsa, tuxumlarni kürük toxuğa basurup bersem, tuxumdin çüciler çıqsa, çüciler çoñ bolğanda, sétip bir qoy alsam, qoy ikkidin tuğsa, çoñ bolğan qozilarni sétip rasa kélişken bir at alsam, mal-varan pada-pada bolup ketse, bir qismini sétip qoru – cay alsam, yer élip déhqañçilik qilsam, buğdaylirim oxşap, qoğun- tavuz, méve – çéviler pişip ketse apam bilen dadam: “Yaraysen oğlum! Yaraysen!” dep kététti – he!” dep varqiriganiken, toşqan ürküp qéçip kétéptu. Bala “Hessine!” évizini tutupla qaptu. (Ebey, 2013,1125).

Ham Hayal

Bir çocuk ormana odun almak için giip bir iğdenin dibinde çömüp oturan tavşanı görmüş de hayale dalmış: “Şimdi şu tavşanı tutuversem, pazara götürüp satsam, parasına bir tavuk alsam, tavuk yumurtlasa, yumurtaları gürk tavuğa basam, yumurtadan civcivler çıksa, civcivler büyüdüğünde satıp bir koyun alsam, koyun ikiz kuzulasa, büyüyen kuzuları satıp boylu poslu bir at alsam, hayvanlar sürü sürü olsa, bir kısmını satıp arazi alsam, yer alıp çiftçilik yapsam, buğdaylarım, kavun, karpuz meyve ve sebzelerim olgunlaşsa anne ile babam: “ Aferin oğlum, aferin derlerdi ya!” diye bağırırken tavşan ürküp kaçmış. Çocuk “Eyvah!” diyerek susmuş.

SONUÇ

Meseller Uygur sözlü edebiyatı önemli bir türüdür. Uygur sözlü edebiyatında çeşitli özellikleri yönünden birbirine benzeyen üç tür vardır. Bunlar çöcek, mesel ve latifelerdir. Bu üç tür anlatım özellikleri, tipleri ve konuları bakımından birbirlerinden ayrılırlar. Meseller Uygur sözlü edebiyatının anonim bir türüdür. Ancak daha sonra yazılı edebiyatta yazarı belli olan meseller de ortaya çıkmıştır. Gerek yazılı edebiyatın gerekse Uygur sözlü edebiyatının ürünü olan mesellerin asıl işlevi toplumu eğitmektir. Bireyler arasındaki ilişkilerin sağlıklı olması, huzurlu bir toplumun oluşmasına katkı sağlamak, gelenek ve göreneklerin gelecek kuşaklara aktarılması mesellerin önemli işlevlerindedir.

KAYNAKÇA

- Ebey, A.- İmin, E. (2013). *Uygur Xelq Meselliri*, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi.
- Gedik, S. (2019). Masalların Eğitimsel İşlevleri, *Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler ve Eğitim Dergisi*, 3 (1), 356-367.
- İsmayil, O. (1998). *Xelq Égiz Edebiyatı Heqqide Omumiy Bayan*, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi.
- Komisyon. (1999), *Uygur Tiliniñ İzahlıq Luğiti (Qisqartılmiş)*, Şincan Halk Neşriyatı, Ürümçi.
- Sincon, D. (1997). *Uygurçe-İngilizçe Luğet*, Şıncañ Xelq Neşriyatı, Ürümçi.
- Yasin, Y. (2013). *Edebiyat Asasiy Bilimliri*, Şıncañ Xelq-Baş Neşriyatı, Şıncañ Xelq Sehiye Neşriyatı, Ürümçi.

GEN ARAŞTIRMALARI VE DİL AİLELERİ

Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU, Dokuz Eylül Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-8514-8578

Giriş

İnsan biyolojik bir varlıktır. Biyolojik özelliklerinin bilişsel kapasitelerini ne oranda etkilediği, önemli bir araştırma alanıdır. Bu bilişsel özelliklerinden biri olan dilin biyolojik temelleri, doğal seçimle evrim fikrinin iki kurucusu arasında da farklılığa yol açmıştı. Darwin, dilin de diğer biyolojik özellikler gibi doğal seçimle evrildiğini savunurken Wallace dilin başka bir açıklaması olduğu düşüncesindeydi [Tartışmasını şu kitabımda ayrıca yapmıştım bk. (Kerimoğlu, 2021)]. Biyolojik soyuluş çizgilerini takip ederek dillerin çeşitlenmesine dair bilgilere ulaşabileceğimiz düşüncesi Darwin ve Schleicher gibi öncülere gider (Darwin, 1871; Schleicher, 1863, 1869). Bugün de evrimsel biyolojinin dillerin çeşitlenmesi için önemli veriler sunduğu genellikle kabul edilir (Levinson & Gray, 2012).

Genlerin dil kapasitemizi etkilediğini biliyoruz. FOXP2 gibi bazı genleri hasarlı olan kişilerin sağlıklı bir dil kullanımına sahip olmadığı ispatlanmıştır (Enard vd., 2002; Krause vd., 2007; Mozzi vd., 2016). Bu da dil ve gen arasında bir bağ olduğunu gösterir. Daha önce bir yazımda dil ve gen ilişkisini değerlendirmiştim (Kerimoğlu, 2017), bu yazıda dil yetisini doğrudan etkileyen genleri kapsam dışına bırakıp daha başka bir ilişkiyi ele alacağım. Dil akrabalıkları ile o dilleri konuşanların akrabalıkları arasında bir paralellik var mı sorusuna bilim dünyasının verdiği cevapları değerlendireceğim.¹

1 Bilimde “ırk”, “etnisite”, “soy”, “akrabalık” gibi terimlerin yanlış kullanımına yönelik önemli bir itiraz vardır [Tartışma için bk. (Olson vd., 2005; Wagner vd., 2017)]. İnsan toplulukları için “ırk” terimini kullanmanın yanlışlığı konusunda bir uzlaşma olduğunu söylemek mümkündür. İnsan türünün bugünkü farklılıklarını ırkların üstünlüğü veya geriliği gibi yanlış olduğu açık fikirleri savunmak üzere kullanan çevrelere dikkat etmek gerekir. Bu konuda aydınlatıcı bilgiler için genetikçi ve antropolog Ömer Gökçümen’in aşağıya bir bölümünü aldığım söyleşi okunabilir:

- Yani siz bir genomu baktığınızda “İşte bu Türk” veya “Bu Çinli” diyemiyorsunuz?

-Hayır, sadece “Bu genom son 200-300 senedir muhtemelen şu coğrafyadan geliyordur” diyebilirim. Irk konusunda, özellikle zaman meselesi insanlarda kafa karışıklığına yol açıyor. Modern insanın kökeni 200 bin seneye dayanıyor. Her ne kadar evrimsel olarak bu minik bir zamansa da bir tarihçi için tahayyül etmesi zor. O yüzden bir dilsel grup olarak Türkler veya daha uzun zamandır var olan Fransızca üzerinden ortaklaşan bir grup var gibi geliyor. Ama bundan 3-5 bin sene önce yaşayan Avrupalıların, şimdiki Avrupa top-

Dil ve Gen Karşılaştırmaları Bize Ne Söyleyebilir?

Sözcük ve yapı karşılaştırmasına dayalı dilin kökeni incelemeleri ile en fazla 10 bin yıl öncesine gidilebildiği, farklı yayınlarda hesaplanmıştır (Greenhill vd., 2010; Nichols, 1992). Evrimsel zaman diliminde bu zaman derinliği daha “dün” sayılabilir. Jeoloji, biyoloji, genetik gibi farklı bilim dallarıyla bu tarihten de eskiye gidilebilmektedir. İnsanın geçmişi yalnızca kültürel üretimler üzerinden araştırılmaz. Genlere de tarihimiz yazılmıştır. Bilim, genleri okuyarak yol ayrımlarını takip etme konusunda her geçen gün şaşırtıcı bulgulara ulaşmaktadır.

Dil ve gen ilişkisi deyince iki ana araştırma alanından söz etmek mümkündür. Bunlardan ilki yukarıda değindiğim üzere insanın dili kullanmasını sağlayan genlerin belirlenmesidir. Konuşma organlarını yöneten genler nelerdir? Anlamamızı sağlayan belirli bir gen var mıdır? Sözcükleri hafızamızdan çağırmanın genetik temeli nedir? Sözdizimini mümkün kılan gen insana özgü müdür? Bu türden sorular insan dil yetisinin altında yatan mekanizmanın işleyişini sorgular. Özellikle dil yetisinde sorunlar olan hastalar yoluyla tespit edilen genetik bozukluklar bu araştırma alanını öne çıkarmaktadır.

İkinci ve bu yazıda ele alacağım araştırma alanı ise akrabalık ilişkisidir. Dil akrabalıkları özellikle 19. yüzyılda Hint-Avrupa dil ailesinin araştırılması ile güçlü bir gelenek oluşturmuştur. Dillerin akraba olduğunu ispatlamak için temel sözcük karşılaştırmaları, ses denklikleri gibi çeşitli ölçüler geliştirilmiş; bu ölçülere göre akrabalıklar araştırılmıştır. Genetik bu araştırmalara başka bir açıdan katkıda bulunur. Son yıllarda dil akrabalığı ile konuşur akrabalığının örtüşüp örtüşmediği konusuna artan bir ilgi olduğu görülüyor. Örneğin -tartışmalı da olsa- Altay dilleri teorisi, Türkçenin de aralarında bulunduğu Altay dillerinin aynı kökten gelen “kardeş diller” olduğunu iddia eder. Türkçe, Moğolca ve Mançu-Tunguzca (Korece ve Japonca’yı dâhil edenler de vardır) bu teoriye göre akrabadır. Genetik araştırmaları bu noktada işe karışır ve “Peki Türk, Moğol ve Mançu-Tunguzlar genetik olarak ortak bir geçmişe sahip midir?” sorusuna cevap arar. Dillerin akrabalığı ile o dilleri konuşanların akrabalığı paralel ise çeşitlenmenin hem kültürel hem de biyolojik çizgisi daha sağlam kurulmuş olur.

Dil akrabalığı ve konuşur akrabalığı ilişkisi konusunda da iki görüş öne çıkmıştır:

- a. *Dil akrabalıkları ve konuşur akrabalıkları uyumluluk göstermektedir.* Buna göre dillerin aile ağacındaki dallanmalarla o dilleri konuşanların soy oluş

luluklarından nispeten farklı bir genetik yapısı olduğunu biliyoruz antik DNA çalışmalarından. Yani etnik kimliklerle birebir bağdaşan çok eski ve korunmuş genetik işaretlerin varlığı ile ilgili hiçbir şekilde genetik bir kanıt yok.” (Gökçümen, 2013).

çizgileri örtüşür. Yani insanların genetik akrabalıkları ile dillerin akrabalıkları benzerlik sergiler. Bu görüş literatürde hakimdi ve bir norma dönüşme eğilimindeydi. Dil ve gen ilişkisinin ilk önemli uzmanlarından olan L. Cavalli-Sforza ve R. Sokal gibi araştırmacılar akrabalık konusunda bu örtüşmeyi öne çıkardı (Barbujani & Sokal, 1990; Cavalli-Sforza, 2001; Cavalli-Sforza vd., 1988; Penny vd., 1993; Sokal, 1988; Sokal vd., 1992).

- b. *Dil akrabalıkları ve konuşur akrabalıkları aynı şey değildir*: Buna göre konuşurların akrabalıkları ile dillerin akrabalıkları her zaman örtüşme göstermez. Bu da dil ve konuşurların farklı soy oluş çizgilerinden gelebildiği anlamına gelir. İki nedenle bu uyumsuzluklar ortaya çıkar: 1. Genetik olarak akraba olan bir topluluk konuştuğu dili terk edip başka bir dile geçebilir. 2. Bir topluluk dilini değiştirmeden başka bir toplulukla genetik olarak karışabilir. İki durumda da dil akrabalığı ile gen akrabalığı arasında uyumsuzluk oluşur (Campbell, 2015; Pakendorf, 2014; Steele & Kandler, 2010).

Aşağıda bu iki görüşün sahiplerinin hangi araştırmalara dayanarak iddiada bulduklarını örnekler üzerinden aktarmaya çalışacağım.

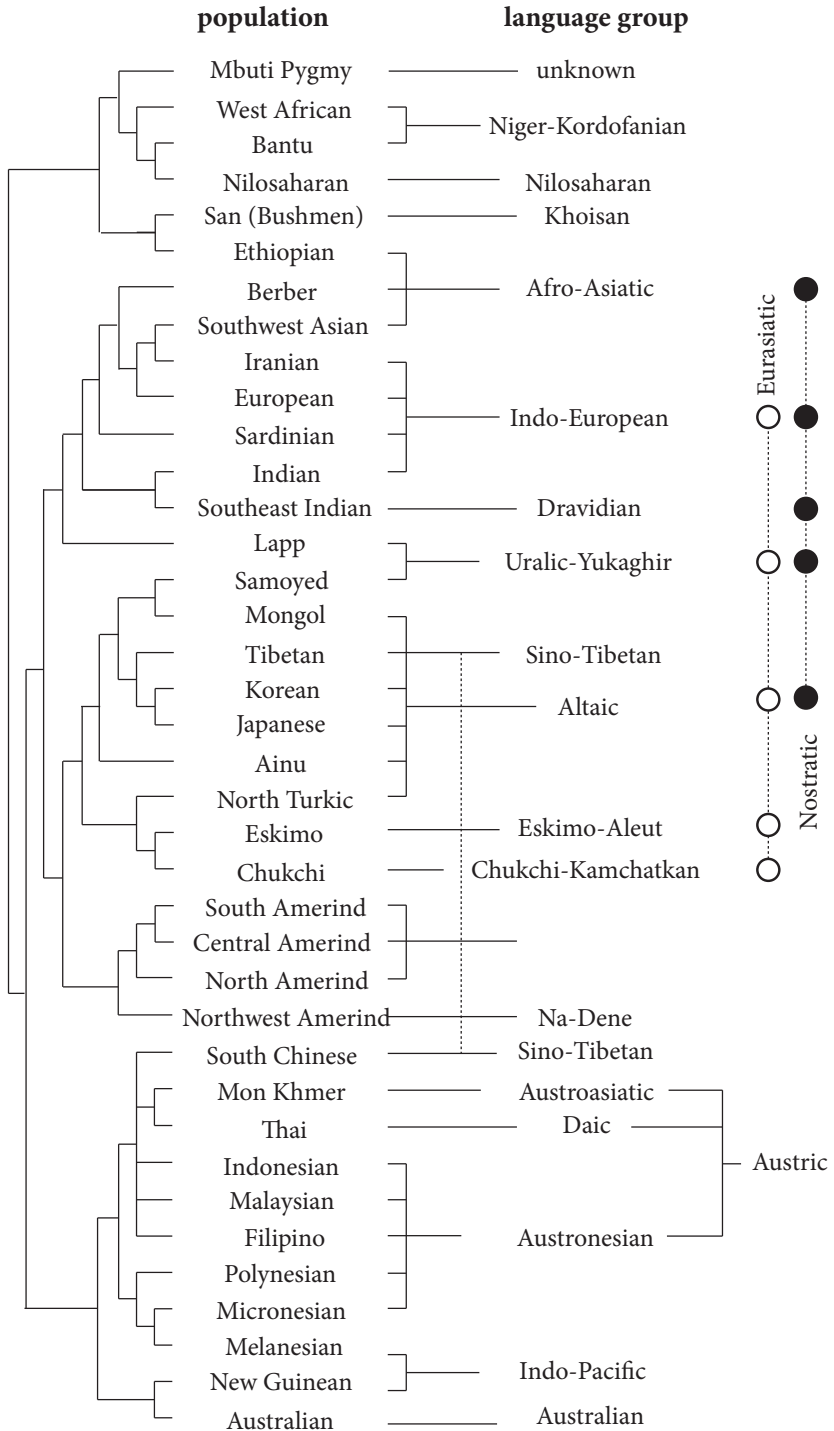
Güncel Araştırmaların Sonuçları

Bu konunun dünyadaki en önemli araştırmacılarından biri şüphesiz Luigi Luca Cavalli-Sforza'dır (Cavalli-Sforza, 2001, 2021; Cavalli-Sforza vd., 1988, 1992, 1994). Özellikle 2001 yılında yayımladığı *Genes, Peoples and Languages* "Genler, Halklar ve Diller" adlı kitabı dil ve genlerin dünyadaki yayılımı konusunda ilk başvurulacak eserlerden biridir. Bu eser, Cavalli-Sforza'nın 1994 yılında P. Menozzi ve A. Piazza ile yayımladığı ve çoğu bilim insanı tarafından bir başyapıt kabul edilen *The History and Geography of Human Genes* "İnsan Genlerinin Tarihi ve Coğrafyası" adlı eserin popüler biçimi olarak değerlendirilebilir.

Cavalli-Sforza bu eserde Darwin'in insan popülasyonlarının biyolojik soy ağacını bilirsek dillerinin akrabalıklarını da bulabiliriz şeklindeki yorumuna atıf yapar ve Darwin'in yorumunun 1988 yılına kadar hiç test edilmediğini dile getirir. Kendisinin de Darwin'in bu yorumunu bilmediğini, daha sonra bir arkadaşının uyarısıyla haberdar olduğunu üzülen dile getirir (Cavalli-Sforza, 2001, s. 167). 1988 yılında Cavalli-Sforza'nın öncülüğünde bir ekip gen ve dil korelasyonunu test eder ve sonuçları içeren makalede insan topluluklarının genetik bağları ile dillerin akrabalıkları arasında güçlü bir korelasyon olduğunu savunur. M. Ruhlen tarafından çizilen dünya dillerinin "akrabalık ağacı" üzerinden çalışma yürüten Cavalli-Sforza ve ekibi, Etiyopyalılar, Lapplar ve Tibetliler dışında genler ve dil-

lerin uyuşum gösterdiği sonucuna ulaşır. Bu üç istisna konuşurların genleri ile dillerinin farklı gruplara ait olması nedeniyle ayrılır.

Makaledeki “Dil aileleri ve genetik kümeler arasındaki uyum, benzer kökenlere sahip olduklarını gösterir” değerlendirmesi önemlidir (Cavalli-Sforza vd., 1988, s. 6005). Yazarlara göre dil aileleri belli bir genetik küme içinde yer aldıktan sonra zamanla gelişmiş olmalıdır. “Diller genlerden daha hızlı evrimleşir.” değerlendirmesiyle genetiğin izlerinin kolay silinemeyeceği vurgulanır. Bir grubun konuştuğu dili, çevresel etkenlerle görece daha kolay ve hızlı değiştirebileceği; buna karşılık genlerinin aynı hızla hareket etmeyeceği genel kabul gören bir sonuçtur. Yazarlar dil değişimlerinin yoğun olarak son 5000 yıl içinde olduğu düşüncesindedir. Ayrıca, “seçkin azınlık” modelinde olduğu üzere, yeterli siyasi ve askeri örgütlenmeye sahip saldırgan bir azınlık tarafından bir dilin imparatorluk yapısı ve askeri örgütlenme ile zorunlu hâle getirildiği durumlarda hızlı bir değişim de yaşanabilir: “Bu durumda, saldırının genetik izlerini bulmak zor olabilir. Ancak, seçkinler son zamanlarda oluşmuştur ve nadiren 5000 yılın öncesine dayanmaktadır. Bu nedenle, hızlı dil değişimi olayları son zamanlarda olmuştur ve tarihi olarak açıklanabildikleri görülür. Daha uzak geçmişte, değişim daha az görülmüştür ve dil aileleri ile genetik kümeler arasındaki bağın istikrarını gerektirir.” (Cavalli-Sforza vd., 1988, s. 6005). Cavalli-Sforza ve ekibi ilk makalelerinden sonra yeni bir düzenlemeyle görüşlerini şu dil ve popülasyon grafiğiyle sunar:

(Cavalli-Sforza vd., 1992)

Cavalli-Sforza ve ekibi bu yayınlarında da dil ve genlerin birlikte evrildiği görüşünde ısrar eder. Çizimde Avrasyatik ve Nostratik gibi dünya dillerinin tek kökenden çıktığını savunan teorilerin sonuçlarına benzer bir ilişki dikkat çeker. Cavalli-Sforza Türkçeye *Kültürün Evrimi* adıyla yayımlanan eserinde de gen ve kültür örtüşmesini vurgular (Cavalli-Sforza, 2021). Dünya biliminde gen ve dil çeşitliliğinin ilk araştırmasını yapan L. L. Cavalli-Sforza'ya göre genler ve dil aileleri arasında göz ardı edilemeyecek bir uyuşma vardır. Cavalli-Sforza'nın bölümünü kitabındaki şu yorumla bitiriyorum:

Genler ve diller arasındaki ilişki mükemmel olamaz, çünkü büyük toprakların hızlı ele geçirilmesi yerli dillerin ilgisiz dillerle değiştirilmesine neden olabilir, bunun çokça Amerika'da olduğu görülür. Ancak bu olayların tüm ilişki izlerini silecek kadar sık olmadığı gözlenmektedir. Ayrıca, farklı komşularla uzun süreli genetik değişimler durumunda, genler değiştirilebilir. Yine de, iki kaynaktan kaynaklanan bu şaşırtıcı durumların yanı sıra, genler ve diller arasındaki ilişki pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. ... Çoğunlukla gözlemlediğimiz genetik-dilsel mozaik, sayısız genişlemenin etkilerini açıkça gösterir - bazıları tarihsel olarak ve bunların üst üste binmeleriyle ve etkileşimleriyle bilinir. Karışımalar meydana gelir, ancak çoğu durumda genler, insanlar ve diller arasındaki ilişkinin netliğini bulanıklaştırmayı başaramaz (Cavalli-Sforza, 2001, s. 167).

Bu konunun öncü isimlerinden bir diğeri özellikle Hint-Avrupalıların genleri ve dillerinin çeşitliliği üzerine yayınlar yapan Robert R. Sokal'dır (Barbujani & Sokal, 1990; Sokal, 1988; Sokal vd., 1992). Sokal, dil ailelerine göre gruplandırıldığında Avrupadaki popülasyonların arasında genetik farklılıklar olduğunu vurgular. Bu, coğrafi mesafe etkisinin sabit tutulduğu durumlarda bile geçerli olabilmektedir. Sokal dil ve genlerin korelasyonunu önemli bulur ama coğrafyanın yine de daha önemli bir etken olduğunu dile getirir: "... dil ve gen örtüşmesi her zaman anlamlı veya büyük olmayabilir. Ancak coğrafya ve gen örtüşmesinin daha büyük ve anlamlı olma olasılığı daha yüksektir, çünkü farklı alanlarda genetik farklılıklar vardır, dil ne olursa olsun. Hatta aynı dil ailesine ait nüfusların karşılaştırılması durumunda, bu alanlar uzak ise genetik olarak farklılık gösterme ihtimali yüksektir, bu da şu üç olgunun kombinasyonu olabilir: (i) Hint-Avrupa, Fin-Ugor ve Türk dil ailelerinin Avrupa'ya girişinden önceki coğrafi ayrışma; (ii) coğrafi olarak uzak alanların farklı dil ailelerinin şubeleri tarafından işgal edilmesi ve (iii) sonraki ayrışmalar." (Sokal, 1988, s. 1725). Sokal makale sonunda Avrupada farklı dil ailelerine mensup olan insanların genetik olarak farklı olduğunu ve bu farklılığın, coğrafi farklılıkların dikkate alınmasına rağmen devam ettiğini açıkça belirtir. Coğrafi farklılığın genetik yapı üzerindeki etkisinin dil farklılığından daha büyük

olabileceği gibi bir önerme bulunduğunu ancak bu eğilimin kesin olarak doğrulanmadığını da ekler.

Sokal başka bir çalışmasında yeni bir yöntem (“Wombling”) uygular ve dil ile gen örtüşmesine dair önemli bulgulara ulaşır (Barbujani & Sokal, 1990). Yöntem 63 insan alel frekansına Avrupa’da uygulanmış; keşfedilen 33 alel frekansı sınırından 31 tanesi, farklı dil ailelerine ait ve birbirine bitişik olan bölgeleri belirleyen dil sınırları ile örtüşmüştür. Kalan iki sınır (İzlanda ve Yunanistan arasında) farklı etnik ya da coğrafi kökenli olarak türediği bilinen popülasyonları ayırmaktadır, ancak modern dilsel korelasyonları yoktur. Yazarlara göre bu bulgular, Avrupa’daki popülasyonun genetik yapısının çoğunlukla gen akışı ve karışımı tarafından belirlendiğini ve çeşitli çevre koşullarına uyumun değil de, dil üyeliklerinin Avrupa popülasyonları arasındaki genetik farklılıkları korumada ve muhtemelen bunların ortaya çıkmasını sağlamada rol oynadığını destekler.

Sokal ve ekibinin dikkat çeken bir başka çalışması Hint-Avrupalıların nereden gelmiş olabilecekleri ile ilgilidir (Sokal vd., 1992). Hint Avrupalıların kökenlerine ilişkin öne çıkan iki teoriyi test ederler. Bunlardan biri M. Gimbutas’ın erken Hint-Avrupalıların güneydoğu Avrupa’ya Pontus bozkırlarından (yaklaşık MÖ 4500) girip yayıldığına dayanan teorisidir. Diğeri ise C. Renfrew’in erken Hint-Avrupalıların Güneydoğu Avrupa’ya MÖ 7000 civarında Anadolu’dan giren ilk çiftçilerle bir tutan teorisidir. “Genetik ve dil arasındaki ilişki önemlidir.” yorumunu yapan yazarlara göre coğrafya sabit tutulduğunda, genetik ve dil arasında belirgin bir şekilde daha düşük, ancak yine de oldukça önemli bir kısmi korelasyon vardır ve bu da açıklanması gereken daha çok şey bulunduğunu gösterir. Makalede tarımın başlangıcından bu yana geçen süre, Gimbutas’ın veya Renfrew’in modelindeki kısmi korelasyon için yeterli değildir sonucuna ulaşılır. Bu nedenle, iki teori de gen ve dil korelasyonuyla ölçüldüğü şekliyle Hint-Avrupalıların kökenini açıklamamaktadır.

Genetik ve dil ilişkisinin araştırılma tarihinde anılması gereken isimlerden bir diğeri de aslen arkeolog olan Colin Renfrew’dir. Renfrew, Peter Bellwood ile birlikte insan topluluklarının göçlerinde tarım kültürünün önemini vurgulayan çalışmalar yapmış (Bellwood, 2005; Bellwood & Renfrew, 2002; Diamond & Bellwood, 2003; Renfrew, 1989, 1991, 1994.), tarım kültürünü izleyerek dil ve diğer bilişsel kapasiteler hakkında önemli verilere ulaşılacağını savunan “çiftçilik/dil yayılımı” hipotezinin önde gelenlerinden olmuştur [Bu teorinin güncel bir versiyonu için bk. (Robbeets & Savelyev, 2017)]. Burada genlerle ilgili olarak anaçım çalışması 1992 yılında yayımlanan şu makalesi: *Archaeology, Genetics and Linguistic Diversity* “Arkeoloji, Genetik ve Dil Çeşitliliği”. Bu makalede Cavalli-Sforza gibi isimlerin öncülüğünde gelişen genetik ve dil yayılımı incelemelerini

değerlendiren Renfrew, bu çalışmaların geleneksel araştırmalardan daha önemli veriler sağlayabileceğini dile getirir (Renfrew, 1992, s. 471). Evliliklerden kaynaklanan genetik karışımın zorlaştırdığı durumlar vardır, bu gibi nedenlerle Renfrew, Darwin'in öngördüğü ve Cavalli-Sforza gibi isimlerin çalışmalarında savunduğu genler ve dillerin yayılımının örtüşmesi hipotezinin daha çok kanıtla desteklenmesi gerektiğini dile getirir. Bu hipotez lehine önemli göstergeler olduğunu Sokal ve Barbujani'nin çalışmalarına atıfla ifade eder. Renfrew gen çalışmalarının kendisinin tarım kültürüne dayalı yayılım teorisine destek sunduğu kanısındadır (s. 472). Ancak yine de "henüz erken" uyarısında bulunur: "O halde vardığım sonuç, şu anda elde edilebilir hâle gelen genetik verilerin gerçekten de dil çeşitliliğiyle ilgili sorularla ilgili olduğu ve bunların daha şimdiden insanın kökenine dair çok değerli içgörüler vermiş olduğudur. Ancak dilsel meseleler genetik meselelerle aynı değildir ve ikisinin bağlantılı olabileceği çıkarım süreçleri hakkında öğrenecek çok şeyimiz olduğuna inanıyorum." (s. 473).

Konuyla ilgili bu öncü çalışmalar farklı bölgelerdeki incelemelere hız kazandırmıştır. Dil ve gen yayılımlarının örtüştüğü bölgelerle örtüşmeyen bölgeler incelenmiş, özellikle örtüşme göstermeyen bölgelerde bunu yaratan etkenler belirlenmeye çalışılmıştır. Akla ilk gelen nedenlerden biri toplulukların dillerini değiştirmiş olmasıdır. Kafkaslar "dil değiştirme" hipotezi için önemli araştırma alanlarından biridir. Çünkü genetik olarak akraba olan topluluklar farklı dil ailelerinin dillerini konuşabilmektedir. 2001 yılında Kafkaslardaki dil ve gen yayılımını Ivane Nasidze ve Mark Stoneking araştırmıştır. Araştırmacılar Cavalli-Sforza ve Sokal gibi isimlerin dil ve gen yayılımının örtüştüğü yönündeki ilk değerlendirmelerine Kafkaslardan aykırı örnekler sunmuştur: "Kafkas popülasyonları arasındaki genetik ilişkiler, dilsel ilişkilerden çok coğrafi ilişkileri yansıtmaktadır. Özellikle, Hint-Avrupa dili konuşan Ermeniler ve Altay dili konuşan Azeriler, dilsel komşularıyla değil (yani diğer Hint-Avrupa veya Altay halkları); Kafkasyadaki en yakın coğrafi komşularıyla akrabadır. Bu nedenle mtDNA kanıtı, Ermeni ve Azeri dillerinin, mtDNA gen havuzu üzerinde çok az etkisi olan dil değiştirme örneklerini temsil ettiğini göstermektedir." (Nasidze & Stoneking, 2001). Yazarlar başka bir çalışmalarında da benzer bir sonuca ulaşmış, bunu seçkin erkek gruplarının egemenliği ile açıklamıştır. Erkek Y kromozomları üzerinden yapılan incelemeler de aynı sonucu doğurmuştur: "... Kafkasyadaki tüm ana dil gruplarını temsil eden sekiz popülasyondan 389 erkekte 11 bialelik Y kromozomu işaretçisini analiz ettik. mtDNA çalışmasında olduğu gibi, Y kromozomuna dayalı olarak Ermeniler ve Azeriler, Kafkasyadaki coğrafi komşularıyla, başka yerlerdeki dilsel komşularına göre genetik olarak daha yakın akrabadırlar. Bununla birlikte, mtDNA sonuçları, Kafkas gruplarının genetik olarak Yakın Doğu gruplarından çok Avrupalılarla

daha yakından ilişkili olduğunu gösterirken, Y kromozomu ise bunun aksine, Yakın Doğu ile Avrupa'dan daha yakın bir genetik ilişki göstermektedir.”(Nasidze vd., 2003). [Kafkaslardaki durum daha sonra başka araştırmacılarca da incelenmiştir. Dil ve gen yayılımının örtüştüğünü savunan yayınlar da vardır, örn. (Balanovsky vd., 2011)].

2005 yılında Quentin D. Atkinson ve Russell D. Gray tarihsel çerçeveyi de sunan önemli bir makale ile tartışmalara katkıda bulunurlar (Atkinson & Gray, 2005). Bu makalede biyolojik ve dilsel evrim arasındaki kavramsal paralellikler şu tablo ile sunulur:

Biyolojik evrim	Dilsel evrim
Ayrık ögeler	Sözlük, sözdizimi ve sesbilim
Homolojiler	Köken ortaklıkları
Mutasyon	Yenilik
Sürüklenme	Sürüklenme
Doğal seçim	Sosyal seçim
Kladogenez	Soy ayrımları
Yatay gen transferi	Ödünçlemeler
Bitki melezleri	Melez diller
İlişkili genotipler/fenotipler	İlişkili kültürel terimler
Coğrafi klinler	Lehçeler
Fosiller	Eski metinler
Neslin tükenmesi	Dil ölümü

(Atkinson & Gray, 2005).²

Yazarlar iki alanın her durumda benzerlik gösterdiğini iddia etmezler ve bazı ortak zorlukları sıralarlar ancak vardıkları sonuç benzerlikler konusunda iyimserdir. Onlara göre bu ortak zorluklar, yalnızca biyolojik ve dilbilimsel evrim arasında var olan ilginç süreç paralelliklerinin bir yansıması değildir, aynı zamanda biyoloji ve tarihsel dilbilim araştırmaları arasındaki iki bin yılı aşkın ortak evrimi de yansıtırlar. Bu tür paralellikler ışığında, biyoloji ve dilbilimin “verimli bir şekilde bağlantılı kalması muhtemel görünmektedir.” (Atkinson & Gray, 2005).

James Steele ve Anne Kandler, dil ailesi ve gen ağaçları ilişkisinin örtüştüğü görüşlerine ilk önemli itirazlardan birini yaparlar (Steele & Kandler, 2010). Britanya’da açık bir uyuşmazlık tespit ettiklerini rapor ederler. Buna göre İskoçya’nın bir bölgesinde Galce ve İngilizce konuşan topluluklarda genetik aile

2 Literatürde biyolojik ve dilsel evrim arasındaki benzerlikler farklı çalışmalarda da dile getirilir. Örneğin Soreno bunları 4 ana başlıkta toplar: Türler/diller, organizmalar/kavramlar, genler/kültürler ve hücreler/kişiler (Soreno, 1991).

ile dil ailesi farklılaşmıştır ve bu dil değiştirme ile dil ölümü dinamikleriyle açıklanabilir. Yazarlara göre seçici kültürel göç bu türden uyumsuzluklarda önemli bir etkidir.

Bir başka uyumsuzluk da Chiara Barbieri ve arkadaşlarının Latin Amerika'da yaptığı bir incelemede ortaya çıkar. Yerel dillerin kimisinde konuşurlar arasında genetik yakınlık varken Aymara dilini konuşanlarda açık bir uyumsuzluk tespit edilmiştir (Barbieri vd., 2011). C. Barbieri ve arkadaşlarının güncel bir çalışması konunun son yıllardaki en büyük projesi (GeLaTo) kapsamında yapılmıştır. GeLaTo veri seti içinde 295 dil konuşan 397 genetik popülasyonu temsil eden 4.000'den fazla kişi için genetik ve dilbilgisi özellikleri yer alır. "Tüm veri setinde, çoğu popülasyon için en yakın genetik komşularının aynı dil ailesine ait olduğunu görüyoruz. Bununla birlikte, göz ardı edilemeyecek bir oran (%18), dilbilimsel olarak ilgisiz bir dile daha yakındır." değerlendirmesi önemlidir. Büyük oranda bir örtüşme olsa da %20'ye yakın bir uyumsuzluk tespit eden araştırmacılar bunun "dil tarihinin düzenli bir sonucu olduğunu" dile getirirler (Barbieri vd., 2022). Yazarlara göre uyumsuzluklar "istisnai olaylar değil", insanlık tarihinin düzenli sonuçlarıdır. Macaristan, Malta, Kafkasya'da Ermenistan ve Azerbaycan uyumsuzlukların öne çıkan bölgeleri olarak ele alınır. Örneğin Macarlar genetik olarak komşu Hint-Avrupalılarla benzerdir ancak dilleri başka bir dil ailesi (Ural dilleri) mensubudur. Bu, ata dilinin sabit kalıp konuşurların coğrafi yakınlık nedeniyle komşularla karışımına örnektir. Çalışmadaki dikkat çeken bir sonuç da şudur: "GeLaTo veri kümesine ilişkin analizlerimiz, genlerin ve dillerin, incelenen dil ailelerinin tarihleri kadar çeşitli dinamikler sergilediğini açıkça ortaya koyuyor. Şaşırtıcı bir şekilde, genler ve diller arasında en yakın eşleşmeye sahip olan aile, en kapsamlı şekilde incelenen ve gen-dil korelasyonunun erken teorileştirilmesinde merkezi olan ailedir: Hint-Avrupa. Bu ailenin bir aykırı değer mi yoksa daha yaygın bir modeli mi yansıttığı henüz belli değildir. Gen-dil çalışmalarında aşırı temsil edilen bölgelerden uzaklaşmak için diğer dil aileleri hakkında daha derinlemesine araştırmalara ihtiyaç vardır" (Barbieri vd., 2022).

Dil ve genlerin birlikte evrimi görüşünü değerlendiren Brigitte Pakendorf'a ait teorik bir yazı da dikkat çekicidir (Pakendorf, 2014). Bu yazıda Pakendorf ayrıntılı bir literatür değerlendirmesi yapar. Dil ve gen birlikte evriminin örtüşüğünü savunan grupla örtüşmenin kısmî olduğunu savunan grubun çalışmalarını yorumlar. Farklı dil aileleriyle ilgili gen incelemelerini ayrıntılı bir şekilde değerlendirdikten sonra şu sonuca ulaşır: "Burada incelenen çeşitli çalışmaların gösterdiği gibi, dillerin tarihi bazen onları konuşanların genetik tarihiyle paralel olabilir, ancak çoğu zaman paralel değildir. Bu nedenle, moleküler antropolojik araştırmalara dilbilimsel verilerden elde edilen içgörülerin eklenmesi, modern insanın

demografik tarihinde rol oynayan karmaşık süreçlere daha fazla ışık tutmaya yardımcı olacaktır.” (Pakendorf, 2014).

Tarihsel dilbilim ile ilgili temel başvuru niteliğindeki eserlerin sahibi olan Lyle Campbell'ın da bu konuyla ilgili önemli değerlendirmeleri vardır. (Campbell, 2013, 2015; Campbell & Poser, 2008). Burada dillerin ve genlerin ilişkisini değerlendirdiği 2015 tarihli bir yazısına değineceğim. Campbell, öncülüğünü Cavalli-Sforza'nın yaptığı gen ve dil örtüşmesi iddiasına katılmaz çünkü her durumda paralel ilerlemediklerini gösteren örnekler vardır. Bu iddiayı zorlaştıran engelleri sıralar: Dil-insan genetiği karşılaştırmaları, bir kişinin hayat boyu sadece bir gen setine sahip olduğunu ve bir kişinin (veya bir popülasyonda) çok dilli olabileceğini göstermektedir. Ayrıca bireyler (ve topluluklar) bir dili bırakıp başka bir dili benimseyebilir ama “insanlar genlerini bırakmazlar veya yeni genler edinmezler. Dil değişimi yaygındır, diller ve gen havuzları arasında deterministik bir bağlantı yoktur.” (Campbell, 2015, s. 203). Buna göre genetik olarak hayatta kalan popülasyonlarda bile diller yok olur; dil değiştirme ve dil ölümü yaygındır. Campbell dil değiştirme olgusunun altını çizer. *Tehlike Altındaki Diller Kataloğu* içinde yer alan ölü diller ile bazı dil ailelerindeki genetik uyumsuzluklar (Özellikle Fince konuşurlarının genetiği üzerinden Ural dil ailesini örnek olarak verir.) dil ölümü ve dil değiştirimi için kanıttır.³ Ayrıca Campbell bazı yöntem sorunlarına da değinir ve önemli bir uyarıda bulunur:

Aşağıdaki durumlar insan gruplarında görülür:

1. *Dilsel karışım yoktur - genetik karışım yoktur.*
2. *Dilsel karışım yoktur - genetik karışım vardır.*
3. *Dilsel karışım vardır - genetik karışım yoktur.*
4. *Dilsel karışım vardır - genetik karışım vardır.*

Dil-gen korelasyonunda yapılan çok sayıda çalışma (1) durumunu öncelikli kabul etmiştir, ancak dilbilimciler (1) durumunu en az sıklıkta beklerler ve (4) durumunun en yaygın olarak gerçekleştiğini varsayarlar. Bu, a priori olarak insan genetiği ve dilbilimsel filogenetik sınıflandırmalar arasında paralellik beklemek için yeterli değildir (s. 205).

Gen ve dil yayılımının bütünüyle örtüştüğü örneklerin 1 nolu açıklamaya uygun popülasyonlarda görülmesi bu durumun tüm gruplar için genelleştirilmesini gerektirmez. Campbell bu sorunlara rağmen gen ve dil ilişkisi üzerine yapılacak

3 Campbell, Amerikan yerlilerinden Sibirya dillerine varıncaya değin farklı uyumsuzluk örnekleri verir, bk. (Babalini vd., 2009; García-Ortiz vd., 2006; Glenn Smith vd., 2000; Malhi vd., 2002, 2003; Merriwether vd., 2000; Moore, 1994; Nasidze vd., 2003; Nettle & Harriss, 2003; Pakendorf vd., 2003; Roewer vd., 2013; Rosser vd., 2000; Sims-Williams, 1998; Szathmary, 1994).

çalışmaların geleceği olduğunu, melezlenme ve dil değiştirimi gibi süreçleri göz önünde tutan, iş birliğine dayalı araştırmaların önemli ilerlemeler sağlayabileceği kanısındadır (s. 217).

Göç ve dil değiştirimi gibi etkenleri göz önüne alarak dünyada popülasyonlarını genetik ve diller bakımından inceleyen Baker ve ekibi son yıllardaki en dikkat çekici araştırmalardan birini yapmıştır. Ekip 21 ata soy tespit etmiştir. Daha sonra bu 21 ata soyu bugünkü dillerle ilişkilendirmiş ve dünyadaki tüm dillerin yaklaşık %97'sini kapsayan bir dil havuzunu kullanarak ilginç bir sonuca ulaşmıştır. Bu diller 21 ata soy ile örtüşmüştür: "...dünya insanları sırasında, soylar, dil ile korelasyon elde edecek kadar uzun süre farklı kaldılar." (Baker vd., 2017). Güney Asya, Güney Hindistan, Orta Afrika gibi 21 farklı genetik soy belirleyen yazarlar Kuzey Asya kolunu Altay dil ailesine dahil edilegelen Moğol, Türk ve Tunguz dilleriyle ilişkili bulur. Ayrıca, Kuzey Asya kökeni, Ural ailesinin Samoyed dalı, Yukaghir dilleri, Mari ve Yenisey dilleriyle ilişkilidir. Baker ve ekibi dil ve gen korelasyonunun destekleyici özelliklerini vurgular:

Özet olarak, insan kökenlerinin genetik ayrılmasının büyük ölçüde Afrika dışı göçlerden sonra gerçekleştiğini bulduk. Günümüz insanların çoğunluğu karışık kökenlidir. ... Ayrıca, kıtaya, örneğe, ırka ve etnisiteye ait grup etiketleri, kökeni tarif etmek için kusurlu olan tariflerdir ve bu nedenle köken genomik sınıflandırıcı olarak tercih edilir. Ayrıca, kökenler ve diller arasında orta düzeyde - güçlü ilişkiler bulunmaktadır ve bu nedenle köken verileri, önerilen dilsel ilişkileri destekler veya çürütür ve dil verileri, köken verilerinde heterojenliği çözmek için olası çözümleri gösterir. Bu nedenle, köken verileri dil verilerinden daha derin bir geçmişe ışık tutarken, dil verileri köken verilerine açıklık getirir (Baker vd., 2017).

Sonuç

Dil ve gen araştırmalarının iş birlikli çalışmalarla önemli sonuçlar üreteceği sık tekrarlanır ancak yönteme dikkat edilmesi gerektiği ve aşılması gereken zorluklar bulunduğu da vurgulanır (McMahon, 2004; Moore, 1994; Sims-Williams, 1998; Szathmary, 1994). Ancak şu, bilimsel dikkat ve merakı çekecek bir gerçek olarak önümüzde durmaktadır: Dil aileleri ile genler belirli örneklerde dikkat çekici bir şekilde örtüşmektedir. Bu örtüşmenin tüm dilleri kapsayan bir kesinlik sergilemediği de ortadadır çünkü pek çok karşı örnek de tespit edilmiştir. Burada yazının sınırlarının el verdiği ölçüde seçtiğim incelemelere⁴ değinmeye çalıştım.

4 Bu konuyu merak eden araştırmacılar için şu çalışmalarda da değerli veriler olduğunu belirtmek isterim: (Creanza vd., 2015; Gray vd., 2009; Holman vd., 2007; Longobardi vd., 2015; Patterson vd., 2012; Posth vd., 2018; Skirgård vd., 2022; Urban & Barbieri, 2020).

Başka bir yayımda Ural ve Altay dilleri özelinde dil ve gen örtüşmesiyle ilgili bulguları ele alacağımı belirterek bu yazıyı sonlandırıyorum.

Kaynaklar

- Atkinson, Q. D., & Gray, R. D. (2005). Curious parallels and curious connections—Phylogenetic thinking in biology and historical linguistics. *Systematic Biology*, 54(4), 513–526.
- Babalini, C., Tarsi, T., Martínez-Labarga, C., Scano, G., Pepe, G., De Stefano, G. F., & Rickards, O. (2009). COL1A2 (type I collagen) polymorphisms in the Colorado Indians of Ecuador. <http://dx.doi.org/10.1080/03014460500175355>, 32(5), 666–678.
- Baker, J. L., Rotimi, C. N., & Shriner, D. (2017). Human ancestry correlates with language and reveals that race is not an objective genomic classifier. *Scientific Reports* 2017 7:1, 7(1), 1–10.
- Balanovsky, O., Dibirova, K., Dybo, A., Mudrak, O., Frolova, S., Pocheshkhova, E., Haber, M., Platt, D., Schurr, T., Haak, W., Kuznetsova, M., Radzhabov, M., Balaganskaya, O., Romanov, A., Zakharova, T., Soria Hernanz, D. F., Zalloua, P., Koshel, S., Ruhlen, M., ... Balanovska, E. (2011). Parallel evolution of genes and languages in the Caucasus region. *Molecular Biology and Evolution*, 28(10), 2905–2920.
- Barbieri, C., Blasi, D. E., Arango-Isaza, E., Sotiropoulos, A. G., Hammarström, H., Wichmann, S., Greenhill, S. J., Gray, R. D., Forkel, R., Bickel, B., & Shimizu, K. K. (2022). A global analysis of matches and mismatches between human genetic and linguistic histories. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 119(47), e2122084119.
- Barbieri, C., Heggarty, P., Castri, L., Luiselli, D., & Pettener, D. (2011). Mitochondrial DNA variability in the Titicaca basin: Matches and mismatches with linguistics and ethnohistory. *American journal of human biology : the official journal of the Human Biology Council*, 23(1), 89–99.
- Barbujani, G., & Sokal, R. R. (1990). Zones of sharp genetic change in Europe are also linguistic boundaries. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 87(5), 1816–1819.
- Bellwood, P. (2005). *First farmers: The origins of agricultural societies*. Blackwell.
- Bellwood, P., & Renfrew, C. (2002). *Examining the farming/language dispersal hypothesis*. McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge.
- Campbell, L. (2013). *Historical linguistics: An introduction*. Edinburgh University Press.
- Campbell, L. (2015). Do languages and genes correlate?: Some methodological issues. *Language Dynamics and Change*, 5(2), 202–226.
- Campbell, L., & Poser, W. J. (2008). *Language classification. History and method*. Cambridge University Press.
- Cavalli-Sforza, L. L. (2001). *Genes, peoples and languages*. Penguin Books Ltd.
- Cavalli-Sforza, L. L. (2021). *Kültürün evrimi (çev. T. Esmer)*. Can Yayınları.
- Cavalli-Sforza, L. L., Menozzi, P., & Piazza, A. (1994). *The history and geography of human genes*. Princeton University Press.
- Cavalli-Sforza, L. L., Minch, E., & Mountain, J. L. (1992). Coevolution of genes and languages revisited. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 89(12), 5620–5624.
- Cavalli-Sforza, L. L., Piazza, A., Menozzi, P., & Mountain, J. (1988). Reconstruction of human evolution: bringing together genetic, archaeological, and linguistic data. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 85(16), 6002–6006.

- Creanza, N., Ruhlen, M., Pemberton, T. J., Rosenberg, N. A., Feldman, M. W., & Ramachandran, S. (2015). A comparison of worldwide phonemic and genetic variation in human populations. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 112(5), 1265–1272.
- Darwin, C. (1871). *The descent of man*. Murray.
- Diamond, J., & Bellwood, P. (2003). Farmers and their languages: The first expansions. *Çinde Science* (C. 300, Sayı 5619, ss. 597–603).
- Enard, W., Przeworski, M., Fisher, S. E., Lai, C. S. L., Wiebe, V., Kitano, T., Monaco, A. P., & Pääbo, S. (2002). Molecular evolution of FOXP2, a gene involved in speech and language. *Nature*, 418(6900), 869–872.
- García-Ortiz, J. E., Sandoval-Ramírez, L., Rangel-Villalobos, H., Maldonado-Torres, H., Cox, S., García-Sepúlveda, C. A., Figuera, L. E., Marsh, S. G. E., Little, A. M., Madrigal, J. A., Moscoso, J., Arnaiz-Villena, A., & Argüello, J. R. (2006). High-resolution molecular characterization of the HLA class I and class II in the Tarahumara Amerindian population. *Tissue Antigens*, 68(2), 135–146.
- Glenn Smith, D., Lorenz, J., Rolfs, B. K., Bettinger, R. L., Green, B., Eshleman, J., Schultz, B., & Malhi, R. (2000). Implications of the distribution of Albumin Naskapi and Albumin Mexico for new world prehistory. *American Journal of Physical Anthropology*, 111(4), 557–572.
- Gökçümen, Ö. (2013). “Türklük ırk değil kültür, Ermeniler ile Türkler arasında genetik fark çıkmadı”. <https://t24.com.tr/>.
- Gray, R. D., Drummond, A. J., & Greenhill, S. J. (2009). Language phylogenies reveal expansion pulses and pauses in pacific settlement. *Science*, 323(5913), 479–483.
- Greenhill, S. J., Atkinson, Q. D., Meade, A., & Gray, R. D. (2010). The shape and tempo of language evolution. *Proceedings of the Royal Society B: Biological Sciences*, 277(1693), 2443–2450.
- Holman, E. W., Schulze, C., Stauffer, D., & Wichmann, S. (2007). On the relation between structural diversity and geographical distance among languages: Observations and computer simulations. *Linguistic Typology*, 11(2), 393–421.
- Kerimoğlu, C. (2017). Dilin kökeni arayışları II: FOXP2 geni. *Dil Araştırmaları*, 21, 35–50.
- Kerimoğlu, C. (2021). *Chomsky Darwin'e karşı: Evrensel dilbilgisi, dilin kökeni ve evrim*. Varyant Yay.
- Krause, J., Lalueza-Fox, C., Orlando, L., Enard, W., Green, R. E., Burbano, H. A., Hublin, J. J., Hänni, C., Fortea, J., de la Rasilla, M., Bertranpetit, J., Rosas, A., & Pääbo, S. (2007). The Derived FOXP2 Variant of Modern Humans Was Shared with Neandertals. *Current Biology*, 17(21), 1908–1912.
- Levinson, S. C., & Gray, R. D. (2012). Tools from evolutionary biology shed new light on the diversification of languages of Pages 7. *Trends in Cognitive Sciences* xx, 1–7.
- Longobardi, G., Ghirotto, S., Guardiano, C., Tassi, F., Benazzo, A., Ceolin, A., & Barbujani, G. (2015). Across language families: Genome diversity mirrors linguistic variation within Europe. *American Journal of Physical Anthropology*, 157(4), 630–640.
- Malhi, R. S., Eshleman, J. A., Greenberg, J. A., Weiss, D. A., Schultz Shook, B. A., Kaestle, F. A., Lorenz, J. G., Kemp, B. M., Johnson, J. R., & Glenn Smith, D. (2002). The structure of diversity within New World mitochondrial DNA haplogroups: implications for the prehistory of North America. *American journal of human genetics*, 70(4), 905–919.
- Malhi, R. S., Mortensen, H. M., Eshleman, J. A., Kemp, B. M., Lorenz, J. G., Kaestle, F. A., Johnson, J. R., Gorodezky, C., & Smith, D. G. (2003). Native American mtDNA prehistory in the American Southwest. *American Journal of Physical Anthropology*, 120(2), 108–124.
- McMahon, R. (2004). Genes and languages. *Public Health Genomics*, 7(1), 2–13.

- Merriwether, D. A., Kemp, B., Crews, D., & Neel, J. (2000). Gene flow and genetic variation in the Yanomama as revealed by mitochondrial DNA. İçinde C. Renfrew (Ed.), *America Past, America Present: Genes and Languages in the Americas and Beyond* (ss. 89–124). McDonald Institute for Archaeological Research.
- Moore, J. H. (1994). Putting anthropology back together again: The ethnogenetic critique of cladistic theory. *American Anthropologist*, 96(4), 925–948.
- Mozzi, A., Forni, D., Clerici, M., Pozzoli, U., Mascheretti, S., Guerini, F. R., Riva, S., Bresolin, N., Cagliani, R., & Sironi, M. (2016). The evolutionary history of genes involved in spoken and written language: Beyond FOXP2. *Scientific Reports*, 6(December 2015), 1–12.
- Nasidze, I., Sarkisian, T., Kerimov, A., & Stoneking, M. (2003). Testing hypotheses of language replacement in the Caucasus: Evidence from the Y-chromosome. *Human Genetics*, 112(3), 255–261.
- Nasidze, I., & Stoneking, M. (2001). Mitochondrial DNA variation and language replacements in the Caucasus. *Proceedings of the Royal Society of London. Series B: Biological Sciences*, 268(1472), 1197–1206.
- Nettle, D., & Harriss, L. (2003). Genetic and linguistic affinities between human populations in Eurasia and West Africa. *Human Biology*, 75(3), 331–344.
- Nichols, J. (1992). *Linguistic diversity in space and time*. University of Chicago Press.
- Olson, S., Berg, K., Bonham, V., Boyer, J., Brody, L., Brooks, L., Collins, F., Guttmacher, A., McEwen, J., Muenke, M., Olson, S., Wang, V. O., Rodriguez, L. L., Vydellingum, N., & Warshauer-Baker, E. (2005). The use of racial, ethnic, and ancestral categories in human genetics research. *The American Journal of Human Genetics*, 77(4), 519–532.
- Pakendorf, B. (2014). Coevolution of languages and genes. *Current Opinion in Genetics & Development*, 29, 39–44.
- Pakendorf, B., Wiebe, V., Tarskaia, L. A., Spitsyn, V. A., Soodyall, H., Rodewald, A., & Stoneking, M. (2003). Mitochondrial DNA evidence for admixed origins of central Siberian populations. *American Journal of Physical Anthropology*, 120(3), 211–224.
- Patterson, N., Moorjani, P., Luo, Y., Mallick, S., Rohland, N., Zhan, Y., Genschoreck, T., Webster, T., & Reich, D. (2012). Ancient admixture in human history. *Genetics*, 192(3), 1065–1093.
- Penny, D., Watson, E. E., & Steel, M. A. (1993). Trees from languages and genes are very similar. *Systematic Biology*, 42(3), 382–384.
- Posth, C., Nägele, K., Colleran, H., Valentin, F., Bedford, S., Kami, K. W., Shing, R., Buckley, H., Kinaston, R., Walworth, M., Clark, G. R., Reepmeyer, C., Flexner, J., Maric, T., Moser, J., Gresky, J., Kiko, L., Robson, K. J., Auckland, K., ... Powell, A. (2018). Language continuity despite population replacement in Remote Oceania. *Nature Ecology & Evolution* 2018 2:4, 2(4), 731–740.
- Renfrew, C. (1989). *Archaeology and language: The puzzle of Indo-European origins*. Penguin Books.
- Renfrew, C. (1991). Before Babel: Speculations on the origins of linguistic diversity. *Cambridge Archaeological Journal*, 1(1), 3–23.
- Renfrew, C. (1992). Archaeology, genetics and linguistic diversity. *Man*, 27(3), 445.
- Renfrew, C. (1994). World linguistic diversity. *Scientific American*, 270(1), 116–123.
- Robbeets, M., & Savelyev, A. (Ed.). (2017). *Language dispersal beyond farming*. John Benjamins Publishing.

- Roewer, L., Nothnagel, M., Gusmão, L., Gomes, V., González, M., Corach, D., Sala, A., Alechine, E., Palha, T., Santos, N., Ribeiro-dos-Santos, A., Geppert, M., Willuweit, S., Nagy, M., Zweynert, S., Baeta, M., Núñez, C., Martínez-Jarreta, B., González-Andrade, F., ... Krawczak, M. (2013). Continent-wide decoupling of Y-chromosomal genetic variation from language and geography in native South Americans. *PLoS Genetics*, 9(4), e1003460.
- Rosser, Z. H., Zerjal, T., Hurles, M. E., Adojaan, M., Alavantic, D., Amorim, A., Amos, W., Armenteros, M., Arroyo, E., Barbujani, G., Beckman, G., Beckman, L., Bertranpetit, J., Bosch, E., Bradley, D. G., Brede, G., Cooper, G., Côrte-Real, H. B. S. M., de Knijff, P., ... Jobling, M. A. (2000). Y-chromosomal diversity in Europe is clinal and influenced primarily by geography, rather than by language. *American Journal of Human Genetics*, 67(6), 1526–1543.
- Schleicher, A. (1863). *Die Darwinsche Theorie und die Sprachwissenschaft*. Weimar. Herman Böhlau.
- Schleicher, A. (1869). *Darwinism tested by the Science of Language* (çev. A.V.W. Bikkers). John Camden Hoten.
- Sereno, M. I. (1991). Four analogies between biological and cultural/linguistic evolution. *Journal of Theoretical Biology*, 151(4), 467–507.
- Sims-Williams, P. (1998). Genetics, linguistics, and prehistory: thinking big and thinking straight. *Antiquity*, 72(277), 505–527.
- Skirgård, H., Haynie, H. J., Blasi, D. E., Hammarström, H., Collins, J., Latache, J. J., Lesage, J., Weber, T., Witzlack-Makarevich, A., Passmore, S., Chira, A., Maurits, L., Dinnage, R., Dunn, M., Reesink, G., Singer, R., Bowern, C., Epps, P. L., Hill, J., ... Gray, R. D. (2022). Grambank reveals the importance of genealogical constraints on linguistic diversity and highlights the impact of language loss. *SocArXiv*. December 4.
- Sokal, R. R. (1988). Genetic, geographic, and linguistic distances in Europe. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 85(5), 1722–1726.
- Sokal, R. R., Oden, N. L., & Thomson, B. A. (1992). Origins of the Indo-Europeans: Genetic evidence. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 89(16), 7669–7673.
- Steele, J., & Kandler, A. (2010). Language trees ≠ gene trees. *Theory in Biosciences* 2010 129:2, 129(2), 223–233.
- Szathmary, E. J. (1994). Modeling ancient population relationships from modern population genetics. İçinde R. Bonnichsen & G. Steele (Ed.), *Method and Theory for Investigating the Peopling of the Americas* (ss. 117–130).
- Urban, M., & Barbieri, C. (2020). North and South in the ancient Central Andes: Contextualizing the archaeological record with evidence from linguistics and molecular anthropology. *Journal of Anthropological Archaeology*, 60, 101233.
- Wagner, J. K., Yu, J. H., Ifekwunigwe, J. O., Harrell, T. M., Bamshad, M. J., & Royal, C. D. (2017). Anthropologists' views on race, ancestry, and genetics. *American Journal of Physical Anthropology*, 162(2), 318–327.

SİBİRYA TÜRK DESTANLARINDA DEDE KORKUTVARİ VECİZ SÖZLER

Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
ORCID No: 0000-0003-0241-6969

Destanlar, toplumların özellikle de uzun süre sözlü geleneğe ağırlık vermiş toplumların hem “milli hafızası” hem de “milli şuurunu” ihtiva eden mirasıdır. Bu mirasa sahip olan Türk boyları özellikle de sözlü edebiyattan yazılı edebiyata çok sonra geçen Sibiryalı Türkleri bu mirası en iyi şekilde bugüne taşımışlardır. Türüne ister destan, ister hikaye, ister boy diyelim Dede korkut’u da bu çerçevede en önce düşünmemiz gerekir. Nitekim Fuat Köprülü “Bütün Türk edebiyatını terazinin bir gözüne, Dede Korkut’u öbür gözüne koysanız yine Dede Korkut ağır basar.” Görüşündedir. Peki kimdir bu Korkut Ata... Eserden öğrenelim:

“Korkut Ata Oğuz kavminin müşkilini hail ider idi. Her ne iş olsa Korkut Ataya tanışmayınca işlemezler idi. Her ne buyursa kabul iderler idi. Sözüni tutup tamam iderler idi”. Daha sonra da Korkut’un “hakim” (bilge) kişi olduğunun kanıtları mahiyetindeki “hikmet”li sözlerinden oluşan ve aynı zamanda onun bir “ozan” olduğunun ifadesi olan “soylama”sına yer veriyor. Örneğin “Allâh Allâh dimeyince işler onmaz”, “Kâdir Tanrı vade virmeyince kimse ölmez”, “Ölen kişi dirilmez”... vb. (Ergin 73 vd.)

Dede Korkut, Oğuz Türklerinin sesi olarak doğruyu, iyiliği ve Tanrı’nın birliğini dile getiren bir ulu kişi olarak hikâyelerde yer edinir. İyilik imgelerini, Oğuz boyunun kendini gerçekleştirme yönünde ortaya koyan Dede Korkut, kahramanların iyi, güzel ve doğru gibi çeşitli değerlerden yana olması konusunda rehber olur. Hikâyenin sonunda Oğuz hanlarına Oğuzname düzerek dua eden Dede Korkut, Tanrı’nın yeryüzündeki sesi ve iyilik açılımı (Şahin, 2009) olarak değerler eğitimine de büyük katkılar sağlamaktadır. Hepinizin bildiğini düşündüğüm bir iki örnek vereyim:

“Gelimli, gidimli dünya,

Sonucu ölümlü dünya?

Uzun yaşın ucu ölüm, sonu ayrılık.” veya

“Kız anadan görmeyince öğüt almaz, oğul atadan görmeyince sofraya çekmez. Oğul atanın yetürüdür, iki gözünin biridir. Devletlü oğul kopsa ocağının közidir. Oğul dahi neylesin baba ölüp mal kalmasa. Baba malından ne faide başda devlet olmasa. Allah devletsüz şerrinden saklasın hanum sizi.” (Ergin, 1964: 1)

Biz de bu itibarla Sibiryâ lehçelerinden Saha(Yakut), Altay, Tuva ve Hakas lehçelerinden birer destan alarak bu açıdan inceledik. Saha destanlarından “Kıus Debiliye” destanı Doğan Çolak’ın benim nezaretimde yaptığı doktora tezinden alınmış olup 4669 mısra (Çolak 2022); Altay destanlarından “Er- Samır” destanı İbrahim Dilek’in çalışmasından alınmış olup 2465 mısra (Dilek 2002: 33); Hakas destanı “Altın Çüs” Ekrem Arıkoğlu’nun çalışmasından alınmış olup 3926 mısra (Arıkoğlu 2007:36) ; Tuva destanı “Mögaa Şagaan Toolay” Arıkoğlu ve Buyan Borbanaay’ın çalışmasından alınmış olup 3768 mısradır (Arıkoğlu, Borbanaay 2007:40). Mısraların yanındaki parantez içindeki rakamlar mısra numaralarını belirtmektedir.

Kıus Debiliye

- (1322) Kihilii kepseeñ, saxalı sañarın, İnsanca konuşun, Sahaca konuşun
 (1424) Ce, ıraax da buollargın çugahaa, Haydi, uzak da olsan yakın,
 Çugas da buollargın baar buol!”- dien Yakın da olsan yaşat!” deyip
 (1780) Eter tılım egelgetin Söylenen sözümün anlamını
 İkki segelgen kulgaaxxıtınan İki delik kulağınla
 İste bilgeleeñ ere! Dinleyip öğren hadi!
 (1808) Kulgaax ıraağı ister, Kulak uzağı duyar,
 Xarax çugahı añaarar dien Göz yakını görür diye
 Ölbüt öbügeler Ölmüş ataların
 Öytörün xohoonugar dılı, Dedikleri gibi
 (2199) Uoraaççı kelleğine, Hırsız geldiğinde,
 Oloron bieriexxit, Hareket etmeyeceksiniz,
 Talaaççı kelleğine, Soyguncu geldiğinde,
 Taña satıaxxıt, Üstünüzü giyinemeyeceksiniz,
 Öloröoççü öñöydögüne, Katil uğradığında,
 Öydöbökkö xaalıaxxıt! Anlamayacaksınız!
 (2457) Biir sılcıbtı ıalcıtı maallaabakka, Misafirlik için gelen kimse yemek ye-
 medi,
 Biir xommut xonohonu xonnorbokko, Gecelemek için gelen kimse
 gecelemedi,

- (2558) Muñnaax kihi muñun tuoydağa, Sıkıntılı kişi herhalde sıkıntısını söyler,
 Ereydeex kihi ereyin etteğe, Biçare herhalde sorununu söyler,
 Caydaax kihi cayın sañardağa”- dien, Murdar kişi herhalde pisliğini söyler”, diyerek
- (2588) Çoroon kımıs tutuurdaax turan, Elinde kırmızı olan kadehle gelip
 “Doroobo” bierbitiñ suoğa; Selam verdiğin yok;
 Kırbas et kıbınılaax kelen, Kolunun altında bir parça et ile gelip¹,
 Ialcittaabıtıñ suoğa. Misafir olduğun yok.
- (3749) Kıs oğon kıptıy kıbınıtıgar, Kız çocuğunun makası koltuk altında,
 Uol oğon onoğos tutuutugar, Erkek çocuğunun oku elinde olduğu zaman²,
- (3910) Kün uluuhugar öhögöydöox öyü öydöömö, Güneş kabilesine düşmanca düşünce besleme,
 Ayı aymağar xara sanaanı sanaama. Ayı kabilesine kötü düşünce besleme.
 Kömüskesteex sürexten, Koruyucu yürekli ol,
 Ahınıgas sanaalan! Merhametli ol!
 Aan doydugar, Ana yurduna,
 Aymax coññor tiiyen, Kabinenin insanlarına gidip
 İerime cieni iççilee, Bereketli evini sahiplen,
 Törötör oğonu tölkölöö Doğmuş çocuğunun kaderini tayin et,
 İiter süöhünü kürüölee, Beslenen hayvanlarını çitle çevir,
 Aal uotu siriedit! Aile ocağını hazırlat!
- (4668) Sırın kihite sılaybıtıñ buoluo, Seyahat eden kişi burada dinlenecek,
 Sınñanan aahıañ ühü, Onu dinlendirin;
 Suol kihite kuohaabıtıñ buoluo, Yolculuk yapan kişi burada susayacak,
 Utaxta ihen aahıañ ühü, Su ihtiyacını giderin;

1 Sahaların cepleri olmadığı için bir yere et götürdüklerinde mecburen kuru otları eti sarıp koltuklarının altına koyuyorlardı. Burada ona gönderme yapılıyor.

2 “Kız çocuğunun makası koltuk altında, Erkek çocuğunun oku elinde olduğu zaman” Çocuklarınız büyüdüğünde anlamında kullanılmıştır.

Ayan kihite amñıraabıtñ buoluo, Seyahat eden kişi burada acıkacak,
 Axtaax ilgetten Ona kutsal yemeklerden
 Ahaan aahıaň ühü dien Yedirin demiş idi,

Er Samır

260	“Ćaman da bolzo, uuliñ Ćalmajına sogorgo ćarabas” –dep	“Kötü de olsa, oğlun Kalçasına vurmak olmaz” diye
777	Buurzabaska buurzaba Kilebeske kilebe	Merhametsize merhamet etme Düşüncesizi düşünme
1335	Kıyında ćürgen kijige İçiñ kanay açıbagan? Ćürümi katu kijige Ćüregin kanay sısta bagan? –dep	Eziyet eden kişiye İçin nasıl acımaz? Hâli kötü kişiye Yüreğın nasıl sızlamaz -diye
1473	Iralabastı ıralap İltam ćortpoy, ćıgılba –diyt Sezinbesti sezinip Sek bolup ćıgılba –dıyt	İstenmezi isteme Hızla gitmeyip, yığılma – dedi Sezilmeyeni sezip, Leş olup yığılma – dedi
1932	Ölgön kiji birle ölgön Bargan kiji birle bargan.	Ölen kişi bir kez ölü Giden kişi bir kez gider

Altın Çüs

104	Çağazı çox kip polbas
Çarğızı çox çon polbas	Yakasız elbise olmaz
Adaletsiz halk olmaz
918	Kizi tudıngan xıl arğamcı
Xacan daa niske çırdeñ üziledir nimes pe?	İnsanın tuttuğu kıl ip,
Her zaman inceldiği yerden kopmaz mı?
1079	İnelçetken nimeninъ üçün
İnelege sağınıp çöribistim	Acı çeken için,
Acı çekmeli, diye düşündüm.
1493	Xartığa xustı xapsa tidir,
Xanattıñ çügi xaladır, tidir.	Kartal kuşu kaparsa, derler
Kanadının tüyü kalır, derler
1497	Añını püür tut salza, tidir,
Azax-pıxağı xaladır tidir.	Avı kurt tutarsa, derler
Ayağı, pençesi kalır, derler
2919	Çastañ oray palanı
Çattırızarağa çır çarabas.	Yeni doğmuş çocuğu
Öldürmek doğru değil.
3050	Alıp kıziniñ palazı
Alıp polcañ poltır	Alp kişinin çocuğu
Alp olur imiş
3909	Adı çox kizee at müdürgen,
Kibi çox kizee kip kızirgen	Atı olmayanı ata bindirmiş
Elbisesi olmayana elbise giydirmiş.

Mögö Şagaan Toolay

440	Ölürer kijiniñ sözün alır,
Ölgen maldıñ hanım alır ujurlug çüve	Öldürülecek kişinin sözü dinlenmeli,
Ölen hayvanın kanı alınmalıdır
1309	Olut kijige çugaa,
Çoruk kijee saatdeen ışkaş	Tembel kişiye sohbet,
Yolcu kişiye gecikme dedikleri gibi
1340	Er kiji bir sorugdaan çüvezin
Çedip albas bolza,
Töögüzü döjek çüdürer
Döngür kök buga bolur çüve deeni kay,	Er kişi bir defa niyetlendiğini
Yerine getirmezse
Ömür boyu yük taşıyan
Boynuzsuz gök boğa olur derler
3019	Er at er eezinge –daa
Hayır alıg-la ıynaana,	Er at er sahibine
Hayırlıdır.
3259	Ölgen kiji çerle eki
Ölgen mal çerle süttüg bolur iyin.	Ölen kişi iyi,
Ölen mal sütlü olurmuş.

Sonuç olarak Türklerin gerek sözlü gerek yazılı edebiyatlarında kahramanların ve toplum önderlerinin kişileri ve toplumu gelenek ve görenek doğrultusunda daha iyiye ve daha doğruya yönlendirmek amacıyla söyledikleri veciz ve hikmetli

sözler dilin kullanıldığı zamanlardan itibaren söylenmiştir. Hatta bir kısmı zamanın imbiğinden süzülerek ilk söyleyicileri unutulmuş atasözü halinde toplumun değer kalıplarını oluşturmuşlardır. Bizim yukarıda verdiğimiz örneklerde de görüleceği üzere güçsüze yardım etme, misafiri iyi ağırlamak, sözünde durmak, adaletli olmak, düşünmeden iş yapmamak gibi değerler eğitimi açısından önemli olduğunu düşündüğümüz pek çok hususun destan dönemlerinden itibaren Türklerin temel hasletlerinden olduğu gözlemlenmektedir. Nitekim Dede Korkut'ta geçen pek çok hikmetli sözün bu destanlarda da geçtiğini görmekteyiz.

Kaynakça

- Arıkoğlu, Ekrem (2007). *Hakas Destanları-I*, TDK. Ankara.
- Arıkoğlu, Ekrem, Borbanaay Buyan (2007). *Tuva Destanları*, TDK. Ankara.
- Çolak, Doğan (2022). *Kırs Debiliye Destanı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Dilek, İbrahim (2002). *Altay Destanları*, TDK. Ankara.
- Ergin, Muharrem (1964). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ergin, Muharrem (2004). *Dede Korkut Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- İnan, Abdulkadir (1925) "Kitâb-ı Dede Korkut Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler*, s. 168-170; ilk defa *Türkiyat Mecmuası*, C. I, 1925, s. 213'de yayımlanmıştır.
- Özdemir, Hasan (2003). "Dede Korkut'un Kişiliği ile İlgili Efsaneler" *Türkoloji Dergisi*, 16 (2), s.22-33, Ankara.
- Şahin, V. (2009). "Dede Korkut Hikâyelerinde İyilik Kültürü". I. Ulusal İyilik Sempozyumu, Elazığ. 23 Kasım 2011, http://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/veysel_sahin_dede_korkut.pdf
- Tunç, Zekiye (2020). "Dede Korkut Kitabı'nda Şamanik Unsurlar", *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* Cilt : 8 Sayı : 25 Sayfa: 142 - 163 Aralık 2020.

ÇAĞDAŞ ARAP DİYALEKTLERİNDE TÊTA SÖZCÜĞÜ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Dr. Ragıp MUHAMMED

ORCID No: 0000-0001-5306-820X.

Giriş

Tarih boyunca Türkler yaşadıkları geniş coğrafyalardaki komşuları ile kültürel, askerî, dinî gibi çeşitli alanlarda temas etmişlerdir. Kültürel temas sonuncunda çeşitli dillerle ilgi kuran Türkler sözcük alışverişinde bulunmuşlardır. Türkçenin sözcük alıp verdiği en önemli dillerden birisi de Arapçadır. Türk-Arap kültür ve dil ilişkisi Türklerin İslamiyet'i kabul etmeleri ile başlamıştır. Daha sonra Arap coğrafyasında hakimiyet sağlayarak İhşîdiler, Selçuklar, Memlûkler ve Osmanlı gibi Türk devletleri kurmuşlardır. Bu Türk devletlerinde Araplar ile Türkler iç içe yaşamışlar ve aralarında kültür alışverişi olmuştur. Bu alışverişe dil de dahildir. Öyle ki bugüne değin Arapçada (özellikle konuşma dilinde) Türkçenin varlığı önemli bir ölçüde hissedilebilmektedir.

Muhtelif Arap diyalektlerinde (Suriye, Ürdün, Lübnan, Irak, Mısır, Cezayir, Libya, Yemen, Sudan vd.) kullanılan Türkçe unsurlar üzerine birçok inceleme yapılmıştır. Bu tür incelemelerde söz konusu diyalektlerdeki Türkçe unsurlar tespit edilerek anlamlandırılmaktadır. Ancak son dönemde karşımıza çıkan yeni incelemelerde sadece sözcük tespit ile yetinmeyip Arap kültüründeki etkisini ortaya koymaya çalışılmıştır¹. Bu incelemelerde kaynakça olarak Arap diyalektleri ile ilgili hazırlanmış sözlükler, derlemeler, masallar, hikayeler, destanlar, atasözleri ve ansiklopedik eserlere başvurulmaktadır. Genellikle bu eserlerdeki yer alan Türkçe unsurların büyük bir kısmı Osmanlıcadan, cüzi bir kısmı ise Memlûk Devleti döneminde yaşamış olan Kıpçak Türklerinden Arapçaya intikal etmiştir.

Mısır ve Suriye'de hüküm süren Memlûk Devleti (1250–1517) döneminde yönetici kesimin çoğu Kıpçak Türklerinden, halkın çoğu ise Araplardan oluşmaktaydı. Bu yüzden halk Türkçe öğrenmek ihtiyacı duymuş ve bu ihtiyacı karşılamak için Türkçe öğretmek amacıyla çeşitli eserler ortaya çıkmıştır. Bu şekilde Türk-

1 Bk. Mohamad, R. (2015), "Bazı Arap Lehçelerindeki Atasözlerinde Geçen Türkçe Kelimeler", *Dil Araştırmaları Dergisi*, Güz 17, s. 199-213. Karagözlü, S. (2018), Irak Arapçasına Giren Kuşçulukla İlgili Türkçe Kelimeler, *Dil Araştırmaları Dergisi*, no. 22, s. 159-168. Kaymaz, Z. (2011). Türkçenin Arapçaya Etkileri Üzerine Bazı Tespitler. *Turkish Studies* 6/1, 69-73.

çenin Arapça üzerindeki etkisi gittikçe artmış ve özellikle günlük hayatla ilgili pek çok Türkçe unsur kullanılmaya başlanmıştır. Bu unsurların günümüze kadar Arapçada yaşamakta ve son dönemlerde yapılan çalışmalarda önemli bir kısmı tespit edilmiştir². Peki bu unsurların tamamı tespit edilebilmiş mi? Keşfedilebilecek yeni unsurlar var mı? Bu sorulara yanıt bulabilmek amacı ile çağdaş Arap diyalektlerinde bulunan, ancak daha önce pek tespit edilemeyen bazı Türkçe unsurlar tarafımızca tespit edilmiştir. Bu unsurlardan birisi ve çalışmamızın konusu olan *têta* sözcüğüdür.

“abla, ağabey, baba, dayı, teyze” gibi Türkçe akrabalık adları neredeyse bütün Arap diyalektlerinde yaygındır. Bu adların yanı sıra *têta* sözcüğü de mevcuttur. Diğer akrabalık adlarına göre daha az ve sınırlı bir bölgede kullanılmakta olan bu sözcük, Mısır’da تَيْتَه *têta* “babaanne, aneanne” (Spiro, 1999, s. 88), Şam’da تَيْتَه *têta* (sadece Şam şehrinde ve çevresindeki bölgelerde) “babaanne, aneanne, yaşlı kadınlara seslenme biçimi” (Segal vd. 1978, s. 129) şeklinde yaşamaktadır. Yüzyıllarca kullanılagelen ve Arapça حِدَّة *cedde* sözcüğünün yerine geçen *têta*’nın kökeni ile ilgili Arap diyalektleri üzerine hazırlanmış çalışmalarda herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır. Daha önce kökeni ve kullanım alanı pek araştırılmayan bu sözcük ilgimiz çekti. Çünkü kanaatimizce bu sözcüğün kökeni Türkçedir veya daha önce bahsi geçen bölgelerde hakimiyet sağlayan Memlûk Kıpçaklarından Arapçaya geçtiğini düşünmekteyiz. Bu çalışmada sözcüğün kökeni ve Arapçaya geçişi hakkında ayrıntılı bilgi sunduktan sonra ileri sürdüğümüz savları ispatlamaya çalışılacaktır.

1. *têta* Sözcüğü

Akrabalık adı olan *têta* sözcüğü, çeşitli varyantlarla ve farklı anlamlarda Türk diyalektlerinde yaşamaktadır. Üstelik bazen aynı diyalektin ağızlarında farklı anlamlarda da kullanılabilir. Çağdaş Türk diyalektlerinde kadın akrabalık adı ve erkek akrabalık adı olarak yer alan *têta* sözcüğü, iki başlık altında ele alınacaktır.

1.1. Kadın Akrabalık Adı

Bu başlığın altında çalışmamızın konusu olan *têta*, hangi Türk diyalektinde ‘kadın akrabalık adı’ anlamında olduğu izah edilecektir. Eğer aynı diyalektin ağızlarında farklı anlamları varsa ayrıca belirtilecektir.

2 Memlûk Devleti döneminde Arapçaya geçen Türkçe sözcükler için bk. Mohammad, R. (2018). “Memlûk Kıpçak Türkçesi Sözlüklerindeki Türkçe Alıntı Kelimeler Üzerine Bir İnceleme”, *Eskişehir Üniversitesi, X. Dünya Dili Türkçe Sempozyumu*, s. 1126-1131.

Bşk. (ağ.) *tätây* “teyze (annenin küçük kardeşi); abla; birine göre anne-babasından küçük, kendisinden büyük olan kadın akraba”, *tutay* “abla; birine göre anne-babasından küçük, kendisinden büyük olan kadın akraba; küçük kız kardeş”, *tütây* “abla; birine göre anne-babasından küçük, kendisinden büyük olan kadın akraba” (Li, 1999, s. 145-146).

Krm. *tata* “kız kardeş, hala, teyze” (Li, 1999, s. 145).

Kar. (h) *tete*, Kar. (t) *tota* “teyze” (Garkavets, 2000, s. 427).

Krç-Blk. *tota* “hala, teyze” (Li, 1999, s. 145).

Kaz. *tete* “yaşı büyük kadınlara saygı belirtisi olarak kullanılan hitap (edebi dilde)” (Kurmanbaiuly vd. 2022, s. 88).

Nog. *tetey* “çocuk dilinde nine” (Yazıcı Ersoy, 2011, s. 103).

Tat. *tätä* “hala, teyze, oyunca, çingirdak; (mec., esk.) ahlakı bozuk bir kız, fahişe”, *tütây*, *tüti* “hala, teyze”, Tat. (ağ.) *tätä* “abla, nine, nineye seslenme biçimi; halaya, teyzeye, ablaya veya yaşça büyük yabancı bir kadına seslenme biçimi”, *tutış* “halaya veya teyzeye seslenme biçimi”, *tütây* “ablaya seslenme biçimi; komşu kadına veya köyde saygıdeğer yaşlı kadına seslenme biçimi; babanın veya annenin ablasına seslenme biçimi; görünce (kocanın ablası); elti (kocanın ağabeyinin karısı); elti”, *tüti* “halaya veya teyzeye seslenme biçimi; uzak kadın akraba; ablaya seslenme biçimi” (Li, 1999, s. 145-146).

1.2. Erkek Akralık Adı

Bu başlığın altında ise ‘erkek akrabalık adı’ olarak kullanılan *têta* incelenmektedir.

Çul. *tätä* “baba” (Li, 1999, s. 117).

Çuv. (ağ.) *tete* “ağabey” (Egorov, 1964, s. 243).

Gag. *tätü* “konuşma dilinde baba” (Baskakov, 1991, s. 242).

Kar. (t) *tata* “baba” (Garkavets, 2000, s. 427).

Kaz. *tete* (sadece güney ağzlarında) “baba, amca, erkek kardeş” anlamındadır (Kurmanbaiuly vd. 2022, s. 88).

Tat. (ağ.) *tätä* “baba”, *tätây* “baba” (Li, 1999, s. 116-117).

Yak. *tätä* “baba” (genelde küçük çocuklar tarafından kullanılan seslenme sözü) (Egorov, 1964, s. 243).

Dol. (S) *tätä*, *tätäi* Dol. (A) *tätä* “baba” (Li, 1999, s. 116-117).

Trk. (ağ.) *tete* “teyze, hala, babaanne” (Derleme Sözlüğü, 1993, s. 3898).

2. *têta* Sözcüğünün Kökeni

Araştırmacılar *têta* sözcüğünün kökeni ile ilgili çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir:

Egorov, Çuvaş ağızlarındaki *tete* “ağabey” sözcüğü, Tat. *tütây* ve *tüti* “hala, teyze”, Tr. *dede* “dede”, Uyg. *tetey* “hala, teyze” sözcükleri ile bağlantılı olduğunu söylemektedir (Egorov, 1964, s. 243).

Tenişev, *tata* “babanın küçük kardeşi, amca” sözcüğü Çince den geçtiğini belirtmiştir (Tenişev, 1976, s. 504).

Li, *Türk Dillerinde Akrabalık Adları* isimli çalışmasında *tata* “baba” ve *t'ot'a* “hala, teyze, nine, abla” olmak üzere iki ayrı madde başı altında incelemiştir. Ona göre *tata*, çocuk diline ait bu sözcük Rusça veya başka bir Slav dillerinden Türk diyalektlerine geçmiştir. *t'ot'a* “hala, teyze, nine, abla” ise yine Rusça veya Slav dillerinden Kıpçak grubundaki birkaç diyalekte girmiştir (Li, 1999, s. 116, s. 145-146).

Yazıcı Ersoy, Başkurtçada *tätây* “teyze, abla”, *tütây* ve *tütä* “abla, küçük kız kardeş” sözcüklerinin Rusça *tetya* ‘teyze’ sözcüğünden ortaya çıkmış olduğunu açıklamıştır (Yazıcı Ersoy, 2011, s. 103).

Ramazanova, *tätä* sözcüğünün Tatarcanın ağızlarında “baba” ve “abla; nine, nineye seslenme biçimi” iki farklı anlama geldiğini dikkat çekerek bu tür akrabalık adları zamanla karşı cins için kullanıldığını ifade etmektedir. Araştırmacıya göre *tätä*, ilk olarak “baba, dede” anlamındaydı, daha sonra “nine, abla” gibi karşı cinsi nitelendiren bir anlam kazanmıştır (Ramazanova, 2022: 1-2).

Kurmanbaiuly ve Adilov, *tete* sözcüğünün kökenini Eski Türkçedeki *dede* sözcüğüyle ilişkilendirmektedir. İki araştırmacı, bu sözcük Kazakçada Eski Türkçede olduğu gibi “erkek akrabalık adı” olarak kullanılmıştı. Daha sonra anlam genişlemesine uğrayarak hem “erkek akrabalık adı” (güney ağızlarında) hem de “kadın akrabalık adı” (edebi dilde ve kuzey ağızlarında) şeklinde yaşamaya devam etmiştir. Ayrıca Slav dillerindeki *tyatya* / *tyotyä* sözcüğü ile ilişkisi olmadığını belirtmişlerdir (Kurmanbaiuly vd. 2022, s. 97).

Sonuç

Arapçadaki *têta* sözcüğü Türk diyalektlerinde *tätây*, *tutay*, *tütây*, *tata*, *tete*, *tota*, *tetey*, *tätä*, *tütây*, *tüti*, *tutiş*, *tüti*, *tätü*, *tätä*, *tätäi* gibi farklı şekillerde yer almaktadır. Sözcüğünün kökeni hakkında iki farklı görüş mevcuttur. Birincisi, sözcük Türkçedir ve aslında *dede* sözcüğünden gelmektedir. İkincisi ise Rusça veya Slav dillerinden Türkçeye (özellikle Kıpçak grubuna) geçen bir alıntıdır. Sözcüğün

kökünü hakkında kesin bir fikir söylemek güçtür. Fakat kesin bir şey söylemek gerekirse o da Arapçadaki *têta* sözcüğü Türkçeden geçen bir alıntıdır. Çünkü çağdaş Arap diyalektlerinde Rusça veya Slav dillerinden geçen alıntı sözcüklere rastlamak pek mümkün değildir. Bu yüzden kanaatimizce Arap diyalektlerindeki *têta*, Memluk Kıpçak Devleti döneminde Mısır ve Suriye'de (Özellikle Şam şehrinde ve çevresindeki bölgelerde) yoğun bir şekilde yaşamış olan Kıpçak Türklerinden geçip yüzyıllar boyunca bu bölgelerde "babaanne, anneanne, yaşlı kadınlara seslenme biçimi" anlamlarında muhafaza edilmiştir.

Kısaltmalar

- ağ.: Ağız
- bk.: bakınız
- Bşk.: Başkurt Türkçesi
- Çul.: Çulmca Tatar Türkçesi
- Çuv.: Çuvaş Türkçesi
- Dol.: Dolgan Türkçesi
- Gag.: Gagavuz Türkçesi
- Hak.: Hakas Türkçesi
- Kar. (h.): Karayim Türkçesi – Haliç Lehçesi
- Kar. (t.): Karayim Türkçesi – Troki Lehçesi
- Kaz.: Kazak Türkçesi
- Krç-Blk.: Karaçay-Balkar Türkçesi
- Krm.: Kırım-Tatar Türkçesi
- Nog.: Nogay Türkçesi
- Trk.: Türkiye Türkçesi
- Tat.: Tatar Türkçesi
- Uyg.: Yeni Uygur Türkçesi
- vd.: ve diğerleri
- Yak. Yakut Türkçesi

Kaynakça

- Baskakov, N. A. (1991). *Gagauz Türkçesinin Sözlüğü* (çev. İ. Kaynak – M. Doğru). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Egorov, V. (1964). *Etimologičeski slovar chuvashskogo iazyka*. Çeboksarı.
- Garkavets, O. (2000). *Urumski Slovník*. Baur.
- Yazıcı Ersoy, H. (2011). Başkurt Türkçesinde Aile ve Akrabalık İsimlerinde Kullanılan -y Biçim-birimi. *Türkbilig*, 2011/21, 87- 112.
- Karagözlü, S. (2018). Irak Arapçasına Giren Kuşçulukla İlgili Türkçe Kelimeler. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 22, 159-168.
- Kaymaz, Z. (2011). Türkçenin Arapçaya Etkileri Üzerine Bazı Tespitler. *Turkish Studies* 6/1, 69-73.
- Li, S. Y. (2020). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Kurmanbaiuly, Ş. – Adilov, M. (2022). Täte” Jane Özge de Tuistik Ataulardın Semantikasi. *Turkic Studies Journal*, 3, 85-102.
- Mohammad, R. (2015). Bazı Arap Lehçelerindeki Atasözlerinde Geçen Türkçe Kelimeler. *Dil Araştırmaları Dergisi*, Güz 17, 199-213.
- Mohammad, R. (2018). Memlûk Kıpçak Türkçesi Sözlüklerindeki Türkçe Alıntı Kelimeler Üzerine Bir İnceleme. Ed. Ağaca, F – Koç, A. X. *Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildiri Kitabı*. (ss. 1126-1131.). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Yayınları
- Ramazanov, D. (2022). *Protivopolojnye po polu znachenia nekotoryh terminov rodstva*. <http://atlas.antat.ru/upload/ramazanov/protivopolognie.pdf>
- Segal, V. S. – Masirani, M. (1978). *Arabsko-Russkiy Slovar Siriyskogo Diyalekta*. Russkiy Yazık.
- Spiro, S. (1999). *An Arabic English Dictionary Of The Colloquial Arabic Of Egypt*. Libriairie du Liban.
- Tenişev, E. R. (1976), *Stroy Sarıg - Yugurskogo Yazıkı*. Moskva.
- Türk Dil Kurumu (1993), *Derleme Sözlüğü*. X. Cilt, 2. Baskı. Türk Dil Kurumu Yayınları.

İLK DEFA İŞİTTİĞİM/OKUDUĞUM BAZI KİŞİ ADLARI

Prof. Dr. Saim SAKAOĞLU, Emekli Öğretim Üyesi
ORCID No: 0000-0001-5325-1397

Ailemiz arasında ve mahallemizde çocuklarımıza konulan adlar genellikle geleneksel adlardır. Yakın çevremizdekilerin yadırgayacağı adların görülmesi pek azdır. Onlar da çok farklı sebeplere bağlı olarak konulmuştur. Peki, bu ad olayları nerede ve hangi yıllar arasında yaşanılmıştır? Aşağıda öncelikle o dar coğrafyayı hatırlatmakla yazımıza başlayalım.

Mahallemiz, önceleri Konya'nın merkez ilçesi iken büyükşehir olmamızdan sonra Meram ilçesine bağlanan Fahrünnisa Mahallesi idi. Ne yazık ki geçtiğimiz yıllarda yapılan düzenleme ile bu mahallenin bir bölümü Uluirmak Mahallesi'ne bağlanırken öbür bölümü de yeni oluşturulan Çaybaşı Mahallesi'nin sınırları içine alındı. Oysa mahalle adını Hz. Mevlâna'nın hanım öğrencisi Fahrünnisa Hatundan almıştı. Onun adını taşıyan tarihî Fahrünnisa Camii varken, günümüzde aynı bölgede bir Fahrünnisa Hatun Kültür Merkezi ve Fahrünnisa Kız Kur'an Kursu gibi, bazıları oldukça eski tarihlere dayanan kurumlar varken mahallemizin adının kaldırılmasını anlamakta zorluk çekilmiştir. Kişi adlarıyla ilgili böyle bir yazının kaldırılan bir mahalle adıyla başlatılması tarafımızdan anlamlı bulunmuştur.

Adlarımıza gelince... Bunların, daha doğrusu işitip öğrenebildiğimiz adların dışındakileri oldukça yadırgıyorduk. İlkokul yıllarımda bir Nurtop Var'ı, bir Güngör Göral'ı, Özden Kaşıkçı'yı, Kaya Narin'i, Ertuğrul Anlaş'ı, Türkan'ı, Mualla'yı; Muzaffer'i yadırgamayacaktım da ne yapacaktım ki? Ortaokula gelince, Konya'nın daha çok geleneksel yapıdaki bir semtinden kalkıp da seçkinlerin oturduğu bir semtteki okula gitmek, benim ad dünyamı da alt üst ediverdi. İşte o adlardan bazıları: *Selçuk* Pala, İlhan Karahıtay, *Ergüven* Ekener, *Ender* Özgören, vb. Ortaokul son sınıfa gelip de sınıflar birleştirilince karışık bir sınıfta okumaya başlamıştık. İşte yeni sınıfdaşlarımızdan bazıları: *Mine* ve *Oya* Karaman kardeşler, *Perihan* Biroğlu, *Janset* Baybaş, *Sibel*, *Volkan* (veya *Verda*) vb. Bu adların içinde yadırgayacağımız kaç ad kaldı ki? Belki bir *Janset*'i, bir de *Verda*'yı.

Bütün bu yadırgamaların sebebi nedir? Sokağa oyun için ilk çıktığımız günlerde tanıştığımız arkadaşlarımızın ve biraz da abla ve ağabey gibi algıladığımız bazıların adlarını da sayıverirsek yukarıda dile getirdiğimiz şaşkınlığımızın sebepleri kendiliğinden ortaya çıkacaktır. İsmail, Hakkı, Mehmet, Kadir, Refik, Hüseyin, Ali, Muammer, Mevlüt, Hasan, Mustafa, vb. Birkaç da kız çocuklarının

adlarından önek verelim: Fatma, Saadet, Emine, Kübra, Aliye, Hatice, Hacer, vb. Bu arada ilgimizi çeken şu bir iki adı da eklemeliyiz: Ayten, Müjgân,

Yıllarını Türk ad bilimine ayıran bir araştırmacı olarak konuyu farklı açılardan ele almaya sürekli olarak özen gösteriyoruz. Bu yazımızda da iki ana konu ele alınacaktır.

- a. Çocukluk yıllarımızın sporcularının adları
- b. Değişik zamanların farklı alanlardaki ünlülerinin adları

I. SPORCULAR

Bu sporcularımızın adlarıyla tanıştığım yıllarda pek çok evde olmayan radyolardan maç nakli dinlememiz mümkün değildi. Gazeteler altı veya sekiz sayfa olup hafta arasında spor haberleri son iç sayfada bazen tek sütun olarak verilirdi. Ancak cumartesi, pazar ve pazartesi günleri spor haberlerine biraz daha fazla yer verilirdi. Aşağıda adları verilecek olan sporcular, dönemlerinde çokça tanındıkları için bizde bir yer bulabilmişlerdir. Ancak bu yer bulma işinde adlarının farklı olmasının rolü önemlidir. Onca Ahmet'ten, Mehmet'ten veya Mustafadan aklımızda kalanların sayısı o kadar az ki... Bir Beton Mustafa, bir Büyük Ahmet...

a. Futbolcular

1. **Beşiktaşlılar: Bülent Esel, Vedii Tosuncuk.**
2. **Fenerbahçeliler: Akgün Kaçmaz, Erdal Kocaçimen, Müjdat ?**
3. **Galatasaraylılar: Bülent Eken ve Reha Eken kardeşler, Gündüz Kılıç, İsfendiyar Açıksöz, Turgay Şener .**

b. Güreşçiler: İki güreşçimiz de 1948 Londra Olimpiyatlarına altın madalya kazanmışlardı,

Gazanfer Bilge (serbest 62 kiloda bütün rakiplerini tuşla yenmişti.)

Nasuh Akar (serbest 57 kiloda şampiyon olmuştu. Akar, daha sonra ağabeyimin de kurucuları arasında yer aldığı ve adı (galiba) Konya Güreş İhtisas Kulübü'nün güreşçilerini de çalıştırdığı günler de tanışmıştık.)

c. Atletler:

1. **Erdal** Akkan (Yüksek atmamada Türkiye rekorunu kırmıştı.)
2. **Ruhi** Sarıalp (Londra olimpiyatlarında üç adım atlamada üçüncü olmuş ve bize bu dalda ilk madalyayı kazandırmıştı.)
3. **Ferhan** Devekuşuoğlu (üç adım atlayıcısı)

ç. **Eskrim: Nef'i** Güven (1955 Akdeniz Oyunlarında dünya şampiyonunu yenip dünya rekoru kırmıştı.)

Bu, sayıları on beşi bulan sporcu adlarından yadırgadığımız, “Böyle adlar da mı varmış?” diyeceğiniz var mı acaba? Mesela, *Nef'i*, *Nasuh*, *Reha*, *Vedii*, vb. adlarla hiç karşılaştınız mı? Açıkça söylememiz gerekirse bu adları taşıyan hiçbir büyüğümüz veya küçüğümüzle karşılaşmadık. Belki bazı adlar gazete ve dergi sayfaları ile radyo ve televizyonlarda seslendirilmiş olabilir.

Not: *Reha* adı aynı zamanda hanımlar için de konulmaktadır. Sinema ve tiyatro oyuncusu *Reha* Kral ve İstanbul Belediyesi önceki başkanlarından Ahmet İsvan'ın eşi, ziraat mühendisi ve öğretmen *Reha* İsvan da bu arada hatırlanmalıdır.

Elbette o dönemin pek çok sporcusunu da tanıyoruz ama adları ilgimizi çekecek bir farklılık göstermemektedir.

II. PEK AZ GÖRÜLEN BAZI ADLAR

Bu adları taşıyan kaç kişinin olduğunu belirlemek için genel ağın ilgili sayfalarına girip dolaşmamız gerekecek. Ancak biz bu adlardan bazılarını ne işittik, ne de okuduk. Üstelik bazıları da yazılı ve sözlü basında fotoğrafı, görüntüsü ve haberiyle sık sık karşımıza çıkmaktadır. Aşağıda bu adlardan bazılarını sizlerle paylaşacağız.

Bendevi Palandöken, Türkiye Esnaf ve Sanatkarlar Federasyonu'nun (TESK) Genel Başkanıdır. Sık sık gazetelerin ekonomi sayfalarında görülür. Genel ağdaki kaynaklar bu adın kız çocukları için konulduğunu, Sanskirtçe kökenli olduğunu ve “Şöyle güzel anlamı var, böyle güzel anlamı var.” diye de bildirmektedir. Diyoruz ki, acaba, bu adın, Farsçadan gelen *bende* kelimesinin anlamları arasında yer alan *dost*, *yakın* gibi anlamlarla bir bağı var mıdır?

Bukre Muşmula, bir üniversitenin Harita Mühendisliği Bölümü/Fakültesi öğrencisi olduğu kaydedilmiştir. Ayrıca, Temizkök ve *Muşmula* Ailelerinin çocukları, *Bukre* ile İbrahim de 07 Ekim 2017'de nikâhlanmışlar. O hâlde gelin kızımızın yeni ad ve soyadı, *Bukre Muşmula* olarak kayıtlara geçmiş olmalıdır.

Bukre'nin anlamının; *sabah*, *sabah vakti* olduğu genel ağda kayıtlıdır. Hangi dilde olduğu konusunda birkaç dil sayılmaktadır. Ayrıca, Kahraman Tazeoğlu'nun da *Bukre* (2019) adını taşıyan bir romanı varmış.

Dumlupınar Ağildere, 1970 yılında Konya'da yaşayan 'Umumi Cerrahi Müttehassısı'dır. 01 Haziran 1970 tarihli *Yeni Konya* gazetesinde doktorların ilan sayfasında onun da bir ilanı vardı. Bu doktorun ilanın yayımlandığı tarihte en az 35-40 yaşlarında olması gerekir. Doğum tarihini de 1930'lara kadar götürebiliriz.

İşin ilgi çekici yanı ise, Türk Dil Kurumu'nun Genel Ağ'daki *Ad Sözlüğü*'nde bu ad yer almamaktadır. Acaba siz, bu adı taşıyan birilerini tanıdınız mı? (Biz de bu gazeteyi, özel bir sebeple saklamışız ve ancak 03 Nisan 2016 tarihinde okuyabilmişiz.)

Mevlâna. Bu ad, bazen aynı kitapta bile üç farklı yazımla karşımıza çıkmaktadır: Mevlana, Mevlâna ve Mevlânâ. Bizce doğrusu ortadaki olmalıdır.

Bu ad ile ilgili olarak bir de küçük yazımız yayımlanmıştı. Aradan on yıldan fazla geçmiş olmalı... Yazımızın adı, "Siz Hiç 'Mevlâna' İle Konuştunuz mu?" idi. Bu soruyu kendimize de sormuş, ve "Evet, biz Mevlâna ile konuştuk." diye cevaplandırmıştık. Böylelikle biz de iki buçuk saat kadar, hayatta olan bir Mevlâna ile konuşmuş, sohbet etmiş olduk. (*Merhaba/ Akademik Sayfalar*, 11 (17), 11 Mayıs 2011, 261-264)

2007'nin Ağustosunu... Birkaç yıldan beri tatillerimizi geçirmekte olduğumuz Mersin'in Erdemli ilçesinden bir işimiz için birkaç günlüğüne Konya'ya dönüyoruz. Otobüste yan koltukta oturan arkadaşımız da Mut'a kadar gidecekmiş. Neyse, ufaktan konuşmaya başladık. Konyalı olduğumuzu öğrenince hemen adını söyleyiverdi: *Mevlâna*... Hatta bizi inandırmak için de cebinden kimlik kartını çıkararak gösterivermişti. Aile Konyalı değilmiş ama dedesi Mevlâna'yı çok severmiş, adın konulmasında dedesinin sevgisi öne çıkmış.

Yıllar sonra, bu yazılarımızı bir kitapta toplarken ikinci bir Mevlâna'yı da uzaklardan tanıyiverdik. *Karar* gazetesinde (05 Mayıs 2016) köşe yazarı olan *Mevlâna* İdris. Soyadı yoktu, İdris'in soyadı olma ihtimali çok zayıftı. Bu satırları yazarken genel ağa girdik ve gördük ki o ad gerçek bir ad imiş, soyadı ise Zengin. İşte bu *Mevlâna*'mız ile ilgili kısa bir bilgi: Kahramanmaraş'ın Andırın ilçesinde 15 Mart 1966'da doğmuş, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirmiş, çeşitli dergilerde (*Diriliş, Dergâh, Hayat Yolu*, vb.) yazıları yayımlanmış ve bir hastalık sonucu 07 Haziran 2022 tarihinde Kahramanmaraş'ta vefat etmiş. Şairliğinin olduğu da kaynaklarda kayıtlıdır.

Ben, adı *Mevlâna* olan bir Konyalı'ya rastlamadım. Olabilir. Ancak biz Konyalılar daha çok Celaledin adını kullanırız.

Meysere İyibiçer, Çukurova Üniversitesi'nde, Prof. Dr. Erman Artun'un danışmanlığı altında 2000 yılında bitirme tezi hazırlamıştır: *Halk Edebiyatı Alanında Karatepe Köyü Monografi Çalışması*

Bu adla ilgili olarak genel ağda çok bilgi vardır. TDV'nin İslâm Ansiklopedisi'nde, kadim dostumuz merhum Prof. Dr. Asri Çubukçu'nun (1939 Bayburt-21 Mayıs 2019 Erzurum) yazdığı maddenin başlığı şöyledir: *Meysere b.*

Mesrûk. Maddenin ilk cümlesinde şöyle denilmektedir: “*Hicretin 3 veya 4. yılında (624 veya 625) Benî Abs kabilesinden Hz. Peygamber’le görüşmek üzere Medine’ye gelen dokuz (veya üç) kişilik heyette bulundu.*” (C. 29. 2004, 508-509). Ayrıca İslam tarihinde adında *Meysere* bulunan başka kişiler de vardır.

III. SANATÇILAR

Bu dala girebilecek adların çokluğu hepimizce bilinmektedir. Biz öncelikle eskilerin, daha doğrusu eski kuşak temsilcisi seyircilerin hatırlayabilecekleri birkaç adı verdikten sonra da günümüzün ünlülerinden de bazılarını anıp geçeceğiz. Bu arada her birinin bir filmi, öbür oyuncusunu ve yılını da hatırlatacağız.

Hümaşah Hiçan: Tiyatro ve sinema oyuncusu **Hümaşah Hiçan**, kendisi gibi sanatçı olan Turan Göker ile evli idi. 05 Mayıs 1925’de İstanbul’da doğdu ve 01 Şubat 1997’de yine İstanbul’da aramızdan ayrıldı.

Evlâtlık, 1959, Hadi Hün

Mesiha Yelda: Sinema oyuncusu *Yelda* 1931 yılında İstanbul’da doğdu, 16 Şubat 1998 tarihinde aynı ilde vefat etti. İlk filmi, 1949 yılında Şadan Kâmil’in yönettiği *Uçuruma Doğru*’dur.

Garibin Aşkı, 1954, Ali Ekdal

Üftade Kimi: Sinema oyuncusu Kimi 1930 yılında Romanya doğumludur. 14 filmde rol almıştır. Türk sinemasının ilk sarışını olarak da bilinir. Bir kaza sonucu ağır yaralanırsa da sonuçta hayatta kalır, ancak sinemayı bırakır. Kalp krizi sonucu vefat eder.

Annemi Arıyorum, 59, Belgin Doruk ve Mahir Özerdem

Ve yakın zamanlardan birkaç ad:

Ajda Pekkan ve kardeşi **Semiramis Pekkan**, **Tijen Par**, **Hümeyra**,

IV. DEĞİŞİK ALANLARIN KADIN SANATÇILARI

Ülkemizi değişik sanat ve kültür alanlarında temsil eden pek çok kadın sanatçımız vardır. Bunlar arasında adları ilğimizi çekenlerin olacağı da unutulmamalıdır. Aşağıda bu adlardan da birkaç örnek vereceğiz.

Füreyâ Koral: Ülkemizin önde gelen seramik sanatçılarından. 02 Haziran 1910’da Büyükaada’da doğmuş ve 25 Ağustos 1997’de İstanbul’da vefat etmiştir. Ülkemizdeki çağdaş seramik sanatının önde gelen adlarından.

Genel ağda bu ad için *parlak, ışıklı* anlamını vermektedir. Hatta bir kaynağa da Türkçe olduğunu yazıyor. Oysa bu kelimenin birkaç açıdan kesinlikle Türkçe olmadığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık bir sitede şöyle denilmektedir:

Fürey'a bint Vehb. İsmi anlamı: “*Küçük ağaç dalı*” demektir. Efendimiz’in (sas)Teyzesi. Efendimiz’in (sas) annesi Âmine ile teyzesi Fürey’a baba bir kardeşidir. (Resullah.org)

Maide Arel: Ülkemizin önde gelen kadın ressamlarından olup 1907-1997 yılları arasında yaşamıştır.

Maide kelime anlamıyla, üzerinde yemek bulunan sofraya demek olup ayrıca *yemek, ziyafet* anlamlarına da gelmektedir.

Kur'an-ı Kerim'in beşinci suresi Mâide adını taşımakta olup 120 âyetten oluşmaktadır. Adın konulmasında bu özelliğinin öne çıkacağı unutulmamalıdır.

Neveser Kökdeş: Ülkemizin önde gelen kadın bestekârlarındandır. 1902'de Dramada doğmuş ve 07 Temmuz 1962'de İstanbul'da vefat etmiştir. O, çok yönlü bir sanatkâr olup besteciliğinin yanında şarkı güfteleri de yazmış ve tanburiliğiyle de tanınmıştır. Kökdeş'in batı çalgılarından piyano ve gitar çaldığı da bilinmektedir. Adın *nev* bölümü Farsça ve *eser* bölümü ise Arapçadır. Kelime, Türk musiki-sinde bir makamın adıdır.

V. POLİTİKACILAR

Politika ile ilgilenmememize karşılık dönemin gazetelerinde adlarını sık sık okuduğumuz bazı büyüklerimizi de burada anmak istedim. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Ord. Prof. Dr. Şemsettin Günaltay'a kurdurduğu kabinedeki bakan adlarının hiç biri konumuzun alanına girmemektedir. Sonraki cumhurbaşkanımız Celal Bayar'ın Adnan Menderese kurdurduğu kabinelerde ise ilgimizi çeken birkaç ad vardır. Adlarını ve üstlendikleri bakanlıkları birlikte aktarıverelim. Ancak bu adların bazılarının günümüzde de kullanılması yazımızın ruhuna aykırılık oluşturmamaktadır. (Adlar alfabetik olarak verilmiştir.)

Hâdi Hüsman, Gümrük ve İnhisarlar Bakanı

Nedim Ökmen, Çalışma Bakanı

Rüknettin Nasuhioğlu, İçişleri Bakanı

Şem'i Ergin, Devlet Bakanı

Yümni Üresin, Ulaştırma Bakanı

Zeyyat Mandalinci, İktisat ve Ticaret Bakanı

SONUÇ

Ad bilimi, adı üzerinde başlı başına bir araştırma alanıdır. Bu alanla ilgilenmemizin tarihi neredeyse 50 yıla yaklaşmaktadır. Biz bu alana çok farklı aıllardan yaklaşarak araştırmacıların dikkatini çekmek istedik. Yayımlanan iki kitabımız da bu amaca yöneliktir. Gelecekte bu alana eğilecek gençlerimiz olacağına inanıyoruz. Onların alanımıza daha farklı yollardan yaklaşıp sonuçlara ulaşacaklarına inanıyoruz.

Bu yazımızda bir insanın hayatının değişik aşamalarında karşılaşabileceği farklı yapılarıdaki adlara karşı olan ilgisini ele alınmıştır. Konuya ilgi duyan kişilerin de böyle bir yaklaşımı söz konusu olabilir. Ne var ki yeni adlarımızda görümler aşırı değişmeler yeni araştırmaların daha yorucu olacağını göstermektedir.

ÖZ OĞUL'UN TUTGUG ~ TUTUG “REHİN” VERİLMESİ HAKKINDA BİLİNMEYEN BİR HUKUK BELGESİ

Osman FİKİRİ SERTKAYA, İstanbul Üniversitesi

Öz oğulun **tutğug** ~ **tutuğ** yani “rehin” verilmesi hakkında bu güne kadar iki eski Uygur hukuk belgesi biliniyordu. Bu belgelerden ilki USp-51’de yayımlanan Kedire’nin oğlu **Bolmuş** belgesi, ikincisi ise orijinali Sankt-Peterburg’da olup ilk olarak S. E. Malov¹, son olarak da N. Yamada² tarafından yayımlanan Kaytso’nun oğlu **Titso** belgesidir. Ancak konunun üçüncü bir örneğini aslı II. Dünya Savaşı sırasında Berlin koleksiyonundan kaybolan, fotokopisi ise 1930’lu yılların ortalarında İstanbul’da üzerinde çalışmak üzere Reşid Rahmeti Arat tarafından Berlin’den alınarak 12 a-b şeklinde numaralanan ikinci **Bolmuş** belgesi teşkil etmektedir. Bu güne kadar yayımlanmayan bu yeni belgeyi lâıykıyla değerlendirebilmek için önce ilk iki belgenin metinlerini ve çevirilerini veriyorum.

1. Satır başlarından eksik olan 12 satırlık ilk **Bolmuş** belgesinin transkripsiyonu, satır başları eksik olarak, Nobuo Yamada yayımında verilmişti.³ Ben satır başlarındaki eksik kelimeleri 10., 11. ve 12. satırlardaki metne dayanarak tamamladım. Tamamladığım kelimeleri aşağıda siyah harflerle verdim.

Birinci belge:

USp 51 (Klementz-Roborovski 5) Sankt-Peterburg Filial (ph)

¹[**küskü yıl ikinti ay se**]kiz otuz-ka (•)

manġa kedire-ke yunġlak-laġ ²[**kümüş kergek bolup öz**]üm-te toġmuş bolmuş
atlaġ toyın oġulum-nı yigen ġay-a ³[**birle (?) tutuġ küm**]üş-ingē sambokdu tutunġ-
ka yarım yastuġ kümüş-ke tutuġ ⁴[**birtim**] (•)

bu tutuġ kümüş-üg <**tu**>tüġ birmiş kün üze m(e)n kedire biş ⁵[**otuz**] stir yarmak
kümüş sanap altım (•) m(e)n sambokdu tutunġ tükel birtim (•)

1 S. E. MALOV, “Uygurskie rukopisnye dokumenty ekspeditsii S. F. Oldenburga”, *Zapiski Instituta Vostokovedeniya Akademii Nauk SSSR*, I, Leningrad 1932, s. 129-149 (altı levha ile).

2 Nobuo YAMADA, *Sammlung uigurischer Kontrakte*, 2, Osaka, 1993, s. 123-126.

3 Nobuo YAMADA, *Sammlung uigurischer Kontrakte*, 2, Osaka, 1993, s. 127-128.

bu ⁶[bol]muş-ka samboqdu tutunġ'erklig bolşun (·) m(e)n samboqdu tutunġ
birtke ⁷[t]utsar bolmuş-ka ton etük adak baş birmez m(e)n (·) ev teg yoğun iş ⁸[iş]
letser m(e)n il-ning tutuġ yanginça birür m(e)n (·) qalmış turuşı yangı ⁹[tut]uġ
yangınça bolşun (·)

tanuġ aqbıra (·) tanuġ katakı (·)

bu tamġa m(e)n kedire-ning ol (·)

¹⁰[küs]kü yıl ikinti ay sekiz otuz-ka m(e)n kedire samboqdu tutunġ-ka ¹¹[tutuġ]
birmiş bolmuş adl(a)ġ oġulum-ning biş otuz stır kümüş-ni tükel altım (·)

tanuġ ¹²[aqbıra] (·) men qarımdu tutunġ kedire-ke ayıtıp bitidim (·) bu t(a)
mga m(e)n kedire-ning ol (·)

Belgenin Türkçe çevirisi:

¹Küskü yıl(ının) ikinci ay(ının) yirmi sekizinde,

bana, Kedire'ye kullanmak için ²gümüş lâzım olup kendimden doğan Bolmuş
adlı rahip oğlumu, Yegen Kaya ³[ile (?) rehin güm]üşüne Sambokdu Tutung'a ya-
rım yastuk gümüşe rehin ⁴verdim.

Bu rehin gümüşü(nü) rehin verdiğim gün, ben Kedire ⁵yirmi beş stır yarmak
gümüş sayarak aldım. Ben Sambokdu Tutung tamamıyla verdim.

Bu ⁶Bolmuş'a Sambokdu Tutung hakim olsun. Ben Sambokdu Tutung vergiye
⁷tutsa, Bolmuş'a elbise, ayakkabı, ayak-baş vermem. Ev gibi yoğun iş ⁸yapdırsam,
ben il (töresinin) rehin miktarınca veririm. Kalan duruşu, miktarı ⁹rehin mikta-
rınca olsun.

Tanıġ Akbıra. Tanıġ Katakı. Bu damġa ben Kedire'nindir.

¹⁰Küskü yıl(ının) ikinci ay(ının) yirmi sekizinde, ben Kedire, Sambokdu
Tutung'a ¹¹rehin verdiğim Bolmuş adlı oğlumun yirmi beş satır gümüşünü tama-
mıyla aldım.

Tanıġ ¹²Akbıra. Ben Karımdu Tutung Kedire'ye söyleyip yazdım. Bu damġa
ben Kedire'nindir.

Belgenin Almanca çevirisi:

...-Jahr, ... Monat, am Achtundzwanzigsten.

Da mir, Kedire, zum Verbrauch ... **notwendig wurde, habe ich** meinen von
mir **selbst** geborenen Mönch-Sohn namens Bolmiş dem Samboqdu Tutung, dem

... des Yegen Qaya, für 1/2 *yastuq* Silber als Pfand **gegeben**. Dieses Pfand-Silber habe ich, Kedire, am Tag, an dem das Pfand übergeben wurde, (als) 25 *stır* Münzsilber abgezählt erhalten. Ich, Samboqdu Tutung, habe es vollständig gegeben.

Diesen Bolmuş möge Samboqdu Tutung besitzen. Ich, Samboqdu Tutung, gebe dem Bolmuş, wenn er gegen *birt*-Steuern ... (etwas macht), überhaupt nichts an Kleidung und Stiefeln. Wenn ich ihn grobe Arbeiten wie Haus(arbeiten) machen lasse, gebe ich entsprechend dem Verpfändungsrecht der Gemeinde. Die übrigen Verhaltensweisen sollen gemäss dem **Verpfändungs(recht)** sein!

Zeuge ist Aqbıra, Zeuge ist Qataqı. Dieses Siegel ist mein, des Kedire.

Maus-Jahr, zweiter Monat, am Achtundzwanzigsten.

Ich, Kedire, habe 25 *stır* Silber für meinen dem Samboqdu Tutung **als Pfand** gegebenen Sohn namens Bolmuş vollständig erhalten.

Zeuge ist [Aqbıra]. Ich, Qarımdı Tutung, habe es nach dem Diktat von Kedire geschrieben. Dieses Siegel ist mein, des Kedire.

Belgenin kişileri:

Oğlu Bolmuş'ı rehin veren baba	Kedire
Rehin verilen oğul	Bolmuş
...	Yigen Kaya
Bolmuş'ı rehin alan kişi	Sambokdu Tutung
Tanık	Akbıra
Tanık	Katakı
Senedi yazdırıran	Karımdı Tutung
Senedi yazan	Oğlunu rehin veren baba Kedire

İkinci belge:

SJ O/54 (O.6) Inv. 1952g. 4134 Sankt-Peterburg Filial

[Ön yüzü] ¹ *tonġuz yıl aram ay on yanġıka manġa k(a)ytso* ² *tutunġ-ka yunġl(a) k-lık kümüş k(e)rgek bolup* ³ *özüm-te toġmış* **tıtso** *ıtl(i)ġ oğlum-nı* ⁴ *çıntso şıla-ka üç yıl-lık tutġuġ birtim* (·)

⁵ *tutġuġ kümüş-in inça sözleş(i)m(i)z* (·) *on satır* ⁶ *kümüş-ke* **tutġuġ** *birtim* (·) *bu on satır kümüş-ni* ⁷ *bitiġ kılmış kün üze men kaytso tu[tunġ]* ⁸ *tükel tartıp altım* (·) *men çıntso şıla yme* ⁹ *bir egsüksüz tükel birtim* (·)

bu oġul-k(ı)y-a-ka bir ¹⁰ *yıl-ta bir üm, köközmek, bir kay, bir uçuk ç(a)ruk,* ¹¹ *iki yıl-ta bir çekrek, üç yıl-ta bir kürk* ¹² *birle birür men* (·) *oġul-k(ı)y-a çıntso şıla-nınġ* *evinteki* ¹³ *-ler birle yorıp oġrı tev kılsar, tutġu kapġu* ¹⁴ *yok itük kılsar, men çıntso*

şila baş-inga¹⁵ bolur (·) yalnguz yorıp oğrı tev kılsar, yoğ [Arka yüzü]¹⁶ itük kılsar, men kaytso tu[tunḡ] baş-ım-ka bolur (·)¹⁷ igleser, yiti künki mün aş men çıntso¹⁸ şila birür men (·) yiti kün-tin kiçser men kaytso¹⁹ tu[tunḡ] igelep alıp kün 'eksükin köni birür men (·)²⁰ iglep ölsar yarım t(a)varı ölüür (·) yarım²¹ tavarı tirilür (·) tirilteçi t(a) var yana men²² kaytso tu[tunḡ] üze bolup köni birür men (·) üç²³ yıl tükemeginçe öntürmez men (·) apam öntür<ür> men²⁴ tiser men, bu kümüş-üg birmiş kün-tin berüki²⁵ asığ-ı birle köni birür men (·)

tanuğ kut(a)dmış k(a)y-a (·) tanuğ²⁶ sengiçün (·) bu t(a)mğa men kay{y}tso tu[tunḡ]-nunḡ ol (·) buyan-k(ı)ya bitidim (·)

²⁷ tongūz yıl aram ay on yanḡi-ka

manḡa²⁸ k(a)y{y}tso tutunḡ-ka yunḡlak-lık tavar²⁹ kergek bolup titso atl(ı)ğ oğulum-ni³⁰ çıntso şila-ka üç yıllık tutuğ <birtim> (·)

Belgenin Türkçe çevirisi:

¹Domuz yıl(ının) Aram ay(ının) on(uncu) gününde

bana Kaytso² Tutung'a kullanmak için gümüş gerek oldu. ³Özümden doğmuş Titso adlı oğlum⁴ Çıntso Şila'ya üç yıl için rehin verdim.

⁵Rehin gümüşünü şöyle sözleştik. On stir⁶ gümüşe rehin verdim. Bu on stir gümüşü⁷ senet yazıldığı günde ben Kaytso Tu(tung)⁸ bütünüyle tartıp aldım. Ben Çıntso Şila da⁹ bir eksiksiz bütünüyle verdim.

Bu oğulcuğa bir(inci)¹⁰ yılda bir pantolon, (bir) ceket, bir ayakkabı, bir yün çorap,¹¹ iki(nci) yılda bir yün gömlek, üç(üncü) yılda bir kürk¹² de veririm.

Oğulcuk Çıntso Şila'nın evindeki¹³ ler ile yaşayıp, hırsızlık etse, kullanılacak kap kacağı¹⁴ kayıp etse, ben Çıntso Şila'nın başıma¹⁵ olur. Yalnız yaşayıp hırsızlık etse, (kap kacağı) kayıp¹⁶ etse, ben Kaytso-Tu(tung(un) başıma olur.

¹⁷Hastalansa yedi günkü çorba yemeğini ben Çıntso¹⁸ Şila veririm. Yedi günü geçse, ben Kaytso¹⁹Tu(tung) ilgilenecek alıp gün eksliğini doğru tamamlarım.
²⁰Hastalanıp ölse, (rehin alınan gümüşün) yarısı yanar, yarısı²¹ ödenir. Kalan ücretini de ben²² Kaytso Tu(tung) tamamlayıp doğru veririm.

Üç²³ yıl tükenmeyince rehinden almam. Şayet alırım²⁴ desem, bu gümüşü verdiği günden başlayacak²⁵ faizi ile doğru olarak öderim.

Tanık Kutadmış Kaya, Tanık²⁶ Sengiçün.

Bu tamga ben Kaytso-Tutung'undur.

Buyankıya yazdım.

²⁷Domuz yıl(ının) Aram ay(ının) on(uncu) gününde
 bana ²⁸Kaytso Tutung'a kullanmak için (para) ²⁹gerek olduğundan Titso adlı
 oğlumu ³⁰Çıntso Şıla'ya üç yıl için rehin (verdim).

Belgenin Almanca çevirisi:

Schwein Jahr, erster Monat, am Zehnten.

Da mir, Qaytso Tutung, Silber(münzen) zum Verbrauch notwendig wurden, habe ich meinen von mir selbst geborenen Sohn namens Titso dem Mönch Çıntso als Pfand für drei Jahre gegeben. Über die Silber(münzen) für das Pfand haben wir uns wie folgt abgesprochen. Ich habe für 10 *satır* Silber(münzen) (den Sohn als) Pfand gegeben. Diese 10 *satır* Silber(münzen) habe ich, Qaytso Tu[tung], am Tag, an dem der Kontrakt ausgefertigt wurde, vollständig abgewogen erhalten. Ich, der Mönch Çıntso, habe sie auch, ohne dass eine fehlte, vollständig gegeben.

Diesem Sohn gebe ich in einem Jahr 1 Hose und 1 Hemd (**oder** - Jacke), 1 (Paar) Schuhe, 1 (Paar) Filzstiefel, in zwei Jahren 1 Baumwollhemd (*çekrek*) und in drei Jahren 1 Pelz. Wenn der Sohn zusammen mit den im Haus des Mönches Çıntso Seienden geht und Diebstahl und Trick begehen sollte, oder wenn er (Dinge) zum Erfassen und Ergreifen abhanden und verlustig gehen lassen sollte, kommt es mir, dem Mönch Çıntso selbst zu. Wenn er allein geht und Diebstahl und Trick begehen sollte, und wenn er (Dinge) abhanden **verso** und verlustig gehen lassen sollte, kommt es mir, dem Qaytso Tu[tung], selbst zu. Wenn er erkrankt, gebe ich, der Mönch Çıntso, ihm Suppen und Speisen für sieben Tage. Wenn (die Krankheit) sieben Tage überschreitet, bin ich, Qaytso Tu[tung] der ihn besitzt und übernimmt, und ich gebe korrekt, was ihm (jeden) Tag fehlt. Wenn er erkrankt und stirbt, stirbt eine Hälfte seiner Habe, die andere Hälfte wird belebt(?). Die belebt werdende Habe kommt dann mir, Qaytso Tu[tung], zu, ich gebe sie korrekt. Solange nicht drei Jahre vollendet sind, gebe ich (= Qaytso Tu[tung] (den Sohn) nicht heraus. Wenn ich sage: "Ich gebe (ihn) heraus", gebe ich die Silber(münzen) korrekt zurück mit den Zinsen von dem Tag an, an dem (sie) übergeben wurden.

Zeuge ist Qut(a)dmış Qaya, Zeuge ist Sängiçün. Dieses Siegel ist mein, des Qaytso Tu[tung]. (Ich), Buyan Q(a)ya, habe es geschrieben.

Schwein Jahr, erster Monat, am Zehnten.

Da mir, Qaytso Tutung, Güter zum Verbrauch notwendig wurden, **habe ich** meinen Sohn namens Titso dem Mönch Çıntso als Pfand für drei Jahre **gegeben**.

Belgenin kişileri:

Oğlu Titso'yu rehin veren baba	Kaytso (K(a)yitso ?) Tutung
Rehin verilen oğul	Titso
Titso'yu rehin alan kişi	Çıntso Şıla
Tanık	Kutadmış K(a)y-a
Tanık	Sengiçün
Senedi yazan	Buyank(1)ya

Üçüncü belge:

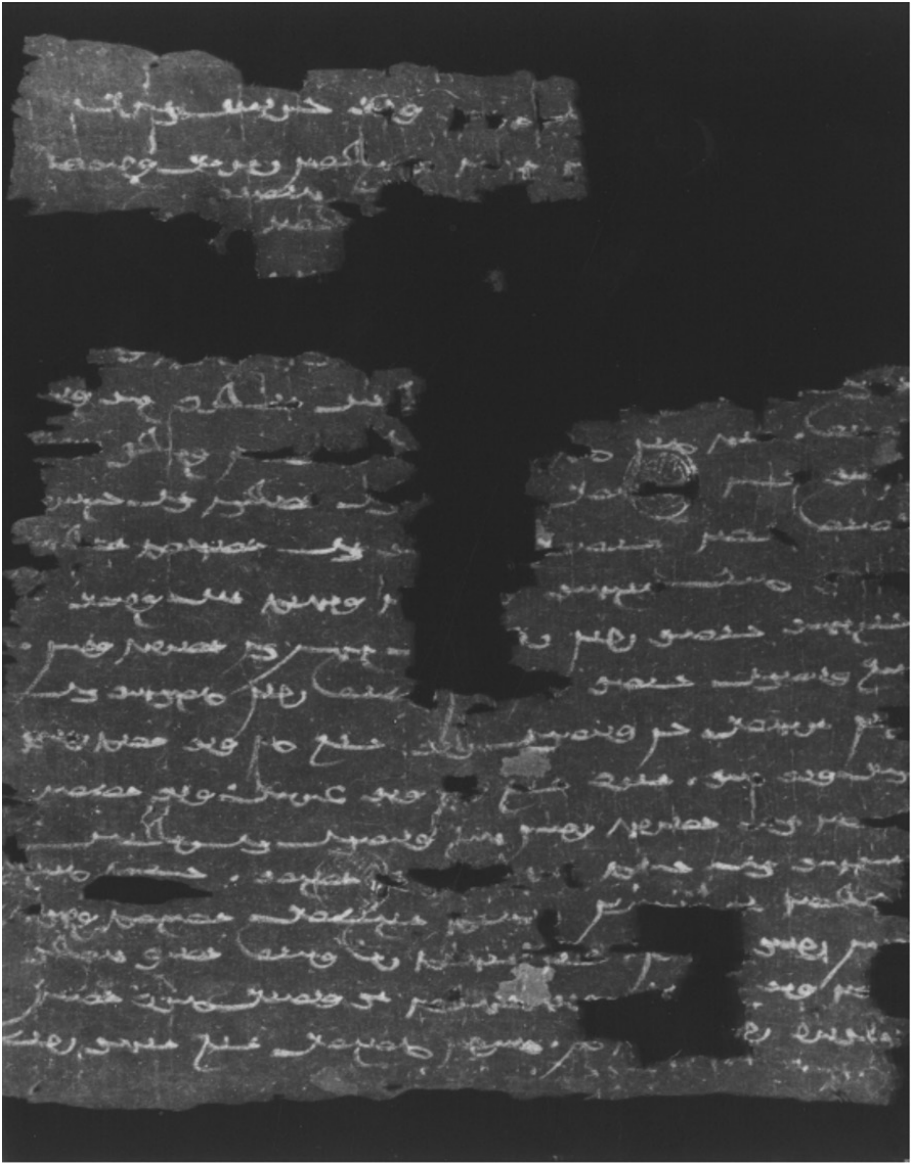
3. Baştan ve ortadan tahrip olan T III Kurutka 12a-b [= U. 9311(1-2)] numaralı 24 satırlık üçüncü belgenin transkripsiyonu ise şöyledir:

(Ön yüzü) ¹[..... yıl] ay bir yanġıka (·) manġa ²[..... yonġla] k-lık yastuġ kergek bolup ³öz-üm-te toġmış **bolmuş** atlıġ oġlum-nı üküş buġa ġal-ġa ⁴iki yıl-lık tutuġ birtim (·) tutuġ yastuġ-ın bitig ġılmıġ kün ⁵öze m(e)n kedire tükel sanap altım (·) m(e)n üküş buġa ġal ⁶yme tükel sanap birtim (·)

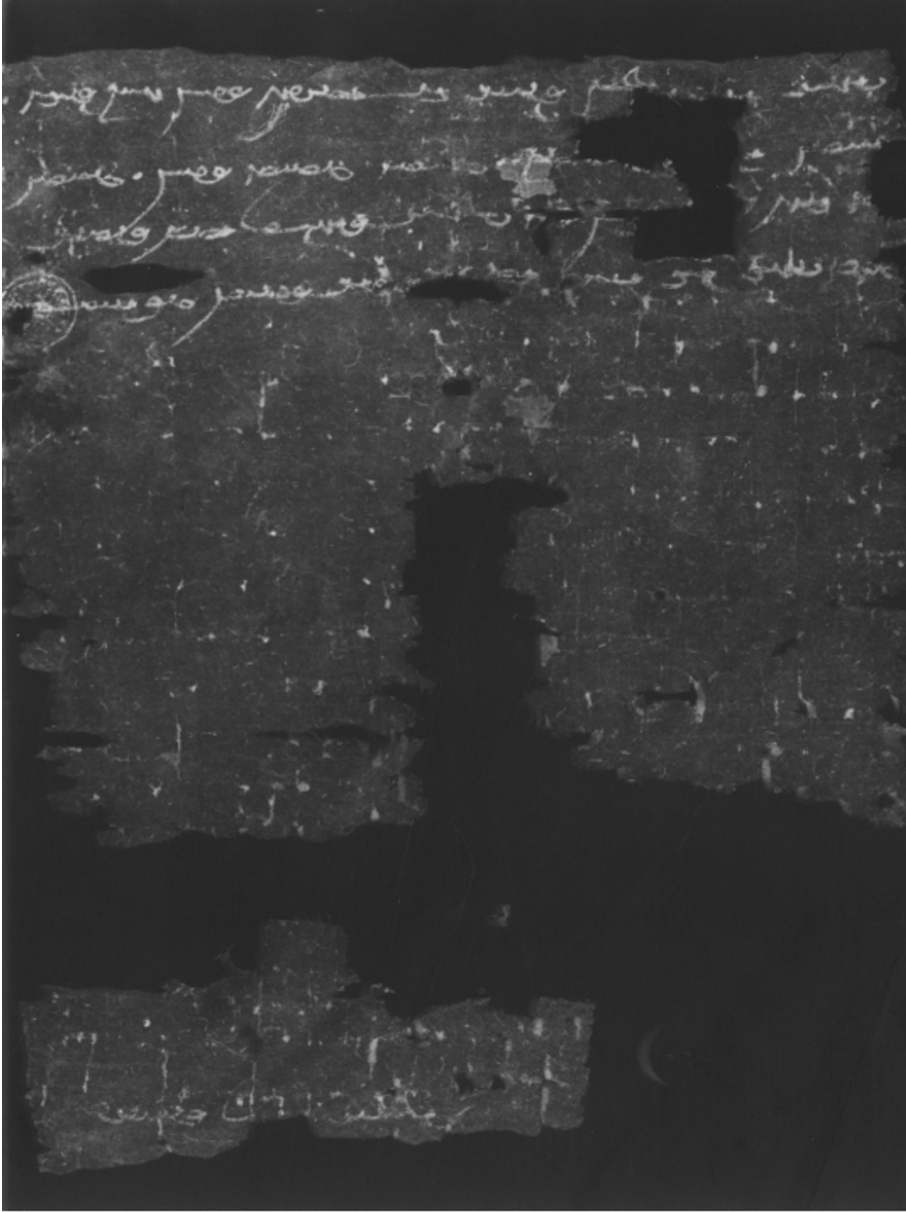
...kedire evdeki-ler birl[e] ⁷[y]orıp iş-tin t[aş-tın] [...]ç boldı (·) [tutġu] ⁸[ġap] ġu yok yitig [ġılsar], m(e)n ödemez m(e)n (·) yalnġu[z] ⁹yorıp yok yitig ġılsar, m(e)n özüüm öd[er m(e)n] (·) ¹⁰oġrı tev ġılsar, [m(e)ninġö]z başım-ġa bolur (·)

¹¹yigleser, yiti kün-ki [mün aş]-lıġ m(e)n üküş buġa ¹²ġal birür m(e)n (·) yiti küntin keçip kün tolmasar, m(e)n ¹³[k]ün eksük-in birür m(e)n (·)

bir yıl-ta bir üm, kököz ¹⁴-mek, bir ġay, (·) iki yıl-ta bir çekrek, bir uçuk ¹⁵[ġar] uk, m(e)n üküş buġa ġal birür m(e)n (·)

T III Kurutka 12a-b (= U. 9311(1-2))

T III Kurutka 12a-b (= U. 9311(1-2))

*m(e)n kedire*¹⁶ *ölser m(e)n, yarım yastuğ ma ölü* (•) *yarımı tirilür(•)*¹⁷ [*yas*]
*tuğ-nı [ına]nç kisim iliçük oğlum bolmuş*¹⁸ [... *k*]e *köni [birz]ün* (•) *öz işim-ke barıp*
*örü qodı*¹⁹ [*y*]ođ *bar bolsar m(e)n [yarım] yastuğ-nı bitig-teki inanç*²⁰ *ikigü kö[ni*

birz]ün (·) kamuğ türlüg il işi küç[i] (Arka yüzü) ²¹k(e)lser [m(e)n] kedire bilür m(e)n (·) üküş buka kal bilmez (·)

²²*tanuğ al[p ... toğr]ıl (·) tanuğ tokuz buka (·) tanuğ ²³[o]zmiş (·) [bu ta]mğa biz kedire başlap üç bitig ²⁴-teki kişi-ler-ninğ ol (·) [m(e)n] beg bürt tu[tung] ayıtıp bitidim (·)*

Sahifenin altında *tutuğ[-ning] bitigi* yazılı.

Belgenin çevirisi:

¹[... yıl(ının) ...] ay(ının) ilk gününde bana

... ²kullanmak / harcamak için para gerek oldu. ³[Benden doğan Bolmuş adlı oğlumu Üküş Buka Kal'a, ⁴iki yıl için, rehin verdim. Rehin parasını belgenin yazıldığı gün ⁵de ben Kedire tamamen sayarak aldım. Ben Üküş Buka Kal ⁶da tamamen sayarak verdim.

Ben Ke]dire ev halkı ile ⁷yaşayıp içten dıştan [?] oldu.

Tutacak ⁸kapacak kaybetse, ben ödemem. Yalnız ⁹yaşayıp kaybetse, ben kendim öderim. ¹⁰Hırsızlık yapsa, benim sorumluluğum olur.

¹¹(Bolmuş) hastalansa yedi gün çorbasını-yiyeceğini ben Üküş Buka ¹²Kal veririm. Yedi günden geçerek gün dolmasa ben ¹³gün eksliğini veririm.

(Bolmuş'a) bir(inci) yılda: Bir pantolon, ¹⁴(bir) ceket, bir ayakkabı (veririm.) İki(nci) yıl(da): Bir yün gömlek, bir keçe ¹⁵çorap, ben Üküş Buka Kal veririm.

Ben Kedire ¹⁶ölsem, (rehin karşılığında) aldığım paranın yarısı yanar, yarısı ödenir. ¹⁷Kalan borcumu karım Inanç, oğlum İliçük Bolmuş ¹⁸[...]’ye doğru olarak versin.

Kendi işimle uğraşırken ¹⁹ölsem, [tutug] borcumun yarısını belgedeki Inanç ²⁰ ikisi doğru versin.

Her türlü halkın işi gücü ²¹gelse, ben Kedire kabul ederim. Üküş Buka Kal sorumlu olmaz.

²²Tanık Alp (...) Togrıl. Tanık Tokuz Buka. Tanık ²³Ozmuş. Bu tamga biz Kedire(den) başlayarak belge ²⁴deki üç şahidindir.

Ben Beg Bürt Tutung söyleyerek yazdım.

Belgenin kişileri:

Oğlu Bolmuş'ı rehin veren baba	Kedire
Rehin verilen oğul	Bolmuş
Rehin alan kişi	Üküş Buka Kal
Kedire'nin eşi	Inanç
Kedire'nin oğlu	İliçük
Tanık	Al[p ...Togr]ıl
Tanık	Tokuz Buka
Tanık	[O]zmiş
Senedi söyleyip yazan	Beg Bürt Tu[tung]

Belgenin fazlaca tahrip olmasından dolayı kişi isimlerinin bazılarının teşhisinde zorluk olmuştur.

Bunlardan ilki metinde beş kez geçen **üküş buka kal** adıdır. **Kal** kelimesi 21. satırda gayet açık okunabilmektedir. Uygur metinlerindeki benzer bir şekil ise sadece U. 5237'nin 7. satırında **buka sal** olarak geçiyor.

İkinci isim Kedire'nin karısı **inanç**'in adıdır. 17. satırda **inanç** olarak geçen kelime 19. satırda da geçiyor. Ancak imlânın kötü olmasından dolayı bu isim zorlama ile **yoganç** şeklinde de okunabilir.

Üçüncü isim 24. satırda geçip **beg bürt tutung** okunan isimdir. Benzer şekil Ôtani, Ryukoku 1414a'nın 1., 8., 15., 20. ve 22. satırlarında son kelimesi eksik olarak **yig bürt** şeklinde geçiyor.

KELİMELER

üm :	pantolon (EDPT 155b)
küküzmek > köközmek:	önlük, ceket / Schürze, Jacke
kay : < Çin.	ayakkabı / Schuh
uçuk çaruk :	keçe çorap / Filzstiefel
çekrek : < Çin.	yün gömlek / Baumwolle Hemd, a cotton Shirt
ogrı :	uğru, hırsız / Dieb, Diebstahl
tev :	hile / List, Trick, Knift
tutug :	rehin, tutuk / Pfand

Baştan ve satırların önünden ve arkasından yer yer eksik olan T III B(ulayık) 100 (57) bulunma yeri işaretini taşıyan bir belge de benzer ilk üç metne benzeyen özellikleri ihtiva etmektedir.

KARŞILAŞTIRMALAR VE AÇIKLAMALAR

1. Metnin 3.-6. satırları eksiktir. Eksik olan satırlar paralel metne dayanılarak aşağıdaki şekilde oluşturulabilir.

3. [öz-üm-te toğmuş **bolmuş** atlığ oğlum-nı üküş buka kal-ka
4. iki yıl-lık tutuğ birtim (•) tutuğ yastuğ-ın bitig kılmış kün
5. öze m(e)n kedire tükel sanap altım (•) m(e)n üküş buka kal
6. yme tükel sanap birtim (•) ke]dire evdeki-ler birl[e]

2. ⁷[tutğu] ⁸[kap]ğu yok yitig [kılsar], m(e)n ödemez m(e)n (•) yalngu[z] ⁹yorıp yok yitig kılsar, m(e)n özüm öd[er m(e)n] (•) ¹⁰oğrı tev kılsar, [m(e)ning ö]z başım-ka bolur (•)

cümleleri ikinci belgede

¹³tutğu kapğu ¹⁴yok itük kılsar, men çıntso şıla baş-ınga ¹⁵bolur (•) yalnğuz yorıp oğrı tev kılsar, yok ¹⁶itük kılsar, men kaytso [tutunğ] baş-ım-ka bolur şeklindedir.

3. ¹¹yigleser, yiti kün-ki [mün aş]-lığ m(e)n üküş buka ¹²kal birür m(e)n (•) yiti kün-tin keçip kün tolmasar, m(e)n ¹³[k]ün eksük-in birür m(e)n (•)

cümlesi ikinci belgede

¹⁷igleser, yiti künki mün aş men çıntso ¹⁸şıla birür men (•) yiti kün-tin kiçser men kaytso ¹⁹tu[tunğ] igelep alıp kün 'eksükin köni birür men (•) şeklindedir.

4. ¹³bir yıl-ta bir üm, kököz ¹⁴-mek, bir kay (•) iki yıl-ta bir çekrek bir uçuk ¹⁵[çar]uğ m(e)n üküş buka kal birür m(e)n (•)

cümlesi ikinci belgede

⁹bu oğul-ğ(ı)y-a-ka bir ¹⁰yıl-ta bir üm, köközmek, bir kay, bir uçuk ç(a)ruğ, ¹¹iki yıl-ta bir çekrek, üç yıl-ta bir kürk ¹²birle birür men (•) şeklindedir.

5. m(e)n kedire ¹⁶ölser m(e)n, yarım yastuğ ma ölür (•) yarımı tirilür (•) ¹⁷[yas]tuğ-nı manç kisim iliçük oğlum bolmuş ¹⁸[... k]e köni [birz]ün (•)

cümlesi ikinci belgede

²⁰iglep ölser yarım t(a)varı ölür (·) yarım ²¹tavarı tirilür (·) tirilteçi t(a)var yana men ²²qaytso tu[tunġ] üze bolup köni birür men (·) şeklindedir.

6. Metnin arka yüzünde yer alan 23.-24. satırlardaki [bu ta]mğa biz kedire başlap üç bitig-teki kişi-ler-ning ol cümlesinin unsurlarının doğru sıralanışı [bu ta] **mğa** biz kedire başlap bitig-teki üç kişi-ler-ning ol şeklinde olmalı idi. Müstensih üç kelimesini yanlışlıkla bir kelime önce yazmış olmalıdır.

Cümle unsurlarının yanlış sıralanmasına benzer bir örnek de U. 5849 [T II Hassa Sch(ah)ri (333)]’de kayıtlı 4 satırlık metnin 4. satırındaki *bu tamğa men qaşan-ning tamğaçı ol* cümlesidir. Cümle unsurlarının doğru sıralanışı *bu tamğa men tamğaçı qaşan-ning ol* “Bu damga ben damgacı Kaşan’ındır” şeklinde olmalı idi.

Kaynakça

- S. E. MALOV, “Uygurskie rukopisniye dokumentı ekspeditsii S. F. Oldenburga”, *Zapiski Instituta Vostokovedeniya Akademii Nauk SSSR*, I, Leningrad 1932, s. 129-149 (altı levha ile).
- Nobuo YAMADA, *Sammlung uigurischer Kontrakte*, 2, Osaka, 1993, s. 123-126.
- Nobuo YAMADA, *Sammlung uigurischer Kontrakte*, 2, Osaka, 1993, s. 127-128.

‘UYGUR’DAN ‘UYGAR’A: UYGUR SİVİL BELGELERİ TEMELİNDE UYGAR SÖZCÜĞÜ

Prof. Dr. Hatice ŞİRİN, Ege Üniversitesi
ORCID No: 0000-0003-3194-6176

1. Uygurca Belgelerin Keşfi ve Sivil Belgelerin Kısa Analizi

Sir Aurel Stein, 20. yüzyıl başlarında tarihi İpek Yolu'nun en ünlü rotaları Miran ve Dunhuang ekspedisyenlerinde topladığı beşyüz sandık civarında el yazmasını yüzlerce devenin sırtına yükleyip önce Hindistan'a, ardından da gemi ambarlarında British Library'ye taşıdığında, bu sandıklardan çıkan verilerin Türk Dil Devrimi'nin mimarlarına esin kaynağı olacağını tahmin edemezdi. Taklamakan çölünün kumlar altında kalan antik vaha kentlerinde aynı tarihlerde Fransız sinolog Paul Pelliot, Alman türkolog Le Coq, Rus ve Japon heyetler, çoğu Budist kültüre ait sandıklar dolusu yazmayı Paris Bibliothèque Nationale, Berlin-Brandenburg Akademisi'ne, Hermitage müzesine, Ryūkoku Üniversitesi'ne taşımaktaydı. Bunların yarısından fazlası Çince ve Tibetçe, geri kalanı da Sanskritçe, Kuşanca, Orta Farsça, Toharca, Soğdca, Hotanca gibi çoğu bugün ölmüş dillere ait yazmalardı. İçlerinden Runik, Soğd, Brahmi, Tibet ve Süryani harfleriyle yazılmış binlerce Eski Türkçe fragman çıkmıştı¹. Bunlar, Moğolistan'daki devletleri yıkıldıktan (MS. 840) sonra, Çin'in kuzeybatısındaki Turfan havzasına göç edip orada şehir devletleri kuran Manihaist, Budist ve Hristiyan Uygurlara aitti.

Türkçe vesikalar; Budizm ve Manihaizme ait çeviriler, Aisopos masalları ve İncil tercümelemleri, şiirler, mektuplar, astronomi ve tıp belgeleri gibi çok geniş bir konu külliyyatını kapsar. İçlerindeki ayrıntılı hukuk belgeleri, bilim insanlarını hâlen şaşırtmaya devam eder. Bunlar askerî birliklere verilen yemek makbuzlarından evlat edinme vesikalarına, vasiyetlerden ipotek senetlerine, tapu belgelerinden kölelik azatnamelerine kadar uzanan geniş konuları içerir (Tezcan 1978: 290-316) ve her birinin özel adları vardır. Miras belgeleri *ülüş bitig*, makbuzlar *yanut bitig*; cevap mektupları *yanku bitig*, nezaket ve esenlik mektupları *esengü bitig*, kira sözleşmeleri *bek bitig*, kölelik azatnameleri *boş bitig*, şikayetnameler *ötüg bitig*,

1 Geniş bilgi için bk. Hopkirk 1980; Ligeti 1986; <http://idp.bl.uk> (The International Dunhuang Project: The Silk Road Online); <https://archivesetmanuscripts.bnf.fr/ark:/12148/cc4395j> (Bibliothèque nationale de France. Pelliot (autres collections): Présentation de la collection) Erişim: 25.05.2023.

talimatnameler *tutuzug bitig* vd. olarak adlandırılır. (Azılı 2018: 279-295; Wilkens 2021: 122, 155, 188, 544, 766, 824, 862).

İçeriklerindeki titizlik, toplumun en alt tabakasındaki kişilerin bile hak bilincine sahip olduğunu gösteren bir şikayetnamede somutlaşır: Koço şehri harabelerinde bulunan *ötüg bitig*lerden birinde Pintung adlı bir Türk köle, okuryazarlığını, Çinli yargıçların olduğu bir heyete, efendisini şikayet etmek için kullanır. Efendisi ona, Budist keşiş olma seviyesine ulaşacak kadar kutsal kitap okuduğunda azat edeceği sözünü verir; *boş bitig*'i (azatname) de hazırlar. Ancak “belgeyi kaybettim” deyip Pintung’u bir başkasına satma planları yapar. Üstelik de belgenin kaybindan zavallı köleyi sorumlu tutar. Pintung, epeyce uzun olan dilekçesini *beglerim buyan-layu tsurkayu yarlıkasar köngülkerü uka yarlıkazunlar* “Beylerim, merhamet ederek buyurdukları takdirde (beni) yürekte anlayıp karar versinler.” diye bitirir. (Adams 1968: 63; Tekin 1989: 55-56; Oda 1992: 39-40).

Tutuzug bitig’lerden birindeyse *el ögesi bilge beg* (vali?), *arslan tag tutuk*’un (askeri yönetici), işinde gücünde olan halka zorbalık yaptığı ihbarını almıştır (*iş küç ugrımtaki bodunka küç kötki kılur ermiş sen*). Talimatnamede, *arslan tag tutuk’a*, baskılara devam ettiği takdirde kendisine dayak atılacağı ve bulunduğu kentten sürdürüleceği bildirilir (Tuguşeva 1971:176-177). Bu son örnekten bile, belgelerin, dönemin ceza sistemi kapsamında, ama çoğu bugün bile geçerliliğini koruyan hukuk ilkeleri bağlamında düzenlendiği anlaşılır. Eski Uygurca senetlerde bir yük eşeğinin on günlük kiralama bedelinin ödenmemesi veya eşeğin kaybı durumunda dahi, kiracıya uygulanacak cezai müeyyide açıktır: Kiracı, ödemeyi yapmazsa eşeğin sahibine hisseli tarlasının ekim gelirlerini vermekle yükümlüdür. Eşeğin kaybolması durumundaysa ödeme, beş yaşından büyük olmayan başka bir eşekle yapılacaktır (Yamada 1993 II: 81-82). Vesikalardaki detaylar hayrete şâyandır: Alınan borçların aylık faizleri kuruşu kuruşuna hesaplanır. Borçlunun kaçması durumunda borçtan hangi aile üyesinin sorumlu olacağı belirgindir (Ayazlı 2016: 21). Sözleşmelerin hepsi en az iki tanık (*tanuk*) huzurunda düzenlenir; tanıkların adları yazılıp mühürleri (*tamga*) basılır.

Uygurlar, yerleştikleri vaha kentlerinin eski efendilerinden kalma yazılı kanunlarını bozkır töresiyle sentezleyip bunları Çin’de icat edilen ama Dunhuang’da geliştirilen kağıt sayesinde ölümsüz kılmışlardı. “Uygurluk tarihine ipekten çok daha derin etkisi olduğu için bu yola Kağıt Yolu denmesi gerekirdi” diyen Jonathan M. Bloom haksız sayılmaz (2008: 84). Çin’de dut ve bambu liflerinden yapılan şeffaf kağıdın yerini Dunhuang’da keten elyafından imal edilen daha dayanıklı bir kağıt türü almıştı (Tekin 1993: 27-28, Hakimov 2020: 445; Helman-Ważny 2020: 346). Bu kağıt İpek Yolu aracılığıyla Araplara, onlardan da Avrupa’ya taşındı. Avrupa dillerinde Eski Yunanca *pápuros* (πάπυρος)’tan geçen sözcükler (İng. *paper*,

Alm., Fr. *papier*) 14. yüzyıldan beri kullanılırken (Webster, DWDS, CNRTL), 11. yüzyılda Dunhuang mağaralarına (no. 17) depolanmış Türkçe mektuplardan birinde Soğdca *kegde* (kâğıt) geçer. Bibliothèque Nationale'de korunan bu mektubun sahibi, daha önce defalarca yazdığı halde yanıt alamadığı yakınına ironik biçimde *Şaçuda kegde yok mu* "Dunhuang'da kâğıt mı yok?" diye sitem etmektedir (Hamilton 1986: 30/3; Moriyasu 2019: 120-121). Mektuplardan bir başkasında ise yaşlı bir babanın kendisini ziyaret etmeyen uzaktaki "hayırsız" oğluna serzeniş dolu sözlerini görürüz: *yol yer kördün kelüp körüşüp barsar sen negü bolur... anta ok tursar sen yerni me karı kişini unutmış bolgay sen aşukmaz mı köñülün?* "Yol yer (dünya) gördün! Gelip görüşüp gitsen ne olur? Orada durmaya devam edersen yaşlı babanı unutacaksın! Özlemez mi gönlün?" (Tezcan-Zieme 1971: 457; Moriyasu 2019: 134). Bu türden ikiyüzden fazla mektup, Japon Türkolog Takao Moriyasu (Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road, 2019) tarafından Belçika'da yayımlandı².

2. Bozkırdan "Uygarlığa" Giden Yol

Kadim Türk kağanları Çin, Bizans ve Sasanilerle olan dinamik siyasi ilişkilerin yanı sıra, 4. yüzyıldan beri kâğıt ve mürekkep kullanan Soğd kültürüyle girift bir etkileşim içindeydi. Kendilerine ait bir devletleri olmayan, İpek Yolu boyunca koloniler kurup hukuk ve bürokrasi anlayışlarını, yazı ve kültürlerini bu koloniler vasıtasıyla yaygınlaştıran Soğdlara, ilk Türk kağanlığından itibaren devlet kademesinde meşru idari roller verilmişti. Étienne de la Vaissière, 907-960 arasında (Beş Hanedanlık Dönemi) Çin'e giden 53 Uygur elçisinden 19'unun Çinli, 14'ünün Soğd, 16'sının Türk olduğunu yazar (2005: 326). Çok daha önce (568'de) İstemi Kağan, Bizans İmparatorluğu'na gönderdiği diplomatik heyetin başına Maniakh adındaki Soğd elçiyi tayin etmişti (Blockley 1985: 115). Yetenekli Soğd bürokratlar hem ticaret anlaşmalarına hem de barış ortamı sağlanmasına aracılık ediyorlardı. Türk elitleri, dilleri Erken İç Asya'nın *lingua franca*'sı olan Soğdların alfabelerine ve inanç sistemlerine kucak açıp ilk yazıtlarını (Bugut, Hüis Tolgoi) arka plandan yansıyan Budist armoniyle Soğdca ve Brahmi harfleriyle Moğolca yazdırtacak kadar çoğulcu olmayı başarmışlardı. Böylece, içlerinden, "otlak ve su peşinde koşan tipik göçebeler" (Sinor 2000: 421) stereotipini kırıp yerleşik dünyaya hızla uyum sağlayan büyük bir kitle ortaya çıktı. Tokuz Oguzlar arasından çıkan bu kitle daha Moğolistan'daki çağlarında kent yaşamının provalarını yapan Uygurlardı. Moğolistan'daki başkentlerinin 12 büyük demir kapısıyla ve başkente giden rotadaki köylerle alışlageldik göçebe tarzının dışında kaldığını, 821'de başkent Ordu Balık'a gelip ziraat ve ticaret merkezi Bay Balık adlı bir başka kenti de betimleyen Tamim

2 Tanıtımı için bk. Uçar 2020.

ibn Baħr yazmıştı (Minorsky 1948: 283, 296). Sergey Kiselev'in kazılarında başkenti çevreleyen surlar, stupa duvarları, 12 metrelik bir kale kalıntısı ve değirmen taşları bulunmuştu (Hayashi 2012). Kırgızlar, onların bozkırdaki devletlerini ele geçirdiğinde Tarım Havzası'na göçüp yerleşik bir hayat kurmaya hazırlıklıydılar.

Böylelikle Grek dilli Kuşanlar, Prakrit dilli Hintliler, Avrupa dilli Toharlar, Doğu İnan dilli Hotanlar, İskitler, Çinliler ve Tibetlilerin yaşadığı Doğu Türkistan'a yerleştiler. Bu baş döndürücü kültür kavşağı, gelişmiş bir medeniyetin doğmasını sağlayan bütün şartlara sahipti. İpek Yolu ticaretinin gerektirdiği matematik bilgisi, tüccarlar başta olmak üzere, bu yolun akıl almaz ölçüdeki yoğun trafiğini organize eden kalabalık bir insan ordusunun pratik zekasıyla birleşmişti. Dünyanın ikinci büyük kumul l olan 1000 km'lik Taklamakan'ı açıp yüklü bir gelirle geri dönebilmek gerçek bir maharet ister. Vaha kentlerindeki refah düzeyi, ipek, at, yeşim taşı, baharat, krk vd. rnlerden elde edilen gelirle Avrupa liman kentleriyle kıyaslanamayacak ölçüde st düzeye erişmişti. Bunu Çinli elçi Wang Yan-de, 10. yüzyıl sonundaki üç yıllık Uygur seyahatinin raporlarında somutlaştırır: "Uygurlar yemeklerini altın ve gümüş kaplarda yiyor; samur kürkü, ipek ve keten giysiler giyiyordu. nc ayın dokuzuncu günü kutladıkları Han-shih adlı festivalleri vardı. Geceleri kopuz alıp piyesler sahnelerken kırmız iip sarhoş oluyorlar ve yüz yaşının üstüne kadar yaşıyorlardı." (İzgi 1989: 48, 57-58, 59, 63, 65-66). Budist tüccarlar gittikleri her yere ve döndükleri şehirlerine maldan daha önemli olan bir şey daha taşımışlardı: Bilgi. Bunun göz kamaştıran semeresi, mezkur vaha kentlerinin kumları altından ve Bin Buda diye de bilinen Dunhuang mağaralarından çıkıp modern dünyaya ulaştı.

Uygurlar, Moğol hakimiyetine girdikten sonra bürokrasi başta olmak üzere tüm bilgilerini Moğol dünyasına transfer ettiler. İşe, alfabelerini Moğolcaya adapte etmekle başlayıp inggis ve seleflerine siyasi, kültürel ve finansal konularda müşavirlik yapan bir teknokratlar ordusu oluşturdular. İsenbike Togan, "Osmanlıların kılavuzluğunu yapan Germiyanların Osmanoğullarının yükselişindeki rolü, Uygurların Moğol Devleti'nin kurulmasındaki rolünü anımsatır." derken (Togan 2022: 495), yeni kurulan devletlerin entelektüel zeminini inşa eden küçük beyliklerin önemine dikkat çeker. Germiyanlar Halil İnalıcık'ın saptamasıyla Cenevizlilere sattıkları (kumaş rengini sabitlemede kullanılan) şaptan elde ettikleri akıl almaz gelirle kalabalık bir şair ve müellif grubuna *sponsorluk* (patronaj) yapıp Osmanlı klasik edebiyatını da filizlendirmişlerdi (İnalıcık 2017: 94, 99, 102, 106, 112). Uygurlar da, Budist ve Manihaist bahşılar himayesindeki tercüme bürolarında ve matbaalarda İpek Yolu'nun muazzam avantajını kitabiyata aktardılar.

3. Civilizasyon, medeniyet, uygarlık (> uygarlık)

Batı dillerinde uygarlık kavramı, 'barbarlık' karşısı olarak, kentsel örgütlenme zemininde adlandırılır. 18. yüzyılda Fransızcada türetilip dünyaya yayılan *civilization* sözcüğü, Latince *civitas* 'kent; devlet' (> İng. *city*, Fr. *cit e* vd.) ve *civil* 'kentli; kibar; barbar olmayan' ile aynı kökendir. Modern Yunancada 'uygarlık' için kullanılan πολιτισμός (*politismos*), Yunanistan dil reformu sürecinde (19. yy.) Fransızca *civilization* örnek alınarak, Antik Yunanca πόλις (*polis*) 'kale, şehir'den Adamantios Korais tarafından türetilir (Just 1995: 291). Özgün anlamı 'şehir yönetme sanatı' olan *politika* ile kökteştir. Arapça *medenı* ve *medeniyet* ise *Medine* kenti adındandır.

Türkçeye Tanzimat döneminde giren bu kavram, 19. yüzyılın ilk yarısında hazırlanan Fransızca-Türkçe sözlüklerde *ünsiyet*, *tehzib-i ahlak* (Rhasis 1828: 20), *zariflenme* (Handj eri 1840: 414) vd. sözcüklerle tanımlanır³. *Medeniyet* ise, sözlüklerde *civilization* karşılığında ilk defa Thomas-Xavier Bianchi'nin Dictionnaire français-turc'ünde yer (1843: 275) alır.

Tanzimat dönemi metinlerinde mezkur kavram için ilk kullanılan sözcük, sanıldığı gibi *medeniyet* değıl, Fransızca *civilization*'dur. Metinlerdeki en erken tanıklar Sultan II. Mahmud dönemindedir. Bunlardan en meşhuru Mustafa Reşit Paşa'nın Paris sefirliği dönemine denk gelen 19 Şaban 1250 (21.10.1834) tarihli tahriratıdır. Şinası'nın "medeniyet res ulu" ve "fahz-ı cih an-ı medeniyet" olarak tanımladığı (Tanpınar 1988: 200) Mustafa Reşit Paşa, bu belgede sözcüğü Latin harfleriyle ve orijinal Fransızca imlasıyla, "terbiyye-i n as ve icr a-yı niz amat" karşılığında kullanır (Kaynar 2010: 66, 69; Baykara 1992a: 7). II. Mahmud döneminin bir başka hariciyecisi Sadık Rifat Paşa da erken bir tarihte bu sözcüğü kullanan isimlerdendir. Sefirliği dönemindeki (1837-1839) Viyana izlenimlerini konu alan bir yazısında (*Evropa'nın Ahvaline Dair Risale*), *sivilizasyon* (سڤولڤزاسڤون) sözcüğüne, "us l-i me'n usıyyet ve *medenıyyet*" açıklamasıyla yer verir (Seyitdanlıoğlu 1996: 119). Bu açıklamada *medeniyet* sözcüğü henüz *civilization*'un tam karşılığı olmayıp "şehirlilik" ve "temedd un (bedeviyetin zıttı)" anlamlarına daha yakındır. *Us l-i me'n usıyyet ve medenıyyet*, bu ibarede "vahşilik halinden çıkarma (bir tür sosyalleşme) ve şehirleşme yöntemi" olarak anlaşılmaya uygundur. Sadık Rifat Paşa'nın bu açıklamasından sonra, aslen "şehirli olma" anlamı taşıyan *medeniyet*, Fransızca *civilization*'un karşılığı olarak İmparatorluk diline yerleşir.

Uygarlık ise, *civilization* ve *medeniyet*'ten m lhem olmakla birlikte, Türkçe 'şehir' anlamlı sözcükten değıl, yerleşik hayatı benimseyen en  nl  Türk topluluğu olan Uygurların adından, Dil Devrimi döneminde "icat edilip evrimleşir".

3 Diğerleri için bk. Baykara 1992b.

Avrupa bilim literatüründe 1900'lerin ilk çeyreğinden beri bilinen Uygurların yazılı kültürü, ülkemizde 1933 Üniversite Reformu'yla Berlin'den Türkiye'ye davet edilen Reşit Rahmeti Arat'ın eserleriyle tanınmıştı. Atatürk başta olmak üzere Dil Devrimi öncüleri, bu “yerleşik / şehirli” Türklerin belgelerini Türkçeleştirme sürecinin ana kaynakları arasında kullandılar. Buna dayalı olarak da, 10.06.1933 tarihli Hakimiyet-i Milliye gazetesindeki Dil Anketi'nde *uygurluk* sözcüğü, Arapça *temeddün* karşılığında bir dizi başka kelimeyle beraber listelenir. Teklif edilen kelimeler arasında “Türk medeni demektir” notuyla *Türükleşmek* sözcüğü de vardır⁴. Ancak *Türükleşmek* böyle bir anlamla hiç kullanılmaz. *Uygurluk* ise 1940'lı yıllara kadar tek tük kullanıldıktan⁵ sonra da terk edilir. *Uygurluk*, *uygarlık*'a nasıl dönüştürüldü sorusunun cevabı belirsizdir⁶, ama *uygar* sözcüğü hukuk terimi olarak (*uygar tözük*: medeni kanun) Köseraif Paşaoğlu M. Fuad imzasıyla 19.10.1934 tarihli Akşam gazetesinde teklif edilir. 1935 tarihli kılavuzlarda *medeni* için *soysal*, *medeniyet* ve *temeddün* için *soysallık* (OTCK: 193, 331; TOCK: 262) önerilir, ama bu kelimeler de benimsenmez.

Uygarlık sözcüğü, *medeniyet* ve *civilization* karşılığında TDK Felsefe ve Gramer Terimleri Sözlüğü'nde (1942: 143, 194) listelendikten sonra dönem gazetesinde Hasan Ali Yücel⁷, Nurullah Ataç⁸ gibi etkili kalemlerin kullanımıyla yaygınlaşma sürecine girer.

-
- 4 Temeddün-Türülenmek, türükleşmek (Türük, Türk; medeni demektir). -Uygurluk, yurtlamak, yersinmek (Hakimiyet-i Milliye, 10.06.1933)
- 5 15 Sonkanun 1935 tarihli Ulus gazetesinde Zeki Mesud Alsan imzasıyla çıkan “Yöndem ve Teknik” başlıklı yazı bu nadir kullanımın ilk örneklerinden biridir: “Türk ekeliği ancak bugünkü dirlik ve *uygurluk* acununun gerekenlerine uymıyan eski bağlardan kurtulup ulu önder'in gösterdiği yeni yollarda yeni yöndemler ile ilerledikçe en yüksek verimine erişecektir.”
- 6 Uygur etnonimi ile karışmasından ötürü sözcüğe dil dışı bir müdahale yapıldığı düşünülebilir.
- 7 “Çünkü *uygarlık* bütünü içinde geri kaldığımız cihetler çoktur. Alem koşarken biz âdi adımla yürüyemeyiz” (Hasan Ali Yücel, “Orta öğretim okulları dün sabah açıldı”: *Ulus Gazetesi*, 27.9.1945)
- 8 “...şu *uygarlık*, medeniyet üzerinde konuşalım. Evet, Avrupa uygarlığının birtakım yavuzlukları vardır; evet, o uygarlık acunumuzu bugün yer yer yıkıntılarla kapladı.... Ağlatmak, yıkmak, öldürmek yalnız özdek uygarlığına, madde medeniyetine mi vergidir?” (Nurullah Ataç, “Söz Arasında”: *Ulus Gazetesi*, 4.2.1947)

Kaynakça

- Adams, B. S. (1969). “Bir Uygur metni üzerine notlar”: *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1968. 53-63.
- Ayazlı, Özlem (2016). *Eski Uygurca Din Dışı Metinlerde Karşılaştırmalı Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yay.
- Azılı, Kenan (2018), “Eski Türkçede Bitig Adları”, *Köktürk Yazısının Okunuşunun 125. Yılında Orhundan Anadolu’ya Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, 1(1): 270-299.
- Baykara, Tuncer (1992a). “Civilisation ve Osmanlı Devleti”: *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir, 1-14.s.
- Baykara, Tuncer (1992b). “Bir Kelime-Istilah ve Zihniyet Olarak ‘Medeniyet’in Türkiye’ye Girişi”: *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, 15-32
- Blockley, R. C. (1985). *The History of Menander the Guardsman. Introductory Essay, Text, Translation, and Historiographical Notes*, Liverpool.
- Bloom, Jonathan M. (2008). “Lost In Translation: Gridded Plans And Maps Along The Silk Road” (Editors: Philippe Forêt and Andreas Kaplony): *The Journey of Maps and Images on the Silk Road*, Brill, 81-96.
- CNRTL: <https://www.cnrtl.fr/etymologie/papier>
- DWDS: <https://www.dwds.de/wb/Papier>
- Hakimov, A.A. (2020). “Arts and crafts in Transoxania and Khurasan”: *History of civilizations of Central Asia, v. 4: The Age of achievement, A.D. 750 to the end of the fifteenth century, Pt. II: the achievements*, 411-448. s.
- Hamilton, James Russel (1986). *Manuscripts Ouigours de IXe-Xe Siècle de Touen-Houang*, Peeters: Paris, 1986.
- Hayashi, Toshio (2012). “Karabalgasun. The Site”: *Encyclopaedia Iranica*, Vol. XV, Fasc. 5, 529-533.s. (<https://iranicaonline.org/articles/karabalgasun-the-site>)
- Hopkirk, Peter (1984). *Foreign Devils on the Silk Road: The Search for the Lost Cities and Treasures of Chinese Central Asia*, University of Massachusetts Press.
- İnalçık, Halil (2017). *Has-bağçede ‘ayş u tarab: Nedîmler Şâirler Mutribler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İzgi, Özkan (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te’nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Just, Roger (1995). “Cultural certainties and private doubts”: *The Pursuit of Certainty: Religious and Cultural Formulations* (Edited by Wendy James), London-New York: Routledge, 285-309.s.
- Kaynar, Reşat (2010). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ligeti, Lajos (1984). *Bilinmeyen İç Asya* (çeviren: Sadrettin Karatay), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Minorsky, V. (1948). “Tamim ibn Bahr’s Journey to the Uyghurs”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 12/2, 275-305.
- Oda, Juten (1992). “A Recent Study on the Uighur Document of Pintung’s Petition”: *Türk Dilleri Araştırmaları* 1992, 35-46.
- Seyitdanlıoğlu, Mehmet (1996). “Sadık Rıfat Paşa ve Avrupa Ahvaline Dair Risalesi”: *Liberal Düşünce*, 3 (Yaz), 115-124. s.
- Tekin, Talat (1989). Türkçe En Eski Dava Dilekçesi”: *Tarih ve Toplum*, sayı 69, 54-56 (Aynı yazı: *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Hzl. Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Öncü Kitap 2004, 308-313.)

- Tezcan, Semih-Zieme, Peter (1971), "Uigurische Brieffragmente": *Studia Turcica*, Budapest 1971, 451-460.
- Tezcan, Semih (1978). "En Eski Türk Dili ve Yazını": Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 271-325.
- Togan, İsenbike (2022). "Beylikler Devri Anadolu Tarihinde Yöntem Sorunları: Germiyandan Örnekler": Tarih ve Kurgu, İş Bankası Yayınları, 475-497. s.
- Tuguševa, L. Yu. (1971). "Three Letters of Uighur Princes from the MS Collection of the Leningrad Section of the Institute of Oriental Studies": *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXIV/2, 173-187.
- Uçar, Erdem (2020). "Moriyasu, T. Corpus of the Old Uighur Letters from the Eastern Silk Road, Berliner Turfantexte XLVI, Brepols Publishers, Turnhout (Belgium), 2019, 304 pp.+Plate XVII, ISBN: 978-2-503-58708-0": *Journal of Old Turkic Studies* 4/2, 778-782.
- de la Vaissière, Étienne (2005). *Sogdian traders: a history* (translated by James Ward), Brill.
- Webster Dictionary: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/paper#h1>
- Wilkins, Jens (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen Altuigurisch-Deutsch-Türkisch. Eski Uygurcanın El Sözlüğü Eski Uygurca-Almanca-Türkçe*, Akademie der Wissenschaften zu Göttingen.
- Helman-Ważny, Agnieszka (2020). "Notes on the early history of paper in Central Asia based on material evidence": *Z Badań nad Książką i Księgozbiórami Historycznymi* 2020, t. 14, z. 3 (<http://www.bookhistory.uw.edu.pl/index.php/zbadannadksiazka>)
- Yamada, Nobuo (1993). *Sammlung uigurischer Kontrakte*, (Hrsg. von Juten Oda, Peter Zieme, Hiroshi Umemura, Takao Moriyasu), 3 vols., Osaka University Press.

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'DE BURÇLAR VE GEZEĞENLER

Prof. Dr. Funda TOPRAK, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
ORCID No: 0000-0001-8036-8515

İnsanlık tarihi kadar eski olduğu kabul edilen insanın gökyüzüyle olan ilişkisi ve merakı, kadim kozmoloji inançlarının doğmasına sebep olmuştur. İnsanoğlu ulaşamadığı ve gizemli gördüğü gökyüzü ve ondaki parlak cisimlere bir kutsiyet atfetmiştir. Eski Yunan, Babil, Hint, Çin ve Mısır uygarlıkları bu konuda önemli çalışmalara imza atmışlar ve çağdaş kozmoloji bilgisinin temellerini kurmuşlardır. Örneğin Batlamyus (MS. 100-170) kendisinden önceki çalışmaları topladığı Tetrabiblos (Dört Kitap) adlı eserinde gezegenlerin niteliklerinden ve etkilerinden bahsetmiş; yine onun Megale Syntaxis (Büyük Derleme) adlı eseri Arapçaya el-Mecestî, Latinceye ise Almagest olarak çevrilmiş ve İslâm kozmolojisinin de temelini oluşturmuştur. Aristoteles'in fiziğini temel alarak yazdığı bu eserinde, Dünya'yı evrenin merkezi kabul etmiş ve Ay, Merkür, Venüs, Güneş, Mars, Jüpiter, Satürn olmak üzere sekiz gezegenli bir sistem kurmuştur. "Ayrıca Kur'an tefsirlere felsefî izahların sokulmaya başlandığı VI./XII. yüzyılın sonlarından itibaren yazılan bazı tefsir kitaplarında dünya, ay, güneş ve yıldızlara dair kevnî âyetlere getirilen izahlar arasında yer yer Batlamyus'un âlem modeline de işaret edildiği görülür (meselâ bk. Râzî, XXVI, 71-77). Müslüman astronom ve astrologlar Batlamyus'a uyararak astrolojiyi matematik (riyâzî) ilimlerinin dört ana kolundan biri olan yıldızlar ilminin (ilmu'n-nücûm) bir dalı saymışlardır. Gök cisimlerinin beşerî kader üzerindeki etkileri, kader ve talihin öğrenilmesine ilişkin astrolojik yolların denenmesi gibi inanç ve uygulamalarda da önemli ölçüde Batlamyus'un tesiri altında kalınmıştır" CENGİZ AYDIN, GÜLSEREN AYDIN, "BATLAMYUS", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/batlamyus> (30.03.2023).

İslam alimleri Kur'an-ı Kerim'de bahsedilen ve yedi katmandan oluştuğu söylenen bir felek anlayışını benimsemişlerdir. Örneğin Nuh Sûresi 15. ve 16. ayetlerde "Görmüyor musunuz Allah yedi göğü birbiriyle nasıl uyumlu yaratmıştır? Onların içinde ayı bir ışık, güneşi ışık kaynağı yapmıştır" buyrulurken yine Bakara Sûresi 29. ayette de yedi felek anlayışı ifadesini bulur. Ancak özellikle edebî metinlerde yedi felek anlayışının yanında Batlamyus'a dayanan dokuz felek anlayışının da yerleştiği görülür. "Feleğin katmanlarından biri olan burçlar katmanı Ay, Utarid, Zühre, Şems, Merih, Müşteri, Züâhal gezegenlerinin bulunduğu yedi felekten

sonra gelen, Atlas feleğinden bir önceki felektir. Bu felekte bulunan yıldızlar sabit haldedir. Bu nedenle bu yıldızlara “sabit yıldızlar”; bu feleğe de “felek-i sevâbit” de denmiştir.” (Yıldırım 2015:343) Felek-i Sevâbit’te bulunduğu inanılan 12 burç vardır, bu burçların birbirleriyle olan açıları ve dönüş sırasında aldıkları konumların insanların karakterleri üzerinde etkili olduğu fikri, eski Roma ve Hint uygarlıklarında da görülmüş; ardından İslâm alimleri tarafından da benimsenmiştir. Hatta öyle ki bazı gezegen ve yıldızlar iyi, bazıları ise kötü kabul edilmiştir. Bu gök cisimlerinin dönüş süreleri birbirinden farklıdır bu sebeple aynı yörüngeye geldikleri zamanlar için değerlendirme ve çıkarımlar yapılmış; daha iyi ve olumlu kabul edilen örneğin Müşteri ve Zühâl yıldızlarının bir araya gelmelerinde dünyaya gelenlerin şanslı olacakları düşünülmüş ve bu duruma “kırân-ı sağeyn” denilmiştir. Bu durumun ülkeyi yöneten padişahların doğumunda olması ise o padişahlara “sahip-kırân” sıfatının verilmesine yol açmış, bu hükümdarların büyük fetihler yapacağı ve ünleneceği düşünülmüştür. İslâm toplumlarında gelişen edebiyatlarında da yıldızlar, gezegenler ve onların yörüngedeki durumlarını gösteren burçlar oldukça fazla işlenmiştir. Şairler sık sık bir benzetme aracı olarak gök cisimlerini ve burçlarda var olduğuna inanılan özellikleri şiirlerine taşımışlar böylece gök ile ilgili inançların pekişmesine, öğrenilmesine de hizmet etmişlerdir.

Türk Edebiyatının en kudretli şairlerinden biri olan Ali Şir Nevâyî de eserlerinde sık sık gezegen ve burçları şiirine taşır. Onun eserlerinde geçen gezegen ve burçlar, Nevâyî’nin ilm-i nücüm bilgisinin de oldukça fazla olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Örneğin onun Seb'a-yi Seyyâr adlı eseri gezegen ve yıldızların alegorik hikâyelerle anlatıldığı ve özelliklerinin işlendiği hamsesi içerisinde yer alan mesnevisidir. Bu mesnevîde güneş (mihir/şems/kuyaş) ikinci iklimde yer alan bir gezegendir ve sarı renk ile temsil edilir. Sarı altının rengidir, altın ise nefsi simgeleyen bir maden olup insanın en zayıf noktasıdır. Hikâyede bir altın işleyicisinin aç gözlülüğü ile başına gelenler anlatılmaktadır. Nevâyî bu mesnevisi dışında divanlarında ve diğer eserlerinde de sık sık gezegen ve burçlara atıf yapar. Bu çalışma onun genel olarak gök cisimleri ve burçlarla ilgili bakış açısını ve genel İslâm kozmolojisine olan hakimiyetini gösterebilmek için hazırlanmıştır.

Nevâyî dokuz katmandan oluşan bir felek düşüncesini sık sık şiirlerinde dile getirir.

Zihî cevlân-gâehiñ eflâk üze meydân-ı ev-ednâ

Burâkiñ tokuz günbed bu tokkuz günbed-i hazrâ (NİD:2/1)

“Hakikatte senin dolaştığın yer göğün en aşağısıdır, bindiğin Burak'ın dokuz felektir, bu dokuz yeşil felektir.”

Ötkerip tokkuz felek başıdın ahım dūdını

Ol müvellehlerga anı perçem ittin 'ākıbet (FK:76/3)

“Dokuz feleğin başından ahımın dumanını geçirip sonunda onu aklını kaybetmişlere perçem ettin.”

Nevâyî bazen de yedi felek düşüncesiyle mısralarını yazar.

'Adüvdür altı cihetdin maña çu yitti felek

Ni sūd yaşım eger altmış u ger yitmiş (FK:254/5)

“Yaşım altmış ya da yetmiş olsa ne fayda, bana altı yönden (ön, arka, yukarı, aşağı, sağ, sol) yedi felek düşmandır”

Nevâyî 12 burçlu bir sistemi eserlerine taşımıştır. Burçlar, anâsır-ı erbaa yani dört esas elementin özelliklerini taşımaktadırlar. Buna göre Hamel (kuzu/koç), Esed (aslan), Kavs (yay) ateş elementinin; Sevr (boğa), Sünbüle (başak), Cedy (oğlak) toprak elementinin; Seretan (Yengeç), Akreb (Akrep), Hût (Balık) su elementinin; Cevza (İkizler), Mizân (Terazi), Delv (Kova) ise hava elementinin özelliklerini gösterirler.

on ikki pāyelıg bir taht-ı 'ālî

on iki burç aña gerdûn misâli (FŞ XXI/13)

“On iki basamaklı bir yüce tahtta on iki burç onda gökyüzü gibidir”

Bazı yıldızların gökyüzünde görünmesi uğur ve bereket sayılırken bazıları da uğursuz ve bereketsiz kabul edilmişlerdir. Örneğin aşağıdaki beyitte Nevâyî mihir, mäh (güneş ve ay), müşteri (Jüpiter) ve Zühre (Venüs) gezegenlerinin uğurlu olduğunu vurgulamaktadır. Uğursuz yıldızlar ise nahs-ı ahter yani eksikli/kusurlu yıldızlar tanımıyla verilir.

mihri ü mäh u müşteri vü zühre çun kıldı tulû'

hiç nahs ahter tulû'ı anda kat'â bolmasa (FK:27/3)

“Güneş, Ay, Jüpiter ve Venüs doğunca orada hiçbir eksikli/kusurlu yıldız kesinlikle olmasa”

Nevâyî, Hazret-i Muhammed'in Mir'ac'a çıkışını anlatırken onun göğün katmanları arasındaki seyahatini burçlar ve gezegenlerle anlatır. Hazret-i Muhammed'in ayı teşrif etmesiyle şereflenen ay, dolunaya dönerken burada Hazret-i Muhammed ise güneşe benzetilmiştir. Hazret-i Muhammed daha sonra ikinci gökte Utarid, üçüncü gökte Zühre, dördüncü gökte yıldızların şahı Güneş,

beşinci gökte nahs-i asgar yani Merih, altıncı gökte Sa'd-ı ekber yani Jüpiter; sonra ise Satürn'e uğramış, bu sırada bütün burçlar sıraya dizilmişlerdir. Koç burcu Hazret-i Muhammed'ten güç almakta, ikizler yani Cevza onun hizmeti için kemer bağlamaktadır. Akrep bile zehrini panzehire dönüştürmüş, Cedy yani oğlak ise altından bir ahuya dönüşmüştür. Delv yani Kova burcu ondan can suyunu alırken Hût yani Balık burcu onun sözlerinden ölümsüzlük suyuna kavuşmuştur. (LT: 133-147)

1. GEZEĞEN/YILDIZLAR

“Kadim zamanlarda bilinen yedi gezegen şunlardır: Ay (kamer, sipihr, neyyir-i asgar, peyk-i felek), Merkür (Utârid, debîr-i felek, debîr-i âsmân, münş-i çarh, el-kâtib, tîr), Venüs (Zühre, sa'd-ı asgar, kervan kıran, çoban yıldızı, kevkeb-i seher, kevkeb-i işâ, nâhîde), Güneş (şems, âftâb, hûrşîd, mihr, hûr, neyyir-i âzam), Mars (Merih, mirrîh, nahs-ı asgar, cellâd-ı felek, behrâm, el-ahmer), Jüpiter (Müşteri, hürmüz, erendiz, sakıt, sa'd-ı ekber, sa'd-ı uzmâ, bercîs), Satürn (Zühal, keyvân, pâsbân-ı felek, pâsbân-ı târûm, el-mukâtil, sekendiz)” *YAVUZ UNAT, “YILDIZ”, TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/yildiz> (02.04.2023).*

1.1. KUYAŞ/KÜN/MİHR: GÜNEŞ”:

“Güneş (Mihr, Şems Âfitâb); bütün yıldızların en ünlüsü, en parlağı olup çoğundan daha büyüktür. Ona “neyyir-i âzam” da derler. Yedi gezegenin düzenli boşluğu içinde sanki nurdan bir kandil, yukarıya ve aşağıya ışık saçmak için orta makamı kendine oturma yeri olarak seçmiştir. Tabiatı hâr (sıcak) ve yâbistir (kurudur). Pazar günü ve Perşembe gecesine hâkim olan Güneş'in vasıfları; kuvvet, şiddet, kızgınlık, ezicilik ve iffettir. Güneş'in etkisinde olanlar, zekî, kuvvetli, sanatkâr olurlar ve eğlenceyi severler. Dostları, Ay ve Müşteri; düşmanları ise Zühre ile Zühal'dir” (Akpınar, 2002, s.187).

Gökyüzündeki en parlak cisim olan Güneş, edebiyatın da ana malzemesini oluşturmuştur. Eski çağlardan beri tüm toplumların güneşi yücelten inançları görüldüğü için sanatta da bu yüceliğiyle kendine yer bulmuştur. “Batlamyus astronomisine göre dünya güneşin etrafında değil güneş dünyanın etrafında döndüğünden gazel ve kasidelerde sevgili yahut memdûh övülürken Güneşin onlara aşık veya hayran olup bu yüzden çevrelerinde dolaştığı iddia edilir” (Şentürk, 1994, s.160)

Alî Şîr Nevâyî, Güneşi genellikle sevgilinin benzetilene olarak ele almaktadır bu anlamda geleneksel şiiri izlediği görülür. Aşağıda örnek alınan beyitte hem ayın hem de güneşin ışığının ve parlaklığının kaynağı sevgili olarak düşünülmektedir.

Rûşendurur ki mihr yüzüñdin alur safâ

Yoksa ni vech ile kamer andın tapar ziyâ (NİD:7/1)

“Güneş yüzünden mutluluk aldığı için parlaktır yoksa ayın ondan ışık alması nasıl olabilir?”

Ancak Nevâyî Eski Türk inancında yaşayan güneş ve Ay’ı ata ve ana olarak düşünme inancını mısralarında dile getirmiştir. Türk mitolojisinde Güneş dişi olarak düşünülmüş ve “kün ana” olarak göğün yedinci katında oturduğuna inanılmıştır. Ay ise “ay ata” olarak anılmış hatta bugün halk ağzında kullanılan “Ay dede” ifadesine de kaynaklık etmiştir. İnan’ın bildirdiğine göre Altaylı Şamanlar Güneş adına ant içerler ve yemin ederken “kün ana körüptür” sözünü söylerlerdi (İnan, 1986, s. 29).

Ay Kün ata birle ana ferzend sin bolsañ ni tañ

Kim sin semîn dürsin velik ol ikki andak kim sadeñ (BV:309/2)

“Ay ve Güneşin biri baba biri ana olsa sen de onların evladı olsan şaşılır mı; çünkü o ikisi gibi sedeften senin gibi değerli bir inci dünyaya gelmiştir”

Kevkeb irmes pahtalar tıkmış kulığığa sipihr

Ol kuyaş hecride tünler bes ki efgân iyledim (BV:423/1)

“O güneşin ayrılığında gecelerce öyle feryat ettim ki (göktekiler) yıldız değil feleğin kulağına tıkadığı pamuklardır”

Yukarıdaki mısralarında ise şair, sevgilisini güneşe, yıldızları ise feryadını duymamak için feleğin kulağını tıkadığı pamuklara benzeterek oldukça özgün bir benzetmeyi şiirine taşımıştır.

1.2. KAMER/ AY: AY

Nevâyî şiirinde Ay da tıpkı Güneş gibi sevgilinin yüzünün yanağının benzetilene olarak alınmaktadır.

Didim itkil ‘arızın birle közüñ vasfın didi

‘arızım devr-i kamer ser-fitne-i devrân közüm (FK:455/3)

“Yanağınla gözünün vasıflarını anlat dedim, yanağım ayın dönüşü, gözüm alemde fitne kaynağıdır dedi”.

*Hüdhüd iltür derdlig peygāmum ol ay kaşığa
sançıban hod-reng rakam bik yañlıg başığa (NŞ:535/1)*

“Bey gibi başına kırmızı ibibiğinin renginde (kendi doğal renginde) yazı batırıp o ayın (ay gibi güzel sevgilinin) huzuruna dertli mektubumu Hüdhüd iletir”

Nevâî Lisanü’t Tayr’da ay için “gecenin mumu” “göğün tırnağı” benzetmelerini de özgün olarak kullanmıştır.

*Aynı kök tırnağdın kıldı misâl
Algan ol tırnağ bir yanın hilâl (LT:6)*

“Ayı göğün tırnağı gibi örnek verip, O tırnağın bir tarafını hilal eyledi”

*Mihrni kündüz dırahşân eyledi
Aynı şem ‘i şebistân eyledi (LT:19)*

“Güneşi gündüz parlatıp ışık saçtırırken, Ay’ı gecenin mumu yaptı”

Nevâî, dinin güneşi mecaz ifadesini Hazret-i Muhammed için kullanırken Hazret-i Ebu Bekir’i ise Ay’a benzetmektedir.

*Ornıga anı Resûl eylep imâm
Ay bolup Hurşidka kâyim- makam
Çün bolup hürşidka vaki ‘ gurûb
Din üyi ol ay fûrûğdın yarup (LT:188-189)*

“Peygamber yerine onu (Ebu Bekr’i) imam eylemiş, Ay güneşin yerine makama oturmuştur. Güneşe batma vakti geldiğinde din evi o ayın ışığıyla parlamıştı.”

1.3. MÜŞTERİ/BİRCİS: JÜPİTER

Feleğin kadısı ya da hâkimi olarak bilinen bu gezegen, Sa‘d-ı Ekber (büyük kutluluk) namıyla ünlüdür. Mirrih ile Kamer dost, Zühre ile Utarid düşman yıldızlarıdır. Yeri altıncı kat göğüdüdür. “Telakkiye göre din, ilim, haya, hilm, tevazu, kerem, akıl, talâkat ve fesahat evsafındandı. Edebiyatımızda adalet, hikmet-i ilâhî, menzilesindedir (Onay, 2000, s.341). “Batı’da kudretli bir tanrı olarak kabul görmüş, tahtının önünde içlerinden hayır ve şerri çıkardığı iki fıçının bulunduğu bir insan suretinde hayal edilmiştir. Doğuda ise bu tasavvurlar bazı değişikliklere uğrayarak Müşteri, feleğin kadısı yahut hatibi anlamına gelen “Kâdî-i felek” yahut “Hatîb-i felek” şeklinde kabul edilmiş, minyatürlerde ata binmiş, sağ elinde kılıç, sol elinde yay olan yahut da çeşitli renklerde kumaşlardan elbise giymiş bir erkek suretinde tasvir edilmiştir. Zühre’den sonra en parlak yıldızdır, sarı renkte bir yıl-

dız olduğundan hararetle bir tabiata sahip olduğu kabul edilir (Şentürk, 1994, s. 164).

Nevâyî şiirlerinde Müşteri yıldızını ışığının parlaklığı ile Güneş'le karşılaştırır.

Tüşüp çün Müşteri sarı mürûrî

Kuyaşnı yaşurup her lem 'a nûrî (FŞ:91/23)

“Müşteriye(Jüpiter'e) doğru yönelince her bir ışığının nuru Güneş'i gizledi”

Mihr itip zâhir harîdâr olmas ol ay barıda

Her köñül kim tapsa mihr ü müşterî yañlg enîs (FK:242/2)

“Güneş ve Müşteri gibi yakınlaşan her gönül, O ay varken güneş satıcı olmaz”

Şair bazen de onun hatip olma özelliğine telmihen hatiplerin minberde konuşmalarını ve minberden inmelerini örnek vermektedir.

Müşterî tüşti minberidin tiz

Yüzni gerdidin itti nûr- âmîz (SS:214)

“Müşteri çabucak minberinden indi, yüzünü (onun) tozundan nurlandırdı”

Mevkibidin pāye tapıp Müşterî

Yolıda bir pāye bolup minberî (HE:403)

“Maiyetinde yürümekten şereflenen Müşteri'nin (Jüpiter'in) yolunda minberi ona bir menzil oldu”

1.4. ZÜHAL: SATÜRN

“Yeri, yedinci kat göktür. Bir adı da Keyvân'dır. İlm-i tencime göre naHS-i ekberdir. Humk, cehl, cübn, hıkd, kizb, levm, gam, kesel, gabâvet, zarar, onun özelliklerindedir. Eski kimyacılarca kurşunun adı da Zühal'dır. Zühre ve Utarid dostları, Şems ve Kamer düşmanlarıdır. Yüksekte oturduğu ve rengi siyah olduğu için şairler onu sarayların damlarında pās-bānlık eden Hindilere benzetmişlerdir. Hakim olduğu iklim dahilinde Hindistan da vardır” (Onay, 2000, s.471). “Yunan mitolojisinde Kronos'a tekabül eder, Romalılar Satürn derler. Yunanlılar Zühal'i elinde orak yahut eğri bir bıçak bulunan bir ihtiyar şeklinde tasavvur ederlerdi. Daha sonra yanına bir timsah ve kum saati koyarak zulüm ve zaman mefhumlarına işaret etmişlerdir. Doğu minyatürlerinde ise sağ elinde bir insan kafası bulunan, sol eliyle de bir insan elini tutan ihtiyar bir adam; yahut beyaz bir ata binmiş, sağ elinde yalın kılıç bulunan bir şahıs şeklinde temsil edilmiştir. Seyyârelerin en üzerinde bulunduğu için Araplar ona “şeyhu'n-nucûm” (yıldızların en yaşlısı) derler.

Gerek bu gerekse Farsçada en yaygın şekilde kullanılan “pîr-i felek” adları eski yıldız bilgisindeki bir inanıştan kaynaklanmaktadır. Buna göre seyyareler dünyadan uzaklık sırasına göre 100 yıldan 7000 yıla kadar bir ömre sahiptirler. Uzaklığı sebebiyle çapı en geniş olan Zühal, 7000 yaşla yıldızların en ihtiyarı addedilir” (Şentürk, 1994, s. 169).

Ali Şîr Nevâyî aşağıda örnek alınan beyitlerinde Zühal’i savaşı bir Hindû, göğün bekçisi (pâs-bânı) sıfatlarıyla ele alır.

Zuhal esbâbın eyledi bir bir
Hindûyî dik ki bolsa ma ‘reke-gîr
Kaysı bir kişver içine kim yitti
Savleti birle ihtisâb etti (SS:215-216)

“Savaş meydanındaki bir savaşı Hintli gibi Zühal de yapacağını yaptı, hangi ülkeye ulaşırsa saldırısıyla hesap sordu”

Urmagay-sin pâs-bânıg lafı kök kurganıda
Vâkıf olsañ iy Zuhâl hecrim tûni bir pâsıdın (FK:491/5)

“Ey Zühal, ayrılığımın gecesine bir parça bile vakıf olsan (ayrılık gecemin acısını bir parça bile olsa anlarsan), göğün kurganında gece bekçiliğinin lafını etmeyeceksin”

Zühal yıldızının rengi siyaha yakın bir yeşil renktir. Bu nedenle gece rengi ile ilgili benzetmelerle de Nevâyî tarafından kaleme alınmıştır.

Nahîtidin Zuhal urup çeng
Tünge birür irdi yüzidin reng (LM:2846)

“Zühre’den Zühal çeng çalmaya başlayınca geceye rengini kendi yüzünden verirdi”

Şem ‘i Zuhâl zulmetini nûr itip
Zengî-i şeb-rengni kâfur itip (HE:404)

“Zühal’in akşamı karanlığını nura dönüştürüp, gece rengi atını kâfur gibi bembeyaz yaptı”

Burada kâfur, beyaz çiçekli bir bitki olduğundan edebiyatımızda beyaz saçlara veya yağın kara telmih olarak kullanılan bir bitki olarak yer almıştır.

1.5. ZÜHRE/NAHİD: VENÜS

“Zühre, arza yakın ve nücum ilmine göre yeri üçüncü gök olan bir seyyaredir. Kervankıran, Çobanyıldızı gibi adları vardır. Edebiyatta bir adı da Nahîd'tir. Aşk ve müzik ilahî makamındadır. Aş u işret, tehabbüt ve rikkat, tehannüt, ferah, lehv, lu'b, teganni, hüsn-i hulk evsafındandır. Kimyaca adı kalaydır. Utarid ve Zuhhal dostları, Güneş, Ay ve Mirrîh düşmanlarıdır. Yunan esatirinde Afrodit, Romalılarca Venüs mukabilindedir. Şark esatirine göre Hârût ve Mârût'u baştan çıkararak ve sonra yıldız olan fettan kadın Zühre'dir. Zühre'ye Sâzende-i Felek de derler. Onu tasvirlerde bir çengi kız şeklinde yazarlar” (Onay, 2000, s.471). “Venüs heykellerinde görüldüğü üzere Batıda güzel ve düzgün yapılı bir kız şeklinde tasvir edilir. Güzelliğiyle herkesi büyüleyen Venüs, bir çift güvercin yahut kuğu tarafından çekilen bir arabada tasvir olunur. Doğu minyatürlerinde ise iki eliyle kopuz tutan genç bir kadın yahut yeşil ve sarı elbise giymiş, kollarında bilezikler, parmaklarında yüzük ve ayaklarında halkalar bulunan ve kendisine bakan bir kadının karşısında oturan genç bir kız şeklinde tasvir edilmiştir. (Şentürk, 1994, s.154).

Ali Şîr Nevâyî, Zühre gezegenini genellikle neşeli ve eğlenceli meclislerde elinde def ya da çeng çalan, şarkı söyleyen bir kadın olarak ele alıp klasik şiirin mazmunlarını tekrarlamıştır.

Kitürgil rez-kızın sâki mugannî nagme'i tüzgil

Ki ol kökdin kitürgey Zühreni efgânga mızrâbîñ (FK:373/7)

“Saki kırmızı şarabı getir, şarkıcı bir nağme söyle çünkü mızrabın o nağmeden (o gökten) Zühre'yi inletmeye başlayacak”. Burada Nevâyî kök sözcüğünü teviriyeli olarak hem müzik makamı hem de gökyüzü anlamında kullanmıştır.

Kıldı çün zühre sarı âhengin

Zühre yaşurdı vehmidin çengin (SS:211)

“Zühre'ye doğru müziğini ulaştırınca Zühre korkusundan çengini gizledi”

Zühre tâ nagme-serâdur andak

Bolmadı devrde peydâ mutrib (FK:67/3)

“Zühre onun gibi nağme gösterinceye kadar dünyada bunun gibi mutrib (çalıcı) ortaya çıkmadı”

Yitürgeç Zührega devlet rikâbı

Defin yırtıp kûdumu ihtisabı (FŞ:91/20)

“Zühre'ye yüce varlığı ulaşınca Zühre def'ini yırtarak davuluna hesap sordu”

Tañ yok ol meh-veş mugannî tutsa cām-ı mey sabuh

Ni için kim Zühredür tâli ` bolur ahter sabâh (NİD:99/4)

“O ay yüzlü saz çalan (güzel), sabahleyin şarap kadehi sunsa şaşılmaz; çünkü Zühre sabahleyin görünür”

Hunyâ-ger ü nagme-sâzı Nâhid

Likin def anñ kolıda hurşîd (LM:477)

“Hanendesi ve müzisyeni Nahid'tir ancak def onun kolunda Güneştir”

Zühre ni okup ni çalıban çeng

Perde ara kırmek iylep âheng (LM:2842)

“Zühre perdenin arasına girip müzik başladığında ne şarkı söyleyip ne de çeng çaldı”

Nahitidin Zühal urup çeng

Tünge birür irdi yüzidin reng (LM:2846)

“Zühre'den Zühal çeng çalmaya başlayınca geceye rengini kendi yüzünden verirdi”

Bolup her şeb-nemi Nâhid yañlıg

Yarup her ahteri Hürşîd yañlıg (FŞ:90/7)

“Her yıldızı Güneş gibi, her şebnemi Nahid (Venüs) gibi olmuştur...”

1.6. UTARİD: MERKÜR

“Güneş'e yakın bir seyyâredir. Nücûm ilmine göre yeri ikinci kat göktür. Şiir ve müsâhabe'nin, nutk ve kitâbetin pîri sayılır. Bizde şiir ve inşânın timsali hükmündedir. Yunan esâtirinde Merkür mukabilindedir. İbrahim Hakkı'nın Ma'rifetnâmesi'ne göre edeb, kiyâset, fehm ü firâset, ehl ü dirâyet, nutk u belâgat, nakş u kitâbet, hesâb, zeka ve dikkat, hüner, san'at, hîle, ve hıyanet mahsûsâtındandır. Kimyacılar civaya Utarid derler. Tîr, debîr-i felek, debîr-i semâ, münşî-i çarh gibi tabirler de ona aittir. Yunanlılarca bir adı da Hermes'tir. İtikada göre barbed (=Lîr)'in mucididir” (Onay, 2000, s.449). “Batı'da sür'at sembolü olduğu gibi Doğu'da da ok anlamına gelen “Tîr” diye anılmıştır. Her yıldızla uyuşabilmesi, imtizac edebilmesi sebebiyle “mümtezic” ve “münafık” da denir. Doğu minyatürlerinde tavus kuşuna binmiş, sağ elinde bir yılan, sol elinde yuvarlak bir tahta bulunan yahut başında tac ve sırtında yeşil cübbe ile kürsüde iki eliyle Kur'an'ı okuyan güzel bir genç suretinde tasavvur edilmiştir” (Şentürk, 1994, s.152).

Ali Şir Nevâyî de Utarid gezegenini kalem, nazm, nesr gibi yazı ile ilişkili benzetmelerde kullanmaktadır.

Çün 'utāridka berk tîg sürdi

Hāre hem hāmesini sındurdı (SS:210)

“Utarid yıldırım kılıcını ortaya çıkarınca kadın da kalemini kırdırdı”

Nazm u nesrîga 'Utārid meftûn

Her su 'āl itse cevābıda zebûn (FK:689/154)

“Nazım ve nesrine (şîir ve düz yazısına) Utarid bile aşıktır, o ne soru sorsa aldığı cevapla yerle bir olur”

'Utārid bād-pāyıdın bolup şād

Birip evrāk u eczāsını ber-bād (FŞ:91/19)

“Utarid'in uğursuzluğundan mutlu oldu, bütün varlığını yok eyledi”

Çün ikinci evc üze urdı 'alem

Dür-feşān boldı 'Utāridka kalem (LT:134)

“İkinci göğün üzerine sancağını diktiğinde Utarid'in kalemi inciler saçtı”

Ali Şîr Nevāyî Utarid gezegenini bazen ismini söylemeden de zikreder. Utarid dişi ve güvenilmez bir bukalemuna benzetilir, yazıcıların ve şairlerin yıldızıdır. Aşağıdaki beyitte Nevayî bu benzetmelerle onu anar.

Tîr-i kalem-zen çü tapıp ol şeref

Bûkalemûnlığın kılıp ber-taraf (HE:399)

“Dişi kalemin yazıcısı (Utarid) bundan şeref bulunca bukalemunluğunu (iki yüzlülüğünü) bıraktı”

1.7. MİRRÎH/BEHRAM: MARS

“Yedi seyyār yıldızından biridir. Nücum ilmine göre yeri beşinci göktedir. Farsî'de adı Behrām'dır. Bizim edebiyatımızda harb ilâhı yerindedir.Eski kimyada demir ve bakıra işarettir. Müneccimlere göre harp, neşat, şecaat, hiddet, senâhat, kuvvet, cinâyet, kabahat, azab, inat ve riyâ evsafındandır. Kırmızı renk buna mensuptur.Yunan esatirinde mukabili Mars'tır. Tasvirlerde kılıcı elinde bir silahşör şeklinde de yazarlardı” (Onay, 2000, s.329). Bu gezegen savaş ve kan göstergesi olarak uğursuz sayılır. Eski Türklerde “bakırsokum” adı verilen bu gezegen, Yunan ve Roma mitolojilerinde de olumsuz kabul edilmektedir. “Yıldız bilgisine göre Merih'in rengi ateş kırmızısıdır. Bu sebeple mizacı sıcak ve kurudur. Bu yıldızın hakim olduğu zamanlarda doğanlar tahammülsüz, şehvete düşkün ve kan dökücü olurlar. Eskiler Merih'e “küçük uğursuz” anlamında “Nahs-ı Asgar” derlerdi” (Şentürk, 1994, s.162).

Nevâyî de aşağıdaki beyitlerde bu yıldızla birlikte kılıç çekmek, şeref kılıcı gibi sözcükleri şiirine taşımıştır.

Mihride Behrām ki yek-rû bolup

Tîg-i şeref yüzige közgül bolup (HE:402)

“Behram (Mars) onun güneşiyle dost, şeref kılıcı onun yüzüne ayna olmuştur”

Yoksa aynıñ yanında Behrām bolmuş cilve-ger

Cilvesi Behrāmnuñ ni tañ kamer devrânıda (FK:597/2)

“Ayın yanında Behram (Mars) mı görünmüş, ayın dönüşünde Behram'ın görünmesine şaşılır mı?”

Behrām körüp biyik cenābın

Taşlap kılıcın öpüp rikābın (LM:218)

“Behram (Mars) büyük dergahını (atının üzengisini) görüp kılıcını atıp üzengiye öptü”

Behrām çikip sinān salıp şûr

Kim baksa yaman köz iylegey kûr (LM:2844)

“Behrām (Mars) kılıcını çekip kargaşa çıkardı, kötü gözlüydü, kime baksa kör olurdu”

2. BURÇLAR

“Feleğin katmanlarından biri olan burçlar katmanı Ay, Utarid, Zühre, Şems, Merih, Müşterî, Zühal gezegenlerinin bulunduğu yedi felekten sonra gelen, Atlas feleğinden bir önceki felektir. Bu felekte bulunan yıldızlar sabit haldedir. Bu nedenle bu yıldızlara “sabit yıldızlar”; bu feleğe de “felek-i sevâbit” de denmiştir. En kuşatıcı manasıyla burç “Güneşin bir yılda takip ettiği düşünülen yörüngenin içlerinden geçtiği, belli sembollerle gösterilen on iki takımyıldızdan her biridir. Burçlar üç yüz altmış derecelik açıdan oluşan bir kuşakta yer alırlar; bu burçlar feleği yani Zodyak, her biri otuzar derecelik olan on iki parçaya bölünmüştür. Güneşin kendi feleğindeki dönüşünü tamamlarken bu 12 duraktan geçtiği düşünülmektedir. Bu on iki parça içindeki sabit yıldızların şekilleri, belli hayvan veya nesne şekillerine benzetilmiştir. Bu benzetmeden yola çıkarak da burçlara isimler verilmiştir” (Yıldırım, 2015, s.343). Gezegenlerin dolaşım ve dönüş sürelerinin farklı olması bazen onların aynı yörüngede ve aynı burç üzerinde buluşmalarına sebep olur. Bu buluşma eğer birbirine uyumlu gezegenler ise uğur ve baht getireceğine, tam tersi durumda ise uğursuzluğa ve kötü durumlara yola açacağına

inanılır. Yine bu gezegenlerin gökyüzünde birbiri ile olan konumlarına göre o tarihte doğan insanın geleceğine ve kişiliğine dair bir takım yorumlara ulaşılır. Gezegen birleşmelerine genel olarak “Kırân” denilmiş; uğurlu gezegenlerin birleşmeleri “kırân-ı sağeyn”, uğursuz gezegenlerin birleşmeleri ise “kırân-ı nahseyn” olarak adlandırılmıştır. Ali Şîr Nevâyî, klasik islam astrolojisinde mevcut olan 12 burçlu sistemi esas alan bir kozmoloji anlayışına sahiptir. Bu sisteme göre burçları şu isimlerle bulmak mümkündür. Hamel (Koç), Sevr (Boğa), Cevzâ (İkizler), Seretân/Harçeng (Yengeç), Esed/Şîr (Arslan), Sünbüle/Hûşe (Başak), Mizân/Keffe (Terazi), Çıyan (Akrep), Kavs/Yâ (Yay), Cedy (Oğlak), Delv/Kopka (Kova), Hût (Balık). Nevâyî bazı burçlara farklı isimler de vermiştir. Mesela Yengeç burcuna Farsçada geçen biçimiyle “harçeng” i de kullanmakta yine Akrep burcu için “Çıyan”, Başak burcu için Hûşe, Arslan Burcu için “Şîr”, Terazi burcu için Keffe, Kova burcu için ise Türkçe Kopka sözcüklerini de tercih etmiştir.

2.1. HAMEL: KOÇ BURCU

Hamel: 1. kuzu. 2. astr. Gökyüzünün kuzey yarımküresinde Sevr burcu ile Süreyya takımının yakınlarında bulunan bir burçtur, Güneş buraya Mart ayının dokuzunda dâhil olur. Gece ve gündüzün eşitliği bu burçta gerçekleştiği gibi ilkbaharın başlangıcı olan Nevruz da bu burçta meydana gelir. Bu sebeple edebiyatımızda Nevruz, gün eşitliği, bahar tasvirlerinde sıkça kullanılmaktadır. Hazret-i İsmail’in kurban edilişi sırasında gelen koç ile Müslümanlar Kurban Bayramını kutlamaktadırlar, koç ve kurban ritüelleri de bu burçla birlikte anılmaktadır.

Hem Hamel ü Sevr birip cân aña

Cân itiben ikisi kurbân aña (HE:405)

“Hem Hamel (Koç) hem de Sevr (Boğa) ona canlarını verip kurban etmek istedi.”

21 Mart-21 Nisan arasında geldiği farz edilen Koç Burcu, edebiyat ve sanatta daha çok neşe ve bahar çağrışımlarıyla geçer. Nevâyî de aşağıdaki mısralarında bu çağrışımları kendi üslubunca dile getirir.

Mihr istedi çün Hamel ferâğı

deşt üzre büter kuzı kulağı (LM 824)

“Güneş, Koç’ta dinlenmek isteyince ovalarda kuzu kulağı yetişir”

Hamel taħvili itkeç mihr-i gül-çihr

açar yüz zemâne körgeç ol mihr (FŞ XVII/1)

“Gül yüzlü güneş Koç’a dönme zamanında yüzünü açar”

Koç burcu sırasında gerçekleşen ekinoks yani gece-gündüz eşitliği de Nevayî tarafından şu mısralarda dile getirilmiştir.

Çün Hameldin birdi âyîn-i bahâr

Boldı tiñ mîzânında leyl ü nehâr (LT:14)

“Hamel’den (Koç Burcundan) bahar görünmeye başlayınca terazisinde gece ve gündüz eşitlendi”

2.2. SEVR: BOĞA BURCU

Boğa, (Latince: *Taurus*, Boğa) burçlar kuşağının takımyıldızlarından biridir. 21 Nisan-20 Mayıs arasında gökyüzünde boğa şeklinde görülen ve sabit yıldızlardan kabul edilen Boğa Burcu, toprak elementinin özelliklerini taşımaktadır. Dört sabit yıldızdan biri kabul edildiği için düşüncede inatçılık ve sabitliği de simgeler. Bu burcun gezegeni Venüs/Nahid olduğu için aşkın ve âşıkların burcu olarak görülmektedir. Boğa, cüsseli ve kuvvetli bir hayvandır bu nedenle güç ve kudretle yük, hatta feleği taşımasıyla da şiirlere konu olur. İslâm inancındaki kurban geleneğini vurgulamak için Koç ile beraber anılan burçlardandır. Aşağıdaki beyitlerde de Nevayî sevgiliye âşıkların canlarını kurban etmelerini anlatır.

Sevr ü hamel iyleben figânlar

kurbânı anıñ kılurğa cânlar (LM:221)

“Boğa ve Koç (burcu) canlarını ona kurban etmek için figanlar eyleyip..”

Hamel mañrap koyup Sevr allıda baş

Ki bolsak ikkimiz kurbân şaşa kâş (FŞ V/26)

“Hamel (Koç burcu) böğürüp Sevr (Boğa Burcu) önünde böğürerek keşke ikimiz sana kurban olsak (dediler)”

Hem Hamel ü Sevr birip cân aña

Cân itiben ikisi kurbân aña (HE:405)

“Hem Hamel (Koç) hem de Sevr (Boğa) ona canlarını verip kurban etmek istedi.”

Hamel dik kuzu yüz miñdin ziyâde

Uy anda Sevr yañlıg pāde pāde (FŞ XXXVIII/19)

“Koç gibi kuzu yüz binden fazla, Sığır orada Boğa gibi sürüyle”

Hamel ü Sevr kaldı nāle kılıp

Tūşalıkka özin havāle kılıp (SS:219)

“Koç ve Boğa burcu inleyip kendilerini derin bir üzüntüye sevk ederek kaldı”

2.3. CEVZÂ: İKİZLER BURCU

“Bu burç, gökyüzünde sabit halde bulunan birçok yıldızdan oluşmakla birlikte temel olarak iki yıldızın belirlendiği burçtur. Bu yıldızlar birbirine sarılmış iki çocuk şekindedirler ve burç, ismini buradan almıştır. Bu burç, “Burc-ı düpeyker”, “Tev’eman”, “Zücesedeyn” olarak da bilinir. 21 Mayıs ve 22 Haziran bu burcun tarihleridir. Bu burçtan sonra Yaz mevsimi geldiğinden, İlbaharın son burcudur. Elementi hava, tabiatı kurudur. Gezegeni ise Merkür yani Utarid’dir. Ay bu burca girdiğinde mektup yazmak, şiir okumak ve hesap kitapla uğraşmak iyi olarak bilinir (And, 2008: 338). Günümüzde de halk arasında, burcu İkizler olan kişilerin edebi yönlerinin ve hitabetlerinin iyi olacağına inanılmaktadır” (Yıldırım, 2015, s.346).”Birbirinden hiç ayrılmayan iki parlak yıldızdan meydana gelmiş bir burç olup bu sebepten ikizler diye anılır. Bu burcun mizacı havâî olup kuru ve karanlıktır. Beyaz ve sarı renkler, iyi insanlardan âlim ve şairler, kötülerden hırsız ve hileciler, hayvanlardan ise ehli olanlar bu burca mensuptur. Doğu minyatürlerinden birbirine sarılmış veya el ele tutuşmuş iki şahıs olarak tasvir edilen bu burç, edebî metinlerde de birbirine sarılmış iki kız kardeşler olarak tasvir edilmiştir” (Şentürk, 1994, s.175).

Ali Şîr Nevâyî, Cevzâ (ikizler) burcunun en uzun gün olan 21 Haziran’a gelmesi sebebiyle en uzun gece olan 21 Aralık yani şeb-i yeldâ ile tezat olarak kullanmıştır. 21 Haziran’a “Cevzâ günü” derken 21 Aralık’a “yeldâ tûni (yeldâ gecesi)” diyerek sevgilinin güzelliğini ve siyah zülûflerini bu günlerle özdeşleştirmiştir.

Cevzâ künidin dağı ol çihre cemil irmiş

Yeldâ tünidin dağı ol zülf tavil irmiş (BV 268/1)

“Cevzâ’nın gününden o çehre daha güzel, yeldâ’nın gecesinden de o zülûf daha uzun imiş”

Za f ara sünbülni ger zülfün didim tañ yok ki bar

Hastega Cevzâ tûni yeldâ tûni yanlıg tavil (BV:374/3)

“Zayıflık ve bitkinlikten eğer senin sünbülüne (sünbül gibi saçlarına) zülfün dediysem şaşılmaz; çünkü bitkin olana Cevzâ’nın gecesi Yelda gecesi gibi uzundur”

Güneş’in yeryüzünde parlayıp en güzel zamanının yaşadığı zaman Cevzâ Burcu’na tekabül ettiği için Nevâyî bu mevsimde lâlelerin açmasını, doğanın güneşe kavuşmasını mısralarında şu şekilde dile getirir.

Bu kün kim faşl irür Cevzâ ayagı

Kuyaşnıñ otıdındur lâle dâğı (FŞ XXVII/49)

“Bugün Cevza'nın başladığı mevsimdir, güneşin ateşinden de lâle yarası oluşmuştur”

Kün tüş idi vü temûz faşlı

Cevzâ bile mihr-i tâb vaşlı (LM 2039)

“Güneş Temmuz mevsiminde Cevza “İkizler burcu” ile parlak güneşe kavuşmuş bir rüya idi”

Burçları sık sık birbirleriyle olan ilgilerine göre alan Nevâyî aşağıdaki örneklerde de Cevzâ ve Seretân burçlarını birbirlerini takip etmelerinden dolayı konu edinir. O'na göre Cevzâ, kendisinden sonra gelecek Seretân önünde el pençe divan durmakta yani “kemer bağlamakta”, yine Seretân'ı dört gözle beklemektedir. Burada kişileştirme sanatının güzel örneklerini burçlar üzerinden veren şair, Seretân'ın düzleşerek cilve etmesini de özgün bir hayal olarak okuyucusuna sunar.

Cevzâ közi dört olup bakardın

Tapıp Seretân hem ol nazardın (LM:222)

“Cevza'nın “İkizler burcu” gözü dört olmuş baktığından (Cevzâ dört gözle beklerken) Seretân “Yengeç burcu” da o bakıştan nasiplenir”

Hem tañban allıda Cevzâ kemer

Hem Seretân tüz bolup cilve-ger (HE:406)

“Hem Cevza (İkizler Burcu) önünde şaşkınlıkla kemer bağladı, hem de Seretân düzleşip cilve eyledi”

2.4. SERETÂN/HARÇENG: YENGEÇ BURCU

Nevâyî aşağıdaki mısralarında Seretân burcundaki sıcaklığı ve Güneşin hararetini anlatır. Hatta özgün bir benzetme olarak bu sıcaklık ve harareti ateş-gede manastırında yanan bir ateşe benzetir. O'na göre Güneşin çeşmesinin Seretân'da mekân bulmasıyla yani güneşin bu burca girmesiyle hava serin odalara gizlenme ihtiyacı duymaktadır.

Çün mihr otıdın semender oldı Seretân

Âteş-gede dik tutaştı gülzâr-ı cihân (TEH:M783a6)

“Cihan'ın gül bahçesi ateşperest gibi tutuştu çünkü güneşin ateşinden semender (ateşte yanmayan hayvan) bile Yengeç oldu”

Kuyuş çeşmesi Seretân mekânı bolganda kim harâret farkıdın havâ habâb serdâbeleride pinhan ve ot hârâ mesemmâtıda nihan bolurda... (LM XXV/s.230.)

“Güneş çeşmesi Seretân burcunda yerleştiğinde sıcaklığın artmasıyla hava serin odalarda gizli ve ateş taşların içinde gizlendiğinde..”

Çün sipîhr zer-geriniñ en beri ucudın bir küliçe altun sigrip suga tüşti ya'ni çarh kârhâneside Cevzânîñ igri peykeri arasıldın kuyaş kurşu Seretân âb-gîriga taħvîl kıldı (TEH: M783a8)

“Feleğin altıncısının en berideki ucundan bir külçe altın koşturup suya düştüğünde yani feleğin fabrikasında Cevzâ'nın eğri cüssesi arasından Güneşin yuvarlağı Seretân (Yengeç) suya dönüştü”

Cevzâ közi dört olup bakardın

Tapıp Seretân hem ol nazardın (LM:222)

“Cevzâ'nın “İkizler burcu” gözü dört olmuş baktığından (Cevzâ dört gözle beklerken) Seretân “Yengeç burcu” da o bakıştan nasiplenir”

Ali Şîr Nevâyî Yengeç Burcu için eski bir Farsça sözcük olan “Harçeng” i de kullanmaktadır. Ferhad ü Şîrîn mesnevisinde Hazret-i Muhammed'in özelliklerini anlattığı bölümde burçları örnek vererek onların özelliklerinin hepsini onda bulmaktadır.

Tapıp kuvvetliğ andak pençe Harçeng

Ki tartıp pençesidin şîr-i ner çeng (FŞ:91/28)

“Yengeç pençesi gibi öylesine kuvvetliydi ki onun pençesinden dişi arslan pençesini saklamıştır”

Hem tañıban allıda Cevzâ kemer

Hem Seretân tüz bolup cilve-ger (HE:406)

“Hem Cevza (İkizler Burcu) önünde kemer bağladı, hem de Seretân düzleşip cilve eyledi”

2.5. ESED/ŞİR: ARSLAN BURCU

“Esed Burcu ile ilgili yorum ve tasavvurlarda bir de İran Edebiyatı ve bu edebiyatın tercüme ve taklidiyle gelişen Türkçe metinlerde çokça rastlanan arslan amblemleri sancaklara işaret edilerek bu kabil bir bağlantı kurulmaya çalışılmaktadır” (Şentürk, 1994, s.176)

Nevâyî, şiirlerinde genellikle birbirini takip eden burçları birlikte anarak verir, aşağıdaki örneklerde de Arslan Burcundan sonra gelen Başak burcuyla birlikte alınmıştır. Arslanın yiyeceği aslında et olmasına rağmen iki beyitte yiyeceğinin sümbüle/hûşe yani “başak” olduğu düşüncesi aslında zamanın geçmesiyle ilgilidir.

Esed özni seg-i şikârı itip

Sünbüle dānesin nisârı itip (SS: 221)

“Arslan (Arslan burcu) kendisini avının köpeği eyleyip başak (Başak Burcu) tanesini saçıp”

Hem Şîr tutup yolıda gûşe

hem hûşe bolup atıga tûşe (LM:223)

“Hem Şîr (Aslan burcu) yolunda bir köşeyi kapıp, hem de Hûşe (Başak Burcu) onun atı için bir azıktı “yiyecek olmuştı”.

Şîr yolıda tutuban gûşeî

Sünbüle rahşıga bolup tûşeî (HE:407)

“Hem Şîr (Aslan burcu) yolunda bir köşeyi kapıp, hem de Sünbüle (Başak Burcu) onun atı için bir azıktı “yiyecek olmuştı”.

2.6. SÜNBÜLE/HUŞE: BAŞAK BURCU

Ali Şîr Nevâyî, Arslan ve Başak burçlarını genellikle birlikte anmıştır. Aşağıda Hayretü'l-Ebrâr ve Leyli Mecnûn'dan alınan iki farklı beyitte sadece bir iki sözcük farkıyla aynı düşünceyi işlemiştir. Başak burcu için bir beyitte “Sünbüle” diğer beyitte ise “Hûşe” sözcüklerini kullanmayı tercih etmiştir. Burada Hûşe sözcüğünün söz konusu burç için seyrek kullanılan bir sözcük olduğunu da belirtmek gerekir.

Hem şîr tutup yolıda gûşe

hem Hûşe bolup atıga tûşe (LM:223)

“Hem Aslan (aslan burcu= yolunda bir köşeyi kapıp, hem de Başak (Başak Burcu) onun atı için bir azıktı “yiyecek olmuştı”.

Şîr yolıda tutuban gûşeî

Sünbüle rahşıga bolup tûşeî (HE:407)

“Hem Şîr (Aslan burcu) yolunda bir köşeyi kapıp, hem de Sünbüle (Başak Burcu) onun atı için bir azıktı “yiyecek olmuştı”.

Aşağıda örnek alınan bir diğer beyitte ise bu defa Nevâyî, Başak burcundan sonra gelen Akrep yani Çıyan burcunu hatta sonra gelen Terazi (Keffe) burcunu birlikte alır ve zamanı vurgulamak ister.

Tutup mahsûli harzın Hûşe hirmen

Çiyānga keffeniñ astıda mesken (FŞ:92/29)

“Başak (Başak Burcu) harmanın mahsulünü sakınırken Akrep (çıyan) terazi kefesinin altın yer tutmuş”

2.7. MİZÂN/KEFFE/PELLE: TERAZİ BURCU

“Güney yarımkürede bulunan burçlar kuşağı takımyıldızlarından olup dört yıldızdan meydana gelmiştir. Adalet ve eğlenceyi temsil eder. Zühre'nin evi bu burçta bulunduğundan edebî metinlerde daha çok bu hususun vurgulanması suretiyle işlenir. Güneş Mizan'a gelince sonbahar başlar, bu burca giren ayın aşk ve sohbetleri artırdığına inanılır” (Şentürk, 1994, s.177)

Nevâyî'nin şiirlerinde daha çok Akrep burcuyla art arda gelmesinden dolayı birlikte ele alındığı görülür; ayrıca bu burç ile adalet kavramı da ele alınır. Ağır-başlılık ve vakur olma durumu yine bu burcun özelliklerinden olduğu için Nevâyî bu hususa da dikkat çeker. Ayrıca Nevâyî, terazinin kefesi anlamına gelen Arapça “keffe” ve Farsça “pelle” sözcüklerini de bu burç için kullanmaktadır.

‘Adlidin rāstlık tapıp Mîzân

nûş ‘akreb semûmıdın rēzân (SS:222)

“Mizan (Terazi Burcu) senin adaletinden doğruluğu bulmuştur, Akrebin zeh-rinden vakarlı bir şekilde iç”

Pelle yolu gerdidin iksir-senc

‘akreb ara nûş u deva nîş ü renc (HE:408)

“Terazi yolunun tozundan kuvvetli bir iksirdir, akrebin (Akrep Burcu) içinde hem içilecek deva hem de sokunca eziyeti bulunur”

Bu cevâhirga tüzdi çün Mîzân

beyle kıldı cevâhirin rēzân (SS: 772)

“Mizan (Terazi Burcu) böyle bir mücevher için hazırladı, mücevherini böylelikle vakarlı eyledi”

2.8. ‘AKREB/ÇIYAN: AKREP BURCU

“Gökyüzünde akrebi andıran bir şekilde sabit halde bulunan yıldız kümesidir. 24 Ekim-21 Kasım tarihleri arası Akrep Burcu'nun tarihleridir. Sonbahar burçlarındandır, elementi su ve gezegeni Merih'tir. Merih uğursuz sayılan gezegenlerdendir. Ayın bu burçtayken yapılmasının uğursuz olduğuna inanılan şeyler olmakla birlikte bu, burcun her gününün uğursuz sayılması anlamına gelmemektedir. Akrep burcu metinlerde “Kejdum” ya da “Kej-düm-ı felek” olarak da

geçmektedir. Ay, Akrep burcundayken yazı yazmak, bilimle uğraşmak iyi olarak bilinirken, sefere çıkmak uğursuzluk sayılmıştır. Beyitlerde sevgilinin saçı, yanağı ve gözü gibi yüz unsurları, sevgiliden hiç ayrılmamaları bakımından beyitlerde ay ve akrep burcuyla ilişkilendirilmiştir” (Yıldırım, 2015, s.349)

Nevâyî Akrep Burcu’nu sevgilinin siyah saçlarıyla ilgili olarak anarken bunu rakip için kullanır. Yine akrebin zehrine telmihen zehir ve panzehir sözcükleriyle birlikte ele alır. Akrep burcundan önce gelen Terazi ve Başak burçlarına da yer yer atıf yapar.

*Yüz ü zülfin körergerge bargum ey çerh
cüdâ kılğıl kamerdin ‘akrebiñni (BV:602/3)*

“Ey felek, (sevgilinin) yüzünü ve kara saçını görmeye gideceğim, Ay’dan Akrebini uzak tut”

*Cân-senc olup izidin Terâzû
‘Akreb tapıp anda nûş-dârû (LM:224)*

“Terazi onun izinden canından bezmiştir, orada Akrep içilecek bir ilaç vermiştir”

*pelle yolu gerdidin iksir-senc
‘akreb ara nûş u deva nîş ü renc (HE:408)*

“Terazi yolunun tozundan acı veren kuvvetli bir iksirdir, akrebin (Akrep Burcu) içinde hem içilecek deva hem de sokunca eziyeti bulunur”

*Tutup mahsûli harzın Hûşe hirmen
Çiyânga keffeniñ astıda mesken (FŞ:92/29)*

“Başak (Başak Burcu) harmanın mahsulünü sakınırken Akrep (çıyan) terazi kefesinin altını yer tutmuş”

2.9. KAVS/YA: YAY BURCU

20 Kasım-21 Aralık arası gökyüzünde görülen bir burç olup gezegeni Müşteri (Jüpiter) dir. Ateş elementi ile temsil edilen burç, hızlılığı ve çabuk hareketi de temsil eder. Bu burcun insanların bahtının iyi olacağı düşünülür, felsefe ve din bilimlerinde öncü bir burçtur. Batı Mitolojisinde simgesi yarı at yarı insan olan bir okçu figürü olan Santor’dur. Doğu edebiyatlarında burç-ı keman veya hân-ı keman da denilmektedir. Bu sebeple şiirde ve sanatta genellikle ok sözcüğü ile birlikte ya da sevgilinin kaşlarının tasvirinde kullanılmaktadır.

Ali Şîr Nevâyî sevgilinin kaşlarını âşıkların gönlünü vurmak için çekilmiş yaya benzetir.

Kaş u yüzüñni müneccim çünki kördi bî-nikâb

Didi kör kim kavs burcudın toğuptur âfitâb (NİD:52/1)

“Müneccim kaşını ve yüzünü örtüsüz gördüğünde “bakın Kavs (Yay) burcundan Güneş doğmuştur” dedi”

Çikip kavs-ı kuzahdın yâ köñüller kasdıga anıñ

Yağın meddi hadeng ü katre sular anda peykândur (NİD: 140/5)

“Gökkuşağından çekilen yay gönülleri vurmak içindir, orada şimşekler kayın oku gibi çekilmiş ve sular da ok temrenidir”

Tasavvufta çile ya da çille; genellikle kırk gün süren, nefis terbiyesi amacıyla müridin insanlardan uzakta, az yiyip az uyuyarak geçirdiği süreyi anlatan bir terimdir. Çile/çilleye oturmak deyimiyile karşılanan bu ritüel, müridin ve onu yönlendiren şeyhin duasıyla tamamlanır. Nevâyî de aşağıdaki mısralarında bu ritüeli ele almaktadır. Seb‘a-yi Seyyâr‘da Hazret-i Muhammed‘in Mir‘ac‘a çıkışı sırasında burçların aldığı vaziyeti anlatırken Yay Burcu‘nun Hazret-i Muhammed‘in yolunda çileye oturduğunu, Oğlak Burcu‘nun ise onu izleyen bir kale olduğu belirtilmektedir. Tespit edilen örneklerde Yay Burcu‘nun Oğlak Burcuyla birlikte anılması yine Nevâyî‘nin bir üslup özelliği olarak dikkat çekmektedir.

Kavs boldı yolıda çille-nişin

cedy nezâreside kal‘a-güzin (SS:223)

“Kavs (Yay Burcu) onun yoluna çileye oturdu (kırk gün itikâfa çekildi), Oğlak ise onu takip eden bir kaleydi”

Kavs tutup çille du‘âsı için

Cedy birip felle gıdâsı için (HE 409)

“Kavs (Yay Burcu) çileye oturmuş dua etmek için, Cedy (Oğlak) da ona gıda olsun diye ağz sütünü (doğumdan sonra gelen ilk süt) verdi”

Özin kaşıga çün kurbân kılıp Yâ

Kılıp Cedy aña şâh u pey müheyyâ (FŞ:92/30)

“Kendini onun kaşına kurban eden Yay (Yay Burcu), Oğlağı (Oğlak burcunu) ona şah olarak hazırladı”

2.10. CEDY: OĞLAK BURCU

22 Aralık-21 Ocak tarihleri arasında görülen bu burcun elementi topraktır. Burc-i buzgâle olarak da bilinmektedir. Oğlak burcu Zühal yıldızıyla birlikte edebiyatta anılan bir burçtur. Ali Şîr Nevâyî aşağıda örnek alınan beytinde özgün bir hayalle oğlak burcunu sağılan bir hayvana benzetir, onu sağan da yaşlı felektir.

*Çün Cedyini sağdı çerh zâlî
Süt katrelerin arıttı hâlî (LM:2565)*

“Yaşlı felek Oğlağı (Oğlak burcunu) sağınca, o anda süt damlalarını temizledi”

Yukarıda zikredildiği gibi Nevâyî diğer örneklerde ise Oğlak ve Yay burçlarını beraber almaktadır.

*Kavs boldı yolıda çille-nişin
Cedy nezâreside kal'a-güzin (SS:223)*

“Kavs (Yay Burcu) onun yoluna çileye oturdu (kırk gün itikâfa çekildi), Oğlak ise onu takip eden bir kaleydi.”

*Özin kaşığa çün kurbân kılıp Yâ
Kılıp Cedy aña şâh u pey müheyâ (FŞ:92/30)*

“Kendini onun kaşına kurban eden Yay (Yay Burcu), Oğlağı (Oğlak burcunu) ona şâh olarak kendisinden sonrası için hazırladı.”

2.11. DELV/KOPKA: KOVA BURCU

“Delv-i sipihr” ve “Sâkibu'l-mâ” olarak da anılan bu burç kış mevsimi burcudur. 21 Ocak - 19 Şubat tarihleri arasında etkilidir. Elementi hava, gezegeni Zühal'dir “ (Yıldırım, 2015, s.351). Mitolojide kova şekli veya kuyudan su çeken bir insan figürüyle gösterilen bu burç, hava elementi ile temsil edilir ve gezegenleri Uranüs ve Satürn olarak düşünülür.

Ali Şîr Nevâyî aşağıdaki beyitlerinde Kova Burcu ile kendisinden sonra gelen Balık Burcu'nu birlikte alır; her ikisinin de su ile ilişkisinden faydalanır. Örneğin aşağıdaki beyitte hem Hazret-i Yusuf'un kuyudan bir kova ile çıkarılmasına hem de Hazret-i Yunus'un balığın karnında yaşamasına telmihen burçlar işlenmektedir.

*Delvga Yûsuf kibi salmay nazar
Hûtda Yûnus kibi kılmay makar (HE:410)*

“Delv’e (Kovaya) Yusuf gibi bakmaz, Balık (Balık Burcu) da Yunus gibi oturup beklemez”

Dime Delv içre su kim Kevser-i rāh

Tapıp Hût özni ol baħr içre timsāh (FŞ:92/31)

“Kova (Kova Burcu) içindeki suya su deme o Kevser çeşmesidir, o deniz içinde Balık (Balık Burcu) kendisini timsah olarak bulur”

Delv yolıda su urup gāhî

Hût ansız sudın yırak mâhî (SS:224)

“Bazen Delv (Kova) yolunda su çıkar, Hut (Balık) da sudan onsuz, uzaktır”

Aşağıda alınan beyitte ise Nevâyî kova burcu delv sözcüğü yerine Türkçe “kopka” (kova) sözcüğünü kullanmaktadır.

Kopka suyu āb-ı zindegānî

Ol sū bile tâze Hût cāmı (LM:226)

“Kovanın (Kova Burcunun) suyu hayat veren bir sudur, o su ile Hut’un canı (Balık Burcunun canı) tazelenir”

2.12. HÛT: BALIK BURCU

“Bu burç kaynaklarda “Burc-ı mâhî”, “Hût-ı felek” ya da “Kevkebetu’s-semekeyn” olarak da geçmektedir. Elementi su, gezegeni Müşteri’dir. 20 Şubat ile 20 Mart tarihleri arasında etkilidir. Kıştan ilkbahara geçilen sonuncu burçtur. Güneş bu burca gelerek, burçlarla on iki dilime ayırdığı düşünülen dönüşünü tamamlamış olur. Balık burcu da diğer burçlar gibi isminden yola çıkılarak beyitlerde derya, deniz, gemi gibi kelimelerle birlikte anılmıştır” (Yıldırım, 2015, s.351). Bu burcun elementi sudur, su gibi girdikleri kabın şeklini alan ve uyum sağlama yetenekleri fazla olan bir burçtur. Yönetici gezegeni Neptün sayesinde sezgileri kuvvetli burçlardandır. “Eski bir inanışa göre dünyanın altında balık olduğu, Yunus peygamberin balığın karnında kaldığı vs. düşünceler nedeniyle de zikredilmiştir” (Pala, 1991, s.237).

Nevâyî, şiirlerinde bu burcu yağmur, sel, gözyaşı gibi imgelerle kullanmaktadır. Balık Burcu zamanında çok yağmur yağması düşüncesiyle gözyaşlarını birleştiren şair hüsn-i ta’lil (güzel sebebe bağlama) sanatının da güzel bir örneğini verir.

Hançeriñ tğıda yüz kördüm ü eşkim yağdı

Yamgur irmes ‘aceb olganda kuyaş menzili Hût (BV:71/4)

“Güneşin menzili Balık Burcuna girdiğinde yağmur yağması beklenmez ama (senin) yüzünde hançerinin (yan bakışının) kılıcını (kirpiğini) görünce gözyaşlarım yağdı”

Hanceri tığda körgeç ‘arızın akızdı kan

Seyl akkan dik kuyaşnuñ menzili bolganda hût (FK:90/5)

“Güneşin menzili Hut (Balık Burcu) olduğundaki gibi hancerinin kılıcında yanağını görünce kan akıttırdı”

Nevâyî, yukarıda zikredildiği gibi burçları birbirleriyle olan ilgisi ve yakınlıkları sebebiyle birlikte ele alır. Aşağıdaki örneklerde de Balık Burcu’nun Kova Burcuyla birlikte verildiğini görmek mümkündür.

Delvga Yûsuf kibi salmay nazar

Hûtda *Yûnus kibi kılmay makar (HE:410)*

“Delv’e (Kovaya) Yusuf gibi bakmaz, Balık (Balık Burcu) da Yunus gibi oturup beklemez”

Delv yolıda su urup gâhî

Hût *ansız sudın yırak mâhi (SS:224)*

“Bazen Delv (Kova) yolunda su çıkar, Hut (Balık) da sudan onsuz uzaktır”

Kopka suyu âb-ı zindegânî

Ol sû bile tâze Hût cânı (LM:226)

“Kovanın (Kova Burcu’nun) suyu hayat veren bir sudur, o su ile Hut’un canı (Balık Burcunun canı) tazelenir”

Dime Delv içre su kim Kevser-i râh

Tapıp Hût özni ol baħr içre timsâħ (FŞ:92/31)

“Kova (Kova Burcu) içindeki suya su deme o Kevser çeşmesidir; o deniz içinde Balık (Balık Burcu) kendisini timsah olarak bulur”

Çağatay Edebiyatı’nın klasik döneminin ve Türk şiirinin en önemli şairlerinden olan Ali Şîr Nevâyî, İslâm kozmoloji anlayışı çerçevesinde burçlar ve gezegenleri şiirinde sıkça kullanmıştır. O şiirlerinde, Hazret-i Muhammed’in Mir’ac’a çıkması sırasında göğün katlarında bulunan gezegen ve burçları da Mir’ac olayının büyüklüğünü ve önemini anlatırken kullanmıştır. Yine onun şiirlerinde bilinen geleneksel isimlerin yanında *hûşe/pelle/harçeng/keffe* gibi az kullanılan burç adlarını da kullanmış, böylece konuya olan bilgisini de göstermiştir. Nevâyî’nin *çıyan* ve *kopka* gibi Türkçe sözcükleri de tercih etmesi de dikkat çekici bir özellik olarak

düşünülmektedir. Yine onun şiirlerinde birden fazla burcun, özellikle birbirini takip eden burçların bir arada kullanılması ona ait bir üslup özelliği olarak tespit edilmiştir. Onun özgün hayal ve benzetmelerini burçlar konusunda da gösterdiğini; örneğin ay için “gecenin mumu” ya da “Seretân burcundaki sıcaklığı bir Mecusî manastırına benzettiğini söylemek mümkündür.

ESER ADI KISALTMALARI VE KAYNAKLAR

AKPINAR, Ş. (2002). Lâmiî'nin Vâmık u Azrâ Mesnevisinde Astrolojik Unsurlar, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. Sayı 12, 169 – 202.

FŞ FERHÂD Ü ŞİRİN

ALPAY TEKİN, G. (2012). *Ali Şir Nevâyî, Ferhâd ü Şirin*, İnceleme-Metin, Türk Dil Kurumu Yay. 2. Baskı, İstanbul.

LT LİSÂNÜ'T TAYR

CANPOLAT, M. (1995). *Ali Şir Nevâyî Lisânü't-Tayr*, Türk Dil Kurumu Yay.626. Ankara.

LM LEYLİ VÜ MECNÛN

ÇELİK, Ü. (1996). *Ali Şir Nevâyî Leylî vü Mecnûn*, Türk Dil Kurumu Yay.659, Ankara.

İNAN, A. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Yayınları.

NŞ NEVÂDİRÜ'Ş-ŞEBÂB

KARAÖRS, M.Metin (2016). *Ali Şir Nevâyî Nevâdirü'ş-Şebâb*, Türk Dil Kurumu Yay. 2. Baskı, Ankara.

FK FEVÂYİDÜ'L KİBER

KAYA, Ö. (1996). *Ali Şir Nevâyî Fevâyidü'l Kiber*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ONAY, A.T.(2000). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* (4. Baskı), Akçağ Yay. Ankara.

PALA, İ.(1991). *Ansiklopedik Dîvân Şiiri Sözlüğü*, C.I-II, AkçağYay. Ankara.

ŞENTÜRK, A. (1994). “*Divan Edebiyatında Felekler, Seyyare, Sabiteler*”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, N.90. s.131-179.

SS SEB' A-Yİ SEYYÂR (Yedi Gezegen)

TURAL, G. (2015). *Seb 'a-yi Seyyâr (Yedi Gezegen)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

UNAT, Y. (2013). “Yıldız”. *İslam Ansiklopedisi*, TDV İslam Ansiklopedisi, XLIII, 534-538, İstanbul 2013

HE HAYRETÜ'L EBRÂR

TÜRK, V.-DOĞAN, Ş. (2015). *Ali Şir Nevâyî Hayretü'l Ebrâr*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları 07. Ankara.

YILDIRIM, H. (2015). *Divan Şairlerine Göre Burçlar*, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research* Cilt: 8 Sayı: 41 Volume: 8 Issue: 41 Aralık 2015. S.340-353.

DEDE KORKUT HİKAYELERİNDE KAHRAMANLARIN EPİTETLERLE İLİŞKİSİ

Prof. Dr. Sultan TULU, Muğla Üniversitesi
ORCID No: 0000-0002-8851-7738

Dede Korkut hikayelerinde kahramanlar genellikle epitet halinde tasvir edilmektedir. Epitet, kahramanın ismini bir sıfat veya isimle veya bir sıfat cümlesi ile tamamlayan söz ve cümlelere denilmektedir. Bu epitetler, özellikle savaş sahnelerinde kahramanların yiğitliklerini öven manzum dizelerdir. Bunlar yer yer bazı hikayelerde kalıplaşmış olarak görülür; destan anlatıcısı bunları ilgili sahnelerde kahramanlıklarını överek sıra ile sayar. Anlatıcının ezberinde olan bu kalıplaşmış ifadeler aynı zamanda kahramanların tanınmasına yardımcı olur.

Bunlar eski epik geleneği devam ettirme açısından önemli unsurlardır. Hikayelerdeki kahramanların epitetlerinin belirlenmesi, epik türde olan bu hikayelerin kurgulanmasında önem taşır.

Dede Korkut Hikayelerinin kahramanlarının epitetlerle olan ilişkisine daha önce Başgöz (1978), önceki nüshalar dikkate alarak detaylı olarak bir makalesinde değinmiştir. Burada Başgöz, başka Oğuznamelerde, örneğin Topkapı Sarayı Oğuznamesi'nde (TSO) birkaç sayfa olarak iliştilen Oğuz beylerinin epitetlerine de atıfta bulunmuştur. Daha sonra Tezcan (2020) v.b. da bu Oğuznamedeki kahramanlara değinmiştir.

Örneğin; Topkapı Sarayı Oğuznâme'sinde (Tevârih-i Âl-i Selçuk, Topkapı Sarayı, Revan Bölümü, No: 1390) Afrâsyâb'ın oğlu olarak *Alp Arız* isimli bir şahıstan bahsedilmektedir:

Alp Arız [hürmetlü yédi hürmetin] vérsün (1r/21); toqsan deriden kürk olsa topuğın örtmeyen toquz deriden şebkülâh olsa tülüğün örtmeyen toqsan qoyun dovğalıq on qoyun öyünlük yétmeyen toquz yaşar çoñın silkip atan qıynağında gökde tutan ay başın yalamayup bir kez yudan Afrâsiyâb oğlı Alp Arız Beg (2r/11-14).

Bir başka epitet örneği:

¹⁰ *Kara Dere* ağzında [Kâdir veren]¹

Kara boğa derisinden beşiğinin örtüsü olan,

1 Çeviri için bkz. Tulu (2020); parantez içindekiler tarafımızdan eklendi; krş. Vat.90a.3: kara dere ağzında *kâdir veren*

Öfkelenince /acığı tutanda/ kara taşı kül eden,²

Bıyığın /bıgın/ ense-¹²-sinde yedi yerde düğümleyen /düğen/³

erenler ejderi /evreni/,

Kazan Bey'in kar-¹³-deşi *Kara Güne* dört nala yetiştii:

“Çal kılıcını kardeş Kazan, 32a¹ yetiştim!” dedi.

Bunun ardınca görelim kimler yetiştii /yetti/... (Drs.76b.12-13 ve 77a.1-3)

Dede Korkut Kitabı, sıfatlamalar bakımından çeşitli çalışmaların konusu olmuştur. (Konuyla ilgili yapılan çalışmalar ve Dresden ile Vatikan nüshalarının epitetler bakımından mukayesesi için bkz. Pehlivan 2015: 214-259).

Bu yazıda, Günbed nüshasında geçen kahramanların epitetleri, diğer nüshalarla karşılaştırılacak, aradaki farklılıklara ve ilişkilere değinilecek ve konu ile ilgili bazı çalışmalara dikkat çekilecektir.

Başgöz ve Dede Korkutt'ta epitetler konusu

Epitet, kahramanın ismini bir sıfat veya isimle veya bir sıfat cümlesi ile tamamlayan söz ve cümlelere denilmektedir. İlhan Başgöz, “Dede Korkut Kitabında epitetler” başlıklı makalesinde şimdye dek epitetlerin destansı hikayeler/boylar üzerinde çalışılmadığını ve bunun araştırılmasının önemini vurgulamıştı:

“Epitetler üzerinde yapılan çalışmaların hepsi manzum destanlar üzerinedir. Düz söz ile anlatılan veya düz yazı ile kayda geçmiş olan destanlardaki epitet üzerine yapılmış bir çalışma yoktur. Bunun için epitetler üzerinde geliştirilen teorileri, manzum olmayan, Dede Korkud gibi bir destanda denemek ilginç sonuçlar verebilir. Böyle bir çalışma, bir yandan, teorinin düz söz ile anlatılan destanlara uygulanıp uygulanamayacağını gösterecek, bir yandan da şimdye kadar yapılan çalışmalarda karanlıkta kalan bazı noktaların daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır.”⁴

2 Krş. TSO 2a.9: kara taşı kırmadukda *kül eyleyen/* tağa taşa buşusından duman çöken...

3 Drs. ve Vat. nüshalarındaki *Kara Güne* (krş. 77a.1: Bıgın ensesinde yedi yerde düğen) Günbed yazmasında *Emen* için geçmektedir. Krş. Gün.13b.4-5.

4 Makalenin yer aldığı derginin dipnotuna göre makale; Dr. Nebi Özdemir tarafından Türkçeye çevrilmiş, ancak yazar, çalışmasına sonradan öğrendiği bazı bilgileri ve kaynakları da eklemiştir, “Türk okuyucusunun daha iyi anlaması için çeviriyi biraz değiştirdiğini” belirtmiştir. Makalenin aslı için bkz: Başgöz, İlhan. 1978. “Epithetes in a prose epic: The Book of my grandfather Korkut. In: İlhan Başgöz & Mark Glazer, *Studies in Turkish folklore. in Honor of Pertev Naili Boratav*, Bloomington: Indiana University, 25–45.

Başgöz, makalesini bundan sonra “bu kadar büyük ilgi çeken ve çok değişik işlevler gösteren epitetlerin, bizim Dede Korkut hikâyelerindeki yeri, kullanılışı ve işlevi” konusunun aydınlatılmasına ayırmıştır.⁵

Dede Korkut destanı, kahramanları, şeyleri, Tanrı’yı, Peygamberi anarken, onların adına epitetler bağlıyor, ancak Başgöz, burada bunlardan yalnız insan kahramanlarına koşulan epitetler üzerinde durmaktadır. Buna göre o, Dede Korkut Kitabında kullanılan epitetleri iki kümeye ayırmaktadır:

1. Kısa ve isme doğrudan bağlı epitetler. Örneğin: *Kara Güne, Deli Dünder, Şir Şemseddin, At ağızlı Aruz*.

2. Uzun, söz kalıpları halinde epitetler. Örneğin: Hamid ilin Mardin kalesin depip yıkan, demir yaylı Kıpçak Melike kan kusturan, gelüben Kazanın kızın erlik ile alan, Oğuzun ak sakallu kocaları görende ol yigidi tahsinleyen, al mahmuzi şalvarlı, atı bahri hotozlu, *Kara Güne oğlu Kara Budak*.

Başgöz, bundan sonra makalesinde Dede Korkut kitabındaki kahramanların epitetlerini birçok nitelikleriyle sıralayarak tanıtmaktadır (Başgöz, 1998, ss. 24-26).

Dede Korkut destanında Oğuz federasyonu, İç Oğuzlar, Dış Oğuzlar diye ikiye ayrılmaktadır. Bu iki boy da, mitsel bir kökenden (Tülü kuşun yavrusu) geldiğine inanılan Bayındır Han tarafından yönetilmektedir. Oğuz federasyonunun tümü, kendilerini Hanlar Hanı Bayındır Han’ın töresel akrabası saymaktadır. Bu mitsel Hanlar Hanı’nın yanında önemli bir han daha vardır: Kazan Han. Öyle görülüyor ki, gerçek idarede söz Kazan Han’ındır. Destan, Kazan Han’la Han Bayındır arasında görev ve nitelikler bakımından ayırım yapmıyor; ikisini de benzer epitetlerle tarif etmektedir.

Belli bir epitet, neden her zaman belli bir kahramanın adına bağlanmaktadır? Bu soruya Başgöz şöyle cevap vermektedir:

Dede Korkut Kitabı’ndaki üç örneğin dışında kalan bütün epitetler, niçin seçilmiş olurlarsa olsunlar, kesinlikle tek bir karaktere bağlanmışlardır. Aruz Koca her zaman at ağızlu, Selcen hatun sarı donlu, Bamsı Beyrek yüzü nikablu veya boz aygırlı; Emen bin Büğdüz başları, Ense Koca oğlu Okçu epitetine bağlanmıştır. Hangi hikâyede söylenirse söylensin, kahramanın adına başka bir epitet koşulmamaktadır.

5 Başgöz, makalesini yazdığı zaman, bu çevirinin yapıldığı zamana kadarki çalışmalardan ve daha sonradan ortaya çıkan Ankara nüshası ve 2018 yılında (Aralık) tesbit edilen Günbed yazmasından ve daha sonra 2019 yılında (Şubat) Bursa müzesinde sergilenen Bursa nüshasından haberdar değildi. Maalesef o, 2020 yılında hayata gözlerini yumdu.

Dede Korkut Kitabında, hikâyelerin sonunda Oğuz beyleri savaşa girerken, adları uzun bir epitet bağlanarak söylenmektedir. Bu durum, onları incelemek için bize pek güzel bir fırsat sunmaktadır. Epik hikâyenin kolayca hatırlanmasını, akılda tutulmasını sağlar. Bu epitet-epizot birlikteliği, Dede Korkut'ta o kadar sağlam ki, epitetlerde verilen bu bilgiye dayanarak, Dede Korkut hikâyelerinin bazılarının kaybolmuş olduğu ileri sürülebilir. Örneğin, Dede Korkut Kitabı'nda Bey Yigenek'in epiteti şöyledir:

“Çapa baksa çalımlı, çal kara kuş erdemli, kur kurma kuşaklı, kulağı altın küpeli, kalın Oğuz beylerini bir bir atından yıkıcı Kazılık Koca oğlu Bey Yigenek.”

Yigenek'in kalın Oğuz beylerini birer birer altından yıktığını anlatan bir hikâye elimizde olmamasına rağmen, bu epiteye bakarak böyle bir hikâyenin Oğuzlar arasında yaşamış ve tanınmış olduğunu söyleyebiliriz. Yine başka bir epizotta, Alp Rüstem'in iki kardeşinin bebeğini öldürüp zelil gezdiğini anlatan bir hikâye de bilinmiyor.

Yazıcı oğlu Ali'nin *Tevârih-i Âli Osman* adlı kitabında bir Oğuznâme özeti bulunmaktadır. Bu Oğuznâme'de beylerin sadece epitetleri kaydedilmiş, ancak onlara bağlı olan hikâyeler bulunmaz. Dede Korkut Kitabındaki epitetler arasında büyük benzerlikler olduğu gibi, bazı farklılıklar da görülür. Örneğin, bu Oğuznâmedeki Bamsı Beyrek epiteti şöyle geçmektedir:

“Ban hisarından parlayıp uçan, altı batman som demiri ayağında kıran, apul apul yürüyende boğalayın, zıvıl zıvıl zıvılayanda yılanlayın, on altı yıl Bayburt Hisarında tutsaklık çeken, Baldırı Uzun Baldırşadan hakkın alan, yüce yerden alçak yere göz gözeden Pay Böre oğlu Bey Baru.” (Tezcan, 2020, ss. 39-40)

Bu epiteye bakarak, Bamsı Beyrek hikâyesinin yeni bir versiyonu ile karşı karşıya olduğumuzu söyleyebiliriz, çünkü bu versiyonda Dede Korkut Kitabı'nda bulunmayan yeni motifler ve epizodlar görülmektedir. Halbuki, Dede Korkut kitabında Bamsı Beyrek'in altı batman som demiri kırdığını, boğa ve yılan gibi olduğu ve Baldırı Uzun Baldırşadan hakkını aldığına vb. işaret eden bir bilgi görülmez.

“Dede Korkut Kitabı'ndaki epitetlerin yapısı, ismi nitelendirme yolları ve toplumla, kişinin konumu ile ilgileri Osmanlı tarihinde seçkinlerin isimlerine bağlanan epitetler büyük bir benzerlik içindedir.” (Başgöz, 1998, ss. 24-26.) Bu nitelendirmelerden başka Osmanlı Sultanlarının adlarına da, tarih kitaplarında uzun epitetler bağlandığı görülmektedir. Örneğin, Sultan Murad'ın epiteti şöyle geçmektedir:

Şehinşah-ı âzam, Sultan-ı muazzam, Kutb-ı dâire-yi zaman, iftihar-ı Âli Osman, Gâzi Murad Han. (Neşri, Cihannüma, c.1.s.291)

Başgöz, makalesinde şu sorulara da cevap aramıştır:

“Osmanlılardaki ad verme ve lâkap takma geleneği acaba destan edebiyatından mı alınmıştır? Yahut her iki gelenek daha eski bir kaynaktan mı inmektedir? Sınırlı bir gözlem, her iki geleneğin de daha eski, Türk ad verme ve lâkap takma geleneğinden indiğini göstermektedir. 7’inci yüzyıla kadar çıkan bazı kaynaklar, Türklerin tanrıları, Şaman ruhlarına, ilk Müslümanlık zamanında da peygamberlerin ve din ulularının adlarına epitetler bağladıklarını ve onların kişi olarak önemini, toplum içindeki değerlerini ve din bakımından önemlerini bu yolla belirttiklerini gösteriyor. Gök Türkler’in Hanı Bilge Kağan (M.S. 795 - 805) bize şöyle tanıtılmaktadır.

“Ay Tengride Ulug bolmuş, Alp ulug kutlug Bilge Kagan”.

Bir Şaman, ruhlara dua ederken, Dede Korkut’taki *Aruz Koca*’nın epitetine çok benzeyen bir ifade kullanmaktadır:

“Doksan dokuz koyun derisinden bir giyimi çıkmayan seksen koyunun derisinden bir külâhı çıkmayan Şarabaş.” (İnan, 1954)

Kimi zaman “hikâyede kahramanların adları da, yaptıkları işler de kolayca karıştırılabilir. Hangi hikâyenin hangi olayları içerdiği ve hangi kahramanla ilintili olduğu akılda kalmayabilir. Kahramanın adına bağlanan uzun epitetler, anlatıcı için hafızayı yenileyici, hatırlamayı kolaylaştırıcı bir işlev görürler.”

Burada, Başgöz, 1956 yılında halk hikâyecilerinin dinlediği türküleri bir deftere yazarak önlerine aldığını ve anlatım sırasında onlara baktığını hatırlatmaktadır:

“Birkaç kısa cümleden oluşan epitetlerin akılda tutulması kolaydır. Topkapı Sarayı Kitaplığı’nda bulunan Yazıcı Ali’nin Oğuznamesi’nde sadece kahramanların epitetlerinin kaydedilmiş olması başka türlü açıklanamaz. Bunları yazılı olarak elde tutmak, bir bakımdan bütün hikâyelerin listesini elde tutmaya benziyor. Bir çeşit kısa not alma, Bu Oğuznâme’yi, destanı anlatan ozan için, küçük bir el kitabıdır. Sözlü geleneğin nasıl korunduğunu belirten önemli bir şey bu. Bu hatırlatma işi, uzun epitetlerin işlevlerinden biridir.

Kazılık Koca oğlu Yegenek’in epitetinde, düzenin başındaki beylere karşı gelme kahramanlık sayılmaktadır:

“Konur atlı Kazana keşiş diyen, kulağı altın küpeli kalın Oğuz beylerini bir bir atından yıkan, *Kazılık Koca oğlu Yigenek*” in Kazan Bey’e bu hakareti ve Oğuz beyleri ile savaşa işaret eden bu epitet, Oğuz içinde, tıpkı Bamsı Beyrek hikâyesinde gördüğümüz gibi, bir çatışma, bir iç isyan hikâyesini belirtmektedir... (Bkz. Başgöz, 1998, ss. 34-35).

Yeni keşfedilen bir Oğuzname yazması: Türkmensahra veya Günbed yazması ve yeni kahramanların epitetleri

2018 yılının Aralık ayında İran'ın Türkmensahra, Günbed şehrinde yaşayan bir kolleksiyoner olan Molla Veli Hoca tarafından yeni bir yazma keşfedilmiş ve 2019 yılı Haziran ayında bu yazma, üç araştırmacı tarafından yayına hazırlanmıştır (Bkz. Kaynakça). Bu yazmanın bulunduğu yer, her ne kadar değişik adlarla adlandırılrsa da (Ekici, Pehlivan: Türkistan), (Azmun 2019: Türkmen Sahra), (Shahgoli vd. 2019: Günbet) biz bunu Günbed (=Gün.) yazması olarak adlandırmayı tercih ettik. Bu yazmanın üslubu ve içeriği incelendiğinde, eserin Oğuznâmecilik geleneğine ait olduğu görülmektedir (Ercilasun, 2019a, s. 8).

Günbed yazması, soylamalarla birlikte, “*Salur Kazan'ın yedi başlı ejderhayı öldürdüğü*” boyunu/hikayesini içermektedir. Bize göre (Azmun'la birlikte) bu yazma “*Salur Kazan'ın Aras Suyu ile Kars kalesini aldığı boy/hikâye*” başlıklı daha kısa bir hikâye/boy daha içermektedir. Yani bunlar Dede Korkut'un bilinen 12 hikâyesinden sonraki 13. ve 14. hikâyelerini oluşturmaktadır. Günbed yazmasında soylamaların sayısı bazı araştırmacılara göre değişkendir. Büyük oranda uzun soylamalardan oluşan bu kısımda, epitetler önemli bir yere sahiptir. Bunlar araştırmacılarca 25 ile 27 soylama arasında gösterilmektedir. Bunlardan ikisi yine Kazan ile ilgilidir: Soylamalardan biri, “Kazan'ın ad kazandığını” anlatan bir soylama iken, diğeri Kazan'ın yapmış olduğu bir seferin çok kısa bir anlatısıdır. I. ve II. soylama nitelikçe kısmen diğer soylardan ayrılır. Eserin başlangıcı sayılabilecek bu bölümlerde, öteki bölümlere göre daha çok dinî-tasavvufî kavramlar vardır. Geri kalan hemen hemen bütün bölümler doğrudan alplık ideali ve alpların nitelikleri ile ilgilidir. Araştırmacılara göre metnin dili açıkça Azerbaycan Türkçesidir.

Boeschoten, Günbed yazmasını tanıttığı bir makalede, Dede Korkut'un kahramanları ve onların epitetlerinin sıralanmasındaki farklılıklara değinmiş ve burada bu epitetler ve (kaybolan) epizotlarla bağlantısını sorgulamıştır (Boeschoten, 2020, ss. 35-45).

Günbed yazmasının metni, 16. y.y. başlarına dayanan oldukça sadık bir yazma görünümündedir. Bu tarihlendirme, -Drs. yazmasındaki gibi-, *Dokuz Tümen Gürcistan*'ın zikredilmesine dayanmaktadır. Gürcistan'ın dokuz tümene bölünmesi yaklaşık 1460 yılından sonra olmuştur. Burada, *Başı Açık* zikredilir, ancak bu bir şahsa atfedilmez, -Drs. elyazmasında *Başı Açık Dadian!*-, bilâkis (Dokuz bölgeden biri olan) **İmer** kabilesinin **yönetim yeridir** (Imeretien). Diğer yandan **Salur Kazan** bir epitette *Zulkadir'in delisi* olarak adlandırılır, bu kavram ise, yaklaşık 1550 yılına gitmektedir (Boeschoten, 2020, ss. 35-36).

Boeschoten da yazmaların karşılaştırılmasında; Gün. yazması metninin yapı ve içerik bakımından Dresden yazmasının geleneği ile bağlı olduğunu tespit etmiştir. Bunun için *yëğ* kafiyesi ile biten dizeler/pasajlar ve bunlar arasındaki paralellğe dikkati çekmekte, buna üç yüzlü sayıyı da örnek göstermektedir. (Drs: Gerçeklerün *üç otuz on yaşını toldursa yëğ / Üç otuz on yaşınız*; Gün.: Yaşlı igidler ölürl olsa *üç otuz on yaşını doldursa yëğ / Üç otuz on yaşınız* devlet ilen dolı gelsünj!

Ayrıca, Ejderha hikâyesinde mısralar eklenmemiş ve “Salur Kazan’ın Aras Suyu ile *Kars kalesini aldığı boy/hikâye*” de aynı şekilde bize yenidir. Olaylar ve dil bakımından en önemli farklılık, Drs. yazmasında (ve Vatikan) ağırlık Anadolu tarafındadır; Gün. yazmasında ise açıkça Azerbaycan tarafındadır. Bu en azından dil bakımından belirgindir.

Boeschoten, makalesinde bundan sonra ejderha hikayesinin çevirisini vermiş ve kahramanların epitetleri ile sıralanmasında dikkati çeken farklılıklara değinmiştir. Bunun yanısıra epitetlerin (kayıp) epizotlarla olan bağlantısını **da sorgulamıştır** (Boeschoten, 2020, s. 36).

En önde gelen kahramanlar Dresden nüshasında iki yerde şu sıra ile sayılır:

Kara Göne; Deli Dünder; Kara Budak; Şer Şemseddin; Bamsı Beyrek; Yege-
nek; Aruz; Bügdüz Emen; Alp Evren.

Bu sıralama aynı zamanda söz konusu kahramanların statüsünü de belirler (Başgöz, 1998, ss. 33–34). Günbed yazmasında da kahramanlar epitetleriyle birlikte manzum şekilde sıralanır:

Bayındır Pâdişâh; Ulaş oğlu Kazan; Kıyan oğlu Delü Dünder; Kara Budak; Al-
ler /yëğler/ başı Yegenek; Ucan Han’ın yavrusu Emen; Korçı başı (Han) Afşar.

Ancak bunlar, Dresden nüshasına göre oldukça kısaltılmış şekildedir; özellikle eski nesilden Kazan’ın kardeşi *Kara Göne* ve Kazan’ın dayısı eksiktir. Dresden nüshasındaki iki öne çıkan genç nesilden, kahraman *Bamsı Beyrek* ve *Basat* burada hiç zikredilmez. *Han Afşar*’ın adının geçmesi ise bu defa Dresden’e göre yenidir. Ancak bir başka kaynaktan *Han Afşar*, Dış Oğuz beyi olarak geçmektedir. Kahramanlar sayılırken Dış Oğuz olan *Deli Dünder*’a öncelik verilirken, Günbed yazmasında Kazan’ın yeğeni *Kara Budak*, *Kazan*’dan sonra baş karakter durumundadır. “Aras vadisi ve Kars’ın alımı” hikâyesinde de *Kara Budak*, öne çıkmakta ve ejderha giysisine bürünen Kazan’la yüzleşmektedir.

Her iki yazmada geçen, kahramanlara bağlanan ilgili epizotlardaki epitetlerin karşılaştırılmasında, en çok *Kara Budağın* eylemleri dikkati çeker. Bu ortaklıklar esasında yaygın bir epizot, hatta bir hikâye, -ilkın Deli Dünder’in Derbend’i alma-

sı, ikincisi Yegenek'in Kazan'a hakaret etmesinde- saklı olabilir (Bkz. Boeschoten, 2020, ss. 43-45).

Boeschoten, makalesinin sonunda, yönetici Oğuz beylerine ve epitetler arasındaki bazı farklılıklara değinir. Dresden nüshasında bazı Oğuz beyleri, kendi boylarına ait bölgede gösterilirken, Günbed yazmasındaki epitetlerde, belli bir bölgeye dahil edilmektedirler:

Deli Dündar, genellikle Kafkasya ve daha ötede (Mangışlak'ta, Hazar Denizi'nin doğusunda) yerleştirilirken, "Tabesseran Sultanı" olarak; (*Bügdüz*) **Emen** ise "Kürdistanın büyüğü" olarak geçmektedir. **Kara Budak** sadece Suriye'yi almamıştır, aynı zamanda Halep Hânıdır ve Mısır'ın altın tahtında oturmaktadır. Burada Boeschoten, Memluk Devleti ile olan ilginç bir bağlantıya da dikkat çekmektedir.

Bay Bican, Dresden yazmasında Bamsı Beyreğin gelini olan **Banu Çiçeğin babası** olarak yer alırken, Günbed yazmasında Bayındır Hân'ın, Afşar Hân'ını kendisine bir elçi olarak gönderdiği bir padişah (nerenin olduğu belli değil) gibi gösterilmektedir. **Afşar Han**'ın epitetine göre, -onun ve **Bican** arasında bir anlaşmazlığın ardında- muhtemelen bir epizot saklıdır. Bu beyliklerin özellikleri, *Günbed* metnine sonradan eklenmiş olmalıdır (Bkz. Boeschoten, 2020, s. 45).

Korçı başı (Han) Afşar adındaki kahramanla ilgili Dresden ve Vatikan nüshalarında bir epitet bulunmaz. Bu kahramanın adına, Bayburtlu Osman'ın *Tevârih-i Cedîd-i Mirât-ı Cihân* isimli eserinde rastlanmaktadır (Osman, 1961, s. 252'den naklen Pehlivan, 2021, 366; Krş. Gün.25b.2-7). Bu da bu kahramana isnat edilen başka bir destansı hikâyenin varlığının olduğunu düşündürmektedir. Korçı başı; Safevi Devleti'nde, şahın hassa muhafız alayının komutanı için kullanılan bir ünvandır. "Korçı başları, Şah Abbas devrinde Safevi Devleti'nde en yüksek rütbe olan "Han" unvânına sahipti (Haneda, 2016, s. 1442'den naklen Pehlivan, 2021, s. 367). Epitette çekirdeği verilen bu destan, yazılı Dede Korkut anlatılarının klasik coğrafyasının çok dışında yer alan *Belh* ve *Buhara*'da geçmesiyle diğerlerinden ayrılmaktadır.

Emen ile ilgili geçen epitetin (Bkz. Drs.19b.10-35a.11 ve krş. 33a.4-6) bütün nüshalarda ortak olarak geçmesi hayli dikkat çekicidir. Örneğin şu epitet hem Dresden hem de Günbed yazmasında geçmektedir:

⁴"Varıp peygâmberin yüzünü gören; gelübeni Oğuzda sahâbesi olan, ⁵acığı tutanda bıyıklarından kan çıkan; *bıyığı kanlı Bügdüz Emen* ⁶dörtnala yetiştî /çapar yetti/" (Bkz.13a.4-6).

Bügdüz Emen'e atfedilen bu epitet, Günbed yazmasında - ilk defa, "Kürdistanın büyüğü" şeklinde, geçmektedir:

... ³varubanı Mekke'de Peygamberin yüzün gören; hacı olup Mekke kilidine ⁴eli geçen, gelübeni Oğuz'un içinde sahâbe olan; bğlarını ⁵yedi yerde çalıp düğen, kalanını miğferi arasından ⁶büküp geçiren; haykırandı bıyıklarının dibinden buğday denli kan ⁷daşlanan; kara yerin evreni Kürdistan'ın büyüğü; ⁸Büre dostun ağası, Ucan Han'ın yavrusu, **ölümünü** ⁹saymayan Emen gibi kahrılı olsa (gerek) (Krş. Gün.13b.3-9).

Emen, başka yerde ise "bin Bügdüz beyi" olarak geçmektedir.

Günbed yazmasındaki Salur Kazan'ın XIV. boyda, tek başına yaptığı yolculukta, ejderhaya rast gelme epizodu, Drs. yazmasındaki Kazan'ın evinin yağmalandığı boy (XII. Boy) ile ortaklık göstermektedir.

Günbet yazması yazıya geçirildiği yer ve dönem bakımından Safeviler hükümlerlik sahası ve kültür çevresi ile Safeviler dönemine uygunluk sağlamaktadır (Shahgoli v.d., 2019, s. 156)

Dede Korkut Kitabındaki epitetlerin diğer nüshalarla olan ilişkisine Pehlivan da bir çalışmada ayrıntılı olarak yer vermiştir (Pehlivan 2021). Pehlivan, burada Günbed yazmasını da dikkate alarak sekiz alpa ait epitetleri incelemiş ve diğer nüshalarla karşılaştırmıştır. Pehlivan, makalesinde; Kahramanlarla İlgili Epitetleri tablo ile ayrıntılı olarak göstermiş ve her bir alpin Boy-Aşiret İlişkileri ve Siyasi-Coğrafi Göndermeler ve kişisel özelliklerine alt başlık ile yer vermiştir.

Pehlivan'a göre, Günbed yazması ile Drs. ve Vat. nüshalarındaki ifade benzerlikleri çok azdır. Bu durum ise, Drs. ve Vat. nüshaları ile Günbed yazmasının ayrı anlatma kollarına bağlı olmasından ileri gelmektedir, dolayısıyla bu yazmalar, Dede Korkut destan geleneğinin, farklı kollarından gelen, anlatıcıların sözlü icralarının, birbirinden farklı zaman ve coğrafyalarda yapılmış derlemeleridir.

Dresden ve Vatikan nüshalarının her ikisinin bir dip yazma/nüşhadan geldiği, -her iki nüshadaki ortak hataların gösterdiği üzere, açıktır, ancak Günbed / Türkmensahra yazması, Dresden ve Vatikan nüshalarına bağlanamaz. Bu kollara bağlı olarak üretilen metinlerin bir kısmı, farklı tarihlerde yazıya geçmiş olup günümüze, biri çok eksik (Bursa nüshasının tıpkıbasımı, bu yılın Temmuz ayının 27'sinde, Bursa Belediyesi 'nin yaptığı bir toplantı ile takdim edilmiştir.), dört nüsha hâlinde ulaşabilmişlerdir.

Bu yazımızda, Dede Korkut hikâyelerinde geçen kahramanların epitetlerinin son durumunu ortaya koymağa çalıştık. Yukarıda da belirtildiği üzere yeni yazmaların keşfi ile başka kahramanların epitetleri ile bağlı yeni hikâyelerin ortaya çıkma olasılığı yüksektir.

Kaynakça

- Azmun, Yusuf. (2019). *Dede Korkut'un Üçüncü Elyazması Yeni Soylamalar ve Boylar (hikâyeler) ile Türkmen Sahra Nüshası*. İstanbul: Kutlu Yayınevi.
- Başgöz, İlhan (1998), "Dede Korkut Destanında Epitetler", (Çeviri: Dr. Nebi Özdemir) *Milli Folklor*, 23-35. (Orijinal makale: "Epithetes in a prose epic: The Book of my grandfather Korkut. In: İlhan Başgöz & Mark Glazer, *Studies in Turkish folklore. in Honor of Pertev Naili Boratav*, Bloomington: Indiana University, 1978, 25-45).
- Bayat, Fuzuli. (2020). "Dresden ve Vatikan Yazmalarına Girmeyen Dede Korkut Hikâyeleri". *Akra Kültür Sanat Edebiyat Dergisi*, 21, 55-74.
- Boeschoten, Hendrik (2020). "Bemerkungen zu der neu gefundenen Dede Korkut-Handschrift, mit einer Übersetzung der dreizehnten Geschichte", *Ottomans – Crimea – Jochids Studies in Honour of Mária Ivanics*, Edited by István Zimonyi, Szeged, 35-40.
- Bekki, Salahaddin. (2012). "Türkiye'de Epitetler Üzerinde Yapılan Çalışmalar ve Köroğlu'nun Bir Şiirinin Tahlili". *Milli Folklor*, 95, 202-215.
- Dankoff, Robert (2021). (Çeviren: Gürol Pehlivan) "Dede Korkut'ta 'İç' ve 'Dış Oğuz' ", *Dünyada Dede Korkut Araştırmaları*, İstanbul, 343-350.
- Djindjic, Slavoljub (2021). (Çeviri: Ana Kılıç) "Oğuzların Epik Tarih ve Kültür Birleşimi: Dede Korkut Kitabı", İstanbul. (Orijinal kaynak: "Herojski Ep Oguskih Turaka, Beograd, Narodna Knjiga 1981, 5-25, (Giriş).
- Ercilasun, Ahmet Bican. (2019a). "Dede Korkut Kitabı'nın Yeni Nüshası ve Üzerindeki Yayınlar". *Milli Folklor*, 123, 1-19.
- Ercilasun, Ahmet Bican. (2019b). *Nehir Destan Oğuzname (Oguz Bitig)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ergin, Muharrem. (1958). *Dede Korkut Kitabı I Giriş-Metin-Faksimile*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. Gökyay, Orhan Şaik. (2000). *Dem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Pehlivan, G. (2021). "Dede Korkut Destanlarının Türkistan Yazmasındaki Kahramanlarla İlgili Epitetler - Mukayeseli Bir İnceleme-". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 71, (Mayıs- May 2021). 351-374.
- Pehlivan, Gürol. (2015). *Dede Korkut Kitabı'nda Yapı, İdeoloji ve Yaratım –Dresden ve Vatikan Nüshalarının Mukayeseli Bir İncelemesi-*. İstanbul: Ötüken Neşriyat
- Shahgoli, Nasser Khaze, Vaiollah Yaghoobi, Shahrouz Aghatabai, Sara Behzad. (2019). "Dede Korkut Kitabı'nın Günbet Yazması: İnceleme, Metin, Dizin ve Tıpkıbasım". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16/2, 147-379.
- Tezcan, Semih- Boeschoten, Hendrik (2018⁵), *Dede Korkut Oğuznâmeleri*, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Tezcan, Semih. (2020). *Topkapı Sarayı Oğuznamesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- (2018), *Dede Korkut Oğuznâmeleri Üzerine Notlar*, 2. Baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- Tulu, Sultan. (2020). *Dede Korkut Oğuznamesi, Boylar ve Soylamalar, Günümüz Türkçesine Sözlü Çevirisi Dresden Nüshası ve Günbed-i Kavus / Türkmensahra El Yazması Esasında*, Nobel yay., Ankara, 370s.
- Pehlivan, Gürol (2021). "Dede Korkut Destanlarının Türkistan Yazmasındaki Kahramanlarla İlgili Epitetler - Mukayeseli Bir İnceleme-". *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi- Journal of Turkish Researches Institute*. 71, (Mayıs- May 2021). 351-374.

TÜRK EĞİTİM VE BİLİM TARİHİ'NDE ALİ ŞİR NEVÂYÎ

Prof. Dr. Vahit TÜRK, İstanbul Kültür Üniversitesi
ORCID No: 0000-0001-5039-9580

Türklerin kültür ve uygarlık tarihi incelendiğinde Türkçe yazılmış hemen bütün yazılı kaynaklarda bilgi, bilim insanı ve bilgelik kavramlarının değerli görülüp yüceltildiğine tanık olunur. Bilge sözü, sıkça kişi adı ve unvanı olarak da kullanılır. II. Köktürklerin kurucusu olan Kutluk Şad, devlet kurulduktan sonra dağılmış olan ülkeyi ve milleti derleyip toparlayan anlamına gelen “İlteriş”, eşi ise, halkın ve ülkenin bilge kişisi olarak anlamlandırabileceğimiz “İlbilge” unvanını almıştı. Bu iki unvanın seçilmesi herhalde tesadüf ile açıklanamaz. Burada kağanın unvanındaki toparlayıcılığın, bodun yani ulus için devletin varlığının birinci koşulu; hatunun unvanındaki bilgeliğin ise yine devletin varlığı ve devamı için ikinci koşul olarak düşünüldüğü çıkarımı yapılabilir. Bilgelik unvanının hanıma verilmesi de üzerinde düşünülmesi gereken bir başka konudur. İlteriş Kağan'ın, bize dilimizin çok değerli anıt eserlerini bırakan oğlunun adı ise Bilge olduğu gibi hem İlteriş'in en önemli yardımcısı hem de Bilge Kağan'ın kayınbabasının adı da Bilge Tonyukuk'tur. Köktürkler döneminin anıt taşlarından öğrendiğimiz bu bilgilerin çok daha fazlasını ayrıntılı olarak Uygur metinlerinde de görürüz. Özellikle bugün Doğu Türkistan olarak adlandırılan bölgedeki Uygurların ulaştıkları uygarlık düzeyinin temelini oluşturan eğitim kurumları ve sisteminin halen gerektiği gibi araştırılmamış olması, eğitim tarihimizin önemli boşluklarından biridir. Dokuzuncu ve onuncu yüzyıllarda bölgede yükselen uygarlığın ve ortaya konulan eserlerin esaslı bir eğitim olmadan ortaya çıkma imkânı yoktur.

Geç Uygur çağından kalan bir koşukta bilginin değeri şöyle ifade edilir:

Bilig bilin ya begim Bilig sana eş bolur
Bilig bilgen ol erke Bir kün devlet tuş bolur

(Bilgi bilin ay beyim, bilgi size eş olur. Bilgi bilen o kişi, bir gün kutluluğa ulaşır) (Tezcan-1978).

Kaşgarlı Mahmut ise anıt eserinin pek çok yerinde tekrar tekrar konuya değinir ve düşüncelerini daha etkili kılmak için şu beyit gibi örnek beyitler aktarır:

Oglum sana kodur men erdem ögüt humaru,
Bilge erig bulup sen yakkıl anın taparu

(Ey oğul, sana erdem ve edep bırakıyorum. Akıllı bir bilginle karşılaşırsan ona yaklaş ve ondan yararlan.) (Ercilasun-Akkoyunlu-2018).

Bütün Türklerin övünç kaynaklarından olan eserlerden biri de Kutadgu Bilig'dir. 6645 beyitten oluşan bu eserde bilgi ile ilgili özel bir bölüm olduğu gibi eserin hemen her yerinde tekrar tekrar konu üzerinde durulur.

Eski Uygurların yaşadığı bölgedeki eğitim kurumlarıyla ilgili yeterli bilgimiz olmadığı gibi aynı biçimde ilk Müslüman Türk devletlerinden biri olarak kabul edilen Hakanlılar çağının eğitimiyle ilgili bilgilerimiz de istenen düzeyde değildir. Uygur bölgesine komşu olan Hakanlı bölgesinde yaşayan insanların büyük bir bölümü, Uygur devletinin egemenliği altındaki boylardan ve onların yakınlarından oluşmaktaydı. Kâşgarlı Mahmut ve Yusuf Has Hacip gibi iki büyük bilgin ve bilginin yetiştiği bir bölgede başkalarının olmaması düşünülemez. O çağlarda Maveraünnehir, Kâşgarlı'nın deyimiyle Çayardı, bölgesinin bilimin merkezi olmaya başladığı, Bağdat merkezli bilim kurumlarının zayıfladığı, Çayardı'nın bir yandan Uygurlar üzerinden Çin'deki bilgi birikimiyle, öbür yandan özellikle Gazneliler çağında ve Biruni öncülüğünde Hindistan bilimiyle tanışıklık sağlamaya başladığı bilinmektedir. On birinci ve on ikinci yüzyıllarda bilim, Türkistan'da en üst düzeyini yaşadı ve bilimin hemen her alanında çağına damga vuran bilginler ile sonraki yüzyılları da etkileyen düşünürler yetişti ancak on üçüncü yüzyıldaki Cengiz Han darbesi, bilimdeki gelişmelerin durmasının ve gerilemenin başlangıcının ana nedeni oldu. On dördüncü yüzyılda Türkistan'a egemen olup kısa sürede bir dünya devletine dönüşen Timurlular çağı, bölgede bilimin yeniden canlanmasına ve pek çok gelişmenin olmasına yol açtı (Alan-2015).

Türkistan'ın on dördüncü yüzyıl sonlarıyla on beşinci yüzyılda bilimde gösterdiği gelişme bütün dünyanın, özellikle de İslam dünyasının ilgisini çekti ve bilim peşinde olan pek çok genç insan yurdundan ayrıлып bölgenin eğitim kurumlarının kapısını çaldı. Bu durumun güzel örneklerinden biri, Bursa'dan yola çıkıp önce Herat'a sonra ise Semerkant'a uğrayan ve bu kentte iyi bir bilgin olarak yetiştikten sonra o çağın büyük bilginlerinden ve Semerkant hakimi Uluğ Bey'in medresesinde baş müderris olan Kadızade Rumi'dir.

Kadızade Rumi'nin Herat'a, oradan da Semerkant'a gidişi rastgele seçimler değil, bu iki kentin canlı bilim ortamı dolayısıyla o çağa damga vuran özelliğinden dolayı düşünülmüş karardır. On ikinci yüzyılda Hakanlı medresesinin varlığını bildiğimiz Semerkant, Emir Timur'un bu kenti başkent yapmasından sonra çok gelişmiş ve Çayardı (Maveraünnehr)'in bilim, kültür ve sanat merkezi konumuna yükselmişti. Emir Timur'un tahtına oğlu Şahrüh oturunca Semerkant'ı oğlu Uluğ Bey'e bırakmış, kendisi ise Gazneliler çağından beri bölgenin önemli

kentlerinden biri, o çağda da Horasan bölgesi için merkez kabul edilen Herat'a yerleşip orayı başkent yapmıştı (Aka-1994).

Herat'ın başkent olması, bilim ve sanat hayatının canlanmasına neden olduğu gibi başta saray halkı olmak üzere devlet erkânının da çeşitli eğitim kurumları oluşturdukları, bunların önemlilerinden birinin Şahruh'un eşi Gevher Şad Begüm tarafından kurulduğu, bütün bu çabalarla Herat'ın son derece mamur bir kente dönüştüğü bilinmektedir (Togan-1987). Şahruh'un ölümü üzerine Timurlu şehzadeler arasındaki taht kavgaları dolayısıyla yaşanan karmaşa döneminden sonra 1469 yılında Hüseyin Baykara Herat'ta tahta oturdu ve bu olay, bu kent için tarihinin en görkemli dönemi denilebilecek bir çağın başlangıcı oldu. Baykara Herat tahtına geçer geçmez, Semerkant'ta yaşayan ve eğitimini sürdüren, çocukluk yıllarının bir bölümünü birlikte geçirdiği, aynı hocalardan ders aldığı ve kökeltaş (süt kardeş) diye seslendiği Ali Şir Nevâyî'yi Herat'a davet etti. Timurlu şehzadeler arasındaki taht kavgalarında Türkçe şiirler de söyleyen iki dayısını kaybetmiş, kendi de doğup büyüdüğü kentten ayrılmak zorunda kalıp sıkıntılı zamanlar yaşamış olan Nevâyî, dostunun bu davetini derhal kabul edip Herat'a geldi ve devlette, sultanlıktan sonraki en önemli makam olan Türk Divanı Beyliği'ne kadar çeşitli makamlarda görevler yaptı. Eserlerinde sık sık bu görevleri arzu etmediğini, bilim ve sanatla uğraşmak istediğini ancak sultanın ısrarıyla bunları yapmak zorunda kaldığını ifade eder. En son saray entrikaları sonucunda Esterabat valiliği göreviyle Herat'tan uzaklaştırılır ve bir buçuk yıl bu görevi yaptıktan sonra devlette hiçbir görev kabul etmemek koşuluyla yeniden Herat'a dönüp arzu ettiği üzere bilim ve sanat ile uğraşır ancak görevli olmamakla birlikte devlet üzerindeki etkisi sürer ve işlerinden de uzak kalamaz.

Belirtildiği üzere Baykara dönemi, Herat için bir altın çağdır. Elbette bunun çeşitli nedenleri vardır. Birincisi; Herat'ta zaten yerleşik bir eğitim anlayışı, bilim ve sanat ortamı vardır, dolayısıyla bu alanla ilgili gelişmeler Heratlılar tarafından yadırganmaz. İkincisi; kendisi de Timurlu pek çok şehzade gibi bir şair olan ve Hüseyin mahlasıyla yazdığı şiirlerle divan oluşturan Hüseyin Baykara, eğitim, bilim ve sanat ile ilgilidir. Bu alanlardan desteğini ve yardımını esirgemez. Üçüncüsü; başta Molla Abdurrahman Cami ve Ali Şir Nevâyî olmak üzere devir Herat'ında pek çok insan yaşadıkları kentin ve çevrenin bilim ve sanat merkezi olması için her türlü çabayı gösterirler. Bütün bunların sonucunda kaynaklar, oldukça büyük bir kütüphanesinin varlığı da bilinen Baykara'nın sarayında iki yüz civarında bilginin ve bir o kadar da sanatçının varlığından söz eder (Oruç-2021).

1441 yılında Herat'ta doğan Ali Şir Nevâyî, dönemin siyasi olayları nedeniyle ailesiyle 1447 yılında bu kentten ayrılmak zorunda kalıp İran'a gitmişti. Aile, 1449 yılında Timurlu Ebu'l-Kasım Babur'un himayesine girmiş ve Herat'ta başladığı

eğitimi aksayan Ali Şir, bu yıllarda Hüseyin Baykara ile aynı hocaların eğitiminden geçmiş ve hayatları boyu sürecek olan dostluklarının temeli bu yıllarda atılmıştı. Ebu'l-Kasım Babür'ün 1456 yılında ölmesiyle korumasız kalan Baykara ve Nevâyî ayrılmak zorunda kalmışlar, Nevâyî Meşhed'de bir süre daha eğitimini sürdürdükten sonra Herat'a gitmiş ancak ilgi görmediği, hatta kötü muameleyle karşılaştığı için oradan ayrılıp eğitimini sürdürmek düşüncesiyle Semerkant'a gitmişti. Bu kentte özellikle zamanın Ebu Hanefesi olarak adlandırılan ve Nevâyî'ye kendi çocuğuymuş gibi davranan, onun her türlü sorunuyla ilgilenen büyük din bilgini Ebu'l-Leys Semerkandî'nin medresesinde ve korumasında eğitimini sürdürmüştür. Bu sırada Semerkant'ta iyi bir şair olarak ün kazandığı ve şair toplantılarının aranan üyelerinden biri olduğu da bilinmektedir.

Ali Şir Nevâyî kendi eserlerinde eğitimi ve hocalarıyla ilgili bazı bilgiler verir. Lisanu't-Tayr adlı eserde çocukluk yıllarında Feridüddin Attar'ın Mantıku't-Tayr adlı eserine çok düşkün olduğunu, eseri neredeyse ezberlediğini, mektep arkadaşlarının oyunlar oynarken kendisinin bu kitabı okumakla meşgul olduğunu ve hatta ailesinin, onun akıl sağlığından endişe ettiği için kitabı elinden alıp sakladıklarını anlatır. Bu anlatılanlar, aile henüz Herat'ta iken yani kendisinin beş-altı yaşlarında olduğu sırada yaşanmıştır. Bu anlatılanlara göre Nevâyî o yaşlarda okula giden bir öğrencidir ve bugünkü tabirle o yıllarda Herat'ta örgün eğitimden söz edebiliriz. Nevâyî, örgün eğitim konusuna Münşeât adlı eserinde de değinir ve mahalle mekteplerinden söz eder. Bir başka konu ise o yaşlardaki bir Türk çocuğunun felsefi ve sembolik bir dile sahip olan Farsça Mantıku't-Tayr gibi bir eseri okuması ve ondan çok etkilenmesidir. Herat'ta örgün eğitim olması, bize Herat'ın o günkü eğitim durumunu bildirir, sonraki bilgi ise Nevâyî'nin nasıl bir zekaya ve kavrama yeteneğine sahip olduğu konusunda bizi haberdar eder (Canpolat-1995).

Hocalarından biri ve yakın dostu Hasan Erdeşir, Nevâyî'nin yazdığı üç biyografiden birinin konusudur. Çok saygı duyduğu, ayrıca Türkler ve Sartlar arasında ondan daha kusursuz kişi görmedim dediği bu kişiyle ilgili verilen bilgiler hem kendisinin eğitimi hem de o çağın gözde bilimleriyle ilgili fikir verecek niteliktedir: "Sarf ve nahiv (dilbilgisi), lügat, Arabiyyat, mantık ve kelam, fıkıh, hadis ve tefsir, diğer sanatlarda da mesel, şiir, muamma, tarih, nücüm (astronomi), edvar, musiki" Hasan Erdeşir'in ilgi alanlarıdır (Eraslan-2001).

Nevâyî, son eseri olan Mahbûbu'l-Kulûb'da öğretmenler için de bir bölüm ayırmış ve konuyla ilgili düşüncelerini şöyle belirtmiştir: "Çocukları okutanlar, günahsız masumların cefasını çekmekte, çocukların azabına katlanmakta ve onların eğitimini üstlenmiş olmaktadır. Bunların yüzü gülmez, dimağı çelik gibi, gönlü mermer gibidir. Öfkesinden dolayı karşısındaki suçsuzlara karşı kin meclisi kurar. Pek çoğunda yaratılıştan gelen kabalık görülür ve akıl kıtlığı vardır. Ancak bunlar,

çocukların dik başlı yaratılışlarının cefalarına katlanarak kendilerine bağlar ve küçüklerin yaramaz tavırlarına siyasetle bir düzen verirler. Gerçi huyları kaba saba görünüşlüdür, ancak çocukların uygunsuz davranışlarının ıslah edilmesi için bu çok gereklidir. Onun yaptığı insan yapamaz, ne insanı dev de yapamaz. Sert bir kişiye bir çocuk emanet edilmesi, onu aciz bırakır, pek çok insana bilim ve edep öğretecek kişiyi gör ki bir çocuk onu ne durumlara düşürür. Öyleleri vardır ki idrak ve anlayışı azdır, böyle bir kişiye bunun gibi yüz sıkıntı olsa onu incitmez. Her durumda çocuklar üzerinde hakkı çoktur, eğer çocuk padişah olursa hocasına kölelik etmesi gerekir. Öğrenci şeyhülislam veya kadı olmuşsa eğer hocası ondan razı ise Tanrı da razıdır. Beyit:

Hak yolunda ki sana bir harf okutmuş renc ile,

Eylemek olmaz eda onun hakkını yüz genc ile.” (Türk-2016)

Bu satırlarda Nevâyî'nin çocuk eğitimiyle ilgili düşünceleri yanında öğretmenlerle ilgili neler düşündüğünü de öğreniyoruz. Buna göre:

1. Öğretmenlik mesleği fedakârlık isteyen bir meslektir.
2. Disiplin eğitimde gerekli şartlardan ilkidir.
3. Öğretmenler, mesleklerinin etkisiyle kabalaşabilir ve çocuklaşabilirler.
4. Öğretmenler, çocukların hareketlerine katlanmak suretiyle onların sevgisini kazanır.
5. Öğretmen disipline dikkat etmezse çocuklar onu ciddiye almaz ve onunla eğlenirler.
6. Öğretmenlerin her durumda çocuklar üzerindeki hakkı ödenmez.
7. Öğretmenin öğrencisinden razı olması, Tanrı'nın da çocuktan razı olması anlamına gelecek kadar önemlidir.
8. Pek çok sıkıntıya katlanarak kişilere bir harf öğreten kişinin hakkı, yüz hazineyle bile ödenmez (Türk-2018).

Bilindiği üzere Nevâyî Türkçe hamse yazar ilk kişidir. O, Hamse'nin ilk mesnevisi olan Hayretü'l-Ebrar'ın yirmi makalesinden birini bilim ve öğrenmeye ayırmış, 2385 ile 2512. Beyitler arasında konuyu işlemiştir. Şair bu beyitlerde daha çok bilim isteklisinin karşılaştığı sıkıntılardan, bilim arzusuyla yola çıkan insanların çok azının isteğine ulaşabildiğinden ve çekilen sıkıntılara rağmen bilgilerin gereğince değer görmediğinden söz eder (Türk, Doğan-2015).

Ali Şir Nevâyî eserlerinin pek çoğunun sebab-i telif, yani yazma nedeni bölümünde “Bu tür eserler Arap'ta ve Fars'ta çoktur, ben, bu konuları Türkler de

öğrensin ve yararlısınlar diye Türkçe yazdım.” der. Bu, onun mensubu olduğu millete hocalık/öğreticilik yapmak gibi bir amacının olduğunu, milletinde eksik gördüğü şeyleri tamamlamaya çalıştığını, yazdığı eserlerdeki konu çeşitliliğiyle de bu amacına ulaşmak için çaba sarfettiğini gösterir. Bu bölümlerden anlaşılması gereken bir ilke de insanlara bir şeyler öğretmek istiyorsanız, öğretmek istediklerinizi onlara kendi dilleriyle anlatmanız gerekir. Aksi durumda başarı ihtimali olmaz.

Yazdıkları ve yaptıklarıyla bütün bir millete hocalık yapmanın yanında doğrudan eğitimine katkıda bulunduğu ve yardımcı olduğu kişilerle ilgili de bilgiler verir. Bunlardan adı belirtilen ve haklarında bilgi verilen bazı kişilerle ilgili eserlerinden, özellikle Mecâlisü'n-Nefâ'is'ten şu notları aktarmak isteriz: Seyyid Kurâze; “Ufak tefek ve küçük yaşlı olduğu için gözetilip ders yönünden de bazı azizlere teslim edildi. Mümkün olan şefkat ve mürüvvet onun hakkında da gösterildi ve az zamanda ondan garip işler görülmeye başlandı”. “Onun hakkında da gösterildi” diyerek aynı durumda olan başka kişilerin varlığından da bizi bilgilendirir. Mevlânâ Cennetî “Bir felakete uğradı ve fakir onu himaye ettim”, Mevlânâ Hilâlî “Hafızası iyidir, tabiatı da hafızası gibidir. Ders alması teklif edildi, inşallah muvaffak olur”, Mevlânâ Ebu Tâhir “Bilim öğrenmek için şehre geldi. Bu fakirin medresesinde ders görmektedir”. Mevlânâ Fâhru'd-dîn “Bu fakirin gözettiği kimselerdendir”, Mir Esedullah “Ülkesinden bilim öğrenmek için şehre geldi ve fakirin medresesinde derse başladı”. Nevâyî'nin bu kişiyle ilgili olan şu kaydı da ilgi çekicidir; “Bu yakında akrabaları fazla arzuladıklarından gelip götürdüler, amma geri dönme vaadi ile gitti”, Mir Hüseyin “Yakında tahsil için şehre gelmiştir. İhlâsiyye medresesinde oturur”. İhlâsiyye, Nevâyî'nin kurduğu bir medresedir ve anlaşılan bu kişi buranın yatılı öğrencisidir. Mevlânâ Hacı Muhammed “Çoğu zaman fakir ile sohbet etmektedir ve evlat yerindedir, belki evlattan da azizdir”, Hâfız Celâlu'd-dîn Mahmud “İhlâsiyye medresesine geldiğinde uygun olmayan hareketlerde bulundu.”, Mevlânâ Şerbetî “Fakir yanında büyümüştür. Tarih ve inşada vukuf sahibidir, şiir ve muammadan da haberi vardır, nakkaşlık da bilir. ...Fenler öğreniminde öylesine maharetlidir ki küçük yaşına rağmen ihtiyarlamış gibidir”, Mir Haydar “Bu fakire fazla yakınlığından dolayı evlat yerindedir. Çocukluğundan gençlik boyunca bilim öğrenmeye çalıştı.”, Mir İbrahim “Fakir onu oğul gibi korurum.”, Mavlânâ Yârî “Fakir onu tezhip ustalarına teslim ettim, kısa zamanda iyi bir nakkaş oldu.”

Hera'tın o günkü durumunu göstermek bakımından Mevlânâ Mes'ud ile ilgili kaydı ilgi çekicidir; “Şu sıra Mehd-i Ulya Gevher Şad Bigim medresesinde ve bazı medreselerde müderristir. Yüzden fazla yetenekli bilim öğrencileri her gün ondan yararlanırlar, hatta uzak ülkelerden gelen bir kısım öğrenci dahi onun derslerinin aşkıyla gurbeti tercih ederler”.

Mevlânâ Mir-Hând ile ilgili kaydı da şöyledir: “İnşâ ve tarih fenninde eşsizdir. Bu fakirin ricası ile yaratılıştan günümüze kadar geçen devri içine alan genel bir tarih yazmaya koyulmuş, yarısını yazmıştır, inşallah bitirmeye muvaffak olur. Yazılmış tarihler arasında onunkinden daha yararlı bir eser yoktur”. Nevâyî, Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ adlı eserinde genel bir Türk tarihi yazma arzusunda olduğunu belirtir, ancak bilinen eserleri arasında böyle bir eser yoktur, belki de yazmak için vakit bulamadığı eseri bu kişiden istedi ve yazdırdı.

Bir hocanın öğrencisine tavrıyla ilgili Mir Hüseyin Muammayî bahsinde anlatılan şu olay hocalıkla ilgili dikkat çekici bir ders niteliğindedir: “Mir huzurunda bir çocuk öğrenimi için ricada bulunulmuştu. Öğrencisi, çocukluk gereği olarak, okumada gayretsizlik göstermiş. Mir bir aziz kişiden, öğrencinin babasına, oğluna yumuşak şekilde nasihat etmesini, ancak çocuğun gönlünün kendisine incinmesi için bunun kendisi tarafından olduğunun bilinmemesini rica etmiş. Bu şekilde hareketleri çoktur.” Nevâyî'nin bu anısı, bir hocanın öğrencisine karşı davranışını göstermek bakımından oldukça değerlidir. Öğrencinin rencide olmamasını, gönlünün kırılmamasını amaçlayan bu davranış biçimi, çağdaş eğitim anlayışının da esaslarından biridir.

Ali Şir Nevâyî, oldukça varlıklı bir kişidir, devlet görevlerinde hiçbir zaman maaş almadığını, üstelik her yıl devlete yüklü miktarda bağışta bulunduğunu Babür belirttiği gibi kendisi de Vakfiye'sinde belirtir. O, bu büyük mal varlığını ölümden önce vakfetmiş ve bunun için bir vakfiye hazırlamıştır. Vakfiye'nin giriş cümleleri bilgi, eğitim ve öğrenmeyle ilgilidir: “Bilimlerin gerçeklerinin, belki de gerçeklerin bilgilerinin fasih sözlü ve doğru konuşan müderrisleri; keşfedici tabiatlı güneşin doğuşundaki anlamların gösterilişini aydınlatma şuleleriyle insanoğlunun yaşadığı yeryüzünün dörtte bir bölümündeki bütün yapıların dört köşesinde yer alan hücrelerindeki düzgün tavırlı ve insan yaratılışına uygun görünüşlü öğrencisinin gönlündeki ağır işleri kolaylaştırmanın, onların hayallerini gerçekleştirmenin çaresi şudur ki öncelikle doğru yolu göstermek amacıyla süslenen sayfaların yazılmaya başlanmasını ve bilgi ile dolu ders kitaplarının tamamlanmasını, o nadir sıfatlar dünyasının hamt ve şükür cevherleri ile yenileyerek hazır duruma getirdiler” (Türk-2015). Vakfiye'nin görevliler bölümünde eğitimde görev alacak olanlara ve öğrencilere verilecek ücretler şöyle belirtilir: “İki muttakî müderris olsun. Her birinin yıllık ücreti bin iki yüz altın nakit, yirmi dört yük aşlık, bu aşlığın üçte biri arpa, üçte ikisi buğday olacak. Her ders halkasında on bir öğrenci ki toplam yirmi iki olur, bunların iyi okuyan altısının her birine yıllık yirmi dört altın nakit, beş yük buğday. Orta halli sekiz öğrencinin her birine nakit on altı altın ve yiyecek olarak da yıllık dört yük buğday. İyi olmayan sekiz öğrencinin her birine ise nakit yıllık on iki altın, yiyecek olarak yıllık üç yük buğday” (Türk-2015). Ba-

şarının ödüllendirildiğini öğrendiğimiz bu satırların devamında altı hafızın, imamın, müezzinin, aşçının, süpürgeci ve iki müstahdemin, mütevellinin, korucunun ve diğer bazı görevlilerin de ne kadar ücret alacakları, daha öncesinde ise vakfın gelirlerinin nerelerden sağlanacağı açık olarak belirtilmiştir.

Ali Şir Nevâyî, henüz sağlığında hemen bütün Türk ülkelerinde tanınan, eserleri bütün Türk coğrafyasına ulaşmış, Türk saraylarında okunan, pek çok Türk şairi tarafından kendisine nazireler yazılan, hakkında halk arasında rivayetler anlatılan, bütün eserlerinin bir araya toplanmasıyla külliyatlar oluşturulan, Herat'ta devlet görevlerinden ayrıldıktan sonra itibarı ve etkisi daha da artan, bütün Türk kültür tarihinde yanına ikinci bir kişiyi koymakta zorlanacağımız bir büyük şahsiyet olarak yaşadığı çağı ve sonrasını aydınlattığı gibi bugün de etkisi devam eden bir ulu kişiliktir. Türkiye'de Nevâyî ile ilgili dört ciltlik bir eser yayınlayıp onunla ilgili ilk ciddi çalışmayı yapan Âgah Sırrı Levend'in şu değerlendirmesi elbette bir gerçeğin ifadesidir. "Nevâî, hayatını yurduna ve ulusuna vakfetmiş, ömrünü hayır işlemek, hizmet etmek, halka yararlı olmakla geçirmiş, okumayı, yazmayı, fırsat buldukça dostları ve sevdikleriyle sohbet etmeyi en büyük zevk bilmiş, "kâmil insan" olarak yaşamıştır" (Levend-1965). Bu söylenenlerin en önemli kanıtı bu büyük bilgenin yazmış olduğu eserlerdir. Türk edebiyatında ilklerin insanı diyebileceğimiz Nevâyî; ilk şuara tezkiresi yazarımızdır, Türk diliyle hamse yazan ilk şairimizdir, biri Farsça olmak üzere beş divanı vardır, Türk edebiyatında biyografi türünün ilk örneklerini yazmıştır, tarih, edebiyat ve dilbilimine dair eserlerin sahibidir, din ve ahlakla ilgili eserleri vardır, tabakat kitabı yazarıdır ve daha başka eserleri de vardır. Bütün bu eserler elbette aldığı eğitim ve bilgi birikimiyle müthiş bir zekâ, hafıza ve çalışkanlığın ürünüdür. Çocuk yaşlarda Arapça ve Farsçayı öğrenmiş, bu dillerle yazılmış pek çok şiiri ezberlemiş ve değişik bilim alanlarında oldukça iyi yetişmiş bir bilgidir. Mecâlisü'n-Nefâyis'te Mir Kasım Envâr'ı anlatırken bu kişiden bir beyit aktarır ve şöyle bir not düşer: "Bu fakirin ilk öğrendiği nazım, bu sonki matladır. O sıra hemen hemen üç ile dört yaş arasında idim. Aziz kişiler okumamı isterler, bazıları ise okuyuşuma hayret ederlerdi." (Eraslan-2001). Üç-dört yaşındaki bir çocuğun ana dilinden başka bir dille yazılmış beyit ezberlemesi ve bu beytin ona okutturulması, bu çocuğun nasıl bir eğitimle ve nasıl bir ortamda yetiştiğini gösteren güzel bir örnektir.

Her türlü gelişmenin temelinde mutlaka çağdaş bir eğitim vardır. Çağdaş eğitim denildiğinde ise geçmişe gözlerini kapatan değil, ondan mümkün olan en yüksek düzeyde yararlanan bir eğitim anlaşılmalıdır. On sekizinci yüzyıldan bugüne ve özellikle modern çağda uluslar geleceklerini kurmaya çalışırken geçmişî ihmal etmemeye özen göstermektedir. Yukarıda kısaca değinildiği üzere Türklerin geçmişinde bilgiye büyük değer verildiği gibi çok sayıda bilgin ve bilge vardır. İn-

sanlığın ikinci öğretmeni unvanını taşıyan Farabi'nin ve aynı gelenekten yetişen Nevâyî'nin varlığı, bütün Türkler için hem bir övünme sebebi hem de gelecek için yapılacak planlamalarda beslenme ve esin kaynağıdır.

Kaynaklar

- Aka, İsmail (1994). *Mirza Şahrüh ve Zamanı (1405-1447)*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara.
- Alan, Hayrunnisa (2015). *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular*, Ötüken, İstanbul.
- Canpolat, Mustafa (19959, *Ali Şir Nevayi Lisaniü't-Tayr*, Türk Dil Kurumu yay., Ankara.
- Eraslan, Kemal (2001), *Ali-Şir Nevayi Mecalisü'n-Nefayis*, Türk Dil Kurumu yay., Ankara.
- Ercilasun, A. Bican, Akkoyunlu, Ziyat (2018). *Divânu Lugâti't-Türk*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 529.
- Levend, Agah Sırrı (1965), *Ali Şir Nevai I. Cilt Hayatı, Sanatı, Kişiliği*, Türk Dil Kurumu yay., Ankara.
- Oruç, Cihan (2021). *Son Timurlu Hüseyin Baykara*, Selenge, İstanbul.
- Tezcan, Semih (1978). En Eski Türk Dili ve Yazını, *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, s. 271-324.
- Togan, Zeki Velidi (1987). *MEB İslam Ansiklopedisi Herat Mad.*, 5. Cilt 1. Kısım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
- Türk, V. (2015), *Ali Şir Nevâyî Vakfiye*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara
- Türk, V. (2016), *Ali Şir Nevâyî Mahbûbu'l-Kulûb*, Ötüken Neşriyat, İstanbul
- Türk, V., Doğan, Ş. (2016), *Ali Şir Nevâyî Hayretü'l-Ebrâr*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü yay., Ankara.
- Türk, V. (2018). Ali Şir Nevâyî'nin Eğitimi ve Eğitimciliği, I. Türk Eğitim Kongresi, Yıldız Teknik Üniversitesi, 27-28 Aralık 2018, İstanbul.

TUÑUQUQ YAZITLARINDAKİ ...] SÜNG(Ü)N (A)ÇD(I)M(I)Z (1 K4 = 28) CÜMLESİ ÜZERİNE¹

Dr. Erdem UÇAR, Friedrich-Schiller-Universität Jena

Tuñuquq yazıtlarının I. taşındaki ...] süng(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z (Kuzey 4 = 28) kısmındaki boşluğun tamamlanma önerilerini ve bu kısma verilen anlamları doyurucu bulmadığım için cümle hakkında biraz daha ayrıntılı durmaya karar verdim.

Bu kısım hakkında şimdiye değin neşirlerde nelerin söylendiğini birbirini tekrar eden yorumları dikkate almadan tablo hâlinde kısaca ifade etmeye çalıştım:

Neşir	Yazıçevrim	Anlamlandırma
Radloff, 1899b, s. 14, 15.	... <i>W sönüğün açtımız</i>	Silahlarla (yolu) açtık.
Thomsen, 1922, s. 508; 1924, s. 166; Ross, 1930, s. 40	-	Ve mızraklarla (yol ?) açtık.
Aalto et al., 1958, s. 40-41	... <i>nu süng(ü)g(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z</i>	... mızraklarla açtık.
Giraud, 1961, s. 55, 62	<i>U sönüğün aç(d)ımız</i>	Mızrakla uyularını açtık.
Tekin, 1968, s. 251, 287	[<i>usin ?</i>] <i>sönüğün açdımız</i>	Süngülerle (onları uyandırdık).
Ergin, 1970, s. 40, 78	[<i>usin</i>] <i>sönüğün açdımız</i>	Uykusunu mızrak ile açtık.
Clauson, 1972, s. 18b	[<i>boşluk</i>] <i>sönüğün açdımız</i>	Mızraklarla (bir yol ?) açtık.
Abdurahmonov & Rustamov, 1982, s. 75	<i>sü eñegin açdımız</i>	Askerin çenesini açtık (gürültü kopardık).
Tekin, 1994, s. 12-13	[<i>usı</i>]n (?) <i>sün(ü)g(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z</i>	(Uykuları)nı mızraklarımızla açtık.
Rybatzki, 1997, s. 60, 107	... <i>nu sönüğün açdımız</i>	Mızraklar(ımızla)la ... açtık.
Berta, 2010, s. 45, 68, 89	[...] <i>nu sönüğün açdımız</i>	[Sıralarını] mızraklarımızla [delik] açtık.

1 Bu makale, daha önce İngilizce olarak neşredilen makalemin genişletilmiş ve güncellenmiş Türkçe versiyonudur. İngilizce versiyonu için bk. Uçar, E. (2021). A New Interpretation of ...] süng(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z (I North 4 = 28) in The Tuñuquq Inscription. *Central Asiatic Journal*, 63(1-2), 1-9.

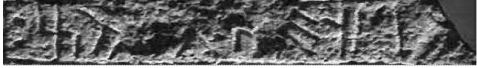
Chen, 2021, s. 163, 165, dip. 62	[<i>usin</i>] <i>süñ(ü)g(ü)n (a)çd(ı) m(ı)z</i>	(Uykuları)nı mızraklarımızla açtık.
Alyılmaz, 2021, s. 352	[<i>usin</i>] <i>süñ(ü)g(ü)n (a)çd(ı) m(ı)z</i>	(Uykuları)nı mızrakla açtık ([onların] uykularını mızraklayarak kaçtırtık).

Radloff, tahrip olmuş kısmın tamamlamasının zor olduğunu söylemiş, ama *(a)çd(ı)m(ı)z*'a bakarak 'yol' anlamına gelen sonu <w> işaretinin temsil ettiği bir ünlüyle biten bir kelimenin tahrip olan kısımda olabileceğini tahmin etmiştir (1899b, s. 61). Aalto et al. 1958'de Grønbech'in notlarında tahrip kısımdaki son iki harfin <Nw> olduğu ifade edilmiştir (56). Giraud, tahrip olan kısımdaki boşluğun yorumlanmasının çok zor olduğunu söylemiş ve burada *u* 'uyku' olabileceğini düşünmüştür (1961, s. 99). En sıra dışı okuma teklifini Abdurahmonov-Rustamov ileri sürmüştür. Onlara göre, <swñgn> şeklinde yazılan ibare iki ayrı kelimedenden meydana gelmektedir: *sü eñegin* 'askerin çenesini'. Ayrıca *eñeg aç-* onlara göre 'çene açmak, gürlüğü çıkarmak' anlamında olmalıdır (1982, s. 84). Tekin, Thomsen'in anlamlandırmasının bağlam açısından mantıksız olduğunu belirtmiş, satır başında üç harflik bir boşluk olduğunu varsayarak boşluğu [*usi*]*n* (< u-sı-n) 'uykusunu' ile tamamlamanın bağlama uygun olabileceğini ileri sürmüştür (1994, s. 42-43). Tekin, bir yıl sonra neşrettiği makalesinde yazıttaki cümlenin tercümesini "Biz onları mızraklar(ımız)la uyandırdık" şeklinde geliştirmiştir (1995, s. 218). Aydın, Giraud ve Tekin'in yorumunu takip etmiş ve 'uykusunu süngü ile açmak' deyiminin Türkçenin VIII. asırdaki durumu hakkında önemli ipuçları verdiğini belirtmiştir (2019, s. 121-122, 182). Chen de Tekin'in yorumunu benimsemiştir (2021, s. 165, dip. 62).

Cümle, yazıtın 4. satırının başında yer almaktadır. Satırın başındaki küçük bir kısım tahrip olmuştur. Bu nedenle, yazıtın kopyalarını hazırlayan çalışmalarda satırın başındaki eksik kısımdaki harfler konusunda çeşitli tahminler ileri sürülmüştür. Yazıtların kopyasını sunan çalışmalarda, tahrip olan kısımdaki kelimenin son harfi Aalto et al., 1958'de <Nw> (40) ve Radloff 1899b'de <w> (14) olarak tespit edilmiştir. Sprengling, satırın başında tahrip olan bir kısmın olmadığını düşünmektedir (1939, s. 15). Tahrip olan kısmın sonunda iki harf olduğunu düşünen sadece Grønbech (Aalto'nun aktarmasına göre) olmuştur. Runik yazıda <N> ve <w> harfleri gövdeleri bakımından birbirlerine benzeyen iki işaretidir. Dolayısıyla, epigrafik incelemelerde ihtilafa düşülmesine şaşırılmaması gerekir.

Tuñuquq yazıtlarının kopyalarında ve neşirlerinde tahrip olan kısımdaki son harfin <N> olduğu konusunda ağırlıklı bir görüş olduğu dikkati çekmektedir. Ya-

zıtın kopyalarını hazırlayan üç çalışmada sorunlu kısmın nasıl teşhis edildiğini göstermek istiyorum:

Radloff, 1899a, s. CX	rötuşsuz	
Radloff, 1899a, s. CX	rötuşlu	
Moriyasu & Ochir 1999 ²	rötuşlu	
Alyılmaz, 2021, s. 220	resim	
Alyılmaz, 2021, s. 352	teşhis	4>>>A : A E Y M D..

Alyılmaz 2021'in teşhislerine göre, cümledeki <N>, <n>, <ç> ve <D> işaretleri bugün ne yazık ki tamamen düşmüş ve yok olmuş durumdadır. Dökülen harfleri koyu harflerle göstermek gerekirse: <...>Nswngn : çDmz>. Bu nedenle *süng(ü)n* (*açd(ı)m(ı)z* kısmından önceki tahrip olan kısımda hangi kelimenin olduğunu bilmediğimiz için cümlelerin anlamlandırılması oldukça zorlaşmaktadır.

Cümleyi yorumlamaya geçmeden önce *süngü* üzerinde kısaca durmak istiyorum. Bu kelimenin okunuşu ve izahı konusunda daha önce Doerfer, Tekin ve Sertkaya tarafından gerekli açıklamalar yapılmıştır. Tekin, Türkçede tanıklanmamış **sün-* kökünden türetilen iki farklı kelimenin olduğunu düşünmüştür: *sünüg* (< **sün-üg*) ve *süngü* (< **sün-gü*) (1995: 218-219). Doerfer, kelimenin *süngü* şeklinde okunması gerektiğini, zira *sünüg*'e yazıtlardan başka yerde rastlanmadığını ifade etmiştir (1993: 147-148). Sertkaya da Doerfer ile aynı fikirdedir (2011: 721-725). Benim de kabul ettiğim *süngü* okunuşu hakkında daha fazla bilgi için Sertkaya 2011'e bakılabilir.

Sorunlu kısım hakkında ilk kez Giraud tarafından gündeme getirilen *u aç-uyku açmak*' teklifi (1961, s. 99) bugüne kadar en çok itibar gören yorumun hazırlayıcısı olmuştur, zira Giraud'un yorumundan hareket eden Tekin şüpheyle de olsa tahrip olan kısımdaki eksik harfleri dikkate alarak [*usı*]n (?) *sünügün açdımız* "Süngülerle (onları uyandırdık)" (1968, s. 251, 287 ve 1994, s. 13-14) şeklinde bu

2 Orhun vadisindeki yazıtlar üzerine Japon-Moğol araştırma heyeti incelemeler yapmıştır (1996-1998). Japon heyetinin estampajları bu dönemdeki incelemelerin bir ürünüdür. Araştırma heyetinin sonuçları neşredilmiştir (Moriyasu ve Ochir 1999). Tuñuquq yazıtlarının estampajların resimleri Moriyasu & Ochir 1999'un içinde yer almaz, ancak resimler Osaka Üniversitesi kütüphanesinin dijital platformunda Türkologların istifadesine sunulmuştur. Ben de oradan faydalandım.

kısmı tamamlamayı önermiştir. Daha sonra pek çok araştırmacı Tekin'in yorumunu takip etmiştir.

Yazıtın bağlamı ve Orhon Türkçesi açısından böyle bir yorumun pek anlamlı olmadığını düşünüyorum. Tuñuquq, yazıtlarının 27. satırında, yani sorunlu cümlelerin öncesinde *qırğ(ı)z(ı)ğ uqa b(a)sd(ı)m(ı)z* demektedir. Yani Tuñuquq, Kırgızlara uykudayken hücum ettiklerini açıkça beyan etmektedir. Onun, böyle bir cümleden sonra Kırgızları 'uyandırdığını' söylemesi pek mantıklı olmadığı oldukça aşikârdır. Üstelik yazıtların bağlamından anlaşıldığı kadarıyla Türk Qağanlığı yaptığı seferlerde düşmanlarını uyandırmak gibi bir amaçla sefer düzenlememektedir. Yazıtlarda genellikle uyku esnasındaki taarruzlardan bahsedilmektedir: *uda bas-* 'uykuda basmak, hücum etmek' (Kül Tigin Doğu 35, 37; Bilge Qagan Doğu 26-27); *uqa bas-* 'uykuda basmak, hücum etmek' (Tuñuquq 27).

Diğer taraftan, [*usı*]n kelimesinin yazımı Tekin'in önerisini zayıflatmaktadır. Yazıtlarda iyelik ekli gövdelerin üzerine gelen {+(I)n} yükleme hâli ekinin umumiyetle kalınlık incelik uyumuna aykırı olarak yazıldığı bilinmektedir. Eğer Tekin'in düşündüğü gibi tahrip olan kısımda *usın* olsaydı, kelimenin sonundaki işaretin kalın sıradan <N> değil, ince sıradan <n> olması gerekecekti.

Önerilen *usın aç-* şeklindeki bir ifadeyi bir deyim olarak kabul etmek zorundayız. Bugün bazı Türk dillerinde *uyqu aç-* deyimini görülmektedir. Krş. Kırgızca *uyqu aç-* '1. uykusu kaçmak; 2. uykusunu almak, uyumak' (Yudahin, 1985, s. 81b); Kazakça *uyqısın aç-* '1. uyanmak; 2. uykusu kaçmak' (İskakov, 2011, s. 691b); Türkiye Türkçesi *uyqu aç-* 'uyanık kalmak'; *uyqusu açıl-* (veya dağılmak) 'uykulu durumu geçmek'. Tespit edebildiğim kadarıyla tarihî metinlerde *uyqu aç-* deyimini görülmemektedir. Bugünkü Türk dillerindeki tanıklarda *uyqu aç-* 'uyumak', 'uyanmak' ve 'uykusu kaçmak' gibi birbirinden epey farklı anlamlara gelmektedir. Tuñuquq yazıtlarının 28. satırındaki anlamı bugünkü Türk dillerindeki anlamlarla denkleştirmek mümkün değildir, zira Tekin *usın aç-* deyimini 'uyandırmak' anlamında düşünmektedir.

Eski Türkçede *u* 'uyku' ile beraber kullanılan çeşitli birleşik yapılara rastlanıyor: *uda bas-* 'uykuda basmak, hücum etmek' (Kül Tigin Doğu 35, 37; Bilge Qagan Doğu 26-27); *uqa bas-* 'uykuda basmak, hücum etmek' (Tuñuquq 27). Qutadğu Bilig'te de *u* 'uyku' ile kurulan yapılar mevcuttur: *usı kel-* 'uykusu gelmek' (4890); *usı kötür-* 'uykusu kaçmak' (2270); *usı uç-* 'uykusu kaçmak' (3951); *usı yét-* 'uykusu kaçmak' (4965), vs. Ayrıca Eski Anadolu Türkçesindeki birleşik yapılar için krş. *uyqusu alın-* 'uykusunu almamak' (TS: 4041); *uyquya var-* 'uykuya dalmak' (TS: 4041); *uyqusu uç-* 'uykusu kaçmak' (TS: 4042). Ancak *u aç-* 'uyku açmak', yani 'uyandırmak' anlamındaki bir yapıya tarihî metinlerde şimdiye kadar görebildiğim kadarıyla rastlanmamaktadır.

Tahrip olan kısımda muhtemelen 3 harflik bir boşluk olabileceği tahmin ediliyor. Kelimenin son harfinin <N> olduğunu ve satırın başındaki tahrip olan kısımda da üç harfin bulunduğunu hesaba katarak boşluğu şöyle tamamlıyorum: <q'LçN>. Yazıtlarda, *qılıç* 'kılıç, savaş aleti' sözü geçmese de bundan türetilen *qılıçla*- 'kılıçtan geçirmek' gövdesi Kül Tigin yazıtında karşımıza çıkmaktadır: *yét(i)nç (e)r(i)g qıl(i)çl(a)dı* (Kuzey 5). Dolayısıyla *qılıç* kelimesine yazıtların yabancı olmadığını söyleyebilirim. Üstelik Eski Uygurcada *sünü qılıç* (Röhrborn 1996: 182 [s. 30]) ve *qılıç sünü* (Wilkins, 2021, s. 370a) kelime çiftine de rastlanmaktadır. Savaş ve mücadele içerikli metinlerde bu iki savaş aletinin beraber kullanılması hiç de şaşırtıcı değildir.

Diğer taraftan, yazıtlarda {+(X)n} vasıta hâli ekinin ünlüsünün yazılmadığı ve ekin dudak uyumuna tâbi olduğu bilinmektedir. Burada da iki vasıta hâl ekli yapı karşımıza çıkmaktadır: [*qıl(i)ç(i)n sünü(ü)n*].

Cümledeki sorunlu diğer yer ise yüklem kısmındadır. Boşluğu [*qıl(i)ç(i)n sünü(ü)n*] ile tamamladığımızı göre, o zaman [*qıl(i)ç(i)n sünü(ü)n aç-*] nasıl bir anlama gelmektedir? Bunun için iki öneri sunmak istiyorum:

1. Öneri

Kanaatimce *aç-* fiilinin metaforik anlamı ve eksilteli (elliptic) kullanımı fark edilemediği için cümleye doğru anlam verilememiştir. Bence *aç-* fiili cümlede <él> *aç-* yapısının eksilteli şekli olmalıdır ve fiil 'bir yeri fethetmek' anlamındadır. Tuñuquq yazıtlarında eksilteli yapıların yoğun olarak kullanıldığı dikkati çekiyor. Cümledeki nesnenin eksik olarak kullanıldığı yapılara yazıttan iki tane örnek vermek gerekirse *yaŋ-* ve *yoq qış-* fiilleri örnek gösterilebilir: t(e)ŋri y(a)rılıqadı *yaŋdımız* (Tuñuquq 16) "Tanrı buyurdu, <onları> yok ettik"; üç(e)gün q(a)b(ı)ş(ı)p sül(e)l(i)m idi *yoq qış(a)l(ı)m* (Tuñuquq 21) "üçümüz birleşip sefer edelim, tamamen <onları> yok edelim". Yazıttaki diğer eksilteli yapılar için bk. Uzun 1995: 87-92.

Eski Türkçede eksilteli yapılara, bilhassa nesnesi eksiltilmiş fiillere Eski Uygurcada da rastlanmaktadır. Bunlardan birkaç tane örnek vermek gerekirse: *alğuçı* (Röhrborn 2010: 38) "<mal> satın alan"; artokrağ menjiligin *aşanzun* (Röhrborn 2010: 93) "Çok huzurla <zevkin tadını> çıkarsın"; m(e)n *adrlıp* (Röhrborn 2010: 17) "Ben <hayattan> ayrılıp"; ögüg qañığ barça *adrlıp* (Röhrborn 2010: 10) "Anne babanın hepsini <hayattan> ayırıp"; yükünür m(e)n qop köñülün *alıyu y(a)rılıkağ* (Röhrborn 2010: 43) "Bütün kalbimle hürmet ederim <hürmeti> kabul ederek".

Orta Türkçe döneminden kalma Kuran meâllerinde *aç-* fiili Arapça *fataha* karşılığında olup 'fethetmek, galip gelmek' anlamındadır. Örnekler için bk. Borov-

kov 2002: 39. Ayrıca, erken dönem Orta Türkçe metinlerde aç- (II) fiilinin ‘zafer kazanmak’ anlamına rastlanıyor (Boeschoten, 2022, 16b). Aslında Arapça *fataha* fiili hem ‘açmak’ hem de ‘fethetmek, galip gelmek’ gibi birkaç anlama sahiptir. Türkçede de aç- fiilinin benzer anlamsal gelişimi geçirdiğini tahmin etmek hiç de zor değildir. Fiile ‘fethetmek’ anlamıyla Uygurca *Xuanzang-Biyografisi*’nde rastlanır: kün ortotin horita él açtaçı beg (Röhrborn 2010: 1) “Nanyang bölgesinde ülke kuran/fetheden beg”. Mahmut Kaşgarî, *Divanü Lugati’t-Türk*’te aç- fiilinin eksiltisiz şeklini bir halk şiirinde zikretmiştir: minlaq élin açtımız (Dankoff-Kelly, 1984/II, 549 [s. 272]).

Eski Türkiye Türkçesinde aç- fiili tarihî içerikli metinlerde ‘fethetmek, zapt etmek’ anlamında pek çok yerde görülmektedir. Üstelik aç- fiili él ile beraber kullanılmadan bu anlamda tanıklanmıştır. Daha önce aç- fiilinin Eski Türkiye Türkçesindeki anlam gelişmeleri Arslan 2008: 129-130’da listelenmiştir ve listede fiilin ‘fethetmek’ anlamı da bulunmaktadır. Bununla ilgili örnekler için ayrıca bk. TS: 12-13. Bunlar içinde iki örneği özellikle zikretmek istiyorum, zira bu örnekler Tuñuquq yazıtlarındaki yer ile kanaatimce epey benzerlik arz etmektedir. Zikredeceğim örnekler Yazıcızâde Ali’nin *Tevârih-i Âl-i Selçuq*’unda ve *Kadı Burhaneddin Divanı*’nda geçmektedir: cihân memleketlerini benüm ecdâdum ve ’ammûlarum qılıç-ıla açmışlardır (Bakır 2017: 156); şunu ki qılıçıyla açamadı sâmu rüstem (Ergin 1980: 371). Bu metinde aç- fiili qılıç ile beraber ‘fethetmek, ele geçirmek’ anlamında kullanılmıştır.

Tuñuquq’un kendi yazıtında anlattığı Qırğız seferini Bilge Qağan kendi üslubuna ve bakış açısına göre biraz daha farklı anlatsa da aslında ikisinin anlattığı olay temelde birbiriyile örtüşmektedir. Bilge Qağan, Kül Tigin ve Bilge Qağan yazıtlarında şunları söylemektedir: qırqız qağanın ölürtümüz élin altımız (Doğu 36) ve qırqız bodunuğ uda basdım (...) sonja yışda süñüşdüm qağanın ölürtüm élin anta altım (Doğu 27). Dolayısıyla bilhassa kendi yazıtındaki *süñüşdüm qağanın ölürtüm élin anta altım* ifadeleri Tuñuquq’un [qıl(ı)ç(ı)]n süng(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z ifadeleri ile paralellik gösterdiği söylenebilir.

2. Öneri

Eski Türkçede aç- fiilinin anlamlarından biri de ‘dağıtmak’ olup birkaç yerde bu anlamda tanıklanmıştır. Mesela, *Daşakarmapathâvadânamâlâ*’da fiil şöyle geçer: qarımaq iglemek ölmeklig bulıtıg tumanıg açtaçı (Wilkens 2016: 59-60 [s. 206]) “Yaşlanmanın hastalanmanın ölmenin bulunun dumanını dağıtacak”. Diğer bir tanık da *Dîvânü Lugati’t-Türk*’te Kaşgarî tarafından bir halk şiiri içinde zikredilmiştir: kara bulıtıg yél açar (Dankoff-Kelly 1982/I, 178 [s. 275]) “kara bulutu

rüzgâr dağıtır”. Erken dönem Orta Türkçe metinlerde aç- (II) fiilinin ‘ortadan kaldırmak’ anlamına rastlanıyor: qaçan açtıımız erse olardin qınnı. Bu arada yazıttaki aç- fiilinin kısmen yañ- ‘bir şeyi/kimseyi sarsmak’ ile benzer anlamda olabileceğini tahmin ediyorum. Daha önce bir makalemde yañ- fiilinin anlamı üzerinde ayrıntılı olarak durmuştum (2023, s. 1-19). Daha geniş bilgi için oraya bakılabilir.

Tuñuquq, 27. ve 28. satırlarında şunları söylemektedir: *qırqızığ uqa basdıımız [qıl(ı)ç(ı)]n süngün açdıımız qanı süsi térilmiş süñüşdüümüz sançdıımız qanın ölürtüümüz*. Buna göre, Qağanlık ordusu Qırğızları uykuda bastıktan sonra, onları kılıç ve süngü ile ‘dağıtıp sürmüş’ ve bu esnada Qırğızlar liderleri etrafında toplanmış, ikinci bir mücadelenin ardından Qağanlık ordusu Qırğız ordusunu ve liderini ortadan kaldırmıştır. Tuñuquq’un burada bahsettiği Qırğızlara yapılan seferin kışın gerçekleştiği yazıtta ordunun atlarıyla karı küreyerek ilerlemesinden anlaşılacaktır. Her ne kadar burada Qırğız seferlerinin kronolojik tayini kesin olarak yapılamasa da (Chen, 2021, s. 39) gerek Bilge Qağan gerekse Kül Tigin yazıtlarında zikredilen Qırğız seferlerinin 710-711 tarihlerinde, yani Qapğan Qağan iktidarının son döneminde gerçekleştirilmiş olması kuvvetle muhtemeldir (Thomsen, 1916, s. 98).

Tuñuquq yazıtlarının 28. satırının başındaki tahrip olan kısmı Radloff ve Thomsen gibi filologlar, Giraud ve Tekin’den önce şüpheyle de olsa ‘yol’ anlamına gelen bir kelimeyle tamamlamayı düşünmüşlerdi, ancak böyle bir kelime şimdiye değin bulunamamıştır. Giraud ve Tekin’in boşlukta u ‘uyku’ kelimesini tahmin etmesinden sonra birçok çalışmada bu teklif kabul edilmiştir. Tekin, 27. satırdaki *qırq(ı)z(ı)ğ uqa b(a)sd(ı)m(ı)z’ı* düşünerek müteakip kısımda da u ‘uyku’ olabileceğini düşünmüştür. Yukarıda bu teklifin kabul etmenin zor olacağını açıklamıştım. Benim teklif ettiğim *[qıl(ı)ç(ı)]n süng(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z* “kılıç süngü ile fethettik” teklifinin bağlama uygun olduğunu belirtmeliyim. Tuñuquq yazıtlarının dikkati çeken kendine has bir anlatım üslubu vardır. Bir olay tasvir edilirken ilk önce olay kısaca ifade edilip devam eden kısımda ayrıntılardan bahsedilir. Mesela, bk. 3-4, 40-43. satırlar, vs. Tuñuquq, 28. satırda da aynı şeyi yapmıştır. İlk önce *qırq(ı)z(ı)ğ uqa b(a)sd(ı)m(ı)z* demiş, daha sonra *[qıl(ı)ç(ı)]n süng(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z* diyerek olayın neticesini gösterip ayrıntı vermiştir. Bundan sonra da Qırğızlarla olan mücadelenin diğer ayrıntıları sunmuştur.

Tuñuquq yazıtının 28. satırındaki tahrip olan kısmın *[qılıcı]n (< qılıç+ın)* ‘kılıç ile’ şeklinde tamamlanmasının ve *[qıl(ı)ç(ı)]n süng(ü)n (a)çd(ı)m(ı)z* cümlesinin de “kılıç süngü ile fethettik” veya “kılıç süngü ile sürdük, kovaladık, dağıttık” şeklinde anlamlandırılmasının yanlış olamayacağı kanaatindeyim.

Kısaltmalar ve Kaynakça

- Aalto, P. et al. (1958). Materialien zu den alttürkischen Inschriften der Mongolei. *Journal de la Société Finno-Ougrienne*, 60(7), 3-91.
- Abdurahmonov, G. & Rustamov, A. (1982). *Kadimgi Turkiy Til*. Taşkent: Ukituvçi Naşriyeti.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arat, R. R. (1947). *Kutadgu Bilig I: Metin*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Arslan, H. (2008). *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. İstanbul: Kronik.
- Bakır, A. (2017). *Yazıcızâde Ali: Tevârih-i Âl-i Selçuk [Oğuzname-Selçuklu Tarihi]*. 2. Baskı. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın.
- Berta, Á. (2010). *Sözlerimi İyi Dinleyin: Türk ve Uygur Runik Yazıtların Karşılaştırmalı Yayını*. Çev. Yılmaz, E. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Boeschoten, H. (2022). *A Dictionary of Early Middle Turkic*. Brill: Leiden-Boston.
- Borovkov, A. K. (2002). *Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı (XII. - XIII. Yüzyıllar)*. Çev. Usta, H. İ. & Amanoğlu, E. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Chen, Hao (2021). *A History of the Second Türk Empire (ca. 682-745 AD)*. Leiden-Boston: Brill.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press.
- Dankoff, R. & Kelly, J. (1982). *Mahmut el-Kâşzarî: Compendium of the Turkic Dialects (Divân Luyât at-Türk) I*. Harvard: Harvard University Press.
- Dankoff, R. & Kelly, J. (1984). *Mahmut el-Kâşzarî: Compendium of the Turkic Dialects (Divân Luyât at-Türk) II*. Harvard: Harvard University Press.
- dip. = dipnot.
- Doerfer, G. (1993). *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ergin, M. (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Giraud, R. (1961). *L'inscription de Baïn Tsokto, Édition critique*. Paris: Librairie d'Amérique et d'Orient.
- İskakov, A. I. et al. (2011). *Kazak Edebi Tiliniñ Sözdigi XIV*. Almatı: A. Baytursunulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.
- krş. = karşılaştırmız.
- Moriyasu, T. & Ochir, A. (1999). *Mongorukoku genson iseki, hibun chōsa kenkyū hōkoku* [Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998]. Osaka: The Society of Central Eurasian Studies.
- Radloff, W. (1899a). *Atlas der Alterthümer der Mongolei: Vierte Lieferung*. St. Petersburg: Buchdruckerei der Akademie der Wissenschaften.
- Radloff, W. (1899b). *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Zweite Folge: die Inschrift des Tonjukuk*. St. Petersburg: Buchdruckerei der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften.
- Ross, E. D. (1930). The Tonyukuk Inscription: Being a Translation of Professor Vilhelm Thomsen's Final Danish Rendering. *Bulletin of the School of Oriental Studies*, 6(1), 37-43.
- Röhrborn, K. (2010). *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab- - äzüglä-*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag.

- Rybatzki, V. (1997). *Die Toñuquq-Inschrift*. Szeged: University of Szeged.
- Sertkaya, O. F. (2011). Eski Türkçede 'Mızrak' Anlamına Gelen Kelime [süng(ü)g] mü, Yoksa süngg(ü) ~ süngü mü Okunmalı? In Şavk, Ü. Ç. (Ed.), *Orhun Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu (26-29 Mayıs 2010) Bildiriler Kitabı II* (s. 721-725). Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Sprengling, M. (1939). Tonyukuk's Epitaph: An Old Turkish Masterpiece Introduction, Text, Annotated Scientific Translation, Literary Translation and Transliteration. *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, 56(1), 1-19.
- Tekin, T. (1994). *Tunyukuk Yazıtı*. Ankara: Simurg.
- Tekin, T. (1995). Some Remarks on the Tunyukuk Inscription. In Erdal, M. & Tezcan, S. (Eds.), *Beläk Bitig: Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag* (s. 209-222). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Thomsen, V. (1916). *Turcica; études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie*. Helsingfors: Socété finno-ougrienne.
- Thomsen, V. (1922). *Samlede Afhandlingar III*. København: Gyldendal.
- Thomsen, V. (1924). Alttürkische Inschrift aus der Mongolei in Übersetzung und mit Einleitung. Übersetzer: Schaefer, H. H. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*, 78, 121-175.
- TS = Tarama Sözlüğü 1993.
- Uçar, E. (2023). Eski Türkçe Yañ- Fiili ve Anlamları Üzerine. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 11, 1-19.
- Uzun, L. S. (1995). *Orhon Yazıtlarının Metindilbilimsel Yapısı*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Wilkens, J. (2016). *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien, Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā I-III*. Berliner Turfantexte: 37. Turnhout (Belgien): Brepols Publishers.
- Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch-Deutsch-Türkisch*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.
- XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü I-VIII (1995). 3. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (→ TS)
- Yudahin, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar', 1 Kinga: A-K*. Frunze: Glavnaya Redaktsiya Kirgizskoy Sovyetskoy Entsiklopedii.

KIRGIZ TÜRKÇESİNDE KADIN İLE İLGİLİ SÖZ VARLIĞI ÜZERİNE BİR TASNİF

Doç. Dr. Gülsine UZUN, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
ORCID No: 0000-0003-2653-7650

İnsan, yaşamını kolaylaştırmak ve çevresindekileri daha anlaşılır hale getirmek için varlıklar ve kavramlar arasında çeşitli ayrımlar, sınıflandırmalar yapar. İnsanın çevresindeki varlıkları ve kavramları adlandırması bu sınıflandırmaların başında gelir. İnsanın dünya algısı ile adlandırma gücü arasında doğrudan bir ilişki vardır. Dünyadaki bir gerçeklik, insan düşüncesindeki kavramlar aracılığı ile sözcüklere yansır, diğer taraftan insan dilindeki sözcükler de insanın dünyayı algılamasını etkileyebilir. (Mangır, 2017; 38). Söz varlığı, dildeki seslerin simgeler, göstergeler olarak bir arada bulunmalarının yanı sıra o dile mensup toplumların dünya görüşünün yansıtıcısı, maddi ve manevi kültürünün bir görüntüsü durumundadır. Bir dilin söz varlığının incelenmesiyle, o dili konuşan toplumun yaşam biçimi, dinsel inançları, diğer uluslarla ilişki derecesi, nelere önem verdiği, gelenekleri, görenekleri kısacası kültür ve medeniyet birikimi ortaya konulur (Aksan, 1996; 9).

Tarih boyunca Türk kültüründe ve devlet geleneğinde kadın her zaman büyük bir role sahip olmuş, sadece sosyal hayatta aileyi oluşturan temel unsurlardan analık ve kadınlık görevi ile yetinmemiş, at binip kılıç kuşanarak, eşinin yanında savaşımlara katılarak siyasi hayatta da etkin bir konumda yer almıştır. Bir milletin kimliğini oluşturan unsurların bütünü olarak tanımlanan kültür kavramı, toplumun kadına verdiği değer ölçüsünde gelişme göstermiştir. Eski ve Orta Çağ medeniyetlerinde kadına isim dahi verilmezken eski Türklerde kadın ile erkek insani değerler açısından eşit haklara sahip olmuştur. Güçlü bir aile yapısına sahip olan Türklerin sosyal yapı içerisinde aile kavramı ile ilgili oluşturduğu söz varlığı, Türk toplumunun bu yapıya ne kadar önem verdiğinin bir göstergesidir. Kadına verilen değer Türklerin mitolojisinden yazıtlarına kadar her alanda varlığını hissettirmiştir. İslamiyet öncesi Türk destanlarında kadının yaratıcı Tanrı sıfatıyla ortaya çıkması, Umay ana miti, kadınların liderlik özelliklerinin vurgulandığı anlatılar ve Orhun yazıtlarında “Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İl-teriş Kağan ile anam İl-bilge Hatun’u tutup yukarı kaldırmış olacak” (Ergin, 1989; 21-22) ifadesi,

Türk kültüründe kadının toplumsal ve siyasi değerinin ne derece yüksek olduğunun birer göstergesidir.

Kırgız toplumunda da kadın, aile ve sosyal yaşam içerisinde diğer Türk halklarında olduğu gibi saygın bir konumda yer almaktadır. XIX. yüzyılda Türkistan'a gelen Avrupalı gezginler Kırgız kadınının özelliklerine dikkat çekmiş, onların toplumdaki yerinden sıklıkla bahsetmişlerdir. 1856 yılında Çokan Valihanov Kırgız kadınının toplumdaki yerinden ve etkisinden hayranlıkla söz ederken İtalyan seyyah Feliks Rokko "Gelişmiş ve kültürlü dediğimiz milletlerde bile, Kırgızların anne babalarına ve kadınlara gösterdiği saygıya az rastlarız. Kırgız kadınları erkekler kadar tüm haklara sahiplerdir. Aile ve boy meselelerinde kadınların da fikirleri alınır." demektedir (Dıykanbayeva, 2017; 62).

Türk kültürü içerisinde son derece büyük bir öneme ve saygın bir yere sahip olan kadın, genel Türk dili ve Kırgız Türkçesinde söz varlığı açısından da bu önemini ortaya koymuştur. Tarihten günümüze kadar doğrudan doğruya "kadın" kavramını karşılayan kelimeler yanında, kadının sosyal ilişkilerini, akrabalık bağlarını, onunla ilgili sıfatlar ve fiilleri, hukuki durumunu, ona ait kıyafet ve eşyaları karşılayan kelimeler, genel söz varlığı içerisinde oldukça geniş bir alana sahiptir.

Kadın kavramı ve kadının toplum içerisindeki konumu ile ilgili şimdiki kadar birçok çalışma yapılmış, sosyolojik açıdan veya kültür ve dil dairesi içinde kadın fazlasıyla inceleme konusu olmuştur.

Bunlardan bazıları genel söz varlığı içerisinde "kadın" kavramıyla ilgili alanı dil açısından incelerken, bazıları kadın kavramını akrabalık terimleri ve kadına verilen adlar açısından, bazıları da mitoloji, atasözleri ve deyimler açısından incelemişlerdir (Yazıcı Ersoy, 2012; 57). Bu çalışma da öncelikle yazı ve konuşma dilinden, Kırgız Türkçesinin güncel ve diyalektolojik sözlüklerinden, halk kültürü örneklerinden, deyimlerden, atasözlerinden, akrabalık terimlerinden, kadın şahıs adlarından, kalıp sözlerden vb. derlenen kadın ve kadın dairesi içerisindeki söz varlığından yola çıkılarak Kırgız toplumundaki kadın algısını, kadına bakış açısını, kadının toplumdaki yerini ve önemini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Kırgız Türkçesinde Kadın İçin Kullanılan Söz Varlığı

1. Genel Adlandırmalar

katın "kadın, hatun kişi, zen, karı, zevce, refika" (KTS, 2017; 1144). Clouston, kelimenin etimolojik olarak hakan/han ile ilişkilendirilmeye çalışılmasına rağmen, bunun Soğdça *xwat'yn* (*xwat'en*) kelimesinden alındığını; Soğdçada *xwt'y* kelimesinin 'efendi, hükümdar' ve *xwt'yn* kelimesinin 'efendinin karısı, hükümdar'

anlamlarına geldiğini ve bunun da tam olarak erken dönemde *xatun* kelimesinin karşılığı olduğunu, kelimenin en eski şeklinin *xatun* olmasına rağmen Türkçe’de *katun*, Arapça’da *xatun* şeklinde okunduğunu belirtir (Clouston 1972, 602). Çağatay, W. Bang’ın bu görüşe itibar etmediğinden hareketle Osmanlıcadaki *xatun* “zevce, yüksek sınıf kadını, hanım” sözünün yeni Farsçadan bir geçiş olduğunu belirtir (Çağatay, 1962; 13).

katındık (-LİK yapım eki ile türetilmiş bir kelime <*katın-dık*>) “Kadınlık, kadın olma durumu” *Katındığın bilgizbey/Kayran eneñ Kanıkey/ Erkek bolup aldı emi* “Kadın olduğunu belli etmeden/ Sevgili anacığın Kanıkey/ Erkek kılığına girdi o zaman”; “Karılık, evli kadının kocasına göre olan durumu veya görevi” (KTS, 2017; 1144).

katın-kalaç “kadınlar; kadın, eş, refika, karı” (KTS, 2017; 1144). Genel anlamda kadın kavramını karşılayan bir ikileme.

ayal “kadın, bayan, karı, eş” (KTS, 2017;176). Kelime Kırgız Türkçesine Arapça *‘iyāl* “bir kimsenin geçindirmek zorunda olduğu kimseler, kadın, eş” kelimesinden geçmiştir.

ayaldık (-LİK yapım eki ile türetilmiş bir kelime <*ayal-dık*>) “kadınlık, kadın olma durumu; kadının gerekli erdem ve nitelikleri taşıması durumu; kadınlık, dişiliğin özelliklerini kullanma durumu; kadınlara özgü” (KTS, 2017; 176).

zayıp “hanım, eş” (KTS, 2017; 2211). Arapça *zā’ifa* kelimesinden alıntılanan kelime *zayıp~zeipe~zeif* “hanım, kadın, avrat” anlamlarında bazı Türk lehçelerinde kullanılmaktadır.

urgaaçı “dişi; kadın” (KTS, 2017; 2163).

2. Kadının Akrabalık Bağları ile İlgili Adlandırmalar

Türk dili akrabalık adları açısından zengin bir dildir. Türklerde aile kavramına ve akrabalık ilişkilerine verilen önem dilin söz varlığına da yansımıştır. Abramzon’un sınıflandırmasından hareketle Kırgızlarda baba tarafından akrabalık için “atalaş”; anne tarafından akrabalık için de “çatındaş” veya “gindiktaş” (*catın* “rahim”, *gindik* “göbek”) terimlerinin kullanıldığını belirten Aynakulova, kamuoyunda resmi olarak bu akrabalığın daha yasal olduğunu fakat günlük hayatta ana akrabalarına daha fazla önem verildiğini belirtir (Aynakulova, 1997; 174). Kadınlarla ilgili akrabalık terimlerinin Kırgız Türkçesinde daha fazla olması bu durumu kanıtlar niteliktedir.

abice “abla; yaşça büyük kız veya kadın” (KTS, 2017; 22).

ana halk. “anne” (KTS, 2017; 101).

apa “anne, anne, ana, teyze, genel olarak anne yerinde olan kadınlara hitaben kullanılır” (KTS, 2017; 118).

abısın “elti, erkek kardeş veya akraba eşleri” (KTS, 2017; 22). Moğolca *abisun* “elti” kelimesinden alıntılanan bu kelimenin (Lessing, 2003; 7) *abısın*, *abızın*, *âwsın*, *aphın*, *apsun*, *owsın*, *absın* vb. şekillerde diğer Türk lehçelerinde örneklerine rastlanmaktadır. *abısmındık* “eltilik” (KTS, 2017; 22). *abısmınduu* “eltili ve eltisi çok” (KTS, 2017; 22).

abısın-acın “elti, eltiler” (KTS, 2017; 22; Lessing, 2003; 7). Bu ikilemenin de Moğolcadan Kırgız Türkçesine aynı şekilde alıntılandığı görülmektedir.

asırap bagıp algan ene “sütana” (Li, 2019; 91).

asırandı kız “süt kız, evlatlık kız” (Li, 2019; 91).

asıragan <*asıra*- “beslemek” (<Moğ.) +gan sıfat fiil eki ile türemiş olan kelime Türk dilinin birçok lehçesinde “evlatlık, süt çocuk” anlamlarında kullanılmaktadır.

aldız “aldız” (KTS, 2017; 243).

bolokcot “Kız tarafından dört kuşak akrabalık, torunun torunu” (KTS, 2017; 380).

bölö~karın bölö “teyze çocuğu, kuzen” (KTS, 2017; 410; Li, 2019; 239). Moğolcadan geçen kelime “teyze çocuğu” anlamında Türk dilinin birçok lehçesinde bölö~büle~pöle~pöle vb. şekillerde aynı anlamda kullanılmaktadır.

ceen “Yeğen, teyzenin veya anne tarafından akraba bir kadının çocuğu; kızının çocuğu” (KTS, 2017; 549). İlk olarak *birle kawışmış kak adaş yeğen tagay* “birlikte birleşmiş kardeşler, yeğen, dayı” ibaresiyle Uygurca metinlerde tespit edilen *yegen* kelimesine Orhun yazıtlarında “kız kardeşin” çocuğu anlamında rastlanmaktadır. Tutar, Kırgızlardaki yeğen teriminin Türkçedeki yeğen teriminden farklı bir anlam taşıdığını, Türkçede babanın erkek ve kız kardeşleri yeğen olarak görülürken, Kırgızların sadece babanın kız kardeşlerinin çocuklarını yeğen olarak nitelendirdiklerini belirtir (Tutar, 2007; 159)

ceen kelin “Yeğenin hanımı” (KTS, 2017; 549).

ceen kız “Yeğenin kızı” (KTS, 2017; 549), “kız yeğen (kız kardeşin kızı)”, “kız torun (kızın kızı)” (Li, 2019; 278).

ceençer “yeğen çocuğu (kız kardeşin torunu)” (Li, 2019; 278).

ceençoro “torun çocuğu (kızın torunu)” (Li, 2019; 278) Li, kelimeye gelen -çer ve -çoro eklerinin Moğolcadan geçtiğini belirtir (Li, 2019; 278).

ceen küyöö “Yeğenin eşi” (KTS, 2107; 549).

ceñe “Yenge, bir kimsenin büyük kardeşinin veya amcasının karısı; genel anlamda genç kadınlara seslenme sözü; düğünde geline kılavuzluk eden kadın” (KTS; 561). ET. yenge kelimesinden gelişen kelime bazı fonetik değişikliklerle Türk dilinin bir çok lehçesinde kullanılmaktadır. **ceñelüü** “Yengeli, yenge sahibi” **ceñelik** “Yengelik, yengeyle ilgili, yengeye ait.”

ceñe-celpi “ağabeyin karısının bütün kadın akrabaları; yengeler” (Li, 2019; 90).

çoñ ene “babaanne, büyük anne; yaşlı kadınlara söylenen bir seslenme sözü” (KTS, 2107; 747).

çöbürö kız “torunun kızı” (Li, 2019; 287).

ece “abla, büyük kız kardeş, saygı ve sevgi gösterilen yaşça büyük kız veya kadın” (KTS, 2017; 852) “abla, hala (esk.) yaşça küçük eşe karşı yaşça büyük eş” (Li, 2019; 225).

ene “anne, çocuğu olan kadın; ana, yaşlı kadınlara saygılı bir seslenme ünlemi” (KTS, 2017; 881).

karındaş “bacı, erkeğe göre kendinden küçük olan kız kardeş; erkeğe göre kendinden küçük olan kadın akraba, erkeklerin kendinden küçük kadınlara söylediği seslenme sözü” (KTS, 2017; 1123). Yudahin ve Li’ye göre (amcadan küçük olmak şartıyla) kız yeğen (Yudahin, 2011; 409. Li, 2019; 206).

kaynece~kayın ece “kadın veya kocaya göre birbirinin ablası” (KTS, 2017; 1154).

kaynene~kayın ene~(güney ağ.) kayne “kaynana, kayınvalide” (KTS, 2017; 1154).

kayın siñdi “küçük görümce, kocasının küçük kız kardeşi” (KTS, 2017; 1154).

Clauson *kadın* başlığı altında incelediği *kayın* ve *kazın* kelimelerini “evlenme yoluyla ilgili” şeklinde açıklamış, öncelikli anlamının “baba, peder” olduğunu ve daha sonra genel anlamda akrabalık ilişkisi için kullanıldığını belirtmiştir (Clauson, 1972; 602). *Tay* kelimesi gibi *kayın* kelimesi de Türkçenin birçok lehçesinde evlenme yoluyla oluşan akrabalığı ifade eden bir tabir olarak çeşitli akraba adlarının terkinde kullanılmaktadır.

kelin “gelin, evlenmek için hazırlanmış süslenmiş kız; yeni evlenmiş kadın; gelin, oğlanın ve küçük erkek kardeşin eşi; yeni evlenmiş ya da genç evli kadınlar için söylenir” (KTS, 2017; 1187).

kelinçek “genç gelin; genç eş, refika” (KTS, 2017; 1187). Kırgız Türkçesinde küçültme ve sevgi ifade eden isimden isim yapan -çAk ekiyle türetilmiş bir kelimedir.

kelin-kesek “genç evli kadınlar” (KTS, 2017; 1187). Genel anlamda genç evli kadınları ifade eden bir ikileme.

kette ene güney ağ. “büyük anne, nine” (Li, 2019; 133).

kette çoñ **ene güney ağ.** “dedenin veya ninenin annesi” (Li, 2019; 133).

kıyır tuugan “(anne tarafından) uzak akraba” (KTS, 2017; 1256).

kıyırçık “(anne tarafından) torunun torunu” (Li, 2019; 295).

kudagıy “dünür” (gelinin veya damadın annesi), gelinin veya damadın yaşlı kadın akrabası” (KTS, 2017; 1406); Li, 2019; 83).

kudaça “gelinin veya damadın genç kadın akrabası” (KTS, 2017; 1406); Li, 2019; 83).

ögöy **ene** “üvey ana” (KTS, 2017; 1691).

ögöy kız “üvey kız” (KTS, 2017; 1691).

siñdi “küçük kız kardeş (kadınlar için); genel olarak kendinden yaşça küçük kızlar, kadınlar için, kadınların kullandığı seslenme sözü” (KTS, 2017; 1822).

tayene~tayane~tay ene~(güney ağ.) teyne “anneanne” (KTS; 2017; 1980).

tayece~tay ece~(güney ağ.) teyce “teyze, annenin kız kardeşi” (KTS, 2017; 1980; Li, 2019; 189).

Kırgız Türkçesinde *tay* ve “büyük kız kardeş, abla” anlamındaki *eciy~ece* (<eçe) kelimelerinin birleşiminden oluşan bu kelimenin diğer Türk lehçelerindeki örneklerini veren Tekin, Türkiye Türkçesindeki *teyze* (<*tayaza~tayıza*) kelimesinin de *tay~tayı ezesi* “dayı ablası, anne tarafından yaşça büyük kadın veya kız akraba” tarzında birleşik bir biçimden gelişmiş olabileceğini belirtir (Tekin, 1960; 294).

taa ceñe~tayceñe~(güney ağ.) teceñe “annenin büyük kadın akrabası veya annenin büyük erkek akrabasının karısı” (Yudahin, 2011; 717; Li, 2019; 366).

Bu kelimeler *tay* “dayı, anne tarafından akrabalık” kelimesiyle oluşturulmuş birleşik kelimelerdir. Tekin, Eski ve Orta Türkçede “annenin ağabeyi veya erkek kardeşi” anlamındaki *tagay~tagayı* kelimesinin birçok Türk lehçesinde farklı şekillerde kullanıldığını, Kırgız Türkçesinde bu kelimenin iki ayrı yönde gelişerek *taga* ve *tay* şekillerini verdiğini belirtir. *taga* kelimenin asıl anlamını devam ettirirken *tay* genel anlamda “anne tarafından akrabalık” ifade eden bir tabir olarak çeşitli akraba adlarının terkinde kullanılır (Tekin, 1960; 293).

togonçor~togoçor~tooçor~toonçor “torun çocuğu (kızın torunu)” (-çor <Moğ.) (KTS, 2017; 2062; Li, 2019; 293).

tokol “çok hanımı olan adamın ilk hanımından sonraki eşi, kuma” (KTS, 2017; 2065). Çağatayca'da **tokal** “öteki kadınların hepsinden daha az değer verilen ve hizmetçi kadınlar arasında olan kadın” anlamında görülen bu kelimeye bazı Türk lehçelerinde de aynı anlamıyla rastlanmaktadır (Li, 2019; 333). Çağatay bu kelimenin “genç ikinci kadın” manasını vererek, **toqal eşqi** “boynuzsuz keçi”, **toqal** sırsır “boynuzsuz inek” kelimelerinden hareketle Radloff’un bu kelimeyi yaşlı birinci kadına nazaran ikinci kadının kendisini müdafaa edecek durumda olmadığını belirten bir tabir olarak aldığını ve kelimenin genç ikinci kadın anlamına geçmiş olabileceğini belirtmiştir (Çağatay, 1962; 27).

törkün “kızın (gelinin) kendi ana babası ve akrabaları” (KTS, 2017; 2097). DLT’de **türkün** kelimesi “oymakların, hısımların toplandığı yer, ana baba evi” şeklinde geçmektedir (Atalay 2006: 674)

törkün-tös~törkün töz “kadının (yakın ve uzak) akrabaları” (Li, 2019; 87).

3. Kadının Toplumdaki Konumu ile İlgili Adlandırmalar

Kırgızlarda kadının sosyal ve hukuki konumuyla ilgili adlandırmalarda kadının toplum içindeki saygınlığını, kahramanlığını ifade eden kelimelerle birlikte yardımcı, hizmetçi kadın anlamlarını karşılayan kelimelerin yer aldığı görülmektedir.

baybiçe “çok hanımı olan kişinin birinci karısı; hanım, hatun; yaşlı kadınlara saygı belirtmek için kullanılan ifade; yaşlı kadın” (KTS, 2017; 298).

baybiçelik (-lik yapım eki ile türetilmiş bir kelime <*baybiçe-lik*) “baybiçe olma, onur kazanma durumu” (KTS, 2017; 298).

çor “cariye” (KTS, 2017; 748).

kara “köle ve cariyeler için kullanılan “kimsesiz” anlamındaki söz” (KTS, 2017; 1103). Yudahin bu kelime için tek başına bir anlam vermez, cariyeye ve köle manasına gelen sözlere katılan bir sıfat olduğunu belirtir; *kara kul*, *kara küñ* vb. (Yudahin, 2011; 403).

kenizek “hizmetçi kız veya kadın; köle kız veya kadın” (KTS, 2017; 1197).

kordor “cariye” (KTS, 2017; 1320) bu kelime kordo- “horlamak, hor görmek” fiilinden farsça *-dār* ekiyle türetilmiş olabilir.

küñ “cariye, köle kadın; birinin emri altında bulunan, özgür olmayan köle kadın” (KTS, 2017; 1465). *küñ* kelimesi “karavaş, cariyeye, kadın köle” (Caferoğlu

1993 82, Ergin 1995 123; Ata 1997 411; Gabain 2003 285; Tekin 1988; 152) anlamlarında Eski Türkçeden itibaren Türk dilinin birçok lehçesinde aynı anlamda kullanılmaktadır.

künçüy “sultan, prenses, han kızı” (KTS, 2017; 1463). Clauson kelimenin *kunçuy*, Çince *kung chu* kelimesinden geldiğini ve “kralın kızı, prenses” anlamında kullanıldığını belirtir (Clauson, 1972; 635).

marca hlk. “eskiden Rus kadınlarına verilen unvan” (KTS, 2017; 1519).

murza esk. “kahramanlıkla namı çıkmış kızlar, kadınlar için söylenen bir unvan” (KTS, 2017; 1552).

murzayım “hanım ağa (KTS, 2017; 1463).

ökül apa “vekil anne; evlilikte gelin ve damada öğüt vermesi, yol yordam göstermesi ve dünürler arasında aracı olması için seçilmiş kadın” (KTS, 2017; 1693).

4. Kadının Yaşı ile İlgili Adlandırmalar

beş kökül kız “genç kız” (KTS, 2017; 325).

biyke/ biykeç “(evlenmemiş kızlar için) hanımefendi; genç kız” (KTS, 2017; 371).

kız “kız, kız çocuğu, evlenmemiş kadın; kadının görünmesi için kullandığı seslenme sözü” (KTS, 2017; 1260).

katın biyke “baldız”, “hanım kız, kızcağz” (Yudahin, 2011; 124). Çağatay, *bike* kelimesinin Anadolu ağızlarında “hanımefendi, görünme”, Türk dilinin diğer lehçelerinde “hanımefendi, genç kız” anlamlarında kullanıldığını ve bu kelimenin Anadolu’ya göç etmiş muhacirler tarafından diğer lehçelerden getirilmiş olabileceği konusunda bir kesinliğin olmadığını belirtmiştir (Çağatay, 1962; 21).

ebiy hlk. “yaşlı kadın” (KTS, 2017; 852).

kempir “yaşlı kadın; hanım eş” (KTS, 2017; 1193).

kempir - kesek “yaşlı kadınlar” (KTS, 2017; 1193).

sekelek kız “henüz bülüğe ermemiş kız, genç kız” (KTS, 2017; 1796).

selki “olgun kız, genç kız” (KTS, 2017; 1799).

5. Kadının Medeni Durumu ile İlgili Adlandırmalar

adal “nikâhlı eş, kadın” (KTS, 2017; 36)

ak cooluk “kadın, eş, zevce” (KTS, 2017; 52).

car “sevgili; eş, karı kocadan her biri, hayat arkadaşı” (KTS, 2017; 516).

cesir “kocası ölmüş dul kadın.” (KTS, 2017; 572).

cuban “yeni evlenmiş genç kadın; boşanmış genç kadın” (KTS, 2017; 645); genç kadın, taze, dilber (Yudahin, 2011; 229).

cubay “eş, karı kocadan her biri, hayat arkadaşı, refik, refika” (KTS, 2017; 645); “yavuklu” (Yudahin, 2011; 229).

kara dah “kız kurusu” (KTS, 2017; 1108).

karkıraluu “genç evlenmemiş kız” (KTS, 2017; 1129).

kaylık halk. “nişanlı veya genç eş, refika” (KTS, 2017; 1161).

kelin “yeni evlenmiş kadın; gelin, oğlanın ve küçük erkek kardeşin eşi; yeni evlenmiş ya da genç evli kadınlar için söylenir” (KTS, 2017; 1187).

kelinçek “genç gelin; genç eş, refika” (KTS, 2017; 1187). Kırgız Türkçesinde küçültme ve sevgi ifade eden isimden isim yapan -çAk ekiyle türetilmiş bir kelimedir.

kelin-kesek “genç evli kadınlar” (KTS, 2017; 1187). Genel anlamda genç evli kadınları ifade eden bir ikileme.

koluktu~koluktuu “nişanlı kız; gelin, yeni evlenmiş kadın” (KTS, 2017; 1302).

küyöölüü “nişanlı kız; kocalı, evli kadın” (KTS, 2017; 1482)

künü~kündöş “kuma, aynı erkekle evli olan kadınların birbirine göre adı; aynı erkeğin birinciden sonra aldığı kadın veya kadınlar” (KTS, 2017; 1466). Çağatay, Türk lehçelerindeki *küni* kelimesinin “ortak, metres” anlamına geldiğini belirterek Kazan Tatarcasındaki *köndeş* ve Özbek Türkçesindeki *kündaş*, *kündoş* kelimelerini örnek olarak verir (Çağatay, 1962: 27). Caferoğlu Eski Uygur Türkçesinde *küni* kelimesini “kıskançlık” olarak açıklar (Caferoğlu 1993: 82). DLT’de *küni* “kuma” anlamıyla verilmiştir (Atalay, 1991; 399). Clauson *küni* kelimesini “kıskanç” olarak anlamlandırmıştır (Clauson, 1972: 727). Türk lehçelerinin birçoğunda *gündeş~kündeş~kundaş~kündeş~gündaş~kundaş* vb. şekilleriyle geçen kelime “rakip kadın, kuma” anlamlarıyla yer almaktadır (Li, 2019; 331).

madam “madam, Fransada evli kadınlara verilen san” (KTS, 2017; 1560).

miss “evlenmemiş kadın” (KTS, 2017; 1560).

ledi “leydi, hanım, hanımefendi, bayan” (KTS, 2017; 1488). Kırgız Türkçesine Batı dillerinden geçmiş bir kelimedir.

söykölüü “nişanlı, evlenmek için söz verip küpe takmış olan kız” (KTS, 2017; 1848).

takıyaçan “henüz evlenmemiş, bekâr kız” (KTS, 2017; 1933).

tastarluu “evli barklı genç kadın” (KTS, 2017; 1972).

tör karı halk. “evde kalmış, evlenmemiş kız” (KTS, 2017; 2096).

tul “dul, eşi ölmüş kadın” (KTS, 2017; 2107).

tul kara “yas tutan dul kadın” (KTS, 2017; 2107).

6. Kadın İçin Kullanılan Sıfatlar

ayım hanım, hatun, kadın; kız ve kadınlara verilen unvan; hanım, eş (KTS, 2017; 185). Çağatay bu sözcüğün Çağatayca “kadın, zevce” demek olduğunu, ay “mah” iyelik I. şahıs -m ekiyle türetilerek “benim ayım, benim sevgilim” anlamında kullanıldığını belirtmektedir (Çağatay, 1962; 16). Li kelimenin Önce güney ağızlarında kullanıldığını, şimdi genel olarak kadın anlamında kullanıldığını ve muhtemelen Özbek Türkçesinden geçmiş olabileceğini belirtir (Li, 2019; 338).

agaça “olgun, onurlu kadın” (KTS, 2017; 45).

ak cooluk delbir “herkes tarafından beğenilen, zeki, akıllı kadın” (KTS, 2017; 52).

ak körpö cayıl “İyi niyetli, hayırhah, misafirperver, akıllı bayanlar için kullanılan sıfat.” (KTS, 2017; 54).

akbaarı hlk. “güzeller güzeli, ahı; kadın adı” (KTS, 2017; 57).

albarstı mit. “saçları dağılmış, kendine çeki düzen vermeyen kadın” (KTS, 2017; 76).

arkar emçek, akılgöy taraz “çoluk çocuk sahibi olsa bile güzelliğini kaybetmeyen, bakımlı ve akıllı kadın” (KTS, 2017; 139).

atimbü “halk inançlarını bilen ve uygulayan kadın” (KTS, 2017; 164).

beybak “kadınlar için ‘inatçı’, ‘öfkeli’ anlamlarında kullanılır” (KTS, 2017; 333).

blondinka “sarışın kadın” (KTS, 2017; 374).

bryunetka “esmer kadın” (KTS, 2017; 420).

cılañbaş “başı açık, örtünmemiş (kadın)” (KTS, 2017; 582).

cıpar kindik “sevilen, çok beğenilen kadın” (KTS, 2017; 597).

cükçül kara ingen “çalışkan, tüm zorluklara dayanıklı kadın” (KTS, 2017; 663).

çoyoke “yerli yersiz konuşan kadın” (KTS, 2017; 750).

çürök “güzel, güzel kız veya kadın.” (KTS, 2017; 765).

dolu “söz dinlemeyen hırçın, kızgın kadın; inatçı; talihsiz, bibaht, bahtsız kadın (KTS, 2017; 828).

kara bet “genellikle dul kalan kadınlara “bahtsız” anlamında söylenir” (KTS, 2017; 1106).

kara caak (katın) “geveze, çenesi düşük (kadın)” (KTS, 2017; 1106).

kara ooz (katın) “ağzı pis, hırçın (kadın)” (KTS, 2017; 1110).

katınbaaki “kadınsı, kadınımsı” (KTS, 2017; 1110).

kelişimdüü “güzel” (KTS, 2017; 1189).

kıpça bel “zayıf, ince belli kadın” (KTS, 2017; 1236).

kızılı kızıl, ağı ak “dört dörtlük, kusursuz, mükemmel (kadın)” (KTS, 2017; 1266).

kuurçak “bebek gibi, çok güzel (kadın)” (KTS, 2017; 1441).

kumar köz “güzel kız veya kadın” (KTS, 2017; 1418).

kül oyron “kadınların ölen kocaları için ağıt yakarken kullandıkları sıfat” (KTS, 2017; 1456).

kündöş (<künü+döş) “birbirini kıskanan kadınlar” (KTS, 2017; 1463).

künü~künüçül “haset eden kadın; kumasına gün göstermeyen kıskanç kadın” (KTS, 2017; 1466).

meğera “cadı, kötü kadın” (KTS, 2017; 1538).

moymol “güzel kadın, dilber” (KTS, 2017; 1569).

mölmöl “güzel kadın, dilber” (KTS, 2017; 1573).

satan (katın) hlk. “güzel, gösterişli (kadın)” (KTS, 2017; 1788).

suluu “güzel, güzel kız veya kadın” (KTS, 2017; 1861).

sumbul çaç “gür ve siyah saçları örülmüş olup, güzel görünen (kadın, kız)” (KTS, 2017; 1862).

suu murun sölok “sünepe, pasaklı kadın” (KTS, 2017; 1868).

tasma bel “ince belli (kadın)” (KTS, 2017; 1972).

tulduu “yaşlı, matemli (kadın)” (KTS, 2017; 2108).

töcügür “çok gezen, gezmeyi seven (kadın)” (KTS, 2017; 2090).

törkünçül “kendi akrabalarına düşkün (gelinler için)” (KTS, 2017; 2097).

türpü “ince belli (kadın)” (KTS, 2017; 2138).

uz “maharetli, becerikli kadın” (KTS, 2017; 2178).

zaypana “kadınsı, kadına özgü, kadın işlerine karışan” (KTS, 2017; 2213).

7. Kadına Söylenen Sevgi ve Hitap Sözlere

apa “anne, ana, teyze, genel olarak anne yerinde olan kadınlara hitaben kullanılır” (KTS, 2017; 118).

apake “anneciğim; teyzeciğim” (KTS, 2017; 118).

apakebay “anneciğim, teyzeciğim; *hık.* anneye olan sevgiyi pekiştirme, yalvarma durumunda kullanılır” (KTS, 2017; 118).

apakele- “‘anne, anne’ diye seslenmek, hitap etmek” (KTS, 2017; 118).

apay “annesi ile yaşıt olan kadınlara hitap sözü” (KTS, 2017; 119).

baybiçe “yaşlı kadınlara saygı belirtmek için kullanılan ifade” (KTS, 2017; 299).

ceñe “yenge, genel anlamda genç kadınlara seslenme sözü” (KTS, 2017; 562).

ceñeke~ceñekabay “yengeciğim” (KTS, 2017; 562).

ceñele- “‘yenge’ diye hitap etmek; ‘yengeciğim’ diye yalvarmak” (KTS, 2017; 562).

çoñ ene “yaşlı kadınlara söylenen bir seslenme sözü” (KTS, 2017; 747).

eceke “ablacığım” (KTS, 2017; 854).

ecekebay “ablacığım” (KTS, 2017; 854).

eceler- “‘abla’ diye seslenmek” (KTS, 2017; 854).

ene “ana, yaşlı kadınlara saygılı bir seslenme ünlemi” (KTS, 2017; 883).

eneke~enekebay “annecik” (KTS, 2017; 884).

enekele-~enele- “anne diye seslenmek” (KTS, 2017; 884).

erketay “kızlara veya kadınlara göre söylenen sevgi sözcüğü” (KTS, 2017; 896).

karındaş “bacı, erkeklerin kendinden küçük kadınlara söylediği seslenme sözü” (KTS, 2017; 1123).

kız “kız, kadının görünmesi için kullandığı seslenme sözü” (KTS, 2017; 1260).

siñdi “genel olarak kendinden yaşça küçük kızlar, kadınlar için, kadınların kullandığı seslenme sözü” (KTS, 2017; 1822).

8. Metaforik Adlandırmalar

bir uuç söök “kız çocuk” (KTS, 2017; 364).

cez kempir “cadı, kötülük yaparak başkalarına zarar veren kadın” (KTS, 2017; 577).

çırımtal “küçük kız çocuğu” (KTS, 2017; 731).

çürpö “çocuk, küçük yaştaki erkek veya kız” (KTS, 2017; 765).

dolu “destanlarda kadın başkahramanlar için cesur, kudretli anlamlarında söylenen söz” (KTS, 2017; 828).

kançık “kancık (dişi köpek), kadınlara kızıldığında söylenen söz” (KTS, 2017; 1089).

koşok “eş, karı, zevce” (KTS, 2017; 1330).

koyundaş (-daş yapım eki ile türetilmiş bir kelime <koyun-daş) “eş, zevce” (KTS, 2017; 1339).

köñülü carım “dul” (KTS, 2017; 1367).

mastan “cadı, kötülük yaparak başkalarına zarar veren kadın” (KTS, 2017; 1522).

tüydök “çaç “kadınlar için kullanılan olumsuz nitelendirme kelimesi” (KTS, 2017; 2146).

oymoktuu “kadın” (KTS, 2017; 1684).

ömürlöş~ömürdöş “hayat arkadaşı (koca, karı), karı” (KTS, 2017;1699; Li, 2019; 308).

perişte “melek, çoğunlukla kadınlara söylenen ve beğeni bildiren söz” (KTS, 2017; 1729).

perizat “peri güzelliğinde” (KTS, 2017; 1729).

söögü taza (ayal) “güzel, asil, soylu (kadın)” (KTS, 2017; 1846).

takıyaçan “henüz evlenmemiş, bekâr (kız)” (KTS, 2017; 1933).

tul kara “yüzü yaralı veya morarmış kadın” (KTS, 2017; 2107).

üydöğü “evdeki kadın (veya erkek), eş” (Li, 2019; 333).

9. Kadınlarla İlgili Dini ve Mitolojik Adlandırmalar

afrodita mit. “Afrodit; Yunan mitolojisinde aşk tanrıçası” (KTS, 2017; 45).

albarstı mit. “Alkarısı, Albastı; saçları dağılmış, kendine çeki düzen vermeyen kadın” (KTS, 2017; 76).

celkayıp mit. “destanlarda tayların koruyucusu veya mucizevi koruyucu aneleri” (KTS, 2017; 558).

celmoguz mit. “Kırgız ve Kazak sözlü edebiyatında yaşlı kadın görünümünde çoğunlukla yedi başlı yaratık; cadı” (KTS, 2017; 558).

cez kempir mit. “masal ve efsanelerdeki korkunç görünümlü, vicdansız kadın tiplmesi, cadı” (KTS, 2017; 577).

cez tumşuk mit. “pençeleri ve burnu madeni olan kocakarı kılığında cinni bir varlık” (Yudahin, 2011; 759).

mastan kempir mit. “cadı, geceleri dolaşarak insanlara kötülük ettiğine inanılan hortlak” (KTS, 2017; 1522); kocakarı kılığında olan, güya insanın topuğundan kamını enen bir varlık; hilekârlık eden efsanevi bir kocakarı (Yudahin, 2011; 555).

10. Kadınların Yaptıkları İş ve Meslekleri ile İlgili Adlandırmalar

aktrisa “aktris” (KTS, 2017; 66).

akuşer~akuşerka “doğum ebesi” (KTS, 2017; 67).

anaçı “ebe, doğumu gerçekleştiren kadın” (KTS, 2017; 101).

bübü “sahte kadın tabip; kadın şaman; kadın bahşi” (Yudahin, 2011; 152).

cökör “prensesin yanındaki yardımcı kızlar” (KTS, 2017; 638).

cük canaar “çeyizle ilgilenen, çeyizi götüren kadın.”

dada “yaşlı hizmetçi kadın” (KTS, 2017; 772).

ece “kadın öğretmen, hoca” (KTS, 2017; 854).

eceke halk. “kadın öğretmen, hoca” (KTS, 2017; 854).

ecy “kadın öğretmen, hoca” (KTS, 2017; 854).

ginekolog “jinekolog, kadın hastalıkları hekimi, uzmanı” (KTS, 2017; 937).

keçil “rahibe, kadın rahip” (KTS, 2017; 1180).

kindik ene “doğum ebesi” (KTS, 2017; 1272).

maşinistka “daktiloda yazı yazan kadın, yazıcı” (KTS, 2017; 1524).

medayım “kadın hemşire” (KTS, 2017; 1534).

medsestra “kadın hemşire” (KTS, 2017; 1536).

styuardessa “hostes, uçaklarda yolcu ağırlayan kadın” (KTS, 2017; 1859).

11. Kadınların Süs Eşyaları ve Kıyafetleriyle İlgili Adlandırmalar

ak ileki “Kırgızlarda evli kadınların giydikleri, beyaz bez sarılarak yapılan ve dışından süslenen başlık” (KTS, 2017; 53).

ala tamak “kadınların göğüslerine taktıkları, değerli taşlarla süslenmiş takı” (KTS, 2017; 69).

alabayrak esk. “dul kalan kadına giydirilen kaftan” (KTS, 2017; 70).

alçimbar “kadınların pahalı üstlüğü” (KTS, 2017; 79).

bargek “kadınların saçlarına veya alınına takmak için altın veya gümüşle süslenen takı” (KTS, 2017; 260).

beldemçi “belden yırtmaçlı olan kadın giysisi, kadın fıstanı” (KTS, 2017; 316).

bermet şuru “inciden yapılan süs eşyası, inci bilezik”

bilerik “bilezik” (KTS, 2017; 357).

biytına “kadınlarda kaftanın iç astarı” (KTS, 2017; 373).

bluza “bluz, geniş kadın gömleği” (KTS, 2017; 374).

bluzka “bluz, kadın gömleği” (KTS, 2017; 374).

bolero “kadınların kısa ceketi” (KTS, 2017; 380).

byustgalter “sütyen” (KTS, 2017; 467).

cıga “kuş tüyleriyle süslenmiş kadın başlığı” (KTS, 2017; 579).

cıgım “geleneksel başörtüsünün bir kısmı” (KTS, 2017; 579).

cırtış “yaşlı bir kişi öldüğü zaman gelen kadınlara dağıtılmak üzere kesilmiş kumaş parçası” (KTS, 2017; 599).

cooluk “yazma, eşarp, başörtüsü; bele sarılan kuşak, sarık” (KTS, 2017; 629).

cunan hlk. “ince yün eşarp” (KTS, 2017; 655).

çaç kep “eleçeğin altından giyilen bone” (KTS, 2017; 681).

çaç *papik* “saça takılan süs” (KTS, 2017; 681).

çaç uçtuk “saç örgüsünün ucuna takılan gümüş sikke” (KTS, 2017; 681).

çaçpak “kadınların püsküllü saç süsü” (KTS, 2017; 682).

çadıra esk. “peçe, kadınların yüz örtüsü” (KTS, 2017; 682).

çıptama “genellikle kadın veya çocukların giydikleri yelek, kolsuz kalın veya ince kısa giysi” (KTS, 2017; 732).

çöküle “kızın evlendiğinde giydiği koni şeklinde bir başlık”. Kız evlendikten sonra bu başlığı 5-6 gün boyunca takıp, daha sonra kız kardeşleri için ailesine geri gönderir, kase beyaz keçeden yapılıp, kırmızı kadife ile kaplanır, üste ve yanlara tavus kuşu kanadı tutturulur.

çümböt “peçe, nikap” (KTS, 2017; 763).

dambal “şalvar, iç çamaşırı, içlik” (KTS, 2017; 781).

EEK algıç “kadınların başlığı olan eleçeğin çene altından geçen kısmı” (KTS, 2017; 856).

eleçek “Kırgız kadınlarının milli başlık türü” (KTS, 2017; 872).

eşme “kadınların saçına katılarak örülen siyah iplik” (KTS, 2017; 906).

etek “etek, kadın giysisi; etek, giysinin alt kenarı” (KTS, 2017; 908).

ilatıva hlk. “bayanların burnuna taktıkları altın halka, hızma” (KTS, 2017; 992).

ileki hlk. “beyaz kadın başlığı” (KTS, 2017; 993).

iymek “süs amacıyla kulağa takılan, pahalı, değerli takı, küpe” (KTS, 2017; 1015).

kapor “çene altından bağlanan çocuk veya kadın başlığı” (KTS, 2017; 1101).

kaz eleçek “Kırgız kadınların kullandığı bir çeşit sarık” (KTS, 2017; 1172).

kelek hlk. “kadın başlığı” (KTS, 2017; 1188).

kemsel “içine astar dikilen ve dize kadar uzanan dış giysi” (KTS, 2017; 1194).

kol tırmaç “bileğe takılan bir süs eşyası”

kete “değerli kumaştan yapılan kadın üst giysisi” (KTS, 2017; 1212).

kombinatsiya “kadın iç çamaşırı” (KTS, 2017; 1304).

koş etek “bir tür kadın elbisesi” (KTS, 2017; 1331).

könçök “kadın giysilerinde kullanılan metal düğme” (KTS, 2017; 1362).

köynök “kadınların giydiği elbise” (KTS, 2017; 1384).

parancı “çarşaf, kadın giyimi” (KTS, 2017; 1722).

sagak “bir küpeden ikinci bir küpeye doğru çene altından geçirilerek takılan boncuk süs” (KTS, 2017; 1760).

sırğa “küpe, kulak memelerine takılan süs eşyası” (KTS, 2017; 1815).

sölköbay “gümüş paralardan kadınların saçlarına takmak için yapılan süs” (KTS, 2017; 1845).

söykö “küpe” (KTS, 2017; 1848).

şuru “boncuklardan yapılan süs, bilezik” (KTS, 2017; 1918).

svinger “kadınların eteği geniş kısa paltosu” (KTS, 2017; 1882).

tanketka “yazlık kadın ayakkabısı” (KTS, 2017; 1951).

tartma “Kırgızlarda evli kadınların başlarına sardığı eleçek adlı başlığın üst taraflarını tutturmakta kullanılan kumaş şeridi” (KTS, 2017; 1970).

ülbürçök “genç kadınların yüzüne taktığı ince, narin görünümlü tül” (KTS, 2017; 2182).

12. Kadının Hamileliğini ve Doğurganlığını İfade Eden Kelimeler ve Fiiller

Türk toplumunda kadına verilen en önemli rollerin başında “eş” ve “annelik” gelmektedir. Kadının hamileliğini, doğum öncesi ve sonrası fizyolojik durumunu anlatan kelimeler de Kırgız Türkçesinin söz varlığında yerini almıştır.

ara törö- “erken doğum yapmak” (KTS, 2017; 125).

boykat hlk. “hamile” (KTS, 2017; 400).

boyloş “aynı zamanda hamile olanlar” (KTS, 2017; 400).

boyuna büt- “hamile kalmak” (KTS, 2017; 402).

boyunan boşon- “doğurmak, doğum yapmak” (KTS, 2017; 403).

boyunan kozgol- “düşük riski yaşamak” (KTS, 2017; 403).

boyunan tüş- “çocuk düşürmek” (KTS, 2017; 403).

catın “ana rahmi, rahim” (KTS, 2017; 538).

cüktüü “yükü, hamile, gebe” (KTS, 2017; 664).

çünçü “hamile kadınlarda kalça ağrısı” (KTS, 2017; 764).

eki kat “gebe, hamile” (KTS, 2017; 863).

etek kir “aybaşı, âdet” (KTS, 2017; 908).

eti ooru- “doğum sancısı gelmek” (KTS, 2017; 909).

sarı karın “üç dört çocuk doğuran kadın” (KTS, 2017; 1784).

köz caruu “doğurmak, çocuk dünyaya getirmek” (Nurmatov, 2008; 424).

közü bozor- “doğum esnasında çok kan kaybından bayılmak” (KTS, 2017; 1394).

kuu ayak “kısır kadın” (KTS, 2017; 1437).

kuu cambaş “çocuk sahibi olamayan kadın, kısır” (KTS, 2017; 1438).

kuu catım “çocuk sahibi olamayan kadın, kısır” (KTS, 2017; 1438).

kuu şıyrak “kısır kadın” (KTS, 2017; 1438).

kuu tuyak “kısır kadın, çocuğu olmayan kadın” (KTS, 2017; 1438).

tolgoo kir- “doğum sancısı başlamak” (KTS, 2017; 2068).

tuu biyke “evlenmeden çocuk doğuran kız” (KTS, 2017; 2121).

tuu kal - “kısır kalmak, doğurmamak, döl vermemek” (KTS, 2017; 2121).

13. Toplum İçinde Uygun Olmayan Tavır ve Davranışlarına Göre Kadınla İlgili Olumsuz Adlandırmalar

ayagi suyak “oynak, hoppa, hafif (kadın veya erkek)” (KTS, 2017; 175).

catımı caman “ ‘kötü bir kadından doğma’ anlamında küfür sözü” (KTS, 2017; 538).

catımı küyüp bütkön “Çok defa evlenen veya hafif, hoppa” (KTS, 2017; 538).

soyku “fahişe, hayat kadın” (KTS, 2017; 1842).

şaykeleñ “hafif, ağırbaşlı olmayan, ciddi olmayan, hoppa” (KTS, 2017; 1897).

şurkuya “hafifmeşrep, davranışları, içinde bulunduğu toplumun ahlak anlayışına uymayan (kadın)” (KTS, 2017; 1917).

14. Kadın ile İlgili Mekân İfade Eden Kelimeler

çaçtaraç “kuaför” (KTS, 2017; 682).

epçi “çadırlarda kadınlara ait olan sağ taraf” (KTS, 2017; 888). İbn-i Mühen-na Lügatinde bu kelime için sadece “kadın” tanımı yapılmıştır (Tülücü, 1995;162).

garem “harem, saray ve konaklarda kadınlara ayrılan bölüm” (KTS, 2017; 926).

15. Kadın Kavramı ile İlgili Fiiller ve Kalıp Sözcükler

acıraş- “ (karı-koca) birbirinden ayrılmak, boşanmak” (KTS, 2017; 29).

ala kaç- “ kız kaçırmak” (KTS, 2017; 68).

ayaldıkka al- “ Kadını eş olarak almak, evlenmek” (KTS, 2017; 176).

baş bayloo- “kıza dünür gidip sözleşmek veya dul kadını başka birine vermek, nikahını kıymak (Nurmatov, 2008; 132)

başın aç- “kızın nişanını bozmak; dul veya ayrılmış kadına tekrar evlenmeye izin vermek, serbest bırakmak” (KTS, 2017; 284).

başka baş koşul- “gelin almak” (KTS, 2017; 289).

ber- “ vermek; kızı, kadını biriyle evlendirmek” (KTS, 2017; 320).

coolukta- “yazma, eşarp, başörtüsü örtmek” (KTS, 2017; 629).

cük körsöt- “kızı alırken kayınlarına onun çeyizini göstermek” (KTS, 2017; 663).

çık- “varmak, kadın evlenmek; kadın kocadan boşanmak, ayrılmak” (KTS, 2017; 722).

çolok baytalga miñgiz- esk. “kocasından vazgeçen, kocasını beğenmeyen kadınları saçlarını keserek kısırağa ters bindirerek ailesine götürmek” (KTS, 2017; 745).

eki kolun booruña al- “doğum yapmak, sağ salim doğurmak” (Nurmatov, 2008; 699).

erden çık- “kocasından boşanmak” (KTS, 2017; 892).

eşik açıp, beşik türtkön “önceden bir evlilik yapmış, kocasından boşanmış” (Nurmatov, 2008; 712).

kız ala kaç- tar. “kız kaçırmak dünür düştüğü kızın başlık parasını ödemediği zaman kızı rızasıyla alıp götürmek. Kız kaçırmak, bir kızı kendisinin veya ailesinin rızası olmadan alıp götürmek” (KTS, 2017; 1262).

kız çigar - “kız vermek” (KTS, 2017; 1262).

kız köçür - tar. “evlenen kızın göçünün yakınları tarafından törenle geçirilmesi” (KTS, 2017; 1262).

kız uzat - “kızı evlendirirken uğurlama töreni” (KTS, 2017; 1262).

koşok / koşok koş - “ağıt, evlenen kızın arkasından niteliklerini anlatan söz ve ya ezgi” (KTS, 2017; 1333).

köz açıp körgön “ilk doğan çocuk veya ilk gelin” (KTS, 2017; 1187).

ooz açıp öpkön, köz açıp körgön “en büyük gelin” (KTS, 2017; 1649).

küyöö tap - “koca bulmak” (KTS, 2017; 1481).

küyöödön çık - “kocadan ayrılmak” (KTS, 2017; 1481).

küyöögö ber - “kocaya vermek” (KTS, 2017; 1481).

küyöögö çık - “kocaya varmak, evlenmek” (KTS, 2017; 1481).

küyöögö kaç - “kocaya kaçmak” (KTS, 2017; 1481).

küyöögö ket - “kocaya gitmek” (KTS, 2017; 1481).

küyöögö tiy - “kocaya varmak, kocaya gitmek” (KTS, 2017; 1481).

küyöölö- “evlenmeden önce söz kesilen kızı hediyeler olarak ziyaret etmek; evleneceği kızı evinden törenle almak” (KTS, 2017; 1481).

olut basıp kalgan ayal “evinde ailesinde otorite kazanmış kadın” (KTS, 2017; 1635).

otur - “kaçırılan kızın gelin olmaya razı olması, kaçırıldığı evde kalması” (KTS, 2017; 1678).

turmuşka çık - “kocaya varmak; kızın, kadının evlenmesi” (KTS, 2017; 2115).

Sonuç

Sözlü geleneğin ve göçebe kültürün son zamanlara kadar devam ettiği Kırgız halkının söz varlığı içerisinde, Eski Türkçeden beri kullanılan ve genel Türk dilinde ortaklık gösteren kadın ile ilgili birçok kelimenin yanında çok sayıda diğer dillerden alıntılanmış kelimelere de rastlanmaktadır. Yaşanılan coğrafya ve değişen inanç sistemleri sebebiyle tarihi süreç içerisinde Arapça, Farsça, Rusça, Moğolca, Çince'nin yanında Kırgız Türkçesinde modernleşmeyle birlikte batı kökenli kelimelerin de tanıklığına rastlanmaktadır. Kadın kavramı dilin söz varlığında ya doğrudan kadın olarak, ya da kendisine yüklenen roller açısından yer almakta ve onunla birlikte anılan kavramları çağrıştırmaktadır. Bu kavramlar içinde kadının güzelliği, akli, cinselliği yanında kadının aile ve sosyal yaşamda kız evlat, eş, anne, saygın bir konumda veya bir kahraman olarak üstlendiği rollere dair söz varlığının da yoğunlukla kullanıldığını söylemek mümkündür. Türk dilinde ve özelde Kırgız Türkçesinde, kadının sosyal yaşamdaki varlığı ve rolleri söz varlığını zenginleştirmiş, beraberinde toplumun kadına yönelik bakış açısını da ortaya koymuştur. Türk geleneksel kültürü ve aile yapısında kadının ev ile sınırlı bir yaşam alanına sahip olması, eş ve anne rollerinin baskın gelmesi, daha kırılğan olması, toplumun kadına bakış açısı, toplumsal bilinçaltındaki kadına layık görülen olumlu veya olumsuz kodlar, kadın ile ilgili söz varlığının da bu yönde şekillenmesine neden olmuştur.

Kaynakça

- Akmataliyev, A.A. vd. (2015). *Kırgız Tilinin Tüshündürmö Sözdüğü*. Avrasiya Press.
- Aksan, D. (1996). *Türkçenin Söz Varlığı*. Engin Yayınevi.
- Arikoğlu, E. vd. (2017). *Kırgızca-Türkçe Sözlük (KTS)*. Kırgızistan-Türkiye “Manas” Üniversitesi Yayınları.
- Atalay, B. (2006). *Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Aynakulova, G. (1997). Kırgızlarda Evlilik ve Aile. *Bilig*, 6, 174-179.
- Caferoğlu, A. (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul.
- Clauson, S.G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford.
- Çağatay, S. (1962). Türkçede “Kadın” İçin Kullanılan Sözcükler. *TDAY- Belleten*, 13-49.
- Dıykanbayeva, M. (2017). Kırgız Atasözlerinde Kadın ve Toplumdaki Yeri. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 59, 61-70.
- Ergin, M. (1989). *Orhun Abideleri*. Boğaziçi Yayınları.
- Lessing, F.D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük (çev. G. Karaağaç)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Li, Y.S. (2019). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Mangır, M. (2017). Derleme Sözlüğüne ‘Kadın’ Kavramı ile İlgili Katkılar. *Dede Korkut Uluslararası Türk Dil ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 6/13, 38-50.
- Mukambayev, C. (2009). *Kırgız Tilinin Dialektolojikalık Sözdüğü*. Bişkek.
- Nurmatov, M. (2008). Kırgız Türkçesindeki Deyimler (Aktarma-İnceleme). *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Tekin, T. (1960). ‘Amca’ ve ‘Teyze’ Kelimeleri Hakkında, *TDAY-Belleten*, 1960, 283-294.
- Tutar, H. (2007). Kırgızlarda Akrabalık Terminolojisi ve Akrabalık İlişkileri. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları (HÜTAD)*, 6, 155-169.
- Tülücü, Süleyman (2010). İbn Mühenna Sözlüğü ve Bu Sözlükte “Kadın” ve “Kadın Akrabalık” Adları İçin Kullanılan Sözcükler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (0) 2, 155-165.
- Yazıcı Ersoy, H. (2012). Başkurt Türkçesinde “Kadın” ile İlgili Söz Varlığı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 31, 55-82.
- Yudahin, K.K. (2011). *Kırgız Sözlüğü (çev. A. Taymas)*. Türk Dil Kurumu Yayınları.

KILINMAK VE TÖRÜMEK FİİLLERİ ÜZERİNE DÜŞÜNCE VE TESPİTLER

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM, Emekli Öğretim Üyesi

Türk tarih yazımında, tarih yazıcılığında ve tarihe bakış açısından gözümüzün önünde duran ve hiç bıkmadan usanmadan yüzyıllardır bize dünya tarihçiliğine kendini anlatmaya, taşıdığı anlamları sabırla düşündürmeye çalışan ama bir türlü bize bu gerçekleri düşündürtemeyen, kadim geçmişimizi geleceğe taşıyan iki temel fiil vardır. Bunlardan birincisi, “Kılınmak”, ikincisi ise “Törümek” fiilleridir. Bu fiillerin her ikisinin de hem Bilge Kağan’ın hem de Bilge Tonyu Ak Aka [=Bilge Tonyukuk]’nın¹ yazdığı ve “bengü taş”lara dokutturdukları yazıtlarda yer aldığını görmekteyiz.

Türklerin, insanların ilk yaradılışı, tarihin nasıl yürümeye başladığı konusu, Bilge Kağan kadar yalın, anlaşılır biçimde hangi yazma eserde yerini almıştır, doğrusu kendi payıma bilmiyorum.

Bilge Kağan, kâinatın ve insanın yaradılışı, tarihin yürüyüşünü, “Köl Tigin Benggü Taş Bitig” [=Köl Tigin Ölümsüz Taş Kitabı] yazıtları içinde yüzyıllarca, binlerce yıllar sürmüş bir oluşum sürecini, yazıya dökülse hacmi binlerce, milyonlarca anlatıyı, bellekte sıkılaştırma, çok anlamlı ve aynı zamanda çok bağlamli açılımını çağrışım yöntemiyle okunur, anlaşılabilir bir zihnî metine dönüştürür. Bu kesif anlam yüklü zihnî metinde, Türklerin tarih sahnesine çıkışını, insanlığın yaradılışını ve Türk tarihinin yürüyüşünü Bilge Kağan bizlere, bir cümlede istifleyerek dile getirir. Bu ifade bana göre bütün bu özellikleri içinde barındırması bakımından olağanüstü bir anlatım diline ve kudretine sahip bir zihnî metni oluşturur ve bu metni hiç yüksünmeden yüzyıllar boyu sırtında taşımakta ve işlevini bugün de sürdürmektedir.

1 Bilge Tonyu Ak Aka biçiminde okur ve anlamlandırırsak, onun yüklendiği ve gördüğü işleri de daha iyi anlamak olanağı buluruz. İleriş Kağan’ın hem bilgisi <baş kamı>, kurban sunucusu, Kağan kaldırma töreni yöneticisi, sözcüsü, çabışı <orduyu savaşta sevk ve idare eden kişisi, kendinden yaşça büyük teyze oğlu bir “aka” konumundadır. Tanrı’ya kurban sunma ve Kağan kaldırma törenlerinin baş kamı, görevi gereği “ak ton” giyinir ve Tanrı’ya boz<kır> at kurbanını sunar. Yüklendiği anlamlar, işlevler ve yer aldığı bağlamlar bakımından klişe okuyuş yerine yeni okuyuşun daha uygun olacağı ve dilimize de gramer bakımından uygun bir okuyuş olduğu açıktır.

Şimdi tanımlamaya ve açıklamaya çalıştığım sözleri ve açıklamasını görelim: [KT D1]²:

“üze kök teng-ger³, asra yağız yer kılıntukda ekin ara kişi ogli kılınmış. Kişi oglınta üze eçüm apam bumin kağan istemi kağan olurmuş. Olurupan törük bodunıng ilin törüsün tuta birmiş iti birmiş”. [=yukarıda mavi sema yurtu, aşağıda kara yer yaratıldığında, ikisi arasında, yeryüzünde insanoğlu yaratılmıştır. Kişioğlunun üzerine ecdatım, eçüm apam bumin kağan, istemi kagan, olmuştur. Kağan olarak tahta oturup yaratılmış bodununun ilini <devletini>, törüsünü <yasalarını> ayağa kaldırmış, düzene koymuştur].

İnsanlık tarihi, kişioğlu <insanoğlu, yer ile gök yaratıldıktan ve ikisi arasında, yeryüzünde yaşamak üzere yaratıldığında, onları düzene koyup idare etmek üzere ecdatlarım başa geçmiş <tahta oturmuş> devleti, törüyü kurup yürütmüşler.

Türk tarih yazımında ve yazıcılığında arkada yazıp bıraktığı “benggü taş bitig” yazıtları ile Bilge Kağan Türk tarihçiliğinin kurucusu konumundadır. Bilge Kağan gerçekçi, gerçekliğini bildiği olayları, İstemi[=Uç Temür] ve Bumin[=Tuman, Tümen] Kağanlara gelinceye kadar zamanı babası İlteriş Kağan, amcası Kapgan Kağan ve kendi zamanında yaşanmış olayları Bilge Kağan yazıp anlatmıştır. Başlangıçtan eçü ve apalarından önce yaşanmış geçmiş kadim zamanı ise, zihnî tasavvura bırakılmıştır. Hatırlanır, bilinebilir tarih ile geçmişin tasvirine geçildiği görülür. “Kılınmak” fiilinin yaratılmak, doğmak anlamlarında kullanıldığı görülür. Bu eylem, kişioğlunun yarattığı, gerçekleştirdiği eylemleri kapsamadığı, iradesi dışında kalan yaratımları, yerin, göğün, insanın yaratılışını ifade etmek için “kılınmak” fiili kullanılmıştır. Türklerin kültür tarihinde ikinci “yaratma” fiili var: “törimek”. Bu fiil de “yaratılmak” anlamını karşılamakla birlikte, bu “yaratma” eyleminde ilkinde olduğu gibi doğrudan doğruya ”teng eri”nin etkili olmadığı, bu yaratma işlemi sürecinde kişioğlunun daha etkili olabildiği anlaşılmaktadır.

Birinci “yaratılma”yı ifade eden “kılınmak” fiiline karşılık, “törimek” kişioğlunun katkısı olan bir başka “yaratım”ı ifade ettiği anlaşılıyor. Bu eylemin, kişioğlunun gerçekleşmesine doğrudan katkıda bulunduğu yaratımlar için kullanıldığı anlaşılıyor. Anlatısı farklı olsa da adımız olan “türk” sözü, ”törü-mek”<yaratmak>ten doğmuştur [Törü- fiilinden>törük> türük> türk]⁴.

Köktürk Kağanlığı ikinci döneminin kurucuları olan Kutluk Şad ile Çin’de kılınmış < yaratılmış, doğmuş ve yetişmiş olan teyze oğlu Boyla Bağa Tarkan teyze

2 Köl Tigin Benggü Taş Bitig yazıtında yer alan ibarenin yer aldığı yer, Köl Tigin yazıtının doğu yüzü ilk cümlesi: [KT D1] biçiminde gösterilmiştir.

3 teng: sema, kâinat; ger: çadır, yurt, otağ.

4 İbrahim Kafesoğlu (1966). “Tarihte “TÜRK” Adı”. **Reşid Rahmeti Arat İçin**. Ankara: TKAE, s. 306-319.

çocukları olmaları yanı sıra, aynı zamanda birbirleri açısından “dünür” boylarına mensupturlar. Bilge Tonyu Ak Aka, Kutluk Şad'ın[=Tonu Ak Ağa], Kutluk Şad'ı kağan kaldırma⁵ ve kurban törelerini yöneten baş kam işlevini de yürütmüştür. Söz konusu törenler sona erdiğinde, Bilge Tonyu Ak Aka, diyor ki, Kutluk Şad, “İleriş Kağan”, ben özüm “Bilge Tonyu Ak Aka” oldum⁶. Yeri gelmişken Bilge Tonyu Ak Aka'nın da damadı Bilge Kağan gibi, bir tarihçi olarak kendi zamanında yaşadıklarını sağlığında yazıya alıp “benggü taş” üzerine dokutturmıştır. Onun anlatımlarında kullandığı dilde duygular arındırılmış olsa da politik tutumları yansıtılır. Bunu yaparken hiç kimseye aldırmdan sözünü esirgemez, gereken yerde gereken biçimde sözünü söylediği görülür⁷.

Türk tarihinde “törük” adının ilk kez Çin kayıtlarında yer aldığı ve hangi anlamda kullanıldığı ve hangi eylem ardından kullanıldığı bilgisi yer almaktadır. Türk tarihinin efsanevi safhalarına ışık tutan kayıtlara göre “törük” adı ile ilgili şu bilgiler verilmektedir: ”T'u-kuelerin ataları Hiung-nuların kuzeyinde bulunan So devletinden gelmektedir. Kabilenin şefi kardeşi olan A-Pang-pu idi. On yedi kardeş arasında İ-çi-ni-şi-tu'nun dört oğlundan dördüncüsü ateşi icat edip bütün A-pang-pu kabilelerini soğuktan korur. Bundan dolayı, ateşi icat ederek ısınmalarını sağlayan kişiyi kendilerine reis/han seçerler ve ona “T'u-küe” <yaratılmış> ünvanı vermişler⁸.

Çin kayıtlarında yer alan bilgilere göre, yaratılmış kişiöğulları kendilerinin ateşi bulup, kendilerini soğuktan korumayı başaran kişiyi kendilerine göğe kaldırmak reis/han seçtiklerinde ona Çin kaynaklarında yer alan bilgilere göre “T'uchue” demişler⁹. Çin kayıtlarında bu şekilde yer alan sözcüğün “törük” ve anlamının da “yaratılmış” olduğu anlaşılmalıdır. Bu anlamı ile bu sözcüğün Benggü Taş Bitig yazıtlarında yerini almıştır. Bilge Kağan'ın kardeşi Köl Tigin için yazdığı benggü taş bitigde “yaratılmış” anlamı ile şu şekilde yer almıştır <KT G1>:

“Teng eri teg tenggeride bolmış törük bilge kagan bu ödke olurtum”.[=semanın/efendisi/beyi gibi <ben de> kök otağda olmuş <orada> yaratılmış Bilge Kağa-

5 Dursun Yıldırım (1991). “Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme ve Oturma”. **XI. Türk Tarih Bildirileri**. Ankara: TTK Yayını, s. 519-530.

6 Buraya kısaltarak aldığım ibare Bilge Tonyu Ak Aka Benggü Bitigi, I.Taş. Batı yüzü bk. Hatice Şirin (2006). **Eski Türk Yazıtları Söz Varlığı** İncelemesi, Ankara: TDK Yayını, s.638.

7 Bk. Dursun Yıldırım (2022).“Bilge Tonyukuk Benggü Taş Bitiği” ve Türk Edebî Yaratıcılığında Yeri. **Türk Kültürü**, 60 (XV), 1, 2022/1: 1-16.

8 Liu Mau-Tsai (2006). **Doğu Türkleri**. İstanbul: Selenge Yayınları, s. 15-16.

9 “Türkler” ve ”Türk” üzerine kaynaklarda ve incelemelerde yer alan kayıtlar, değerlendirmeler ve açıklamalar için bk. İsenbike Togan-Gülнар Kara-Cahide Baysal (2006). **Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi**. Ankara: TTK Yayını, s.67-71.

nım. Bu zamanda tahta oturdum]¹⁰. Bilge Kağan, kağan köterme törenine bağlı olarak şu kayıta bulunur:

“uze törük tenggerisi törük iduk yiri subı ança etmiş: törük bodun yok bolmazun tiyin bodun bolçun tiyin kanım ilteriş kaganıg ögüm ilbilge katunug teng eri töpüsinte tutup yügerü kötürmiş erinç”[KTD10-11].

Yukarıda belirttiğim bu ifadeyi ben şu şekilde açıklıyorum: “[=yukarıda türk sema çadırı <yurdu, otağı> türk mukaddes yeri ve suyu şöyle yapmışlar. törük bodun yok olmasın diye, bodun olsun diyerek babam İlteriş Kağanımı ve anam İl-bilge Hatun’u Teng Eri< Semanın Efendisi¹¹> tepelerinden tutup yukarı, kendi katinı çıkardı.]. Burada “törük bodun” dan yaratılmış bodunu, düzene konmuş il ve törüye bağlanmış, konmuş bodunu anlıyorum. ”Törük” <yaratılmış> anlamından ne zaman bir “bodun” adı konumuna gelmiştir, sorunu üzerine ayrıca durulması yerinde olacaktır.

Kağan köterme, kaldırma töreni tasviri ile bu yazıyı bitirmek istiyorum. Kağan kaldırma töreni, kaldırılan kişinin yaratılmış olması “törük” <yaratılmış> unvanı ile çağrılıyor olması, onun Teng Eri tarafından kendisine, bilig, küç, bilig, kut, ülüş, il tutsık yir yarlığı ile donattıktan sonra, bodunu yönetmek üzere yere bodun üzerine indirilmesi, başka yaratılmışlardan farklı yaratılışa uğramış bir kişiliği yansıtmış olduğundan dolayı böyle yaratılış ile, “törük” şeklinde ifade edilmiş olduğunu düşünüyorum. Yeniden yaratılma ve bu eylemin Teng Eri katında gerçekleşmesini bir tür yeniden olağanüstü niteliklerle donatılmış biçimde yeniden “yaratılma” diye anlamamız yanlış olmaz sanırım.

Türkler arasında “törük” vasfına erişmek için yapılan tören hakkında Çin kayıtlarında “T’u-küe” için şu bilgiler yer alır:

”yeni bir hükümdar<han, kağan, İlliğ kağan seçileceği zaman, topluluğun <bodunun-boyolar birliğinin> en yüksek rütbeli kişileri<boy beyleri> onu bir keçe örtünün üstünde taşıyarak güneş yönünde dokuz kez döndürüyorlardı. Dokuz kez döndürülmesinin nedeni Kâinatın Efendisi olduğuna inanılan Teng Eri’nin göğün dokuzuncu katında bulunduğu inancı ile ilişkilidir. Her dönüşte bütün bodun onun önünde yere doğru eğilirdi. Dönmeler ve eğilmeler sona erince, hükümdar-

10 Köl Tigin Benggü Taş Bitig yazıtında yer alan bu cümlelerin okunuşu ve yorumu bize aittir.

11 Türklerin inanç yapısı içinde “Tanrı” tasavvuru, kâinatın, yerin göğün ve kişiöğünün ve her şeyin yaratıcısı/kılıcı sınırsız kudret sahibi biçiminde algılandığı anlaşılıyor. O, yeryüzünü doğudan batıya uzanan bir yay gibi koruması altına alan Kâinatın efendisi, beyi tasavvur edilen Teng Eri’dir. Bu inanç yapısı Türkler arasında avcılık, hayvancılık ve az-çok tarım ile uğraşıldığı bir süreç içinde bu inanç yapısı M.Ö.1450-1050 yıllarında Tabgaç eline TÜRKLER tarafından getirilmiştir. bk. Wolfram Eberhard (1947). Çin Tarihi. Ankara: TTK Yayını. Bu tespitten hareketle, Türkler arasında bu inanç sisteminin kadim vücut bulmuş olduğunu ileri sürmek yanlış olmaz.

larını bir ata bindirerek dolaştırırlardı. At ile dolaştırma sırasında boğazına ipek bir bez dolayarak sıkarlardı. Hükümdar zorlukla soluk alabilirdi. Sonra bu bağı gevşeterek kendisine hemen sorarlardı: “Kaç yıl bizim hükümdarımız/kağanımız olarak kalacaksınız, diye. Bu Sırada kağan baygın durumda olduğundan sureyi açık seçik söylemezdi. Ağzından karmakarışık dökülen sözcüklerden hükümdarlık süresi kestirilirdi”¹² Bu sorgulama işleminin, kağan kötürme <kaldırma> törenini yöneten ve baş kam işlevi görenin yaptığı şüphesizdir. İleriş Kağan için bu görevi bilgisi, sözcüsü ve çabışı olan Bilge Tonyu Ak Aka'nın baş kam olarak bu işlevi yerine getirdiği, bodun üstüne tahta oturması için onun “törük” olmasına, bir başka deyiş ile bu süreç, olağanüstü niteliklerle donatılmış, bir tür yeniden yaratılmış kişi olarak yeryüzüne inmesi kağan olmasıyla bağlı bir süreç diye tanımlanabilir. Kağan seçilme sürecini de yapılan işlemlerin nelerden ibaret olduğu da, yukarıda verdiğimiz alıntıdan da anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Dursun Yıldırım (1991). “Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme ve Oturma”. XI. Türk Tarih Bildirileri. Ankara: TTK Yayını.
- Dursun Yıldırım (2022). “Bilge Tonyukuk Beggü Taş Bitiği” ve Türk Edebî Yaratıcılığında Yeri. *Türk Kültürü*, 60 (XV), 1, 2022/1: 1-16.
- İbrahim Kafesoğlu (1966). “Tarihte “TÜRK” Adı”. Reşid Rahmeti Arat İçin. Ankara: TKAE, s. 306-319.
- İsenbike Togan-Gülnar Kara-Cahide Baysal (2006). Çin Kaynaklarında Türkler Eski T'ang Tarihi. Ankara: TTK Yayını,
- Liu Mau-Tsai (2006). Doğu Türkleri. İstanbul: Selenge Yayınları.

12 Liu Mau-Tsai (2006). **Doğu Türkleri**. İstanbul: Selenge Yayınları, s.19-20.

MAHTUMKULU'NUN DİLİNDE HAYVAN ADLARI

Prof. Dr. Osman YILDIZ, Süleyman Demirel Üniversitesi
ORCID No: 0000-0003-2250-0260

Giriş

Mahtumkulu, meşhur Türkmen şairi Devlet Mehmet Azadî'nin oğludur. Tahminen 1733 yılında doğmuştur. Çocukluğunda babasının ilminden ve şairliğinden istifade etmiştir. Buhara'da ve Hive'de iyi bir medrese eğitimi görmüş; Arapçayı, Farsçayı ve edebî Doğu Türkçesini öğrenmiş; Nizamî, Sadî, Fuzûlî, Nevâyî gibi Türkçenin ve Farsçanın klâsiklerini tanımıştır. Dünyaya geldiği yer Hazar Denizi'nin güney-doğu köşesinden denize dökülen Etrek Çayı civarındır. Şair, Türkmenistan'ı, Özbekistan'ı, Afganistan'ı ve İran'ın bir kısmını dolaşmıştır. Hayatının büyük bir bölümü Türkmenler arasında geçmiştir. Yine tahminen 1780'li yıllarda ve elli yaşını geçtiği sıralarda ölmüştür (Biray, 1992, s. 13).

Mahtumkulu'nun şiir yazmaya çok erken yaşta başladığı bellidir. Ancak kendisi bütün şiirlerini derleyip toparlamadığından şiirlerinin kesin sayısı bilinmemektedir. Şairin kendi el yazısıyla olan divanı ele geçmemiştir (Azmun, 1978, s. XII, II). Onun şiirleri daha şairin yaşadığı devirden itibaren çok geniş bir kitleye yayılmıştır. Bunun neticesi olarak da şiirleri, değişik bölgelerde ve değişik zamanlarda birer divan şeklinde toplanıp muhafaza edilmiştir (Biray, 1992, s. 13)¹.

Mahtumkulu'ndan önceki Türkmen şairleri hem dil hem de üslup bakımından klasik Çağatay edebiyatının tesirinde kalmışlardır. Bu tesir, Mahtumkulu'nda da görülmekle birlikte o, şiirlerini daha ziyade Türkmen diliyle ve Türkmenlerin anlayıp benimseyeceği bir tarzda yazmıştır. Bu münasebetle Mahtumkulu, Türkmen Türkçesi yazı dilinin kurucusu ve klasik Türkmen edebiyatının en büyük şairi sayılmaktadır (Kara, 1998, s. 132). Mahtumkulu'nun şiirlerinde tematik olarak başta Türkmen birliği olmak üzere, millî, dinî ve evrensel değerler didaktik bir tarzda dile getirilmiştir (Cankurt, 2013, s. 911-951).

Şiirlerinin büyük ekseriyeti sekiz ve onbir heceli koşmalardan ibarettir; bir miktar gazeli, çok az sayıda da beş, altı ve dokuz mısralık bentlerden oluşan şiiri vardır (Biray, 1992, s. 14).

1 Mahtumkulu divanının nüshaları ile şiirlerinin yayımları hakkında bk. Azmun, 1978, s. II-V; Biray, 1992, s. 28-30; Kutlu, 2017, s. 28-38.

Mahtumkulu, şiirlerini çok zengin bir kelime kadrosu, deyim, atasözü ve özlü sözlerle terennüm etmiştir. Şairin dilinde insandan tabiata, tabiattan insana deyim aktarmaları çok önemli bir yer tutar. Bunda eski Türkmen toplumunun tabiat ile iç içe bir hayat sürmesinin büyük etkisi vardır. O, deyim aktarmalarını genellikle hayvanlar üzerinden yapmıştır; dolayısıyla şiirlerinde hayvanlardan bolca söz etmiş ve çeşitli hayvan adlarını kullanmıştır.

Söz varlığının değişik kesitleri, kültürün değişik yönlerini tanıtıcı niteliktedir. Söz varlığındaki kimi kelimeler, incelenen dilin, söz konusu dönemin coğrafyasını da tanıtacak nitelikte olabilir. Örneğin bitki ve hayvan adlarından yola çıkılarak bitki varlığı ve hayvan varlığı üzerine bilgi edinmek mümkündür. Bu türden adlar, eserin yazıldığı tarihte yaşanan coğrafyanın izlerini taşıdığı gibi daha önceki dönemlerdeki coğrafyaların izlerini de taşıyabilir. Aynı bilgiler yaşam biçimleri bakımından da bilgi verici olabilir (Abik, 2009, s. 1).

Bu düşünceyle, “Mahtumkulu’nun Dilinde Hayvan Adları” başlıklı bir araştırma yapmaya karar verdik. Bu çalışmada, H. Biray’ın *Mahtumkulu Divanı* (Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1992)’ni taradık ve eserde geçen hayvan adlarını tespit etmeye gayret ettik. Hayvan adlarını, biyolojik gruplandırma yerine, insan hayatındaki yerlerini esas alarak “1. Kuşlar, 2., Kümes Hayvanları, 3. Sürüngenler, 4. Sinek, Böcek ve Haşeratlar, 5. Yaban Hayvanları, 6. Ev Hayvanları, 7. Balıklar, 8. Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvanlar, 9. Binek ve Yük Hayvanları, 10. Tür Adları, 11. Efsanevî ve Dini Nitelikli Hayvanlar” şeklinde sınıflandırdık². Çalışmada her hayvan adını, köken ve anlam bakımından inceledik. Şairin şiirlerinde hayvan adlarının önemini vurgulamak için hayvan adlarının kaç yerde geçtiğini, hangi sıklıkla kullanıldığını hesaplayıp belirlenen hayvan adları içerisindeki yerlerini ortaya koyduk. Sonuç bölümünde de, elde edilen veriler ışığında birtakım değerlendirmelere gittik.

Araştırmada, temelde H. Biray yayınına esas almakla birlikte, aynı konuyla ilgili Y. Azmun (1978) ve A. Aşirov (2014)’un çalışmalarından da yararlandık. Biray yayınında, yazarın da açıkladığı (1992, s. XX-XXI) üzere manzumeler belirli ölçüde Türkiye Türkçesine uyarlanmıştır. Aşirov yayınında da şiirler günümüz Türkmen Türkçesiyle verilmiştir. Azmun’un doktora tezi ise, Mahtumkulu’unun transkripsiyonlu ve edisyon kritikli divanını içermektedir. Çalışmamızda amaç, mümkün mertebe Mahtumkulu’nun diliyle hayvan adlarını ortaya koymak olduğundan Biray yayınındaki hayvan adlarını, öncelikle varsa Azmun’un tezindeki karşılıklarıyla, yoksa Aşirov yayınındaki şekillerle değiştirdik.

2 Bu sınıflandırmada, genel itibarıyla A. Karahan’ın çalışması (2013, s. 1839-1865) esas alınmıştır.

Mahtumkulu Divanı'nda 303 şiir yer almaktadır. Bu manzumelerde tespit edilen hayvan adları ve fonksiyonları açıklamaları ile birlikte şöyledir:

1. Kuşlar³

ala qarğa “saksağan”, *algır* “akdoğan, sungurdan daha küçük bir yırtıcı kuş”, *balaman* “çakır doğan, üsküflü doğan”, *bayğuş* “baykuş”, *bâz* → Far. *bâz* “doğan”, *bülbül* < Far. *bulbul*, *bürgit* << Moğ. *bürgüd* “tavşancıl, kaya kartalı”, *çarlak* “martı”, *çekeyik* << Far. *çekâvek* “serçeden daha küçük bir kuş”, *gökce kebder* << Tk. *gökçe* + Far. *kebüder* “kumru”, *hekik* “beyaz renkli, küçük ötücü bir kuş”, *hüdhüd* < Ar. *hudhud* “hüthüt”, *karağuş* “kartal”, *karçığay* << Moğ. *hari-ça-ğay*, *hacir-ğay* “aladoğan, atmaca”, *qarğa*, *qaz*, *kekilik* “keklik”, *kepder* “güvercin”, *kırgı* “atmaca”, *quba qaz* “kuğu”, *quladı* “tepeli doğan; sıçan vs. avlayan irice bir kuş”, *qumrı* << Far. *kümri* “kumru”, *laçın* → Toh. *laçın* “şahin, doğan”, *ördek*, *sandıvaç* “bülbül”, *sona* < Moğ. *sona/sono* “yaban ördeği, suna”, *şahbâz* < Far. *şâh-bâz* “bir cins iri ve beyaz doğan”, *şunqar* “akdoğan, sungur, doğan”, *tarlan* → Moğ. *tar-lan* “doğana benzer bir kuş”, *tâvus* → Ar. *tâvus* “tavus”, *tezerv* < Far. *tezerv* “sülün”, *torgay* “serçegillerden bir kuş, çayır kuşu”, *totı* << Far. *tütü* “dudu, papağan”, *tuğın* “doğan”, *turna* “turna”, *ütelgi* << Moğ. *itelgü* “ak doğan”, *yelbe* “deniz kuşu”, *zâğ* → Far. *zâğ* “karga”.

Tablo 1. Mahtumkulu'nun Dilinde Kuş Adlarının Kökeni, Sayısı ve Kullanım Sıklığı

Kuş Adı	Kökeni	Sayısı	Kullanım Sıklığı
<i>ala qarğa</i>	Türkçe	1	1
<i>algır</i>	Türkçe	1	1
<i>balaman</i>	Türkçe	1	1
<i>bayğuş</i>	Türkçe	1	1
<i>bâz</i>	Farsça	5	5
<i>bülbül</i>	Farsça	36	42
<i>bürgit</i>	Moğolca	3	3
<i>çarlak</i>	Türkçe	1	1
<i>çekeyik</i>	Farsça	1	1
<i>gökce kebder</i>	Türkçe+Farsça	1	1
<i>hekik</i>	Türkçe	1	1
<i>hüdhüd</i>	Arapça	2	2
<i>karağuş</i>	Türkçe	1	1
<i>karçığay</i>	Moğolca	1	1

3 Daha önce Aşırov yayını (2014) esas alarak Mahtumkulu Divanı'ndaki kuş adları üzerine bir yayın (2019) yapmıştık. Zikredilen yayındaki kuş adlarının sayısı ve ses yapıları ile yukarıdaki mukabilleri arasında farklılıklar bulunmaktadır.

Tablo 1. Mahtumkulu'nun Dilinde Kuş Adlarının Kökeni, Sayısı ve Kullanım Sıklığı (Devamı)

Kuş Adı	Kökeni	Sayısı	Kullanım Sıklığı
<i>kaşa</i>	Türkçe	8	8
<i>ka</i>	Türkçe	8	8
<i>kekilik</i>	Türkçe	3	3
<i>kepder</i>	Farsça	3	7
<i>kağı</i>	Türkçe	1	1
<i>ka</i>	Türkçe	2	2
<i>ka</i>	Türkçe	1	1
<i>ka</i>	Farsça	4	4
<i>ka</i>	Toharca	8	14
<i>ördek</i>	Türkçe	2	2
<i>sandıvaç</i>	Türkçe	2	2
<i>sona</i>	Moğolca	3	3
<i>şāhbāz</i>	Farsça	1	1
<i>şunkar</i>	Türkçe	3	3
<i>tarlan</i>	Moğolca	2	2
<i>tāvus</i>	Arapça	3	3
<i>tezerv</i>	Farsça	1	1
<i>torgay</i>	Türkçe	1	1
<i>totı</i>	Farsça	3	3
<i>tuğın</i>	Türkçe	2	2
<i>turna</i>	Türkçe	1	1
<i>ütelgi</i>	Moğolca	2	2
<i>yelbe</i>	Türkçe	1	1
<i>zāğ</i>	Farsça	5	5

Toplam 38 kuş adı, 125 yerde 140 defa kullanılmıştır. Bunlardan 20'si **Türkçe**, 9'u Farsça, 5'i Moğolca, 2'si Arapça, 1'er tanesi Toharca ve Türkçe+Farsça kökenlidir. Türkçe kökenliler 42 yerde, 42 defa; Farsça kökenliler 59 yerde, 67 defa; Moğolca kökenliler 11 yerde 11 defa; Arapça kökenliler 4 yerde, 5 defa; Toharca kökenliler 8 yerde 14 defa; ve Türkçe+Farsça kökenliler 1 yerde 1 defa geçmektedir.

2. Kümes Hayvanları

hindi → Ar. *hindi* “hindi”.

Divanda kümes hayvanı adı toplamda 1’dir. Bu kelime 2 yerde, 2 defa kullanılmıştır.

3. Sürüngenler

çıyan << Çin. ça:dan “çıyan”, *kelpeze* << Far. çelpāze “kertenkele”, *mār* → Far. *mār* “yılan”, *neheng* → Far. neheng “timsah”, *yılan*.

Tablo 2. Mahtumkulu’nun Dilinde Sürüngen Adlarının Kökeni, Sayısı ve Kullanım Sıklığı

Sürüngen Adı	Kökeni	Sayısı	Kullanım Sıklığı
<i>çıyan</i>	Çince	2	2
<i>kelpeze</i>	Farsça	3	4
<i>mār</i>	Farsça	12	13
<i>neheng</i>	Farsça	2	2
<i>yılan</i>	Türkçe	15	17

Toplam 5 sürüngen adı, 34 yerde 38 defa kullanılmıştır. Bunlardan 3’ü Farsça, 1’er tanesi Türkçe ve Çince kökenlidir. Farsça kökenliler 17 yerde, 19 defa; Türkçe kökenliler 15 yerde, 17 defa ve Çince kökenliler 2 yerde, 2 defa geçmektedir.

4. Sinek, Böcek ve Haşeratlar

āfi <<Ar. ef *ī* “engerek yılanı”, *harçeng* → Far. ħar-çeng “yengeç”, *karınca*, *kebelek* “kelebek”, *kelhemeç* “karafatma”, *kişmir* “uzun ayaklı, yuvarlak kafalı bir böcek”, *kurt* (II) “böcek, kurt”, *meges* → Far. meges “sinek”, *möcek* “böcek”, *möy* “zehirli bir böcek, zehirli örümcek”, *mūr* → Far. mūr “karınca”, *peşe* → Far. peşe ~ peşşe “sivrisinek”.

Tablo 3. Mahtumkulu'nun Dilinde Sinek, Böcek ve Haşerat Adlarının Kökeni, Sayısı ve Kullanım Sıklığı

Sinek, Böcek ve Haşerat Adı	Kökeni	Sayısı	Kullanım Sıklığı
<i>āfi</i>	Arapça	1	1
<i>harçeng</i>	Farsça	2	2
<i>karınca</i>	Türkçe	1	1
<i>kebelek</i>	Türkçe	1	1
<i>kelhemeç</i>	Türkçe	1	1
<i>kişmir</i>	Türkçe	1	1
<i>kurt (II)</i>	Türkçe	4	4
<i>mege</i>	Farsça	3	3
<i>möcek</i>	Türkçe	1	1
<i>möy</i>	Türkçe	3	3
<i>mür</i>	Farsça	4	4
<i>peşe</i>	Farsça	7	7

Toplam 12 sinek, böcek ve haşerat adı, 29 yerde 29 defa kullanılmıştır. Bunlardan 7'si Türkçe, 4'ü Farsça ve 1'i Arapça kökenlidir. Türkçe kökenliler 12 yerde, 12 defa; Farsça kökenliler 16 yerde, 16 defa ve Arapça kökenliler 1 yerde, 1 defa geçmektedir.

5. Yaban Hayvanları

arğumağ (arğamağ) “dağ geyiği, bedev at”, *arслан* “aslan”, *ayı*, *bars*⁴ “pars”, *bebiri* < Far. bebr “kaplana benzer ve ondan daha büyük yırtıcı bir hayvan”, *böri* “kurt”, *ceren* << Moğ. cegeran “ceren, ceylan”, *doğuz* “domuz”, *ğazâl* → Ar. ğazâl “geyik yavrusu, genç ahu”, *kaplan*, *ķarsak* “kırdada yaşayan ve tilkiye benzeyen, kısa bacaklı, derisi kıymetli bir hayvan”, *ķergerdān* << Far. ķerģeden “ģerģedan”, *ķerk* < Far. ķerģ “ģerģedan”, *ķeyik* “geyik”, *ķirpi*, *ķör sıçan* < Far. *ķūr*+ *Tk. sıçan* “köstebek”, *ķulan* “yaban eģeđi”, *ķurt (I)*, *maral* → Moğ. maral “diři geyik, ceylan”, *maymın* << Ar. meymün “maymun”, *meķecin* < Moğ. meķecin ~ meķeci “yabanî ana domuz”, *müş* → Far. müş “sıçan”, *peleng* → Far. peleng “panter”, *pil* << Ar. fil “fil”, *samır* << Ar. semmür “samur”, *sansar*, *sırtlan*, *sincāb* → Far. sincāb “sincap”, *şāğal* → Far. şāğāl “çakal”, *şır* → Far. şır “arşlan”, *tilki*, *torsuk* “porsuk”, *toşşan* “tavşan”, *yolbars* “kaplan”.

4 Bu hayvan adının kökeni hakkında bk. Yıldız, 1999, s. 143-160.

Tablo 4. Mahtumkulu'nun Dilinde Yaban Hayvanı Adlarının Kökeni, Sayısı ve Kullanım Sıklığı

Yaban Hayvan Adları	Kökeni	Sayısı	Kullanım Sıklığı
<i>arğumağ (arğamağ)</i>	Türkçe	1	1
<i>arslan</i>	Türkçe	8	8
<i>ayı</i>	Türkçe	2	2
<i>bars</i>	Türkçe	2	2
<i>bebir</i>	Farsça	1	1
<i>böri</i>	Türkçe	5	7
<i>ceren</i>	Moğolca	4	4
<i>doğuz</i>	Türkçe	3	3
<i>ğazāl</i>	Arapça	1	1
<i>kaplan</i>	Türkçe	4	4
<i>ķarsak</i>	Türkçe	1	1
<i>kergerdān</i>	Farsça	2	2
<i>kerk</i>	Farsça	1	1
<i>keyik</i>	Türkçe	4	4
<i>kirpi</i>	Türkçe	1	1
<i>kör sıçan</i>	Türkçe+Farsça	1	1
<i>ķulan</i>	Türkçe	3	3
<i>ķurt (I)</i>	Türkçe	33	35
<i>maral</i>	Moğolca	4	4
<i>maymun</i>	Arapça	1	1
<i>mekecin</i>	Moğolca	1	1
<i>müş</i>	Farsça	1	1
<i>peleng</i>	Farsça	7	7
<i>pil</i>	Arapça	10	11
<i>samur</i>	Arapça	1	1
<i>sansar</i>	Türkçe	1	1
<i>sırtlan</i>	Türkçe	1	1
<i>sincāb</i>	Farsça	2	2
<i>şāğal</i>	Farsça	9	9
<i>şīr</i>	Farsça	17	21
<i>tilki</i>	Türkçe	21	22
<i>torsuķ</i>	Türkçe	1	1
<i>tovsan</i>	Türkçe	1	1
<i>yolbars</i>	Türkçe	5	5

Toplam 34 yaban hayvanı adı, 160 yerde 170 defa kullanılmıştır. Bunlardan 19'ü Türkçe, 8'i Farsça, 4'ü Arapça ve 3'ü Moğolca kökenlidir. Türkçe kökenliler 98 yerde, 103 defa; Farsça kökenliler 40 yerde, 44 defa, Arapça kökenliler 13 yerde, 14 defa ve Moğolca kökenliler 9 yerde, 9 defa geçmektedir.

6. Ev Hayvanları

gürbe →Far. *gürbe* “kedi”, *it*, *köpek*, *pişik* “kedi”, *seg* → Far. *seg* “it”, *tazı* << Far. *tāzi*, *tula* << Far. *tüle* “tazi”.

Tablo 5: Mahtumkulu'nun Dilinde Ev Hayvanı Adlarının Kökeni, Sayısı ve Kullanım Sıklığı

Ev Hayvanı Adları	Kökeni	Sayısı	Kullanım Sıklığı
<i>gürbe</i>	Farsça	4	4
<i>it</i>	Türkçe	18	21
<i>köpek</i>	Türkçe	1	1
<i>pişik</i>	Türkçe	2	2
<i>seg</i>	Farsça	2	2
<i>tazı</i>	Farsça	1	1
<i>tula</i>	Farsça	1	1

Toplam 7 ev hayvanı adı, 29 yerde 32 defa kullanılmıştır. Bunlardan 4'ü Farsça ve 3'ü Türkçe kökenlidir. Farsça kökenliler 8 yerde, 8 defa; Türkçe kökenliler 21 yerde, 24 defa geçmektedir.

7. Balıklar

lu ~ *luv* <Moğ. *lū* < Çin. *lung* “bir balık”.

Divanda balık adı toplamda 1'dir. Bu kelime 2 yerde, 2 defa kullanılmıştır.

8. Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvanlar

buzav “buzağı”, *gāv* ~ *gev* → Far. *gāv* “öküz, sığır”, *geçi* “keçi”, *gevmiş* << Far. *gāv-miṣ* “manda”, *koç*, *koym* ~ *koy* “koyun”, *kuzı* “kuzu”, *ovlak* “oğlak”, *sığır* “sığır”.

Tablo 6: Mahtumkulu'nun Dilinde Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Adlarının Kökeni, Sayısı ve Kullanım Sıklığı

Büyükbaş ve Küçükbaş Hayvan Adları	Kökeni	Sayısı	Kullanım Sıklığı
<i>buzav</i>	Türkçe	1	1
<i>gāv ~ gev</i>	Farsça	2	2
<i>geçi</i>	Türkçe	1	1
<i>gevmiş</i>	Farsça	1	1
<i>koç</i>	Türkçe	16	26
<i>koyın ~ koy</i>	Türkçe	10	11
<i>kuzu</i>	Türkçe	1	1
<i>ovlak</i>	Türkçe	1	1
<i>sığır</i>	Türkçe	1	1

Toplam 9 büyükbaş ve küçükbaş hayvan adı, 34 yerde 45 defa kullanılmıştır. Bunlardan 7'si Türkçe ve 2'si Farsça kökenlidir. Türkçe kökenliler 31 yerde, 42 defa; Farsça kökenliler 3 yerde, 3 defa geçmektedir.

9. Binek ve Yük Hayvanları

aķ māya → Trk. aķ + Far. māya “māya, sarı tüylü dişi deve”, *arvāna* → Far. arvāna “boz renkli dişi deve”, *at*, *baytal* “kısarak”, *bedev* → Far. bedev (< Ar. bedevī) “küheylān, soylu at, cins at, Arap atı”, *buğra* “iki hörgüçlü iri erkek deve”, **çemender** → Far. çemender “eşek”, *eşek*, *göhert* “bir cins erkek deve”, *har* < Far. ħar “eşek”, *iner* “dişi deve ile iki hörgüçlü erkek deveden olan deve”, *katır*, *köşek* “deve yavrusu”, *kürre* → Far. kürre “sıpa”, *māya* → Far. māya “dişi deve”, *merkeb* → Ar. merkeb “eşek”, *ner* “erkek deve”, **şütür** → Far. şütür “deve”, *tay*, *torum* “yaşı altı ayla bir yıl arasında olan deve yavrusu”, *yapağı* “kısarak yavrusu, yavru tay”, *yılkı* “yabani at, at sürüsü”.

Tablo 7. Mahtumkulu'nun Dilinde Binek ve Yük Hayvanı Adlarının Kökeni, Sayısı ve Kullanım Sıklığı

Binek ve Yük Hayvanı Adları	Kökeni	Sayısı	Kullanım Sıklığı
<i>aķ māya</i>	Türkçe+Farsça	1	1
<i>arvāna</i>	Farsça	2	2
<i>at</i>	Türkçe	47	66
<i>baytal</i>	Türkçe	1	1
<i>bedev</i>	Arapça	18	27
<i>buğra</i>	Türkçe	2	2
çemender	Farsça	1	1

Tablo 7. Mahtumkulu'nun Dilinde Binek ve Yük Hayvanı Adlarının Kökeni, Sayısı ve Kullanım Sıklığı (Devamı)

Binek ve Yük Hayvanı Adları	Kökeni	Sayısı	Kullanım Sıklığı
eşek	Türkçe	12	13
göhert	Türkçe	1	1
har	Farsça	16	20
iner	Türkçe	1	1
katır	Türkçe	1	1
köşek	Türkçe	1	1
kürre	Farsça	1	1
māya	Farsça	5	5
merkeb	Arapça	1	1
ner	Türkçe	12	12
şütür	Farsça	3	3
tay	Türkçe	2	2
torum	Türkçe	1	1
yapağı	Türkçe	1	1
yilkı	Türkçe	2	2

Toplam 22 büyükbaş ve küçükbaş hayvan adı, 132 yerde 165 defa kullanılmıştır. Bunlardan 13'ü Türkçe, 6'sı Farsça, 2'si Arapça ve 1'i Türkçe-Farsça kökenlidir. Türkçe kökenliler 84 yerde, 104 defa; Farsça kökenliler 28 yerde, 32 defa; Arapça kökenliler 19 yerde, 28 defa ve Türkçe-Farsça kökenliler 1 yerde, 1 defa geçmektedir.

10. Tür Adları

balık, *cünbende* < Far. cunbende “kımlıdayan; pire, karınca gibi hayvancıklar, özellikle bit”, *derrende* < Far. derende “yırtıcı, vahşi hayvanlar”, *güşpend* < Far. güşfend “koyun, davar”, *hayvân/hayvânât* → Ar. ḥayvân/ḥayvânât “hayvan/hayvanlar”, *kuş*, *māl* → Ar. māl “hayvan”, *perrende* → Far. perrende “uçucu, uçan, kuşlar, kanatlılar”, *sövüş* “gelen misafir için kesilen davar”.

Tablo 8. Mahtumkulu'nun Dilinde Tür Adlarının Kökeni, Sayısı ve Kullanım Sıklığı

Tür Adları	Kökeni	Sayısı	Kullanım Sıklığı
<i>balık</i>	Türkçe	5	6
<i>cünbende</i>	Farsça	2	2
<i>derrende</i>	Farsça	1	1
<i>güşpend</i>	Farsça	3	3
<i>hayvân/hayvânât</i>	Arapça	6	6
<i>kuş</i>	Türkçe	22	25

Tablo 8. Mahtumkulu'nun Dilinde Tür Adlarının Kökeni, Sayısı ve Kullanım Sıklığı (Devamı)

Tür Adları	Kökeni	Sayısı	Kullanım Sıklığı
<i>māl</i>	Arapça	1	1
<i>perrende</i>	Farsça	1	1
<i>sövüş</i>	Türkçe	1	1

Toplam 9 tür adı, 42 yerde 46 defa kullanılmıştır. Bunlardan 4'ü Farsça, 3'ü Türkçe ve 2'sii Arapça kökenlidir. Farsça kökenliler 7 yerde, 7 defa; Türkçe kökenliler 28 yerde, 32 defa ve Arapça kökenliler 7 yerde, 7 defa geçmektedir.

11. Efsanevi ve Dinî Nitelikli Hayvanlar

ajdar/ajdarhā < Far. ejder/ejderhā “1. büyük yılan, 2. korkunç ve hayali bir hayvan”, *anḳā* < Ar. ‘anḳā “anka”, *brağ* << Ar. burāk “Burak”, *canavar* << Far. cān-āver “canavar”, *döv* << Far. dīv “dev”, *düldül* < Ar. duldul “Hz. Muhammed'in Hz. Ali'ye verdiği kır katır, Düldül”, *humāy* > Far. humāy “hüma”, *semender* > Far. semender “ateşte yaşar bir masal hayvanı”, *şāmār* < Far. şāhmārān “yılanların şahı, padişahu, ejderha”.

Tablo 9. Mahtumkulu'nun Dilinde Tür Adlarının Kökeni, Sayısı ve Kullanım Sıklığı

Efsanevi ve Dinî Nitelikli Hayvanlar	Kökeni	Sayısı	Kullanım Sıklığı
<i>ajdar/ajdarhā</i>	Farsça	7	8
<i>anḳā</i>	Arapça	1	1
<i>brağ</i>	Arapça	1	1
<i>canavar</i>	Farsça	1	1
<i>döv</i>	Farsça	6	6
<i>düldül</i>	Arapça	3	3
<i>humāy</i>	Farsça	2	2
<i>semender</i>	Farsça	2	2
<i>şāmār</i>	Farsça	1	1

Toplam 9 efsanevi ve dinî nitelikli hayvan adı, 24 yerde 25 defa kullanılmıştır. Bunlardan 6'sı Farsça ve 3'ü Arapça kökenlidir. Farsça kökenliler 19 yerde, 20 defa ve Arapça kökenliler 5 yerde, 5 defa geçmektedir.

Sonuç

Yukarıdaki veriler ışığında şu değerlendirmelerde bulunulabilir:

1. Mahtumkulu Divanı'nda hayvan adlarının toplam sayısı 148'dir. Bu adlar azamiden asgariye şöyle sıralanmaktadır: kuşlar (39), yaban hayvan-

ları (34), binek ve yük hayvanları (22), sinek, böcek ve haşeratlar (12), büyükbaş ve küçükbaş hayvanlar, tür adları ve efsanevî ve dinî nitelikli hayvanlar (9'ar), ev hayvanları (7), sürüngenler (5), kümes hayvanları ve balık adları (1'er).

2. Hayvan adları, toplam 613 yerde 694 defa geçmektedir.
3. Mahtumkulu'nun dilindeki hayvan adlarının çoğu (73), köken itibarıyla Türkçe kökenlidir. Bu hayvan adları şunlardır: *ala qarğa, alğır, arğumaq (arğamaq), arslan, at, ayı, balaman, balık, bars, bayğuş, baytal, böri, buğra, buzav, çarлак, donız, eşek, geçi, göhert, hekik, iner, it, kaplan, karağuş, qarğa, qarınca, qarsak, qatır, qaz, kebelek, kekilik, kelhemeç, keyik, kırğı, kirpi, kişmir, koç, koyın ~ koy, köpek, köşek, kuba qaz, kulan, kulatı, kırt (I), kırt (II), kuş, kuzı, möcek, möy, ner, ovlaq, ördek, pişik, sandıvaç, sansar, sığır, sırtlan, sövüş, şunqar, tay, tilki, torğay, torsuq, torum, tovşan, tuğın, turna, yapığı, yelbe, yılan, yıldı, yolbars*. Geri kalan diğer hayvan adları ise, çevredeki dillerden alıntıdır. Bu kelimeler de şunlardır: Farsça alıntılar (46): *ajdar/ajdarhā, arvana, bāz, bebir, bülbül, canavar, cünbende, çekeyik, çemender, derrende, döv, gāv ~ gev, gevmiş, gürbe, gūspend, har, harçeng, humāy, kelpeze, kepder, kergerdān, kerk, kumrı, kürre, mār, māya, meges, mūr, mūş, neheng, peleng, perrende, peşe, seg, semender, sincāb, şağal, şāhbāz, şāmār, şīr, şütür, tazı, tezerv, totı, tula, zāğ*; Arapça alıntılar (15): *āfi, ankā, bedev, birağ, düldül, gāzāl, hayvān/hayvānāt, hīndī, hūdūd, māl, maymın, merkeb, pıl, samır, tāvus*; Moğolca alıntılar (8): *bürgit, ceren, qarçığay, maral, mekecin, sona, tarlan, üteltgi*; **Çince alıntılar (2): çıyan, lu ~ luv**; Toharca alıntılar (1): *laçın*. Hayvan adlarından 3'ü se Türkçe-Farsça (2) ve Farsça-Türkçe (1) kökenlidir: *aq māya, gökce kebder; kör sıçan*.
4. Mahtumkulu hemen her şiirinde hayvan veya hayvan adlarından yararlanmış; işlediği konuları hayvanların temsil ettiği mecazî anlamlardan hareketle anlatmaya çalışmıştır.
5. Yabanî hayvan adı (132), evcil hayvan adından (16) oldukça fazladır. Bu durum, şairin yaşadığı çağda Türkmen coğrafyasının ve sosyal hayatının ne derece çetin olduğunu yansıtır.
6. İncelediğimiz hayvan adlarından bazıları, ulaşabildiğimiz ansiklopedik olmayan genel Türkmen Türkçesi sözlüklerine göre, bugünkü Türkmen Türkçesinde yaşamamaktadır. Genel toplam (148) içinde sayıca (32) az olan bu hayvan adları şunlardır: *āfi, ala qarğa, ankā, balaman, bebir, birağ, cünbende, çemender, derrende, düldül, gāv ~ gev, gāzāl, gökce kebder,*

gürbe, güspend, harçeng, hüdhüd, kelhemeç, kergerdân, meges, merkeb, müş, neheng, ner, perrende, sansar, seg, sincâb, şütür, tezerv, tuğın, tula.

7. Mahtumkulu'nun dilindeki hayvan adları günümüz Türkmen Türkçesinde ya aynen ya da ufak tefek ses farklılıklarıyla yaşamaktadır. Farklılıkların görüldüğü kelimeler (29) şunlardır: *bülbül* "bilbil", *bürgit* "bürgüt", *çıyan* "ıçyan", *doñuz* "doñuz", *kaplan* "gaplan", *kaşağuş* "garaguş", *kaşağay* "garçığay", *kaşa* "garga", *karınca* "garınca", *kaşağ* "garsak", *katır* "gatr", *kaş* "gaz", *kepder* "kepderi", *kaşa* "gırğı", *kaşa* "goç", *kaşın* "goyun", *kaşa kaş* "guba gaz", *kaşın* "gulan", *kaşın* "gulatı", *kaşın* "gumrı", *kaş (I)* "gurt", *kaş (II)* "gurt", *kaş* "guş", *kaş* "guzı", *kaşın* "sandıvaç", *kaşın* "şāhbāz", *kaşın* "şunkar", *kaşın* "tarlan", *kaşın* "turna". Divan'daki *hindi* kelimesi yerine de Türkmen Türkçesinde *hind tovugı* kelimesi kullanılmaktadır.

Kısaltmalar

Ar.	Arapça
Çin.	Çince
Far.	Farsça
Far.-Tk.	Farsça-Türkçe
Moğ.	Moğolca
Toh.	Toharca
Tk-Far.	Türkçe-Farsça

Kaynaklar ve Eser Kısaltmaları

- Abik, A. D. (2009). Kutadgu Bilig'de Hayvan Adları. *Cem Dilçin Armağanı I, Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 33(1), 1-32.
- ACPED: Steingass, F. (1975). *A comprehensive Persian-English dictionary*. Beirut.
- AL: Atalay, B. (1970). *Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü*. Ankara.
- Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III, İndeks*. (haz. K. Eraslan- O. F. Sertkaya - N. Yüce). İstanbul: TKAE Yay.
- Aşırov, A. (2014). *Mahtumkulu bütün eserleri*, C I-II. (Türkiye Türkçesine aktaranlar: A. Güzel vd.). Ankara.
- Azman, Y. (1978). *Mahtumkulu Divanının dil hususiyetleri*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü.
- Biray, H. (1992). *Mahtumkulu Divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- Cankurt, H. (2013). Mahtumkulu Firâkî'nin şiirlerinde muhteva. *Turkish Studies*, 8(9), 911-951.
- DLT: Atalay, B. (1986). *Divanı Lûgat-it-Türk dizini "endeks"*. Ankara: TDK Yay.
- DS: (1968, 1978). *Türkiye'de halk ağzından derleme sözlüğü*, C III, X. Ankara: TDK Yay.

- EDPT:** Clauson, S. G. (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford.
- EUTS:** Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- FTL:** Şükûn, Z. (1984). *Farsça-Türkçe lûgat, Gencinei Güftar Ferhengi Ziya*, C I-II-III. İstanbul: MEB Yay.
- GTDS:** Aşırov, A. – Geldiyev, R. (2013). *Gadımı Türkmen dilinin sözlüğü I*. Aşgabat.
- Hauenschild, I. (2003). *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari Eine Untersuchung aus sprach-und kulturhistorischer Sicht*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- HTDS:** Hamzayev, M. Ya. (1962). *Türkmen dilinin sözlüğü*. Aşgabat: Türkmenistan İlimler Akademiyası Dil Bilimi İnstitutu.
- Kara, M. (1998). Mahtumkulu'nun şiirlerinde Çağatayca ve Oğuzca unsurlar. *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 131-135.
- Karahan, A. (2013). Codex Cumanicus'ta hayvan adları. *Turkish Studies*, 8(1), 1839-1865.
- Ka.TS:** Üşenmez, E. (2010). *Karahanlı Türkçesinin sözlüğü*. İstanbul: Doğu Kitabevi.
- KBS:** Gülensoy, T. (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe sözcüklerin köken bilgisi sözlüğü*, C I-II. Ankara: TDK Yay.
- KİDTMÇS:** Ross, E. D. (1994). *Kuş isimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince sözlüğü*. (çev. E. G. Naskali). Ankara: TDK Yay.
- KTLS:** Ercilasun, A. B. vd. (1991, 1992). *Karşılaştırmalı Türk lehçeleri sözlüğü*, C I-II. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- KTS:** Toparlı, R. vd. (2003). *Kıpçak Türkçesi sözlüğü*. Ankara: TDK Yay.
- Kutlu, H. İ. (2017). Türkmen şair Mahtumkulu; hayatı, edebi kişiliği, hakkındaki bilimsel çalışmalar ve şiirlerinden örnekler. Erişim Tarihi: 30. 12. 2022.
http://www.academia.edu/2222596/T%C3%BCrkmn_%C5%9Eair_Mahtumkulu_Hayat%C4%B1_Edebi_Ki%C5%9Fili%C4%9Fi_Hakk%C4%B1ndaki_Bilimsel_%C3%87al%C4%B1%C5%9Fmalar_Ve_%C5%9Eiirlerinden_%C3%96rneklerpdf
- MD:** Aşırov, A. (2014). *Mahtumkulu Fırakı Latin harfleriyle*. (Türkçe metne ve Türkçe yazıya hazırlayan: B. Sarıyev). Ankara-Aşgabat.
- MTS:** Lessing, D. F. (2003). *Moğolca-Türkçe sözlük*, C I-II. (çev. G. Karaağaç). Ankara.
- Redhouse, S. J. W. (1996). *A Turkish and English lexicon*. Beirut.
- Sertkaya, O. F. (2009). Divânü Lügati't-Türk'te geçen her kelime Türkçe kökenlidir? veya Kâşgarlı Mahmud'un Divânü Lügati't-Türk'ünde yabancı dillerdenkelimeler. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 5, 9-38.
- TDDS:** Kıyasova, A. – Geldimiradov, H. D. (2015). *Türkmen dilinin düşündirişli sözlüğü*, C I-II. Aşgabat.
- TDS I:** (2010). *Türkmen dilinin sözlüğü I*. Aşgabat: Türkmenistanın İlimler Akademiyası Magtimgulı Adındaki Dil ve Edebiyat İnstitutu.
- TDSS:** Ataniyazov, S. (2004). *Türkmen dilinin sözköki (etimologik) sözlüğü*. Aşgabat.
- Tü.S:** (2011). *Türkçe sözlük*. Ankara: TDK Yay.
- TS:** (2009). *Tarama sözlüğü*, C I-VI. Ankara: TDK Yay.
- TTS:** Tekin, Talat vd. (1995). *Türkmence-Türkçe sözlük*. Ankara: Simurg.
- Yıldız, O. (1999). *Bars >parskelimesi üzerine. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IH, 143-160.
- Yıldız, O. (2017). Mahtumkulu'nun dilinde kuş adları. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitimi Dergisi*, 6(4), 2272-2290.

PROF. DR. ZEKİ KAYMAZ
FOTOĞRAF ALBÜMÜ

*Yenidoğan İlkokulu, Ankara
YIL 1967*

*Fas, Rabat'ta Nejla Kaymaz (eşi) ile birlikte
1993*

*Nejla, Yunus (oğlu) ve Burak (oğlu) KAYMAZ ile birlikte
29 Mart 1994*

*III. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'ndan, Ankara
1996*

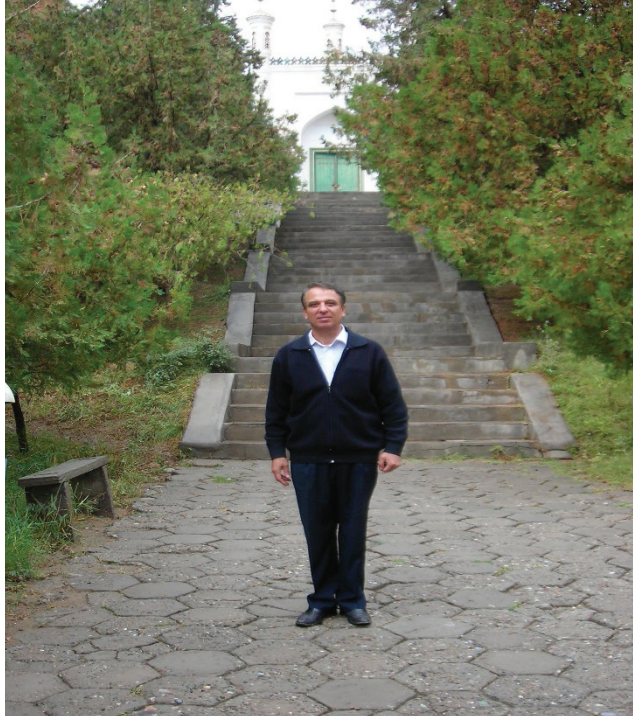
*Nejla Kaymaz (eşi) ile birlikte
1996*

*Caner Kerimoğlu'nun doktora tezi savunmasından
2006*

*Hasibe Mazıoğlu, Tuncer Gülensoy, Şerif Ali Bozkaplan, Zikri Turan ile birlikte
2008*

*Kâşgarlı Mahmud'un Türbesi, Urumçi
2008*

*Nevzat (babası), Nejla (eşı), Zeki, Burak (oğlu), Fatma (annesi),
Filiz (kız kardeşı) ve Yunus (oğlu) Kaymaz ile birlikte
2009*

*Sultan Tulu Arşivinden
Muğla Ü. Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Panelinden
Sultan Tulu ve Cahit Başdaş
2009*

*Ege Üniversitesi eski rektörü Candegör Yılmaz ve Mustafa Öner ile birlikte
2011*

*Ahmet Karaman'ın doktora tezi savunmasından
2011*

*IV. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda Gülsine Uzun ile birlikte
2011*

*Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü
2012*

*V. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda, Denizli
2012*

*V. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda, Denizli
2012*

*V. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Denizli
2012*

*V. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu, Denizli
2012*

*VI. Uluslararası D nya Dili T rk e Sempozyumu, Uludağ
2013*

*Neşe Erenoğlu'nun doktora tezi savunmasından
2013*

Salih Köse'nin doktora tezi savunmasından
2014

Sultan Tulu arşivinden Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Zeki Kaymaz'ın
odasında
2015

*Sultan Tulu arşivinden Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Zeki Kaymaz'ın odasında doktora öğrencileri ile birlikte
2015*

*VIII. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda Gülnara Aliyeva-Koşkun ile birlikte, Çanakkale
2015*

*Sudan
2016*

*Fatma Ertürk'ün doktora tezi savunmasından
2016*

*Nadim Macit, İbrahim Şahin, Alimcan İneyet ve doktora öğrencisi
Kübra Akgün ile birlikte
2018*

*Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde
2018*

*Yenilenen Prof. Dr. Fikret Türkmen İhtisas Kütüphanesi'nin Açılışından
2018*

*14. Karamanoğlu Mehmet Bey'i Anma ve TÖMER'ler Arası
Türkçe Konuşma Yarışması
2018*

14. Karamanoğlu Mehmet Bey'i Anma ve Tömer'ler Arası
Türkçe Konuşma Yarışması
2018

Ege Üniversitesi Tanıtım Günleri Şima Doğan ile birlikte
2018

*Türk Dnyası Araştırmaları Enstitüsü Konferans Salonunda
Osman Fikri Sertkaya ile
2018*

*XIII. Uluslararası Byk Türk Kurultayı'na gidiş yolunda Şerif Ali Bozkaplan ile birlikte, Varşova-Polonya
2018*

*Geçmişten Günümüze Atatürk'n Düşünceleri Işığında Dil- Kültür İlişkisi
Paneli'nden
2019*

*L.N. Gumilyev Adındaki Yevrasya Millî Üniversitesi Türkoloji Bölümü Yüksek Lisans Öğrencileri Enstitümüzde Stajda
2019*

*Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı'nda, Ankara
2019*

Uluslararası Kutadgu Bilig Kurultayı'nda Hüsni Çağdaş Arslan ile birlikte, Ankara 2019

*Avazkhon Umarov'un doktora tezi savunmasından
2022*

*Dünya Dili Türkçe Sempozyumu'nda Gürer Gülsevin ve Şerif Ali Bozkaplan ile birlikte, Alanya
2022*

*Cahit Başdaş ile birlikte, Muğla
2023*

*Gürer Gülsevin'in emeklilik töreninden Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nde
2023*